

БОБУР НОМИДАГИ АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИ КАФЕДРАСИ

«МЕРОС» ХАЛҚАРО ИЛМИЙ-АМАЛИЙ ЭКСПЕДИЦИЯ
ХАЙРИЯ ЖАМФАРМАСИ

Рустамбек ШАМСУТДИНОВ,

Шоди КАРИМОВ

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИДАН МАТЕРИАЛЛАР

(УЧИНЧИ КИТОБ)

(Битирувчи курс ва тарих ихтисослиги талабалари учун
ўқув-методик қўлланма)

«ANDIJON NASHRIYOT-MATBAА»
очиқ акциядорлик жамияти
2004

Маъмур ўқув-методик қўлланма Бобур номидаги Андижон Давлат университети Ўзбекистон тарихи кафедрасининг 2004 йил 29 мартдаги кафедра йиғилишида муҳокама этилган ва факультет ўқув-методик хайъатининг 2004 йил 31 мартдаги йиғилиши баённомаси билан нашр этишга тавсия қилинган.

Қўлланма университет битирувчиларининг Давлат Аттестация синовларига ҳамда тарих ихтисослиги талабаларининг жорий рейтинг синовларига тайёрланишларида ўқув-методик материал сифатида фойдаланишлари учун мўлжалланган.

Маъсул муҳаррирлар: **Примкул Исроилов**, тарих фанлари номзоди, доцент Ўзбекистонда хизмат кўрсатган халқ таълими ходими.
Эргашбой Юсуфов, тарих фанлари номзоди, доцент.

Такризчилар: **Қобилжон Насриддинов**, **Сойибжон Ҳошимов**, **Музробжон Абдуллаев** тарих фанлари номзодлари .

Шамсуддинов Р., Каримов Ш.

Ўзбекистон тарихидан материаллар (Ўқув-методик қўлланма) - Андижон, «ANDIJON NASHRIYOT-MATBAA» ОАЖ, 2004 йил.

Маъмур таянч ўқув-методик қўлланма 1997 йилда нашр этилган «Ватан тарихи» (Биринчи китоб) ўқув қўлланмаси ва 2003 йилда нашр қилинган «Ватан тарихи» (XVI-XX аср бошлари.) (Иккинчи китоб)нинг давоми бўлиб, унда ўзбек ва жаҳон тарихшунослигининг ҳозирги босқичдаги ютуқларига ҳамда миллий истиқлол мафқураси ғояларига асосланган ҳолда Ўзбекистоннинг 1917 йил февраль инқилобидан то 1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллигига эришган даврга қадар содир бўлган муҳим тарихий воқеалари ёритилган. Китобда совет мустамлакачилигининг ўрнатилиши ва унга қарши ўлкамиз халқларининг миллий озодлик курашлари, Ўзбекистоннинг совет режими шароитидаги аҳволи, халқнинг тортган заҳматлари, иккинчи жаҳон урушидаги иштироки, шўролар истибдодининг кучайиши ва унга қарши миллий уйғониш ва унинг босқичлари, истиқлол учун кураш кенг қўламда, хилма-хил ҳужжатли манбалар асосида ақс эттирилган.

Қўлланмадан университетлар, олий ўқув юртлари тарих факультетлари талабалари, шунингдек кенг китобхоналар оммаси фойдаланишлари мумкин.

Андижон вилояти Э.М.Бобур
номли кутубхонаси
63.3 (5 Ўз)
Ш 22

© «ANDIJON NASHRIYOT-
MATBAA» ОАЖ

МУҚАДДИМА

Азиз ва мухтарам китобхон!

Буюк истиқлолимиз шарофати ила «биз тарихимиз, маданиятимизни ўзимиз учун ва бутун дунё учун ҳам қайта тиклаётган»¹ ҳозирги ўтиш босқичида Ўзбекистон тарихи фанини ва уни миллий истиқлол мафқураси, миллий ғоя руҳида тадқиқ этиш ҳамда ўқитиш давлат сиёсати даражасига олиб чиқилди. Боғчалардан тортиб олий ўқув юрғларигача, ҳатто аспирантурагача бўлган таълим тизимида Ватан тарихи ўқитилмоқда.

Давлатимиз, шахсан Президентимиз Ислом Каримовнинг саъй-ҳаракатлари, ташаббуси билан Давлат ва жамият қурилиши академияси ҳузурида Ўзбекистоннинг янги тарихи маркази ташкил этилди. Бу Марказ эндиликда республикамизда йирик илмий муассаса бўлиб қолди ва бу илмий жамоа 1996-2000 йиллар мобайнида илмий тадқиқот ишлари олиб бориб, уч жилдлик «Ўзбекистоннинг янги тарихи»ни яратини-га муваффақ бўлди.

Президент имзоси билан фақат 1996-1998 йилларда учта фармон ва қарор (1996 йил 18 сентябрдаги «Ўзбекистоннинг янги тарихи марказини ташкил этиш тўғрисида», 1996 йил 16 декабрдаги «Ўзбекистоннинг янги тарихи»ни тайёрлаш ва нашр қилиш тўғрисида» ва 1998 йил 24 июлдаги «Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида») қабул қилинди. Тарих институтига янги мақом берилиб, у янгидан ташкил этилди.

Ислом Абдуғаниевич Каримов республиканинг биринчи раҳбари сифатида ўзининг кўпдан-кўп нутқ ва маърузаларида, суҳбатларида, мақола ва асарларида Ватан тарихининг дол-

¹ Ислом Каримов. Ўзбекистон буюк келажак сари. Тошкент. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти. 1998. 308-бет.

зарб вазифалари, концептуал муаммоларини илгари суриб келмоқда.

1998 йил 26 июнда Президентимизнинг бир гуруҳ тарихчи олимлар, журналистлар, ижодий ходимлар билан учрашуви ва ундаги суҳбат, мулоқот ўзбек тарихнавислиги ҳамда тарихшунослигида катта воқеа бўлди. Мазкур суҳбатда давлатимиз раҳбари фавқулодда бой ҳамда бетакрор тарихимизнинг узок ва яқин даврлари, босқичлари, долзарб мавзулари, муаммолари ҳақида концептуал характердаги фикр-ғояларни билдирди. Бу суҳбат мазмуни «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» номли рисолада ўз аксини топди. Мазкур асар ҳозирги ўзбек тарихшунослигининг аҳволи, бундан кейинги ривожланиши ва йўналишлари, вазифалари, ҳозирги ўтиш даврида халқимиз, айниқса ёшларни Ватан тарихи билан, ундаги ҳам қаҳрамонона, ҳам фожеали воқеалар руҳида тарбиялашнинг катта аҳамиятини кўрсатиб берди. Шунингдек асарда тарихимизнинг маънавиятимизда тутган ўрни ва аҳамияти ҳақида қимматли, илҳомбахш ғоялар илгари сурилди.

Энг муҳими, бу рисола тарихимизга миллий истиқдол мафқураси нуқтаи-назаридан туриб муносабатда бўлиш малакасини, кўникмасини профессор-ўқитувчилар, барча талабаларда шакллантириш ишига хизмат қилмоқда. Умуман, тарих таълими тизимининг барча жабҳа ва бўғинларидаги ўқув жараёнига, илмий муассасаларнинг илмий тадқиқот ишларининг бутун мазмуни ва йўналишига асарнинг энг муҳим ғоялари чуқур сингиб бормоқда.

Ватан тарихидан яратилаётган барча илмий тадқиқотлар, ўқув қўлланма, дарсликлар, рисола, мақола ва бошқа ўқув материаллари, тарих фанидан номзодлик, докторлик диссертациялари учун «Тарихий хотирасиз келажак йўқ» деган асар бирдан-бир дастуриламал, методологик-назарий асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Сизнинг эътиборингизга тақдим қилинаётган «Ўзбекистон тарихидан материаллар» ҳам худди ана шу асосларда яратилди.

Ўзбекистон янги тарихининг ажралмас таркибий қисми бўлган Ватанимизнинг совет мустамлакачилиги даври тарихи ҳам имкони борича жаҳон ва ўзбек тарихшунослигининг ҳозирги тараққиёти босқичи нуқтаи-назаридан туриб таҳлил қилинган.

Эски коммунистик-большевикча сиёсат ва мафкура акидаларидан тамомила холи равишда воқеа-жараёнлар моҳиятини очиб беришга ҳаракат қилинди.

«Тарих хотираси, - деб таъкидлайди И.А.Каримов - халқнинг, жонажон ўлканинг, давлатимиз ҳудудининг ҳолис ва ҳаққоний тарихини тиклаш миллий ўзликни англашни, таъбир жоиз бўлса, миллий ифтихорни тиклаш ва ўстириш жараёнида гоят муҳим ўрин тутди.

Тарих миллатнинг ҳақиқий тарбиячисига айланиб бормоқда. Буюк аждодларимизнинг ишлари ва жасоратлари тарихий хотирамизни жонлантириб, янги фуқаролик онгини шакллантирмоқда. Ахлоқий тарбия ва ибрат манбаига айланмоқда».¹

Юртбошимиз Ислоом Каримов истиклолимизга ташқаридан, ичкаридан бўлаётган мафкуравий таҳдидларга бир неча бор алоҳида эътибор қаратди. Ҳозирги кундаги мафкуравий таҳдидлардан бири- «бу ўзбек миллатининг тарихини сохталаштириш, турли хил ғайри илмий талқинлар, сиёсий шиорлар билан бизни тарихимиздан, шарафли ўтмишимиздан жудо қилишга уриниш тарзида намоён бўлмоқда. Хориждаги баъзи-бир сиёсий арбоблар ва олимларнинг даъволарига кўра, алоҳида ўзбек деган миллат йўқ эмиш, балки умумий туркий халқ бор эмиш. Шунинг учун ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман, бошқирд, татар, уйғур ва ҳоказо тушунчаларга барҳам бериш керак эмиш»². Бундай қарашларга Ислоом Каримов муносиб

¹ Ислоом Каримов. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. -Т. «Ўзбекистон», 1997, 140-бет.

² И. А. Каримов Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз. «Туркистон» газетаси муҳбирининг саволларига жавоблар. «Туркистон» газетаси, 1999 йил, 2 февраль.

жавоб бериб, ҳар бир халк каби ўзбек халқининг ҳам тарихи барқарорлигини қайта-қайта таъкидлаб келмоқда.

Мухбирнинг саволига жавоб бераркан, йўлбошчимиз шундай дейди: «Биз жаҳон майдонида куни кеча пайдо бўлган халқ эмасмиз. Бизнинг миллатимиз, халқимиз кўҳна Хоразм заминида «Авесто» пайдо бўлган замонлардан буён ўз ҳаёти, ўз маданияти, ўз тарихи билан яшаб келади. Ўзбек миллати Ўзбекхон номидан таркаган эмас, балки Ўзбекхон ўзбек миллати номини ўзига ном қилиб олган бўлса ажаб эмас»¹.

Айни вақтда йўлбошчимиз ўзбекларнинг қадим тарихий илдишлари туркий халқлар билан бир эканини, бу бирлик тил, дин, урф-одат, кадриятлари ва маданиятида намоён бўлганини эътироф этиб, туркий халқлар билан ҳар томонлама алоқаларни ривожлантириш тарафдоримиз, деб айтди.

«Лекин, - деб кўрсатади И.А.Каримов, - биз ўзимизни ҳамиша мустақил миллат - ўзбек халқи сифатида ҳис этиб келганмиз ва бу билан фахрланамиз. Бунга тарихий, илмий, маданий асосларимиз бор. Бугун дунё ҳамжамияти бизнинг буюк тарихимиз ва муваффақиятимизни эътироф этиб, бугунги кунда бизни шу ном билан танийди ва ҳурмат қилади»².

Мазкур савол-жавобда советлар давридаги Ватанимиз тарихини тадқиқ ва таҳлил қилиш, ўрганиш, қарийб 75 йиллик аянчли, ачинарли, аламли ҳаётимизни ҳолисона баҳолаш, мушоҳада қилиш бўйича ҳам Президентимиз И.А.Каримов қатор методологик, назарий, илмий юяларни илгари сурди.

Номаълум солдат майдонини Хотира майдони деб аташ хусусида тўхталиб, Ислом Каримов бу майдон халқимизни тарихий хотира воситасида бирлаштиришга хизмат қилишини алоҳида таъкидлаб ўтдилар. Ўша мустабид совет тузуми, «қаттол замон» тақозоси билан халқимиз ўз даврида бири «кизил аскар», бири «босмачи», бири «қулоқ», бири «комиссар», яна бири «муштумзўр», яна бири «йўқсил» деб гуруҳларга ажратиб ташланганини қайд этиб, йўлбошчимиз совет ҳукумати «бўлиб ташлаб, ҳукмронлик қилиш» учун энг мак-

¹ Ўша жойда.

² Уша жойда.

кор усулларни ишга солганини, бир миллат вакилларини бир-бирига қарши қайраб, адоват ва ниёзо уруғини сочганини ҳам кўрсатиб беради. «Лекин, - деб таъкидлади у, - аслида уларнинг барчаси битта халқ фарзандлари, бир миллат вакиллари эди. Энди орадан шунча йиллар ўтиб кетгач, биз учун на босмачи, на кизил аскар бор.

Шу боис ота-боболаримизга ана шундай ранглар билан ажратиб баҳо бермаслигимиз, балки уларнинг ҳаётини, улар яшаган давр моҳиятини тўғри тушунишга ҳаракат қилишимиз лозим»¹.

Ислом Абдуғаниевич Каримовнинг Тошкент вилояти кенгаши сессиясида сўзлаган нутқидаги муҳим методологик асослардан бири бўлиб хизмат қиладиган мана бу фикри ҳам ғоят қимматлидир: «Она юртимиз Туркистонга ёв бостириб келганда ҳам, «босмачилик» деган уйдирмалар чикқан пайтда ҳам, сўнгги йиллар давомида «Ўзбек иши», «пахта иши» деган маломат ва бўҳтонлар авж олган, десантчилар келиб хонадонларимизнинг бошига ёрилган бало-офатларнинг барчасининг сабаби ва илдизини юртимизда адолат мезони бузилганидан кўриш керак. Ўйлайманки, қачонки шу кўз билан тарихимизнинг аламли саҳифаларига тўғри баҳо-изоҳ берсак, кўп нарсани жой-жойига қўйишимиз мумкин. Шундай вазифани авваламбор олимларимиз, тарихчиларимиз, адабиётчиларимиз, эл-юртимизнинг ҳақиқий ватанпарварлари ўз зиммасига олиши даркор»².

Бу каби фикр-мулоҳазалар, методологик, концептуал қарашлар ҳам «Ўзбекистон тарихидан материаллар»га асос қилиб олинди.

«Ўзбекистон тарихидан материаллар» мамлакатимиз тарихининг 1917 йил февраль инқилоби, октябрь тўнтариши - Шўролар истибодининг ўрнатилиши давридан то 1991 йил 31 августда Ўзбекистон Республикасининг мустақил тараққиёт йўлига кирган даврига қадар бўлган жуда катта даврни ўз ичига қамраб олган. Муаллифлар «Ватан тарихи» материалларини ёритишда мустақиллик ва миллий тикланиш мафкура-сини асосий мезон қилиб олдилар, илмийлик, холислик, тари-

¹ Ўша жойда.

² Ислом Каримов. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. 2-жилд. Т. «Ўзбекистон», 1996, 349-бет.

хийлик, хронологик изчиллик, тарих ҳақиқатининг устуворлиги каби тамойилларга мумкин қадар амал қилишга интилдилар.

Ана шу жихатдан мазкур китоб коммунистик мафкуравийлик асосида шўролар ҳукмронлиги даврида яратилган Ўзбекистон тарихига оид адабиётлардан кескин фарқ қилади.

Муаллифлар китобни тайёрлашда ўзларига қадар матбуотда эълон қилинган Ўзбекистон тарихига оид тарихий илмий, бадиий-публицистик ва оммабоп асарлар ва адабиётлар, оммавий ахборот воситалари материалларидан мустақиллик ва миллий тикланиш мафкураси талаблари асосида ижодий фойдаландилар. Айниқса бу ўринда «Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида» («Шарқ» нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти. Тошкент. 2000, 687 бет) фундаментал илмий тадқиқот китобидан кенг ва самарали фойдаланилди. Ишни тайёрлаш жараёнида Ўзбекистон давлат архиви ва унинг вилоятлардаги бўлимлари, республика Миллий хавфсизлик хизмати архивларидан мамлакатимиз тарихининг таҳлил қилинаётган даврига оид янги қўшимча материаллар ўрганилиб, илмий-амалий муомалага киритилди. Булардан ташқари муаллифлар бир қатор хорижий мамлакатларда - Россия Федерацияси, Украина, Қозоғистон, АҚШ, Туркия, Англия, Германия, Францияда бўлиб, ватанимиз тарихига оид янги манба асарларини, архив ҳужжатларини ўргандилар, хориждаги ватандошлар билан жонли мулоқотда бўлиб, гоят қимматли материаллар билан қайтдилар. Бу материаллар мазкур китобга янги мазмун ва руҳ бахш этди.

«Ўзбекистон тарихидан материаллар»да баъзи камчиликлар, мунозарали фикр-хулосалар бўлиши мумкин. Бу табиий бир ҳолдир. Чунки Ватанимизнинг мустақиллик мафкураси талаблари асосида унинг янги тарихини элдигина яратмоқдамиз. Китобхонларнинг мазкур асар бўйича фикр-мулоҳазаларини муаллифлар самимият билан қабул қиладилар.

ЎЗБЕКИСТОН ШЎРОЛАР ҲУҚМРОНЛИГИ ДАВРИДА (1917-1991 йиллар)

1917 йил октябр тўнтариши Туркистон халқлари тарихида Россия мустамлакачилигининг янги даврини бошлаб берди. Бу давр шўролар салтанати мустамлакачилиги даври бўлиб, у то 1991 йил августга қадар давом этди. Шўролар даврида амалга оширилган қизил салтанат мустамлакачилиги сиёсати чор Россияси юргизган мустамлакачилик сиёсатидан қуйидагилар билан фарқланади.

Биринчидан. Чор Россияси мустамлакачилик, улуғ давлатчилик, миллатчилик ва шовинистик сиёсатини ҳеч қимдан, халқдан, жаҳон афкор оммасидан яширмасдан очиқ-ойдин олиб борган бўлса: шўролар эса мустамлакачилик, шовинистик ва улуғ рус миллатчилиги сиёсатини риёкорона тарзда хаспўшлаб, айёрлик ва тилёғламалик билан баландпарвоз, ҳавойи ва амалга ошмайдиган шиорлар ва сароблар пардасига ўраб олиб борди. Масалан: «Шўролар давлати - умумхалқ давлати», «пролетар интернационалиزمи ва халқлар дўстлиги», «социализм ва коммунизм ғалабаси ишига садоқат», «Комфирка - умумхалқ фирқаси», «бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун!» «Совет халқи - кишиларнинг янги тарихий бирлиги» қабилар ана шулар жумласидандир.

Иккинчидан, чор Россияси маълум маънода мустамлакачилик, босқинчилик сиёсатини ён атрофига қараб, халқаро майдондаги вазиятни ҳисобга олиб, андак бўлса-да, эҳтиёткорлик билан олиб борганди. Ахир чор Россияси Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини ўзига қарам, вассал давлатга айлантирган бўлса-да, аммо уларнинг сиёсий мустикаллигини

батамом йўқ қилишга журъат эта олмаган эди. Шўролар эса шарм-хаёни ва инсоф-диёнатни бир чеккага суриб қўйиб, Бухоро ва Хива давлати ҳудудларини даҳшатли қирғинлар эвазига босиб олди ва мустамлака асоратига солди.

Учинчидан, чор Россияси Туркистон ўлкасида қаттиққўллик билан мустамлакачилик сиёсатини олиб борган бўлса-да, туб ерли аҳолининг тарихи, тили, дини, урф-одати, маданияти кабиларга шўролардек хуруж ва тазйиқ ўтказмаган эди. Шўролар эса қиска муддат ичида Туркистон халқларининг миллий давлатчилигига барҳам берди, тарихидан маҳрум қилди, динини тақиқлаб қўйди, тилига кишан солди, маданият ва маънавиятини горат қилди. Хуллас, шўролар даврида Ўрта Осиёнинг йирик миллатларидан бўлган ўзбеклар миллат сифатида ҳалокат ёқасига келиб қолган эди.

1-боб. Туркистонда шўролар мустамлакачилиги истибдодининг ўрнатилиши. Ўлка халқларининг миллий истиқлол ва озодлик учун курашлари

1-§. ТУРКИСТОНДА ШЎРОЛАР ИСТИБДОДИНИНГ ЎРНАТИЛИШИ АРАФАСИДАГИ ТАРИХИЙ ВАЗИЯТ

1916 йилнинг охири ва 1917 йилнинг бошларида бутун Россияда бўлгани каби Россиянинг «соф турдаги мустамлакаси» бўлган Туркистонда ҳам инқилобий таъгликнинг барча аломатлари ҳар томонлама пишиб етилди. Бу инқилобий таъглик 1917 йил 27 февралда Петроградда чор монархияси тузумининг афдарилишига олиб келди. Мамлакатда икки ҳокимиятчилик вужудга келди. Бир томонда князь Львов бошчилигида буржуа-помешчиклар ҳукумати - муваққат ҳукумат, иккинчи томонда эса, ишчи ва деҳқонларнинг демократик диктатура органи бўлган ишчи, деҳқон ва аскарлар депутатлари шўроси иш бошлади. Ишчи, деҳқон ва аскарлар шўросига меньшевиклар, кадетлар ва эсерлар бошчилик килдилар.

Россияда қарийб 300 йил ҳукмронлик қилган Романовлар сулоласининг тахтдан афдарилиши мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётига жиддий таъсир килди.

Инқилоб ғалабасини Россия фуқаролари зўр шоду-хуррамлик билан қарши олдилар. Чунки унинг эзгу шиори озодлик, тенглик ва биродарлик эди. Февраль инқилоби асрлар оша Россиянинг барча меҳнаткаш ва маълум халқларига бахт-саодат йўлини кўрсатди, катта-кичик миллатларга ўз тақдирини ўзи ҳал қилишига имконият яратди, виждон эркинлигини жорий қилди, маҳаллий идораларни сайлашда умумий, бевосита, тенг ва маҳфий овоз беришни йўлга қўйди. Муваққат ҳукумат маҳаллий халқ вакилларида фронт орқасидаги ишларга мардикорликка ишга олишга чек

қўйдики, бу тадбирлар миллати, ирқи ва ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар барча халқларнинг истак-орзуларига жавоб берар эди. Россиядаги барча ўн битта партия эркин суръатда ўз фаолиятини олиб бора бошлади. Хуллас, қисқа муддат ичида февраль инқилоби ғалабаси туфайли Россия ҳарбий феодал монархистик мамлакатдан дунёда энг илғор демократик мамлакатга айланди.

Февраль инқилоби Россиянинг халқаро майдондаги аҳволига ҳам жиддий ўзгаришлар киритиш имкониятини яратди. Инқилоб шарофати туфайли Россия узоқ давом этаётган жахон урушидан чиқиб кетиши ва мамлакат фуқароларининг эзгу ниятларини рўёбга чиқариши мумкин эди. Умуман айтганда, февраль инқилоби, буржуа-демократик инқилоби жамият тараққиётининг объектив ривожланиши қонуниларидан келиб чиққан ҳаётий зарурат эди. У чинакам халқ инқилоби эди. Шу боис бу февраль буржуа-демократик инқилобининг ғалабасини Туркистон халқи ҳам зўр хурсандчилик ва катта умидлар билан кутиб олдилар. Подшо Николай II нинг тахтдан кетганлиги тўғрисидаги хабар Тошкентга 28 февралда кечаси етиб келди. Аммо Туркистон генерал-губернатори Куропаткин монархиянинг қайта тиклашишдан умидвор бўлиб, бу хабарни халққа билдиришни истамасди. 3 мартда февраль инқилобининг ғалабаси тўғрисидаги телеграмма матбуотда босилгач, унинг сири фош бўлди. Бу инқилобга нисбатан мамлакатимиз жадидлари ҳам хайрихоҳлик ҳисси билан баҳо берадилар. Жумладан, эндигина 19 баҳорни қаршилаган Абдулхамид Чўлпон февраль инқилобини 1789-1793 йиллардаги буюк француз инқилобига ўхшатган эди.

Февраль инқилоби таъсири остида Туркистон ўлкасида оммавий инқилобий ҳаракатлар авж олиб кетди. Ўлканинг йирик шаҳарлари: Тошкент, Самарқанд, Скобелев (Фарғона), Андижон, Когон, Наманган, Қўқон, Петро-Александровск (Тўрткўл) ва бошқа жойларда кўп минг кишилик митинг ва намойишлар бўлди. Февраль инқилоби ҳақидаги хабар матбуотда эълон қилинган қушиёқ Тошкентда катта митинг ва намойиш бўлди. Намойиш қатнашчилари шаҳарнинг Сквер (хо-

зир Амир Темури хийбони) ва Соборний (хазирги Мустақиллик) майдонлари томон кўчалар бўйлаб байроқлар кўтариб, ашулалар айтиб юриш қилдилар. 5 мартда Самарканд шаҳрида кўп минг кишилик митинг уюштирилди. Когон (Бухоро)даги намойишчилар сони 6 минг кишига етди. 7 мартда Петро-Александровскда бўлган оммавий митингда Амударё гарнизони аскарлари ҳам қатнашдилар. Амударё бўлиминиинг бошлиғи ва шаҳар пристави митингни тарқатишга ҳаракат қилди. Бунга жавобан митинг қатнашчилари уларни қуролсизлантириб, қамаб қўйдилар.

Аскарларнинг намойишкорона чиқишлари 10 мартда Самарканд шаҳрида ҳам бўлди. Унда 12 мингга яқин киши қатнашди. Хуллас, меҳнатқашлар оммаси ва қўшинларнинг оммавий митинг ва намойишлари Туркистон ўлкасининг бошқа ҳудудларида бутун март ойи ва ундан кейин ҳам тўхтамади. Аммо кўриниб турибдики, бу митинг ва намойишларнинг ташаббускорлари ва фаол қатнашчилари асосан Россиядан Туркистонга келган ўзга миллатларнинг вакиллари эдилар. Аммо бундан туб ерли маҳаллий халқлар бундай митинг ва намойишлардан четда турдилар, деган хулоса чиқмайди. Туркистон ўлкасининг бир қатор уезд ва шаҳарларида жадидлар, ислом дини уламолари раҳбарлигида туб ерли аҳоли қатнашган митинг, намойишлар бўлиб ўтди. Жумладан, 6, 9 ва 13 март кунларида Тошкентнинг Эски Жува, Шайхонтохур ва бошқа мавзеларида жадидлар ташаббуси билан кўп минг кишилик мусулмон аҳлининг митинг ва намойишлари уюштирилди. Демократик инқилоб ва унинг мақсад-вазифаларига қатта умидворлик билан қараган жадидлар, меҳнатқашлар оммасини миллий истиқлол, эрк ва озодлик учун миллий бировлик, жипслик ҳамда аҳилликка чақирдилар. Ана шундай митинглардан бири 9 мартда Тошкентнинг Чорсу майдонида бўлди. Жоме масжиди олдида тўпланган 20 минг кишилик митингни жадидларнинг «Туроп» жамияти уюштирди ва унга Мунаввар қори Абдурашидхонов, Исломбек Худоёрхонов ва бошқа жадидлар раҳнамолик қилдилар. Ана шундай митинг Андижонда, Жоме масжиди олдида бўлди. Унда «Та-

раққийпарвар»чи 27 ёшли Саъдуллахўжа Турсунхўжаев нутк сўзлаб, февраль инкилоби моҳиятини тушунтириб беради.

Февраль инкилоби таъсири остида ўлка мусулмонларининг оммавий ҳаракатлари Кўқон, Наманган, Ўш, Жалолобод, Самарқанд, Андижон, Каттакўрғон музофотлари ва бошқа ҳудудларда ҳам содир бўлди. Туркистон ўлкасидаги ана шу оммавий чиқишлар ва халқ ҳаракатлари таъсири остида шўролар (советлар) бирин-кетин вужудга кела бошлади. Туркистонда ишчи депутатларнинг биринчи шўроси Тошкентда 2 мартда Ўрта Осиё темир йўли бош устахонаси (ҳозирги Темир йўллар тепловоз вагон таъмирлаш заводи)да рус ишчилари ташаббусида ташкил этилди. Шу куни бўлиб ўтган митингда Совет таркибига 12 киши сайланди. Улар орасида А.Я.Першин, В.С.Ляпин, А.А.Казаков, Н.Калугин ва бошқалар бор эди. Бундай Советлар Тошкент шахрининг бошқа заводлари, устахоналари, корхоналари ва жамоат ташкилотларида ҳам сайланди. Заводлар, устахоналар, корхоналар ва жамоат ташкилотларидан сайланган вакиллардан 3 мартда Тошкент ишчи депутатлари Совети (Шўроси) тузилди. 4 мартда солдат депутатларининг Тошкент Совети ташкил топди. Март ойининг охирида Тошкент ишчи депутатлари Совети билан аскар депутатлари Совети бирлашди. Улар ўзаро бирлашиб, «Наша газета»ни чиқаришни йўлга қўйдилар. Газетанинг биринчи сони 1917 йил 2 апрелда босилиб чиқди.

Туркистонда Советлар тузиш ҳаракати оммавий тус олди. Февраль инкилобининг дастлабки кунлариданоқ ишчи ва солдат депутатлари Советлари Самарқанд, Янги Бухоро (Когон), Андижон, Наманган, Кўқон, Скобелев ва бошқа шаҳарларда вужудга келди. Фақат март ойининг ўзида Туркистонда 75 ишчи ва солдат депутатлари Советлари фаолият кўрсата бошлади. Бу умумроссия кўрсаткичининг 13,5 фонзига тенг (Россияда жами бўлиб 600 та Совет ташкил этилган) эди¹. Аммо бу Советлар таркибидаги аъзолар асосан европалик аҳоли ва-

¹ Шамсутдинов Р.Т. К вопросу об особенностях становления и развития Советов в Средней Азии и Казахстане (1917-1925 гг) . «История СССР», М. 1985, № 5.

килларидадан бўлиб, унинг раҳбариятида туб ерли миллатларнинг вакиллари умуман йўқ эди. Буни Тошкент Совети раҳбарияти мисолида кўрсатиб бўлади. Тошкент Совети раҳбарлигига И.И.Бельков, А.Я.Першин, А.С.Ляпин, А.А.Казаков, Н.Калугинлар сайландилар. 6 мартда сайланган Андижон ишчи ва аскар депутатлари Совети хайъатига В.А.Чайкин (раис), ишчи Першин, аскар Маслов (ўринбосарлар) кирган эди. Советнинг 7 аъзосидан 4 таси ишчи, 3 таси аскар бўлиб, уларнинг ҳаммаси Европа миллатларига мансуб кишилар эдилар¹.

Шаҳарлар билан бир қаторда вилоятларда ҳам советлар шакллана борди. Туркистон ўлкасида мана шундай советлардан биринчиси 1917 йил март ойининг ўрталарида вужудга келган Фарғона вилояти Совети бўлди. Апрель ойида Сирдарё вилояти Совети ва май ойида Самарқанд вилояти Совети вужудга келди. Туркистон ўлкаси Советидан тортиб то вилоятлар, шаҳарлар ва уездлар Советларигача барча раҳбарлик лавозимларини Россиянинг марказида ташкил этилган меньшевиклар ва эсерлар партияларига мансуб бўлган Европа миллатларининг вакиллари эгаллаб олдилар. Жумладан, Туркистон ўлкаси Советининг раиси меньшевик М. Фитерман, раис ўринбосари қилиб эса меньшевик Г.И.Бройдо, Фарғона вилояти Советига эсерлардан В.А.Чайкин, В.Д.Дориомедов, Л.А.Масвскийлар сайландилар. Тошкент, Андижон шаҳарлари, Самарқанд ва Сирдарё вилоятларида ҳам худди ана шу вазият бўлганлиги хақида юқорида таъкидланди. Бу даврда большевиклар вакиллари Туркистондаги Советларда ҳеч қандай таъсирга эга эмас эди.

Маҳаллий туб ерли аҳоли тили, дини, урф-одати, мақсади-муддаоси бошқа бўлган Европа миллатларининг вакиллари бош бўлган мазкур Советларга эргашмади, уларга ишонмади ва кофирлар дея бегонасираб қаради. Маҳаллий аҳоли асосан мусулмон уламолари ва жадидлар ташаббуси билан ҳамда улар раҳбарлигида ташкил этилган мусулмонлар ишчи, деҳқон депутатлари Советларига эргашдилар ва уларни

¹ «Туркестанский голос», 1917, 20 март, 27-сон.

қўллаб-қувватладилар. Бундай Советлар Тошкентнинг Эски шаҳарида, Самарқанд, Сирдарё, Фарғона, Андижон ва бошқа вилоятларда ташкил топди. Мусулмон ишчи-деҳқон Советлари ўз мажлисларида ҳаракат бирлигини таъминлаш ва омма-нинг сиёсий курашига бошчилик қилиш мақсадида сиёсий ташкилот тузишга киришдилар. Ана шундай ташкилотлардан дастлабкиси «Шўрои Исломия» эди.

1917 йил 14 мартда «Шўрои Исломия»нинг Тошкентда мажлиси бўлди. Унда ташкилот фаолиятини муво-фиклаштириб турувчи 15 кишидан иборат раёсат сайланди. Раёсатни жадидларнинг раҳбарларидан бири Мунаввар қори Абдурашидхонов¹ бошқарди. Раёсат аъзолигига шоир Фитрат, II Давлат думасининг аъзолари Абдулвоҳид қори, Миркомил-бой Мирмўминбоев, Аҳмадбек хожи Темирбеков, Убайдулла-хўжа Асадуллахўжаев, Шокиржон Раҳимий, Ашурали Зоҳи-рий, Салимхон Тиллахоновлар сайландилар. «Шўрои Исло-мия» ва унинг марказий раёсати Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида катта ўрин тутди. Туркистоннинг турли шаҳар ва қишлоқларида «Шўрои Исломия»нинг қуйи шўъбалари ташкил топди. Тошкентда ташкил этилган «Шўрои Исло-мия»дан ташқари «Турон», «Иттиҳодий тараққий» ташкилот-лари, 5 мартда Эски шаҳарда зиёлиларнинг «Ерлилар» кўмитаси, 8 мартда ўқитувчилар, тиббиёт ходимлари, муассаса хизматчилари жамиятлари: Андижон шаҳрида «Озод халқ», «Хуррият», «Маърифат», «Муфтаҳул маориф» ва бошқа ташкилотлар, Самарқандда—«Мураважжул Исломи», «Клуб Исломия», «Мусулмон меҳнатқашлари иттифоқи», Кат-тақўрғонда «Равнақул Исломи», «Гулистон», Хўжандда «Муи-нут толибин» каби ташкилот ва тўғараклар ана шулар жумла-сидандир. Бундан ташқари ўлканинг катта шаҳарларида «Шўрои Исломи», «Уламо», «Турон», «Тужкор»² «Мусклуб» («Мусулмонлар клуби») каби ташкилотлар ҳаракат майдонига келдилар. Бу бежиз эмас эди, албатта.

¹ Узбекистон ССР тарихи. Учинчи жипд. Бош муҳаррир И.М.Мўминов.-Т.: Фан, 1971, 53-бет.

² «Кенгаш» газетасининг 1917 йил, 9 июлдаги 3-сони.

Чунки жаидлар харакатининг рахнаомларидан бири Махмудхўжа Бехбудийнинг шиори «Хак олинур, берилмас» бўлса, Мунаввар қори Абдурашидхонов эса: «Хуррият олинур, берилмас», дер эди.

«Шўрои Исломия» ҳамда юқорида номлари тилга олинган ташкилот ва жамиятлар ўз матбуот органларини ташкил қилдилар. Булар: Тошкентда - «Хуршид», «Садои Туркистон», «Турон», «Турк эли», «Нажот», «Кенгаш», «Шўрои Ислом», «Улуғ Туркистон»; Самарқандда - «Ойна», «Хуррият»; Бухорода - «Турон», «Бухорои Шариф»; Қўқонда - «Садои Фарғона», «Тирик сўз», «Кенгаш», «Юрт», «Хуррият»; Фарғонада - «Фарғона нидоси»; Наманганда - «Фарғона саҳифаси» ва бошқа газета-журналлар эди. Мазкур оммавий ахборот воситалари саҳифаларида миллий истиқлол воялари омма ўртасида кенг муҳокама қилинди, тарғибот этилди. Бу дастурий вазифаларнинг асосий йўналишлари «Шўрои Исломия» ташкилотининг ташаббуси билан 1917 йил 16 апрелда Тошкентда бўлиб ўтган Умумтуркистон мусулмонларининг биринчи қурултойида ишлаб чиқилди. Унда Туркистон ўлкаси маҳаллий аҳолиси вакилларида 150 киши иштирок этди.

Қурултой ҳайъатига Мустафо Чўқаев, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Шерали Ляпин, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Собиржон Юсупов, Аҳмад Заки Валидий, Содиқ Сағтаров, Ислом Шоаҳмедов, Серикбой Акаев, Аҳмадбек Қўйбоқаров, Абдурахмон Ҳураев, Мулла Абдулжаббор Махмудовлар аъзо эдилар. Қурултой ишида муваққат ҳукуматнинг Туркистон кўмитаси раҳбари Н.Щепкин ва кўмита аъзолари А.Давлетшин, С.Мақсудий, М.Тинишбоевлар ҳам иштирок этдилар¹. Қун тартибига: Муваққат ҳукуматга муносабат, Россияда бошқарув шакли, Бутун Россия Таъсис Мажлисига тайёргарлик, Туркистонда маҳаллий фуқаролик муассасалари, ўлкадаги диний муассасалар, молиявий ишлар, олдинги замонлардан қолган муассаса-

¹ Аъзамхўжаев Саидқабар. Туркистон Мухторияти. Тошкент. «Маънавият», 2000, 66-67-бетлар.

ларни янгилаш, озик-овқат масаласи, урушга муносабат, мардикорлар масаласи, ўлка «Шўрон Исломия»сини ташкил этиш, умумроссия мусулмонлари курултойига вакиллар сайлаш, ер ва сув ишлари, мактаб, мадраса ва вақф ишлари масалалари кўйилганди.

Курултой Россияда бошқаришнинг бўлажак шакли ва Туркистон мусулмонларининг ташкилий бирдамлиги масаласига алоҳида аҳамият берди. Мазкур масала ҳақида сўзга чиққан Аҳмад Заки Валидий федерация ғоясини илгари сурди. Бу ғояни таниқли жадидлар Маҳмудхўжа Бехбудий, Обиджон Маҳмудов, Муҳаммаджон Тинишбоев ва социалист инқилобчи Вадим Чайкинлар қўлладилар. Жадидлардан Садри Максудий, Кабир Бакир ва бошқалар эса «Демократик Россия республикаси» ғоясини илгари сурдилар. Бу ғояни Мунаввар қори Абдурашидхонов ва Убайдуллахўжа Асадуллахўжаевлар қувнатладилар.

Курултой Туркистоннинг бўлажак давлат қурилиши масалаларига ҳам катта эътибор берди. Мунаввар қори Абдурашидхонов, Мустафо Чўқаев ва Садри Максудийлар миллий-худудий бошқариш ғояси талабига қарши чиқдилар. Уларнинг фикрича, мусулмонлар ер-сув ишларини бошқаришни ўзлари уддалай олмайди. Шу боис ҳозирча маданий-маърифий масалалардагина мухториятга эришишнинг ўзи етарлидир. Умуман ушбу масалада яқдиллик бўлмади: Туркистон, Қирғизистон, Кавказ ва Крим мусулмонлари вакиллари курултойда федератив жумҳурият тарафдорлари бўлдилар. Шу боисдан улар ўзларини «федералистлар»¹ деб атадилар. Волга бўйи мусулмонлари вакиллари эса унитар, яъни ягона бир бутун республика тарафдори бўлганликларидан улар тарихда «унитаристлар»² номини олдилар.

Курултой қатнашчилари демократик ва федератив тамойиллар асосида тайёрланадиган Россиянинг бўлажак конститу-

¹ «Федералистлар»-айрим мустақил давлатларнинг бирлашувидан ташкил топган яхлит бир давлат қуриш тарафдорлари.

² «Унитаристлар»-қўшма, бирлашган, бир бутунлиқни ҳосил қиладиган унитар(қўшма)республика (ҳамма қисми бирлашган, яхлит) тузиш тарафдорлари.

циясида мусулмонлар учун тенг ҳуқуқлар ишлаб чиқишга чақирдилар. Мазкур конституцияда барча вилоятлар қаторида Туркистон ўлкасига ҳам мухторият ҳуқуқини берадиган Россия Федератив Демократик Республикаси асосланишини илгари сурдилар. Бу ғояни амалга ошириш учун Туркистон халқига Иттифок, Ҳамкорлик ва Бирлик кераклигини курултой катнашчилари яхши билар эдилар. Туркистон ўлкаси мусулмонларининг биринчи курултойи марказий раҳбар орган - Туркистон ўлка мусулмон шўроси (Краймуссовет)ни ташкил этиш тўғрисида ғоятда муҳим қарор қабул қилди. Унинг биринчи мажлисида Мустафо Чўқаев ушбу органнинг раиси, Мунаввар қори Абдурашидхонов раис муовини, Аҳмад Заки Валидий Тўғон қотиб, Маҳмудхўжа Бехбудий, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев ва бошқалар аъзо этиб сайландилар. Марказий Шўро ташкилий бўлимига Аҳмад Заки Валидий Тўғон, Фарид Тоҳирий, Толибжон Мусабой, Ибн Ямин Янбаев, Муҳаммадамин Афандизода, Низомиддин Асомий, Абдусами қори, Муродхўжа Солихўжа, Шокирхўжа Раҳимий, Тузел Жонбой, Абдулла Авлоний, Салоҳиддин Муфтизода, Пирри Мурсилзода, Муҳаммаджон Тошхўжаевлар кирди. Марказий Шўро қошида ташкил этилган яна бир муҳим бўлим маориф бўлими эди. Унинг таркибига Мунаввар қори Абдурашидхонов, Заки Валидий, Бурҳон Ҳабиб, Пўлатхон Пошшабеков, Абулқосим Аминзода, Абдусами қори, Рустамбек Юсуфбек, Ҳожи Иброҳим Тоҳирий, Нуширавон Явунев ва бошқалар кирди. Марказий Шўро зиммасига ўлкадаги барча тарқоқ, бир-бири билан боғланмаган, низом ва дастурга эга бўлмаган жамият ва ташкилотларни бирлаштириш вазифаси қўйилган эди. Бундай жамият ва ташкилотлар (уларнинг номлари юқорида келтирилди) Туркистон ўлкасида жуда кўп эди ва ҳар қайси бири ўзига мустақил фаолият кўрсатар эди. Заки Валидий Тўғон фақат Тошкент шаҳрининг ўзида 20 га яқин жамият ва ташкилотлар бўлганлигини кўрсатган эди. Андижонда шундай жамиятлар сони 47 тага етган эди. Бу тарқоқ жамият ва ташкилотларни бирлаштириб бошини қовуштиришида курултой қарорига асосан Марказий Шўро-

нинг жойларда шўъба (бўлим) ларининг ташкил этилиши ғоят муҳим ўрин тутди. Самарқанд шўъбасини М.Бехбудий, Фарғона шўъбасини Носирхон Тўра, Тошкент шўъбасини Мунаввар қори Абдурашидхонов бошқарди.

Демократик зиёлилар ва жадидлар оммага тушунтирилди, мусулмонларнинг қуч-қудрати сиёсий ташкилотидадир. Агар улар ана шу сиёсий ташкилотга бирлашмас эканлар, ўз мақсад-муддаоларига эриша олмайдилар, мусулмонларнинг мухторият учун кураши барбод бўлиши мумкин¹. Бу борада Заки Валидий Тўғоннинг қуйидаги фикрлари ғоятда қимматлидир: «Маълумки, ҳозир дунёда халқ ўз мақсадига фақат яхши жипсликдагина эришади. Бунинг учун ташкилот керак. Агар халқ ташкилотга эга бўлмаса, у ҳеч нарсага эриша олмайди. Яхши ташкилотга эга бўлмаган миллат нафақат мухториятга муносиб эмас, балки аксинча бундай миллат ўлим ва инкирозга маҳкум бўладур... Туркистон мусулмонлари, қўлни-қўлга беринг. Ва ҳаммамиз бир йўлдан юриб, бу мақсадни вужудга чиқаринг. Бирликда қувват деган сўзни асло хотирадан чиқарманг»².

Умуман олганда, қурултой 1917 йил февраль инқилобининг натижаси ўлароқ вужудга келган муваққат ҳукуматни қўллаб-қувватлаш шиори остида ўтди. Татар жадидларининг фаолларидан бўлган Садри Мақсудий қурултойда сўзлаган нутқида муваққат ҳукуматни қўллаб-қувватлагани холда туркий мусулмон халқлар бирлиги ғоясини илгари сурди ва буюк турк салтанатини вужудга келтиришга даъват этди. Туркистон ўлка қурултойида қатнашган муваққат ҳукуматнинг Туркистондаги вакили кадет Н.Шчепкин қурултойни ва унинг қатнашчиларини табриклади. У ўз нутқида қурултойда илгари сурилган қоидалар бизнинг дастуримизга тўла мувофиқ келади ва шу боисдан муваққат ҳукумат сизга ва сизнинг қўллаб-қувватлашингизга ишонади, деди. Н.Шчепкин муваққат ҳукумат номидан гаширар экан, сизлар-

¹ «Кенгаш» газетаси, 1917 йил, 19 июндаги сони.

² «Кенгаш» газетаси, 1917 йил, 19 июндаги сони.

нинг асосий вазифангиз Советларни эмас, балки таъсис мажлисини ҳимоя қилишдан иборатдир, деб қурултой қатнашчиларини даъват этди.

Хуллас, қурултой муваққат ҳукуматга тўла ишонч билдирди ва маҳаллий аҳолини Милюков, Керенский атрофида жипслашишга чақирувчи қарор қабул қилди. Туркистонда воқеаларнинг бу тахлитда ривожланиб бориши кадетларнинг меҳнаткаш омма ўргасида таъсир доираси кучайиб бораётганлигидан дарак берар эди. Ўлка мусулмон шўроси борган сайин фаолиятини жадаллаштирди. 1917 йил 12 июнда унинг мажлиси бўлди ва ҳукумат Низоми қабул қилинди. Мазкур низомга кўра «Шўрои Исломия», «Равнакул ислом», «Мирваж ул-ислом», «Муаллимлар жамияти», «Талабалар жамияти» каби мусулмон жамият ва ташкилотлари миллий ва синфий фарқларга карамасдан вилоят, шаҳар ва уезд мусулмон депутатлари бўлимлари шўроси (Марказий шўроси)га бўлинишлари керак эди.

Шундай қилиб, Туркистон миллий истиқлоли учун ўлкадаги барча мусулмонларнинг якдил қадами қўйилди. Тарихда илк бор Туркистон ўлкаси мусулмонлари қурултойи чақирилди ва унда муҳим қарорлар қабул қилинди. Қурултойда асосланган мақсад ва ҳаракатларнинг ифодаси ўлароқ Туркистон мусулмонлари Марказий Шўроси пайдо бўлди. Бу ташкилот умумтуркистон жамоатчилиги, айниқса миллий истиқлол учун курашнинг олдинги сафида борувчи, унинг илғор қисми, хусусан, жаҳидлар томонидан миллий марказ сифатида тушунилди. Албатта, бу катта муваффақият эди. Бу, жаҳидларнинг йирик вакилларида бири Мирмуҳсин Шермуҳаммедовнинг образли ифодаси билан айтганда, «Туркистон бобой»нинг мустамлака, қуллик асоратидан тинкаси ва силласи қуриб, «қари чол»нинг нафлат ва нотавонлик уйқусидан уйғонаётганлигини кўрсатар эди. Албатта, бу ҳол Россия мустамлакачиларини, шу жумладан муваққат ҳукуматни бошқарган ҳукмдорларни ҳам таъвишга солар эди, улар бу жараёнга бефарқ қарай олмас эдилар.

Россия муваққат ҳукумати Туркистонда мустамлака тизими-ни сақлаб қолиш ниятида дастлаб бу ерда эски чор амалдорларини ўзгартиришга ортиқча ҳаракат қилмади. Муваққат ҳукуматда адлия вазирлигида ишлаган, кейинчалик бош вазир лавозимини эгаллаган Керенский ҳам 1915 йилдаёқ Давлат думаси мажлисида сўзлаган нутқида: «Туркистон бу Тула ёки Тамбов губернаторлиги эмас, унга инглиз ва французлар ўз мустамлакаларига карагандек муомалада бўлиш»¹ кераклиги тўғрисида маслаҳат берган эди. У вазирлар билан бўлган кенга-шда Бухоро амирлиги ва Хива хонлигининг ҳам ярим мустақиллигини тугатиб, уларни Россияга батамом «қўшиб» олишни таклиф этди. Ана шу мақсадлардан келиб чиққан ҳолда Бухоро амирлиги қошида муваққат ҳукумат Президенти ва Хивада Россия ҳарбий комиссари лавозимлари ташкил қилинди.

Керенскийнинг туб ерли аҳолига нисбатан беписанд ва шовинистик муносибатда бўлганлигини қуйидаги оддий воқеадан ҳам билса бўлади. Мустафо Чўкаев Туркистон мусулмонлари (Шўрои Исломия)нинг ўлка шўроси раиси этиб сайлангач, Москвага, Бугунроссия мусулмонларининг I курултойига борганда, Керенский унга савол билан мурожаат қилди: «Энди сиз бу реакционер шўронинг уламо кўпчилигига итоат этасизми?» М. Чўкаев эса унга «табiiй итоат этаман ва этамиз» деб жавоб қайтаради. Шунда Керенский М. Чўкаевга «ярамас инкилобчи экансиз»² дейди.

Муваққат ҳукумат фақат 1917 йил 31 мартга келиб Туркистон генерал-губернаторлигини тугатишга мажбур бўлган эди ва 7 апрелда ўлкани бошқариш учун муваққат ҳукуматнинг 9 кишидан иборат Туркистон кўмитаси ташкил этилди. Бунинг асосий сабаби шундаки, Туркистон генерал-губернатори Куропаткин муваққат ҳукуматга зимдан бўйсунмасдан, туб ерли «мусулмонлар кўзғолон кўтармокчи» деган

¹ Содиқов. Х. Хурриятдан мухториятгача. «Фан ва турмуш», 1993, 2-сон, 18-бет.

² Мустафо Чўкаев ўғли. Истиқлол жаллодлари. (1917 йил хотиралари). Ф. Фулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. Тошкент. 1992, 37-бет.

миш-мишларни тарқатиб, амалда ҳукуматга қарши ҳарбий кўзғолонга тайёргарлик кўриш тўғрисида махфий буйруқ берди. Бу сир очилиб қолгач, 1917 йил 31 мартда Куропаткин камокқа олинади ва Санкт-Петербургга жўнатилади.

Фуқаролар вакилларида янги ташкил этилган Туркистон қўмитасининг раислигига кадетлар (Конституцион демократлар) партияси арбобларидан бўлган Н.Шчепкин тайинланди. Мазкур қўмита таркибига Муваққат ҳукуматга садоқатли бўлган мусулмон вакилларида 4 киши киритилди. Булар генерал-майор Абдулазиз Давлатшин, Садри Максудий (Содир Максудов), Муҳаммад Тинишбоев ва Алижон Букейханов (Тўрғай вилояти комиссари)лар эдилар. Уларнинг ҳаммаси Россия Давлат думасига аъзо эдилар. Муваққат ҳукуматнинг Туркистон қўмитаси ўзининг ташкил тошган кунидан бошлаб ўлкада марказий ҳокимиятнинг вакили сифатида иш кўришга киришди, вилоятлар, шаҳарлар ва уездларда ўзининг маҳаллий бошқариш идораларини шакллантирди.

Юкоридаги фикр-мулоҳазалардан кўринадики, 1917 йил февраль инқилоби ғалабасидан сўнг Россиянинг ўзида икки ҳокимиятчилик вужудга келган бўлса, Туркистонда уч ҳокимиятчилик қарор топди:

Биринчиси, Россия Муваққат ҳукуматининг Туркистондаги вакили - Муваққат ҳукуматнинг Туркистон қўмитаси ва унинг жойлардаги идоралари.

Иккинчиси, Ишчи-деҳқон ва аскар депутатларнинг Туркистон ўлка совети (шўроси) ва жойлардаги советлар.

Учинчиси, Туркистон мусулмонларининг Марказий Шўроси, унинг жойлардаги шўъбалари эди. Кучларнинг бу хилдаги тақсмоти Ўрта Осиёдаги инқилобий демократик ҳаракатнинг асосан икки йўналишда ривожланиб борганлигини кўрсатади. Биринчи йўналиш номиллий йўналиш бўлиб, икки хил кўринишда фаолият кўрсатганлигидан қатъи назар унинг асл ва бош мақсади бир эди; у ҳам бўлса, қандай усул ва шаклда бўлса-да турли хилдаги ҳийла ва найрангларни ишга солиб, Туркистонни Россия мустамлакачилиги асоратида сақлаб қолиш, ўлкада улufe рус миллатчилиги сиёсатини олиб

боришдан иборат эди. Бу йўналиш муваққат ҳукуматнинг Туркистон қўмитаси ва ишчи, деҳқон ва аскар депутатлари Туркистон ўлка Совети шаклида намоён бўлди.

Иккинчи йўналиш миллий, ўртаасрчилик тартибларига қарши, демократик, миллий озодлик, миллий мустақиллик ҳаракати кўринишида содир бўлди. Бу йўналишни Туркистон мусулмонлари шўроси атрофида уюшган Туркистон ўлкасининг илғор ва прогрессив қарашдаги ватанпарвар, истиклолчи зиёлилари ва ислом дини уламолари бошқардилар. Қуч ва қудрат ўлка мусулмонлари Марказий шўроси томонида бўлиб, уни маҳаллий халқнинг кўпчилиги қўллаётган эди. Чунки у илгари сурган дастур ва ғоялар маҳаллий халқнинг талаб-эҳтиёжлари ва кизиқишларига тўла жавоб берар эди. Биринчи йўналишдаги ҳаракатга эса маҳаллий халқ эргашмади, уларни чакирилмаган меҳмонлар, босқинчи, тили, дини, урф-одати, маданияти, тарихи бошқа кофирлар деб қаради. Айниқса ишчи, деҳқон ва аскар депутатлари Туркистон ўлка Советлари илгари сурган дастур ва ғоялар туб ерли аҳоли учун тушунар-сиз ва бегона эди. Унда мусулмонлар қурултойининг муваққат ҳукуматга ишонч билдириб қабул қилган қарорини қандай баҳоламоқ керак? Буни вақтинчалик ишлатилган, узоқ келажакдаги мақсадни кўзлаб илгари сурилган оқилона тактик йўл деб ҳисоблаш мумкин ва у қўйидаги ҳолатлар билан изоҳланади: Биринчидан, бир вақтнинг ўзида икки жаҳада: ҳам муваққат ҳукумат ва ҳам ишчи, деҳқон ва аскар депутатлари шўросига қарши туришлик катта мушкулликлар келтириб чиқарар эди. Иккинчидан, февраль инқилоби ғалабасидан сўнг муваққат ҳукумат илгари сурган дастурий ғоялар ва талаблар Туркистон халқларининг ўша даврдаги талаб-эҳтиёжларига мос бўлиб тушаётган эди. Чор Россияси зулми исканжасида даҳшат азобларидан қалби тилка пора бўлган Туркистон халқи муваққат ҳукумат мисолида маълум маънода бўлса-да ўз эзгу орзу-умидларининг рўёбга чиқишига ишонгиси келаётганди. Мусулмонлар қурултойи ишлаб чиққан ва ҳаётда амалга оширилган тактик йўл тўғриси бўлиб чиқди.

Бирок Туркистон мусулмонлари Марказий шўроси ўлкада мустамлакачилик тартиб-қоидаларини саклаб қолишга жон-жаҳдлари билан астойдил ҳаракат қилаётган келгинди кучларга нисбатан умумий мақсад йўлида суист ҳаракат қилдилар, «мўътадил» фаолият кўрсатдилар. Тарихчи олим Саидакбар Аъзамхўжаевнинг хулосасига кўра: «Мўътадиллик ўлка мусулмон шўроси фаолиятига ҳос ҳусусият эди... Бирок воқеаларнинг ривожланиш жараёни марказнинг иш шаклида ва усулларида кўп сафарбарликни, катъийликни, дастурни ва тактик ўзгаришларни талаб этарди»¹, жумладан, 1917 йилнинг дастлабки ойларида Туркистоннинг мухтор қурилишига оид бирор бир тадбирни ёки амалий фаолиятни ўртага қўймади, ташаббускорлик ва ижодкорлик етишмади.

Ўлка мусулмон шўроси фаолиятининг талаб даражасида ривожланмаганлигининг яна бир сабаби ташкилот қатнашчиларида ҳаракат бирлигининг бўлмаганлигидир. Буларнинг ҳаммаси ўлканинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий таъриқиёт даражасининг ночорлиги билан характерланади.

Бутун Россия мусулмонларининг қурултойлари Туркистон ўлкаси меҳнатқашлари ҳаётида маълум даражада из қолдирди. Биринчи қурултой 1917 йил 1-2 майда Москвада бўлиб ўтди. Унинг фаолиятида деярли барча сиёсий оқимлар: ўнг консерваторлардан тортиб то сўл радикал социалистларга вакиллар иштирок этди. Қурултой ишида Туркистон, Бухоро ва Хивадан мусулмонлар вакиллари қатнашдилар: Мустафо Чўқаев, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Ислом Шоахмедов, Собир Юсулов ва бошқалар шулар жумласидандир.

Қурултой бир қатор муҳим қарорлар қабул қилди. Ана шулардан бири давом этиб турган урушга муносабат масаласи эди. Қабул қилинган қарорда бутун дунёдаги мусулмонлар Европа империализмининг қурбони бўлиб қолаётганлиги, халқаро қирғинбарот урушларнинг ҳам бош сабабчиси империалистлар эканлиги қайд этилди, миллат ва халқлар ўз

¹ Аъзамхўжаев Саидакбар. Туркистон бирлиги учун. Т., «Фан», 1995, 6-бет.

тақдирини ўзи белгилаш ҳукуки асосида дарҳол аннексия¹ ва контрибуциясиз² сулҳ тузиш талаби қўйилди³. Шунингдек, курултой 8 соатлик иш кунини жорий этиш, ишчи мусулмон шўроси тузиш, чўл вилоят ва Етгисувдаги маҳаллий аҳолининг кўчирилишини тўхтатиш ва ерларни тартиб олишни бас қилиш, она тилида ўқитиладиган мактаблар тармоғини кенгайтириш, диний эҳтиёжлар учун муваққат диний идора тузиш, муваққат ҳукумат ички сиёсатида мусулмон аҳоли манфаатларини, айниқса ер ва маҳаллий ўз-ўзини бошқарув каби масалаларда ҳимоя қилишга қарор қилди. Курултой мусулмон хотин-қизлар масаласида махсус қарор қабул қилди. Унда шариат бўйича аёллар тенг ҳуқуққа эга эканлиги кўрсатилди. Шу сабабдан улар шариат бўйича сиёсий, ижтимоий-жамоат ишлари ва сайлонда эркаклар билан тенг ҳуқуқли асосда қатнашадилар⁴, дейилди.

Барча регионал партия ва ташкилотлар фаолиятини мувофиқлаштириш ва Россия мусулмонларини бошқаришни амалга ошириш учун Бутунроссия таъсис мажлиси чакирилгунга қадар курултой Бутунроссия мусулмон шўроси (миллий шўро)ни сайлади. Унинг ижроия кўмитаси таркибига Туркистондан ўлка мусулмон шўроси аъзолари Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев ва Ислом Шоаҳмедовлар кирдилар.

Курултойда Россия миллий давлат қурилиши масаласида қизгин баҳслар бўлди. Ушбу масалада курултой қатнашчилари иккига бўлиниб кетдилар. Улардан бир гуруҳи марказчилик тамойилини ҳимоя қилиб, демократик Россия таркибида ҳудудий-маданий мухторият ҳукуки тарафдори эди. Иккинчи гуруҳ вакиллари эса Россия федерацияси таркибида мусулмон халқларига ҳудудий мухторият берилишига мойиллик билдирдилар.

¹ Аннексия - босиб олиш.

² Контрибуция - тоvon тўлаш.

³ Программные документы мусулманских политических партий (1917-1920). - Оксфорд, 1985, стр. 10.

⁴ Диманштейн С. Революция и национальный вопрос. III. М. 1930, стр. 16-17.

Курултойда кескин ва давомли баҳс-мунозаралардан сўнг ушбу масалада қуйидаги қарор қабул қилинди:

«Россияда мусулмон халқлари манфаатларини кўпроқ таъминловчи давлат қурилиши шакли миллий-худудий федератив асосдаги демократик республика деб таъин олинсин: муайян худудга эга бўлмаган миллатлар миллий-маданий мухториятдан фойдаланади».¹ Бундан кўринадики, жаҳидлар шўро тарихчилари сохтакорлик билан тухмат қилганларидек, «Туркистонни Россиядан ажратиб олишни», «Буюк Туркистонни барпо қилишни» ўз олдиларига бош мақсад қилиб қўймаганлар, балки Россия таркибида мухторият учун курашганлар. Бу фикрни Махмудхўжа Бехбудийнинг «Ҳақиқатнинг баёни» мақоласидаги қуйидаги жумлалар янада аниқроқ ва равшанроқ ифодалайди: «Биз истаймизки, бугун Русия мусулмонлари мухторият (федерация) усули юзасидан тириклик қилсунлар... Русиядан ажралмаган ҳолда мухториятли маишати вужудга келтирмоқ учун биз Русия мусулмонлари алхусус биз, Туркистон мусулмонларига лозимки, аввало қадим² ва жаҳид низо лафзисини қўйиб ўзаро иттифок истасак. Биз истаймизки, Туркистон мусулмонлари бундаги русий, яҳудий ва бошқалар қўшилган ҳолда ўз бошларига Русиянинг бир парчаси ҳисоблана тургон Туркистон ҳуқумини (ҳуқуматини) таъсис этсак, ўзимизнинг мажлис муборонатимиз (парламентларимиз) бўлсин десак. Туркистон мусулмонлари шариат ва одатларига, ўз қонун ва динларига мувофиқ тириклик қилсинлар. Туркистон, яҳудий, насроний ва мусулмонлари учун ҳаммаларининг манфаатларини эътиборга олатургон қонунлар тузилсин»³.

¹ Программные документы мусулманских политических партий (1917-1920).- Оксфорд. 1985, стр. 33.

² Истиклол учун кураш тарафдорларининг бир гурӯҳи ўзларини «қадимийлар» деб аташар эди. Улар руҳоният тарафдорлари бўлиб майдонга чиқдилар ҳамда мухториятга қарши ягона ва мустақил Туркистон ғоясини илгари сурдилар. Қадимийлар 1917 йил июндан бошлаб жаҳидлардан ажралиб чиқдилар ва «Шўрои уламо» номи билан ўз мустақил ташкилотларини туздилар.

³ «Улуғ Туркистон» газетасининг 1917 йил, 12 июнь сони.

Махмудхўжа Бехбудий Бутунроссия мусулмонларининг Москвадаги курултойига қадар ҳам мухторият тарафдори бўлган. У 1917 йил апрель ойида Туркистон ўлкаси ижроия қўмитаси курултойида рус шовинисти Геодаковнинг «...маданий халқларга мухторият, қолганларига эса, ... (қирғиз, сартларга) маданиятга эга бўлишлари сайин мухторият берилиши» ҳақидаги фикрига норозилик билдириб, бундай деган эди: «Ерлик деҳқонлар рус деҳқонларидан қолишмайди, ғарбий вилоятлардан қочган келгиндилардан эса устун. Туркистон фуқаросининг маданий қоқоқлигида фуқаро эмас, ўлкани тиш-тирноғи билан жаҳолатда ушлаган эски мустамлака тузуми айбдордир»¹.

Туркистон ўлкаси халқлари ҳаётида Бутунроссия мусулмонларининг 1917 йил 21-31 июлда Қозон шаҳрида ўз ишhini олиб борган II Курултойи қабул қилган қарорлар катта ўрин тутар эди. Жумладан, курултойнинг қарорида Туркистон, Қирғизистон, Кавказ ва Қримда бошқарув шаклини мазкур ўлкалар аҳолисининг ўзи хал қилсин, дейилади. Ички Россия ва Сибирь мусулмонлари учун эса кенг миллий маданий мухторият талаби қўйилади.

Курултойнинг қабул қилган энг муҳим қарорларидан бири мусулмон қўшинини яратиш ҳақидаги қарор эди. Бу ишни амалий жиҳатдан рўёбга чиқариш учун Бутунроссия Марказий ҳарбий Шўросини ташкил қилишга қарор қилинди.

Курултой кун тартибида аграр масала етакчи ўринлардан бирини эгаллади. Ушбу масалада сўзга чиққан Туркистон вакили Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев ўлкадаги халқ оммасининг оғир қисматли аҳволини очиқ ташлади. Гап шундаки, чор Россияси ҳукмронлиги давридагидек муваққат ҳукумат даврида ҳам мустамлакачиларнинг маҳаллий халққа нисбатан муносабатида ўзгариш бўлмади, уларни эзиш, камситиш ва қирғин қилиш давом этди. Генерал Куропаткин мустамлакачи шовинистларга қирғин қуроқлари таркатганлиги оқибатида 1917 йил апрель ойига қадар ўлкадаги қирғиз ва қозоқ мил-

¹ «Туркестанский курьер», 1917 йил 14 апрель.

латларига мансуб халклардан 50 миңг аҳоли хунрезлик қурбони бўлди. Бу жинойт учун Туркистон мусулмонлари Куропаткинни судга бердилар. Аммо бундан ҳеч қандай натижа чиқмади. На муваккат ҳукумат, на ишчи, деҳқон ва аскар депутатлари шўролари маҳаллий омманинг арз-додига қулоқ солмади. Ерниңг халқ мулки эканлигини қайд қилган қурултой аграр масалани узил-кесил хал этишни Таъсис мажлиси чақирилгунча қолдириб туришга қарор қилди.

Туркистон ўлкасидаги тараққийпарварчилар, жадидлар билан диний арбоблар, қадимиятчилар ўртасида юз берган бўлиниш бошқа масалаларда бўлгани сингари мазкур қурултойда ҳам ягона жабҳа бўлиб ҳаракат қилишга имкон бермади.

Хусусан, қурултойда хотин-кизларга муносабат масаласи кўрилганда бу яққол кўзга ташланди. Тараққийпарварлар аёлларниңг сиёсий ҳуқуқларини эркаклар билан бараварлаштириш тарафдори эдилар. Рухонийлар вакиллари - қадимийчилар эса бундай қарорниңг қабул қилинишига қарши турдилар. Аммо қурултойда тараққийпарварчилар устун келдилар.

Жадидлар билан қадимийчилар ўртасидаги бўлинишнинг асл моҳияти ва сабаблари нималардан иборат ва у қачон юз берди. Икки ўртадаги бўлинишнинг асосий сабаби Туркистон ўлкасиниңг мустақиллигини таъминлаш масаласи ва унга эришишниңг тактик йўлларидаги икки хил ёндашув эди. Рухоният вакиллари бўлган қадимийлар расронийларга, Россия мустамлакачиларига қарши газовот йўли билан мустақилликни қўлга киритишга чорлар эдилар. Илғор зиёлилар, жадидлар эса бу йўлга қарши чиқдилар. Улар газовот йўли халқни оғир аҳволга солиб қўйиши мумкин, деб ҳисобладилар. Натижада 1917 йил июнь ойиниңг ўрталарида миллий ҳаракат катнашчилари миллий мустақиллик жабҳасидаги ягона куч бўлиб майдонга чиқиш имкониятидан маҳрум бўлдилар ва улар бўлиниб кетдилар. Бундан миллат зарар кўрди. Туркистон ўлкаси ютказди.

Туркистон ўлкаси миллий мустақиллигинини душмани бўлган Россия мустамлакачилари эса бу қулай вазиятдан усталик билан фойдаландилар. Ягона миллий жабҳанинг бўлиниши тобора чуқурлашиб борди. Хар икки йўналиш тарафдорлари энди бир-бирларининг тагига сув қуя бошладилар, ёвуз душманлардек бир-бирларига «тош» ота бошладилар. 1917 йилнинг ўрталарида руҳониятчилар «Шўрои Исломия»дап чиқиб, «Шўрои уламо» жамиятини туздилар. Ўз ғоя ва карашларини ташвиқот ва тарғибот қилиш мақсадида улар «Ал-изоҳ» журналинини таъсис этдилар. Журналнинг ношири ва муҳаррирлигини Абдумалик ҳожи Набиев олиб борди. Унинг биринчи сони 1917 йил 19 июнда чиқди. Жами бўлиб журналнинг 31 сони дунё юзиди кўрди ва 1918 йил май ойида Туркистон Шўро Республикаси Халқ Комиссарлари кенгаши буйруғи билан ёшиб қўйилди. Унинг саҳифаларида уламочилар Куръони Каримдан оятлар келтириб, эски турмуш тарзи ва ўртаасрчилик муносабатларини химоя қилдилар, тараққиёт йўлидаги хар қандай янги фикрни танқид қилдилар, аёлларнинг эркаклар билан тенг ҳуқуқли бўлолмасликларини, кўп хотинликни ёқлайдиган характердаги мақола ва чиқишларга кенг ўрин бердилар. Ўша пайтда жадиждлар бош бўлган «Турон» газетаси аёллар мактабини очиш, уларни ижтимоий-сиёсий ҳаётга кенг жалб қилишни тарғиб қилаётган эди. «Ал-Изоҳ» ўз саҳифаларида «Турон»га қарши ўт очди, газетада мақолалар билан чиққан муаллифларни «худо йўлидан тойга»ликда айблади. Саидакбар Аъзамхўжаевнинг ёзишича: «Журнал аёл киши аёллигича қолиши керак ва уни эркакка тенглаштириш ақлсизликдир, деб ёзади»¹ Жадиждларнинг йирик вакилларидап бўлган Мирмуҳсин Шермуҳаммедов «Турон» газетасида мутаассиб уламочиларни танқид қилгани учунгиша даҳрийликда айбланади ва қозихонада калтакланади. Бу ҳам етмагандек уни ўлим жазосига ҳукм қиладилар, сўнг ҳукм 18 ойлик қамок жазоси билан алмаштирилади. Газета муҳаррири А.Авлоний «шаккоклик» қилиб, бу хилдаги

¹ Аъзамхўжаев Саидакбар. Туркистон бирлиги учун, 12-бет.

мақолани босганлиги учун «Турон»нинг 3-сонида «Эътироз» мавзусида мақола билан чиқиб, уламочилар ва жамоатчиликдан узр сўрашга мажбур бўлди. Газета 20-сонидан сўнг умуман ёпиб қўйилди.

«Ал-Изоҳ» Ўлка мусулмон Шўроси атрофига тўнланган илғор миллий зиёлиларга нисбатан ўз саҳифаларида нафрат уруғини сепди, уларни исломга хиёнатда айблади, халқдан четлаштиришга интилдди. Аҳвол шу даражада кулгили ва ачинарли йўналиш олдики, уламочилар халқ оммаси ўртасида ўз таъсирларининг кучли эканлигидан фойдаланиб, саргарошларга зиёлилар соқолини олишни, чойхоналарда уларга чой беришни ман этдилар. Чунки туб ерли маҳаллий аҳоли оммаси ислом динида эди-да.

Туркистон ўлкаси миллий истиклолчи кучларининг ягона жабҳаси ниҳоятда қалтис ва ноқулай пайтда, Тошкент шаҳар думасига сайловлар эълон қилинган пайтда бўлиди. Сайлов демократик руҳда ўтди. Кутилганидек ўтказилган сайлов «Шўрои уламо»нинг мусулмон аҳли ўртасида таъсири кучли эканлигини кўрсатди. Сайлов натижаларига кўра, Тошкент шаҳар Думаси мандатидаги жами 112 ўриндан 64 таси уламочиларга, 11 таси шўрои исломчиларга, 24 таси эсерларга ва 5 ўрин социал-демократларга насиб этди. Шундай қилиб, Думага сайловларда маҳаллий аҳоли ҳаммаси бўлиб 74 овозга ва европаликлар эса 38 овозга эга бўлдилар. Миллий кучлар ҳаракатининг бундай муваффақияти Туркистон ўлкасининг бошқа шаҳарларидаги Дума сайловларида ҳам кузатилди. Масалан, миллий ҳаракат намоёндалари Самарқанд Думасидаги 75 ўриндан 59 тасини, Андижон Думасидаги 97 ўриндан 84 тасини эгаллаб олдилар. Бу жуда катта ғалаба эди. Аммо бу ғалаба ва имкониятдан ўзаро бирлик ва аҳиллик бўлмаганлиги туфайли фойдалана олинмади, гоявий-сиёсий дунёқарашларнинг торлиги ва чекланганлиги бунга имкон бермади. Бундан Туркистоннинг европалик аҳолиси вакиллари фойдаландилар, уламочилар мисолида маҳаллий халқни сиёсий жиҳатдан етилмаганликда айбладилар, улар давлатни идора қила

олмайдилар, деб ташвикот килдилар. Бу ҳол миллатлараро муносабатларни янада кескинлаштирди.

Вагап ва миллат тақдири ҳал бўлаётган ана шу ғоятда мураккаб шароитда жаҳидлар яна ташаббус кўрсатдилар. Улар Туркистон, миллий истиқлол манфаатлари йўлида халқни бирлашишга, аҳилликка чақирдилар. Бу эса ўз навбатида «Шўрои Исломия» билан «Шўрои уламо» жамиятларининг биргаликда ҳаракат қилишига имконият яратар эди. Жаҳид шоир А. Фитрат бундай деб ёзган эди: «Эй Туркистон халқи мусулмонлари, Тангри учун, пайғамбар учун, дин учун, миллат учун, келинг, бирлашайлик, орамиздаги шахсий тортишмалар, синфий айриликлардан кўз юмайлик. Ислом динининг биринчи бўлган - қардошлик ва иттиҳод боғлари билан боғланайлик. Қўлни-қўлга берайлик. Ҳақ йўлида, Ватан йўлида, миллат йўлида жаҳидмиз, кадиммиз, мулломиз, боймиз, бир ерда тўпланайлик»¹. Бундай фикрларни жаҳидлардан М. Чўқаев, М. Бехбудий ва бошқалар ҳам илгари сурдилар.

Хуллас, Туркистон ўлкасидаги миллий истиқлол учун олиб борилган умумхалқ ҳаракатига жаҳид тараққийпарварлар ва ислом дини руҳонийлари бошчилик қилдилар. Уларнинг шиори «Озодлик», «Тенглик» ва «Адолат» эди. Бу эзгу шиорлар ўлка фуқароларининг талаб-эҳтиёжларидан келиб чиқди.

«Шўрои Ислом» ва «Шўрои уламо» жамиятларининг миллий истиқлол учун олиб борган курашларига «Иттиҳод» ташкилоти ҳам ҳайрихоҳ эди. Бу ташкилотнинг раҳбарлари Россияга асир тушган собиқ турк офицерлари Афандизода, Ризо афанди, Дониёрбек ва бошқалар бўлиб, февраль инқилоби валабасидан сўнг Туркистондан борган мардикорлар билан бирга ўлкамизга келган эдилар. «Иттиҳод»чиларнинг Туркистонда ўз қардошлари бўлган туб ерли маҳаллий аҳоли билан яқин ҳамкорликда фаолият кўрсатишлари арманларнинг 1917 йил ёзида тикланган «Дашнакүтюн» ва «Гичак»

¹ Аъзамхўжаев Саидқабар. Туркистон мухторияти. Т. «Фан», 1996, 22-23-бетлар.

фиркалари аъзоларининг гашини келтирган эди. «Дашнақцутюн» ва «Гичак» арманларнинг миллий буржуа партиялари бўлиб, буюк Арманистон учун курашни ўз олдига бош мақсад қилиб қўйган эди. «Дашнақцутюн» 1890 йилда Тбилисида ташкил топган. 1892 йилда бу партиянинг биринчи курултойи бўлди, унда низом ва дастур қабул қилинди. Фирқа «Драшак» («Байроқ») номи билан газета таъсис этди.

«Дашнақцутюн»нинг асосий кураш услуби террор бўлган. Ўз эзгу мақсадига етишиш йўлида бу фирқа барча туркийларни ва сўнгра мусулмонларни ҳам асосий ракиб деб билган ва ўз фарзандларига туркийларни ўлдириш, қирғин қилишни васият қилиб қолдирганлар. Ана шу дастур ва кураш услуби асосида дашноқлар Туркия мамлакати ҳудудида бир неча бор террористик қўпоровчилик чиқишлари уюштирганлар. Бу ўз навбатида Туркия давлатининг ҳам арманларга қарши даҳшатли қирғинлар уюштиришига сабаб бўлган. Бундай қирғинлар 1895, 1909 ва энг каттаси 1915 йилда содир бўлган. Арман «Дашнақцутюн» партиясининг аъзолари террористик, қўпоровчилик чиқишларини Кавказ орти жумҳуриятларида, аввало озар юртида ҳам амалга оширганлар. Ўз навбатида озарлар ҳам дашноқларга қарши ҳаракатлар қилишга мажбур бўлганлар.

Арманлар ана шу қирғинлар даврида дунёнинг турли мамлакатларига қочиб, тарқалиб кетганлар. Уларнинг каттагина қисми Туркистон ўлкасининг Тошкент, Кўкон, Андижон, Самарқанд, Марв, Ашхобод каби шаҳарларидан ўзларига бошпана топганлар. «Улуғ рус салтанати» гумашталари ўзларининг қора ва жирканч мустамлакачилик сиёсатларида арманлар билан туркийлар ва барча мусулмонлар ўртасидаги азалий душманликдан усталик билан фойдаланганлар. 1917 йил февраль буржуа-демократик инқилоби ва ундан кейинги ойларда ҳам юқорида таъкидлангани сингари Туркистонда коммунистик большевиклар фирқаси ҳали тўлароқ шаклланмаган, ҳатто ўзларининг кичик-кичик гуруҳ ва ячейкаларига ҳам эга эмас эди, социал-демократик ташкилотлар ишчи, деҳқон ва аскар шўроларида ҳеч қандай ўринга ҳам, таъсирга

эга эмас эди. Ўлкада большевикларнинг фаолияти 1917 йил апрелда В.И. Лениннинг «Ҳозирги инқилобда пролетариатнинг вазифалари» тезислари ташвиқотида сўнг жонланди. «Апрель тезислари» номи билан тарихда маълум бўлган бу ҳужжатда «халқлар дохийси» жамият таракқиётига мутлақо карама-қарши ўлароқ буржуа-демократик инқилобини социалистик инқилобга ўстириб чиқаришни вазифа қилиб қўйди, муваққат ҳукуматга ишонмаслик ва уни қўллаб-қувватламасликка чақирди. Лениннинг «Апрель тезислари»ни «Россия тарихи» («История России») китобининг муаллифлари М.Гиллер, А.Некрич «... бир вақтнинг ўзида аниқ ва хаёлий дастур эди»¹, деб ҳисоблайдилар. Чунки Россияда галаба қозонган февраль буржуа-демократик инқилоби жамият таракқиётининг объектив ривожланиши қонуниятига жавоб берар эди, социалистик инқилоб учун эса Россияда ҳеч қандай на объектив ва на субъектив шароитлар етилмаган эди. В.И. Лениннинг «Апрель тезислари»даги даъватлари марксизм назариясини ҳам инкор этарди. Тарих фанлари доктори, профессор В.Согрин «Виноват ли марксизм?» («Марксизм айбдорми?») мақоласида жуда тўғри фикр юритади. К.Маркс товар-бозор муносабатлари объектив равишда ўз имкониятларини йўқотган тақдирдагина коммунизм капитализм ўрнини эгаллай олади ва у табиий равишда ҳалокатга учрайди, деб хулоса чиқарган эди. У капитализм ривожланмаган ва кам таракқий этган бир мамлакатда социалистик инқилоб галаба қозонади, деб хулоса қилмаган эди². Демак, В.И. Лениннинг социалистик инқилоб бир неча, ҳатто алоҳида олинган бир капиталистик мамлакатда ҳам галаба қозониши мумкин, деб чиқарган хулосаси тарихий таракқиёт қонуниятларига зўрликни билдирар эди. Социалистик инқилобда мабодо ишчилар синфи раҳбар, гегемон ва асосий куч бўладиган бўлса, пролетариат диктатурасининг моддий асосини ҳозирги замон индустрияси ташкил этадиган бўлса, 1917 йилдаги Россиядек

¹ Гиллер М., Некрич А.. История России. Утопия у власти. Книга первая. Социализм в одной стране.-М: МИК, «Агар», 1996, стр.27.

² «Аргументы и факты».-М. 1990., № 2.90.

«ярим ёввойи», иқтисодий жихатдан қоқоқ ва кам тараққий этган «Муижлар мамлақати»да қандай қилиб, социалистик инқилоб қонуний валаба қозониши мумкин? Чунки, 1913 йилги маълумотларга қараганда, Россиядаги жами 159 миллион 153 минг аҳолининг фақат 3 миллион 900 минг нафари, яъни 2 фоизга яқингинаси саноат корхоналари ишчилари бўлганлар, ҳолос. Бу объектив ҳолат В.И.Ленинни кам кизиктирарди, у фанатлар сингари давр-шароит ва қонуният билан ҳисоблашмасдан, фақат ҳокимиятни қўлга киритишга интилар эди. Лениннинг 1905 йилда Россияда бир неча ҳафта бўлганлигини ҳисобга олмаганда, у 1900 йилдан бери мамлакатда бўлмаган, бу ердаги вазиятни ўз қўзи билан кўрмаган ва уни атрофлича билмас эди. 1917 йил апрелда Петроградга қайтишда «поездда менга фақат битта ишчи йўлиқди»¹, деб ўзи тан олган эди большевистик фирка дохийси. Ана шу битта ишчи билан бўлган учрашув В.И.Ленинга бутун Россия бўйича ишчиларнинг барча халқ оммасининг истак-хоҳишлари тўғрисида «хулоса» чиқаришга етарли бўлди ва бу хулоса «Апрель тезислари»да ўз ифодасини топди. Буржуа-демократик инқилобининг тинч йўл билан социалистик инқилобга айлантириш тўғрисидаги ленинча дастур большевикларнинг VII (Апрель) Бутун Россия конференцияси (1917 йил 24-29 апрель) қарорлари учун асос қилиб олинди. Ана шу дастур асосида большевиклар меҳнаткашлар оммасини ўз томонларига оғдириб олиш учун сиёсий тарғибот ва ташкилотчилик ишларини олиб бордилар. Ана шу даврдан эътиборан большевикларнинг фаолияти ва омма орасидаги (асосан Европа миллатига мансуб аҳоли ўртасидаги) таъсири ҳам жонланиш даврига кирди, ўлкалардаги РСДРП ташкилотларида большевикларнинг гуруҳ ва гуруҳчалари шакллана бошлади. 1917 йилнинг апрелида РСДРПнинг Тошкент ташкилоти ичидан большевиклар группаси тузилди (унинг таркибида туб ерли аҳоли вакили деярли йўқ эди.) Бу группа таркибида:

¹ Геллер М., Некрич А.. История России. Утопия у власти. Книга первая. стр.27.

Н.В.Шумилов, В.С.Ляпин, А.А.Казаков, В.П.Бауман, А. Ф. Солькин, М.П.Сорокина, Ф.Я.Цируль, Г.М.Цвилинг, И.Н.Гусанов, С.З.Рубцов, М.П.Кафанов, Ф.Д.Дунаев, Ф.Л.Железов, А.Л.Гудович, А.Гаврилов ва бошқалар бор эдилар. Май-июнь ойларида янги Бухоро (Когон), Қўкон, Самарқанд, Скобелев, Андижон, Наманган ва бошқа шаҳарларда ҳам большевистик гуруҳлар пайдо бўлди. Большевикларнинг Қўкон гуруҳи (июнда 17 киши эди холос)га Е.А.Бабушкин, Когон гуруҳига П.Г. Полторацкий, Самарқанд гуруҳига А.И.Фролов, Андижон гуруҳига Д.С.Уржупин ва бошқалар бошчилик килдилар.

Большевиклар Туркистоннинг шаҳар ва уездларида ташвиқот ва тарғибот ишларини олиб бордилар, ўз фиркалари низоми ва дастурини тарқатдилар. Улар ишчилар оmmasига ўз таъсирини кучайтириш мақсадида касаба уюшмаларидан фойдаландилар, бундай уюшмаларга аъзо бўлиб кирдилар. Биринчи касаба уюшмаси 1917 йил мартда Тошкентда тузилган эди ва унинг таркибида 2350 киши бор эди. Тошкентда биринчи мусулмонлар касаба уюшмаси 1917 йил баҳорида эски шаҳарда «Усталар жамияти» номи билан ташкил топган эди. Унинг таркибида Баҳром Нурмухаммедов, Очил Бобожонов, Султонхўжа Қосимхўжаев ва бошқалар бор эдилар.

1917 йил июнь ойида Тошкентда касаба уюшмаларининг Марказий бюроси тузилди ва ўз атрофига 44 касаба уюшмасини бирлаштирди. Ана шу касаба уюшмаларидан 13 таси август ойида мусулмон касаба уюшмалари шўросини тузди. Касаба уюшмалари Самарқанд, Скобелев, Андижон, Қўкон ва бошқа шаҳарларда ҳам ташкил топди.

Юкорида баён этилган фикр-хулосалардан кўринадики, 1917 йил февраль инкилобидан сўнг то июль ойига қадар Туркистондаги учта асосий сиёсий рақобатлашувчи куч: Муваққат ҳукуматнинг Туркистон қўмитаси, Туркистон ўлка мусулмонлар шўроси ва ишчи, дехқон ва аскар вакиллари шўроси тинч кураш воситалари билан ўлка меҳнатқашлари ўртасида ўз таъсир доираларини кенгайтириш ҳамда уларни ўз орқаларидан эргаштириш йўли билан ҳокимиятни қўлга олиш

учун бор имкониятини ишга солдилар. 1917 йил июль ойидан бошлаб большевиклар фиркасининг Петроград, Москва ва бошқа шаҳарларда ҳокимиятни курулли қўзғолон йўли билан эгаллаш сари тутган тактикаси Туркистондаги сиёсий кучларнинг мавқеи ва тактик йўлига ҳам ўз таъсирини ўтказмай қолмайди.

2-§. ОКТЯБРЬ ТҰНТАРИШИ. ТУРКИСТОН ҲАҚИДА СОВЕТЛАР ИСТИБДОДИНИНГ ҲАҚИҚАТИ

1917 йил Петрограддаги июль воқеалари (3-4 июлда ишчилар намоёнишининг ўққа тутилиши) большевиклар фиркасининг В.И.Ленин раҳбарлигида ҳокимиятни курулли қўзғолон йўли билан куч ишлатиб, қон тўкиш асосида эгаллашга азму-қарор қилганлигини кўрсатди. Аммо июлдаги «репетиция» (машқ) муваффақият қозонмади. Большевик фирка курулли қўзғолонни тайёрлаш учун яширин фаолият кўрсатишга ўтди. Бу фаолият 1917 йил июль-октябрь ойларида ўз ичига олади. Ана шу муддат давомида В.И.Ленин ва большевик фирка Кайзер Германиясидан қатта моддий ёрдам - пул олиб олма орасида инқилобий ҳаракатни кучайтириб юборди ва ҳокимиятни курулли қўзғолон йўли билан қўлга олиш сари йўл тутди. Муваққат ҳукумат июль ойида В.И.Ленинни «Ватан хойни», «немис агенти» деб бекорга ҳарбий трибунал судига бермаган эди. Шўролар даврида ёзилган адабиётларда эса бу ҳақиқат «Ленин ва большевикларга туҳмат» деб талқин қилинади. Аммо «ойни этак билан ёпиб бўлмаганидек» далиллардан ҳам қочиб бўлмайди. 1992 йилда «Аргументы и факты» ҳафтаномасининг 29-30 сонларида В.Милосердов (Вена)нинг («Сколько стоила октябрьская революция?») («Октябрь инқилоби қанчага тушган эди?») мақоласи босилди. Унда Германиянинг В.И.Ленин ва октябрь тўнтарини молиявий жиҳатдан таъминлаганлиги аниқланганлиги қайд этилади. Мана улардан баъзи бирлари: «Телеграмма»: «1917 йил 27 апрель, Бош штаб... Ташқи ишлар вазирлигида Бош қўмондонлик штаби Берлиндаги бош штабнинг

сиёсий бўлимидан қуйидаги маълумотни беради... 1917 йил апрелда Стокгольмдан Штайнвахс телеграф қилади: В.И.Лениннинг Россияга кириши таъминланди. У батамом бизнинг хоҳишимиз бўйича ишлайди... Немис ҳукумати Ленин хизматидан мамнун».

«Берлин, 1/4, 1917, Тезда! Махфий!»

...Ташки ишлар вазирлиги Россияда ташвиқот учун қонданинг 5-боби, 6-абзацига асосан 5 миллион марка ажратмоғи керак. Имкони борича тезроқ бажарилишидан миннатдор бўлур эдим. Давлат котиби».

«Берлин, 9 ноябрь 1917 йил. Бугун.

...Ташки ишлар вазирлигига бош вазир Шрёдер билан келишувга асосан Россияда сиёсий ташвиқот учун 10 миллион марка ажратилиши керак. Давлат котиби».

Германиянинг Москвадаги элчиси граф Мирбах 1918 йил 18 майдаги телеграммасида Лениннинг тартиб-қоидалари мамлакат ичида қонли тоталитар ҳукмронлик ва ташқаридан эса мўътадил социал-инқилобий кучлар билан қўллаб-қувватлавиши лозимлигини таъкидлайди.

Бунга жавобан Германия давлат котиби 1918 йил 12 июнда Россия учун сўралган 40 миллион марка тасдиқланганини хабар қилади. Хуллас, Германия ҳукумати Россияда октябрь тўнгаришини амалга ошириш ва большевиклар ҳукмронлигини мустаҳкамлаш максадлари учун жами бўлиб Ленинга 1 миллиардга яқин немис маркаси ҳажмида маблағ ажратди.

Бу фикрни «История России» китоби муаллифлари¹ ҳам асосли далиллар билан тасдиқлайдилар.

Нима сабабдан Кайзер Германияси большевикларга муваққат ҳукуматни ағдаришда моддий ёрдам берди?, деган савол туғилиши табиийдир. Бунинг сабаби шунда эдики, Биринчи жаҳон урушида учлик иттифоқида туриб жанг қилаётган (Италия, Австро-Венгрия) Германия ҳукумати Антантанинг асосий кучларидан бўлган Россияни (Англия,

¹ Геллер М., Некрич А.. История России. Утопия у власти. Книга первая. Стр. 26 .

Франция) сафдан чиқаришда Ленин бошлик большевиклар тимсолида ўзининг ишончли иттифоқчисини кўрди. Чунки большевиклар империалистик урушда Россиянинг енгилишини ёқлашдан иборат ленинча тактикани илгари сурган эдилар. Россиянинг урушдаги мағлубияти ишқилобий кучлар галабасини таъминлар ва Россиянинг Антанта иттифоқидан чиқиб кетишига олиб келар эди. Ўз навбатида Россиянинг урушдан чиқиб кетиши эса учлик иттифоқининг Антанта кучлари устидан галаба қозонишига кўмаклашарди.

Хуллас, 1917 йил июлдан октябрга қадар Муваққат ҳукумат мамлакатда бутун ҳокимиятни ўз қўлига олди ва ягона ҳукмрон кучга айланди. Большевиклар фиркаси эса қуролли кўзғолон йўли билан ҳокимиятни муваққат ҳукуматдан тортиб олиш учун астойдил киришди. «Бутун ҳокимият шўроларга!» шиори остида большевиклар Туркистонда ҳам оммани қуролли кўзғолонга тайёрланишга чақирдилар. 1917 йил июль-август ойларида Тошкент, Самарқанд, Янги Бухоро (Когон), Қўқон, Андижон ва бошқа шаҳарларда асосан Европа миллатига мансуб аҳолининг митинг ҳамда намойишлари бўлди.

Уларда большевикларнинг «Бутун ҳокимият шўроларга!» шиори қўллаб-қувватланди ва илгари сурилди. Муваққат ҳукумат асосий диққат-эътиборини Россиянинг марказига қаратди, Туркистон ўлкасидан эса кўнгли тўқ эди, бу ерда ҳукуматга қарши бирор бир жиддий ҳаракат бўлишига кўзи етмади. Илгари Туркистонда бўлган Керенский Муваққат ҳукумат тенасига келгач, Туркистон ўлкасига ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқини бериш галабини умуман тан олишдан бош торгди. У жуда катта ишонч ва қатъият билан бундай деган эди: «Мен Туркистон ва унинг аҳолисини жуда яхши биламан ва ишонаманки, улар умуман ватанимизга содиқ бўлиб қоладилар. Туркистонда Россияга қарши кўзғолон тайёрланмоқда, деган миш-мишларга ишонмайман. Лекин қандайдир бесаранжом-

ликлар юзага келса, дархол энг қаттиқ чоралар қўлланилиши керак»¹.

Туркистонда бундай «бесаранжомлик»лардан хавотирланиш учун эса барча асослар бор эди. Буни 1917 йил сентябрдаги ўлканинг Тошкент ва бошқа шаҳарларидаги танглик воқеалари очик-ойдин кўрсатади. Бу тангликнинг ташкилотчилари большевиклар эдилар. Улар Туркистон ўлкасида озик-овқат таъминотидаги танқислик туфайли омманинг кучайиб кетган норозилик митинг ва намойишларидан фойдаланиб, ҳокимиятни эгаллаб олишга интилдилар. Армиянинг бир қисми ҳам улар томонига ўтди. Жумладан, 1917 йил 12 сентябрда Тошкентдаги Александровский паркида (ҳозирги Темир йўлчилар хиёбони) 7 мингга яқин намойишчилар митингга тўпландилар. Улар асосан Европа миллатига мансуб бўлиб, Тошкент темир йўли ва бошқа корхоналарининг ишчилари, биричи ва иккинчи Сибирь полкларининг аскарлари эдилар. Туркистон округи кўмондони Черкес митингни тарқатишга буйруқ берди. Аmmo аскарлар бу буйруқни бажармадилар. Митинг қатнашчилари 13 кишидан иборат Муваққат инқилобий кўмита туздилар. Унинг таркибида маҳаллий миллат вакилларида ҳеч ким йўқ эди. Кўмита таркибига 3 большевик: А.Т.Шмаков, С.Д.Жевакин, Белозеров; 5 сўл эсер: Перфильев, Котельников, Биков, Футьковский, Сенцов; 3 меньшевик байналмилалчи ва 2 анархист кирди. Генерал Черкес буйруғига асосан «Озодлик уйи»да Инқилобий кўмига аъзолари қамоққа олинди. Бу уйда инқилобий кўмита ва Тошкент шўросининг кўшма мажлиси бўлиши керак эди. Бу ходиса ишчилар ва биринчи-иккинчи Сибирь ўқчи полклари аскарларининг «Озодлик уйи» боғида уюштирган норозилик митингига сабаб бўлди. Митинг қатнашчиларининг талаби билан қамоққа олинган инқилобий кўмита аъзолари озод қилинди.

12 сентябрда Тошкент Шўроси ижроия кўмитаси қайта сайланди. Сўл эсер раис бўлган мазкур кўмита таркибига 16

¹ «Янги Шарқ» журнапининг (Берлин) 1917 йил, 2-сон, 69-бет.

сўл эсер, 10 меньшевик байналмилалчи ва 9 большевик кирди. Унинг таркибига маҳаллий ерли миллат вакиллари дан бирор-та ҳам вакил кирмаган эди.

Муваққат инкилобий кўмита 13 сентябрга ўтар кечаси янги ижроия кўмита билан бирга мажлис ўтказиб, генерал Черкесни кўмондонликдан четлаштириш тўғрисида қарор қабул қилди.

Бу таҳликали вазиятдан ваҳимага тушган Туркистон ўлка шўроси Инкилобий кўмита ва Тошкент Шўроси ижроия кўмитасини тан олмади, ўлка меҳнаткашларига мурожаат қилиб, Тошкентда тўнтариш уюштирмоқчи бўлган кўчларга нисбатан норозилик тадбирлари уюштиришга чақирди.

Туркистон ўлка умуммуслмон, деҳқон ва қирғиз ўлка Шўроларининг бирлашган Кенгаши ҳам Инкилобий кўмита ва Тошкент Шўроси ижроия кўмитасининг фитнасини тан олмади.

Туркистон ўлка шўроси ва ўлка муваққат ҳукумати кўмитасининг раиси В.Наливкин Тошкентда ҳалокатли вазиятни вужудга келганлигини ҳисобга олиб, Керенский ҳукуматидан ёрдам сўради. Муваққат ҳукумат генерал Коровиченкони «Туркистон ўлкасининг бош комиссари» этиб тайинлади. Унинг бошчилигидаги жазо экспедицияси 24 сентябрда Тошкентга етиб келди, аммо у Тошкентда маълум маънода тартиб-интизом ўрнатган бўлса-да, ишчи ва аскар депутатлари шўросининг большевиклашув жараёнини тўхтата олмади. Буни 1917 йил 30 сентябрдан 10 октябргача Тошкентда ўз ишини олиб борган ишчи ва аскар депутатлари шўроларининг II ўлка қурултойи кўрсатди.

Юқоридаги мулоҳазалардан кўринадики, Туркистон ишчи ва аскар депутатлари шўроси билан ўлка умуммуслмон шўроси умумий мақсад бирлиги йўлида яқин алоқада бўлмаган, маҳаллий халқ келгинди европалик аҳолига бегонасираб эргашмаган.

1917 йил сентябрь-октябрь ойларида ҳокимиятни қўлга киритиш масаласи бевосита кун тартибига қўйилган кезларда Туркистон умуммуслмон шўроси ўзининг мустақил дастури

асосида фаолият кўрсатди. Бу даврда вужудга келган мураккаб вазият «Шўрои Исломчи»лар билан уламочиларни ўзаро яқинлаштиришга мажбур этди. Буни Туркистон ўлка мусулмонлари II ва III курултойларининг чақирилиши ҳамда улар қабул қилган қарорлардан ҳам билса бўлади.

Туркистон умуммусулмонларининг иккинчи курултойи уламочилар ташаббуси билан 1917 йил 17-20 сентябрда чақирилди. Курултой қарорида «Шўрои Исломия», «Турон», «Шўрои уламо» - барчаси халқ жамиятлари бўлиб, биргалашиб, ягона куч сифатида иш кўриши вақти келгани¹ махсус қайд этилади. Кучларни марказлаштириш мақсадларини кўзлаб курултой Туркистондаги барча мусулмон ташкилот ва жамиятларини бирлаштиришга ягона сиёсий ташкилот - «Иттифоқи муслимин» («Мусулмонлар иттифоқи») партиясини тузишга қарор қилди.

Курултойда Туркистон ўлкаси миллий давлатчилиги ва унинг тақдири масаласи бўйича ғоятда муҳим аҳамиятга эга бўлган қарор қабул қилинди. Курултойнинг маҳаллий ҳокимият тўғрисидаги қарорида жумладан қуйидагиларни ўқиймиз: «Туркистон ўлкасининг 98 фоиз нуфузини ташкил этувчи 10 миллион мусулмон рус инқилоби эълон қилган Хуррият, Тинчлик, Биродарлик асосларида миллий-маданий мухторият ҳуқуқига мутлоқ равишда эга маҳаллий ҳокимият, биринчи навбатда мусулмон вакилларида ҳамда маълум миқдорда ўзга сиёсий ташкилотлар вакилларида ташкил топиб таъсис этилуви лозим. Ҳокимиятнинг тасодифий ва ерли аҳоли манфаатига ёт бўлган кичик гуруҳлардан тузилган ишчи, аскар ва деҳқон ташкилотларининг қўлида жамлануви халқчилик асосларига зиддир ва маҳаллий мусулмон халқига одил ҳаёт тузумини таъминлаб бериши амри маҳолдир.» Шу боис курултой нодемократик ва мустамлака характеридаги ишчи ва аскар депутатлари шўроси ўрнига Россия федерацияси таркибида ҳудудий мухтор жумҳурият тузиш ғоясини асослади. Курултой қарорида бу ғоя қуйидагича илгари сурилди:

¹ «Улуғ Туркистон», 1917 йил, 30 сентябрь.

1. Россия федерацияси таркибида Туркистон Федератив жумхуриятини ташкил этиш:

2. Тошкентда ўлка фукароларини бошқарувчи 12 кишилик Туркистон ўлка кўмитасини ташкил этиш, унинг таркибига 3 киши ишчи, аскар ва дехкон шўролари курултойидан, 3 киши шаҳар ижрокўми идораларидан, 6 киши мусулмон курултойларидан кириши режалаштирилган.

3. Беш йиллик муддат билан сайланадиган 24 кишидан иборат қонун чиқариш ҳуқуқига эга бўлган олий орган «Маҳкамаи Шариа» (қонунлар палатаси, парламент) ва унинг «Шайхул-исломи» (бош прокурори) лавозимини ташкил этиш, унинг таркибига беш киши ишчи, аскар ва дехқонлар курултойидан ва 24 киши ўлка мусулмонлари курултойидан кириши белгиланган.

4. Туркистон парламенти - «Маҳкамаи Шариа» ўз амалий фаолиятини шариат асосида Россия федерациясининг асосий қонунарига (конституциясига) мос суръатда олиб боради. Сирдарё, Самарқанд, Фарғона ва Каспий орти вилоятлари халқ хохиши-иродасига кўра алоҳида худудий мухтор федерация ҳуқуқига эга бўлиши ва Туркистон федератив жумхуриятига кириши лозимлиги кўрсатилади. Курултой қарорида Россия ҳукуматининг ваколатлари ва Туркистон Федерациясига бериладиган ҳақ-ҳуқуқлар ҳам аниқ кўрсатиб ўтилади: ўз божхонасига, хазинасига, федератив банкига эга бўлиш, чегарадош давлатлар билан савдо-иқтисодий шартномалар тузиш, турли халқаро анжуман ва конференцияларга ўз вакилларини юбориб туриш кабилар ана шулар жумласидандир.

Курултой ўз диққат-эътиборини фақат снёсий масалаларгагина қаратиб қолмади. Унда иқтисодий муаммолар ҳам халқилинди. Жумладан, аҳоли ўртасида кучайиб бораётган очарчилик балосининг олдини олиш учун Туркистон ўлкасида пахта экишни тўхтатиб, фақат буғдой ва бошқа бошоқли экинлар экишни мақсадга мувофиқ, деб тоиди.

500 киши вакил бўлиб қатнашган мазкур курултойнинг яна бир қатта аҳамияти шунда эдики, унинг ишида Туркистондан ташқари Ўрол ва Тўрғай вилоятларининг вакиллари

хам иштирок этдилар. Улар курултойда сўзга чиқиб, бу вилоятларнинг ҳам Туркистон федерацияси таркибига киритилишини илтимос килдилар.

Хуллас, Туркистон умуммуслмонларининг иккинчи ўлка курултойи миллий истиклол ҳаракати тарихида муҳим из қолдирган энжуман сифатида тарихга кирди. Курултой илгари сурган тарихий воя ва қарорлар «Турк одами марказият (федералист) фирқаси»нинг 1917 йил сентябрда эълон қилинган Дастури ва Низомида ҳам ўз аксини топди. Дастурнинг кириш қисмида мухториятга эга бўлмоқ учун бирдан бир тўғри тадбир, чора ва йўл «Турк одами марказият (федералист) фирқаси»ни ташкил этмоқдан иборат эканлиги таъкидланади ва Туркистонда мухторият тузилишини истаган ҳар бир кимса ана шу фирқага кириши, қўлидан келган ҳар қандай ёрдамни унга бериб хизмат қилиши кераклиги қайд этилади. Фирқа дастурида Туркистон мухтор жумҳурият бўлиши билан бир қаторда, ўз парламентига эга бўлиши, ички бошқарув масалаларини, иқтисод ва молия, шариат, маданият, маориф, адлия, мулкчилик, сайлов ўтказиш тартиб қоидалари, ерга эгалик ва бошқа масалаларни ўзи мустақил ҳал қилиши лозимлиги илгари сурилади. Булардан ташқари фирқа дастурида виждон ва эътиқод эркинлиги ҳимоя қилиниши, 24 соат ичида ҳибсга олинган маҳбуснинг айбномаси эълон қилиниши, аёллар ва болалар меҳнатини муҳофаза лаш, саломатликка зарар келтирувчи корхоналарда иш соатларини тартибга солиш каби воят муҳим масалалар ҳам ўз аксини топган эди.

Яна шу нарсани алоҳида таъкидлаш жоизки, 1917 йил сентябрь ойига келиб «Улуғ Туркистон» газетасида жаҳид фалларидан бўлган Шоислом Шоаҳмедов Туркистон мухторияти конституцияси лойиҳасини тайёрлаб чоп эттирган эди. Булар шундан далолат берадики, Туркистон ўлкаси истиклол фидойилари ўлкада ҳокимиятни қўлга олиш масалаларида бир қатор тадбирларни амалга ошира бошлагандилар.

Улар Ваган ва миллат тақдири тўғрисида қайғурдилар. Аммо Туркистон миллий мустақиллиги учун кураш фидойи-

лари ижтимоий-сиёсий, назарий-ғоявий дунёқарашларининг чекланганлиги на торлиги, инкилобий кураш тажрибаларининг етарли даражада ривожланмаганлиги оқибатида ҳокимиятни қўлга олишда фаоллик ва дадиллик кўрсатмадилар. Бу миллий истиқлолчиларнинг хатоси эмас, балки фожеаси эди. Чунки бу фожеа Туркистон ўлкасининг ижтимоий-сиёсий ва иктисодий тараққиётидаги қолоқлиги, энг асосийси эса, ўлканинг узок йиллардан бери чор Россиясининг мустамлакаси бўлиб келаётганлиги билан изоҳланарди.

Туркистон ўлкасида ҳокимият учун рақобатлашаётган кучлар ўзаро бир маромда устунлик учун кураш олиб бораётган пайтда 1917 йил 25-27 октябрда Петроградда большевиклар тўнтаришини амалга оширдилар, муваққат ҳукуматни зўрлик йўли билан ағдариб ташладилар. Бу воқеа Россия фуқаролари учун кутилмаган ходиса бўлди.

Шу боисдан октябрь тўнтаришига қарши Россиянинг турли музофотларида қуролли чиқишлар бошланиб кетди. Хатто пролетар ёзувчиси Максим Горький ҳам октябрь тўнтаришига нисбатан салбий муносабатини билдирди. «Туркестанские ведомости» газетаси унинг «Новая жизнь»да эълон қилинган «Демократияга» деб номланган мурожаатномасини кўчириб босган эди. Унда, жумладан, қуйидагиларни ўқиймиз: «Ленин, Троцкий ва уларнинг йўлдошлари ҳокимиятнинг чуқур заққуми ила заҳарланиб бўлдилар. Уларнинг сўз эркинлиги, демократияга эришган шахс ҳуқуқларига бўлган шармисор муносабати бунга шаҳодатдир. Сўқир мутаассиб васвасага учраган жаҳонгашталар олди-кетини билмай, гўёки, «социал инкилоб» гомон бормоқдалар, аслида эса бу йўл - ўзбошимчалик йўли, инкилобнинг ва йўқсилларнинг ўлим йўлидир.

Мазкур йўлда Ленин ва сафдошлари Петербург атрофидаги хунрезлик, Москвани емириш, сўз эркинлигини пучга чиқариш, беъмани хибсага олишлар сингари ўз вақтида Плеве ва Столипин қўллаган қабиҳлик ва жиноятларга қодирлигини намоён қилдилар»¹.

¹ «Туркестанские ведомости», 1917 йил 16 ноябрь.

Большевиклар марказда эришган ўз ғалабаларини мустақамлаш мақсадида айёрлик ишлатиб, 27 октябрда Шўроларнинг II съездида ер ва сулҳ тўғрисида декрет қабул қилдилар. Н.К.Крупская ер тўғрисидаги декрет воясини В.И.Ленин эсерлардан олган эди¹, деб эслаганди. Бироқ мамлакат социалистик ўзгаришларга тайёр эмасди. Шу боис большевиклар ҳокимиятни ўз қўлларида узоқ сақлаб қола олмасликлари аниқ эди. Иккинчи томондан эса, ҳокимият масаласини узил-кесил Таъсис мажлиси ҳал қилиши лозим эди. Таъсис мажлисини чақириб тўғрисидаги қарорни Муваққат ҳукумат қабул қилган эди. Ленин ва большевиклар Таъсис мажлисига қарши чиқа олмасдилар. Чунки М.Горький айтгани сингари «сара рус кишилари қарийб юз йил Таъсис мажлиси вояси билан яшадилар»².

Демократик асосда ўтган Таъсис мажлисига сайловлар октябрь тўнтаришидан сўнг уюштирилди. Сайлов натижаларига кўра социалистик партиялар жами 59,6 фоиз (шу жумладан эсерлар 40,4 фоиз, меньшевиклар 2,7 фоиз), большевиклар 24 фоиз, буржуа партиялари 16,4 фоиз вакиллик номзодига эга бўлдилар. 1918 йил 5 январда Таъсис мажлиси чақирилди. В.И.Лениннинг буйруғига биноан 200 денгизчи аскарлар Таъсис мажлисини ўраб турди, бу ҳокимият қимнинг қўлида эканлигини кўрсатар эди. Шунга қарамадан, Таъсис мажлиси ҳокимиятни большевиклар қўлига топширмади. Ленин бошлик большевиклар мағлубиятга учрадилар. Ленин Таъсис мажлисини ташлаб чиқиб кетди ва ўз кабинетидан туриб Таъсис мажлисини тарқатиб юбориб тўғрисида буйруқ берди.

В.И.Ленин имзо чеккан декрет асосида кадетлар партияси қонундан ташқари деб эълон қилинди ва фаолияти тақиқланди. Бу партиянинг Таъсис мажлисининг депутаты бўлган икки раҳбари: А.И.Шингарев ва Ф.Ф.Кокоскин қасалхонада ўлдирилди.

¹ Галлер М., Некрич А.. История России. Утопия у власти. Книга первая, стр.42.

² Уша манба.

Таъсис мажлисининг тарқатилишига қарши Петрограднинг Обухов, Патрон ва бошқа заводларининг ишчилари намойиш уюштирдилар. Қизил гвардиячилар намойишчиларни ваҳшийларча қирғин қилди. «Правда» ҳар қанча алдамасин, бу шармандали воқеани яшира олмайди¹, деган эди М.Горький. Ана шу тариқа Ленин ва большевиклар ўз ҳокимиятини ўрнатиш ва мустаҳкамлаш мақсадида мамлакатда қизил террорни бошлаб юборди. Халқ оммасининг кўпчилиги октябрь тўнтаришига қарши курашга отланди. 1918 йилда большевик Урицкий ўлдирилди, В.И.Ленин ярадор қилинди. Бу воқеалар баҳонаси ўларок минг-минглаб беғуноҳ кишилар, чоллар, камширлар ва ёш болалар «буржуа айбқочилари» деган сохта айбнома билан отиб ташланди. 1918-1920 йилларни ўз ичига олган фўқаролар уруши бошланди. Мамлакатда ҳарбий коммунизм сиёсати жорий қилинди. Оппозициячи партиялар фаолияти тақиқлаб қўйилди. Зўрлик, беҳисоб қон тўкиш йўли билан большевиклар мамлакатда, ёлғиз ва ҳукмрон партияга айландилар. В.И.Ленин зўрликни, отиш, қирғин қилишни ҳокимиятни қўлга олиш ва мустаҳкамлашнинг бирдан-бир воситаси деб билган. 1917 йил 25 октябрда шўроларнинг II съезди Каменевнинг таклифи билан Россияда ўлим ҳукмини бекор қилганда: Ленин даҳшатга тушган: «Нодонлик, ...Улар отишларсиз инқилобни амалга ошириш мумкин, деб ўйлайдиларми?»². В.И.Ленин ҳар доим инқилобий зўрлик, қон тўкиш ва қирғинлар воситаси билан социалистик тартиб-ботни ўрнатиш лозимлигини илғари сурган эди. У 1917 йил 24-27 декабрда ёзган «Мусобақани қандай уюштириш керак?» деган мақоласида бундай деб ёзади: «Катта-ю кичик ишларда, маҳаллий хусусиятларда ишга қандай муносабатда бўлиш усулларида, назоратни амалга ошириш усулларида, паразитларни (бойлар билан муттаҳамларни, интеллигенциядан чиққан ношудлар билан шаллақиларни, ҳоказо ва шушга ўхшашларни) қириб битириш ва зарари тегмайдиган қилиш йўлларида хилма-хил усул қўлланиши асосий, тубли, муҳим

¹ Геллер М., Некрич А. История России. Утопия у власти. Книга первая, стр. 47.

² Уша манба, 64-бет.

бўлган бирликни бузмайди, балки бу бирликни таъминлайди¹. В.И.Ленин мақсадга эришиш йўлида турли ва хилма-хил усуллардан фойдаланишни маслаҳат беради. «Россия туپроғини ҳар қандай зарарли ҳашаротлардан, бургалардан - муттаҳамлардан, каналардан - бойлардан ва ҳоказолардан тозалаш муваффақият қозонишнинг гаровидир,»² деб ёзган эди у.

Мақсад-муддаога эришишнинг зўрлик йўли, киргин йўли марксча-ленинча мафкураинг синфлар ўртасидаги антагонистик кураш тўғрисидаги ғоясидан келиб чиқади. Чунки, деб исбот қилади В.И.Ленин «синфий жамият шундай бир принципга асосланганки, ...ё сен бировни талайсан, ёки сени биров талайди, ё сен бировга ишлайсан, ёки биров сенга ишлайди, ё сен кулдор бўласан, ёки ўзинг кул бўласан»³.

В.И.Ленин: «...бостиришда ҳаддан ташқари раҳмсизлик, йиртқичлик керак, жуда кўп қон тўкиш керак, инсоният ўз йўлини қуллик, крепостнойлик, ёлланувчилик ҳолатида ана шу қон денгизлари орқали босиб ўтиб келмоқда»⁴, дейди. Ушбу сатрларни ўқиб, беихтиёр пионер бўйинбоғларидан тортиб то давлат байроқларигача бекорга қизил рангга эмас эканда, деган фикр пайдо бўлди. Қизил ранг - қон рамзи, зўрлик рамзидир. Петроградда ҳарбий тўнтариш йўли билан Муваққат ҳукуматнинг ағдариб ташланганлиги ва ҳокимиятнинг большевиклар қўлига ўтганлиги ҳақидаги хабар Тошкентга 27 октябрда етиб келди. Бу хабарни Бутунроссия Шўроларининг II қурултойида Туркистон номида вакил бўлиб қатнашган А.Фролов ва Д.Деканов (Самарқанд) юборган эди. Бундай хабар Ф.Колесов орқали ҳам ўлкага узатилган эди. Шу кунгидек ишчи ва аскар депутатлари Тошкент Шўросининг ижроия қўмитаси А.Кожевниковни Кушқа ва Жиззахдаги ҳарбий қисмларга ёрдам сўраб жўнатди ва қуролли қўзғолонга тайёргарликни бошлаб юборди. Петрограддаги октябрь ҳарбий тўнтаришини Туркистонда большевиклардан бошқа барча сиёсий

¹ Ленин В.И. ТАТ, 35-жилд - Т. Ўзбекистон, 1978, 224-бет.

² Ленин В.И. ТАТ, 35-жилд - Т. Ўзбекистон, 1978, 225-бет.

³ Ленин В.И. ТАТ, 35-жилд - Т. Ўзбекистон, 1978, 348-бет.

⁴ Ленин В.И. ТАТ, 33-жилд - Т. Ўзбекистон, 1977, 105-бет.

кучлар кораладилар ва унга қарши чиқдилар, октябрь тўн- тариши алланечук тасодиф, нохуш ходиса, жамият ва Ватан ол- дидаги жинойи воқеа сифатида ҳатто узок Туркистондаги рус рўзномаларида ҳам ўз аксини топди. Бу борада ўша даврда чоп этиладиган рўзномалардаги мақолаларнинг сарлавҳалари- ни санаб ўтишнинг ўзи кифоя қилади: «Большевиклар факат Смольнийда қолдилар», «Хотиржам бўлингиз!», «Ватан ол- дидаги жиноят» ва ҳоказо. «Свободный Самарканд» рўзномаси эса ҳатто РСДРПнинг Самарканд ташкилоти «25 октябрда Петроградда воқеа ўлғон фитнани қоралаб чиқди» деган ха- барни босган эди.

Тошкентда қуролли қўзғолонга тайёргарлик бошлаб юбо- рилганлигидан хабар тошган бош комиссар Коровиченко 27 октябрда қуйидаги мазмунда буйруқ берди: «Большевиклар Петроградда қуролли қўзғолон қўтарган бир вақтда ишчи ва аскар депутатлари Тошкент Шўросининг ижроия қўмитаси Тошкент гарнизони қўшинларига мурожаат қилиб, уларни менинг буйруқларимни аскар, ишчи ва деҳқон депутатлари- нинг ўлка шўроси тасдиқламай туриб, бажармасликка чақирди.

Большевиклардан иборат бўлган ишчи ва аскар депутат- лари Тошкент Шўроси Ижроия Қўмитасининг бу чақириғини Петроград большевикларини қувватлаш мақсадида ҳокимият- ни босиб олиш учун қилинаётган янги уриниш деб ҳисоблаб, Тошкент шахрини ва Сирдарё вилоятининг Тошкент уездини қонунда қўрсатилган ҳамма оқибатлари билан бирга ҳарбий ҳолатда деб эълон қиламан»¹. Аммо бу ишдан фойда чиқмади. 28 октябрда Тошкентда қуролли қўзғолон бошланди ва 1 но- ябрда Муваққат ҳукуматнинг шаҳардаги сўнгги истехкоми - Тупрокқўрғон (ҳозир президент девони биноси ёнидаги бино) эгалланди. Ана шу тариқа Тошкентда ҳам ҳарбий йўл билан тўнтариш амалга оширилди. Тошкентдаги ҳарбий тўнтаришга Кушка, Жиззах, Красноводск, Чоржўй ва бошқа шаҳарларда- ги ҳарбий қисмларнинг берган мадади катта бўлди. 1 (14) но-

¹ Ўзбекистон ССР тарихи, учинчи жилд. Бош муҳаррир И.М.Мўминов, 102-бет.

ябрдаёк Тошкентда курулли кўзволоннинг галаба килганлиги муносабати билан ишчи ва аскар депутатлари Ўлка ва Тошкент шўроларининг ва Ҳарбий Кенгашининг аҳолига хитобномаси эълон қилинди. Унда бундай дейилган эди: «Бутун ҳокимиятни шўро қабул қилиб олди. Ҳокимиятни ўз қўлингизга олинг!».

2 ноябрда Туркистон бутун ўлка демократик ташкилотларининг қўшма мажлиси бўлди. Унда бутун Россия микёсида ҳокимият тузиш масаласи ҳал қилингунча Муваккат ўлка ҳокимиятини ташкил этиш муаммоси муҳокама қилинди. Аммо мазкур анжуманда Ўлка Шўроси, Тошкент Шўроси Ижрокўми, мусулмон вакиллари Ўлка Шўроси фақат маслаҳат овози билангина қатнашиш имкониятига эга бўлдилар, холос.

Умумтуркистон мусулмонларининг учинчи қурултойи

Албатта, бундан маҳаллий шўро вакиллари норози бўлдилар ва 12-15 ноябрда уламочилар ташаббуси билан Туркистон ўлкаси мусулмонларининг учинчи қурултойига тўпландилар. Унда кўрилган бош масала яна ҳокимият масаласи бўлди. Ушбу масала юзасидан қабул қилинган қарорда бундай дейилади: «Ҳокимиятнинг маҳаллий аҳоли манфаати учун даярлик зид бўлган бегона ва ўткинчи, тасодифий кишилар гуруҳи - ҳарбийлар, ишчилар ва дехқонлар ташкилотлари қўлида бўлиши демократик коидалар талабига жавоб бермайди ва маҳаллий аҳолига халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш асосида тўғри ҳаёт қуришига кафолат беролмайди»¹. Мусулмонларнинг III ўлка қурултойи миллатларнинг ўз тақдирини ўзлари белгиләплари ва уларнинг умуминсоний тараққиётга эришишлари Қуръони Каримда айтилганидек ва шариатда кўрсатилганидек бўлмоғи кераклигини қайд этди. Шу боис ўлка мусулмонларининг III қурултойи ўлка халқлари ўз тақдирини ўзлари ҳал қилиши асосида тезрок қатъий бир тўхтамга келишини мақсадга мувофиқ деб топади.

¹ Аъзамжўшев Саидқабар. Туркистон мухторияти, 26-бет.

Ҳокимият масаласида мусулмонларнинг III ўлка қурултойи II ўлка қурултойи қарорларини маъқуллаб, яна такрор қарор қилади: «Ҳокимиятнинг аскар, ишчи ва дехқонлар депутатлари Шўроларининг қўлига ўтганлиги муносабати билан Туркистон аҳолисининг 98 фоизини ташкил этган ва умумий сони 10 миллион кишидан иборат бўлган мусулмонлар Россия инқилоби кўтариб чиққан «Озодлик, Тенглик, Биродарлик» шиорларига мувофиқ миллий, маданий мухторият ҳуқуқига эгадирлар»¹.

Туркистон ишчи, аскар ва дехқон депутатлари Шўросининг III съезди 1917 йил 15-22 ноябрда бўлиб ўтди. 114 вакил қатнашган мазкур съездда ўлка мусулмонларининг вакиллари маслаҳат овози билан қатнашдилар. Унда муҳокама қилинган масалалар марказида ўлка ҳокимиятининг сиёсий характери ва структураси турди. Ушбу масала бўйича Туркистон мусулмонлари Шўроси номидан Шерали Ляпин сўз олиб, «Ўлкада фақат битта инқилобий демократия» ҳукмронлиги ўрнатилишига қарши гапирди. У ўз сўзида шу нарсани таъкидладики, мусулмонлар ўлкада ҳокимиятни ёлғиз ўз қўлларига олишни талаб қила олсалар-да, келгинди унсурлар манфаатини ҳисобга олиб, уларга бироз бўлса-да ён босадилар ва ҳокимиятга йўл берадилар. Шерали Ляпин мусулмонлар Қуръони Карим ва шариат қоидалари асосида иш тутадилар, уларнинг йўли мустақилдир, дея таъкидлади. Аммо Туркистон ишчи, дехқон ва аскар депутатлари Шўросининг III съезди шовинистик ва миллатчилик руҳи билан сугорилган қарорлар қабул қилди. Кенгашнинг таркибига 7 большевик ва максималист, 8 сўл эсер кирди. Туркистон Ўлкаси Халқ Комиссарлари Шўроси раиси этиб Ф.И.Колесов, унинг ўринбосари қилиб Зелесский ва котибликка Котельников сайланди. Комиссарлик лавозимлари қуйидагича тақсимланди: 1. Темир йўллар, почта ва телеграф комиссари - Колесов; 2. Халқ маорифи комиссари - Пермезский; 3. Озиқ-овқат ишлари комиссари - Казаков; 4. Адлия комиссари - Зелесский; 5. Сувдан фойдаланиш ишлари

¹ Ўша манба.

комиссари - Шевцов; 6. Фукаролик-маъмурий ишлар комиссари - Агапов; 7. Ташки ишлар комиссари - Домогатский; 8. Ҳарбий ишлар комиссарлари - Перфильев ва Стасиков; 9. Савдо ва саноат комиссари Ляпин; 10. Молия комиссари - Котельников; 11. Меҳнат комиссари - Полтарацкий; 12. Дехқончилик комиссари - Чегодаев; 13. Соғлиқни сақлаш комиссари - Баранкин; 14. Махсус топшириқлар бўйича комиссар - Успенский. Хукумат таркибига маҳаллий миллат вакилларидан бирорта ҳам киши сайланмади, уларнинг ҳаммаси Туркистонга Россиядан юборилган европалик шахслар эдилар. Улар маҳаллий халқнинг на тилини, на диџини, на маданиятини, на миллий урф-одатини, на бу ерда асрлар оша таркиб топган тарихий-иқтисодий ва сиёсий муносабатларни билмас эдилар. Бу ҳол кейинчалик ўлкада Шўро ҳокимияти «тартиб-қоидалари»ни ўрнатиш чоғида ниҳоятда оғир оқибатларга олиб келди. Чунки бу тасодифий раҳбар унсурлар маҳаллий шарт-шароит билан ҳисоблашмадилар, чор Россиясининг бо-сиб олган мустамлакаси бўлган Туркистонда улуғ рус шовинизми сиёсатини зўрлик йўли билан давом эттирдилар. Бу нарса ҳатто Туркистон ўлкаси Шўроларининг III қурултойи қабул қилган қарорида ҳам ўз аксини топди. Жумладан, қурултой қарорида «Маҳаллий аҳоли ўртасида пролетар синфий ташкилотлари бўлмаганлиги сабабли» улар вакиллари-нинг ўлкадаги ҳокимият органларида ишлашларига йўл қўймаслик кераклиги таъкидланади. Бундай улуғ давлатчи-лик-шовинистик сиёсат кейинчалик ҳам сурункасига доимий равишда ўлка меҳнатқашлари ўртасида оддий бир қоида та-рикасида олиб борилди. Маҳаллий туб ерли Туркистон халқларига мухторият ҳуқуқи у ёқда турсин, ҳатто улар ва-килларини шўролар ҳукумати таркибида қатнашишига ҳам имкон берилмади.

Бу масалага алоҳида урғу берилаётганлигининг сабаби шундаки, шовинизм, улуғ давлатчилик ва мустамлакачилик сиёсатининг ўзаги ва таянчи марказда эди. В.И. Ленин бошлиқ Шўролар ҳукумати Туркистон ўлкаси халқларининг мухтори-ят талаб қилиб кураш олиб бораётганлигини билмаслиги мум-

кин эмас эди. Чунки бу масала Муваккат ҳукумат давридаёк Петрограддаги ҳукмрон доиралар олдига ошкора қўйилган эди. Муваккат ҳукуматнинг бош вазири А.Ф. Керенскийнинг куйидаги сўзлари буни яққол исботлайди: «Муваккат ҳукумат Туркистоннинг эҳтиёжларидан хабардор ва унга диққат билан кулоқ солади. Туркистонликлар Таъсис мажлиси қарорларини сабр-тоқат билан кутишларига тўғри келади»¹.

Бундан ташқари Мустафо Чўқаев характерли бир воқеани хотирлайди. У апрель ойида Петроград ишчи ва аскар депутатлари Шўроси раислигига сайланган Н.С.Чхеидзе билан Туркистон тўғрисида бўлган суҳбат чоғида: «Биз Туркистон учун мухторият истаймиз. Шунинг учун ҳам бизнинг фаолиятимиз мана шу мухториятга тайёргарлик йўлида боради», деб тушунтирганда, Чхеидзе Мустафо Чўқаевнинг бу сўзларидан чўчиб кетгандай бўлиб: «Худо ҳаққи сиз, мамлакатда юртдошларингиз орасида мухторият ҳақида сўзламанг. Биринчидан, ҳозир бу тўғрисида сўзлашга эрга. Иккинчидан, сизнинг Туркистон каби бир мамлакатдан мухторият дарҳол истиқлол ва айрилиш томон отилган одим бўлади»², дейди. Яна шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, В.И. Лениннинг шахсан ўзи миллий масала бўйича бир қатор асарлар ёзиб, октябрь тўнтаришидан сўнг матбуотда эълон қилган эди. Уларда миллатларнинг то миллий мустақил давлат бўлиб ажралиб чиқишга қадар ўз тақдирини ўзи белгилаши ғояси илгари сурилган эди. Ана шундай ҳужжатлардан бири 1917 йил 22 ноябрда В.И. Ленин томонидан ёзилган «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига»³ мурожаатномадир. Унда шундай жумлаларни ўқиймиз: «Бундан буён сизларнинг урф-одатларингиз, сизларнинг миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва даҳлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий ҳаётларингизни эркин ва бемалол уюштира берингиз, сизларнинг бунга ҳақингиз бор.

¹ Аъзамхўжаев Саидқабар. Туркистон мухторияти, 28-бет.

² Мустафо Чўқай ўғли. Истиқлол жапподлари (1917 йил хотиралари) – Т: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1992, 45-бет.

³ Урта Осие Коммунистик ташкилотларининг тарихи – Т: Ўзбекистон, 1969, 202-бет.

...Сизлар ўзларингиз ўз ватанингизнинг ҳокимлари бўлишингиз лозим. Ўз расм-русумингизга бивоан ҳаётингизни уюштиришингиз лозим. Сизнинг бунга ҳаққингиз бор, чунки сизларнинг тақдирингиз - ўзингизнинг қўлларингизда».

Аммо шунга қарамасдан шўролар ҳукумати ва большевиклар фирқаси Туркистон мусулмон халқларига мухторият ҳукукини бериш эмас, ҳатто улар вакилларининг шўролар ҳукумати таркибида қатнашиши учун ҳам нега йўл бермади?, деган қонуний савол тувилади. Чунки Туркистонда ўрнатилган Ф.И.Колесов бошчилигидаги шўролар ҳукумати ташқи шакл кўриниши жиҳатидан илгариги чор Россияси мустамлака ҳукумати ва унинг Туркистон генерал-губернаторлигидан фарқ қилгандай кўринса-да, ўз ички мазмун ва моҳияти жиҳатидан ундан ҳеч қандай фарқ қилмас эди. Боз устига шўролар ҳуқронлиги йилларидаги ўта нозиклик ва айёрлик билан амалга оширилган қизил салтанат мустамлакачилиги сиёсати, мамлакат халқлари бошига тушган аянчли қирғин-барот ва қатаронлар Ватанимиз тарихида чор Россияси давридагига қараганда ҳам янада дахшатли из қолдирди. Бу дахшатларни Ўрта Осиё халқлари ҳеч қачон унутмайдилар.

Туркистон Шўроларининг III съезидан Ўлка Халқ Комиссарлари Шўросининг раиси Ф.И.Колесов В.И.Ленинга телеграмма юборди.

Телеграммада муваққат ҳукумат Туркистон Қўмитасининг ағдариб ташланганлиги, III Ўлка Шўролар съезидининг чакирилганлиги, ўлкада шўролар ҳокимиятининг ўрнатилганлиги ва Туркистоннинг умумий вазияти баён қилинган эди. Колесов телеграммада янги Туркистон ҳукумати марказий ҳокимиятни батамом қўллаб-қувватлайди, деб ишонтирди¹. Аммо бундай телеграммани беришдан олдин, Ф.И.Колесов маҳаллий туб ерли аҳолининг истак-хоҳиши ва қизиқишини ҳатто ўрганишни ҳам истамади ва истамас ҳам эди. 1917 йил 1 ноябрдан то 1920 йилга қадар Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги ҳудудларидан бўлак ҳозирги Ўзбекистоннинг барча вилоят

¹ «Туркестанские ведомости», 1917 йил, 19 декабрь.

ва музофотларида зўрлик йўли билан шўролар ҳокимияти ўрнатилди. Жумладан, 1 ноябрда Термизда, 13 декабрда Самарқанд вилоятида, 6-7 декабрда Фарғонада, шу декабрь ойида Қўқонда, Андижонда ҳокимият тепасига шўролар келди. 11-12 декабрда Қорақалповистоннинг Петро-Александровск (Тўрткўл), Шўраҳона, Шоббоз ва бошқа шаҳарларида шўролар ҳокимияти ўрнатилди. Чимбой ва Нукус шаҳарларида шўро истибодининг ўрнатилиши 1918 йил январига қадар чўзилди.

Шу нарсага алоҳида эътибор бериш керакки, жойларда шўролар ҳукумати шакллантиришда Туркистон ўлка шўросининг қурултойи қарорларига амал қилинди. Маҳаллий шўролар ҳукумати таркибига туб ерли аҳоли вакиллари киритилмади. Жумладан, 1917 йил 6-7 декабрда бўлиб ўтган Фарғона вилояти шўроларининг VI қурултойида қатнашган 60 депутатдан 14 таси маҳаллий миллат вакили эди. Аммо қурултой хайъатига улардан бирорта вакил сайланмади, хайъатнинг барча аъзолари келгинди миллатларга мансуб эдилар: Г.И.Павлюченко, М.Г.Бризгайлов, П.Д.Крутиков, М.И.Паделик, И.Ф.Григорьев, Г.М.Михайлов.

Вилоятнинг Андижон, Қўқон, Наманган, Марғилон, Ўш уездлари Советларининг раислари ҳам фақат европалик аҳоли вакилларидан, большевиклардан эди. Бундай ҳолатни ўлканинг бошқа вилоятларида ҳам кўриш мумкин эди.

Туркистон ўлкасида амалга оширилган ҳарбий тўнтаришга нисбатан маҳаллий халқ ва унинг илғор зиёлилари, мусулмон уламоларининг муносабатлари қандай бўлди? деган савол туғилиши табиий.

Юқорида Туркистон ўлкаси мусулмонлар шўросининг бу борадаги туган йўли ҳақида фикр юритилди. Ана шу фикр-хулосаларни ҳисобга олганда, бир сўз билан айтганда, октябрь ҳарбий тўнтаришини маҳаллий халқ ўта совуққонлик билан қарши олди. Чунки Октябрь илғари сурган ғоялар туб ерли маҳаллий аҳолига тушунарсиз ва бегона эди. Бу ўлканинг ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан кам тараккий этганлиги билан характерланади. Октябрь тўнтариши амалга оширилган

пайтда Туркистон ўлкасида феодал ижтимоий-иқтисодий муносабатлар ҳукмрон эди.

Капиталистик ишлаб чиқариш муносабатлари тўғрисида умуман фикр юритиш ҳам мумкин эмасди. Туркистон ўлкасида эндигина баъзи бир кичик-кичик саноат корхоналари (пахта тозалаш корхоналари, темирчилик устахоналари каби) вужудга келаётган эди, холос. Шу боисдан бу ўлкада социалистик инкилобни амалга оширишда асосий куч бўлган йўқсиллар - пролетариат синфининг ўзи хали синф сифатида шаклланиб улгурмаган эди. 1913 йилда Туркистондаги жами 10 миллион аҳолининг фақат 1 фоиздан камроғини ишчилар ташкил этган, холос.

Октябрь тўнтариши Туркистонга четдан олиб келинди ва зўрлик билан амалга оширилди. Бу тўнтаришни маҳаллий миллат вакиллари қўллаб-қувватламади. Улар қўллаб-қувватламадигина эмас, балки октябрь тўнтаришига қарши қўлларига қурол, белкурак, кетмон, болта, таёқлар олиб курашдилар. Буни тарихий ҳужжат-ашёлар тасдиқлайди. Бу ҳақда ўз вақтида маҳаллий миллатлар вакиллари орасидан чиққан мусулмон инкилобчилар ва большевиклар Мустафо Чўқасев, Турор Рискулов, Тошўлатбек Норбўтабеков, Аҳмад Бойтурсунов ва бошқалар ҳам айтган эдилар. Афсуски, буларнинг адолатли фикр ва хулосалари инobatга олинмади. Аксинча улар кейинчалик бирин-кетин ҳибсга олиниб, қатарон қилиндилар. Мана улардан баъзи бир намуналар: Т.Рискулов 1919 йил июнь ойида бўлиб ўтган Туркистон Компартияси III съездининг миллий коммунистик секциясида қилган маърузасида «агар биз Туркистондаги ҳақиқий вазиятга эътибор берсак, ҳам кўчманчи, ҳам ўтrock аҳоли шу пайтга қадар ҳам ўрта асрчилик шароитидадир»¹, деган эди.

Мустафо Чўқасев ўзининг «Туркистон шўролар ҳокимияти остида» деб номланган китобида 1917 йилги февраль

¹ Революция в Средней Азии глазами мусульманских большевиков. - Оксфорд, 1985, 73.

инкилоби улуг умидлар турдирган бўлса, «Октябрь тўнтариши буларнинг ҳаммасини йўқка чиқаргани»ни ёзади.

Аҳмад Бойтурсунов «Инкилоб ва қирғизлар» мақоласида қуйидагича ёзади: «Биринчи инкилоб қирғизлар томонидан (бу ерда «қирғиз-қозоқлар» маъносида ишлатилади) тўғри тушунилган ва хурсандчилик билан кутиб олинган эди, чунки, биринчидан, инкилоб уларни чор ҳукумати зулми ва зўрлигидан озод қилди ва мустақил бошқаришдан иборат туб мақсадларнинг рўёбга чиқишига умид-ишончни мустаҳкамлади. Иккинчидан, инкилобнинг қирғизлар учун тушунарли бўлмаганлиги аниқ ва соддадир: қирғизларда капитализм ҳам, синфий тафовут ҳам йўқдир...

Октябрь инкилоби ўзининг ташқи кўринишлари билан қирғизларга даҳшат солди. Россиянинг марказий шаҳарларида большевиклик ҳаракатнинг қандай амалга ошганлиги қирғизларга номаълум эди. Чекка ўлкаларда эса ҳамма ерда зўрлик, талончилик, суиистеъмолчилик ва ўзига хос диктаторлик ҳокимияти шаклида амалга ошди¹.

Ҳали октябрь тўнтариши юз бермаган 1917 йил ёзидаёқ бир гуруҳ андижонлик жаидлар большевиклар, меньшевиклар, эсерларга хат йўллаб, уларнинг ғоя ва дастурларини Туркистон мусулмон халқи қабул қила олмаслигини баён қилган эдилар. «Сизнинг ва бизнинг ҳаёт тарзимиз бир-бирларига сира тўғри келмайди, - дейилганди ўша хатда. - Шунинг учун келгуси давлатчилик ҳаётини бирданига умум бир қолипга солиш керак эмас. Умум қолип андозани бу ерда қўллаб бўлмайди... Бизда сизнинг соф русча маънодаги деҳқонлар йўқ. Фарбий Европача маънодаги фермерлар ва ижарачилар ҳам йўқ. Бизда эркин деҳқон яшайди. Улар ҳеч қачон, ҳеч қандай шароитда крепостной қаролгина эмас ва балки ижарачи фермер ҳам бўлмаган. У доимо катта-кичик мулкдор оқ суякларга ҳеч қачон қарам бўлмаган, эркин мулкдор бўлиб келган. Муқаддас Ислоҳ бизни ҳеч қандай табақаларга ва синфларга бўлмаган, шунинг учун ҳам бизда

¹ Ўша асар, 109-110-бетлар.

синфий кураш учун асос йўқдир. Зотан, барча мусулмонлар улар хоҳ фуқаро, ё мулкдор бўлишидан қатъи назар тенг ҳуқуқлидирлар»¹.

«Октябрь тўнтариши ўзбек халқи учун кутилмаган бир воқеа эди, - деб ёзганди Раҳим Иноғомов, - ва унга ўзбек меҳнаткашлари ҳозирлик кўрмаган эдилар. Чунки ўзбеклар орасида ўзгаришга хали замин ҳозирланмаган эди. Ўзбеклар орасидаги Октябргача бўлган ҳаракатнинг энг кучли йўли ёлғиз русларга ва рус истибдод ҳукуматига қарши бўлиб, мустақилликка интилиш эди.»

Кейинчалик совет ҳокимияти вакилларининг ўзлари ҳам Туркистон халқлари октябрь тўнтариши ва шўро ҳокимияти принципларини тан олмаганликларини рўй-рост айтган эдилар. Жумладан, 1920 йил июнда Бирюшев имзоси билан Туркистон жумҳурияти Марказий ижроия қўмитаси номига ёзилган ҳисоботда айтиладики, бу ерда саноат йўқсиллари шу даражада камки, шўро ҳокимияти принципларини етарли даражада қабул қилишмайди ва ўзида мустамлакачилик қолдиқларини тўла сақлаган жуда оз сонли йўқсиллар синфи диктатурасини амалда қўллаш ниҳоятда хавфлидир ва бу маҳаллий аҳоли билан бағамом алоқани узига олиб келиши мумкин. Г.Сафаров «Правда» газетасининг 1920 йил 20 июнь сониде босилган мақоласида: «Пролетариат диктатурасининг Туркистондаги ҳақиқий вакили рус халқидир», деб жуда тўғри ёзган эди.

Хуллас, октябрь тўнтариши Туркистон ўлкасининг объектив тараққиёт қонунларига зид суръатда ўлкага четдан - Россиядан келган бир гуруҳ шахслар томонидан зўрлик билан амалга оширилди, яъни зўрлик йўли билан экспорт қилинди. Уни маҳаллий халқ қабул қилмади.

¹ «Ўзбекистон овози», 1996 йил 26 февраль.

3-§. ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ¹

Туркистон ўлкаси ишчи, аскар ва дехқонлар шўроси III курултойининг улuf давлатчилик ва шовинистик руҳда қабул қилган қарори, албатта, маҳаллий туб ерли аҳолининг талаб - эҳтиёжлари ва қизиқишларига мутлақо жавоб бермас эди. Шу боис Туркистон ўлкасидаги «Шўрои Исломия», «Шўрои уламо» ва бошқа шулар сиигари демократик ташкилотлар миллий масалани ҳал қилиш бўйича шўролар ҳукумати, шахсан большевиклар дохийси В.И. Лениннинг ўзи эълои қилган «Россия халқлари ҳуқуқларининг декларацияси» (1917 йил 2 ноябрь) ва «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнатқашларига» (1917 йил 22 ноябрь) мурожаатномаси каби ҳужжатларига асосланиб, миллий истиклол муаммосини ўзлари мустақил ҳал қилишга киришдилар. Бу борада 1917 йил 26-29 ноябрда Қўқонда ўз ишини олиб борган Туркистон ўлкаси мусулмонларининг фавқулодда IV курултойи катта аҳамиятга эга бўлди. Курултойда 200 дан ортиқ вакиллар катнашди. Улар ўзбек, қозоқ, қирғиз, тожик, рус, татар, яҳудий ва бошқа миллатларнинг вакиллари эдилар. Курултой ишида Фарғона вилоятидан 150, Сирдарё вилоятидан 21, Самарқанд вилоятидан 1, Каспийорти вилоятидан 4, Бухородан 2 вакил катнашди. Унда «Шўрои ислом», «Шўрои уламо», «Ўлка мусулмон Шўроси», Харбий мусулмон Шўроси, Ўлка яҳудийлари ҳамда маҳаллий яҳудийлар ташкилотларидан вакиллар иштирок этганлар.

Ўз-ўзидан маълумки, курултойда катнашган вакиллар таркиби «Қўқон мухторияти» миллатчилик негизида майдонга келган, деган уйдирма ва тухматнинг ҳеч қандай асосга эга эмаслигини тўла тасдиқлайди.

¹ Бу масала қуйидаги асарларда батафсилроқ баён этилган: Саидқабар Аъзамхўжаев. Туркистон мухторияти. Миллий-демократик давлатчилик қурилиши тажрибаси. Тошкент. «Маънавият» 2000; Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Туркистон совет мустамапакачилиги даврида. Тошкент, «Шарқ». 2000; Қ.Ражабов, М.Ҳайдаров. Туркистон тарихи (1917-1924 йиллар). (Университетлар ва педагогика институтлари учун ўқув қўлланмаси). Тошкент. «Университет», 2002.

Курултойда миллий зиёлиларнинг демократик руҳдаги бир қатор вакиллари шундай фикрлар билан чиқдиларки, уларнинг бу фикрлари ҳақиқий байпалмилалчиликнинг намунаси эди.

Жумладан, ташикли ўзбек маърифатчиси, жадидлар харакатининг сардори Маҳмудхўжа Бехбудий курултой ваколати масаласида сўзлаб: «Курултойда Туркистон Европа аҳолиси вакиллари иштирок этаётганлигининг ўзиёқ курултой қабул этган қарорлар обрўлироқ бўлади» - деган эди. Шу сабабдан, М.Бехбудий курултой хайъати шундай шаклланиши керакки, унда турли мусулмон гуруҳлардан ташқари, руслар, яҳудийлар ва бошқалар ҳам бўлсун, деб ҳисоблайди. Бу таклифни Андижон ва Қўқон вакиллари қўллаб-қувватладилар. Қўқон вакиллари курултой хайъатини вакилларнинг диний ва миллий белгиларга қараб эмас, балки билимдонлигига, ижодкорлигига, ишбилармонлигига қараб сайлашни таклиф қилдилар. Хуллас, очик овоз бериш йўли билан курултой хайъатига Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Мустафо Чўқаев, Обиджон Маҳмудов, Юрғули (Юрали) Оғасев, Саломон Абрамович Герцфельд, Ислоҳ Шоаҳмедов, Камолқори, С.Ақаев, Кишчинбоев, Абдурахмонбек Ўразасев, Абдул Бадиш, Тилиев, Каримбоев, Маҳмудхўжа Бехбудий сайландилар.

Курултой кун тартибига 1.Ўлкани бошқариш шакли; 2. Туркистоннинг «Қазак аскарлари, Қазак тоғлиқлари ва эркин чўл одамларининг Жанубий-Шарқий Иттифоқи (ЮВС)»га кириши масаласи; 3. Ижроия қўмитани сайлаш, унга бериладиган топширик (наказ)лар; 4. Туркистон Марказий мусулмонлар шўросини қайта сайлаш; 5. Бугунги аҳвол; 6. Туркистон таъсис мажлиси; 7. Милиция; 8. Молия ва бошқа масалалар қўйилди.

Кун тартибидаги биринчи масала: Туркистон ўлкасининг бўлғуси сиёсий тузуми жуда катта баҳс ва тортишувлар билан муҳокама қилинди. Ушбу масалада курултойда сўзга чиққан потиқлар турлича фикр ва кўз қарашларни ўртага ташладилар. Жумладан, Бутунроссия мусулмонлар кенгаши Марказқўмининг аъзоси, ноиб Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев,

Тошкентдаги сентябрь воқеалари қатнашчиси, 1917 йил майида большевиклар фиркаси сафига кирган Собир Юсупов, андиджонлик вакил Латибжон Содикбоев, Ноиб Олимхон Тўра, М.Бехбудий ва бошқаларнинг нутқлари қурултой қатнашчиларида катта қизиқиш уйғотди. Масалан, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев ўз маърузасида «Россияда ҳозир ҳақиқий ҳукумат йўқ. Россия салтанати музофотида ҳамма миллатлар большевойларга қарши курашга бел боғладилар. Бутунроссия Таъсис мажлисининг чақирилишига ҳеч қандай умид йўқ...», деди. У.Асадуллахўжаев ўз чиқишида зудлик билан Туркистонни мухторият бошқарувига ўтишига, депутатлари эса большевойларга қарши курашга чақирди.

Собир Юсупов ўзи большевиклар фиркасига мансуб бўлганига қарамай Россиядаги ва Туркистондаги воқеалар тўғрисида, айниқса большевикларнинг ноқонуний хатти-ҳаракатлари, зўравонликлари ҳақида алоҳида тўхталиб ўтди. С.Юсупов қурултойга қарата: Туркистон мухторият ҳуқуқини олишга ҳозир тайёرمи? деган саволни бериб, унга ўзи шундай жавоб қайтарди: албатта, тайёр эмас, лекин бундан мухторият эълон қилишимиз керакмас, деган хулосага бормаслик лозим. Озод яшашни хоҳлайсизми? Демак, Туркистон мухтор жумҳурият деб эълон қилинмоғи керак.

Л.Содикбоев шундай дейди: «Большевойлар Туркистонни мухтор жамият деб эълон этмас эканлар, унда мухтор жумҳурият деб эълон қилишимизга қаршилик кўрсатмасинлар. Чунки, ислом дини давлатни демократик тарзда бошқаришга қарши эмас-ку»¹.

Олимхон Тўра эса: «Туркистон 50 йилдан буён Россия ҳукумати қўли остида. Руслар босиб олгач, ерли аҳолининг диний, миллий, суд ишларига дарров аралашмаса-да, аста-секин ўлка ҳаётининг ҳамма жабҳаларига қўл чўза бошладилар.

¹ Қаранг: Рустамбек Шамсутдинов. Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Тошкент-2001. 31-46-бетлар.

Февраль инкилобидан сўнг Туркистон халки, озодликка эришдик, деб хурсанд бўлганди. Большовойлар ҳокимият тепасига келгандан сўнг, зудлик билан мухторият эълон қилармиш, майли, лекин улар туркий мусулмонлар диний, миллий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун ўлимдан кўркмаслигини унутмасинлар», деди. Хуллас, қурултойда сўзга чиққанларнинг аксарият кўпчилиги Туркистонга мухторият макоми берилишига қаршилик кўрсатаётган большевикларнинг сиёсатига қарши кескин танқидий фикрлар изҳор қилиб, мухторият ва мустақилликни ҳимоя қилиб чиқдилар.

Қурултой муҳокама қилинган масала юзасидан Туркистон тараққиёти ва истиқболини белгилаб берувчи тарихий ҳужжат қабул қилди. Деярли яқинлик билан қабул қилинган резолюцияда (2 киши қарши) шундай дейилган эди: «Ўлка мусулмонларининг фавқулоддаги IV қурултойи Туркистонда яшаб турган элатларнинг улуғ Россия инкилоби эълон қилган асосларда ўз-ўзини белгилашга бўлган истак-иродасини ифодалаб, Туркистонни Россия федератив демократик республикасига бирлашган ҳудудий мухторият деб эълон қилади ва мухторият шаклини белгилашни энг яқин муддатда чақирилиши керак бўлган Туркистон таъсис мажлисига ҳавола этади ҳамда тантанали суръатда шуни маълум қиладики, Туркистонда яшаб турган майда миллатларнинг ҳуқуқлари ҳар қандай йўллар билан ҳимоя этилади».

Қурултойнинг 28 ноябрдаги мажлисида таркиб топаётган мазкур давлатнинг номи «Туркистон мухторияти»¹дир, деган катъий фикрга келинди. Туркистон ўлкаси халқлари Таъсис қурултойи чақирилгунга қадар ҳокимият батамом Туркистон Муваққат Кенгаши ва Туркистон халқ (миллий) мажлиси кўлида бўлади, деган ғоя илғари сурилди.

Қурултой Муваққат Кенгаш аъзоларидан ҳукумат тузилиши ва унинг таркиби 12 кишидан иборат бўлишини белгилаб берди. Туркистон Муваққат Кенгаши аъзоларининг сони эса, илгариги Бутунроссия Таъсис Мажлисига Туркистон ўл-

¹ «Улуғ Туркистон», 1917 йил, 8 декабрь, «Туркестанский вестник», 1917 йил, 1 декабрь

қасидан сайланган номзодлар сонига қараб (32 киши) белгиланди. Халқ мажлиси таркиби 54 номзоддан иборат бўлиши кўрсатилди. Унинг таркибига шаҳарларнинг маҳаллий бошқармаларидан ҳам 4 вакил киритиладиган бўлди. Халқ мажлисидаги ўринларнинг учдан бир қисми - 18 киши европа миллатига мансуб халқ вакилларига ажратилди. Бу ҳол мухториятчиларнинг инсоф, диёнат ва имон асосида ҳақиқат, адолат ва демократиянинг юксак чўққисида туриб фаолият кўрсатганликларининг ёрқин намунасидир. Чунки ўша даврда европа миллатларига мансуб аҳоли Туркистон ўлкасидаги умумий аҳоли сонига нисбатан 4,5-5 фоизни ташкил этгани ҳолда Халқ мажлисида уларга 3/1 ўрин ажратилган эди. Дарвоқе, Туркистон ўлкаси Таъсис Мажлисига сайловлар ҳақидаги Низом лойиҳасида ҳам номзодлар умумий сони 234 ўрин бўлгани ҳолда, унинг икки гуруҳга - мусулмонлар ва номусулмонлар гуруҳларига ажратилиши ҳам ана шу ўлчов ва андозадан келиб чиққан эди. Европа миллатига мансуб халқ вакилларига бу ерда ҳам 3/1 ўрин ажратилганлиги диққатга моликдир. Ниҳоят узок тартибулардан сўнг қурултойда Муваққат ҳукумат сайланди. Унинг таркибига 8 кишидан иборат қуйидаги кишилар киритилди:

1. Муҳаммаджон Тинишбоев - Бош вазир, ички ишлар вазири, 2-чакириқ Давлат Думасининг аъзоси, Муваққат ҳукумат Туркистон қўмитасининг аъзоси, темир йўл мухандиси.

2. Ислон Султон Шоаҳмедов (Шағиаҳмедов) - Бош вазир ўринбосари; Бутунроссия мусулмонлари кенгаши Марказий қўмитасининг аъзоси, ҳуқуқшунос.

3. Мустафо Чўқаев - Ташки ишлар вазири; Муваққат Ҳукумат Туркистон Комитетининг аъзоси, Туркистон Мусулмонлари кенгаши Марказий қўмитасининг раиси, ҳуқуқшунос.

4. Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев - ҳарбий вазир, Бутунроссия мусулмонлар кенгаши Марказий қўмитасининг аъзоси, ҳуқуқшунос.

5. Ҳидоятбек Юрғули (Юрали) Агаев - ер ва сув бойликлари вазири, агроном.

6. Обиджон Маҳмудов - озиқ-овқат вазири, Қўқон шаҳар думаси раисининг ўринбосари, жамоат арбоби.

7. Абдурахмон Ҷўраев - ички ишлар вазирининг ўринбосари, ҳуқуқшунос.

8. Соломон Абрамович Герцифельд - молия вазири, ҳуқуқшунос.

Туркистон Муваққат ҳукумати таркиби нега 12 та эмас, 8 киши деган савол туғилиши табиийдир. Чунки ҳукумат таркибидаги 4 киши европа миллатларига мансуб аҳоли сафидан кўрсатилгач, тўлдирилиши лозим эди. Бу эса Туркистон Мухторияти қапчалик демократик ва халқчил ҳукумат эканлигини кўрсатувчи бир далилдир.

Туркистон мусулмонларининг IV қурултойи Муваққат ҳукумат кенгаши (миллий мажлис)ни ҳам сайлади. Унинг таркибига қуйидаги кишилар кирди: Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев, Мустафо Чўкаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Садриддинхон Шарифхўжаев, Қўнғирхўжа Ҳожиев, Исматулла Убайдулин, Саидносир Миржалилов, Саид Жаъфарбой Саидов, Ислоҳ Султон ўғли Шоаҳмедов, Абдурахмонбек Ҷўраев, Ҳидоятбек Юрғули Агаев, Носирхонтўра Камолхонтўраев, Миродил Мираҳмедов, Тошхўжа Ашурхўжаев, Абдуқодир Қушбеғиев, Обиджон Маҳмудов, Жамшидбек Қорабесков, Соломон Абрамович Герцифельд (Гершвелд), Абдусамад Абдусалимов, Убайдулла Дорбисалин, Мусо Акчурин, Мустафо Мансуров, Маҳмудхўжа Бехбудий, Иброҳим Давлетшин, Муҳаммаджон Тинишбоев, Ҳалил Ширинский, Толибжон Мусабоев, Олимхонтўра Шокирхонтўраев, Собиржон Юсупов ва Одилжон Умаровлар¹. «Шўрои уламо»нинг раҳбари Шерали Ляпин Кенгаш таркибига раис сифатида киритилди. Аммо у бу таклифни рад этди.

¹ Саидқабар Аъзамхўжаев Туркистон Мухторияти... 130-бет.

Курултой иктисодий масалаларга ҳам катта эътибор берди. Мухтор жумҳурият Англия ҳукуматидан ҳарбий ёрдам билан бир қаторда иктисодий ёрдам олиши ҳам таъкидланди. Бу ҳолни ўлкада ҳукм сураётган очлик такозо этар эди. Нон маҳсулотларини пахта ва жунга алмаштириш масаласида бир фикрга келинди¹. Шу муносабат билан «Ўлканинг Жанубий-Шарқий иттифоққа қўшилиши» тўғрисида муҳим қарор қабул қилинди. Чунки, Ўлка Шимолий Кавказ ва Оренбургдан галла маҳсулотлари оларди. Айни чоғда Туркистон ўз пахта-сини уларга сотиши ҳам мумкин эди. Қолаверса, «Жанубий-Шарқий Иттифоқ» ҳудуди аҳолисининг катта қисми мусулмонлардан иборат эди. Аммо курултойда баъзи ноиблар Туркистонни яна мустамлака бўлиб қолишидан хавотирга тушадилар. Улардан бири бу хусусда ўз фикрини шундай баён этди: «Қазақлар азалдан самодержавиянинг суянчиги бўлиб келган. Улар халқимизни қапчалик азоб-уқубатга дучор қилмади. Қазақлар доимо инкилобга қарши чиққан. Ҳозир ҳам қазақлар тепасида подишо тузумини қайта тикламоқчи бўлган Қрасновлар, Қарауловлар, Қалединлар турибди-ку?»

Улар Олмония билан урушни қалабагача давом эттирмоқчи. Истамбулни забт этиб, Оқ-София черковини қайта тикламоқчилар. Уларнинг биздан ёрдам сўраб мурожаат қилишига ягона сабаб - ўз мақсадлари йўлида фойдаланишдир. Биз улар билан бирлаша олмаймиз». Мазкур масала шу қадар баҳсли ўтдики, курултойнинг 27 ноябрь кунги мажлисида ҳам мунозара давом этди. Ниҳоят, бўлғуси давлатнинг иктисодий ҳолатини эътиборга олиб, Иттифоққа кириш ҳақида қарор қабул қилинди².

Туркистон мухтор республикаси мафқурасининг негизини ислом дини ғоялари ташкил этиши курултойда алоҳида кўрсатилди. Бу ўлка мусулмонларининг II ва III курултойларида ҳам таъкидланган эди.

¹ М. Хасанов. «Қоқанская автономия и некоторые её уроки». «Общественные науки в Узбекистане», 1990, №2 стр 43.

² Дониёров Шаниёз. Мухторият қисмати.- «Шарқ Юғдузи», 1991, 12-сон, 160-бет.

Курултой ўз ишини якунлаши олдидан яна бир марта Туркистон Мухтор республика деб эълон қилинганини тантанали равишда такрорлади. Ноиблар бу сўзларни тик туриб тингладилар, худога шукроналар билдириб, Қуръони Карим сураларидан тиловат қилдилар¹.

Туркистон мухториятининг муваккат ҳукумати номидан унинг аъзолари: М.Тинишбосов, М.Чўкаев, У. Хўжаев, Ю. Огаев, О. Маҳмудов, А. Ўразасов, И. Шоаҳмедов, С.Герцфельд имзоси остида халққа карата мурожаат эълон қилинди. Мурожаатнома «Улуғ Туркистон» (1917 йил 8 декабрь)да эълон этилди.

Мурожаатда кўн миллатли Туркистон халқининг истагига мувофиқ демократик инқилобнинг улуғ асослари бўлмиш халқларнинг озодлиги, миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилашини амалга ошириш мақсадида Туркистон умуммусулмонларининг фавқулудда Ўлка курултойи Туркистонни Россия Федератив Республикаси таркибидаги мухтор республика, деб эълон қилгани қайд этилди.

Ўлкадаги жамики уюшмалар олдида турган муҳим ва масъулиятли масалаларни эътиборга олиб, Туркистонда яшайётган турли миллатлар ижтимоий, иқтисодий, маданий таракқиёт даражаларини ҳисобга олиб ва улар ўртасида дўстликни таъминлаш учун, ўлканинг ҳамма жойларида тартиб ва интизом жорий этиш мақсадида ўлка мусулмонлар курултойи муваккат Туркистон халқи Шўроси (Миллат мажлиси)ни сайлади. Мазкур шўро хайъати Туркистон мухториятининг Муваккат ҳукуматини ташкил қилди, дейилган эди Мурожаатномада.

Шунингдек, унда бу ҳукумат зиммасига мумкин қадар тезроқ Туркистон Таъсис Мажлисини чақириш, Туркистон халқини озиқ-овқат билан таъминлаш чораларини кўриш, шу мақсадда «Жанубий - Шарқий Иттифок» билан алоқа ўрнатиш, ўлка мухторияти молия ишларини таъсис қилишга киришиш, халқ милициясини ташкил қилиш, маҳаллий миллат-

¹ Дониёров Шониёз. Мухторият қисмати...161-бет.

лар ҳуқуқларини ҳимоя қилунчи тадбирлар белгилаш, қўшин ташкил қилиш ва бошқа вазифалар юклатилганлиги таъкидланди.

Умуммусулмонлар ўлка курултойи бирлик, хуррият, тенглик асосларини тасдиқлади. Туркистоннинг барча фуқароларини, мусулмонларини, рус яҳудийларини, ишчи, аскар ва европалик деҳқонларни, ўлкада яшовчи ҳамма элат, халқларни, шаҳар ва земство идораларини, барча давлат маҳкамаларини, умумий ва хусусий муассасаларини эътироф этиб, уларга ўз зиммаларига олган оғир вазифаларини ҳал этишда ёрдам берилиши ҳам шу мурожаатда кўрсатилди.

Хурриятга эришган Туркистон ўз ҳудудида, ўз жойига ўзи хўжайин бўлиши, ўз тарихини ўзи вужудга келтириш даврини бошлаганлиги мурожаатномада уқтириб ўтилди.

«Биз, - дейилган эди унда, - олдимизда турган масалаларнинг муҳимлигини ва улуғлигини комил суръатда англаб, ҳам ишлаган ишларимизнинг ҳақлигига ишониб, худодан мадад тилаб ишни бошлаймиз».

Мурожаат ўлка халқлари, айниқса мусулмон аҳолиси томонидан зўр қувонч билан қабул қилинди.

Халқ кўпдан бери орзу қилиб келган миллий давлатга эга бўлганидан беҳад шоду хуррам эди.

Мухторият эълон қилинган кундан бошлаб Муваққат ҳукумат омма ўртасида ўзининг сиёсий фаолиятини авж олдириди. Энг аввало, мусулмон сиёсий ташкилотлари тарғибот ҳамда ташвиқот ишларини кучайтиришди. Тараққийпарварлар, маърифатпарвар миллий ёшлар гуруҳи ва уюшмалари ҳам мухториятни кенг тарғиб этдилар. Тошкентда «Ишчилар тўдаси», Андижонда «Маориф ҳаваскорлари» уюшма ва жамиятлари Мухторият манфаати йўлида иш олиб борди. Уларнинг фаолиятида Тошкентда Акмал Икромов, Андижонда Усмонхон Эшонхўжаев ва бошқаларнинг ўрни катта бўлди. Мухторият ўзбек, рус ва қозок тилларида газеталар чиқара бошлади. Бу «Эл байроғи», «Свободный Туркестан» ва 1917 йил 13 декабрда рус тилида чиқа бошлаган «Известия Временного Правительства Автономного Туркестана» шулар жум-

ласидандир. Обиджон Махмудовнинг босмахонаси ҳам Мухторият ҳукумати ҳисобига ўтди.

Кўкон шахридан Мухторият ҳукумати номидан уездлар комиссарларига ва мансабдор шахсларга фармойишлар, телеграммалар ва турли кўрсатмалар йўлланиб, улар орқали жойларда Мухтор ҳукуматнинг бирдан-бир қонуний ҳукумат эканлиги ва шу боис фақат унинг кўрсатмаларини тан олиш лозимлиги таъкидланди. Шундай ҳоллар ҳам бўлдики, жойлардаги ишчи, аскар ва деҳқон депутатлари шўролари Мухториятни тан олмай, унинг фармойишларини ҳам йўқка чиқаришга ҳаракат қилдилар. Жумладан, Каттакўрғон шўроси 1918 йил 11 январда шундай йўл тутди. Мухторият ҳукумати бундай уринишларни бартараф этиш чораларини кўрди.

Мухторият ҳукумати шошилишч равишда 30 миллион сўмлик заём чиқаради. Бундан кўзланган асосий мақсад ҳукуматни иктисодий жиҳатдан мустаҳкамлаш ва миллий армия тузиш эди. Миллий қўшин тузиш ҳаракати бошлаб юборилди. Аввал бошда ҳукумат ихтиёрида 60 ёлланма аскар бўлган бўлса, қисқа фурсатда Мухторият ихтиёрида 2 минг кишилик қўшин ҳозир бўлди. Бундан ташқари Кўкон милициясининг бошлиғи Эргашнинг қўл остида ҳам анчагина кучлар бор эди. Миллий армияда хориждан чақирилган ҳарбий кишилар, аксарият ҳолда турк зобитлари йўриқчилик ишларини олиб бордилар. Айни вақтда милиция қисмларини тузишга ҳам киришилди.

Бу борада Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев бош бўлган ички ишлар вазирлиги халқ милициясининг ташкил этилиши катта воқеа бўлди. Пул ислоҳоти ўтказишга киришилди. Заём чиқарилди. Мухторият ўз байрони ва мадҳиясини яратди. Шуниси эътиборлики, Мухториятни бир катор хорижий мамлакатлар ҳам тан олди. Шу боис Мухторият ҳукумати ёрдам сўраб хорижий мамлакатларга мурожаат қилди, улардан ҳам моддий, ҳам ҳарбий ёрдамлар олишга муваффақ бўлди.

1918 йил январида Тошкент Жоме масжидидаги йиғинда нутқ сўзлаган Шукурхон ҳазратлари «...Мухториятчилар ёлғиз эмаслар. Уларни Англия химоя қилаётир» деган эди.

Мухториятги Англия, Франция, Германия, Туркия ва бошқа давлатлар қўллаб-қувватлаган эдилар¹.

Хуллас, Туркистон мусулмонларининг фавқулдда IV курултойи ўлка халқларининг тарихий тақдирида буюк бурилиш аҳамиятига эга бўлган қарорларни қабул қилди. Бу улкан аҳамиятли воқеа «Улуғ Туркистон» газетасида ўз даврида одилона баҳоланди. Газета бу ҳақда қуйидаги жумлаларни ёзди: «Большевойлар ҳукуматининг бошлиғи Ленин ҳам сўнги фармонида Россияда яшаган миллатларга ва шу жумладан козоқлар ила Туркистон мусулмонларига мухторият эълон қилиб, ўз ишларини қўлларига олурға мумкин бўлганлигини баён этди. Шунликдан буқун Туркистон курултойининг Туркистон Мухториятини эълон қилиши ҳам халқ, ҳам марказ ҳукуматининг тилағига хилоф тугулдир. Зотан, сўнги вақтда майда миллатлар ҳаммаси Мухторият эълон қилиб еталар. Нуфузлари бошқаларга қараганда юздан етмиш беш бўлгон (75 фоиз) миллатлар ерли мухторият эълон қилурға ҳақли эдилар. Сўнги қоидаларга кўра юздан олтмиш ташкил қилгон (60 фоиз) миллатларда мухторият эълон қилурға ҳақли санала бошладилар. Хол шу ила юзга ташкил қилган (95 фоиз) Туркистон мусулмонларининг Мухторият эълон қилишига ҳақлари борлиғин ҳеч ким инкор қила олмаса керак. Биздан вакил чақирган эди ва ёхуд биз бу ишни эртарок кўрамиз деб кўришурда ўринсиз, ҳам мусулмон маънафатиға хилофдир. Саккиз ойдан бери ерли Туркистоннинг Мухторияти ҳақинда сўйлаб келиб, келубда бугун мухториятга қарши чиғалар ва ёхуд тасдиқ этмасдан монёъ бўлурға экан, бу иш мусулмонларнинг бутун ориға имон ва эътиқодларига қарши болта чопадигон сўз бўлажакдур. Мусулмонлар бу кун мухторият эълон қилар экан, бунинг ила ҳеч кимнинг ҳуқуқига тегмаслар, бу билан Туркистон Россиядан асло айрилмай, балки унинг бир мустақил аъзоси бўлиб қолади. Туркистонда яшаган рус, яҳудий, армани ва бошқа ҳар миллатга ўзининг ҳақи бе-

¹ Қосимов Йўлчи. Қора кўзойнак билан ёзилган тарих. - Наманган, 1993, 28-бет.

рилар. Улар ҳам Туркистон мухториятининг тенг ҳуқуқли бир аъзоси бўлиб яшажақлар.

Туркистонликлар... қон тўкилишидан сақлануб, мумкин қадар сабр қилурлар. Фақат шуни хотирадан чиқарурға ярамайдики, Самарканддан келган бир вакил қурултойда айтди: «Туркистоннинг ери - бизнинг танимиз, суви - қонимиздир... Кимда-ким бу иккисига тегадурғон бўлса, бизнинг танимиз билан қонимизга туқулғон бўлажақ», - деди.

Шу боисдан Туркистон халқининг ҳуқуқига тажовуз қилинаверса, бунинг охирида шундай кўнгилисиз воқеалар бўлурға мумкиндурки, бу воқеалар олдинда сўнғги Тошкент воқеаларининг (Тошкентдаги 1917 йил 13 декабрь воқеалари назарда тутилмоқда - *муаллифлар*) бик кичкина бир қўланка бўлиб қолувчи эҳтимолларида йўқ тугулдир»¹. Энди кун тартибдаги бош муаммо Туркистон мусулмонлари IV қурултойи қабул қилган қарорлар ва илгари сурган ғояларнинг ҳаётга татбиқ этилишида, ўлкадаги кенг меҳнатқашлар оммасининг бу қарор ва ғояларни қўллаб-қувватлашида, Туркистон мухторияти атрофида бирлашиб, унинг орқасидан фаол эргашувида қолган эди.

4-§. ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИНИНГ ОММА ТОМОНИДАН ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАНИШИ

Қўқоп шаҳрида Туркистон мусулмонларининг фавқулдда IV қурултойи бўлиб ўтганлиги ва унда Туркистон Мухториятининг ташкил этилганлиги тўғрисидаги хабар тезда бутун ўлка меҳнатқашлар оммаси ўртасида кенг тарқалди ва катта қизиқиш уйғотди. Турли шаҳарлар ва туманларда Туркистон Мухторияти баланд ва кўтаришқи рух ҳамда шоду хуррамлик билан кутиб олишди, Мухториятни қўллаб-қувватлаб жойларда кўп минг кишилик митинг ва намойишлар уюштирилди. Жумладан, 1917 йил 6 декабрда Тошкент шаҳрида, Эски Жувадаги Бекларбеги жомеъ масжидида уюш-

¹ «Улуғ Туркистон», 1917 йил, 8 декабрь.

тирилган митинг бу жихатдан характерлидир. Унда 60 минг шахарлик фуқаро қатнашди. Мазкур митинг ташкилотчилари «Шўрои-Исломчи»лар ва «Шўрои уламочи»лар эдилар. «Улуғ Туркистон» газетасининг берган хабарига қараганда: «Масжиднинг ички саҳни ва томлари одам билан лик тўлган». Митинг Саидғани Маҳмуд раислигида ўтган (Мунавварқори Абдурашидхонов, Мулла Одил, Шерали Ляпин ва бошқалар унинг ўринбосарлари эдилар). Газета митинг қатнашчилари Туркистон Мухториятини бағамом қўллаб-қувватлаганликларини ёзади. Митинг Туркистон Мухториятидан бошқа ҳукуматни тан олмаслик тўғрисида қарор қабул қилди. Митинг иштирокчилари «Омин, оллоҳу акбар!» деб юзларига фотиҳа тортиб, Халқ кенгашига содик қолишга қасамёд қилдилар.

Қабул қилинган қарорда, жумладан, қуйидаги сатрлар бор эди: «Биз, мусулмонлар, синф айрималарига қарамасдан, Туркистон Мухториятини олқишлаган ҳолда, Қўқондаги фавқуллодда қурултой тарафидан эълон этилган Туркистонда халқ ҳукуматини вужудга келтирув ҳақидаги қарорга бутун вужудимиз бирла қўшилиб, ишюнамизки, Россиянинг бирлашган демократияси Туркистон халқининг тарафидан бир оғиздан баён этилган тилагига қўшилар ва ўз кунимизни ўзимиз кура бошлашда ёрдам этар.

Шунга имон этган ҳолда биз ўлкадаги ҳамма мусулмонларни Мухториятли Туркистон ҳукумати атрофида жипслашиб, ҳозирги ўлка идораси бошида бўлиб турган муваққат ташкилотлар билан қандай бўлмасин душманларча муомала қилувдан сақланишга даъват қиламиз.

Туркистон Мухторияти амалий суръатда тезроқ вужудга келиши учун тинч ва тотувликни сақлашимиз керак. Токи шунинг орқасида ўзаро сўғиш (уруш - муаллифлар) ва бугундан эътиборан хур бўлган Туркистоннинг бир тўғон каби халқларимиз орасида гуноҳсиз қон тўқилмасин.

Яшасин Мухториятли Туркистон!»¹

¹ «Улуғ Туркистон», 1917 йил, 10 декабрь.

Митинг катнашчилари Шўро ҳукуматига писбатан ҳам ўз муносабатларини билдирдилар. «Улуғ Туркистон» газетаси тарқатган хабарларга қараганда, митингда ҳозир бўлганлар «Халқ комиссарлари шўросининг «Давлат думасини тарқатиб юбориш тўғрисида»ги буйруғини «... бугунги кунда мутлако мумкин бўлмаган ҳодиса», деб қоралаганлар. Чунки: «300 минг киши номидан демократик йўл билан тўрт босқичли сайлов ҳақидаги қонунга мувофиқ сайланган Тошкент Думаси аъзолари ўрнига 700-800 аскар ва ишчилар Александров паркида сайлаган 4-5 комиссар билан алмаштирилган ҳолос.»¹

Хуллас, Тошкентда 6 декабрда ташкил этилган митинг Туркистон Мухториятини ҳимоя қилиш байроғи остида ўтди ва меҳнатқашлар оммасининг фаоллигини оширишда катта аҳамиятга эга бўлди.

Туркистон Мухториятини қўллаб-қувватлаш ва унга хайрихоҳлик ҳаракатлари ўлка шаҳар ва кишлоқларида ҳам бўлди. Бу ҳақда ўз вақтида Туркистон ўлкасида чиқадиган оммавий ахборот воситалари кенг маълумотлар бердилар.

1917 йил 1 декабрида Наманган уездида 10 мингга қадар киши катнашган оммавий халқ намоёниши бўлди. Унда намоёниш катнашчилари «Яшасун Мухториятли Туркистон ва унинг ҳукумати!» деган шиорлар ёзилган даъватларини кўтариб бердилар².

Бундай ҳаракатлар 6 декабрда Андижон уезди Жалолобод районига қарашли Хонобод қишлоғида ҳам бўлди. Бу ерда бўлган бир неча минг кишилиқ намоёниш катнашчилари Фозилмон ота мазоридан то бозор жойга қадар йиғилиб турди. Абдулла Эшон ва Ҳусейн Валиди намоёнишчилар олдида сўзга чиқиб, халққа Мухториятнинг ташкил этилиши ва унинг мақсадлари ҳақида гапириб бердилар. Намоёниш катнашчилари Туркистон Мухториятини моддий томондан қўллаб-қувватлаш мақсадида 500 сўм маблағ тўплаган эдилар³.

¹ Уша манба, 1917, 8 декабрь

² «Улуғ Туркистон», 1917 йил, 13 декабрь.

³ Уша манба, 1917 йил, 20 декабрь.

Туркистон Мухториятини қўллаб-қувватлаган табриклар 7 декабрда Қўкон шаҳрида бўлиб ўтган 42 жамоат ташкилотининг қўшма мажлисидан ҳам юборилди. Булардан ташқари Самарқанд вилояти шўролари, Каспийorti вилояти курултойи ва бошқалар Туркистон Мухториятини табриклар, у билан қўшилажакларини изҳор этдилар¹.

Миллий матбуот саҳифаларида Туркистон ўлкасининг таникли зиёлилари-маърифатпарварлари, сиссий ва жамоат арбоблари мақола ва хабарлар билан чиқиб, элни мухториятнинг ташкил топиши билан табриклар билан ва халқ оммасини унинг атрофида бирлашишга чақирдилар. Бундай миллий истиклолчи ватанпарвар маърифатпарварлар: Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавваркори Абдурашидхонов, Мирмуҳсин Шермухаммад ўғли, Ислом Шоаҳмедов, Абдулҳамид Чўлпон, Абдурауф Фитрат, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва бошқалар эдилар. Абдурауф Фитрат «Мухторият» мақоласида дунёга янги келган мухториятга нисбатан оташин меҳрини қуйидаги сўзларда ифодалайди: «Туркистон мухторияти... Темир ҳоконнинг чин болалари ёнида туркистонли тубчак турклари орасинда, мундан уворли, мундан муқаддас, мундан суюнчли, бир сўзни борлигига ишонмайман. Туркистон туркнинг қонини қайнатувчи, имонини юксалтирувчи бир қувват бор эса ёлғуз шу сўзда бордир: Туркистон мухторияти!

Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик, қўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, овзимиз копонди, еримиз босилди, молимиз таланди, шарафимиз юмурилди, номусимиз ғасб қилинди, ҳуқуқимизга тажовулар бўлди, инсонлигимиз аёғлар остига олинди - тузумли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйруғга бўйсундик, бутун борлигимизни қўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадик, яшунтурдик, имонларимизма авраб сақладик: Туркистон мухторияти!

Маҳкама эшикларидан йиғлаб қайтганда, ёрунсиз турмаларда ётганда, йиртғувчи жандарманинг тепғуси билан йикилганда, юртларимиз ёндирилганда, диндошларимиз

¹ Аъзамхўжаев Сиддақбар. Туркистон мухторияти, 33-бет.

осилганда онгимиз йўқолди, миямиз бузилди, кўзимиз ёруғсиз колди, бирор нарсаи кўролмадик. Шул чоғда, тушгун рухмизни кўтармак учун шул коп-корону дунёнинг бир еринда ойдин бир юлдуз ялқиллаб турар эди. Бирор нарсага ўтмаган кўзимиз шуни кўрар эди. Ул нима эди? Туркистон мухторияти!

...Биз ишонган эдик ким, рус демократияси, ҳақга таянган бир инқилоб чиқариб, ҳар миллатнинг ўз ҳақларини қайтарур:

Инқилоб бўлди. Россиянинг «кўшма халқ жумҳурияти» усули билан идора этилури жарланди (эълон қилинди). Шул эълон узра ясалгон Украина, татар ва бошқа миллатлар мухториятлари тасдиқ этилди. Кўнук (навбат) Туркистонники эди. Туркистоннинг тарихан пойтахтларидан иккинчиси бўлган Хўканд шаҳринда тўпланган Туркистон қурултойи 27 ноябрнинг (миллий лайлатулқадримиз бўлган) ярим кечасинда Туркистон мухториятини эълон қилди.

Лекин шуниси борким, бир миллатнинг мухторияти ёлғуз бир қурултойнинг эълони билан тамом бўлмас. Мухториятни олмак ва сақламак керакдур. Қурултой ўз ишини қилди. Қолганлари бутун миллатнинг вазифасидур. Мухториятни сақламак учун куч лозим. Мухториятни бажармак учун ақча керакдур. Буларни миллат ҳозир қилсун»¹.

Эндигина 20 баҳорни қаршилаган Абдулхамид Чўлпон 1918 йилда Туркистон Мухториятини табриклаб, «Оллоҳу акбар» ва «Озод Турк байрами» каби шеърларини битди. Унинг «Озод Турк байрами» шеъри мадҳия сифатида қабул қилинган эди. Жалид шоир ўз қувончини қуйидаги ўтли сағрларда баён этди...

Кўз очинг, боқинг ҳар ён!
Қардошлар, қандай замон!
Шодликка тўлар жаҳон!
Фидо бу кунларга жон!

Нақорат:

¹ «Хуррият», 1917 йил, 5 декабрь.

Туркистонли - шонимиз, Туркистонли - унвонимиз.

Ватан - бизни жонимиз, фидо ўлсин конимиз!

Бизлар темир жонлимиз!

Шавкатлимиз - шонлимиз!

Номусли, виждонлимиз!

Қайнаган турк конимиз!

Мухторият олинди,

Ишлар йўлга солинди.

Миллий маршлар чалинди,

Душман ўртанди энди!

Накорат ва ҳоказо.

Юқорида қайд этилган барча фикр-хулосалар Туркистон ўлкаси фуқароларининг ижтимоий-сиёсий фаоллиги ва истиқлолчилик ҳаракати тобора кучайиб, янги мазмун сари ривожланиб бораётганлигини кўрсатар эди.

Туркистон ўлкаси халқларининг мухторият учун кураши тарихида айниқса 1917 йил 13 декабрда Тошкент шаҳрида содир этилган қонли фожеалар айниқса аянчли ва даҳшатли из қолдирди, мустамлакачи шўролар ҳукуматининг асл жаллодлик ва қонхўрлик қиёфасини очиб ташлади. Чунки худди шу куни Тошкент шаҳар Шўросининг буйруғи билан қизил гвардиячи аскарлар мухторият талаб қилиб чиққан Тошкент шаҳрининг мусулмон аҳолисини беаёв қирғин қилди, гуноҳсиз аҳолининг қутлур қонлари шаҳар кўчаларида ариқдек оқди. Туркистон халқларининг истиқлолчилик ҳаракати тарихида бу куннинг ўрли катта аҳамлигини эътироф этиб, 1959 йил 17 июлда АҚШ конгресси мазлум халқлар ҳафғалигини ўтказиш тўғрисида қарор қабул қилди, 13 декабрни Туркистон куни деб белгилади.

Бу даҳшатли воқеа шундай содир бўлганди.

1917 йил 6 декабрда Тошкентнинг Эски Жува масжидида бўлган митингда 13 декабрда навбатдаги митингни ўтказишга қарор қилинган эди. Бу кун мусулмонлар учун муқаддас Мавлуди шариф байрам куни эди. Туркистон Мухториятининг муваққат ҳукумати 13 декабрни «Туркистон мухторияти-

нинг миллий жамғармасига пул йиғиш куни» деб эълон қилди ва тўпланадиган маблағни мустақиллик ҳамда озодликни мустаҳкамлашга хизмат қилажагини билдирди.

Мухтор ҳукумат аъзоларидан М.Тинишбоев, С.Герцфельд, И.Шоахмедов, А.Ўразасев ва бошқалар имзо чеккан «Мурожаатнома»да Туркистон ўлкаси мусулмонларининг фавқулодда IV қурултойининг қисқача иш яқунлари, Мухтор ҳукумат олдида турган вазифалардан ташқари Туркистон ўлкаси халқларига қаратилган чақириқлар ҳам бор эди. Бу чақириқда биз қуйидагиларни ўқиймиз: «Туркистоннинг барча фуқаролари - мусулмонлар, руслар, яҳудийлар, ишчилар, аскарлар ва деҳқонлар, ўлкада яшаб турган барча элатлар ва халқлар, шаҳар ва земство бошқармалари, сиёсий, ижтимоий ва касаба уюшмалари, барча давлат, жамоат ва хусусий муассасалар, Туркистон халқ ҳокимияти атрофида бирлашиб, унинг зиммасига юкланган вазифаларни ҳаётга жорий этишда кўмак беришга чақиради. Кўз кўриб, қулоқ эшитмаган даражада ваҳимали урушлар гулдираги остида бутун жаҳонга ўт кетай деб турган бир маҳалда дунё халқлари ўз озодликларига замин яратадилар. Инсон қони билан тўйинган ер кўкларга қараб оҳ чекади ва ҳориган инсон кучсизланиб қопли қиличини қуйи солади. Одамзоднинг ақлсизлиги илоҳий онг олдида тан беради ва шундай кун яқинлашадирки, бутун ер юзида тинчлик барқарор бўлиб, дунё халқлари мавжуд куч ила бузилган ҳаётни қайта барпо этишга киришадилар... Мана энди, занжирлардан халос бўлган Туркистон ўз ерига ўзи хўжайин бўлиб, тарихини ўзи яратажак вақти келди. Бизларнинг олдимизга қўйилган масалаларни ниҳоятда масъулиятли ва улуғворлигини англаган ҳолда, ўз ишимизнинг ҳақлигига жуда чуқур ишонган ҳолда биз Оллоҳу таолодан ўз меҳнатларимизга ривож сўраймиз ва ишга киришамиз»¹.

Худди шу кунларда Тошкент шаҳар шўросига Эски шаҳар аҳолисидан митинг ва намойиш ўтказишни сўраб ариза берилади. Тошкент шаҳар шўроси аризани ижобий ҳал қилади

¹ Аъзамжўев Саидқабар. Туркистон мухторияти 134-бет

хамда Эски шаҳарда митинг ва намойиш ўтказишга рухсат берилади. Аммо янги шаҳарда бундай гадбирларга ижозат этилмайди.

Митинг 13 декабрда Шайхонтохур масжиди олдида соат 12.00 да бошланди. Кўп миң кишилиқ мазкур митингда турли сиёсий партияларнинг раҳбарлари ва Шўролар Халқ комиссарлари кўмиталари аъзолари қатнашдилар. Ҳар қанча таъкибларга қарамасдан митинг ва намойишда мусулмонлардан ташқари руслар, арманлар, яҳудийлар, хуллас, большевиклардан бошқа барча ижтимоий-сиёсий гуруҳларнинг вакиллари иштирок этдилар.

Жадидлар ҳаракатининг атоқли вакилларидан бири Мунаввар қори Абдурашидхонов митингни очар экан, йиғилганларни муборак байрам билан табриклайди. Митингда Тошўлатбек Норбўтабеков ва Садриддин Махдумлар котибликка сайландилар. Бу ерда ҳозир бўлган ислом уламолари Қуръони Каримдан суралар ўқийдилар. Турли сиёсий ва ижтимоий ташкилотларнинг вакиллари митингда сўзга чиқиб, меҳнатқаш омманинг мухторият учун кўрашга чақирдилар, улар ўзларини Халқ комиссарлари атаб халқ манфаатига, миллат манфаатига қарши бўлган большевикларни кескин танқид қилдилар. Митингда оташин нутқ сўзлаган бундай шахслар Мунаввар қори Абдурашидхоновдан ташқари Саид Фанихон, Шерали Ляпин, Мулло Одил муфтий ва бошқалар эдилар. Рус фуқаролари номидан митингда доктор Шортц фол қатнашди ва у митинг вакилликка сайланди.

Қора кучлар ҳар доим оммавий халқ ҳаракати ривожланиб бораётган пайтда уни барбод қилиш ва пайини қирқиш мақсадида айғоқчиларни ишга соладилар ва ғаламислик каби ишларни амалга оширадилар. Бу сафар ҳам худди шундай бўлди. Шайхонтохур масжиди майдонида митинг қизиқ турган бир пайтда бир гуруҳ ғаламислар шумлик ниятида тўпланганларга қамоқхонага бориб, собиқ муваққат ҳукумат аъзоларидан комиссар Г.И. Доррер ва бошқаларни тезлик билан озод қилиш, сўнгра ҳокимиятни қўлга олиш керак, деган таклифни илгари сурдилар. Қони қайнаб турган бир гуруҳ митинг

катнашчиларига бу чакирик ўз таъсирини кўрсатди. Улар дархол умумий оммадан ажралиб, Ўрда кўпригидан ўтиб, янги шаҳарга - қамоқхона томонга юрдилар. Ана шу тарика ғаламисларнинг ифвогарлик ҳаракати туфайли биричидан, умумхалқ ягона оммавий митинги иккига бўлишиб кетди ва кучсизланди. Иккинчидан эса, уюшган, оғли ва мақсадли кураш усули ўрнига оломон кураши, стихияли бошбошдоқлик кураши йўлига ўтилди. Бундай кураш усули большевиклар бош бўлган Тошкент шўролар ҳукуматига қўл келар эди, улар бу ифвогарлик ва бошбошдоқлик ҳаракатидан ўзларининг разил мақсадларида баҳона сифатида фойдаланишлари мумкин эди. Шундай бўлди ҳам. Буни воқеаларнинг кейинги ривожини очик-ойдин кўрсатди.

Янги шаҳар томон борган намоёнчиларнинг бир гуруҳи шаҳар сокчилари бошлиғи Гуровични гаровга олди. Сўнгра улар қамоқхона томонга юриб, Муваққат ҳукумат аъзоларини озод этишни талаб қилдилар. Қамоқхонадан Доррер ва Иванов озод этилди. Намоёнчилар уларни автомобилга ўтқазиб, Кауфман боғи (ҳозирги: Амир Темур хиёбони) томон юрдилар. Қизил гвардиячилар машинани тўхтатмоқчи бўлганларида яна ифвогарлик билан оломон ичидан ўк отила бошлади. Бу аскарларга жавоб ўти очишга баҳона бўлди. Дастлаб милтиқлардан, сўнгра пулемётлардан бебош намоёнчилар тўдаси устига дўлдек ўк ендирилди. Ана шу тўс-тўполонда Эски шаҳарлик мусулмонлардан 16 киши қурбон бўлди. Большевиклар Доррер ва Ивановни қўлга олиб отиб ташладилар. Мазкур фожеа муносабати билан Туркистон Мухторияти раҳбарияти халққа қарата мурожаат қилди.

Унда бундай дейилган эди: «Биз Халқ Мажлиси ва Туркистон мухторияти Муваққат ҳукуматининг аъзолари чин юракдан таассуф билдирамиз ва туркистонлик мусулмонларнинг эзгу ҳис-туйғуларини ҳақоратловчи бу воқеаларга қарши чиқамиз. Ана шу муносабат билан бизлар мамлакатда тартиб ва осойишталик ўрнатилиши учун зарурий чоралар кўрилиши йўлида барча кучларимизни ишга соламиз. Ҳозирча эса Туркистон халқидан собитлик ва хотиржамлик кўрсатишларини

сўраймиз. Бу энг овир кунларда мусулмонларнинг тинчликни сақлаб қолишлари ниҳоятда зарурдир»¹.

Қонли фожеа содир этилган захотиёк Тошкентдан Петроградга Халқ Комиссарлари Шўросига қуйидаги мазмунда телеграмма жўнатилади: «Кўқонда реакция буржуазия томонидан тайёрланган мусулмонлар курултойи Туркистон мухторияти эълон қилди, энди вужудга келган мухторият ҳукумати Туркистон пролетар оммаси томонидан тан олингани ҳолда, бор кучи билан ўлканинг айрим шаҳарларида мухториятни эълон қилишга тайёрланмоқда. Шу йил 13 декабрда Мухаммад пайгамбар туғилган кунда Тошкентда мухторият эълон қилинди»². Мазкур телеграммага жавобан Петрограддан «Жойларда ҳокимият сиз, ўзингиз, демак, сиз ўзингиз буйруқларни ишлаб чиқинг» деган мазмунда телеграмма Тошкентга жўнатилди.

Ана шундан сўнг, Туркистон Халқ Комиссарлари Шўроси Мухторият масаласида махсус қарор қабул қилди ва Ижроия Қўмитани тасдиқлади. Мазкур қарор деярлик большевикларнинг нашрига айланиб қолган «Наша газета»да эълон қилинди. Унда, жумладан, бундай дейилган: «Туркистон Таъсис курултойи чақирилади. Фақат унинг ўзигина Туркистон ўлкаси Мухториятини эълон қилишга ҳақлидир». Бизнингча, бу қарор ортиқча изоҳга муҳтож эмас. Большевиклар Туркистон мусулмонларининг фавқулодда IV курултойи томонидан эълон қилинган Туркистон Мухториятини тан олмадилар. Улар Туркистон ўлкаси Таъсис мажлисици ўз ташаббуслари билан чақириб, ўзларига маъқул ва ўзларига ёқадиган мухториятни келажакда ташкил этишни режалаштирган эдилар. Оқибатда шундай бўлди ҳам.

Шу нарсага алоҳида эътибор бериш жоизки, Туркистон ўлкасидаги сиёсий гуруҳларнинг Туркистон Мухториятига нисбатан муносабати турлича бўлди. Бу табиийдир, албатта. Большевойларнинг Туркистон Мухториятига салбий муноса-

¹ Аъзамхўжаев Саидқабар. Туркистон мухторияти... 138-бет.

² «Наша газета», 1917 йил, 15 декабрь.

бати юкорида таъкидланди. Бунинг ажабланарли жойи йўк. Чунки мустамлака ўлкаси бўлган Туркистонда ҳокимиятни ҳеч ким билан бўлишмасдан ёлғиз ўз қўлига олишга интилаётган большевойларни бу борадаги позициясини тўғри тушунса бўлади.

Февраль буржуа-демократик инқилобидан сўнг Туркистонда қарор топган муваққат ҳукуматнинг Туркистон қўмитаси, кадетлар, эсерлар ва меньшевиклар партияларининг вакиллари Туркистон ўлкаси халқларига мухторият ҳукуқи берилиши тарафдори бўлган. Аммо энг афсусланарли жойи шундаки, Туркистон мухторияти масаласида туб ерли мусулмон халқларнинг истиклолчилик ҳаракати фидойилари сафларида муваффақият қозонишнинг энг зарур шарти - ўзаро бирлик, ҳамдардлик ва ҳамкорлик бўлмади. Такқослаш мақсадида қуйидаги характерли бир мисолни келтириш ўринли бўлади: Туркистон эсерлари 1918 йилнинг 8-10 январиди бўлиб ўтган иккинчи қурултойида Туркистон мухториятининг муваққат ҳукуматини қўллаб-қувватлабгина қолмадилар, ҳатто унинг мажлисига ўз вакиллари Скомороховни юборишга қарор қилдилар.

Маҳаллий мусулмонлар вакиллари бўлган «Шўрои уламо»чилар эса ҳар галгидек бу сафар ҳам Тошкентдаги жомеъ масжиди майдонидаги митинг давомида Туркистон умуммусулмонларининг ягона жабҳасини бўлиб юбориш йўлидан бордилар. Бу қуйидаги ҳолларда ўз аксини топди: жомеъ масжидидаги митингда уламочиларнинг вакиллари сўзга чиқиб, муваққат ҳукуматни танқид қилдилар, «...улар шу вақтгача бизнинг манфаатимиз учун ҳеч нарса қила олгани йўк», дедилар ва уни қўллашдан бош тортдилар. Бу оддий халқ оммасини гангитиб, боши берк кўчага киритиб қўяр эди.

«Улуғ Туркистон» газетаси мухбирининг қайд этишича, уламочиларнинг тутган йўли мусулмонлар ўртасида кенг тарқалиб, фикрларнинг бўлинишига сабаб бўлган. Уларнинг баъзилари ҳайрон бўлиб: «Бу қанақаси?! Аввалига «Уламо» бизни Мухторият учун қасамёд қилдирди, энди эса қарши бўлишга чақиряптими?»

Дарвоқе, мазкур митингда бундан буён Тошкентда алоҳида мухторият эълон этилиб, унинг номидан иш кўрилишига қарор қилинади¹.

Бу воқеа кенг жамоатчилик ўртасида парокандаликка сабаб бўлди. Хатто «Уламо»чилар сафида ҳам тушунмовчиликларни келтириб чикарди. Жумладан, Тошкент уламочиларининг Туркистон Мухториятини тан олмасдан ўзларига бошқа бир «Тошкент уламоси жумҳурияти» деб аталувчи мухториятни ташкил этиши тўғрисидаги хабар фарғоналик уламочилар қулоғига етиб боргач, улар тўпланишиб, дарҳол бу масалани муҳокама қилдилар. Тошкентлик уламочиларнинг бундай хатти-ҳаракатидан норози бўлган фарғоналиклар ягона бир фикрга келишиб, Тошкент «Шўрои уламо»сига мурожаат этдилар. Бу мурожаатномани Тошкентга қўқонлик уламочи Мулла Камол кози ва марғилонлик домулло Қосимхон кози олиб келган эди. Мурожаатномада фарғоналик уламочилар ўз маслақдошларининг умумтуркистон иттифоқидан ажралмасликка даъват этдилар. Унда куйидаги жумлаларни ўқиймиз: «Рус золимларидан халос бўлмоқлик учун Туркистон аҳли ва унинг вакиллари Мухторият эълон қилдилар. Шундай муҳим ва масъулиятли вазиятда биз ихтилоф ҳолатида бўлишимиз яхши эмасдур. Муборак ватанимиз ва динимизнинг саломатлиги иттифоқ ва иттиҳоддадур»². Фарғона уламочилари ўз мурожаатларида «Ҳадис»дан мусулмон уммати бирлиги тўғрисида айтилган сўзларни намуна тариқасида келтириб, умуммусулмонлар бирлигини мустаҳкамлаш ва Туркистон мухторияти атрофида янада кучлироқ жиқслашишга даъват этдилар.

Туркистон Мухториятини ҳимоя қилишда Қўқон шаҳрида ўз ишини бошлаган мусулмон ишчи, аскар ва деҳқон депутатларининг I фавқулодда қурултойи қабул қилган қарорларнинг аҳамияти катта бўлди. Мазкур қурултойда 200 га яқин вакил катнашди: 93 киши Фарғона вилоятидан, 40 киши Самарқанд

¹ «Улуғ Туркистон», 1918 йил, 10 январь.

² «Улуғ Туркистон», 1918 йил, 26 январь.

вилоятдан, 30 киши Сирдарё вилоятдан, 5 киши Каспийортдан, 4 киши Бухородан ва хоказо. Курултой ишида турли гуруҳ ва ташкилотларнинг вакиллари қатнашдилар. «Мусулмон меҳнаткашлар»дан 100 кишига яқин, хизматчи ва деҳқонлардан - 10, мусулмон аскарлардан - 16, ишчилардан - 2, хусусий жамиятлардан - 5, вилоят шўроларидан - 1, хунармандлардан - 1, талабалардан - 6 киши бор эди. Мазкур курултой ўз таркибига кўра унинг моҳияти ва характерини очик-ойдин ифода этса-да, большевойлар курултойни тан олмасликлари аниқ эди. Лекин шунга қарамадан, ўз вақтида «Улуғ Туркистон» газетаси бу ҳақда шундай ёзган эди: «Большовойлар бунга қадар Қўқонда бўлгон 4-фавқулудда мусулмонлар съездини бойлар ила муллалар (буржуйлар) курултойи деб қарадилар ва шул баҳона ила идорани мухторият ҳукуматиға бермийлар эди. Энди бу баҳонаға жой қолмагон бўлса керак. Чунки ҳозир Туркистон мухторияти ишчи, деҳқон ва улар тарафидан буюк бир миқдорда вакиллар сайланиб, мухторият идораси тамомила демократия асосига қўйилди. Бундан сўнг большевойлар қандай бир баҳона топиб мухториятта қарши туралар экан?»¹.

Туркистон Мухториятиға нисбатан муносабат Қўқонда очилган курултойнинг бош вазифаси ҳисобланар эди. Мусулмонларнинг ишчи, аскар ва деҳқон депутатлари I курултойининг очилишини Туркистон Харбий Шўроси раҳбари Ориф Клевлеев, Қозон мусулмонлари Харбий Шўроси вакили аскар Исмат Убайдуллин, Кавказ мусулмонларидан Пири Мурсилзода, Самарқанд ишчи ва аскар депутатлари Шўроси вакили Пономарев, Қўқон уезд комиссари Акаев, Тошкент Харбий Шўроси аъзоси Султонов, Қўқон шаҳар ҳокими ўринбосари О.Маҳмудов на бошқалар қўллашди. Муваққат халқ мажлиси номидан Ислон Шоаҳмедов ва эсерларнинг вакили Миллер нутқ сўзлаб, курултой иштирокчиларини табриқладилар.

Курултой иштирокчилари 1917 йил 13 декабрда Тошкентда бўлиб ўтган хунрезлик муносабати билан қурбон бўлганлар

¹ «Улуғ Туркистон», 1918 йил, 4 январь.

хотирасини ёдга олдилар ва Қуръону Каримдан тиловатлар ўқидилар. Шундан сўнг қурултой хайъати сайланди. Унинг таркибига Абдулла Авлоний, Санжар Асфандиёров¹ ва бошқалар киритилди.

Қурултойда кун тартибдаги бош масала - Туркистон мухториятига муносабат кескин баҳс, мунозаралар ва тортишувлар билан бир неча кун муҳокама қилинди. Ниҳоят қурултой Туркистон мухторияти Муваккат ҳукуматини қўллаб-қувватлаш тўғрисида қарор қабул қилди. Қурултой қабул қилган қарорда мусулмон ишчи, аскар ва дехқон депутатлари анжумани, вакиллари Туркистон мухторияти муваккат ҳукумати таркибига киритишни мақсадга мувофиқ деб топдилар.

Қурултойда Петроградга, Халқ комиссарлари шўроси раиси В.И.Ленин номига телеграмма юборишга қарор қилинди. 1917 йил 27 декабрда жўнатилган телеграммада бундай дейилган эди: «Халқ комиссарлари шўроси эълон қилган шиорлар Туркистонда жорий этилмоқда. Бутун Туркистон халқи иккала қурултойда Туркистон мухториятини бир овоздан эълон қилди ва Туркистон Таъсис мажлисига ўлкани бошқаришнинг сўнгги шаклини ишлаб чиқиш таклиф этилди. Барча шаҳар ва қишлоқларнинг гурли ташкилотлари намойишлар ва қарорларида мухториятнинг эълон қилинишини қўллаб-қувватлаётдилар. Сайланган Халқ Шўросида руслар ва овруполиклар шаҳар ва қишлоқ аҳолисининг 2 фоизини ташкил этса-да, биз томонимиздан 33 фоиз ўрин ажратилган, халқларнинг урушига чек қўйилиши, аннексия ва контрибуциясиз сулҳ тузилишига бир овоздан қўшиламыз.

Мусулмон пролетариатининг фавқулудда қурултойи Халқ комиссарлари шўроси томонидан Туркистон мухториятининг мустақамланиши учун ҳақиқий чоралар кўрилади, шу билан халқларнинг ўз ҳуқуқларини ўзлари белгилаш тўғрисидаги шиорининг қатъийлиги ва бунга чин дилдан интилаётганлигини намойиш этади, деб ишонади. Туркистон мусулмон ишчи,

¹ Ўша манба.

аскар ва деҳқон депутатларининг 1 февралда курултойида қабул этилган қарорлар ҳақида маълумот бериб, сизлардан Россия демократик республикасининг олий ҳокимияти сифатида Тошкент Халқ комиссарлари шўросига ҳокимиятни Туркистон муваққат ҳукуматига топшириш тўғрисида фармойиш беришингизни сўраймиз. Бу билан сиз Туркистонни жуда катта фалокатга олиб келувчи анархия ва қўш ҳокимиятчиликдан қутқарган бўлур эдингиз»¹.

Мазкур телеграммага 1918 йил 5 январда шўролар ҳукуматининг миллатлар ишлари бўйича комиссари И.В.Сталин томонидан қуйидаги мазмунда жавоб жўнатилади: «Тошкентдаги шўро комиссариатини йўқ этиш ҳақида Петроградга муурожаат қилишнинг эҳтиёжи йўқ, агар комиссариатни истамсангиз, уни куч билан йўқота оласиз.² Бутунроссия Таъсис мажлисига Фарғонадан сайланган эсер Вадим Чайкиннинг Қўқонда ташкил топган Мухтор жумҳуриятни сақлаб қолишда ёрдам сўраб ўша И.В.Сталинга телеграф орқали муурожаатига келган жавоб ҳам худди шу телеграмма руҳида ёзилган эди. Бу телеграмма ўз моҳият-мазмунига кўра шўролар ҳукумати зўрликка таянувчи мустамлакачилик сиёсатининг ёрқин кўриниши эди. Чунки унинг мазмунига кўра шўролар Туркистон ўлкасидаги туб ерли мусулмон аҳоли истакхоҳиши билан ҳисоблашмас, ўз тақдирини ўзи белгиламоқчи бўлган ўлка халқларини шўролар Россияси билан тўғридан-тўғри қон тўкишга, урушга қорлар эди. Петроградда ўтирган мустамлакачи большевой қорчалонлар бу урушда, албатта, ғалаба қозонажакларини яхши билар эдилар. Туркистон мухториятида куч йўқ эди, у ҳали ҳокимият сифатида тўла шаклланиб улгурмаган эди.

Тошкент шўролар ҳукумати Туркистон мухторияти тимида ўзининг асосий рақибини кўрди ва уни йўқ қилиш учун тайёргарликни бошлаб юборди. Буни Тошкентдаги шўро комиссари большевик П.Г.Полторацкийнинг мусулмон ишчи,

¹ «Ишчилар дунёси», 1918 йил, 2-сон, 22-23-бетлар.

² Аъзамхўжаев Саидқабар. Туркистон мухторияти... 141-бет.

аскар ва деҳқон депутатларининг фавкулудда I курултойида сўзлаган нутқи мазмунидан ҳам пайқаб олиш мумкин.

У бундай деган эди: «Биз камбағалларнинг мухториятига қарши эмасмиз, аммо биз бойларнинг мухториятига қаршимиз. Биз мухторият учун курашар эканмиз, буржуазия кўлидаги ҳокимиятни ўзимиз учун тортиб олганимиз йўқ, биз ишчи синф ва камбағаллар учун тортиб олдик. Биз ҳокимиятни рус буржуазияси кўлига топшириш учун тортиб олганимиз йўқ. Ҳокимиятни биз ишчи ва аскар депутатлари Шўроси учун олдик. Биз мусулмон меҳнатқашларининг ўз тарафимизга қўшилишлари учун ишлаб келдик ва ишлайверамиз»¹. П. Г. Полторацкийнинг нутқи муносабати билан курултой қатнашчилари унга ўз муносабатларини билдирдилар. Мустафо Чўқаев бу ҳақда кейинроқ шундай деган: «Бирок Полторацкийнинг сўзларига ҳеч ким ишонмади, чунки Туркистонда совет ҳокимияти асосга эга эмаслиги очиқ-равшан бўлди».² Ушбу масалада махсус қарор қабул қилинди. Мазкур қарорда куйидагиларни ўқиймиз: «27 ноябрда бўлиб ўтган умуммусулмон съездида Туркистоннинг мухторият деб эълон қилиниши муносабати билан ўлкада вужудга келган вазиятни муҳокама қилиб, ўлка курултойи шуни баён қиладики, бу курултой буржуазия курултойи бўлди, деган гапларни баъзи гуруҳлар томонидан тарқалиши ҳақиқатга тўғри келмайди, зеро, 27 ноябрдаги курултой умуммусулмонлар курултойи бўлиб, унда бутун аҳоли вакиллари қатнашди.

Мазкур курултой мавжуд шўрога ва Туркистон мухторияти ҳукуматига тўла ишончдадир, унинг таркиби ишчи ва деҳқонлар манфаати учун хизмат қилувчи тараққийпарвар зиёлиларимиз ҳамда диний тарбиячиларимиз - Қуръони шарифни ўргатувчи инқилобий домлаларимиздан иборат». Ички ишларга аралашиларни номақбул деб билган курултой «рус

¹ Ўша асар, ўша жой.

² Чўқаев Мустафо. Истиқлол жаллодлари. Тошкент. 1993, 48-бет.

демократлариши» «Шарқ халқларига мурожаатнома»даги шиорларни амалда кўрсатиш ва уларга риоя этишга чакиради»¹.

Курултойда Туркистон мухториятини қўллаб-қувватлаш тўғрисида қарор қабул қилинган, П.Г.Полторацкий ва унга қўшилганлар гуруҳи курултойни ташлаб чиқиб кетдилар.

Бундан ташқари «Улуғ Туркистон» газетасининг ёзишича, Еттисув қирғизлари (қозоқлари) миллий ташкилотининг баъзи бир вакиллари Туркистон мухториятига қўшилишни ис-тамадилар ва ўз вакиллариини Семипалатинскда ўтиши мўл-жалланган «Алаш» фирқаси курултойига юборишга қарор қилдилар. Албатта, Еттисув мусулмонларининг бўлиниш го-мон туган бу йўли Туркистон мухторияти учун кураш жабах-си кучларини заифлаштирди. Бундан Тошкент шўросидаги мустамлакачи унсурлар усталик билан фойдаландилар. Улар Туркистон мухториятини тав олмасдан, ўзларининг бутун диққат-эътиборини уни йўқотишга қаратдилар. Тошкент шў-ролари ўз ташвиқот-тарғиботларида Туркистон мухториятини кенг оммага аксилинкилобчи, буржуа миллатчи ҳукумати дея тупунтирдилар. Бу борада улар «Наша газета»дан усталик билан фойдаландилар.

Тошкент шўролари Туркистон мухториятини яқкалаб қўйиш мақсадларини кўзлаб, ўз қўлидаги барча имкониятла-рини ишга солди. Тошкент шаҳар Думасини тарқатди, «Тур-кестанский вестник» газетасини ёпди ва ҳоказо. Шўроларнинг бу ва шунга ўхшаш тадбирлари Туркистон мухториятига нис-батан амалий ва режали хужум бошланганлигидан далолат берар эди.

5-§. ТУРКИСТОН МУХТОРИЯТИНИНГ ҚОНҒА БОТИРИЛИШИ ВА ТУГАТИЛИШИ

Тошкент шўролари ҳукумати 1918 йил январининг иккин-чи ярмидан эътиборан Туркистон мухториятини тугатиш

¹ Аъзамхўжаев Саидқабар. Туркистон мухторияти. Тошкент. «Фан».1996, 47-48-бетлар.

мақсадида очикдан-очик амалий ҳаракатларни бошлаб юборди. Уни ўша йили 19-26 январда бўлиб ўтган Туркистон ўлкаси Шўроларининг IV курултойи қабул қилган қарорлар яққол кўрсатди. Курултойда сўзга чиққан Тошкент шўроси раиси большевик И.О.Тоболин бундай деган эди: «Биз нафақат Россия ҳақида, балки меҳнаткашлар ҳақида қайғуряпмиз, агар халқ хошиш-иродаси бу ўлканинг Россиядан ажралиб чиқишини референдум орқали ҳал этишни истаса, унинг ажралиб чиқиш ҳуқуқини сақлаб қоламиз»¹.

У Туркистон мухториятига қарши фикрини яшириб ҳам ўтирмади. «Бироқ, - деди у, - мухториятни ҳозир зудлик билан амалга ошириш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Зеро, мухториятнинг энг биринчи шартига кўра, бу ўлқадан ҳарбий кўшинлар олиб чиқиб кетилиши керак. Агар биз мухторият тушунчасидан келиб чиқадиган ана шу асосий ҳолатни амалга оширадиган бўлсак, унда инкилоб биқинига зарба берган бўлур эдик, ўлқада эса яна аксилинкилобчилар ҳокимияти қарор топар эди». Шунинг учун «мамлакатнинг уруш ҳолатида эканлигини назарга олган ҳолда, бизлар мухторият ҳолатидаги ва ҳатто мустақил давлатни ташкил этиш учун тайёргарлик ишларини бошлаб юборамиз».

И.О.Тоболин ўз сўзининг охирида курултой қатнашчилари эътиборига муҳокама этилаётган масала юзасидан большевиклар фракцияси қарори матнини ўқиб берди: «Инкилобчи социал-демократлар партияси пролетариат мухториятини ташкил этиш учун ҳаракат қилади». Шу боис «депутатларнинг қасаба Совет (союз)ларига жалб этиб, мусулмон пролетариатининг синфий онгини кўтариш» бўйича пролетариат оммасини тайёрлаш асосий масала этиб эълон қилинади. Мухториятни эълон қилиш масаласи эса ноаниқ муддатга кечиктириб қолдирилади.

Туркистон шўролари IV курултойи Туркистон мухториятига муносабат масаласини кизгин муҳокама қилиб турган пайтда Туркистон мухторияти ҳукумати курултой номига те-

¹ Аъзамхўжаев Саидқабар. Туркистон мухторияти. Т. «Фан», 1993, 50-бет.

леграмма юборади. Телеграммада 1918 йил 20 мартда «умумий, тўғридан-тўғри, тенг ва яширин овоз бериш асосида» Туркистонда Таъсис мажлиси чақириш тадориги (тайёргарлиги - *муаллифлар*) борлиги маълум қилинади. Телеграммада яна шу нарса таъкидланадики: «Туркистон Таъсис мажлиси халқларнинг барча орзу-истакларини амалга оширишга даъват этилган бўлиб, Туркистон мухториятида ўлканинг оз сонли аҳолиси ва меҳнаткаш халқ ҳуқуқларини ҳимоя қилиб, Россия инқилоби томонидан олдинга сурган демократик қонунқоидалар билан тўла келишган ҳолда демократияни ташкил этади»¹.

Ана шу муносабат билан мухтор Туркистоннинг Халқ Мажлиси (Миллий мажлис) яна бир марта Туркистон халқларига «Халқ мажлиси томонидан мазкур ҳолатнинг (модданинг) ишлаб чиқиладигани, ҳаётга татбиқ этилиши юзасидан чоралар кўриладиганини баралла маълум қилишни ўз вазифаси деб билади»².

Аммо шунга қарамадан Туркистон ўлкаси шўроларининг IV қурултойи Туркистон мухторияти ҳукуматини тан олишдан бош тортди, унинг аъзоларини қонундан ташқари деб эълон қилди ва ҳатто уларнинг бошлиқларини қамокқа олиш тўғрисида қарор қабул қилди. Хусусан, байналмилал ишчи ва аскар депутатлари шўросининг «... бойлар томонидан эълон қилинган Қўқон ҳукумати тан олинмасин, унинг аъзолари эса қонундан ташқари деб топилсин, бошлиқлари қамокқа олинсин!», деган талабидан сўнг ушбу масалада вазият кескинлашди. Қурултой қароридан бундай дейилган эди: «Инқилобий социал-демократлар партияси бир тўда рус ва мусулмон реакционерлари бошчилигидаги буржуа мухториятига қарши шафқатсиз кураш эълон қилади ва ўлкада пролетар мухториятни гузишга интилади»³.

¹ Ўша асар, 49-50-бетлар.

² Ўша жой.

³ Ўзбекистон тарихи. (1917-1993 йиллар). Илмий муҳаррир - Ўзбекистон ФА академиги А.Асқаров-Т: Ўқитувчи, 1994, 32-бет.

Туркистон мухториятига қарши бошланган сиёсий хуруж ва киргин-баротнинг фаол ташкилотчилари И.О.Тоболлин, Ф.Колесов, Е.Бабушкин, Туркистон ҳарбий комиссари Е.Перфильев ва бошқалар бўлдилар. Улар ўз фаолиятларида қонхўр большовойлар фирқаси ва шўролар ҳукуматининг йўлбошчилари В.И.Ленин, И.В.Сталин ва бошқа арбобларнинг тўғридан-тўғри буйруқ ва кўрсатмаларини адо этдилар.

Туркистон мухторияти раҳбарлари 1918 йил бошларида Тошкентда ўзларига қарши катта киргинга тайёргарлик кетаётганда зўр матонат ва иродани ишга солиб, мухториятни мустақамлаш йўлидаги қийинчиликларга қарши сабр-тоқат билан ишлаётган эдилар. Бу қийинчиликлар нималардан иборат эди? Энг асосий қийинчилик, **биринчидан**, маҳаллий туб ерли аҳоли сиёсий савиясининг миллий истиқлол талаблари даражасида ривожланмаганлиги эди. Бу Туркистон мухториятини химоя қилиш, уни қўллаб-қувватлашда истиқлолчи кучларнинг ягона жабҳа ташкил эта олмаганлигида кўришди. **Иккинчидан**, янада каттароқ аҳамиятли қийинчилик Туркистон мухтор ҳукумати яшаб қолинининг шарти бўлган моддий қийинчилик эди.

Большовоилар октябрь тўнтаришини Германия ҳукуматининг берган бир миллиард немис маркаси эвазига амалга оширганлиги юкорида таъкидланди. Туркистон мухториятида бундай имконият йўқ эди. Моддий маблағсиз эса ҳеч нарса қилиб бўлмасди. Потеляховнинг «Улуғ Туркистон» газетасининг 1918 йил 4 январ сонида ёзишига қараганда, Туркистон мухториятига яхудийлар ёрдам тариқасида ярим миллион сўм беришган. Наманган ва Андижон банклари жуда катта қийинчиликлар билан 500 минг сўмдан пул ажратганлар. Албатта, бу маблағлар мухтор ҳукумат сарф қилиши лозим бўлган харажатлар олдида урфокқа арзимас эди. Чунки биргина «Бирлик туғи» газетасини молиявий қўллаб туриш учун 5 минг сўм, «Свободный Туркестан» учун эса 50 минг сўм харажат қилинар эди. Қўшинни таъминлаш учун кетадиган молиявий харажат тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Бу даврда

қўшинлар сонининг халқ милициясидан ташқари 2 мингга етганлиги юқорида айтилди.

Учинчидан, энг катта муаммо Туркистон мухториятини кўкрак кериб химоя қила оладиган миллий қўшиннинг йўқлиги эди. 2 минг аскар, бунинг устига асосан таёк, болта, кетмоц, ошпичок, килич, айримлари пилта милтиқ билан қуролланган қўшин билан узокка бориб бўлмас эди. Чунки тиш-тирноғигача замонавий қуроллар: самолётлар, ўзююар танклар, бронепоездлар, найзали беш отар милтиқлар, пулемётлар билан қуролланган кизил каллакесарларга қарши турипқинг ўзи бўлмас эди. Бунинг устига 1918 йил 19 январда кизил қўшинлар Оренбургни қўлга киритгач, Москва билан Тошкент ўртасида узилиб қолган алоқа тикланди. Натижада Марказдан Туркистонга қўшимча қўшин ва қурол-аслаҳа юбориш имконияти туғилди. Бу ҳол ўз навбатида миллий истиқлол жабҳаси курашчиларининг вазиятини янада овирлаштирди.

Тошкент шўролар ҳукумати Туркистон мухтор ҳукумати-ни кенг меҳнатқашлар оммаси ўртасида чуқур томир отишига имкон бермаслик ва уни бешиқлигидаёқ бўғиб ташлаш мақсадида 1918 йил январининг охирларидан бошлаб қуролли хужумга тайёрланди ва ифвогарлик билан турли баҳоналар излай бошлади. Қўқон шўролар ҳукумати ихтиёрига энг ашаддий кизил гвардиячиларни, австро-венгер ҳарбий асирлари ва асосан дашноқлардан талқил топган каллакесар кисмларни юборди.

29-30 январда Қўқонда вазият мислсиз даражада кескин-лашди. Бу вазият арзимаган бир баҳона туфайли алашганиб кетиши ҳеч гап эмасди. Ана шундай бир шароитда 30 январда Қўқон ишчи ва аскар депутатлари Шўросининг мажлиси бўлди. Унда Туркистон мухториятини бартараф этишни амалга оширувчи орган - инқилобий қўмита (революцион комитет) тузилди. Унинг раислигига большевик Е.Г.Бабушкин сайланди. Инқилобий қўмита таркибига туб ерли аҳоли вакиллари-дан бирорта киши киритилмади.

Кўмита ўз қўлида чекланмаган ҳокимиятни мужассамлаштиради, унга катта ваколатлар, фавкулудда чоралар кўриш, ҳамма нарсани шўролар ҳокимиятини ҳимоя қилишга бўйсундириш ва сафарбар этиш ҳуқуқи берилди. Инқилобий кўмита олдидаги энг асосий вазифа мухторият ҳукумати тугатиш, шаҳар аҳолисини қуролли куч билан шўро ҳокимиятига тани олишга мажбур қилиш, «инқилобий тартиб» ўрнигадан иборат эди. Инқилобий кўмита ишни европалик ишчилар ва темир йўлчиларни қурол билан таъминлашдан бошлади.

Айниқса большевикларнинг Кўкон шаҳридаги арман миллатига мансуб дашноқларни: баққоллар, сартарошлар, вино сотувчиларни қуроллантириши, ҳаддан ташқари разил ва жирканч мақсадларни кўзлар эди. Тошкент, Скобелев, Андижон, Наманган ва бошқа шаҳарлардан ҳарбий мадад сўраб мурожаат қилинди. 30 январга ўтар кечаси ноъмалум кишилар гуруҳлари атайин иввогарлик билан баҳона учун Кўкон телефон станциясига, Кўкон шўролар биносига ҳужум уюштиришди. Бу ҳужум Кўконда кизил қўшин жаллодларининг оммани ваҳшийларча қирғин қилишни бошлаши учун шунчаки бир баҳона бўлди. Худди шу кун 30 январда Кўкондаги инқилобий кўмита Тошкентга И.О.Тоболинга, Ф.Колесовга ва Скобелев шаҳрига телеграф орқали хабар қилиб, зудлик билан ёрдам беришларини сўради. Инқилобий кўмита аҳолига мурожаат қабул қилди. Мурожаатда содир этилган воқеалар учун асосий айб мухториятчиларга қўйилди. Инқилобий кўмита ўз таркибидан махсус гуруҳ тузди ва унинг олдида мухторият ҳукумати аъзоларини ҳибсга олиш вазифасини қўйди.

Инқилобий кўмита Туркистон мухторияти аъзоларига ультиматум топширди ва 2 соат муддат ичида таслим бўлишни талаб қилди. Лекин Мустафо Чўқаевнинг хотирлашича, «31 январь кундуз соат 12 да Хўқанд большевикларининг бизга берган ультиматумини текшириб ўтирганимизда бир тўхтовсиз милтиқ отувчилар большевиклар бўлиб чиқди. Большевикларнинг ультиматумида бизга 2 соат муддат тайин этилган ва ул муддат 2 соат 20 минутда тўлар эди: Нечундир алар шартно-

масига хилоф ҳаракатга киришиб, муомала йўлини кесдилар. Шўрои исломия юртида ҳукумат қўшинларидан бошқа халқда жийилган эди. Большевик солдатлари яқинлашиб келарлар, деган хабарни эшитиб бошқа халқ горлан киби ҳукумат кишиларида иккинчи бош қўшурға йўл қолмагач тарқалишдилар. Чунки халқ муваққат ҳукуматнинг алида бўлса келишурмиз, большевикларга қарши қурол кўтармангиз» - деган сўзига қулоқ солмай, ҳар қайси боринча сўғиш асбобларин олиб ўрамға чиқдилар. Большевикларнинг ваъдалариндан илк ота бошловлари халқнинг қўнглини, алар муваққат ҳукуматигина туғил, бутун халққа қарши ҳаракат бошладилар, деган қўрқув солди. Бу вақт муваққат ҳукуматининг йўли бутунлай кесилган эди.

Қўқонда бўлган бу қўнғилсиз воқеани сиёсий сабабларидан бошдан оёқ ёзувни ҳозирги замон кўтармий¹.

Ана шу гарика, Қўқон шаҳрида большевойлар мусулмон халқлар вакиллари кириб тапилашдан иборат даҳшатли фожеани бошлаб юборди. Туркистон ўлкаси Халқ комиссарлари шўроси Туркистон мухториятига четдан ҳар қандай ёрдам келишига йўл қўймастик чораларини кўрди. 1918 йил 14 февралда бутун Фарғона водийсида ҳарбий ҳолат эълон қилинди. Фарғона темир йўлида эса камал ҳолати жорий этилди. Тошкент, Самарқанд, Наманган шаҳар думалари ёпилди ва фаолиятлари тўхтатилди. Собик генерал-губернатор канцелярияси тугагилди. Пахта заҳиралари мусодара этилди, нефть казиб чиқариш, балиқ саноати ва бошқалар миллийлаштирилди. Диннинг давлатдан ва мактабнинг диндан ажратилганлиги эълон қилинди.

Албатта, бундай оғир шароитда Туркистон мухторияти ўзини ўзи химоя қилишга ожиз эди. У бошланган қирғинга қадар тинч воситалар билан ҳокимиятни қўлга олишига ишонар эди. Туркистон мухторияти қўшинлари оддий қуроллар билан бўлса-да шаҳарни уч кун давомида химоя қилдилар.

¹ «Улуғ Туркистон», 1918, 2 март.

Кофирларга қарши газовот эълон қилган мухториятчиларнинг шиори «Туркистон - туркистонликлар учун» эди.

Мухтор ҳукумат вазиятнинг ниҳоятда оғир эканлигини ҳисобга олиб, охириги имкониятни ишга солди ва большевойлар билан музокарага киришди. Бу музокара 17 февралда бошланди. Музокарада мухториятчилар қуйидаги талабларни ўртага қўйдилар:

- 1.Шаҳарни биргаликда бошқариш ва унинг таркибида мухториятчиларнинг кўпроқ вакиллари бўлишини таъминлаш.
- 2.Ҳарбий қалъани шу органнинг назорати остига олиш.
- 3.Милициядан бошқа барча кучларни қуролсизлантириш. Ўлка шўролар ҳукуматининг шариятга зид декретларини бекор қилиш.

Аммо большевик Е.Г.Бабушкин раис бўлган инқилобий кўмита мухториятчиларнинг бу таклифларини қатъиян рад этди. 18 февраль куни музокара яна давом эттирилди. Мухтор ҳукумат ўртада қон тўкилишига йўл қўймаслик учун ҳаракат қилди. Ҳарбий вазир полковник М.Чанишев инқилобий кўмитага ультиматум қўйиб, соат 4 гача қалъани топширишни талаб этди.

Аммо мусулмон ишчи ва деҳқонлар конференцияси қатнашчилари ультиматумни қайтариб олишни талаб қилдилар.

«Шўрои уламочи»лар ўз тарафдорлари билан ультиматумни қайтариб олишга қаршилик қилдилар. Мухторият ҳукумати аъзолари ўртасида ўзаро ихтилоф келиб чиқди. Ҳукумат раҳбари Мустафо Чўқаев истеъфога чиқишга мажбур бўлди. Унинг ҳукумат маҳкамаси ағдарилди, ўзи эса яқин кишилари билан ҳукуматни ташлаб, Қўқонни тарк этишни лозим топди.

Мухтор ҳукумат ҳарбий кенгаши раиси М.Чанишев ва унинг энг яқин сафдошлари - рус офицерлари қамокка олинди. «Уламо»чиларнинг ёрдами билан мухторият ҳукумати милициясига бошчилик қилувчи Эргаш ҳукумат раҳбари ва бош кўмондон этиб тайинланди. Ана шу тарика мухтор ҳукуматда давлат тўнтариши юз берди. Ҳокимият ападдий мурасасиз

кучлар қўлига ўтиб қолди. Туркистон мухториятидаги бу бўлиниш шўроларга қўл келди. Улар бу қулай вазиятдан фойдаланиб, Қўкон шаҳрига ҳужумни янада кучайтирдилар. Айниқса босим 18-19 февралда Тонкентдан Е.О.Перфильев Қўконга етиб келгач, янада кучайди. Унинг ихтиёрида икки эшелон ҳарбий қисмлар бор эди. Отлиқ аскарлар, артиллерия ва ииёда қисмларга эга бўлган Туркистон ўлкаси ҳарбий комиссари, сўл эсер, вахший генерал Қўконни уч тарафдан қуршаб олди.

Қизил қўшинлар Эски шаҳар худудига бостириб кирди. Дахшатли ва мислсиз қирғин бошланди, Қўкон ўт ичида қолди. Қўкондаги хунрезлик, геноцид дахшатларини амалга оширганларнинг ўзлари ҳам эътироф этганлар. Ҳа пайтда 28 ёшда бўлган ўлка ҳарбий комиссари Е. Перфильев жанг тафсилотларини шундай ҳикоя қилганди: «Мачитларни яна бир печа маротаба ўққа тутишга тўғри келди. Қизил гвардиячилар бўғизланган европаликларнинг жасадларини кўрганда шундай тутакиб кетдиларки, уларни ҳеч қандай куч тўхтатиб қололмасди, аскарлар олдидан чиққан ҳамма нарсани яксон қилиб кегавердилар. Ҳатто шундай ҳолат рўй бердики, 5 та қизил гвардиячи ерли бандитларнинг 200 тасини олдиға солиб қувлади. Огряд қатта қаҳрамонлик кўрсатди. Жанг иштирокчилари орасида бирорта ҳам қўрқови йўқ эди. Биз қийинчилик билан Тошқўприкни қўлга киритдик ва Эски шаҳарга ёриб кирдик. Исёнчилар тўдаси Скобелев томонга чекиништи. Бадавлат кишилар қимматбаҳо бойликларини, пулларини ўзлари билан олиб қочдилар, лекин нарсалари ўзларига насб этмади. Қочаётганларни тезотар тўпдан ўқ узиб янчиб ташладик, бир қисмини эса орқага чекинишга мажбур этдик. Уларнинг кўрпа-ёстиқлари, гиламлари, қимматбаҳо нарсалари йўлда сочилиб қолди»¹.

Қўконда дахшатли фожеалар ва қирғинларни ўз кўзи билан кўрган М.И.Шкорупанинг икрори айниқса диққатга лойиқдир: «Типч аҳолининг уйлари, Туркистон, Россия учун

¹ «Шарқ юлдузи», 1991 йил. 12-сон, 168-169-бетлар.

хам тансиқ бўлиб қолган мануфактура, галла омборлари ёнарди. Қўқон уч кун ўт ичида қолди¹. «Ўша купларда, - деб ёзди тарихшунос олим Ш.А. Шомагдиев, - талончиликлар ҳам авж олган. Аскар, кизил гвардиячиларга бўйсунмай қолган оломон, майда буржуазия нима бўлса шуни талаб, ташиб кета бошлади... Эски шаҳар ва барча дўконлар, тижорат фирмалари, савдо каторлари, банклар, майда хонадонлар талон-тарож қилинди. Талончилар талаган мулкларини аравага ортиб, вокзал ва қалъага ташидилар. У ерда бегона мулкни бўлиб олиш бошланди»².

1918 йилда Қўқонга келган инглиз капитани А.Брун шаҳарни ярим бўш ҳолда кўрган. Унинг ёзишича, шаҳар босқинида иштирок этган немис, австралиялик ва венгер асирларидан ёлланган аскарлар 100 миң сўмдан ортик пулни ўмаришган.³

Қўқон фожеаси қатнашчиларидан яна бири, Туркистон халқларининг жаллоди А.Т.Каравайцев ўз эсдаликларида бундай деб ёзди:

«Коновалов гўдасидаги арман дашноқлари ўзбошимчаликни ҳаддан ошириб юбордилар. Улар Қўқонга келгунча тинч аҳолини талаб, қирғин қилганлар»⁴.

Армани миллатига мансуб дашноқлар Қўқонда кўз-кўриб қулоқ эшитмаган ваҳшийликларни амалга оширдилар. Шаҳар остин-устин қилинди ва таланди. Улар хусусан Эски шаҳарни, айниқса савдо тармоқларини, дўконлар, расталарни, омборларни таладилар, қолганларига ўт қўйиб ёндириб юбордилар. Дашноқи арманлар мусулмонлар яшайдиган хонадонларга бостириб кирдилар, ҳеч кимни аямасдан қирғин қилдилар, ҳатто чолу-кампирлар ва ёш гўдакларга ҳам раҳм қилмадилар. Ҳомиладор аёлларни қоринларини ёриб, туғилмаган гўдакларни қиличлар тифидан ўтказдилар, нораства гўдакларни беда

¹ Каримов Ш. Қафасдаги қуш орзуси. -Т: «Фан» . 1991, 52-бет.

² Шомагдиев Ш.А. Очерки истории гражданской войны в Ферганской долине. -Т: 1961. стр.64-

³ Аъзамхўжаев Саидқабар. Туркистон мухторияти. 149-бет.

⁴ Воспоминания участников гражданской войны в Андижанской области. Выпуск 1, -Андижан, 1967.

киркадиган жодуда бурда-бурда қилиб ташладилар. Ёш кизларнинг номусларини ҳақоратладилар, жувонларни эса эрлари кўз олдида зўрладилар. Ибодатхоналар, масжид ва мадрасаларни кули кўкка совурилди. Ҳамма ерда қамокка олишлар бошланди, айғоқчилар ва тилмочлар кўпайди. Маҳаллий аҳолини қамокка олиш тўғрисидаги ордер бўлса ҳам, бўлмаса ҳам хибсага олавердилар. Қамокка олинганларнинг кўплари суд ва терговсиз отиб ташланди.

Кўконши ташлаб кетишга мажбур бўлган мухтор ҳукуматнинг аъзолари Фарғона шаҳрига бориб, халқни намойишга чорлаганлар. Уларни туб ерли маҳаллий аҳоли кўллаб-қувватлаган. Лекин шўролар ҳукумати бу ҳаракатни бостирган. Носирхон Тўра Наманганда, С.Герцифельд Самарқандда, Обиджон Махмудов Бухорода қўлга олинган¹.

Убайдуллаҳўжаев, Абдулҳамид Сулаймон ўрли (Чўлпон) Кўкондаги фожеали ҳодисаларни Ашҳободдан Самарқандга келаётганларида йўлда эшитадилар ва улар ўз йўлларини ўзгартириб, Оренбург томон йўл оладилар. Бу ерда улар Аҳмад Закий Валидий Тўрон билан учрашадилар. У Оренбургда Бошқирдистон мухториятининг ички ва ҳарбий ишлари билан банд эди.² Хуллас, ҳамма аломатларга кўра, тарихга Туркистон мухторияти номи билан кирган Кўкон мухторияти тормор қилинди ва тарқатиб юборилди. Қадимги маданий ва бой савдо шаҳри бўлган Кўкон вайрон қилинди ва қонга ботирилди. Кўкон халқ милициясига бошчилик қилган Эргаш ўз кучлари билан шаҳарни ташлаб чиқди ва шўроларга қарши курашни давом эттирди.

Раҳбарсиз ва ташкилотсиз қолган Кўкон шаҳри мудофаачилари фожеанинг янада оғирроқ ҳус олмаслиги мақсадларини кўзлаб шўролар раҳбарияти билан музокаралар бошлашга мажбур бўлдилар. Ниҳоят 22 феврал (9 феврал)да большевойлар томонидан тақдим этилган ва маҳаллий мусулмон халқининг миллий манфаати ҳамда иззат-нафсини камситувчи

¹ Ўз МДА, 615-банд, 1-рўйхат, 97-иш.

² Закий Валидий. Хотиралар. «Шарқ юлдузи», 1993 йил. 7-8-сон, 165-166-бетлар.

«Тинчлик шартномаси»га имзо чекдилар. Шартноманинг биринчи моддасида: «аҳоли халқ комиссарлари шўросининг ҳокимияти ва маҳаллий шўро муассасаларини тан олади», дейилган эди.

Шундай қилиб, Туркистон мухторияти ҳукумати бешик-лигидаёқ бўғиб ўлдирилди ва тугатилди, мустамлакачи босқинчи шўролар ҳукумати ўз ғалабасини тантана қилди. Туркистон мухториятидан сўнг 1917 йил декабрида қозок миллий демократлари Оренбургда ташкил этган Алаш мухторияти ҳам тор-мор қилинди.

Аммо зўрликка, босқинчиликка асосланган ва Туркистон мухториятини тугатишга қаратилган шўроларнинг шармандали сиёсати меҳнаткаш халқ оммаси кўзи олдида бу ҳукуматнинг асл мақсади ва моҳиятини очиб ташлади. Натижада бутун Туркистон халқлари истиқлол учун, эрк ва миллий озодлик учун курашга отландилар.

Большовойларнинг Қўқон шаҳрида амалга оширган дахшатли фожеаларидан ҳатто Туркистонда яшаётган европа аҳолисига мансуб эсерлар, кадетлар ва меньшевикларнинг вакиллари ҳам нафратланган эдилар.

Меньшевик-интернационалистлар фракциясининг бошлиғи Вайнштейн Тошкент шаҳар Шўросининг 1918 йил 23 февралдаги йиғинида ўлка ҳарбий комиссари Е. Перфильевнинг қизил гвардиячи жангчилари билан Қўқонда дахшатли хунрезликлар қилганини тафтиш этиш керак ва айбдорлар жавобгарликка тортилиши лозим, деб талаб қилди.

Жумладан, у бундай деган эди: «Қизиқ, синфий кураш номи билан арманлар ва форсларнинг ўзаро миллий келишмовчиликлари ҳақидаги гаплар, мусулмонлардан қандай қилиб ҳимояланишимиз лойиҳаси тўғрисидаги фикрлар кулоққа чалинмоқда. Биз синфий кураш ўрнига миллий кураш олиб бораёلمиз, бу аҳволни, шубҳасиз, табиий ҳол, деб ҳисобга олмаймиз. Лекин у мантиқан тўла, шўроларнинг Туркистон ўлкасида олиб бораётган сиёсати оқибатидир. Ўлкада мусулмонлар хоҳиш-иродаси билан ҳисоблашмай туриб, социализм куришга интилмоқдамиз.

Ўртоқ Перфильев меҳнаткашлар оммаси мухториятни хоҳламади, қўллаб-қувватламади, деб таъкидлаб ўтди. Ўртоқ Перфильевнинг ўз фикрини исботлашга асоси борми? Унинг асоси шундаки, қайсики мусулмонлар тўпдан ўкка тутилгандан кейингина ўзларини бўйсунтиришга тайёр эканликларини билдирганини назарда тутатган бўлса керак.

Ерли халқ Куропаткинга ўзларининг итоатқўйлигини ўшандай усуллардан кейингина билдирганмиди? Ўртоқ Куропаткин қўллаган усуллар билан ёндошмоқни мулоҳаза қилипти. Маърузада биз фақат миллий қирғишларни кўряпмиз: Уни ёвуз душмани бўлмиш подшо монархияси ва ҳукмати қўллаб-қувватлаган эди. Қайси социалист бунга ишониши мумкин? Сиз Туркистонни ташлаб чиқиб кетасизми? Агар бу ерли халқнинг хоҳиш-иродаси бўлса-чи? Кимки бу тўғрида гапирадиган бўлса, сизлар дарров унинг овозини ўчирасизлар. Йўқ, сизлар социалист эмас, ўша империалист, ўша истилочисизлар.

... Интернационалистлар фракцияси номидан зудлик билан рўй берган воқеани тафтиш қилиб, ўрганиб чиқувчи комиссия тузишни, инқилобнинг қизил байроғига кимки доғ туширган бўлса, оддий гвардиячидан тортиб, отряд командирига ҳамма-ҳаммасини қатъий жавобгарликка тортишни талаб қиламиз.

Биз учун айрим кишиларнинг шухрати эмас, демократиянинг виждони ва тутган йўли аҳамиятлидир. Инқилобий демократия байроғидан бу доғни ювиб ташлаш керак. Айбдорлар конун олдида жавоб беришлари лозим»¹.

1918 йил январь ойидаёқ Скобелев шаҳар ҳокими В.Д. Дориомедов «Знамя свободы» газетасида мухториятчиларга хайрихоҳлик билдириб, «рус большевиклари ҳеч қандай мухториятни тан олмади ва мазлум халқлар ўз ҳуқуқлари ва тақдирларини ҳақиқатан ўзлари белгиламоқчи бўлганларида бунга йўл кўймади», деб ёзган эди.

¹ «Шарқ юлдузи», 1991 йил, 12-сон, 170-бет.

Туркистон мухториятига нисбатан ваҳшиёна сиёсатни баъзи-бир большовой арбобларнинг ўзлари ҳам танқид қилган эдилар. Жумладан, Шўролар истибдоди арбобларидан Д.Ф.Манжара бундай деган эди: «Миллий сиёсатда йўл қўйган хатоларимиз туфайли Кўкон мухторияти вужудга келди... Уни йўқотиш пайти яна бир хатога йўл қўйдик. Курол-ярори деярли бўлмаган мухториятчилар жойлашган Эски ша-харни камал қилиш ўрнига биз тўплардан ўққа тутдик, кейин дашноқларнинг куролли тўдаларини ишга солдик. Натижада талон-тарож, номусга тегш, қирғин бошланди. Бундан мух-ториятчиларга алоқаси бўлмаган тинч аҳоли катта зарар кўр-ди».

Туркистон мухторияти қонга ботирилганлигининг энг асо-сий айбдори В.И.Ленин бош бўлган шўролар ҳукумати ва коммунистик фирқадир, қолаверса, Марказий ҳукуматнинг Туркистон филиали ва эндигина 26 ёшга тўлган Колесов раҳ-барлигидаги Туркистон Халқ комиссарлари совети ва унинг аъзоларидир. Бу ҳукумат аъзоларининг деярли барчаси ма-ҳаллий мусулмон халқларга нафрат билан қаровчи ва шови-нистик ғоялар билан онги заҳарланган шахслар эдилар. Фавқулодда комиссар Пётр Кобозевнинг эътирофича, «Раис Фёдор Колесов саналгани билан барча иш Успенский кўлида эди. Успенский эса ашаддий монархист, шовинист эди. Унинг «Ўртоқ мусулмонлар! Шунини қулоғингизга қуйиб олингки, биз сизнинг оғаларингизмиз, сизлар ука бўласизлар, тушунарли-ми, бизга бўйсунингизга мажбурсиз», деган сўзларидан ҳам бу шахснинг ички дунёси кўзга яққол ташланиб турар эди. Ёки Туркистон ХКК аъзоларидан бири Павличенконинг қуйидаги сўзларига эътибор қилинг: «Биз ўзимизни инқилобнинг илғор отряди, энг онгли ва комил жангчилари деб биламиз ва сиё-сатда нўр бўлган мусулмон меҳнаткашларнинг етакчиси бў-лишни бурчимиз деб биламиз. Мусулмонларга бирон нарсани тошшириш ниятида эмасмиз»¹.

¹ «Наша газета», 1918 йил, 25 январь.

Кўкон фожеасида асосий айбдор Ленин ва Сталин бошлиқ большевиклар фиркаси ва шўро ҳукумати эканлиги таъкидлаб ўтилди. Бу айб учун Кўкон халкига, бутун Туркистон халкига мурожаат этиб, мусулмон аҳолисидан узр сўраш зарурлигини ҳатто 1919 йил 9 майда Ленин ҳузурда бўлган афғон-ҳинд делегацияси бошлиғи Муҳаммад Баракатуллохон (Собир Юсупов ҳам бирга эди) ҳам овзаки, ҳам ёзма равишда баён этганди.¹ Аммо чин инсоний хислат мустамлакачи ва конхўр жаллодларга бегона эди.

Туркистон ва Бошқирдистон миллий мухтор ҳокимиятлари ағдариб ташлангандан кейин миллий масалалар бўйича Шўро халқ комиссарлиги 1918 йил апрелида Қозон, Уфа, Екатеринбург, Туркистон шўролари ва бошқа маҳаллий шўролар учун «Шўро ҳокимиятининг вазифалари» деган мурожаатнома эълон қилди. Унда шўро раҳбариятининг туб мақсадлари баён қилинди: «Марказда бошланган инқилоб чекка ўлкаларга, айниқса Осиёга анча кеч етиб келди. Турмуш ва тилнинг ўзига хослиги ҳамда чекка вилоятларнинг иқтисодий қолоқлиги бу ерларга шўро ҳокимиятининг кириб келишини қийинлаштирди. Бултур (1917 йил) ноябрь ва декабрь ойларида Волгабўйи татарлари, бошқирдлар, кирғизлар (қозоқлар) ва туркистонликлар орасида пайдо бўлган мухтор буржуа гуруҳлари инқилоб давомида қадам-бақадам қуролсизлантирилди. Бу иш уларни халқ оммасидан тамомила ажратиб ташлаш ва оммани шўро атрофига жипслаштириш мақсадида амалга оширилди. Уларнинг мухториятини олиб қўйиш, ушбу жирканч буржуйлардан тозалашни бошлаш ва буржуа мухториятини шўро мухториятига айлантириш зарур»².

Шўро раҳбариятининг миллий асосдаги мухторият эмас, балки шўро негизидаги мухторият тарафдори эканлиги масаласи ҳаттоки РСФСРнинг 1918 йил 10 июлда қабул қилинган конституциясида ҳам ўзининг яққол ифодасини топди.

¹ СССР Октябрь революцияси Марказий Давлат архиви (КТАОР), 130-фонд, 3-рўйхат, 363-иш, 46-47-варақлар.

² Политика Советской власти по национальным делам за три года - М: 1920, стр. 8.

Хуллас, Туркистон мухторияти учун кураш мамлакатимиз халқларининг миллий истиқдол учун, эрк ва озодлик учун олиб борган курашининг энг ёркин саҳифаларидан бири сифатида Ватан тарихидан ўрин олди.

6 §. ТУРКИСТОНДА ОЧАРЧИЛИК

Шўро ҳукмдорлари Туркистон мухториятини қонга ботириб тор-мор қилган бўлсалар-да, ўлкадаги ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий вазиятнинг тобора таранглашиб боришининг олдини ололмадилар. Унинг энг асосий сабаби - Октябрь илғари сурган ғояларнинг Туркистон халқлари талаб ва интилишларидан узоқлиги ҳамда бегоналиги эди. Ҳатто октябрь тўнтаришининг дастлабки кунларида маълум даражада уни қўллаган ва турли сабаблар тақозоси ила унинг томонига ўтган кимсалар ҳам кунлар ўтиши оқибатида октябрь юзага чиқараётган воқеа-ҳодисаларни ҳаётда, тажрибада кўриб, ундан тобора юз ўгира бошладилар. Буни қуйидаги мисоллар очиқ-ойдин кўрсатади. 1917 йил ноябрь ўрталарида Тошкентда тўпланган шаҳар идораларининг қурултойида сўзга чиққан депутатлардан бири Миразимов (Тошкент) бундай деган эди: «Ишчи ва аскарлар шўроси ўз доирасидан ерли халқнинг аксарияти - мусулмонларни чиқариб ташлади. Эндиликда ақаллий бу гуруҳ ҳаммамизга ўз шартларини қўймоқчи. Аслида аҳолининг таркибига мутаносиб бўлган Марказий ҳокимият тузиш лозим. Ҳозирги ҳокимият эса фуқаронинг манфаатига зид»¹.

Ушбу қурултойда сўз олган кўконлик депутат Обиджон Маҳмудов эса большевойлар шўросига ўз муносабатини қуйидагича ифодалади: «Ҳарчи большевойлар мамлакат манфаатини кўзлар экан, нечун улар Таъсис Мажлисининг қақирилишига тўскинлик қилишаётир! Биз, мусулмонлар Рус инқилоби бизларгача хуррият ва тинч ҳаёт келтирур, деб

¹ «Туркестанские ведомости». 1917 йил. 16 ноябрь.

кувонган эдик. Фирқавий баҳслар кетида сизлар Ватани ва ўлкамизни баробар нобуд қилаётирсизлар»¹.

Айниқса 1917-1920 йилларда Туркистон ўлкаси халқлари бошига вабодек ёғилган очлик балоси халқ оммасининг кулфатларини янада оширди. Бу очлик на унинг натижаси ўларок келиб чиққан кулфатларнинг сабаби ҳамда ўзаги қасрда? деган савол туғилади. Бунинг сабаблари қуйидагилардир:

Биринчидан, Туркистонда октябрь тўнтариши зўрлик йўли билан амалга оширилди. Мамлакат октябрь тўнтаришига умуман тайёр эмас эди.

Иккинчидан, октябрь тўнтаришини маҳаллий туб ерли аҳоли амалга оширмади, балки, Европа миллатига мансуб миллатлар, асосан рус харбийлари амалга оширдилар. Туб ерли аҳоли эса «Марксизм-ленинизм», «Пролетариат диктатураси», «Комфирқа», «Социализм» ва «Коммунизм» каби тунчалардан узоқда ва ундан бегона эди.

Учинчидан, октябрь тўнтаришидан сўнг шўроларнинг III қурултойида сайланган Туркистон шўро ҳукумати маҳаллий туб ерли аҳолининг манфаатларига зид ҳукумат эди. Чунки бу ҳукумат юз фоиз келгинди Европа миллатларига мансуб халқлар вакилларидан ташкил этилди. Улар туб ерли маҳаллий халқнинг на тилини, на динини, урф-одати, маданияти ва тарихини билмас эдилар. Ҳукумат таркибига маҳаллий халқ вакиллари умуман киритилмади.

Тўртинчидан, энг асосийси Туркистонда ташкил этилган шўролар ҳукумати соф мустамлакачи ҳукумат эди, унинг аъзоларининг ҳаммаси маҳаллий мусулмонларга нисбатан бутун вужудини миллатчилик ва шовинистик оғу қоплаб бўлган шахслар эдилар. Улар маҳаллий халққа нисбатан тобе, кул, иккинчи тоифа халқ сифатида паст назар билан қарар эдилар. Буни Туркистон халқларининг асл фарзанди Турар Рискуловнинг² қуйидаги сўзларидан очиқ-

¹ «Туркестанские ведомости», 1917 йил 16 ноябрь.

² Турар Рискулов (1894-1938) коммунистик фирқа ва шўролар ҳукуматининг атоқли арбобларидан бири, комфирқа сафида туриб, Туркистон ўлкаси мустақиллиги учун курашган ўз халқининг оташин фарзандидир. У ҳақда Закий Валидий Тўғоннинг қуйидаги сўзлари диққатга лойиқдир: «... Т.Рискулов мас-

ойдин билиб олиш мумкин: «Туркистондаги октябрь гўнтариининг рахбарларидан бири Тоболин Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси мажлисларидан бирида тўғридан-тўғри «Қирғизлар иқтисодий коллок бўлганлари учун ҳам, улар барибир кирилиб кетишга маҳкумдир. Шунинг учун инқилоб бутун кучини очликка қарши курашишга эмас, яхшиси фронтни мустаҳкамлашга қаратиши керак, деганди».

Бешинчидан, Туркистон ўлкаси шўролар ҳукумати тепа-сида рахбарлик лавозимларини эгаллаб турган шовинистлар турли партия ва гуруҳларга мансуб бўлиб, гоаявий-сиёсий қарашлари ҳам саёз бўлган. Улар шўро тартиб-қоидаларини жорий этиш жараёнида Туркистон ўлкасидаги шарт-шароитни, бу ерда яшаётган халқларнинг ўзига хос хусусиятлари, маданий, ахлокий урф-одатлари, психологиясини билмас эдилар.

Олтинчидан, 1917 йил ноябридан эътиборан генерал Дутов Оренбург, Троицкий, Челябинск каби муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлган ҳудудларни эгаллаб олди. Туркистон билан Россия ўртасидаги ҳар қандай алоқа узилиб қолди.

лагадаги шахспар алоҳида назорат остига олинди, айтиш мумкинки, дастлабки гоаявий тазйиқлар бошланди. Бундай шароит ҳокимият сафларида ўз хизмат мансабларини сақлаб турган ҳолда эл-юрт манфаатларини имкон даражасида баъзан ошқор, баъзан яширин йўллар билан ҳимоя қилишга ўтишни тақозо этди, ўлкадаги кўплаб миллий зиёлилар шу йўлдан бордилар, улар шўро ва фирқа ташкилотларида ишлаб туриб, халқнинг моддий аҳволини яхшилаш, армияни маҳаллий вакиллар билан тўлдариш, миллий ғурурни, маърифатни кўтариб, маънавий асос тайёрлаш, куч тўплаш ва пайт пойлаб, имконият кўтиш йўлини тутдилар, яширин суръатда ўзаро апоқада бўлиб, биргалишиб келишиб иш олиб боришга интилдилар. Юзага келган вазият шунини тақозо этар эди. (Закий Валидий Тўғон. Хотиралар. «Шарқ юлдузи», 1993 йил, 9-сон, 152-бет). У Тўғай волостида турилган. 1916 йилги миллий-озодлик қўзғолонларида фаол қатнашган. 1917 йилда Авлиёота (ҳозирги Жамбул, Тароз) уезди комфирқа ташкилотини бошқарган, 1918 йилда уезд Шўроларининг раиси бўлди. 1919-1920 йилларда Туркистон АССР Соғлиқни сақлаш халқ комиссари, Туркистон Ижроия Қўмитаси раиси ва бундай вақтнинг ўзиде Туркистон ўлка Комфирқаси Мусулмонлар бюросининг раиси ва Россия Комфирқаси Туркистон ўлка Хайъатининг аъзоси бўлиб ишлади. 1921-1922 йилларда Т.Рисқулов РСФСР миллатлар иши халқ комиссари муовини, 1922-1924 йилларда Туркистон АССР Халқ Комиссарлари Шўросининг раиси ва ВКП(б) МК Ўрта Осиё бюросининг аъзоси бўлди. У 1926-1937 йилларда РСФСР Халқ Комиссарлари Шўроси Раисининг муовини лавозимида ишлади. Халқ ва миллат саодати учун толмас курашчи Турар Рисқулов 1938 йилда қатағон қурбони бўлди.

Ва ниҳоят, еттинчидан, 1917-1919 йилларда Туркистон ўлкасида рўй берган қурқоқчилик, қаҳратон киш ва баҳорги совуқлар бирга қўшилиб, ўлкадаги вазиятни мислсиз бир ҳолга келтириб қўйди.

Ана шу юкорида санаб ўтилган барча сабаблар Туркистонда фаолият кўрсатаётган шўролар ҳукуматининг маҳаллий туб ерли халқларга нисбатан тутган шовинистик ва камситувчилик сиёсати билан бирга қўшилиб, халқимиз бошига сонсиз-саноксиз қулфатлар келтирди.

Чор Россияси Туркистонни босиб олгач, бу ўлкани ўзининг асосий пахта етказиб берувчи худудига айлантирган эди.

Шўролар ҳукумати ҳам чор Россияси бошлаган йўлдан борди. В.И.Ленин Туркистонни шўролар Россиясининг асосий пахта етказиб берувчи базаси деб қаради. 1918 йил 17 майда унинг Туркистонда сунъий сугориш ишларини ташкил қилиш учун 50 миллион сўм ажратиш тўғрисидаги декретга қўл қўйиши бу ишнинг бошланиши эди. Шу боис Туркистон ўлкаси ўзини ўзи ғалла билан таъминлай олмас эди. Бир томондан жаҳон уруши, иккинчи томондан октябрь тўнтариши ва учинчи томондан Россияда бошланган фуқаролар уруши натижасида Россиядан Туркистонга ғалла келтириш кескин камайиб кетди. Жумладан, октябрь тўнтаришидан олдинги йилларда Туркистонга ҳар йили 14 миллион пуддан 20 миллион пудгача ғалла келтирилган бўлса, 1918-1919 йиллардаги тайёрлов компанияси даврида жуда катта машаққат ва қийинчиликлар билан 1,5 миллион пуддан камроқ ғалла етказиб бериш ҳам амри-маҳол эди.

Туркистон шўролар ҳукумати атайлаб пахта нархларини камайтириб, ғалла нархларини кўтариб бориш сиёсатини тутди. Бунини қуйидаги далиллар яққол исботлайди: «1910 йили жаҳон бозори тарозисида 1 пуд (16 кг 300 г - муаллифлар) Туркистон пахтасининг нархи 4 сўм 75 тийин бўлган бўлса, 1 пуд буғдойнинг нархи 1 сўм 65 тийин баҳоланган. Инкилоб арафасида, 1916 йили 1 пуд пахта нархи 8 сўм 50 тийин бўлса, 1 пуд буғдойнинг нархи 3 сўмга тўғри келади. 1917 йилга келиб 1 пуд пахта 33 сўмга, 1 пуд буғдой эса 47 сўмга кўтари-

либ кетди. Бундой нархнинг кўтарилиши 20-йилларнинг охириларигача кузатилди.

1917 йили Туркистон бўйича 52,5 миллион пуддан ортик дон ҳосили етиштирилди. Худди шу йили Туркистон аҳолиси фақатгина жон сақлаш учун 110 миллион пуддан ортик бундой истеъмол қилиши лозим эди»¹.

Мамлакатда вужудга келган бу вазият қишлоқ меҳнат-қашларининг пахта етиштиришга нисбатан кўнглини совутиб юборди. Экин майдонлари кескин қисқариб кетди. 1917 йилда бундай майдонлар 1915 йилдаги 3,5 миллион десятина ўрнига 2,3 миллион десятинадан сал кўпроқни ташкил этди². Дехконлар қисқарган пахта майдонларида бундой, шоли, арпа, тарик, жўхори каби маҳсулотлар етиштира бошладилар. Лекин бу ҳол муаммони ҳал қилмади, аксинча омманинг турмуш фаровонлиги пасайгандан-пасайиб борди.

Фалла етиштирил, озиқ-овқат соҳасидаги танқисликлар ва пахта етиштиришнинг камайиб кетиши саноатга ҳам ҳалокатли таъсир кўрсатди. Ўлка саноатининг асосий ва етакчи тармони ҳисобланган пахта тозалаш саноатида ишлаб чиқариш ҳажми 1917 йилда 1915 йилдагига қараганда 2 баравардан ҳам кўпроқ қисқарди.

Бу камчилик ва нуқсонлар Туркистон шўролар ҳукумати-нинг ўлкани бошқаришдаги укувсизлиги ва тўғридан-тўғри олиб борган шовинистик сиёсати туфайли янада газак олди. Ярим ўртаасрчилик ижтимоий-иқтисодий муносабатлари ҳукмрон бўлган ўлкада шўролар ҳукумати тўғридан-тўғри социалистик ижтимоий-иқтисодий муносабатларни зўрлик билан қарор топтириш йўлидан борди. Яъни бир қатор декретлар эълон қилиб, ерни, йирик саноат корхоналари, транспорт ва алоқа воситаларини, банкларни национализация қилди ёки миллийлаштирди ва уларни давлат мулкига айлантирди. Товар-пул муносабатлари, бозор иқтисодиёти муносабатларидан

¹ Севостьянов И. Хлопководство и хлопковая промышленность Туркестана (Основные тенденции падения и возрождения современного хлопкового хозяйства). Высший Совет Нар. Хозяйства - М. 1921. стр 2.

² Ўзбекистон тарихи (1917-1993 йиллар.) 38-бет.

воз кечилди, Туркистон ўлкаси халқларининг мишг йиллар, асрлар оша шаклланиб келган урф-одат, ахлоқ-одоб ва маданияти қоидалари ўлка халқлари учун одатий бўлмаган ва бегона қоидалар билан алмаштирилди. Яна бу тадбирларни ўлканинг тарихий анъаналарини билмаган ҳолда ва у билан ҳисоблашмасдан, кескинлик ва сабрсизлик билан амалга оширишга киришилди. Қисқа муддат - 1917 йилнинг охирлари ва 1918 йилнинг биринчи ярмидаёқ ўлканинг 330 дан ортик саноат корхоналари давлат тасарруфига олинди. Пахта тозалаш, мой олиш, нефть, тошқўмир казиб олиш корхоналари ва шунга ўхшаш саноат корхоналари октябрь тўнгаришидан илгари бутун Туркистон саноати ялпи маҳсулотининг 80 фоиздан ортигини берар эди. Бу тадбирлар 1918 йил 26 февралда Туркистон ХКС раиси большевик Ф. Колесовнинг аҳоли ихтиёридаги пахтани очикдан-очик мусодара этиш ҳақидаги декрети асосида амалга оширилди.

Туркистон шўро ҳукумати раҳбарлари ўлкада национализация қилиш (миллийлаштириш)ни амалга оширишда Россия марказидаги саноат корхоналари, Россия халқи ва уруш мапфаатларини биринчи навбатда ҳисобга олдилару, аммо Туркистон ўлкаси халқларининг мапфаатларини, амалга оширилаётган тадбирларнинг иқтисодий томондан мақсадга мувофиқлиги ва тайёргарлик даражасини ҳисобга олмадилар. Ўлкада октябрь тўнгаришидан кейинги даврда вужудга келган объектив ва субъектив вазият билан ҳеч ким қизиқмади: хом-ашё, ёқилғи, моддий маблағлар, ишчи қўллар йўқлиги, аҳолининг харид қуввати пасайиб кетганлиги оқибатида тайёр маҳсулотларни сотиб олиш қийинлашиб қолганлиги, натижада корхоналар кўнчилигининг ишдан тўхтаб қолганлиги, ишчилар почорликдан ўз касбларини ўзгартириб, иш ахтариб қишлоқларга кетганликлари ва ишсизлар сафини кенгайтирганликлари вазиятни жуда мураккаблаштириб юборган эди.

«Пахтани мусодара этиш тўғрисида»ги декрет «Фарғона узра момақалди роқ каби гумбурлади», деб ёзганди ҳарбий та-

рихчи Д.Зуев¹. Чунки хукумат мазкур декрет эълон қилингандан сўнг пахтачиликдан зурра кун кечираётган деҳқонлар пахтасини ҳам тортиб ола бошлади. Оқибатда бориқ бисотидан ажраган деҳқонлар пахта экмай қўйдилар. Ишсизлар сони кескин ортиб кетди.

П.Алексеевко ўзининг 1931 йилда чоп эттирган «Что такое басмачество?» рисоласида факат Фарғона водийсининг ўзида 1 миллион ишсизлар бўлганлигини ёзади.

1917-1920 йиллардаги оғир ва ҳалокатли вазият чорвачиликни ҳам инкироз ёқасига келтирди, миш-мишгаб бош моллар кирилиб кетди. Жумладан, Самарқанд вилоятидаги баъзи туманларда чорва моллари 73 фоизга қадар қисқариб кетди. Умуман, Туркистонда 1920 йилга келиб, 1917 йилдагига қараганда чорва моллари икки барабар қамайди.

Туркистон шўролар ҳукумати ўлкада иктисодиётни бошқаришни қўлга олиш бўйича тадбирлар кўрди, албатта. Аммо «танаси бошка дард билмас» деганларидек Россия парохитига мос келадиган тадбирлар Туркистон ўлкаси учун яроқсиз эканлигини Туркистон шўролар ҳукумати тушунмас эди. Тўғри, шўроларнинг III ўлка курултойи (1917 йил 15-22 ноябрь)да савдо, саноат, деҳқончилик халқ комиссарликлари тузилди. Сўнгра халқ ишлаб чиқаришининг Ўлка кенгаши ташкил этилди. Ундан сўнг Туркистон Халқ хўжалигининг Марказий Кенгаши таъсис этилди. Аммо бу қайта қуришлардан ҳеч қандай фойда чиқмади. Чунки, **биринчидан**, ҳар қанча қайта қуриш бўлгани билан Туркистон ўлкаси ҳарбий камал туфайли молиявий танг аҳволда эди.

Иккинчидан эса, келгинди Оврупа миллати вакилларида тузилган Туркистон шўролар ҳукумати туб ерли маҳаллий халқ қалбига йўл тона олмади, унинг қабул қилган қарорлари ва кўрган барча тадбирлари туб ерли аҳолининг тарихий анъаналари, урф-одатлари ва манфаатларига батамом тесқари бўлиб чиқаверди. Масалан, аввало Туркистон ўлкаси халқлари шўроларнинг «Ер тўғрисида»ги декретини жуда совуққонлик

¹ «Фан ва турмуш», 1991 йил, 11-сон, 6-бет.

билан қабул қилган эдилар. Тез орада улар бу декретнинг ҳам ёлгон ва ташвиқот учун қабул қилинган декрет эканлигини тушуна бошладилар. Чунки шўролар Ер тўғрисидаги декретга асосан деҳқонларга берилган ерларни қайтариб олиб, жамоа хўжаликлари туза бошладилар. Жамоа хўжаликлари тузиш ҳаракати 1918 йилнинг биринчи ярмидаёқ бошланган эди. Туркистон ўлкасида 550 дан ортиқ жамоа хўжаликлари тузилди. Шу жумладан Тошкент уездида 150 га яқин, Мирзачўл уездида 64, Самарқанд вилоятида 200, Фарғона вилоятида 50 га яқин ва Амударё бўлимида 85 та коммуна ва артеллар¹ ташкил этилди. Коммуна ва артел деган тушунчаларни туб ерли аҳоли етти ухлаб тушида ҳам кўрмаганди.

1918 йил 2 июнда Туркистонда «Пул белгиларини чекланмаган миқдорда чиқариш тўғрисида»ги халқ комиссарлигининг қарори асосида бонлар чиқарилди. Айни замонда маҳаллий шўролар ҳам ўз кредит билетларини чиқара бошладилар. Бу тарзда бонларнинг тартибсиз ҳолда ҳамма ерда чиқарила бошлаши пулнинг кадрсизланиши - инфляцияни кучайтирди.

Ушбу санаб ўтилган қийинчиликлар етмагандай, Туркистон шўролар ҳукуматининг озиқ-овқат бобида қўллаган сиёсати дард устига чипқон бўлди. 1918 йилнинг баҳоридан эътиборан ғалла танқислигига гўшт, мой, чой, қанд-шакар етишмовчилиги келиб қўшилди. Ана шундай оғир шароитда шўролар ҳукумати аҳолини синфий гуруҳ ва тоифаларга ажратиб, озиқ-овқат билан таъминлай бошлади. Аввал кизил аскарлар, сўнгра саноат корхоналари ишчилари ва энг охирида кишлок аҳолиси манфаати ҳисобга олинди.

Бу сиёсат ҳам туб ерли аҳоли манфаатига қарши эди. Чунки маҳаллий аҳолининг асосий қисми кишлокларда яшарди. Пахтакор хўжаликларни озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш умуман режага киритилмаган эди. Қир-адирларда яшовчи кўчманчи аҳоли эса асосан гиёҳлару ўт-ўланлар билан

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Учинчи жипд. Бош муҳаррир И. Мўминов, 186-бет.

озикланарди. Туркистон шўролар ҳукумати «ҳарбий коммунизм» сиёсати асосида ўлкада бир қатор иқтисодий тадбирларни кўрди. Аввало, 1918 йил 21 январда махсус декрет билан Туркистонда ғалла билан савдо қилиш тақиқлаб қўйилди. 1919 йил 4 июндан ўлкада озиқ-овқат диктатураси - якка хокимлигига ўтилди. Бу борада «Ғалла монополияси тўғрисида», «Синфий нон солиғи тўғрисида», «Туркистонда озиқ-овқат сиёсатини амалга ошириш юзасидан озиқ-овқат комиссарига фавқулодда ваколатлар бериш тўғрисида»ги декретлар алоҳида ўрин тутди. Мазкур декретлар асосида ғаллани яширганлар «аксиланкилобчилар», «халқ душмани» деб эълон қилинар ва отиб ташланар эди. Азалий одат бўйича ўз кишлоқ донини ғамлаб қўйган туб ерли аҳоли бу сиёсатдан мислсиз азият чекди. Қишлоқ ва овуллар аҳолисини ваҳима босди.

Айниқса, «Синфий нон паёғи тўғрисида»ги декрет асосида ўлкада карточка тизимининг жорий этилиши туб ерли аҳолининг шўроларга нисбатан нафратини кучайтирди. Юқорида таъкидлангани сингари барча истеъмолчилар уч гуруҳга бўлинди. Бу тартиб-қоидага кўра қизил аскарлар озиқ-овқат махсулотлари билан биринчи навбатда таъминланар эдилар. Ишчилар кунига бир қадоқ (масъул ходимлар ҳам), буржуй - бойлар - чорак қадоқ нон олар эди. Аҳолиси сонининг кўплиги жихатидан кескин фарқ қилса-да, Тошкент Эски шаҳри билан Янги шаҳрига бир хил миқдорда озиқ-овқат бериларди. Туркистон туб ерли аҳолисининг учдан бир қисмида 1919 йил кузида умуман карточка бўлмаган. Ўлкада бозорлар умуман ишламай қолди. Чунки Россиянинг марказида амалга оширилган тартиб бўйича чайковчиликка қарши курашни баҳона қилиб бозорларни ўраб олдилар, савдо билан шуғуланганларни ёппасига қамокқа ола бошладилар. Бу ҳол Туркистон халқларининг анъанавий урф-одатларини оёқ ости қилишдан иборат эди.

«Ҳарбий коммунизм» сиёсатининг таркибий қисми сифатида 1919 йил 9 августда қабул қилинган «Меҳнат тўғрисидаги қонун» асосида мажбурий ялпи меҳнатнинг жо-

рий этилиши маҳаллий шароитнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олмаган ҳолда амалга оширилди. Ўлка шўроларининг VII қурултойи қарорига асосан 16 ёшдан 55 ёшгача бўлган барча эркак ва аёлларга бир хил мажбурий меҳнат тартиби ўрнатилди. Хуллас, Туркистон ўлкасининг тарихий ўзига хос шарт-шароитларини ҳисобга олмаган ҳолда озик-овқат развёрсткасининг жорий этилиши, хусусий савдонинг бекор қилиниши, меҳнат мажбуриятларининг ўрнатилиши устига, миллий ва диний кадриятларнинг оёқ ости қилиб, аёлларнинг юзини очиб, жамоат ишларига мажбурлаш, қалин пуlining бекор қилиниши, қозилик судлови ва вақф ерларининг бекор қилиниши, эски мактабларнинг ёпиб қўйилиши мусулмон туб ерли аҳолининг шўроларга нисбатан нафрати ва қаҳр-ғазабини ҳаддан ташқари қучайтириб юборди.

Ана шу юқорида таъкидланган мислсиз офир вазият натижаси ўлароқ Туркистон ўлкасида очарчилик кенг қулоқ ёйди, ҳар хил юқумли ўлат, терлама, цинг (яъни зангила) каби касалликлар кенг тарқалди, туб ерли аҳоли оммавий суръатда қирилди. Шўроларнинг кўзига кўринган фирқа ва давлат арбобларидан бўлган Г.Сафаров ўзининг «Колониальная революция» («Мустамлака инқилоби») асарида ёзишича «...Ўзи шусиз ҳам камбағал бўлган мусулмонларни очарчилик бундан ҳам қучлироқ гирибонидан олди»¹.

Туркистон ўлкасида очарчилик йилларида қанча одам ҳалок бўлганлиги тўғрисида аниқ маълумот йўқ. Аммо манбаларда бу хусусда турлича рақамлар келтирилади. Масалан, тарихчи олима Вика Семенюта «Очарчилик» мақоласида бундай ёзади: «Харбий ҳаракатлар бораётган ва транспорт алоқалари узилган шароитда аниқ ҳисоб юритиш ҳақида сўз бўлиши мумкинмиди! Буни фақат статистика маълумотлари асосида ҳисоб-китоб қилишимиз мумкин: Туркесублика аҳолиси 1917-1920 йиллар оралиғида 1 миллион кишига - 5 дан бир қисмига қисқарган!

¹ «Фан ва турмуш». 1991 йил, 2-сон, 6-бет.

...Маълумотларга кўра, 1917-1918 йилги қаҳратон қиш пайти бу ерда аҳоли лашша каби кирилиб кетган... мурдаларни йиғиштириб олишга одам йўқ эди, уларнинг ит ва чия бўрилاردан ортган қолдиқлари ҳар қадамда учрар, бу бечораларнинг суяклари 1919 йилдагина тугал йиғиштириб олинди»¹.

Турар Рискулов шўроларнинг VII қурултойида қучли дард ва алам билан бутун бир миллат йўқ бўлиб кетиши мумкинлиги ҳақида огоҳлантирган эди. Очарчилик шу даражага етдики, ўлка тарихида ҳеч қачон бўлмаган воқеа - одам гўшти ейиш, одамхўрлик ҳақидаги масалалар суд ишларида кўриладиган бўлиб қолди. Инсон кўзи кўриб, қулоғи эшитмаган бундай ҳодисалар ҳақида озиқ-овқат комиссари большевик В.Ляпин: «Марказий Россиядаги очарчиликлар Туркистондаги даҳшатлар олдида ҳеч нарса эмас»,² деган эди. 1918 йил 20 ноябрда Туркистон Марказий Ижроия Кўмитаси очликка қарши кураш юзасидан Марказий Комиссия тузиш тўғрисида қарор қабул қилди. Бу ишда Турар Рискуловнинг хизмати катта бўлди. Ўз қўли билан ёзган таржимаи ҳолида у бундай деган эди: «Озиқ-овқат ишида диктаторлик ҳуқуқи берилган очликка қарши кураш Марказий Комиссияси (Комиссариат) мен томонидан тузилди (ўша пайтдаги «Известия»нинг барча сонларига қаранг), оч қолганларни таъминлаш иши ҳақиқатан ҳам ўзини оқлади... Биргина эски Топшкент шаҳрининг ўзидаёқ 30.000 маҳаллий оч қолган камбағаллар қутқариб қолинди...

1918 йилда 3.000.000, 1919 йилнинг 5 ойида эса 25.000 000 оч киши ўлка овқатланиш пунктлари томонидан маълум меъёردа озиқ-овқат билан таъминланди, шундан 1 майгача Помғолов қарамоғидаги 800.000 оч кишидан йилнинг охирида ҳаммаси бўлиб 144.000 киши қолди»³ Турар Рискуловнинг саъй-ҳаракатлари туфайли 1918 йил 13 декабр-

¹ «Фан ва турмуш». 1991 йил, 2-сон, 7-бет.

² Ўша жой.

³ Турар Рискуловнинг таржимаи ҳоли. - «Саодат» журнали, 1992 йил, 5-6-сонлар, 8-бет.

да Халқ комиссарлари шўроси очларни боқиш учун 40 миллион сўм маблағ ажратди. Т.Рискуловнинг ҳисоби бўйича бутун Туркистон учун ойига 80.789.769 сўм ажратиш лозим эди.¹ Ана шу ҳисобдан 1918 йилнинг кузидан бошлаб очлар учун тамадди шохобчалари ташкил этилди.

Турар Рискулов ва очликка қарши кураш комиссиясининг жонбозлиги туфайли жами бўлиб 1 миллион² туркистонликнинг ҳаёти сақлаб қолинди.

Аммо Туркистон ўлкаси мусулмонлари дахшат ва кул-фатларининг чегараси шулардангина иборат эмас. Шўролар ҳукуматининг ўзи расмий тан олган 1919 йилги маълумотларга қараганда, Туркистонда 1 миллион 114.000 одам очликдан ўлган. 1920 йил 29 июнда Россия коммунистик фиркаси МК ўзи қабул қилган қарорида 1 миллион 140 минг туркистонлик очликдан ўлиб кетганлигини яширмай қайд этган эди. Аммо 1926 йилда «Эрк» социалистик фиркаси бўлиб шаклланган фирканинг дастури 1917-1918 йилларда 2 миллион кишига кадар туркистонликлар очликдан ўлганлигини қайд этади³. Аммо бу фожеалардан марказий шўролар ҳукумати, шахсан В.И.Ленин беҳабар бўлса керакдир? деган иштибоҳ туғилиши мумкин. Аммо асосли далиллар бундай шубҳали саволларга ўрин қолдирмайди. Жумладан, 1920 йил 29 июнда РКФ Марказий Қўмитаси томонидан қабул қилинган қарорда бундай дейилади: «Мустамлака психологияси билан заҳарланган рус ишчилари кўлида бўлган Туркистондаги шўролар ҳокимияти даврида, келгинди европалик аҳоли билан маҳаллий халқ ўртасидаги муносабат яхши томонга ўзгарди эмас, балки яна ҳам кескинлашди. Чор ҳукумати даврида амалдорлар маҳаллий халқни асоратга солиш учун қандай йўл танлашган бўлса, бугунги «коммунист»лар ҳам худди шундай йўл танлашмоқда».

Мазкур қарорни «инқилоб» дохийси В.И.Ленин билмаслиги мумкинми? Албатта, у билар эди. Мабодо билса, мус-

¹ Устинов В.А. Турар Рискулов. Алматы, Қазақстан, 1996. стр.98-99.

² «Фан ва турмуш», 1991 йил, 2-сон, 7-бет.

³ Партия «Эрк» (Туркөстан)-Прага, 1926, стр.111.

тамлакачилик кайфиятидаги ўз аъзоларига Ленин бошчилигидаги коммунистик фирка қандай чора кўрди? Юқорида тилга олинган ўша қарорда бундай чора очикдан-очик ёзиб кўйилган: «Партиявий кучларни қайта тақсимлаш пайтида мустамлакачилик ва великорус миллатчилиги билан заҳарланган барча коммунистлар Марказий Қўмита ихтиёрига жўнатилсин». Вассалом, ана сизга ҳамма кўрилган чора. Холбуки, Туркистон шўролар ҳукуматининг аъзоси эсер К.Успенскийдан тортиб, то ўзини «Ўрта Осие Ленини» ҳисоблаб келган И.Тоболинга қадар ҳаммаси маҳаллий туб ерли аҳолига нисбатан мустамлакачилик ва великорус миллатчилиги оғуси билан заҳарланган эди. Туркистон халқлари миллий истиқлолининг улуғ вакилларида бири Мунавварқори Абдурашидхонов шўроларнинг VII қурултойида рус шовинистлари кирдикорларини фош этиб, қўйидаги мисолни келтирди: «Туркистон МИҚга савол берилдики, Перовск уездининг кўчманчи аҳолиси Оқмулла вилоятига кетиб қолгани ҳукуматга маълумми, деб». Бунга ўрток Успенский жавоб берди: Ха, ҳукумат билади, кўчманчи аҳоли кўчиб кетяпти. Бизга эса шу нарса ҳам маълумки, мусулмон аҳолисининг 50 фоизи очликдан ўлди. Энди, ўрт. Успенскийнинг бунга нима дейишини эшитишни истардик. У ҳар ҳолда шундай деган бўларди: «Ха, ўлиш одамларга хос нарса, шунинг учун ҳам улар ўлиб кетиши».

Албатта, Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг бу аламли ва кинояли юрак сўзларида аччиқ ҳақиқат ётар эди. Бу ҳақиқат шуки, чор Россияси даврида ҳам, шўролар Россияси даврида ҳам мустамлакачи унсурлар Туркистон ўлкасидаги туб ерли мусулмон халқларини одам, инсон ўрнида кўришмаган. Чунки давлат бошқарувининг шакл-шамойили ўзгаргани билан унинг мустамлакачилик моҳияти, мазмуни ўзгармади. Туркистон комфиркаси Мусулмонлар бюросининг раиси Турар Рисқуловнинг қўйидаги ҳасратлари бу фикрга ҳамоҳангдир: «Биз, шўрлик мусулмонларни Николай замонида қандай ҳайвон ўрнида кўришган бўлса, йўқсиллар ҳукумати даврида ҳам шундай...

Хозир ҳам зулматда яшамокдамиз, оч, яланғоч, итга ўшаб хор бўлиб ўлиб кетяпмиз. Бунинг учун ким айбдор?... Мен, бойлар тарафини олмоқчи эмасман. Бироқ бир камбағалнинг битта оти бўлгани ва шу отга арава қўшиб оиласини боқиб тургани ҳақида гапирмоқчиман. Бу бечораникига бир қизил армия жангчиси кириб келади, оилани боқиб турган отни текинга олиб кетади, энди оила нима хисобига кун кечиради, бунни сўраб ҳам ўтирмайди. Наҳотки шундай қилиш фирка дастури амалида бўлса? Бойларнинг мол-мулкани бўлиб беряпмиз деб, аслида 84 минг кишилик бутун шаҳарни талон-тароҷ қилишди. Хўш, бу нима деган гап?

Намангандан чикадиган барча маҳсулот, қимматбаҳо буюмдан тортиб то кулфгача рўйхатга олинди. Баъзи кишиларни қурол сақлашда гумон қилишиб қамашди. Қурол топиша олмагач эса, уларни шартли равишда озод қилдилар ва 5-10 минг сўм жарима тўлатдилар. Бу пуллар қаерга кетди, шўролар кассасигами ёки чўнтакками? Агар чўнтакка бўлса, бу холга қандай баҳо бериш керак? Ёки ўзлари ҳукмрон бўлишлари учун бу ҳукуматни барпо қилдиларми? Улар фақат русларни ҳимоялари остига олдилар, яхши едирдилар, яхши кийдирдилар, бошқаларнинг ишак газламалари ва қимматбаҳо буюмлари билан уйларни безадилар. Биз, мусулмонларга нима беришди? Қорнимизни тўйғизишдими? Йўқ! Устимиз бут бўлдимми? Йўқ! Агар яхши кийинтирганда, камбағаллар яланғоёк юришармиди? Агар қорнимизни тўйғизишганда, минг-минглаб одам очликдан ўлармиди? Бизнинг уйларда нималар қолди? Фақат жулдур тўшаклар, холос. Бошқа ҳеч нарса...»¹

Бундай оғир, даҳшатли ва ҳалокатли аҳволдан қутулиш учун нима қилмоқ керак эди? деган қонуний савол туғилади. Туркистон ўлкаси халқлари бу муаммони фақат келгинди, босқинчи ва мустамлакачи Россия шўролар салтанатига қарши истиклол, эрк ва озодлик учун кураш орқали ҳал қилиш мумкин, деб тушундилар ва шу йўлни танладилар.

¹ Каримов Ш. Қафасдаги қуш орзуси. -Т: Фан, 1991, 53-54-бетлар.

7-§. ТУРКИСТОНДА СИЁСИЙ БУХРОН

Туркистон мухториятининг ваҳшийларча қонга ботирилиши ва Қўқон шаҳрида туб ерли мусулмон аҳолининг оммавий равишда қирғин қилиниши, шўролар ҳукуматининг ўлкада юргизган мустамлакачилик, шовинистик сиёсатининг натижаси ўларок авж олиб кетган очарчилик Туркистон ўлкаси меҳнаткашларининг шўролар ҳукуматига нисбатан мислсиз нафрат ва ғазабини кучайтириб юборди. Халқ оммаси большевойларнинг сўз ва иш бирлигида осмон билан ерча фарқ борлигини амалда кўриб, очикдан-очик шўролардан юз ўгириб, Туркистон истиқлолчилари сафини тўлдира бошлади. Ўлкада сиёсий бухрон борган сайин кучайди.

Большевойлар ҳукумати ўлкада вужудга келган сиёсий бухрондан чиқиш учун ҳар хил тактик найрашларни ишга сола бошлади ва гўёки ўзини ўлкадаги меҳнаткаш ҳамда мазлум халқларнинг ҳимоячиси ва ғамхўри қилиб кўрсатишга уринди. Ана шундай тактик айёрликлардан бири Туркистонда шўролар мухториятини ташкил этиш ҳаракати бўлди. Чунки большевиклар маҳаллий туб ерли халқнинг аксарияти Туркистон мухторияти тарафида бўлиб, унга хайрихоҳлик кўрсатганлигини яхши билар эдилар. Большевойлар ўз ҳаракатларини оқлашга уриниб, биз ҳар қандай мухториятга қарши эмасмиз, фақат буржуйлар манфаатига хизмат қилувчи мухториятга (масалан, Туркистон мухторияти сингари) қарши-миз, ҳолоқ. Пролетариат, яъни йўқсуллар манфаатини ҳимоя қилувчи мухториятга эса биз тарафдоримиз ва худди шундай мухториятнинг ташкил этишни ўз мақсадимиз деб биламиз, дея содда ва авом халқни лақиллатдилар, маълум маънода улар ўз мақсадларига эришдилар ҳам.

Туркистон Мухтор Шўро Социалистик Республикаси (ТАССР)нинг ташкил этилиши

Большевойлар истак-хоҳишига батамом жавоб бера оладиган Туркистон мухтор шўролар Республикаси Туркистон ўлкаси Шўроларининг V қурултойида ташкил этилди. Ўлка

Шўроларининг V курултойи 1918 йил 20 апрелда ўз ишини бошлади. Унда 263 мандатга эга бўлган вакиллар қатнашди. Шулардан 86 киши большевик, 70 сўл эсер ва 87 киши фиркасиз эди. Курултойда туб ерли маҳаллий халқ вакилларидан бор-йўғи 50 га яқин киши қатнашди. Бу курултой вакилларининг атиги 20 фоизини ташкил этар эди. Шу боис курултой қабул қилган қарорлар маҳаллий мусулмон халқларининг талаб ва эҳтиёжларини ўзида тўла ифода этар эди, деб айтиш учун ҳеч қандай асос йўқ эди.

23-26 апрелда курултой саноат корхоналарини национализация қилиш, темирйўл транспортдаги ишларнинг бориши, ер-сувга доир тадбирларни амалга ошириш, ҳарбий қурилиш, Туркистондаги озик-овқат ишларининг аҳволи каби масалаларни муҳокама қилди ва қарорлар қабул қилди. 27 апрелда қабул қилинган «Туркистон Халқ комиссарлари шўросининг навбатдаги вазифалари тўғрисида»ги декларацияда очиқдан-очиқ мустамлакачилик руҳидаги қарор қабул қилинди. Унда: «...Туркистон Россия Федерациясининг таркибий қисми бўлиб қолади»¹, дейилган эди.

30 апрелда шахсан В.И. Лениннинг кўрсатмаси асосида курултой РСФСР таркибига кирувчи Туркистон Шўролар Мухтор Республикасини тузиш тўғрисида қарор қабул қилди ва «Туркистон Мухтор Шўро Республикаси тўғрисида Низом»ни тасдиқлади.

Курултой Туркистон Мухтор Шўро Республикасининг Марказий Ижроия Қўмитасини ва Халқ Комиссарлари шўросини сайлади. Марказий Ижроия Қўмитанинг таркибига 36 киши сайланди. Унда большевойлар ва сўл эсерлардан 18 тадан вакил бор эди. Марказий Ижроия Қўмитанинг раислигига большевик П.А.Казаков сайланди. Туркистон республикасининг олий давлат органлари таркибига биринчи марта маҳаллий туб ерли аҳоли вакиллари: Марказий Ижроия Қўмитага 7 киши ва Халқ комиссарлари шўросига 4 киши киритилди.

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Учинчи жилд. Бош муҳаррир И.Мўминов, 158-бет.

Туркистон Мухтор Шўро Республикасининг олий орган-ларига Собир Юсупов, Ҳаққул Хусанбоев, Иноғомхўжаев, Сафо Жўрабоев, Санжарбек Асфандиёров, А.Шарафутдинов, Саъдуллахўжа Турсунхўжаев, Ш.Остонбоев ва бошқалар аъзо бўлган эдилар.¹ Раҳбарлик ўринларининг 80 фоизини туб ер-ли бўлмаган миллатлар вакиллари эгаллаб олдилар. Ана шу тарика шўролар ҳукумати биз Туркистон ўлкаси халқларининг талаб ва эҳтиёжларини қондирдик, уларга мух-торият бердик, деб дунёга жар солдилар. Амалда эса берилган мухторият табиатан миллий эмас, ҳудудий эди, холос. Бу мухториятнинг барча самаралари мустамлакачи шўролар ҳу-кумати манфаатларига бўйсундирилган эди.

Бу оддий ҳақиқатни яна шундан ҳам билиш мумкинки, 1918 йил 4 июлда Москвада қақирилган шўроларнинг V курултойи РСФСРнинг биринчи шўро Конституциясини қабул қилгандан сўнг 1918 йил 5-14 октябрда Туркистон ўлка шўроларининг VI фанкулудда курултойи қақирилди. Унда РСФСР Конституциясидан кўчириб ва унга монанд тарзда Туркистон Мухтор Шўролар Республикасининг биринчи Кон-ституцияси қабул қилинди. Албатта, бу ишларнинг ҳаммаси сиёсий ўйин ва найрангбозликдан бошқа ҳеч нарса эмас эди. Айёрона сиёсий найрангбозлик Туркистон комфирқасини таш-кил этиш жараёнида ҳам яққол кўзга ташланди.

Туркистон комфирқасининг ташкил этилиши

Туркистон коммунистик фирқаси 1918 йил июнга қадар ҳам ташкилот сифатида уюшиб шаклланмади. Чунки ўтган мавзуларда таъкидлангани сингари комфирқанинг Туркистон ўлкасидаги маҳаллий туб ерли аҳоли ўртасида на моддий ва на маънавий таянч базаси йўқ эди. Комфирқа ғоялари маҳал-лий аҳоли учун тушунарсиз ва бегона бўлганлигидан кенг меҳнатқашлар оммаси унга эргашмади. Тўғри, 1918 йил июнь ойига келганда ўлкада 20 та партия ташкилоти бўлиб, улар-

¹ Шамсутдинов Р.Т. Совети ва образований национальных республик в Средней Азии (1917-1925 гг.) - Вопросы истории. М.1986.

нинг сафларида 2 мингга яқин фирка аъзоси бўлганлиги тарихий манбаларда қайд этилади. Аммо бу аъзоларнинг ҳаммаси асосан Европа миллатларига мансуб бўлган кишилар эдилар.

1917 йил октябрь тўнтаришидан сўнг коммунистик фирка мамлакатда ҳокимиятни ҳеч ким билан бўлишмайдиган ягона раҳбар фиркага айланди. 1918 йилда Урицкийнинг ўлдирилиши, В.И.Лениннинг ярадор қилиниши қабилар баҳонаси ўлароқ мамлакатда барча муҳолифат фиркалар фаолияти тақиқлаб қўйилди. Комфирка ўзининг яққабошчиликдан иборат раҳбарлик мавқеини сақлаб қолиши ва мустаҳкамлаши учун Россиянинг мустамлакалари бўлган ўлкалар на худудларда, шу жумладан Туркистонда ҳам ўзининг ишончли филиалларини шакллантирмоғи керак эди. Комфирка бундай филиаллар орқали бепоён мамлакат худудидаги давлат идора ва бошқариш тизимини ўз қўл остида бамисоли тартанак уяси сиғари қамраб марказлаштириб олар эди.

Ана шу узоқни кўзлаб тузилган режа тақозоси билан В.И.Ленин фиркавий-ташқилий ишларда чиниққан ўз шогирдлари: В.Д.Вотинцев, Н.С.Качуринер, М. Троицкийларни 1918 йилнинг биринчи ярмида Туркистон комфиркасини ташкил этиш учун Тошкентга юборди. Уларнинг ташаббуси ва ташкилотчилигида 1918 йил 17 июнда Тошкентдаги Хуррият уйида Туркистон большевикларининг ўлка конференцияси очилди. Конференция делегатлари асосан Европа миллатларига мансуб шахслар эдилар. Жумладан, конференцияда, аниқ бўлмаган маълумотларга¹ қараганда, 1500 партия аъзоси номидан 43 га яқин вақил иштирок этган. Булар Тошкентдан Тоболин, Першин, Финкельштейн, Вотинцев, Сидоров, Сорокин, Колесов, Сорокила, Голиков, Троицкий, Клевлев, Ермолов, Мальков, Солькин, Гаврилов, Алкснис, Боровер, Васильев, Гордеев, Ўдалов, Мельников, Бакташев; Самарқанддан Фоменко, Енютин; Андижондан А.П.Салаев, Д.С.Уржунин; Чоржўйдан Флоктистов, Марвдан Гейвандов, Қушқадан Жильцов, Кизиларноtdан Фокеев, Хўжанддан Бо-

¹ Конференция ҳужжатлари сақланмаган.

родин, Қўқондан Вершинин, Перовскдан Мигалин, Актюбинскдан Базаркин, Чалқардан Масленников, Черняевдан Курносовлар эдилар.

Конференцияда Туркистон ўлкасидаги деярли барча партия ташкилотларининг вакиллари қатнашаётганлиги учун ўлка коммунист-большовойлар фирқасининг биринчи курултойи деб аталди. Албатта, большевойлар курултойининг бундай таркибда бўлганлиги бир катор шовинистик характердаги қарорлар қабул қилинишига сабаб бўлди. Жумладан, ҳозирги пайт тўғрисида қабул қилинган қарорда дехқонларга нисбатан душманларча баҳо берилди. Курултой резолюциясида дехқонларни «Майда буржуа элементлари», «инқилобий йўқсилларнинг фақат муваққат ҳамроҳларигина бўла олади ва эртами-кечми инқилобий йўқсиллардан орқада қолади ва хатто контрреволюция учун таянч бўлиб қолади», деб кўрсатилди¹. Агар Туркистон ўлкаси туб ерли аҳолисининг асосий қисмини дехқонлар ташкил этганлиги ҳисобга олинса, мазкур қарорнинг нақадар реакцион мақсадларни кўзлаганлиги янада ойдинлашади.

Айни пайтда курултой қарорларида Туркистон ўлкасида мусулмон аҳолини даҳшатли қирғин қилишда ўз шафқатсизлиги билан ном чиқарган «дашноқутюн» партияси йўқсилларнинг иттифоқчиси² каторига киритилди. Бу ҳам сиёсий ташкилот ўларок шаклланаётган Туркистон фирқасининг мақсад-муддаоларини миллий ватанпарварлик туйғуси билан таҳлил қилиб, амалий хулосалар чиқаришга ёрдам беради.

Курултойда Туркистон коммунистик фирқасининг етти кишидан иборат Марказий кўмитаси сайланди. Марказий кўмита аъзоларининг Низомиддин Хўжаевдан ташқари ҳаммаси Оврупа миллатларига мансуб шахслар эдилар. Булар: И.Тоболин-раис, А.Солькин, В.Вотинцев, М.Троицкий, К.Сорокин ва П.Ермоловлардир. Ана шу тарика Туркистон

¹ Ўрта Осиё коммунистик ташкилотларининг тарихи.-Т.: Ўзбекистон, 1969 йил, 268-бет.

² Ўша манба.

коммунистик фиркасига асос солинди. Худди шу лаврдан бошлаб Туркистон коммунистик фиркаси шўролар ҳукмронлигининг 1918-1924 йилларида Ўрта Осиёда амалга оширилган сиёсий ўйинларга бошчилик қилди. Бу сиёсий ўйинлар янги-дан-янги худудий фирма ташкилотларини тузиш, Ўрта Осиёда Россия мустамлакачилиги тартиботларини мустаҳкамлаш мақсадида зарур бўлган барча айёрлик тадбирларини ипга солишни ўз ичига олар эди. Коммунистик фирканинг бу тадбирларига андаккина бўлса-да ўз мустақил фикрини билдирган шахслар шафқатсизларча ҳар хил ваз-қарсонлар билан жазоланарди.

1918 йилнинг иккинчи ярмидан эътиборан Туркистон коммунистик фиркаси Марказий қўмитасида ички вазият кескинлашди. Бу кескинлик асосан Марказий қўмитанинг раҳбарлик лавозимларида ўтириб олган «Эски коммунистлар» гуруҳи (И.Тоболин, Ф.Колесов ва бошқалар) билан марказдан юборилган фирма ходимлари - «ёш коммунистлар» гуруҳи ўртасида кучайиб кетди. Туркистон ўлкаси шўроларининг VI съезди қарори билан И.Тоболин ва Ф.Колесов барча раҳбарлик лавозимларидан четлатилган эдилар. Улар ўз атрофларига тарафкашларни тўплаб, раҳбарлик лавозимини эгаллаш учун янги келганларга қарши курашни авжга миндирдилар. Туркистон комфиркасидаги раҳбарлар ўртасида ички ҳокимият таллашиб олиб борилган кураш шу даражага етдики, у қафакат қуйи партия ташкилотлари, ҳатто ҳарбий қўшинни ҳам ўз гирдобига тортди.

Туркистон ўлкасида танг сиёсий вазият вужудга келди. Иш шу даражага бориб етдики, можарони тинчитиш мақсадида фавқулодда тергов гуруҳи тузилди. Ниҳоят, ушбу муаммо 1918 йил 17-29 декабрда ўз ишини олиб борган Туркистон комфиркасининг II қурултойигача олиб чиқилди. «Эски коммунистлар» гуруҳининг раҳбарлари И.Тоболин ва Ф.Колесов ўз хатоларига иқдор бўлдилар.

Курултой «эски коммунистлар» гуруҳининг нифоқчилик фаолиятини қоралади ва ундан умумфирка интизомига бўйсун-нишни талаб қилди¹.

Туркистон комфирқасидаги ички ҳокимият талашиб олиб борилган курашлар натижаси ўларок вужудга келган сиёсий бухрон ўлкада комфирқанинг обрўсини тушириб юборди. Бу курашга хатто ҳарбий қўшин раҳбарияти ҳам аралашди ва ўлкада ҳарбий тўнтариш ясаб, ҳокимиятни ўз қўлига олмоқчи бўлди.

Осипов исёни

Туркистон шўролар ҳукуматини ағдариш мақсадида 1919 йил январда амалга оширилган ҳарбий исёнга К. Осипов бошчилик қилди. Осиповнинг ўзи ким? Шўролар даврида яратилган тарих дарсликлари, қўлланма ва тарихга оид адабиётларда Осипов исёнини Англия разведкаси ва Россиядаги контрреволюцион кучлар тайёрлади, у аслида Русия ҳарбий қўшинининг офицери эди, деган фикр илгари сурилган. Албатта, бу даъво асоссиз эди. Масалан, «Ўрта Осиё Коммунистик ташкилотларининг тарихи» китобида қуйидаги жумлаларни ўқиймиз: «Улар (яъни инглиз жосуси Бейли ва Россиядаги контрреволюцион кучлар - *муаллифлар*) Туркистон республикасининг ҳарбий комиссари, алдон йўли билан большевистик партияга кириб олган авантюрист, собиқ прапорщик Осиповдан исённинг раҳбари сифатида фойдаланишга қарор қилдилар»². Албатта, бу фикрларга ишониш қийин. Чунки К.Осипов большевиклар партиясида тасодифий аъзо эмас, у 1913 йилдан бу партияга ҳақиқий аъзо бўлган ва большевикларнинг барча «синовлари»дан муваффақиятли ўтган эди. Шу сабабдан ҳам уни Туркистон республикасининг ҳарбий комиссари лавозимига тайин этган эдилар. К.Осипов ўтакетган шовинист, мансабнараст, Туркистон ўлкаси мусулмонларининг

¹ Туркистон коммунистик партияси съездларининг резолюция ва қарорлари.-Т.: 1958, 17-бет

² Ўрта Осиё коммунистик ташкилотларининг тарихи, 344-бет.

ашаддий душмани эди. Туркистон мухториятини тор-мор келтиришда ва Қўқон шахридаги дахшатларда К.Осиповнинг қонли панжалари изи бор. У Скобелевдан 4 та замбарак, 4 та пулемёт ва 140 та аскар билан Қўқонга келиб, ўз инсоний ҳақ-ҳуқуқи учун бош қўтарган маҳаллий туб ерли аҳолини қонга ботиришда фаол қатнашди.

У ҳолда Тошкентда шўроларга қарши исён кўтаришдан К.Осипов қандай мақсадни кўзлаган эди? деган савол туғилади. Унинг бош мақсади Туркистонда ҳарбий диктатура ўрнатишдан иборат эди. Туркистон шўролари раҳбариятидаги ҳокимият талашишлар К.Осиповга ёқмаётган эди. У ўлкада бутун ҳокимиятни якка ўз қўлида марказлаштириб олишни истар эди. Ана шу мақсадда 1919 йил 18 дан 19 январга ўтар кечаси Тошкентда К.Осипов бошчилигида шўроларга қарши исён бошланди. Уни шўролар ҳукумаги аъзоларидан Агапов ва Успенскийлар қўллаб-қувватладилар. Исёнчилар Туркистон республикаси большевойлар фиркаси ва шўро муассасаларининг кўзга кўринган раҳбарларини алдов йўли билан собиқ 2-Сибирь ўқчи аскарлар полкининг ҳарбий шахарчаси худудига олиб келишга муваффақ бўлдилар ва уларни ваҳшийларча отиб ўлдирдилар. Жами бўлиб ўлдирилганлар сони 35 кишини¹ ташкил этади. Булар: Туркистон Марказий Ижроия Қўмитасининг раиси В.Д.Вотинцев, Халқ Комиссарлари шўросининг раиси В.Д.Фигельский, республика фавқулудда тергов комиссияси (ЧК)нинг раиси И.П.Фоменко, Ички ишлар халқ комиссари ва Халқ комиссарлари шўросининг қотиби А.Н.Мальков, Тошкент шахар шўросининг раиси Н.В.Шумилов, Озиқ-овқат комиссари А.Я.Першин, Тошкент шахар Кенгаши раисининг ўринбосари В.Н.Финкельштейн, Тошкент шахар Касаба уюшмалари кенгашининг раиси ва молия халқ комиссари Е.Д.Дубицкий, Туркистон республикаси ҳарбий дала судининг раиси А.В.Червяков, партия дружинасининг командири Д.Г.Штильков, «Туркестанский коммунист» ва «Красноармеец» газеталарининг муҳаррири

¹ ЎзР МДА. 35-фонд, 1-рўйхат, 108-иш, 113-варақ.

М.Н.Троицкий, Тошкент шаҳар большевойлар партияси кўмитасининг аъзоси С.П.Гордеев, шаҳар сокчилари бош-лигининг ёрдамчиси Г.И.Лугил ва бошқалар эдилар.

1919 йил 19 январь эрталабгача исёнчилар ҳукумат муас-сасалари жойлашган Хуррият уйи, Тушроққўрғон (ҳозирги Президент девони биноси ўрнида) ва Бош темирйўл устахона-сидан бошқа шаҳарнинг барча идораларини эгаллаб олдилар. Исёнчилар махсус варақа-чакирик билан халққа мурожаат қилдилар. Унда, жумладан, бундай дейилган эди: «Шўролар ҳокимияти ағдарилди... Эндиликда большевойлар меросининг оғир юкини ўз зиммасига оладиган муваққат ҳукумат сизни оғишмасдан халқ ҳокимияти ғоясини амалга оширишга - Таъсис Мажлисига бошлаб боради». Аммо исёнчиларнинг нияти амалга ошмади. Исён шўроларга содиқ кучлар томони-дан бостирилди. Хусусан, бунда ҳарбий инструкторлар макта-бининг тингловчилари кўрсатган сабот - матонат ҳал қилувчи ўрин тутди. Бу исённи даф этишда Эски шаҳар шўроси раиси Н.Хўжаев бошчилигида Тошкент Эски шаҳар миллий партия дружинаси ҳам фаол иштирок этганди¹.

Осинов исёни бостирилгач, 21 январда сўл эсерлар тузган Ҳарбий инқилобий кўмита, Туркистон МИК, Халқ Комиссар-лари шўроси Сирдарё вилояти ижроия кўмитаси, Тошкент шаҳар шўроси ижроия кўмитаси, ҳарбий қисмлар, фирқа ва қасаба ташкилотлари вакилларининг қўшма мажлиси бўлди. Унда большевой А.А.Казаков бошчилигида Туркистон Рес-публикасининг Муваққат ҳарбий-инқилобий кенгаши сайлан-ди. Унинг таркибига А.П.Саликов, С.З.Рубцов, П.И.Ильясов, П.Елисеев сингари большевойлар билан бир қаторда 8 сўл эсер ҳам аъзо бўлиб кирди. Муваққат ҳарбий - инқилобий Кенгаш таркибига Н.Хўжаевдан бўлак туб ерли аҳоли вакил-ларидан ҳеч ким киритилмади. Ана шу тарика Осинов бошчи-лигида уюштирилган исён барҳам топди.

Хуллас, Тошкентда содир этилган Осинов исёни, ундан олдин эса Туркистон мухториятининг қонга ботирилиши ва

¹ Россия ижтимоий-сиёсий ташкилотлари тарихи давлат архиви (РИСТДА), 5-фонд, 1-рўйхат, 1100-иш.

Ўлкадаги очарчилик туфайли келиб чиққан даҳшатли фожеалар Туркистон шўролар ҳукуматининг тағ-замини ғоятда бўш эканлигини кўрсатди. Бунинг бош сабаби Туркистон ўлкаси туб ерли аҳолисининг шўролар ҳукуматига нисбатан ишончсизлик билан қараганлиги ва уни қўллаб-қувватламаганлиги эди.

8-§. ТУРКИСТОНДА БОЛЬШЕВОЙЛАР ЯККАБОШЧИЛИК ТИЗИМИНИНГ ЎРНАТИЛИШИ

Большовойлар ҳукумати Россия марказида бўлгани сизгари чекка ўлкалар, шу жумладан Туркистонда ҳам комфирканинг якка диктатурасини ўрнатиш йўлидан борди. Аммо у бу ишни режали суръатда ва устамонлик билан амалга оширди. Шу боисдан ҳам В.И.Ленин бошлиқ марказий ҳукумат улуғ давлатчилик, шовинистик ва мустамлакачиликдан иборат бош стратегик мақсадга путур етказмаган ҳолда баъзи бир тактик маневрлар ишлатиб, ўлкада ўз позицияси ва таъсир доирасини мустаҳкамлашга қарор қилди. Бунда асосий диққат-эътибор туб ерли маҳаллий аҳоли ўртасида большевистик ташвиқот ва тарғиботни кучайтириш асосида уларни турли йўллар билан шўролар таъсирига олишга қаратилди. Ана шу мақсадда РСФСР Халқ Комиссарлари шўроси 1919 йил 12 февралда Ш.З.Элиава раислигида «Туркистон ишлари бўйича алоҳида муваққат комиссия» тузди. Мазкур комиссиянинг асосий вазифаси Туркистонга ҳарбий ёрдам уюштиришдан иборат эди.

Дастлаб Туркистон халқларининг миллий мустақиллик, эрк ва озодлик учун курашини бостириш, сўнгра эса Хива хонлиги ва Бухоро амирлигини ҳарбий йўл билан мустамлака асоратига солишдан иборат мақсадларни кўзлаб, 1919 йил 5 мартда Шарқий фронт кўшинларининг М.В.Фрунзе кўмондонлигидаги Жанубий гуруҳининг тузилиши ўрта Осиё халқлари таклирида аянчли ва қонли даҳшатлар даври бошланганлигидан дарак берар эди.

Туркистон ўлкаси ижтимоий-сиёсий ҳаётида 1919 йил 7-31 мартда бўлиб ўтган ўлка шўроларининг фавқулодда VII

курултойи маълум даражада из қолдирди. Қурултой ишида Турккомиссиянинг аъзоси П.А.Кобозев қатнашди. У ҳозирги ҳолат тўғрисида маъруза қилди ва мамлакатдаги аҳволни характерлаб берди. Қурултой П.А.Кобозев маърузаси асосида сўл эсерлар фиркаси ҳалокатга учраганлиги ва Туркистонда ҳам бир фиркалик тузуми ўрнатилганлигини қайд этди. Май ойидан эътиборан «Дашноқутюн» фиркаси фаолиятига ҳам чек қўйилди.

Қурултойда Туркистон МИКнинг раиси деб А.А.Қазақов ва республика Халқ Комиссарлари шўросининг раиси қилиб К.Е.Сорокин сайланди.

Миллий ишлар секциясининг мажлисларида туб ерли маҳаллий аҳоли ўртасидаги ишлар даражаси қониқарсиз деб топилди ва бу масалага катта эътибор бериш лозимлиги кўрсатилди.

Туркистон ўлкаси шўролари VII фавқулодда қурултойининг миллий ишлар шўъбасида қўтарилган масалалар фирка конференциясида махсус қараб чиқилди. Конференция Туркистон коммунистик фиркаси ўлка қўмитаси қошида Ўлка Мусулмонлар бюроси (Мусбюро)ни тузиш тўғрисида қарор қабул қилди. Ўлка фирка қўмитасига Мусулмонлар бюросининг функциялари ва вазибалари тўғрисида Низом ишлаб чиқиш таклиф қилинди. Мусбюро таркибига Турар Рисқулов (раис), Абдуқодир Муҳиддинов, Низомиддин Хўжаев, Хусайн Иброҳимов ва Юсуф Алиев кирди. Мусбюро фаолиятига баҳо бериб, Турар Рисқулов ўз таржимаи ҳолида қуйидагиларни ёзган эди: «Мусбюро даври, бу - Туркистондаги маҳаллий меҳнаткаш аҳолининг катта силжиш даври эди, Мусбюро ўзини дастлаб Туркистоннинг соҳиби сифатида намойиш қилди, Мусбюро атрофида фақат маҳаллий коммунистлар ва меҳнаткаш омма эмас, балки тенг ҳуқуқли хорижий инқилобий партиялар ҳам бирлаштилари (масалан, ёш бухороликлар, ёш хеваликлар, озарбайжон, форс коммунистлари ва б.)»¹.

¹ Турар Рисқуловнинг таржимаи ҳоли. - «Саодат», 1992 йил, 5-6- сонлар, 9-бет.

Мусбюро даври маҳаллий аҳоли учун маълум маънода силжиш даври бўлса-да, у эркин фаолият кўрсата олмас ва канот ёза олмас эди. Чунки ўлкада сиёсий раҳбарлик лавозимлари большевойлар қўлида эди. Улар ўлкадаги танг сиёсий вазиятни ҳисобга олиб, вақтинча маълум маънода маҳаллий миллатларга Мусбюро атрофида уюшиб ҳаракат қилишга йўл берган эдилар, бу тактик айёрлик эди. Амалда эса Туркистон ўлкаси фирка ва шўролар муассасаларида раҳбарлик лавозимларини эгаллаб олган шахсларнинг аксарияти мустамлакачилик ва шовинистик оғу билан заҳарланган эдилар. Улар маҳаллий миллатларга, улар орасидан чиққан фирка аъзоларига, бир-икки раҳбарликка кўтарилган шахсларга нописандлик ва паст назар билан қарар эдилар. Буни 1919 йил июлида бўлиб ўтган мусулмон коммунистларининг биринчи ўлка конференцияси ҳам очиқ-ойдин қайд этган эди. Конференция ҳужжатларида «қўпгина масъул ўртоқларнинг» маҳаллий йўқсилларга ишонмаслиги, миллий қарама-қаршиликни қучайтираётганликлари, «мусулмон йўқсилларнинг талайгина жойларда давлат қурилишида тегишлича» иштирок этмаётганликлари тўғридан-тўғри таъкидланган эди. Туркистон Марказий Ижроия Кўмитасининг раиси ашаддий шовинист большевик А.А.Казаков ўлкадаги бундай вазиятни оқлаб, 1919 йил 24 майда ўша мусулмон коммунистларнинг I-ўлка конференциясида бундай деган эди: «Туркистон жумҳуриятида 95 фоиз мусулмон ва фақат 5 фоизгина руслар яшайдилар ва шу 5 фоиз бутун ҳокимиятни деярлик ўз қўлида ушлаб турибди. Шундай қилиб, озчилик ҳукмронлиги давом этмоқда. Лекин бу вақтинча ҳол. Мусулмон дунёси тайёр бўлгач, биз жумҳуриятни бошқариш ишини унга топширамыз. Биз уларга ёрдам берамыз.»¹

А.А.Казаков ва унинг атрофидаги рус шовинистлари Туркистон ўлкасидаги маҳаллий аҳоли саводсиз, пролетариат йўқ, шу боисдан улар ҳокимиятни мустақил бошқаришга тайёр эмас, деган асоссиз уйдирмани илгари сурдилар. Бундай

¹ Каримов Ш. Қафасдаги қуш орзуси. 50-бет.

нояни Туркистон компартиясининг III съездида (1919 йил июнда) П.Г.Константинополюский қуйидагича ифода этгани: «очик айтаманки, Туркистонда пролстариат йўк, ярим пролстариат бор, эзилган йўқсиллар бор, эзилган дехқонлар бор, назаримда, бу омма тарихий жараёни илгари сурадиган... инкилобий куч бўла олмайди»¹.

Турар Рискулов 1919 йил июнь ойида Туркистон комфиркасининг 3-ўлка қурултойида Турккомиссиянинг Фарғона тўғрисидаги маърузасида очик-ойдин айтган эди: «Фарғонада Шўро ҳокимияти йўк... У ерда эски Николай замолидаги тартиб ҳукмрон... Бизнинг фирқавий ўртоқларимиз барча мусулмон йўқсиллардан шубҳаланадилар... Ижроия қўмитанинг мажлисини қилганда баъзи масалаларни муҳокама қилиш чоғида эски шаҳарлар вакиллари мажлис залидан четланганлар, четлатилганлар ҳам - ўша ишчилар, рус йўқсиллари улардан четланмоқда»². Шу боисдан ҳам Туркистон Комфиркасининг кўзга кўринган арбобларидан бири илгари жадидчилик ҳаракати пешқадамларидан бўлган Тошпўлатбек Норбўтабеков 1920 йил 1-8 сентябрда Боку шаҳрида ўз ишини олиб борган Шарқ халқларининг биринчи қурултойида сўзлаган нутқида заҳарханда билан айтган эди: «Туркистон тарихи мусулмон дунёсининг бошқа қисмларида тарқалмаслиги учун, мен ҳокимиятимизни огоҳлантираман, уч йил давомида юригилаётган бу сиёсатнинг ҳамма нуқсонларини биламиз, биз айтамыз: контринқилобчиларингизни у ердан олингиз, миллатчилик уруғини сепувчи келгинди элементларингизни олингиз, коммунизм никоби остида ишлаётган мустамлакачиларингизни олингиз»³.

Туркистон комфиркаси IV ўлка қурултойи (1919 йил 12 сентябрь ва 6 октябрь) ва республика Шўроларининг VIII қурултойи Туркистон ўлкасида авж олган шовинистик сиёсатни қоралаган қарорлар қабул қилди. Аммо қарорлар қозғоғда қолди, шовинизм ва улўф рус мустамлакачилиги сиёсатиға

¹ Ўша манба.

² «Туркестанский коммунист», Ташкент, 2 июня 1919 г.

³ Съезд народов Востока. Стенографические отчеты. Петроград. 1920. стр. 90-91.

қарши ҳеч қандай амалий чора-тадбир кўрилмади, бундай чора-тадбирлар кўрилиши мумкин ҳам эмасди эди. Чунки ўлкада амалга оширилаётган геноцид, улун рус мустамлакачилиги ва шовинистик сиёсатнинг тепасида комфирқа ва шўролар ҳукумати раҳбарларининг ўзлари турган эдилар.

1919 йил октябрь ойидан кейинги даврда нафақат Туркистонда, балки бутун Ўрта Осиёда шўролар ҳукуматини ўрнатиш баҳонасида амалга оширилган даҳшатли қирғинлар, маҳаллий туб ерли мусулмон аҳлини инсоний кадр-қимматини топташ, оёк ости қилиш В.И.Ленин ташаббуси билан тузилган Бутунроссия МИҚ ва РСФСР ХК Шўросининг Туркистон ишлари бўйича комиссияси (Турккомиссия) номи билан боғлиқдир.

29 сентябрда РКП(б) Марказий Қўмитасининг Ташкилот бюроси Турккомиссия тўғрисидаги Низомни тасдиқлади.

1919 йил 7 октябрида ХК Шўроси Турккомиссия тузиш тўғрисидаги қарорни ХК Шўроси номидан имзолаш учун В.И.Ленинга ваколат беришга қарор қилди ва Ленин уни 8 октябрда имзолади¹. Комиссия таркибига Ш.З.Элиава (раис), Ф.И.Голошचेкин, Г.И.Бокий, Я.Э. Рудзутак, М.В.Фрунзе, В.В.Куйбишев кирди². Уларнинг олдинги учтаси Туркистон ишлари бўйича 1919 йил февралда тузилган алоҳида Муваққат Комиссиянинг аъзолари эдилар³.

1919 йил 4 ноябрда Турккомиссия фирқа-шўро ходимларининг катта бир гуруҳи билан Тошкентга етиб келди ва ўз фаолиятини бошлаб юборди. Шу муносабат билан В.И.Ленин «Туркистондаги коммунист ўртоқларга» махсус хат билан муносабат қилди.

У ўз хатида бундай деган эди: «Туркистон халқлари билан тўғри муносабат боғлаш эндиликда Россия Федератив Совет Республикаси учун, ҳеч муболағасиз айтиш мумкинки, жуда катта жаҳоншумул-тарихий аҳамиятга эгадир.

¹ СССР ОРМДА, 130-ф, 746-иш, 1-варақанинг орқаси: МЛИ МПА, 19-ф 1-в, 320-варақ.

² РИСТТДА. 122-ф, 1-р., 7-иш, 90-варақ.

³ Ўрта Осиё коммунистик ташкилотларининг тарихи. 399-бет.

...Бизнинг Туркистон комиссиямизга катта ишонч билан қарашингизни ва унинг директиваларига, яъни худди шу руҳда унга Бутунроссия Марказий Ижроия Комитети томонидан берилган директиваларга каттик риоя қилишларингизни жуда илтимос қиламан»¹.

Мазкур хат асосида Турккомиссия туб ерли мусулмон миллатларига ўз таъсир кучини ўтказиш учун қатор тадбирларни кўрди. Уларнинг асосий куч-қайратлари ўлкани Россиянинг мустамлакачилик сиёсати асоратида саклаб қолишга йўналтирилди. Комиссия аъзолари кескинликни юмшатиш учун 1920 йил январда Т.Рисқуловни Туркистон МИҚ раислигига кўтарди ва бошқа тадбирларни кўрди. Аммо Турккомиссия раҳбарлигида ўлкада амалга оширилган бир қатор тадбирлар омманинг мустақилликка бўлган интилишини қучайтириб юборди.

Бу борада 1920 йил 12-18 январда бўлиб ўтган Туркистон комфирқасининг V ўлка конференцияси характерлидир. Унда қатор масалалар билан бирга миллий масала ва миллий коммунистик секциялар тўғрисидаги масала ҳам муҳокама қилинди. Турккомиссия аъзолари ушбу масала бўйича айёрлик билан сопини ўзидан чиқариб, Турар Рисқуловни маърузачи этиб тайинладилар. Натижа улар кутганчалик бўлиб чиқмади. Маърузачи Турар Рисқулов конференцияда комфирқа ва шўролар ҳукуматининг ўлкада юргизаётган улур давлатчилик ва шовинистик сиёсатини аёвсиз танқид қилди ҳамда бир қатор амалий таклифлар киритди. Турар Рисқулов V ўлка фирқа конференциясининг очилиши арафасида ўз таклифларини мусулмон фирқа ташкилотлари III конференциясининг вакиллари муҳокамасига қўйиб, бу таклифларни қувватлаш бўйича уларнинг ваъдасини олган эди. Турар Рисқулов илгари сурган бу амалий таклифлар қуйидагилардан иборат эди: Биринчидан, республиканинг номини ўзгартириш, уни Туркистон мухтор шўро республикаси эмас, балки «Турк республикаси» деб аташ:

¹ Ленин В.И. ТАТ. 39- жид, 349-бет.

Иккинчидан, Туркистон комфиркасини «Турк комфиркаси» номи билан юритиш.

Учинчидан, «Туркистон республикасининг Конституциясини кайтадан кўриб чиқиш, миллий харбий қўшин тузиш». Турккомиссия аъзолари конференцияда Турар Рискулов таклифларини бекор қилдира олмадилар. Конференция Туркистон комфиркасини «Турк коммунистик фиркаси» деб аташ тўғрисида қарор қабул қилди. Аммо В.И.Ленин бошчилигидаги комфирка Марказий Кўмитаси ва шўролар ҳукумати конференция қарорларини назар-писанд қилмади, конференцияда Туркистон мустақиллиги масаласини кўтариб чиққан Т. Рискулов ва унинг маслақдошларига қарши курашни тавқилий жиҳатдан бошлаб юборди. Бу ишда Туркистон комфиркасининг V ўлка конференциясида қатнашмаган М. В. Фрунзе алоҳида рол ўйнади. Т.Рискулов В.И.Ленинга бир неча бор конференция қарорларини тасдиқлашни сўраб радиogramма қилган бўлсада, бу ишдан фойда чиқмади. 1920 йил 22 февралда Москвадан яхшигина «назарий маслаҳатлар» олиб, Тошкентга етиб келган М.В.Фрунзе конференция қарорига қарши чиқди.

1920 йил 8 мартда РКП(б) МК Туркистон комфиркаси тўғрисидаги қарорни имзолайди, аммо Турк комфиркаси ва Турк республикаси ҳақидаги қарорни тасдиқламайди. Марказнинг тутган йўлидан норози бўлган Т.Рискулов ва Н.Хўжаев бошлиқ Туркистон МИК вакиллари 1920 йил 17 майда Москвага борадилар ва Туркистоннинг мустақиллигини таъминлашга қаратилган дастурни имзолаш учун РКП(б) МКга топширадилар. Унда Турк республикасини ва Турк комфиркасини тая олиш, Турккомиссияни бекор қилиш, Туркистон fronti харбий-инқилобий кенгаши ҳуқуқларини чеклаш, Туркистондаги қизил аскарлар қўшинларини чеклаш, олиб чиқиб кетиш ёки унинг руслардан иборат қисмини миллий ихтилофларни кучайтираётганлиги учун қуролсизлантириш, мусулмонлардан миллий қўшин тузиш каби талаблар қўйилган эди. Шунингдек, дастурда ташки алоқалар,

ташки савдо ва ҳарбий масалаларни РСФСР ихтиёридан олиб Туркистон МИКга бериш илгари сурилган эди.

РКП(б) МК ва шўролар ҳукумати бу талабларнинг барчасини рад этди. Фақат рад этдигина эмас, мустақиллик на истиклол учун курашувчиларга қарши кескин чоралар кўрди, уларни қонундан ташқари деб эълон қилди. Истиклолчилар билан, уларнинг бошлиқлари ва яловбардорлари билан ҳар қандай музокаралар ва муросяю мадоралар бекор қилиниб, унинг ўрнига ёппасига кириб ташлаш тактикаси кўлланилди. Т.Рискулов В.И.Ленин билан бир қатор суҳбатлардан сўн ўз саъий-ҳаракатларидан ҳеч қандай натижа чиқмаслигини аниқлади, ўзининг тўғри таклифлари ва воялари учун «миллатчилик сари оғиш»да айбланди. Т.Рискулов ва унинг маслакдошлари ҳам раҳбарлик лавозимларидан четлаштирилди.

Ўшанда Ленин билан суҳбатлашганлардан яна бири Низомиддин Хўжаев (Туркистон МИК раиси ўринбосари) ҳам унинг номига ёзиб қолдирган маърузаномасида Фарғонада шўролар томонидан маҳаллий халққа қарши олиб борилаётган ваҳшиёна сиёсатни қоралаганиди. Н.Хўжаев Ленинга ўша пайтда Фарғонада 35 кўрбоши икки йилдан бери жанг ҳаракатлари олиб бораётганлигини, «босмачилик» fronti тугаши ўрнига, аксинча авж олиб бораётганини, Туркистон мустамлақачи «коммунист»ларининг нотўғри сиёсат олиб борганлиги оқибатида «босмачилар» бир печа мишг пиёда аскарга кўшайганини ёзган эди. «Расмий хабарларга кўра,-деб ёзади Н. Хўжаев, - Фарғона fronti тугатилган, аммо душман... маҳаллий коммунистлар ҳамда шўро ходимларини сўйди ва сўймоқдаки, бунга сабаб қизил аскарлар ва дашноқларнинг босмачиларга қарши кураш ниқобида тинч аҳолини қириб ташлаганида, аёллар номусига тегилаётганида, 26 кишлоқни қирганларида, Ўзганда 1500 киши қириб ташланганида, урушнинг икки йилида Фарғонада ҳарбий ўлжанинг - пулемёт, милтиқ ва бошқаларнинг умумий жами йўқлигидадир. Сизга таърифлаш учун Фарғонадаги дашноқлар тўғрисида маълумот бераман, Абрам дегаъ бир киши (армани, қизил аскар) Кува кишлоғида қуролсиз мусулмонлардан 87 кишини, ўртоқ Мартин 47 ки-

шини қилич билан чоғиб ташлади. Фарғонада шундай ҳолат юзага келган бир пайтда Фарғона дивизия ҳарбий комиссари қилиб (ТуркМИК раиси ўринбосарининг норозилигига қарамасдан) коммунист, армени Сааков тайинланди. Бу шунинг исботламоқдаки, биринчидан, Турккомиссия маҳаллий масъул ходимларга нисбатан фақат тилмоч сифатида муносабатда бўлмоқда.

Иккинчидан, бутун Туркистон воқеасида маҳаллий ходимлар аҳволини тасаввур қилиш мумкин бўлади¹.

РКП(б) МҚнинг Сиёсий бюроси 1920 йил 29 июнда «РКП(б)нинг Туркистондаги асосий вазифалари тўғрисида» деган номда бирлаштирилган бир неча қарорлар қабул қилди. Жумладан, «Туркистонда ҳокимиятни ташкил этиш тўғрисида» деган қарорда Туркистонда Бутунроссия Марказий Ижроия Қўмитаси, РСФСР Халқ Комиссарлари Шўроси ва РКП(б) МҚнинг доимий ваколатхонаси (амалда назоратчиси) бўлиши зарурлиги кўрсатилди. Бу билан ҳатто Туркистон комфиркаси Шўролар Ўлка Марказий Ижроия Қўмитасининг ҳаракат доираси ҳам чекланиб назоратга олинди.

Туркистон комфиркаси ва Туркистон шўролар муассасаларидан Т.Рисқулов ва унинг тарафдорлари изини батамом қуритиш мақсадини кўзлаб Турккомиссия 1920 йил 19 июнда ўлка қўмитасини тарқатиб юбориш ва Туркистон комфиркасининг муваққат Марказий қўмитаси тўғрисида қарор қабул қилди. Унинг таркибига Қ.С.Отабоев, С.Асфандиёров, В.П.Билик, Х.Иброҳимов, Н.Т.Тўрақулов, Қ.Ҳақимов, Д.Устабоев ва бошқалар кирди. Н.Т.Тўрақулов муваққат Марказий Қўмита Ижроия бюросининг масъул котиби этиб сайланди. Айни вақтда қарорда Туркистон МИҚнинг таркибини янгилашга қарор қилинди. Унинг раиси этиб Абдулла Раҳимбоев тайинланди. Ана шу даврдан Туркистонда партия ва шўро идораларини «ёт унсурлар» ва «контринкилобчи кучлар»дан тозалаш бошланди. Натижада Туркистон ком-

¹ РИСТТДА. 5-фонд. 1-рўйхат, 1100-иш.

фиркасида 1920 йил охирларида 58 минг аъзо бўлган бўлса, 1924 йилда уларнинг сони 26 минг кишига тушиб қолди.¹

Хуллас, 1920 йилларга келиб мустақиллик ва истиқлол учун очик-ойдин, ошқора кураш олиб бориш мумкин бўлмай қолди, бундай кураш йўлини танлаганлар тўғридан-тўғри босмачилар деб эълон қилинди, мафкура соҳасида ғоявий кураш олиб борганларга эса «миллатчилар» тамғаси босилди. Худди ана шу даврдан эътиборан маҳаллий миллий зиёлилар ва истиқлолчиларнинг каттагина қисми ўз кураш тактикаларини ўзгартирдилар, улар комфирка сафларида бўлиб, шўро идораларида турли масъул лавозимларда ишлаб, миллий истиқлол учун шўролар ҳукуматига қарши зимдан, яширин иш олиб боришга ўтдилар. «Биз яширин иш олиб бораётган бўлсакда, бу курашни Совет муассасаларида ва коммунистлар партиясида расмий вазиятда ишлаётган дўстларимиз билан тўла равишда маслаҳатлашиб, бир йўналишда олиб борардик»,² деган эди Закий Валидий Тўғон.

Шундай қилиб, большевойлар Туркистон ўлкасида ўзларининг якка ҳукмронлик мавқеларини ўрнатиш йўлида ҳеч нарсадан қайтмадилар. Улар бу мақсадни рўёбга чиқариш учун ташвиқот, тарғибот ва айвоқчиликдан тортиб то даҳшатли қирғин, талон-тарож ва ўтда ёндиришгача бўлган барча воқеалардан фойдаландилар. Бу ҳол шўроларга қарши халқ оммаси қаҳр-ғазаби ва нафратларининг борган сари кучайишининг асосий сабабидир.

¹ Ўзбекистон Республикаси энциклопедияси, 163-бет.

² Закий Валидий Тўғон. Хотиралар.-«Шарқ юлдузи», 1993, 9-сон, 152-бет.

2-боб. Миллий озодлик ва мустақиллик учун кураш жабҳасида

1-§. МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК ВА ИСТИҚЛОЛЧИЛИК ҲАРАКАТИНИНГ БОШЛАНИШИ, МОҲИЯТИ, САБАБЛАРИ ВА ҲАРАКАТЛАНТИРУВЧИ КУЧЛАРИ

Тарихий манбаларда Туркистон ўлкаси халқларининг шўролар босқинига қарши миллий-озодлик ва истиқлолчилик ҳаракатининг бошланиши ва уни даврлаштириш бўйича ҳар хил фикр-мулоҳазалар илгари сурилди. Жумладан, шўролар тарихшунослигида ўлкамиз халқларининг озодлик ва миллий мустақиллик учун кураши даврини кўр-кўрона граждандар уруши даври деб қаралди, Россиядаги фуқаролар уруши давридан айнан кўчириб олинди ва 1918-1920 йиллар билан белгиланди. Ҳолбуки, бу тарихий ҳақиқатга мутлақо тўғри келмайди. Бу борада ҳам тарихий воқеаларга ҳолисона берилган тўғри баҳони хорижда чоп этилган манбалардан топамиз. Жумладан, ватандошимиз Боймирза Хайит 1992 йилда Кельн шаҳрида чоп этилган «Босмачилик»: «Туркистонда 1917-1934 йиллардаги миллий кураш» китобида ўлка халқларининг миллий-озодлик ва мустақиллик кураши даврини тўғри ва аниқ белгилайди. Унинг фикрича, Туркистон халқларининг миллий-озодлик учун кураши 1934 йилнинг ўрталарига қадар давом этган. Бу катта давр икки босқичга бўлинади. 1. 1918 йил февралдан - 1924 йилгача. 2. 1924 йилдан - 1934 йилгача.

Туркистон ўлкаси халқларининг миллий-озодлик ва истиқлолчилик ҳаракатининг сабаблари тўғрисида ҳам тарихий манбаларда ҳар хил фикрлар баён этилади. Айниқса шўролар даврида чоп этилган адабиётларда ўлка халқларининг миллий-озодлик ва истиқлолчилик ҳаракатининг моҳияти бузиб, сохталаштирилиб, «босмачилик» деб аталди ва сабаблари бир

ёклама ёки жуда торайтириб кўрсатилди. Қонуний савол туғилади: «Босмачи» деган мудҳиш уйдирма ибораси қандай юзага келган? Жамики архивларда сақланаётган 1918-1919 йилларга оид ҳужжатларда «босмачилик» деган ибора учрамайди. «Таловчилар», «душманлар» деган иборалар большевойлар, шўро, харбий ташкилотлар ҳужжатларида кўзга ташланади. Ахир истиқлол йўлида миллий озодлик учун кураш олиб борган халқ миллий қаҳрамонлари ўзларини «босмачилар» деб атамаганлар-ку? Аксинча, улар ўзларини «Ислом аскарлари», «Мусулмонободлик жангчилар», «Ватан мудофаачилари», «Миллатни, юртни ажнабий босқинчилардан озод этувчилар», «миллий қўшин жангчилари», деб аташган. Миллий истиқлол ҳаракати сардорлари ўз номларига «бек» сўзини қўшиб, Мадаминбек, Шермуҳаммадбек, Исроилбек, Иброҳимбек, Парпибек деб атаганликлари ҳам бежиз эмас. Қариялар ҳануз у даврни «беклар замони» эди, деб эшлашади.

«Босмачи» иборасини биринчи бўлиб большевой мафкурачилар қўлладилар. «Жизнь национальности» (Москва, 1920 йил, июнь) ойномасида «Босмачилик фронти» мақоласи эълон қилинди. Бу иборани 1921 йили 4 апрелда мазкур мақола муаллифи, Фарғона қўшинлари қўмондони Д.Е.Коновалов ишлатди. П.Кушнев эса «босмачи» сўзини қароқчи маъносида қўллади («Красная Звезда». М. 1928, 1-сон).

Халқлар «дохийси» И.В.Сталиннинг «босмачилик ҳаракати 1918-1924 йилларда Ўрта Осиёда бир душман, ихтилоф ва миллатчи бўлиб, Ўрта Осиё республикаларини Совет Россиясидан ажратиш ва мустамлакачи синф ҳокимиятини янгидан қуриш ғояси билан бойлар томонидан бошқарилувчи сиёсий қароқчилик шаклида ўртага чиққан»¹ деган фикрлари шўро тарихчилари томонидан қабул қилинди.

А.Зевелев, Ю.Поляков, А.Чугуновнинг «Басмачество» («Босмачилик») китобида (Москва, 1981 йил) куйидаги сатрлар битилган: «Слово басмач происходит от тюркского глагола «басмак», что означает «давить», «притеснять», «насило-

¹ Али Бодомчи. Тўрқистон миллий истиқлол ҳаракати ва Анвар пошшо. 1-жилд. Қўрбошилар-Анқара, 1975, 8-бет.

вать». У народов Средней Азии понятия «басмач» означает «налетчик», «бандит», «разбойник», «насильник». Бундан кўринадики, муаллифлар «босмок» феълининг биринчи мазмунини олмасдан, уни онгли равишда тушириб қолдирганлар, асосий эътибор кейинги маъноларга қаратилган. Бу тушунарли, албатта. Чунки, бу маъно кўрсатилса, ўқувчида ўз-ўзидан қонуний савол туғилади: Хўш, «босмачилар» кимларнинг ерини босиб, тортиб олган экан? Ўз уйини, ўз ерини босиб олиш мумкин эмас-ку? Мантиксизлик кўринади-қолади. «Босмачилар» ўз ерини босиб олмаган, балки уни босмачилардан ҳимоя қилган. РКП(б) Марказий Комитетининг 1922 йил 18 май қарорида «босмачилик»ка қарши ҳарбий тадбирлар билан бирга аҳоли орасида жиддий тарғибот ташкил этилиши ҳам муҳим вазифа сифатида кўрсатилган. Жумладан, «Анвар пошшони аҳоли орасида инглизларнинг жосуси ва Шарқ халқларининг дупимани», деб тарғибот юритиш кераклиги айtilган эди.¹

Тарихдан маълумки, Анвар пошшо Камол Отатурк билан бирга инглиз империалистларига қарши ҳаёт-мамот жанглирида қатнашган. У «инглиз жосуси» бўлиши мумкин эмаслиги аён эди. Уни эл ичра обрўсизлантириш учун «инглиз жосуси» деб тарғибот юритиш вазифа қилинаётган эди. Худди шунингдек, Ватан мудрофаасига отланган ватанпарварларни ҳам халқ орасида обрўсизлантириш учун уларга нисбатан «босмачи» атамасини биринчи бўлиб шовинистлар тарқатганига шубҳа қилмаса бўлади.

Аммо бу каби ғайриилмий, тухмат қарашларнинг акси ўларок, ҳақиқатга яқин фикрлар ҳам ўша 20-йиллардаёқ билдирилган эди. Н.Е.Какурин, Г.Козловский, Л.Соловейчиклар «босмачиликни «партизанлар ҳаракати», «халқ ҳаракати», «инқилобий кураш», «озодлик кураши» деб талқин этишган. Ҳатто миллий қирғин айбдорларидан бири В.В.Куйбишев ҳам Бухородаги «босмачилик»ни озодлик кураши, «бу босқин-

¹ Иркаев М. История гражданской войны в Таджикистане. Душанбе. 1963. стр.328-329.

чилик, босмачилик ҳаракати эмас, балки сиёсий ҳаракатдир», деб айтган эди. Ҳарбий арбоблардан бири бўлган Врaчев 1922 йил 12 майда «Бухорода авж олган босмачилик маълум маънода халқ кўзғолони, халқ исёни ҳарактерига эга», деб кўрсатган. Ҳарбий комиссар Соколовнинг фикрича: «Босмачилик Туркистон халқининг бегона ҳокимиятга қарши миллий исёнидир»¹.

Таниқли раҳбар ходим Г.Сафаров «Колониальная революция. Опыт Туркестана». (М. 1921) асарида «босмачилик» ҳаракатини мустамлакачиларга қарши қаратилган миллий кураш, деб атаган.

Маҳаллий миллат вакилларидан Низомиддин Хўжаев, Турар Рискулов, Санжарбек Асфандиёров, Назир Тўрақулов, Қайғиз Отабоев, Абдурауф Фитрат, Усмонхон Эшонхўжаев, Иномжон Хидиралиев, Раҳим Иноғомов ва бошқалар ҳам «босмачилик»нинг моҳиятига тўғри баҳо берганлар ва уни миллий озодлик ва истиқлол учун кураш, деб талқин этганлар.

Туркистон тарихининг билимдони, «босмачилик уруғи» иштирокчиси Аҳмад Закийй Валидий (Тўғон) фикрича, «Босмачилик ҳаракати Туркистонда 1918-1923 йиллар охирида фалол ҳаракатларга эга ҳолда бутун қувватини ўзига жалб этиб ўртага чиққан муаззам озодлик ҳаракатидир»².

Бу миллий ҳаракатнинг бош кўмондонларидан бири Шермухаммадбекнинг айтишича, «босмачилик умум Туркистон истиқлоли учун бир ёқадан бош чиқарган ватанпарварларнинг ҳаракатидир.

Бу ҳаракат - чингизийларнинг, темурийларнинг, Улуғбекларнинг, Навоийларнинг юртини Москов таҳдидидан ҳалос этиш демақдир»³.

¹ Шамсутдинов Рустамбек. «Босмачилар» ким бўлган? «Фан ва турмуш», 1997 йил, 1-сон.

² Али Бодомчи. Кўрсатилган адабиёт. 6-бет.

³ Али Бодомчи. Уша жойда.

«Шермухаммадбекнинг укаси Нурмухаммадбек кўрбоши таърифича, «босмачилар» «мудофааи Ватан, мудофааи Дин, мудофааи Миллат» шиори остида ҳаракат қилганлар»¹.

Кизил салтанат мустамлакачилиги ва рус шовинизмига қарши бошланган Туркистон ўлкаси халқларининг миллий озодлик ва истиқлол учун курашининг сабаблари тўғрисида ёзма манбаларда ҳар хил қараш, ғоя ва фикрларга тўғри келамиз. Албатта, мазкур масала бўйича қалам тебратувчи ҳар бир шахс қайси миллатга, қайси сиёсий гуруҳга мансублигига ва ғоявий дунёқарашига, қимнинг буюртмаси ва топширигини бажараётганлигига қараб ижод қилади ва фикрлайди. Жумладан, П.Алексеевко ўзининг 1931 йилда чоп эттирган «Что такое басмачество?» китобида босмачиликнинг қилиб чиқишига асосий сабаб қилиб пахтани мусодара этиш ҳақидаги Колесов декрети оқибат натижаси ўлароқ юзага келган ишсизликни кўрсатади. Бу фикрга ҳарбий тарихчи Д.Зусв ҳам қўшилади². Аммо бу муаллифлар миллий-озодлик ва истиқлолчилик урушининг асл моҳияти ва сабабини очишдан ўзларини четга оладилар. «Ўзбекистон ССР тарихи» (Учинчи жилд. Бош муҳаррир И.Мўминов), «Ўрта Осиё коммунистик ташкилотларининг тарихи» китобларида, Х.Ш. Иноятовнинг «Ўзбекистонда Октябрь революцияси», «Народы Средней Азии в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции». (М. Мысль, 1984.) монографияларида, Ўзбекистон ва шўролар давридаги Ўзбекистон тарихига оид барча манбаларда асосан битта ғоя илгари сурилади: Англия ва Америка сингари империалистик давлатлар Ўрта Осиёни ўз асоратига солмоқчи эдилар. Шу боис улар Туркистондаги аксилинқилобий кучларни шўроларга қарши кўтардилар. «Ўрта Осиё коммунистик ташкилотларининг тарихи»да қуйидаги жумлаларни ўқиймиз: «Чет эл империалистларининг ғаламислиги ва мадади билан ички контрреволюция кучлари 1918 йил ёзида ўз фаолиятларини активлаштириб, Совет ҳокимиятига қарши қатъий ҳужумга

¹ Али Бодомчи. Ўша жойда.

² «Фан ва турмуш», 1991 йил, 2-сон, 6-бет.

ўтдилар. Туркистонда граждaнлар уруши авж олиб кетди»¹. Худди шу каби фикрни тарихчи олим Х.Ш.Иноятoв ҳам так-рорлайди: «Бутун мамлакатда бўлгани сингари совет Турки-стонида ҳам Америка ва айниқса Англия империалистлари қўллаб-қувватлаган ички контрреволюция кучлари совет хо-кимиятига қарши бош кўтарди»². Албатта, бундай фикрлар Туркистонда бошланиб кетган ўлка меҳнатқашларининг мил-лий озодлик ва истиклол учун кураши моҳиятини очиб бера олмайди.

Ўзбекистон тарихини «сохталаштирувчи»ларни сохтакор-ларча «фош этган» Г.А.Ҳидоятoв эса ҳаммадан ошиб тушди. У «босмачи бандалар бирон бир миллий ғоя учун курашмас-ди, бундай ғоялар уларга бегона эди»,³ деб ўлка миллий озод-лик кураши қахрамонлари суяқларини қакшатди. Юқорида келтирилган фикрлар 1918-1934 йиллар оралиғида қарийб 16 йил давом этган Туркистон ўлкаси халқларининг кураши са-бабларини тўлақонли акс эттира олмайди. Туркистон тарихи-нинг зукко билимдони Боймирза Ҳайит ўзининг «Туркистонда миллий кураш тарихининг асосий манбалари» мақоласида Туркистон ўлкаси халқларининг миллий-озодлик ва мус-тақиллик учун курашга отланиши сабаблари ҳақида фикр юритиб, бундай ёзган эди: «Совет аскарлари томонидан Қўқон шаҳрининг ишғол этилиши ва туркистонликларнинг душман-дан қутилиш истаги, Туркистонда озодлик курашининг янги-дан бошланишига йўл очди»⁴.

Бу фикрни маъқуллаган ҳолда яна шу нарсани қўшимча қилмоқчимизки, Шўроларнинг қизил қўшинлари ва хусусан арман дашиноқлари Қўқон шаҳридаги даҳшатли қирғинлар ва ёндириш-вайронагарчиликлар билан чекланиб қолмадилар. Улар Қўқон фожеалари баҳонасида бугун Фарғона водийсини қабристонга ва қултенага айлантирмоқчи бўлдилар. Шу йўл билан улар водийдаги аҳолини қўрқитиб, умуман бош кўтара

¹ Урта Осий коммунистик ташкилотларининг тарихи, 295-бет.

² Иноятoв Х.Ш. Ўзбекистонда Октябрь революцияси, 345-бет.

³ Ҳидоятoв Г.А. Тарих ва мафкуравий кураш, 140-бет.

⁴ Боймирза Ҳайит. Туркистонда миллий кураш тарихининг асосий манбала-ри. «Эрк» газетаси, 1990 йил, 1-октябрь, 19-сон.

олмайдиган қилиб қўймоқчи эдилар. Тарихчи олим Ш.Шомаъдиев берган маълумотларга қараганда, рус кизил аскарлари ва дашноқлар ана шу мақсадда 1918 йилнинг бошидагина Фарғона водийсидаги 180 шаҳар ва қишлоқни ёндириб қулини кўкка совурдилар. Ана шу даҳшатли қирғин давридагина Марғилон шаҳрида 7000 га яқин, Андижон шаҳрида 6000, Наманган шаҳрида 2000, Бозоркўрғон ва Кўконқишлоқ атрфларида 4500 туркистонлик мусулмон шахид бўлди¹. Бу, албатта, ўлка халқларининг мустамлакачи ва қонхўр Шўро босқинчиларига нисбатан қаҳр-ғазаби ва цафратининг мислсиз даражада кучайишига сабаб бўлди.

Юқоридаги фикр-хулосаларни умумлаштирадиган ва таҳлил қиладиган бўлсак, Туркистон ўлкаси халқларининг миллий-озодлик ва мустақиллик учун қуролли курашга отланишига сабаб бўлган асосий омиллар қуйидагилардир:

Биринчи ва асосий сабаб - Туркистон ўлкаси халқларининг эрк учун, озодлик учун ва миллий мустақиллик учун курашга тарихий анъанавий мойиллиги, ота-боболаримизнинг удумларига содиқлиги, босқинчи мустамлакачиларга нисбатан чексиз нафрати, тиз чўкиб, бўйин эгиб, қул бўлиб яшашдан кўра, тик туриб, курашиб жанг майдонида мардонавор ўлимни афзал кўришлиги, Ватан ва миллатга нисбатан чексиз хурмати, садоқати ва ватанпарварлигидир.

Иккинчи сабаб - чор Россиясининг мустамлакачилик ва шовинистик сиёсатига содик бўлган шўролар ҳукуматининг Туркистон ўлкасида олиб борган улуғ давлатчилик ва ўлка халқларининг инсоний қадр-қимматини ва нурурини камситувчи, оёқ ости қилувчи геноцид сиёсатидир. Большевойлар кози судловини бекор қилдилар, вақф ерларини тортиб олдилар, мулкчиликнинг барча хусусий шаклига чек қўйдилар, иқтисоднинг барча жабҳаларида давлат монополиясини жорий этдиларки, булар ҳам халқ оммасини советларга қарши қуролли кураш олиб боришга мажбур қилди. Большевойларнинг тартибот ва ташвиқотларига алданиб, дастлаб улар томо-

¹ Шомаъдиев Ш. Очерки гражданской войны в Ферганской долине.-Т: 1961, стр 56.

нига ўтган туб ерли аҳоли вакиллари октябрь тўнтаришидан сўнг ўз кўзалари билан шўролар ҳукумати юргизган сиёсатни кўриб, ундан юз ўгирдилар. Жумладан, Мустафо Чўкай ўғли 1917 йил 9 декабрдаёқ ўлкада ҳукмронлик қилаётган шўролар ҳукуматининг қўли бегуноҳ қурбонларнинг қонига буланган деган эди. «Чунки мазкур ҳокимият хунрезликнинг олдини ола биладиган мусулмонларсиз ўрнатилган. Хамкорлик ҳақидаги таклифларимиз исёндан сўнг ҳам улар томонидан рад этилди»¹.

Жадидларнинг «Хуррият» номли газетасида 1913 йил 9 майда «Большевикларимиз» деб номланган мақола эълон қилинди. Унда большевойларнинг барча ҳийла-найранглари фош этилади: «Большевиклар иш бошига ўтиб олгон кунларда: «Биз, кичик миллатларга тамом хуррият ва истиқлол берамиз!» деб ваъда қилган бўлсалар ҳам бу қурук сўзалари қовғоз устиндагина қолди, булар ҳозирча ҳеч бир миллатнинг мухторият ва истиқлолиятини тасдиқ этмадилар, балки биль-акс шундай мухторият ва истиқлолиятини эълон этган миллатларга тўп ва пулемёт билан муқобала этдилар ва этмоқдалар.

Большевикларнинг бу ғайри табиий тилаклари, бузук ғаразлари ҳозирча Русияда бўлғон ҳеч бир миллат тарафидан қабул қилинмади. Шунинг учундирки, большевиклар ўзларига бўйсинмай «социализм» маслагини қабул этмаган миллатлар билан урушмоқдалар. ...Мусулмонлар орасига муҳолифат солмоқ учун мусулмон солдатларини ва мусулмон ишчи, дехқонларини иғво этдилар... Мусулмонлар большевикларнинг бузук муддаоларини англаб олиб, ўзларини тортдилар, алданмадилар».

Тошкент шаҳар Думасининг сўнги мажлисида мусулмон депутати Ибн Ямин Ёнбосв шўролар ҳукумати ҳақида бундай деган эди: «Ҳозирги ҳокимият (Ф.Колесов ва бошқалар) тан олинган демократиялиги даргумон. Ушбу ҳокимият мусулмонлар номидан гапирishi эса қип-қизил ёлғон... Мазкур хо-

¹ «Туркестанский вестник», 1917 йил, 9 декабрь.

кимиятнинг асл кучи - тўп ва пулемётлардир, лекин биз, му- сулмонлар, бу кучдан кўркмаймиз. Бизда ўзга куч мавжудким - ул куч руҳимиздир. Тарих ушбу сохта ҳокимиятнинг амали- ни коралайдиган вақт, албатга, келажак! (олқишлар).¹»

Учинчи сабаб - Туркистон мухториятининг қонга ботири- лиши ва Қўқондаги даҳшатли фожеалардир: Аслида бу фо- жеаларни миллий озодлик ва мустақиллик учун қуролли ку- рашнинг бошланишига сабаб деб эмас, балки бундай қонли муҳорабанинг бошланиши учун бир тўртки, баҳона деб қарамоқ мақсадга мувофиқдир. Чунки Қўқондаги даҳшатли воқеалар озодликка, эрққа ва миллий мустақилликка йиллар давомида ташна бўлган Туркистон ўлкаси халқларининг сабр қосасини ҳаддан ташқари тўлдириб юборди. Қўқондаги шўро аскарларининг милтиқ, тўп ва замбараклардан отган ўқлари ўлка халқларининг тинч воситалар ёрдамида озодликка, мух- ториятга ва миллий мустақилликка бўлган сўнгги умидлари- нинг чилпарчин бўлганлиги ва ўққа тугилганлигини билдиради. Ватан, миллат, озодлик, хурлик, эркинлик ва миллий мустақиллик каби тушунча ҳамда воялардан бегона бўлмаган ва сариқ вабодан қутулиш истаги андаккипа бўлса-да қалбида жўш урган миллат вакиллари қўлга қурол олишга мажбур бўлдилар. Буни истиклол фидойиси, озодлик ҳаракатининг атоқли вакили ва халқ лашқари сарқори Мадаминбекнинг қуйидаги сўзлари ёрқин ифода этади: «Қўқон (Туркистон) Мухторияти ҳукумати даврида мен - Мадаминбек мусулмон қўшинларига етарли даражада ёрдам бера олмадим. Мен большевиклар ҳокимиятини халқ учун энг яхши ва фойдали ҳукумат деб ўйлаган эдим. Лекин тез орада шунга ишонч хо- сил қилишманки, большевиклар бой, камбағал ва қашшоқларни талашдан нарига ўтмас экан. Шунинг учун ҳам мен шўролар хизматини тапшаб, эски Марғилон кўрбошиси (милиция бошлиғи) лавозимидан кетдим»².

¹ «Туркестанский вестник», 1917 йил, 9 декабрь.

² Ражабов Қ.Қ. Фарғона водийсидаги истиклолчилик ҳаракати: моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари (1918-1924 йиллар). Т.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация.-Т.: 1994, 34-бет.

Хуллас, истиклолчилик ҳаракатининг, миллий курашнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи дехқонлар, чорикорлар, мардикорлар, ҳунармандлар ва косиблар эди. Бу қудратли ҳаракатнинг асосий кучи дехқонлар ва ҳунармандлар эди. Уларга шаҳар аҳолисининг аксарият қисми: ўзига тўқ бадавлат оилаларнинг вакиллари, савдогарлар, ислом дини арбоблари ҳамда баъзи бойлар қўшилди. Истиклолчилар сафида оқ-қорани тушунган, саводхон кишилар - зиелилар ҳам кўпчилиқни ташкил қиларди. Улар жадидлар орасидан ажралиб чиққан Туркистон мунавварлари ва муборизлари эди. Бир сўз билан айтганда, истиклолчилар сафида халқнинг барча табақасига мансуб кишилар бор эди¹.

Ана шу тарика Туркистон ўлкасидаги барча халқлар: ўзбек, қирғиз, қозоқ, туркман, тожик ҳамда қорақалпоқлар шўролар истибдодига қарши озодлик ва миллий мустақиллик учун қонли жангга отландилар.

2-§. ҚЎЛДА ҚУРОЛ, ҚАЛБДА ВАТАН ТУЙҒУСИ

Ҳа, Туркистон ўлкаси халқлари қўлга қурол олиб, қалбда ватанпарварлик туйғуси билан озодлик ва мустақиллик учун муқаддас жангга отландилар. Ҳар иккала томондан бу қирғинбарот жангда қанча киши қатнашди? деган саволга манбаларда турлича рақамлар келтирилади. Жумладан, Шўро тарихчилари асарларида бу рақам 6 мингдан 60 минггача деб тилга олинди. Инглиз олими Р.Фрезер 1922 йил ноябрда Туркистонда 100 минг кишилик шўро қуролли қучларига қарши 60 минг истиклолчи курашган, деб ёзади.

Туркистон Республикаси Марказий Ижроия Қўмитаси раиси И.Хидиралиевнинг маълумотларига қараганда, 1920 йил сентябрда истиклол курашчиларининг сони 70 минг кишига етган. Бу рақамлар вақтга, шароитга қараб гоҳ кўпайиб, гоҳ азайиб турган. Бу ўринда 2-Туркистон ўқчи дивизияси

¹ Ражабов Қ., Ҳайдаров М. Туркистон тарихи (1917-1924 йиллар) (Университетлар ва педагогика институтлари учун ўқув қўлланмаси). Тошкент. «Университет», 2002, 110-бет.

командири Ф.Д.Каршовнинг 1920 йил 8 августда Туркфронт қўмондони М.В.Фрунзегга телефон орқали юборган хабари диққатга лойик: «Фарғонадаги кураш ерли халқнинг Шўро ҳукуматига қарши уюшган кўзғолонидир. Ўтган сафарги операцияда босмачилар жуда катта талофат кўрдилар, ҳозирги пайтда уларнинг сафи яна тўлдирилди, ҳатто кўп, ҳар бир винтовкага беш номзод бор».

Истиклолчиларга қарши жанг олиб борган кизил аскарлар, Боймирза Ҳайитнинг таъкидлашича, 160-170 минг кишига етган. Айни пайтда кизиллар замонавий қурол, ҳарбий техника, пулемёт, аэроплан ва бошқа воситаларга эга эдилар. Истиклолчилар бу жиҳатдан заиф бўлганлар. Бирок жанговарлик, ҳақ ишига садоқат, истиклол руҳи уларда жуда кучли бўлган.

Туркистон фронти қўмондони А.С.Пугачев, Инкилобий ҳарбий Кенгаш аъзоси Берзин, Штаб бошлиғи Шуваловлар «Рота командирларигача бўлган барча ҳарбий бошлиқларга босмачиликка қарши кураш бўйича кўрсатмалар»ида «босмачилар»га бундай таъриф берадилар: «Босмачиларнинг характерли томонлари айёрлик, ниҳоятда топқирлик, жасурлик, эпчиллик ва толмаслик, маҳаллий шароитни яхши билиш, бир вақтнинг ўзида тўдалар ўртасидаги алоқа бўлиб ҳисобланган аҳоли билан борлиқлик... Босмачилар - айёр, лекин уларни алдай олиш керак: босмачилар топқир, жасур, чапдаст ва толмас, демак, улардан топқирроқ, жасоратлироқ ва чапдастроқ бўлиш керак; пистирмалар қўйиш, кутилмаганда пайдо бўлиш; босмачилар маҳаллий шароитни яхши билмаганлигимиздан фойдаланаётган экан, уларни биз яхши ўрганишимиз, босмачилар маҳаллий аҳолининг обрўйига таяниб иш кўраётган экан, биз ҳам шунга эришишимиз керак»¹.

Албатта, бу маълумотлар нисбий характерга эгадир. Китобхон учун энг характерли ва ишонарли далил миллий озодлик ва истиклол учун жанг қилган, содир бўлган тарихий

¹ Босмачиликка қарши кураш бўйича кўрсатмалар тўплами (рус тилида). Тошкент, 1924. 16-бет.; Русчаси: Сборник указаний по борьбе с басмачеством. Издание Реввоенсовета Туркестанского фронта. Ташкент, 1924

воқеаларни ўз кўзи билан кўрган ёки унинг бевосита иштирокчиси бўлган истиқлолчилик ҳаракати саркорлари - кўрбошилар авлод ва зурриёдларининг маълумотлари жуда қимматлидир. Адолатли кураш йўлида жон бериб жон олган халқ қасоскорларининг лашкарбошилари - кўрбошилар фаолиятининг солномачиси Шаҳобиддин Яссавий 1984 йилда ёзган «Туркистоннинг аччиқ ҳақиқатлари» китобида 114 кўрбоши ҳақида маълумот беради.

Туркистондаги миллий-озодлик ва истиқлолчилик ҳаракатининг йирик марказларидан бири Фарғона водийси бўлди. Бу ердаги халқ озодлик ва миллий мустақиллик ҳаракати ҳақ ва адолат иши учун толмас курашчи ҳамда жасур саркарда - кўрбошиларнинг катта бир авлодини ўз орасидан тарбиялаб етиштирди. Кичик ва Катта Эргашлар, Муҳаммад Аминбек (Мадаминбек), Шермуҳаммадбек (Шермат), Холхўжа Эшон, Парпибек, Муҳитдинбек, Омон Паҳлавон, Нурмуҳаммадбек, Жонибек қози ва бошқалар ана шулар жумласидандир.

Шўролар даврида Кўршермат деб ҳақоратланган, аслида эса Туркистон ўлкаси халқлари миллий-озодлик ва мустақиллик учун курашининг йирик сардори - Шермуҳаммадбекнинг ўғли Давронбек Нью-Йорк шаҳрида истиқомат қилади. Шермуҳаммадбекнинг укаси (у йирик кўрбоши бўлган) Нурмуҳаммадбекнинг ўғли Анварбек ҳам ўша ерда яшайди. Уларнинг қўлида ноёб бир ҳужжат сақланади. Бу ҳужжат бевосита Шермуҳаммадбек раҳбарлигида 1927 йил шабон ойининг биринчи кунда Афғонистоннинг пойтахти Кобул шаҳридаги боғи Алимардонда хатга туширилган. Шермуҳаммадбек ва Нурмуҳаммадбек ўз понсодлари билан мазкур боғда тўпланадилар ҳамда келажак авлодлар учун 1917-1924 йилларда Фарғона водийсида миллий-озодлик ва истиқлол учун жон фидо қилганлар хотирасига бағишлаб ҳужжат қолдиришга аҳд қиладилар. Ҳужжат эски туркий тилда арабча имлода ёзилган бўлиб, дастхат муаллифи андижонлик истиқлол фидойиси Абдулҳай Махдумдир. Унда ғоятда қимматли рақам ва маълумотлар келтирилган. Шу боис ҳуж-

жатнинг баъзи бир парчаларини матнига ўзгартириш киритмасдан ўз ҳолича айнан келтирдик:

«Мухтарам оркадошлар! Авлод умри Русияда хуррият тарафдорлари Русия императорлигига қарши бир ҳаракат этилибдур. 1333 хижрийда мутобик 1917 чи исавийда мухториятларини олиб, ҳар миллат ўз ҳукукига соҳиб улуб икки йил хуррият тарихи ила сурди. Бу ҳукумат ташкил улуб усули салтанати усули машвора тла тақдил этилдилар. Оқибат мухториятчилара қарши инқилобчилар хуруж килиб, коммунист ёки большевик шиори ила буюк бир тўфон келтурди. Бу тўфоннинг ҳашаротлари ва захарларила ҳайвонотлари бечора оқ гурухлари ҳалок этиб, мухториятда маҳв этди. Бу хурриятни махвир 1334 чи хижрий мутобик эди. Бу маҳораба икки йил давом этди. 1336 чи хижрийда большевизм ғалаба қозониб, бу нахрнинг раҳнамози асли яҳудий ва кейин руслашмиш Ленин номида бир инқилобчи улуб Бутун Русияда ҳоким ўлди. Сўнгра бу большевизмга Русия ва мусулмон миллатчилари такрор исён этиб, бир тарафдан мухороба очдилар. Жумладан Туркистонни Фарбийини Фарғона ва Хива ва Бухоро атрофларидан чўх мужоҳидлар майдони мухоробаи отилдилар. Булардан машхурлари етти йил давомида ғайрат этганларидан икки кимса эди. Бири - Фарғона мужоҳидлари раиси Иброҳимбек эди».

Хужжатда Фарғона водийсида миллий-озодлик ва истиклол учун жанг қилган кўрбошилар ва уларнинг фаолиятига дахлдор маълумотлар келтирилади. Улардан энг муҳимларини жузъий қисқартиришлар билан келтиришни зарурий эҳтиёж, деб ҳисоблаймиз:

Шермуҳаммадбек 23 ёшида истиклол курашига киришган, аввал 13 минг, сўнгра 103 минг аскарга эга бўлган. Унинг етакчилигида Эришбек, Мадаминбек, Холхўжа Эшон, Парпибек, Муҳитдинбек, Омон паҳлавон, Нурмуҳаммадбек, Жонибек қозилар миллий-озодлик урушини олиб борганлар.

Қўқонлик Эргашбек 35 ёшида 6 йил уруш олиб борган, 12 минг аскарни бўлган, мухораба майдонида шаҳид бўлган.

Марғилонлик Мадаминбек 23 ёшида 10 минг аскари билан 3 йил уруш олиб борган, 1920 йил майида шаҳид бўлган.

43 ёшли ўшлик Холхўжа 8 та лашкар бошлиқлари, 10 минг аскари бўлган, бир гуруҳ йигитлари билан Олой водийсида қор кўчкиси остида қолиб кетган.

Андижонлик Парпибек қўрбоши 35 ёшида 8 нафар лашкар бошлиқларига, 10 минг жангчига эга бўлиб, 5 йил кураш олиб борган, 1921 йили Сузоқда шаҳид бўлди. Кўкжарлик Мухиддинбек 40 ёшидан бошлаб 11 та лашкарбоши, 13 минг қирғиз йигитларидан иборат жангчилар билан 7 йил уруш олиб бориб шаҳид бўлди. Наманганлик Омон полвон 6 лашкарбоши, 8 минг аскар билан 7 йил жанг қилиб шаҳид бўлди. Яккатутлик Нурмухаммадбек 18 ёшидан 7 йил уруш олиб борди. Ўзганлик Жонибек кози миллий кураш боплаганида 50 ёшда эди. У 4 нафар лашкарбошига ва 10 минг аскарга эга бўлиб, 7 йил уруш олиб борди, Шарқий Туркистонга муҳожир бўлиб ўтиб кетди.

Андижонлик қўмондон Парпибек қўрбоши қарамоғидаги 7 нафар лашкарбоши ҳам миллат, ватан учун бўлган жангларда қаҳрамонларча шаҳид бўлишган. Уларнинг ҳар бирида 1200 дан ўзбек йигитлари бўлган.

Нурмухаммадбек қўмондонлигида 25 нафар лашкарбоши бўлгани ўша ҳужжатда қайд этилган.

Ўша 1927 йили Қобулдаги Боғи Алимардонда тузилган бу рўйхатдаги шаҳид бўлган лашкарбошилар хотироти лавҳасига мана бу сўзлар битилган эди: «Қабрингда роҳат топ, миллат шаҳидлари, ёш Фарғона мужоҳидлари, қаҳрамонлари!

Яшасун миллат қаҳрамонлари! Қабрингда роҳат топсун, Фарғона шаҳидлари! Истиқлол тарафдорлари! Махв улсун коммунизм, оҳ Фарғона!

Қабрингда роҳатда бўл! Фарғона шаҳидлари! Номларингни бир кун хотирлайдилар. Сизларга дуолар ўқиймиз, Ватан авлодларина ибрат этармиз, қаҳрамон миллат йигитлари!...»¹

¹ Қаранг: Шамсутдинов Рустамбек. Фарғона қўрбошилари. «Фан ва турмуш», 1997 йил, 2-сон, 24-25-бетлар.

Ҳақиқатан ҳам ватан фидойиларининг шиорлари: «Туркистон - туркистонлик халқларнинг ватанидир», «Туркистонни фақат туркистонликларнинг ўзи босқинчилардан халос қилади!», «Дин учун курашда шаҳид бўлайлик ёки зафар қозонайлик», «Бойлигимизни, ҳаётимизни дин ва ватан йўлида қурбон қилайлик!» кабилардан иборат эди.

Шаҳобиддин Яссавий берган маълумотларга қараганда, Хайит Баходир қўрбоши (Қорабулоқдан): «Эски душманимиз русдир. Оқ рус, кизил рус - ҳаммаси бир русдир. Юртимиздан ҳайдаймиз! Ё шаҳид, ё ғозий бўламиз!» дерди.

«Муҳаммадаминбек (Марғилон, Сувчи маҳалласидан). Нихоят сиёсатдон, ботир, тadbирли, қаҳрамон. Озод Туркистон курувчи, номдор бўлган бахтсиз, бу буюк тоймас кўмондонни танитмоқ учун ҳар қанча сўзласак, арзишга эгадир. Ҳақиқатдан, дин, ватан ва миллат фидойиси бўлди. «Туркистон - туркистон халқининг юртидир. Душманни юртимиздан ҳайдаймиз!» дерди»¹.

Носирхон Тўра (Наманганда): «Туркистон она юртимиздир. Туркистон турк қаҳрамонлари бешигидир! Жиход, Жиход! Ғазот, Ғазот!» дерди.²

Юқорида Туркистон халқлари миллий-озодлик ва истиклол учун курашининг биринчи босқичи 1918 йил февралдан - 1924 йилгача бўлганлиги таъкидланди. Бу даврда курашнинг асосий маркази Фарғона водийси бўлди. Тарихчи Боймирза Хайит сўзларига қараганда, кизил аскар қўшинларига қарши курашнинг илк ўчоғи Қўқон шаҳри бўлган ва бу курашнинг бошида Кичик ва Катта Эргаш³ ҳамда Муҳаммад Аминбек (Мадаминбек)лар турганлар. 1918 йил февраль ойида кизил аскарлар Туркистон мухториятини тормор қилиб, Қўқонни қонга ботиргач, шаҳарни ҳимоя қилишни ўз зиммасига олган Кичик Эргаш ўз қарамоғидаги кучлар билан Қўқонни ташлаб чиқишга мажбур бўлди. У шаҳарга яқин

¹ «Эрк» газетаси, 1992 йил, 6-13 февраль, 5-сон.

² Уша манба.

³ Биринчисининг бўйи паст бўлганлиги учун «кичик», иккинчисининг бўйи баъанд бўлганлигидан «катта» лақабини олишган эди.

Бачкир қишлоғига келиб ўрнашди ва шу ердан туриб қизил каллакесарларга қарши курашни давом эттирди. Кичик Эргаш 1918 йил 27 февралда қизил аскарларга қарши олиб борилган жангларнинг бирида ҳалок бўлди.

1918 йил март ойида Бачкир қишлоғида 40 та қўрбоши тўпланиб, Катта Эргашни «Амир ул Мусулмон»ликка кўтардилар. Асли бачкирлик бўлган бош қўмондон Мулла Эргашга Мадаминбек ва Шермуҳаммадбек ўринбосар этиб тайинландилар. Юкорида таъкидланганидек, Мадаминбек шўроларнинг адолатсизлигини кўргач, Қўқонни тарк этиб, Марғилонда «Марғилон мухторияти»ни тузиш ҳаракатини бошлаб юборган истиқлолчи кучлар томонига ўтди. Бу ҳаракатга А.Ўразаев, Я.Агеев, Мир Одилбек, М.Мираҳмедов, М. Чанишев ва бошқалар бошчилик қилдилар.

Туркистон мухториятини Марғилонда тикламоқчи бўлган кучларга қарши хунрезликка Қўқон фожасининг фаол иштирокчиси Осипов бошчилик қилди. Тиш-тирноғигача қуролланган Осипов кучларига қарши оз сонли ватанпарварлар Мадаминбек раҳбарлигида мардларча жанг қилдилар. Хатто 22 февралда улар Осиповни чекинишга ҳам мажбур қилдилар. 23 февралда Мир Одилбек Марғилонда «Туркистон мухторияти» тикланганлигини эълон ҳам қилди. Аммо 24 февралда қизил аскарлар ва дашноқлар катта куч билан Марғилонга ҳужум бошладилар. Мадаминбек ўз кучлари билан чекинишга мажбур бўлди. Марғилонда ҳам Қўқондагидек оммавий қирғин бошланди. Мухториятнинг 15 аъзоси, шу жумладан Мир Одилбек ҳам қўлга олиниб, қатл этилди.

Қизил аскарлар Марғилондан Кувага ўтиб, бу ерда ҳам оммавий қирғин уюштирдилар. Ҳеч қандай судсиз-сўроқсиз 200 бегуноҳ мусулмон отиб ташланди. Бу даҳшатга жавобан 1918 йил 28-29 февралда Шерматбек қўрбоши бошчилигидаги ватанпарвар кучлар қизил аскарларнинг Кува шаҳрида жойлашган гарнизонига ҳужум бошладилар, рус аскарларидан анчаси қириб ташланди, катта бир гуруҳи асир олинди.

Қизил аскарлар қирғинларни истиқлолчи кучларга қарши кураш баҳонасида тинч аҳолига нисбатан амалга оширдилар.

Улар яшаб турган қишлоқлар, овуллар ва маҳаллаларга ўт қўйиб ёндирдилар. Бу фикрни исботлайдиган далил-асослар ҳисобсиз даражада кўп. Қуйида улардан бирини келтирамиз:

Скобелев вилояти Шўро депутатлари кенгаши томонидан 1918 йил 19 декабрда Тошкент шаҳар Халқ комиссарлари кенгаши номига юборилган телеграммадан:

«Андижон депутатлар кенгаши Андижон уезди ҳудудида ҳаракат қилаётган қароқчи тўдалари бошлиқларининг хатларини бизга юборганди. Унинг мазмуни қуйидагича: Андижонлик товаришлар! Биз сизларга шуни маълум қиламизки, Сизлар Қўғай қишлоғига келгансизлар ва тинч аҳолининг уйларига ўт қўйгансизлар. Бекор бу ишни қилдингизлар, агар бундай иш яна бирор марта қайтарилса, у ҳолда сизларнинг станцияларингиз, заводу уйлариингизга ҳам худди шундай ўт қўямиз. Агар сизлар урушни хоҳласангиз, биз билан урушингиз, халқ билан эмас. Биз барча тинч аҳолини хоҳ у ўрис бўлсин, хоҳ у яҳудий, хоҳ у арман бўлсин, хоҳ у сарт - барчаси баробар, деб ҳисоблаймиз. Кун бўйи пешона терини тўкиб ишлайдиган камбағал одамларга бундай зарарлар келтириш инсофдан эмас. Урушин керак бўлса, сизлар билан мана биз урушамиз, тинч халқ эса сизлар билан ҳам, биз билан ҳам урушмайди. Агар сизлар халққа қарши урушни давом эттиравсангиз, у ҳолда 3 кун ичида Тошкентдан то бу ергача бирорта ҳам бутун нарсангиз қолмайди. Имзолувчилар: Мадаминбек, Эргаш қўрбоши, Холхўжа, Эшмат бойвачча, Махамхўжа, Файёз махсум»¹.

Айни шу пайтда Мадаминбек раҳбарлигидаги истиклолчи кучлар ҳам қизил аскарларга қарши ҳужумни фарб ва шимол-фарбда тўхтовсиз давом эттирдилар. Бу ҳужум давомида Мадаминбекка Найза, Қайрағоч, Қорасоқол, Қолмиқ, Логон, Оқ ер, Қорақаллик ва бошқа қишлоқларнинг аҳолиси катта мадал берди, ватанпарварларни зарур озик-овқатлар ва кийим-кечаклар билан таъминлади.

¹ Ўз МДА 25-фонд, 1-рўйхат, 79-иш, 19-20-варақлар

1918 йил ёзига келиб миллий-озодлик ҳаракати катта кучга айланган эди. Жумладан, Эргаш кўрбоши раҳбарлигидаги ватаппарвар кучларнинг ўзи 1918 йил ёзида 70 отряддан иборат бўлиб, ҳар бир отрядда 20 нафардан 1800 нафаргача жангчи бор эди.¹

1918 йил 7 декабрь кунда Тошкентдан Туркистон АССР ХКС раиси В.Д.Фигельский (миллати поляк) ва ҳарбий комиссар К.П.Осипов Фарғона водийсига катта қўшин билан келишади. Ўшанда В.Д.Фигельскийнинг ўзи гувоҳлик беришича, Эргаш кўрбошининг истеҳкомларидан бири жойлашган Хонобод қишлоғи беш соатлик жангдан сўнг ер юзидан супуриб ташланган. Истеҳкомдаги 800 мужоҳиддан атиги 15 таси тирик қолган.²

Миллий истиқлолчилик ҳаракати большевойларни жуда таҳликага солди ва Туркистонда Шўролар ҳукуматининг яшашига жиддий хавф туғдирди. Бунинг устига Россия билан Туркистон ўртасидаги темир йўл алоқалари Россияда давом этмаётган фуқаролар уруши туфайли узилиб қолган эди. Шўролар ҳукумати ва Комфирқанинг вакили сифатида Туркистонда ишлаган Г.Сафаровнинг фикрича, «Шўро Туркистони 1919 йилда «Ҳаёт ва ўлим» қаршисида турарди»³. Буни қуйидаги аниқ далиллар исботлайди:

1919 йил март ойи бошларида Мадаминбек қўшинлари Балиқчи қасабасида фаолият олиб бораётган эди. Ўшдан чиққан Холхўжа эпон ҳам шу атрофда эди. Улар кизиллар томонидан кучли тазйиқ остига олинди. Истиқлолчиларга қарши 4 мингдан ортиқ яхши қуролланган аскарлари бўлган кизил қўшин бир неча бор ҳужум уюштирди. Шиддатли жангларнинг иккинчи кунда Мадаминбек ва Холхўжа кучлари тапг аҳволга тушиб қоладилар. Бундан хабар топган Шермухаммадбек жангнинг тўртинчи кунда 3000 дан ортиқ йигитлари билан Балиқчига етиб келади ва жангга киришиб кетади. Эрталабга қадар кучли жанг бўлиб, вазият ис-

¹ Қ.Ражабов, М.Ҳайдаров. Туркистон тарихи... 117-бет.

² Ўша асар, 117-118-бетлар.

³ Сафаров Г.. Колониальная революция. Опыт Туркестана. М.: 1921, стр. 87

тиқлолчилар фойдасига ўзгаради. Мадаминбек ва Холхўжа оғир аҳволдан қутиладилар. Куршовдан чиқиб олган истиқлолчилар душманга қарши хужумни авж олдирадилар ва қизилларни тўрт гомондан қуршаб оладилар. Қизиллар ё таслим бўлиш, ёки тўла қирилиб кетиш хавфи остига тушдилар. Жанг қаттиқ бўлди. Эрталабга бориб кочиб улгурган ва ўлганлардан ташқари 1700 рус аскарининг таслим бўлишдан бошқа иложи қолмади. 700 га яқин бешотар милтиқ, 2 гўп, 2 пулемёт кўрбошилари томонидан ўлжа олинди. Ўлжага олинган қуроллар Мадаминбек, Холхўжа, Шермухаммадбек ўртасида тақсимланди. Асирлар Сирдарё ҳавзасига келтирилиб, сўроқ қилиниб, керакли маълумотлар олинган, рус миллатига мансуб бўлганлар қўйиб юборилди, 350 арман дашноқларининг оёқ-қўллари боғланиб, Норин дарёси билан Қорадарё қўшилган Сирдарёнинг бошланиш жойига ташлаб юборилди.¹

Ватанпарвар кучларнинг бу тадбирлари «Фарғонадаги аксилинқилобий ҳаракатга қарши кураш юзасидан фавқулодда комиссия» тавсиялари асосида амалга оширилган операцияларга ўзига хос жавоб эди. «Фавқулодда комиссия» шусиз ҳам танг бўлган вазиятни янада таранглаштирди. «Наша газета»нинг берган маълумотларига қараганда, «Фавқулодда комиссия» Тошкентга «Бутун Фарғона қуролланган лагерь бўлиб қолди» деб ёниб турган ўтга керосин сепди. Комиссия миллий низони янада кучайтирди. Бошланиб кетган миллий-озодлик ҳаракатини рус халқига қарши кўтарилган кураш сифатида талқин этди. Мадаминбек бундай илғовгарликни фош этиб, 1919 йил 17 февралда Скобелев шахри аҳолисига қарата қилган мурожаатида бундай деган эди: «Мени гўё рус аҳолисига қарши бораяпти, деб большевиклар томонидан тарқатилаётган миш-мишларга ишонманг. Йўқ. Мен Шўро ҳокимиятининг ўзига қарши курашмоқдаман, чун-

¹ Қаранг: Шамсутдинов Р.А. Шермухаммадбек ҳаётига қизгилар. «Фан ва турмуш», 1999, 2,3,4-сонлар.

ки бу хилдаги ҳокимият ўзининг хатти-ҳаракатлари билан ўзига қарши боришга мажбур этади».¹

Мадаминбек ўзининг кураши мақсадларини янада олдий-рок ва равонрок тарзда Фарғона қўшинларининг кўмондони М.В.Сафаровнинг 1919 йил 17 мартда Фарғона мусулмонларига даъватномасини фотиҳ этганда ёзган эди: «Сиз Федерация тузилди, деб эълон қилдингиз, Сиз халқлар ўз тақдирини ўзи белгилай олади, деб эълон қилдингиз, хўш, нега энди буларни бизга бермайсиз? Биз мусулмон бўлганимиз учунгинами, холос? Бизга сиз ўзингиз эълон қилган шиорларга мувофиқ, ўз билгимизча имкон беринг, бизга ўзимиз истаган ҳукуматни танлаб олишга имкон беринг, биз мусулмонлар кўпчиликмизку, ахир...»².

Кураш борган сайин аланга олаверди. 1919 йил баҳор ойларида миллий истиқлол байроғини баланд кўтарган Мадаминбек кучлари Наманган шаҳри атрофларида шиддатли жанг операцияларини олиб борди. Бу операция етти кечаю етти кундуз давом этди. Жанг ҳаракатлари Фарғона водийсининг Андижон, Марғилон, Кўкон, Жалолобод ва бошқа шаҳарлари атрофларида ҳам қизиқ кетди. Андижон атрофларида Маҳкам Хожи кўрбоши фаолияти Шўроларни таҳликага солди.

Шермуҳаммадбек Марғилонни эгаллади.

Хуллас, 1919 йилнинг баҳорига келиб деярли бутун Фарғона водийси истиқлолчи кучлар қўлига ўтди. Шўроларнинг раислари, ижроия кўмиталари аъзолари ва РКП(б) Фарғона гуруҳлари раисларининг 1919 йил 29-31 мартда бўлиб ўтган фавқулодда курултойи Фарғона водийсида вужудга келган вазиятдан жиддий хавотирга тушганини эълон қилди. Аммо бу вазиятни оқилона баргараф этиш йўлини кўрсатиб бера олмади. Аксинча, Фарғона водийсида ватанпарвар кучларга қарши қонли курашни янада кучайтириш ғоясини илгарди сурди.

¹ Ражабоев Р.Е. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи (1917-1993 йиллар), 61-бет.

² Ўша манба.

Маҳаллий туб ерли аҳоли орасидан чиккан комфирка абзолари бу юяга қариши чикдилар. Улар, аксинча, бундай огир назиятдан чиқиш учун истиқлол учун курашганларга умумий авф эълон қилиш лозим, деб хисобладилар. Андижонлик мусулмон коммунистлар илгари сурган бу фикрни ўлка мусулмонлари бюроси ҳам маъқуллади ва уни амалга ошириш йўл-йўриқларини ишлаб чиқди. Улар нималардан иборат эди? Биринчидан, ўз ихтиёри билан қуролни топширганларга ҳаёти сақлаб қолинишини кафолатлаш. Иккинчидан, вайрон бўлган халқ хўжалигини тиклаш учун моддий жиҳатдан ёрдам бериш. Учинчидан, Фарғона водийсидаги шўро органлари ва кизил аскар қўшинларини мустамлакачи ва шовинистик ёт ун-сурлардан тозалаш. Тўртинчидан, арман миллатига мансуб дашноқлардан тузилган қуролли каллакесар тўдаларни қуролсизлантириш ва уларни Фарғона водийсидан олиб чиқиб кетиш кабиларни амалга ошириш кўзда тутилди. 1919 йил 7 майда Туркистон МИҚ истиқлол учун кураш катнашчиларига умумий авф эълон қилди. Авф моҳияти Туркистон МИҚ, Республика ХК Шўроси ва Миллатлар Комиссарлигининг 1919 йил 9 майда эълон қилинган «Фарғонанинг меҳнатқаш мусулмон аҳолисига» мурожаатномасида тушунтирилди. Эълон қилинган авфни амалга ошириш учун Фарғона водийсига К.Е.Сорокин бошчилигида фавқулодда комиссия келди. Комиссия таркибига маҳаллий миллат вакиллари Турар Рисқулов, Саъдуллаҳўжа Турсунхўжаев, Аббосхўжаев, Ҳаққул Хусанбоев ва бошқалар киритилди. Аммо бу талбирлар қутилган натижани бермади. Бир неча унча катта кучга эга бўлмаган кўрбоши қуролини ташлаб шўролар томонига ўтди, холос. Истиқлолчилик ҳаракатининг асосий кучлари адолат ва ҳақ йўлида курашни давом эттирдилар. Бу кураш ҳаракатининг сафлари янгидан-янги кучлар билан тўлиб борди. Чунки туб ерли маҳаллий аҳоли Шўроларнинг бу мурожаатига ҳам ишонмади, уни яна бир навбатдаги найранг ва ўзи учун тузук, деб билди.

3-§. ДЕХҚОНЛАР АРМИЯСИ БИЛАН ИТТИФОҚ

Мадаминбек Баликчидаги жангдан сўнг Сузоққа келди. Бу ерда қўрбошиларнинг кенгаши ўтказилди. Унда Жалолобод атрофидаги рус кишлоқлари ва у жойлардаги оқ гвардиячилар масаласи муҳокама қилинди. Чунки улар Холхўжа назоратида бўла туриб, қизилларга таслим бўлган эдилар. Холхўжа бу рус кишлоқларига ҳужум қилишни таклиф этади. Мадаминбек қувватлайди, айни вақтда қизилларга қарши қатъий фронт ташкил этиш кераклигини айтади. Йивилишда оқларга қарши ҳужумга ўтиш тўғрисида бир тўхтамга келинади. Мадаминбек бош қўмондон этиб сайланди. Жалолободда уни оқ кигизга ўтиризиб кўтардилар. Мадаминбек оқ руслардан миллий ҳаракатга қарши чиқмасликни ва қизиллар билан бирлашмасликни талаб этади. Аммо улар бу таклифни рад этадилар. Шунда бош қўмондон рус кишлоқларга ёппасига ҳужум қилишга фармон беради. Натижада бир кеча-кундуз жанг бўлиб, руслар битимга келишни учун муҳлат сўрашга мажбур бўладилар.

Муҳлат ҳам берилади. Шу орада Наманган тарафдан келган қизиллар истиқлолчиларга қарши ҳужумга ўтадилар. Истиқлолчилар катта талофат кўриб, Сузоққа чекинадилар. Чекиниш пайтида қўрбошилар орасидаги алоқа узилиб қолади. Мадаминбек Сузоққа чекинган пайтда кичик қўшин билан Шермухаммадбек Кўконкишлоққа етиб келади. Бундан хабар топган большевиклар Кўконкишлоққа ҳужум қиладилар. Жанг уч кун давом этди. Истиқлолчиларнинг қўли баланд келди, қизиллар Андижон томон чекиндилар. Айни пайтда Сузоқда турган Мадаминбек рус кишлоқларига юриш қилади. Бу ерда шиддатли жанглар бўлиб, ҳар икки томон катта талофатлар кўради. Икки томон ўртасида музокара олиб борилади, бироқ бу музокарадан натижа чиқмади. Ниҳоят Тошкентдаги Шўро ҳукумати ёрдами билан Жалолобод атрофидаги рус посёлкалари аҳолисидан «Крестьянлар армияси» тузилади. 5 майда унинг бош қўмондони этиб собик чор армияси офицери, полковник Константин Монстрон генераллик унвони билан тайинланади. «Крестьянлар армияси» аслида ис-

тикколчиларга қарши кураш мақсадида таниқил бўлганди. Аммо кўп ўтмай К.Монстров ўз куралини қизилларга қарши қаратди, у азалдан большевикларга қарши эди.

1919 йил май ойи бошларида Аббосхўжаев Мадаминбек билан музокара олиб борди, аммо бу музокара натижа бермади. Саъдуллахўжа Турсунхўжаев катта Эргаш қўрбоши билан музокара олиб борди. У сулҳга рози бўлди. Сулҳ шартларига кўра, катта Эргашга бутун қўшин ва курулларини сақлаб туришдан иборат имтиёз берилди. Аммо Эргаш қўрбоши ҳеч қандай ҳарбий ҳаракатда қатнашмаслиги ва бошқа қўрбошилар билан алоқа қилмаслиги лозим эди.

Бир вақтлар бутун Фарғона водийси истикколчиларининг энг таниқли сардори бўлиб, вилоят мусулмон аҳолисининг чуқур ҳурматини қозонган, бир ой аввал барча таклифларни кескин рад этган, истиккол ҳаракатининг амири сифатида кадрланган Эргаш қўрбошининг қутилмаганда миллий кураш авж олган бир пайтда бундай битимга кўнишини изохлаш қийин, албатта. Эргаш қўрбошининг бу қадамидан хатто унинг аскарлари ҳам норози бўлдилар. Шўролар берган ваъдалар, имтиёзлар фақат вақтдан ютиш учун баҳона эканлигини бошқа қўрбошилар ҳам фахмлар эдилар. Бир йил ўтар-ўтмас бу хато Эргашбек учун жуда кимматга тушди. Шермуҳаммадбекнинг шўролар билан умуман ҳар қандай музокара олиб боришдан бош тортганлиги, Мадаминбекнинг эса сулҳ тузишни истамаганлиги тўғри бўлиб чиққанлиги исботланди.

Фарғона водийсида бўлган Фавкулудда комиссия аъзолари водийда мустамлакачи каллакесарлар амалга оширган даҳшатларни ўз кўзлари билан кўрдилар. Бўлиб ўтган мудхиш воқеаларни рус зобитларининг ўзлари ҳам тан олган эдилар. Жумладан, М.В.Фрунзенинг энг яқин сафдоши Ф.Ф.Новицкий бундай деб иқрор бўлган эди: «Эътироф этиш керакки, дастлабки пайтдаги хатти-ҳаракатлар хатолар, нуқсонлар, кўпинча эса жиноятқорона ҳаракатдан холи бўл-

мади. Маҳаллий аҳолига нисбатан онгли жинояткорона ишларга Қизил Армия томонидан йўл қўйилди»¹.

Фарғона водийсида юз берган дахшатли жиноятлардан қахр-ғазабга тўлган Фавқуллодла комиссия аъзоларидан бири Т.Рисқулов 1919 йил 2 майда Туркистон МИК раиси А.А.Казаковга ёзган хатида куйидаги сатрларни битади: «Фақатгина уездларда эмас, балки шаҳарларда ҳам ҳақиқий шўро ҳокимияти мавжуд эмас...

Андижонда арманлар кишлоқлардан жуда кўплаб сарт кизларини олиб келиб, уларни ўз хусусий буюмига айлантирганлигини аниқладик. Дашноқлар ўқни тежаб қолиш мақсадида гуноҳсиз мусулмонларни аёвсиз чопишган, аёлларнинг номусини топтаб, ғазаб билан «Агар Оллоҳнинг кудратли бўлса, сенга нажот берсин», деб диний эътиқодларини ҳақоратлашган, Скобелевда бутун-бутун ташкилотлар ва ижроия кўмиталар ичкиликбозлик билан шуғулланишган... Партия ташкилотлари кўплаб зиён келтирадиган турли-туман ёт унсурлар билан ифлосланган, ичкиликбозлик, порахўрлик оддий ҳолга айланган. Совет ҳокимияти, ўртоқ Казаков, бизга жуда қимматга тушди. Ҳаддан ташқари тартибсизликни кўриб, юрак сиқилади ва қалбда кучли оғриқ пайдо бўлади»².

«1919 йил охирида, - деб ёзади Алихонтўра Соғуний, - Пишпекка³ қарашли Қораболта, Оксув каби 18 рус кишлоқлари... большевикларга қарши кўзғолон кўтаришди... Сўқулук тунғонилари ҳам тушунмасликдан бу ишга қўшилиб қолдилар. Натижада Тортқулук⁴ бутунлай улар устиларига тушиб, энг оғир зарбалин қалтаклар булар бошларида ушатилади. Шундоқки, беш юз уйликка етмаган сўқулук тунғониларидан саккиз юз кишини ҳайдаб келиб, бозор ўртасида пулемётга тутдилар. Улар ичидан ўқ тегмай қолган, ёки

¹ Иброҳим Қарим. Мадаминбек (Ижтимоий фалсафий очерк). Т, Ёзувчи, 1993, 36-бет.

² Ўша жойда, 37-,38-бет.

³ Қирғизистон пойтахти Бишкек шаҳри.

⁴ Тортқилик, кўргүлик, зупм.

ярадор бўлиб жони чиқмай турганларни кизил аскарлар ора-
лаб, найзалаб ўлтирди».¹

Мадаминбек қонхўр шўролар билан ярашишдан кўра, бу
хукуматга қарши турган иккинчи бир куч - К.Монстров бош-
лик «Крестьянлар армияси» билан биргаликда шўроларга
қарши кураш олиб бориш ҳақида битим тузишни афзал кўр-
ди. Юқорида айтилганидек, К.Монстров аслида большевизмга
қарши шахс эди. Аммо у Туркистондаги бошқа руслар каби
шовинист ва рус миллатчиси бўлгани учун Мадаминбекнинг
сулҳ тузиш таклифларини рад қилиб келаётганди.

Бошқа томондан эса шўролар, большевиклар ҳам Монст-
ровнинг асабига тегаётган эди. Чунки кизил кўшинлар ҳам
ўзбек қишлоқларини, ҳам рус посёлкаларини талаб, ўзбошим-
чалик қилаётган эдилар. Айни шу вазият Монстровни Мада-
минбек билан яқинлаштирди. Ниҳоят, 1919 йил 22 августда
Жалолобод ёнидаги Ивановка посёлкасида Мадаминбек би-
лан Монстров ўртасида большевикларга қарши бирлашган
жабҳа (фронт) ташкил бўлди, сулҳ имзоланди. Унда шўро-
ларнинг Фавкулотда комиссияси алоҳида бўлимларини туга-
тиш, дехқонларни фронт жабҳаларидан қайтариб олиш, ғалла
монополиясини бекор қилиш каби тадбирлар илгари сурилди.
Мадаминбекнинг 7 минг, Монстровнинг уч минг беш юз аска-
ри бирлашди. Мадаминбек лашкар кўмондони, Монстров ҳар-
бий комиссар этиб тайинланди. Штаб таркибига ҳар икки то-
мондан нақиллар киритилди. Аммо Мадаминбекнинг оқ рус-
лар билан бирлашишидан Шермухаммадбек ва Холхўжа норо-
зи бўлдилар. Бу табиий бир хол эди, албатта. Чунки кечагина
большевиклар билан иттифоқда бўлган, истиклолчиларга
қарши курашган мустамлакачи «оқлар»нинг вакилларига
ишониб бўлмасди. Иккинчи томондан эса, Мадаминбек кучла-
рининг дехқонлар армияси билан бирлашуви ҳаракатнинг са-
лоҳиятини оширди. Оқ офицерлар кўрбошилар бошлиқ от-
рядларни қайтадан ташкил этиш ва мунтазам кўшин
қисфасига киритишда каттагина хизматлар қилдилар.

¹Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси. Биринчи китоб. «Шарқ» нашри-
ёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Тошкент, 2003, 32-бет.

Мадамишбек ва Монстровнинг бирлашган кучлари 1919 йил 7 сентябрда Жалолободда, 8 сентябрда Ўшда шўролар ҳокимиятини ағдариб, ҳокимиятни ўз қўлларига олдилар. Ўш истиклолчилар ихтиёрига ўтиши билан бутун Помир шўролар Туркистондан узилиб, Хитой, Ҳиндистон ва қисман Афғонистон билан чегарадош бўлган ҳудудлар истиклолчилар қўлига ўтиб қолган эди. Галдаги вазифа шўролар ҳокимиятининг асосий таянч нукталари - Андижон, Скобелов (Фарғона), Наманганга бир йўла ҳужум бошлаб, аввал водийда, сўнгра бутун Туркистонда миллий мустақилликни ўрнатишдан иборат эди.

Бундан шўролар ҳокимияти воқиф эди ва шу боис истиклолчиларнинг бўлажак ҳужумларини қайтариш учун зудлик билан чоралар кўрди. 1919 йил 4 августдаёқ Андижон уезд-шаҳар фирқа қўмитаси раиси Г.М.Бильдин, ижрокўм раиси И.Г.Смирнов, гарнизон бошлиғи В.Н.Сидиров биргаликда сиёсий комиссарликнинг Фарғона fronti қўмондони М.В.Сафоновга ёзган маърузаномасида Андижонга бирлашган катта кучнинг ҳужуми тайёрланаётгани, шу боис бунга қарши зарба бериш учун махфий кучайтирилган тайёргарлик олиб бориш кераклиги айтилган эди¹.

Уезд-шаҳар фирқа қўмитаси Андижон «пролетариати»га қарата мурожаат қилиб, К.Монстров қўмондонлигидаги «Крестьянлар армияси» билан Мадамишбек қўмондонлигидаги «босмачилар» биргаликда Андижон ва бутун водийда шўроларни авдаришга ҳаракат қилаётгани ҳақида хабар берди, шу боис душман ҳужумини қайтаришга шай бўлиб туриш лозимлигини тушунтирди.

1919 йил 29 август кунги қизил гвардия штаби жойларда қизил гвардия ташкил этиш, унга қасаба союз аъзолари, ишчилар, ҳарбий ишни биладиганларни жалб этиш, 20 ёшдан 40 ёшгача бўлганларни отряд, взвод ва роталарга бириктириб,

¹Шамсутдинов Р. Штрихи к истории Андижана (1917-1925 гг). рукопись, стр. 70-71.

ҳарбий машқ қилдириш ҳақида қарор чиқарди. Барча кизил гвардиячилар кизил аскарлар ҳолатига ўтказилди.

Уезд-шаҳар фирка қўмитасининг 29 августдаги қарорига кўра барча коммунистлар ҳарбий ишга сафарбар қилинди. Маҳаллий миллат коммунистлари эски шаҳарда, рус, эрон, татар, яҳудий ва бошқа миллат вакиллари янги шаҳарда ҳарбий машқ ўтай бошладилар. 1919 йил 3 сентябрда уезд-шаҳар фирка қўмитаси «партия дружинаси тўғрисида»ги масалани кўриб чиқди ва тегишли қарор қабул қилди.

Қизил гвардия штаби ва ҳарбий коллегия 5 сентябрь куни «Қизил гвардия ташкил этиш»га қарор қилди. Шаҳарни мудофаа этиш учун Г.М.Бильдин раислигида (аъзолари В.Н.Сидоров, М.Г.Шанин, К.Алиев, С.И.Кўзиахмедов, А.Хусанбоев) мудофаа штаби тузилди. Коммунистлардан иборат курулли фирка дружинаси ташкил бўлди. Шаҳарни қамал қилиш чоғида Андижонда шаҳар ҳимоячилари сони 1565 тага етганди. Улар ихтиёрида 2 та тўп, 3 та пулемёт, 2 та бомбомёт бор эди. Мудофаа штаби қарори билан шаҳар бешта жанговар ҳудудга бўлинди. Хуллас, шўролар Андижонни мудофаа этиш учун зарур чора-тадбирларни кўришди. Вилоят ва республика давлат ва ҳарбий органлари ҳам бўлажак олишувдан бохабар эдилар. Андижонга бошқа жабҳалардан ҳам ёрдамчи кучлар юбориш чоралари кўрилди¹.

Сентябрнинг дастлабки кунларида, юқорида айтиб ўтилганидек, Мадаминбек лашкарлари Жалолобод шаҳрини эгаллади. Қуршоб қасабаси ёнидаги жангларда кизил қўшин қисмлари мағлубиятга учраб, Ўш шаҳрига чекинди.

8 сентябрда бир ярим кеча-кундузлик жанглардан кейин Ўш шаҳри гарнизони таслим бўлди, камокхонада ётган маҳбуслар истиклолчилар томонидан озод қилинди. Мадаминбек бошчилигидаги армия тантана билан шаҳарга кириб келди. Ўш шаҳрида 9 сентябрда бўлган катта митингда Мадаминбек ёркин нутқ сўзлади. Митингда қатнашганларнинг гувоҳлик беришича, Мадаминбек сўзлаган нутқда истиклолчилик хара-

¹ Ўша қўлёзма, 73-бет.

катининг сиёсий моҳияти, истиқлолчиларнинг мақсадлари очиб берилди.¹

Мадаминбек ва Монстровнинг бирлашган кўшинлари 1919 йил 10 сентябрда Андижонни камал қиладилар. Андижон шаҳри ва уезди миллий-озодлик курашчилари учун катта стратегик аҳамиятга эга эди. Андижон Мадаминбек армиясини озик-овқат билан таъминлаб турган Жалолобод, Ўш шаҳарларига яқин эди. Андижоннинг янги шаҳар қисмида жойлашган қалъада катта миқдорда озик-овқат ва қурол-яроғ бор эди. Қолаверса, Андижон йирик темир йўл тармоғининг тугуни эди. Бу вақтда Скобелев ва Қўқон шаҳарлари атрофларида миллий озодлик курашчилари шай турган эдилар. Марғилон Мадаминбек тасарруфида эди. Истиқлолчилар Андижонни эгаллаш билан Андижон ва Марғилон оралиғидаги темир йўлни тўлалигича ўз назоратига олиш имконига эга бўлар эдилар. Ана шу боис Туркистон шўролар ҳукумати ҳам Андижонни истиқлолчилар қўлига ўтиб қолмаслиги учун жон-жаҳди билан кураш олиб борди, ўлкадаги бор қуч шу жабҳага сафарбар қилинди.

«Мадаминбек кўшинлари Андижоннинг эски шаҳарини ҳеч қандай қаршиликсиз ишғол қилди, - деб ёзади Алишер Ибоддинов ўзининг «Қўрбоши Мадаминбек» асарида, - Андижонлик кўпгина йигитлар Мадаминчиларга қўшилишди. Фарғона fronti қўмондонлиги ҳам Андижоннинг янги шаҳарини химоя қилиш учун пошилиш чоралар кўрди. Қўқондан Андижонга 7 вагон аскар юборилди». 8 кун давомида шиддатли жанг бўлди. Фарғона fronti қўмондони М.В.Сафонов ўз кўшини билан Андижон шўро ҳукуматига ёрдамга келди. И.И.Шишканов отряди ҳам етиб келди. Гинзбург номли Қозон ўқчи полки А.П.Соколов қўмондонлигида, 3-коммунистик интернационал номли отряд Э.Ф.Кужело бошчилигида Андижонга кириб келди. Шундан кейин Андижон гарнизони 3116 жангчи, 12 тўп, 3 та бомбomёт, 57 та пулемётга эга бўлди. Яна бошқа маҳаллий отрядлар ҳам келиб қўшилди.

¹ Ражабов Қ. Ҳайдаров М. Туркистон тарихи, 126-127-бетлар

Андижон воқеасини Мусо Туркистоний шундай тасвирлайди: «...бир куни кўрбошилар ҳар тарафдан Андижоннинг атрофларига тўлди. Баъзилари Хакан тарафдан ва баъзилари От чиқмас, Ок гўр, Катортол тарафдан келдилар. Бир фирма Бўтақорада, бошқаси Бешбўйноқда ва бир қисмлари Ёрбошида қароргоҳ қурдилар. Аксарият Сойгузарга кўрбошилар тушдилар. Мадаминбек Далварзин тарафдан барча йигитлари ила келиб, Сойгузарга тушди. Чоршанба куни шаҳарга ўт кўйдилар.

...Ўрусларнинг кўли аввалдан ярашиб, шаҳарга кирган Охунжон кўмондони кўлига олиб ҳужум қилгон мужоҳидларга қарши чиқди. Отишиб-отишиб, икки тараф чарчашиб, ниҳоят мужоҳидлар қароргоҳлари Сойгузарга қайтдилар.

Бир ҳафтага қадар мужоҳидлар ҳар тарафдан ҳужум қилар, руслар даф қилиб қайтарар эди. Мадаминбекнинг амринда қуршовда қолгон мужиклар тўп тўпхоналар ила иштирок этган эди. Янги шаҳарга ҳужум қилгон мужоҳидлар ичида мужиклар баробар эдилар. Мухораба кунлари орасида баъзи кўрбошилар шаҳарга от кўйиб кирар, бешотар милтик кўлида тиззасига тиялгон, қочма-қочма шовкинлари ила шаҳар ичида чархипалакгача бостириб келар, отишиб-отишиб қайтиб кетар эдилар. Руслар тарафида тегирмон тошида Охунжон кўргон қароргоҳидан мужоҳидларни мудофаа қилар эди.

Бу мухораба 10 кунга давом этди, ҳар тарафдан ҳужум давом этиб турди. Нимадандур бир куни мужоҳидлар мухорабани тарк этиб, ҳар ким келгон жойига ўз қароргоҳига қайтди. Масалан, Мадаминбек Марвилон Ёзьявон қароргоҳига, Парпи кўрбоши Хўқанд қишлоқга, бошқа кўрбошилар ҳаммаси ўз қароргоҳларига қайтдилар. Мухосара натижасиз чиқди. Аммо ушбу 10 кун ичидаги халқни хаяжони, суюнчи, шодлиғини фаолиятини мужоҳидларига қилгон моддий ва маънавий ёрдамларини қалам ёзиб ифода қила олмайдургон даражада бўлди.

Сойгузарда намоийш, Сойгузарда сайил, Сойгузарда миллатчилар раҳбарлигида мужоҳидларни жиҳоди, Сойгузар-

даги мужохидларга уламоларнинг таважжухларини, кўзи билан кўрғон миллат суюнганидан терисига сизмас эди...»¹

Хар икки тарафдан қурбонлар кўп бўлди. Жангда Андижон уезд-шаҳар фирқа кўмитаси раиси, шаҳар мудофаа штаби раиси Г.М.Бильдин, Фарғона fronti харбий инкилобий кенгаш раиси Д.И.Спасибов ва бошқа кўплаб қизил армиячи, қизил гвардиячилар ҳалок бўлдилар. Андижон қалъаси учун кучли жанг кетаётган бир пайтда К.Монстровнинг «Крестьянлар армияси»даги иккита полкнинг ҳеч қандай огоҳлантиришсиз ўз позицияларини таплаб, номаълум томонга қочиб кетиши ишнинг белига тепди. Натижада фронт чизигида бўшлик пайдо бўлди.

Қизил аскарлар ундан усталик билан фойдаландилар. 24 сентябрь куни қизилларнинг бирлашган кучлари Эски шаҳарга ёриб ўтдилар. Шиддатли жанглар юз берди. Хар бир кўча, хар бир уй учун жанг қилинди. Эски шаҳар ёнғин билан қопланди. Юзлаб аёллар, кексалар, болалар қурбон бўлди. Мадаминбек қўшинларига икки томондан - ҳам қалъа ичкари-сидан, ҳам ташқарисидан бостириб келаётган қизил отрядлар зарба бера бошлади.

Икки ўт ўртасида қолган Мадаминбек чекинишга мажбур бўлди. Қолаверса, Омон полвон, Шермухаммадбек, Холхўжа отрядларининг вақтида ёрдамга келмагани ҳам мағлубият сабабларидан эди. Кўрбошилардан Акбарали ва Маҳкамҳожиларнинг ўша ҳаёт-мамонт курашлари чоғида сотқинлик қилиб, шўро томонига ўтгани ҳам Мадаминбекнинг руҳини тушириб юборди.

Андижондан чекинишга мажбур бўлган Мадаминбек Ўш сари юзланди. Аммо бу ерда ҳам шаҳар ҳокимлари сотқинлик қилдилар. Мадаминбек қўшинига қарши ўқлар ёғдирилди. Орқадан эса А.П.Соколовнинг Қозон полки, Э.Ф.Кужелонинг отлик байналмилалчи полки қувиб келарди. Шунда Мадаминбек Жалолободга қараб чекинди. Йўлда «Крестьянлар армияси»нинг катта қисми Мадаминбек қўшинидан ажралиб қочиб,

¹ Мусо Туркистоний. Улуғ Туркистон фожеаси. 1-жилд. Мадина. 1979.

таркалиб кетди. Конли жанглар бўлиб ўтди. Бу жангда қизил аскарлар қўли балад келиб, 30 сентябрда Жалолободда шўролар ҳокимияти тикланди.

Мадаминбек Помир тоғлари томон чекинишга мажбур бўлди. У Фулжани ўз қароргоҳига айлантирди. Аммо бу ер уни қаноатлантира олмас эди. Чунки Мадаминбек хорижий мамлакатлар билан боғланишга интилаётган эди. Шу боисдан у Хитой чегараларига яқин Эргаштомга етиб келди.

Сентябрь ва октябрь ойларидаги муҳорабаларда истиклолчи кучлар енгилганлигининг сабабларидан яна бири шу бўлдики, Москва ҳукумати Туркистонга алоҳида эътибор қаратди ва ўлкани нўролаштириш учун зарур бўлган барча чораларни кўрди. Шаркий фронт қўмондони М.В.Фрунзе Шаркий фронтнинг Жанубий гуруҳини мустақил Туркистон fronti қилиб ажратиш тўғрисида РКП (б) МК га таклиф киритди. Бу таклифда «Туркистонга қилинадиган ҳарбий экспедициянинг энг яқин орадаги мақсади бутун Туркистонни ишғол қилишдан...»¹ иборат эканлиги алоҳида таъкидланди. Шахсан В.И.Лениннинг ўзи бу таклифни маъқуллади. 1919 йил 14 августда Туркистон fronti тузилиб, унга М.В.Фрунзе² қўмондон этиб тайинланди. П.И.Баранов, Ш.З.Элиава, В.В.Куйбишев Инқилобий-ҳарбий кенгаш аъзолари қилиб тайинландилар. Шу тариха 1919 йил августдан кейинги даврда Туркистон ҳудудида амалга оширилган барча даҳшатли қирғинлар ва фожеалар М.В.Фрунзе бошчилигидаги Инқилобий-ҳарбий кенгаш ва унинг аъзолари номи билан боғлиқдир.

Россиядан Туркистонга жўнатилган 1-армия 1919 йил 13 сентябрда Тошкент темир йўлининг Муғажар бекатида Россиянинг бошқа кучлари билан бирлашди. М.В.Фрунзе Ленинга телеграмма юбориб, Россия билан Туркистон ўртасидаги йўл очилганлигини хабар қилди.

¹ «Военно-исторический журнал». 1940.10-сон, 7-бет.

² Фрунзе М.В. (1885-1925) Пишпек шаҳри (ҳозирги Бишкек)да туғилган, миллати молдаван бўлган. Унинг ёшлиги Туркистонда ўтди. Шу боис маҳаллий халқнинг урф-одатларини, бироз бўлса-да тилини билар эди.

1919 йилнинг охирлари ва 1920 йиллар давомида оғир ва дахшатли курашлар бўлди. Туркистон ўлкаси халқларининг миллий-озодлик ва мустақиллик учун олиб борган курашидан, бу ерда қизил армия қисмлари ва дашноқларнинг амалга оширган дахшатли қирғинларидан «инкилоб доҳийси» В.И.Ленин бевосита хабардор бўлганми? Агар хабардор бўлган бўлса, унинг бундай хунрезлик ва миллий геноцидга муносабати қандай бўлган? деган савол туғилади. Ҳа, В.И.Ленин Туркистонда шўролар ва қизил армия томонидан амалга оширилган оммавий қирғинлардан хабардор эди, хабардоргина бўлиб қолмасдан, бу ишнинг шахсан ташкилотчиси ҳам бўлган.

Халқимизнинг сиёсий дунёқараши етарли даражада баркамол бўлмаган баъзи бир вакиллари «инкилоб доҳийси»га катта ишонч ва эътиқод билдириб, «доҳий»нинг Туркистондаги ваҳшийликлар, бедодликлардан хабари бўлмаса керак, агар у бу ишлардан хабардор бўлганда бундай дахшатларга йўл бермас эди, деган хом хаёлларга бориб, 1919 йил 4 декабрда шахсан В.И.Ленин ҳузурига бориб, Туркистондаги воқеалардан уни воқиф қилган эдилар. «Доҳий» билан бўлган суҳбатда Иванов, Ҳ. Иброҳимов, А. Мухитдинов, Ҳ. Хусанбоев ва бошқалар қатнашган эди.

1917 йил октябридан бошлаб большевистик фирка аъзоси, 1936 йилда қатағонга учраш олдидан ёзилган «Тошкенда ва Москвада» деб номланган эсдаликлар муаллифи Ҳ.Хусанбоев¹ бу учрашув ҳақида қимматли маълумотларни қолдирган эди. Уни ўқиган ҳар қандай ақли расо киши «улуғ доҳий»нинг Туркистон ўлкаси халқларига нисбатан қандай муносабатда бўлганлигини зийрак зеҳн ила англай олади: «Биз Ленинга Туркистоннинг сиёсий ва ҳўжалик аҳволи тўғрисида сўзлаб бердик. Биз Ильич олдида биринчи масала сифатида ҳарбий масалани қўйган эдик.

Ўша пайтда Туркистонда, Фарғона водийсида босмачилар, дашноқларнинг таловчилик ҳаракатлари авж олган эди.

¹ Ҳаққул Хусанбоевнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида қаранг: Шамсутдинов Рустамбек. Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар. «Шарқ», 2001, 79-95-бетлар.

Улар ўз отрядлари билан қишлоқма-қишлоқ бостириб бориб, деҳқонларни талар ва ўлдирад эдилар. Дашноқлар эса, мунофиқлик билан ўзларини «Қизил гвардиячилар» деб аташарди. Уларнинг ҳийла-найрангларига баъзи деҳқонлар ишонарди. Дашноқлар босмачилик ҳаракатининг кучайишига ҳам таъсир этган эди. Уларни тамомила қуролсизлантириш муҳим вазифалардан эди. Биз Москвага жўнашимиз олдидан дашноқлар ҳаракати асосан тугатилган бўлса-да, у яна қайта кўзғалиши мумкин эди. Туркистон ва Фарғонадаги аҳволдан Ильични хабардор қилишдан мақсад дашноқларга, босмачиларга қарши курашда марказдан ёрдам сўраш эди. Ленин биздан Туркистондаги коммунистлар ҳақида маълумот беришни сўради ва бизга йўл-йўриқ кўрсатди: - Сиз, коммунистлар дашноқларга нисбатан кучли бўлибгина қолмай, балки барча кураш носиталарига ҳам эгасизлар. Дашноқларни ўзингиз тор-мор келтиришингиз мумкин.

Ильич маҳаллий халқдан қўшин тузишга киришганимизни маъқуллади ва бу қўшинни дашноқ ва босмачиларга қарши курашда зўр куч, - деб баҳолади»¹.

«Улуғ доҳий»нинг бу «доно» маслаҳатлари замирида Туркистон шўролар ҳукумати юргизган шовинистик, мустамлакачилик, зўрлик ва босқинга таянувчи сиёсат ётганлигини пайқаш қийин эмас.

4-§. МУВАҚҚАТ ФАРҶОНА ХУКУМАТИ

1919 йил 22 октябрда истиклол учун кураш ҳаракатини тиклаш ва уни янада мустаҳкамлаш мақсадида Эргаштомда кўрбошилар қурултойи чақирилди. Қурултойда Муваққат Фарғона ҳукуматини тузишга қарор қилинди, ҳукумат бошлиғи ва қўшинлар бош қўмондони этиб Мадамминбек сайланди. Ҳукумат бошлиғининг ўринбосарлигига Монстров номзоди кўрсатилди. Генерал Муханов ҳарбий вазир, адвокат Нюнсберг ички ишлар вазири, Ҳакимжон Азизхонов молия вазири

¹ «Шарқ юлдузи», 1960, 3-сон, 15-17-бетлар.

бўлди. Умумий таркиби 24 кишидан иборат бўлган мазкур ҳукуматда 16 киши туб ерли аҳоли вакиллари бўлса, 8 киши Оврупо миллатларига мансуб халқларнинг (Плотников, полковник Феник) вакиллари эдилар. Қирғиз миллатига мансуб капитан Сулаймон Кугунов ҳам ҳукумат таркибига киритилган эди.

Мадаминбек шахсида давлат ва сиёсат арбобига ҳамда ҳарбий саркардага хос сифатлар мужассамлашган эди. Мадаминбек Фарғона водийсида шўро ҳукумати органларига муқобил бўлган сиёсий бошқариш тизимини жорий этди. «У бизнинг раҳбарликдаги камчилик ва хатоларимиздан мохирона фойдаланди, унда ўз «бошқариш аппарати, ўз трибунали, ўз «генштаби» бор эди, у конунлар чикарди», - деб таъкидлаган эди унинг душманларидан бири бўлган Громатович. Фақат Эргаш ва Шермухаммадбеккина шунга ўхшаш бошқариш тизимини жорий эта оладилар. Мадаминбек истиқлолчилар кўшинига ягона, уюшган ҳарбий кўшин тусини берди, унинг аскарлари орасида кучли ҳарбий интизом бор эди. Мадаминбек аскарлари тинч аҳолини таловчилар ва босқинчиларни ўзлари ушлаб, қаттиқ жазолардилар.

«Ўз олдига шўро ҳукуматини ағдариб ташлашни ва Фарғона мухториятини тиклашни вазифа қилиб қўйган Мадаминбек мохир сиёсатчи ва тадбиркор ташкилотчи сифатларига эга эди», - деб таъкидланади ҳужжатларнинг бирида. Бу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти Исләм Қаримовнинг «Мадаминбек совет салтанати даврида адолат ва ҳақиқат учун тинмай кураш олиб борган юртпарвар ўғлон, Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракатининг етакчиси эди» деган ҳаққоний баҳосини эслаб ўтиш жоиздир.¹

Муваққат Фарғона ҳукумати ҳарбий ва моддий ёрдам сўраб Бухоро амирлиги ва Афғонистон ҳукуматига ўз вакиллари юборди. Аммо ҳеч қандай амалий ёрдам ололмади.

Қурултойда шўроларга қарши курашаётган ватанпарвар кучларнинг ҳаракат бирлигини ташкил этишга қатта эътибор

¹ «Халқ сўзи», 1998 йил, 14 август.

берилди. Уша пайтда Фаргона водийсида ҳаракатда бўлган 150 га яқин истиқлолчи гуруҳлар (отрядлар)ни Маламинбек, Шермуҳаммадбек, Холхўжа ва катта Эргаш бошчилигида тўртта йирик гуруҳ қилиб бирлаштиришга қарор қилинди. Бу ишда рус офицерлари яқиндан амалий ёрдам бердилар. Қўрбоши отрядларини қайтадан шакллантириш, марказий раҳбарликни йўлга қўйиш, ҳарбий командир кадрларни тарбиялаш ва тайёрлаш юзасидан бир катор тадбирлар амалга оширилди.

Аммо бу тадбирлар кутилган натижани бермади, истиқлол учун курашувчи барча кучларни ягона марказ ва жабҳага бирлаштириб, курашни йўлга қўйиш имконияти бўлмади. Бу ишнинг муваффақият қозонмаганлигининг сабаблари кўп эди, албатта. Энг асосий сабаб мустақиллик ва миллий-озодлик учун кураш олиб бораётган туркистонлик ватанпарвар кучлар ғоявий-сиёсий ва маданий савиясининг талаб даражасида бўлмаганлиги эди. Бу ҳол миллий озодлик курашига раҳбарлик қилаётган қўрбошиларнинг фаолиятида ўз аксини топди. Улар тажрибали, айёр ва пихини ёрган шўролар салтанати мустамлакачиларига қарши бир ёқадан бош чиқариб курашмоқ учун ўзаро умумий тил тона олмадилар, бирлаша олмадилар.

Кўп ҳолларда қўрбошилар биргаланиб ҳаракат қилиш ўрнига ўз билганларича ва ҳеч қандай дастурсиз ўзларича алоҳида-алоҳида гуруҳларга бўлиниб, душманга қарши курашар эдилар. Бундан эса шўролар ва кизил аскар кучлари усталик билан фойдаландилар. Айни чоғда 1919 йилнинг куз ойларидан бошлаб шўролар ҳукумати истиқлолчи кучларга қарши курашда ўз тактик йўлини ўзгартирди, у янада айёрлик ва устомонлик билан иш олиб бора бошлади.

Шўролар ҳукумати истиқлолчи кучларга қарши бу даврда икки жабҳа бўйлаб тазйикни кучайтирди. Биринчиси, маънавий тазйик эди. Турккомиссия раҳбарлигидаги шўролар ўз тарғиботчи ва ташвиқотчиларини омма орасига, жанг қизиқ турган ҳудудларга юборди. Улар орқали халқ оммасининг онига шўролар ҳукумати адолатли, халқпарвар ҳукумат, у мустамлака асоратидаги эзилган миллатларнинг ҳимоячиси, бўлиб

ўтган дахшатли қирғинларда унинг айби йўқ, деган роя сингдилди.

«Турккомиссия рояларини ташвиқот-тарғибот қилишда махсус тайёргарлик»дан ўтказилган татар бригадасидан кенг фойдаланилди. Улар «қизил аскарлар меҳнаткашлар оммасига қарши эмас, балки бойлар, буржуйлар тарафида бўлган «босмачилар»га қарши курашмоқдалар», деб ваъзхонлик қилдилар. Фирқа ва шўро идоралари «ёт унсурлар»дан «тозаланиб», «марказдан» келган ходимлар билан «мустаҳкамланди».

«Миллий адоватни кучайтирган» дашноқлар фаолияти ҳам тўхтатилди, комфирқа ўлкада ягона ҳукмрон партия бўлди.

Хўжалик ҳаёти, иқтисодий ва моддий таъминот соҳаларида ҳам «зарур чора-тадбирлар» кўрилди. Масалан, 1920 йил март ойида Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси «Ерларни меҳнаткаш деҳқонларга қайтариш тўғрисида» декрет қабул қилди. Аҳолидан олинадиган солиқлар миқдори камайтирилди, Фарғона водийси «иқтисодиётини кўтариш» мақсадида, ирригация ва пахтачиликни тиклаш учун моддий маблағлар ажратилди. Бу тадбирлар, албатта, маълум маънода ўз натижаларини берди. Аҳолининг роявий-сиёсий савияси паст қисми шўроларнинг айёрлик билан ишлатган бу тузонига илиниб алданди, истиқлол учун кураш жабҳасидан четланди, ўз қуролини ташлаб, шўролар томонига ўтди. Шўролар бундай кучлардан усталик билан фойдаландилар ва тез орада 2-Туркистон ўкчи дивизияси тузилди. Бу дивизия Россиядан етиб келган қўшин қисмлари билан мустаҳкамланди. Ана шу тарика шўролар ҳукумати миллий истиқлол учун курашаётган Туркистон ватанпарварларини икки қисмга бўлиб юборди ва уларни бир-бирига қарши жангга солди. Бундан мустақиллик учун кураш жабҳаси заифлашди ва ютказди.

Бундай ташвиқот-тарғибот ишлари бевосита қўрбошилар орасида ҳам олиб борилди, ўз қуролини ташлаб шўролар томонига ўтган, шўроларни тан олган қўрбошиларни шўролар кечиради ва гуноҳидан ўтади, деб қармоққа илинтиришга

уринишлар кўп бўлди. Бу ишда шўроларнинг ёлгон ваъдаларига алданиб, улар томонига ўтган ва соткиплик қилган туб ерли аҳоли вакилларидан фойдаланилди. Жумладан, Мадаминбек билан ҳам ана шундай шахслар ёрдамида бир неча марта музокаралар олиб борилди. Шўро армияси марказий архивининг 110-чи фонди, 1-рўйхат, 15-ишида Наманган уезд-шаҳар инқилобий кўмитаси аъзоси Иномжон Низомбоевнинг 1919 йил 19 декабрда Мадаминбек билан олиб борган музокарасининг тафсилоти ҳақида инқилобий кўмигага ёзган баён-номаси сақланмоқда. Уни айнан келтирамиз. Ушбу ҳужжат Мадаминбекнинг ким бўлгани, унинг шахсий маънавий дунё-қараши ҳақида аниқроқ тасаввурга эга бўлишга ёрдам беради:

«Ревком томопидан берилган топшириқни бажариш учун аҳолидан беш вакил билан биргаликда 19 декабрь эрталаб Намангандан Жийдакана қишлоғи орқали Андижон уездига Ҳожимат Эшон ҳузурига йўл олдик. Дарёдаги кўприккача ҳеч кимни учратмадик. Қайиқда дарёдан ўтгач, бир неча қуролли кишиларга дуч келдик. Улар Бойтуманнинг йигитлари экан. Улардан бири Бойтуманнинг аҳволини сўради. Яхши юрибди, деган жавоб олгач, йигитлар бизга Бойтуман Парвардигори оламга ишонмайдиган худосизларга кўшилди, деди. Салла ўраб олган бўлсам ҳам йигитлар шахсан менга хайвонга карагандек назар солишди. Андижоннинг у тарафида бутун қирғоқ пахта тойлари билан тўсиб ташланган. Дарёдан ўтгач, Ҳожимат Эшоннинг ҳузурига жўнадик, бироқ у киши уйда йўқ экан. Йўлда унинг ўғлига дуч келдик.

У билан бориладиган жойга кундузи соат 4 ларда етиб бордик. Етиб келиб уловимизни тўхтатдик, бироқ аравадан тушмадик. Мачит олдида тумонат одам йиғилганди. Сал фурсат ўтиб қуролланган йигитлари билан қўрбоши келди, унинг ёнида қандайдир ўрис ҳам бор эди. Уни ман Наманганда кўрмаганман. Бизни мачит ёнидаги хужрага таклиф этишди. Хужрада ўтирганимизга ярим соатлар бўлганда даврада ўтирганлар ворис келяпти, деб қолишди. Ташқарида қарнай-сурнай чалинарди. Хужрадан ташқарига чиқиб, тумонат одам, уларнинг олдида қўлида яланғоч қилич тутиб олиб, одамларга

эсларини йиғиш, имондан айрилмаслик ҳақида ваъз айтиб кел-
лаётган мулла йигитни кўрдик. Унинг ортида от миниб, эшон
ҳамда 4-5 афғон келарди. Уларнинг баъзилари ҳарбийча кий-
инган, баъзилари эса чопон кийиб олган эди. Тавтанани кўриб
бўлгач, хужрамизга қайтиб кирдик. Келганлар қўшни хужрага
жойлашишди. Халқ ворисни ҳамда Эшонни тўлқинлашиб, тиз
чўкиб, уларнинг хоки пойи, тўнларининг барини ўпиб кутиб
олишди. Эшон билан бирга келганнинг кимлигини сўраган
эдик, афғонистонлик ворис деган жавоб олдик. Мачитда
иловқин-сурон авжига чиққан, куй-наво тинмас эди. Эшонга
Намангандан элчи бўлиб келганимизни етказишгач, у киши
бизни ҳовлига таклиф этди. Салом-алиқдан сўнг у кишига
ташрифимиз боисини аңлатиб, яхшилаб кенгашиб олиш иста-
гимизни билдирдик. Эшон холи бўлган захоти хузуримизга
ташриф буюришни айтди. У киши соат еттиларда хужрамизга
кириб келди. Мен у кишига ҳозирги аҳвол ҳақида гапирдим,
ақлга тўғри келмайдиган ишлар бўлаётганлиги, бекорга қон
тўкилаётганини айтдим, келишдан мақсадимни тушунтирдим.
Совғаларни ва ревкомнинг хатини топширдим. Эшон хатни
ўкиб беришни илтимос қилди. Мен у кишининг илтимосини
бажардим. Шундан сўнг Эшон хатни мендан олиб, жавоб
килиб олиб қолди. Хат ўкилаётганда Эшон уни диққат билан,
ҳатто йиғлаб туриб эшитди. Эшон хатни олиб туриб, менга
унинг мазмунини тушундим, агар мусулмонлар бирлашса, нур
устига нур бўларди, деди. «Бекнинг хузурига борамиз, унга
ҳаммасини айтиб берасизлар», деди Эшон, биз рози бўлдик.
Бизга таом келтиришди. Дастурхон устида келганимизни эши-
тиб, Бек бизга мирзосини юборганини эшитдик. Эшон билан
бир бор маслаҳатлашиб, боришга қарор қилдик. Эшон биз-
нинг тўла хавфсизлигимизга кафиллик берди. «Бек сизлар-
нинг бир тукингизга зиён етказишдан олдин менинг ва ўн ик-
ки ўғлимнинг бошини олади» - деди Эшон. У кишининг мас-
лаҳати билан олиб келган совғаларимиз - қўй ва читларимиз-
ни олиб, икки йигитнинг кузатувида аравада йўлга чиқдик.

Эшон билан афғонистонлик ворис от миниб олдинда кетишди. Бек Эшон турган жойдан 8 чакирим нарида, Қоратерак¹ қишлоғида манзил қурган экан. Бирок йўл лой бўлиб, қоронғуда аравада юриш мушкул бўлганлиги туфайли унинг кўп қисмини пиёда босиб ўтишга тўрри келди. Манзилга кечаси соат 12 да етиб бордик. Йўлда деярли ҳар чакиримда 3-4 қуролли қоровулга дуч келдик. Улар ҳар гал бизни тўхтатиб, сўроқ қилишди. Биз етиб келиб тўхтаган саройда 40-50 отга кўзим тушди. Айвоннинг ичида анча одам тўпланган эди, бироқ аниқ қанчалигини айта олмайман, чунки қоронғу эди. Биз Бек яшайдиган болахонага кўтарилдик, у бизни кутиб олиб, хонасига таклиф этди.

Хонада Бек билан биздан ташқари Ҳожимат Эшон, афғонистонлик ворис ва яна бир неча киши бор эди. Утирган имиздан кейин афғонистонлик бизнинг қимлигимизни сурштирди. Бизнинг муллалар учовимиз мулла, икковимиз бой бўлиб, Наманган аҳлидан вакил эканлигимизни айтишди. Бек «ҳокимиятнинг вакили ким?» деб сўради. Мен турдим ва «Ревкомнинг раисимисиз?» деган саволига «йўқ, аъзосиман», деб айтдим. Бек кескин, захархандали саволлар берди. Муллаларимиз келишдан мақсадларини баён қилишди. Мен сўз сўраб, ҳозирги аҳвол ҳақида гапира бошладим, бироқ Бек менинг сўзимни бўлиб, сиз мусулмонга ўхшаш учунгина салла ўрагансиз, деб таъна қилди, гапга уста экансиз, лекин гапга уста одамлар бизга эмас, большевикларга керак, деб айтди. Сиз менга ўзларингизга қўшилишни, сизлар билан ярашишни таклиф этиб келибсиз, деб давом этди Бек, шартларингиз ва нимаики истагингизни айтинг. Мен ҳозир мусулмон аҳоли яхши яшаётганлигини, Оқ подшо давридаги ўзбошимчаликлар йўқлигини айтдим. Советлар йўқ қилинганини, 2 европалик ва 2 мусулмондан Ревком тузилгани, ишлар изига тушаётганини билдирдим. Бек айнан ким ревкомга кирганини сўради, мен тушунтирдим. Мен билан бирга борган муллалар ревкомда

¹Мадаминбекнинг бу вақтдаги қароргоҳи шу Қоратерак қишлоғида жойлашган эди.

бўлишгани, у ердан жуда яхши таассурот билан чиқишгани, у ерда улар билан хушмуомала, ҳурмат билан, дўстона муносабатда бўлишганини айтишди. Ревком шариат буюрганига қарши бормаслиги ва бу масалага аралашмаслигини айтишганда, Бек большевойлар ваъдани кўп беришади-ю, лекин ваъдаларни фақат оғизда бажаришади, ана улар завод, нахта, молларни олиб қўйишяпти, нима, бунга шариат йўл берадими, деб муллаларга мурожаат қилди.

Муллалар йўқ, деб жавоб қайтаринди. Мен Бекка жуда кўп моллар, от-аравалар, ем ва ҳоказолар тортиб олинган, бу олдин бўлган эди, бу ишни ҳокимиятда ўтириб олган безори ва жиноятчи унсурлар қилишганди, ундайлар энди ҳокимиятда йўқ, уларга қарши ўзимиз кураш олиб боряпмиз, нотўғри тортиб олинган нарсаларни қайтариб бераяпмиз, баҳосини тўлаяпмиз, мусодара қилинган, тортиб олинган нарсаларни қайтариб бериш ҳақида декрет бор, дедим. Шундан кейин Бек большевойларнинг каттаси Ленин хибсга олингани (албатта, бу нотўғри маълумот - *муаллифлар*) иттифоқдаги 12 давлат большевойларга қарши юриш қилаётганлиги, улар бу ерда унга ҳам ёрдам беришини баён қилди. У Бек Наманганга озиқ-овкат олиб боришни тақиклаш ҳақида буйруқ берганлиги, уч кун олдин хориждан ана шу ҳақда телеграфдан топиширик ва кўрсатма олганлигини, ҳамма иттифоқдаги мамлакатлар ҳам большевойларга ҳеч нарса бермасликка қарор қилишганини айтди. Мен Туркистонда барча кулфатлар биз бир-биримизни тушунмаётганлигимиз туфайли содир бўлаяпти, чамамда, деб эътироз билдирдим. Бек менинг бу гапимга жумбоқ билан жавоб қайтарди: У: - Сизларнинг Николайларингиз ўлди - уларнинг барча фуқаролари қайси партияга, қайси миллатга тааллуқлиликлари ва ҳоказолардан қатъи назар меросхўр бўлиб қолди.

Николайдан кўп бойлик, қурол, анжом-аслаҳа, тўп ва ҳоказолар қолди. Биз бу ерда 95 фоиздан кўпроқмиз, бироқ ўзимизнинг бутун ҳаққимизни сўраётганимиз йўқ, ана шу бойликнинг ярмини берсангиз ҳам майли, сизлар ўз қонунларингиз билан яшайверинг, биз эса шариат буюрганича

яшаймиз. Бирок сизларнинг қилаётган ишларингиз бутунлай бошқача.

Ахир бир отанинг 10 ўғли бўлиб, улардан учтаси ақлли-ю, қолганлари майиб-мажруҳ бўлса, меросхўрлик қоидасига кўра мерос 3 ақлли ўғилга эмас, 10 ўғилга тенг бўлиниши керакку, большевойлар эса ҳаммасини эгаллаб олишни исташяпти ва ҳаммасини ўз қўлларига олишяпти. Мен ўрислар ва европаликларни ўлдираман, деб хаёлимга келтирмоқчи ҳам эмасман, деб давом этди Бек. Улардан менда икки мингдан ортиғи хизмат қилади. Аскарларингизга қанча маош берасизлар, - сўради Бек. Мен аниқ билмайману, минг атрофида бўлса керак ва оиласи таъминланади, деб жавоб қайтардим. Бек икки минг тўлашини айтди ва сиз қанча оласиз, деб сўради. Мен 1130 сўм, деб айтдим. Бек бунга бир ойдан кейин қоғоз пул эмас, тилла танга билан тўлаш имкониятига эга бўлиши, ҳеч нарсага мухтожлиги йўқлиги ва мухтожлик сезган тақдирда қўшни давлатлар истаган миқдорда етказиб бериши ҳақида эътироф этди. Агар мен Сизларга - Совет ҳокимиятига қўшилсам, Сизлар менга қандай ҳуқуқ берасизлар, деди ва давом этди: Ахир мен сизларга ўтган қўрбошига ўхшаб большевойларнинг хизматкори бўлиш, уларнинг этигини артиш учун қўшила олмайманку. Сизлар менга нимани исташларингизни ёзма равишда баён қилинглар, мен ҳам ўз шартларимни ёзма равишда етказаман. Мен шартнома тузиш учун эмас, суҳбатлашиб кўриш учун юборилганлигимизни айтдим ва Бекдан Наманганга ўз вакилларини юборишини, уларнинг хавфсизлиги учун кафиллик беришимни айтдим. Бек одам бермаслиги ва юбормаслигини айтди. Айтилган ҳамма гапларни ревкомга етказишни сўради ва бизга қўшилган тақдирда қандай ҳуқуққа эга бўлиши ҳақида ёзма хабар кутишини билдирди. Ўзингизнинг коммунистларингиз ва ёшларга айтинг, қуроли билан ёки қуролсиз бизга келиб қўшилсин, давом этди Бек, уларни кечирамиз, агар улар бундай қилишмаса, ёмон бўлади. Агар шаҳарга борсак, уларни чавақлаб ташлаймиз. Мен яхши, етказаман, дедим. Афғонистондан келган тожикча гапирувчи киши Бекка большевойлар билан мусулмонларнинг

фойдасига битимга келишишни сўради, Бск бунга рози бул-
гаддек жавоб қайтарди.

Сухбатдан сўнг, Хожимат Эшон Бекдан бизни ўзи билан бирга олиб кетишга ижозат беришини сўради. Бек мехмон бўлиб ётиб қолишга зўрлади, Эшон бунга қўнмади. Бек ўн ўқлик милтиқни олиб келиб менга кўрсатиб, бунга ўхшаган янги қуролдан яқинда 25 мингини олишини, замбарак, 17 пулемёти борлиги: яқинда тўплик ҳам бўлишини айтди. Эрта-лабгача қолинглар, қўлимдаги қуроллардан отишни кўрсатамиз, деди. Биз танишиб олдик, худо хоҳласа, тез-тез учрашиб туришга умид қиламиз, йигитларингиз тегинмасдан ўтказиб юбориши учун ёрлик ёзиб берсангиз, деб илтимос қилдик. Бек биронтангизга ҳам ҳеч ким тегинмайди, деди. Сизлар Эшоннинг ҳузурига келганда қўрбошилар менга хабар етказишган ва қайтаётганларингизда ушлаш керак-керак эмаслиги ҳақида кўрсатма сўрашган эди. Бирок мен буйруқсиз сизларни ушламасликларини айтгандим. Бек бизга ўз муҳри билан эркин юриш ҳуқуқини берадиган ёрлик берди. Бек эрталаб Низомиддин Хўжаев илтимоси билан Скобелевга кетаётганлигини айтди. Бек билан хайрлашиб, Эшонниқига келдик, афғонистонлик Бекниқида қолди. Эшонниқига эрталаб соат 5 да етиб келиб, 8 гача дам олдик, кейин нонушта қилдик.

Эшон билан сухбатдан у холис эканлигини тушундим, бироқ Бск 12 иттифоқдон мамлакатга ишониб уруш олиб бориш ниятида. Эшон Бекдан шахарга озиқ-овқат ўтказишга рухсат беришини илтимос қилишини айтди. Эшон қайсидир қишлоққа боришга отланаётган экан, мендан хибсга олишмай-дими, деб сўради, мен ҳеч ким сизга тегинмайди, дедим. Эшон нонуштадан кейин хайрлаша туриб менга зарбоф тўн кийдирди. Муллаларга эса минг сўмдан пул совға қилди. Қайтишда дарёни кечиб ўтдик ва Янгиқўрғон орқали шанба куни кечқурун Наманганга келдик»¹.

¹ Қаранг: 1) Шамсутдинов Р. «Босмачилар» ҳақида ўйлар. - «Мулоқот», 1993 № 5-6-7-8-сонлар. 2) Шамсутдинов Р. Эрка қорлаган эркизлики, «Шарқ юлдузи», 1992, № 3.

Иккинчи тазйик харбий тазйик эди. Шўролар ҳукумати оғзаки ташвиқотда ўзини қўйнинг оғзидан чўпни ҳам олмай-диган, беозор ва тинчликсевар куч сифатида кўрсатса-да, амалда ватанпарвар истиқлолчи кучларга қарши харбий тазйикни тобора кучайтирди, янгидан-янги ва даҳшатли қирғинларни амалга оширди. Буни 1920 йил январь-февраль ойларидаги жанг операцияларида яққол кўриш мумкин. Январь ойи ўрталарида Бачқир қишлоғида бетараф турган Эргаш қўрбошига ҳужум уюштирилди. Унинг кучлари тор-мор қилинди, Бачқир қишлоғи култепага айлантирилди. Эргаш қўрбоши қочишга улгурди, аммо тезда қўлга олинди ва қатл этилди.

1920 йил январиди Фарғона истиқлолчиларига қарши Волгабўйи мусулмонларидан ташкил топган татар бригадаси ташланди. Бригада қўмондони Юсуф Иброҳимов, харбий комиссар Ёқуб Чанишев, сиёсий бўлим бошлиғи Еникеев, сиёсий комиссар Вафо Бурнашев, қароргоҳ комиссари Мехмет Қосимовлар эдилар. Бригада ўзининг асосий зарбасини Мадаминбекка қарши қаратди. Январдан февраль ойи охиригача каттик тўқнашувлар бўлди. Татар бригадаси таркибига қизиллар хизматида бўлган ўзбек ва қозоқ мусулмон жангчилари ҳам киритилди. Кучлар шўролар фойдасига тубдан ўзгарган эди. Мадаминбек қўшини тобора кучсизланиб борарди. Устига устак К.Монстров ўзгариб бораётган вазиятдан саросимага тушиб, 1920 йил 17 январда большевиклар томонига ўтиб кетди. Мадаминбек лапшарида бирорга ҳам рус жангчиси қолмади.

Шундай оғир шароитда Мадаминбек лашкари билан татар бригадаси ўртасида шиддатли жанглар борди. Бу жангларда 4 минг, 5 минг киши иштирок этди. Жанглар Андижон, Уш атрофларида, Фулжа, Эргаштом, Пойтув, Асака, Сегазақум, Тол, Ойим ҳудудларида олиб борилди. Дастлаб Мадаминбек устун ҳолатда бўлди, қатор ғалабаларга эришди. Бироқ асир олинган татарларнинг истиқлолчилар орасида олиб борган тарғибот ва ташвиқотлари, К.Монстровнинг кутилмаганда қизиллар томонига ўтиб кетиши Мадаминбек қўшини жангчи-

лари руҳини тушириб юборди. 2-3 февраль кунларида Мадаминбек Пойтурда, айниқса Қорадарё билан Норин дарёсининг қўшилиш жойида бўлган жангда ўзининг жуда катта кучларидан махрум бўлди.

Албатта, ватанпарвар кучларга берилган бундай сурункали зарбалар жангчиларнинг руҳий ҳолатига салбий таъсир кўрсатди. Мадаминбек вужудга келган объектив ва субъектив вазиятни оқилона ҳисобга олди. У ўзининг асосий жанговар кучларини сақлаб қолиш учун 2-Туркистон дивизиясининг қўмондонлиги билан яраш битими музокараларини бошлашга қарор қилди. 1920 йил 6 мартда тинчлик музокараларида: 2-Туркистон ўқчи дивизияси штаби томонидан: 1) дивизия бошлиғи Верёвкин-Рахальский, 2) штаб ҳарбий комиссари Слепченко, 3) штаб бошлиғи Ходоранский, 4) штаб ҳарбий комиссари Богаевский, 5) сиёсий комиссариат мудиря Шафранский, 6) вилоят инкилобий қўмитасининг раиси Низомиддин Хўжаев, 7) отлик бригада қўмондони Э.Ф.Кужело ва 8) бригада ҳарбий комиссари Атонов; Мадаминбек тарафидан вакил сифатида: 1) Радзевский, 2) Б.Н.Ситняковский 3) Мулла Мўмин Каримхўжаев, 4) Мадали Мирза Муҳаммаджонов ва 5) Хайитохун Исломбоев қатнашдилар. Тинчлик битимида куйидагиларни ўқиймиз:

«Мен Муҳаммад Аминбек ўз қўшиним ҳамда ўзларининг батамом розилиklarини шахсан менга изхор қилган қўрбоши ва аъзоларим билан биргаликда тантанали қасамёд қиламанки, эндиликда шўро ҳокимиятини тан оламан, содиқ хизматкор бўлишга сўз бераман, унинг барча буйруқ ва топшириқларига куйидаги шарт-шароитларда амал қиламан:

1) Шўро ҳукумати Туркистон фуқаролари ҳаётини йўлга қўйишда шариат асосларини сақлаб қолиб, меҳнаткашларнинг манфаатларини ҳимоя этиб, аҳли исломга мавжуд шариат, яъни мусулмонларнинг маҳаллий шарт-шароити ва урф-одатларига ҳуқуқ берганида;

2) Отрядимнинг доимий қароргоҳи Наманган шаҳри этиб тайинланганида;

3) Мен, бошқа фронтларга чикмасдан, вақтинча Фарғона тасарруфида, шўро ҳокимиятини ҳар томонлама ҳам ички, ҳам ташқи душманлардан ҳимоя қилишга ваъда бераман.

4) Отрядимда хизмат қилаётган барча руслар тўла озод этилади ва хоҳишларига биноан отрядимда хизматда қолишлари мумкин.

5) Шу йилнинг 13 мартда кечикмай ўз вакилларим билан Туркфронт Ҳарбий-Инқилобий Кенгаши ва Туркистон Марказий ҳокимиятига содик эканимни билдириш учун Тошкентга боришга сўз бераман.

2-Туркистон ўқчи дивизиясининг бошлиғи Верёвкин-Рахальский,

Ҳарбий сиёсий комиссар Слепченко.

Ислом қўшинининг кўмондони Мадаминбек»¹.

Мадаминбек музокаралар давомида миллий истиклолчиларга қўйилган: «босмачилар» халқни талон-тарож қилиш билан шуғулланган», «каллакесарлар» «шўролар ҳокимиятини тан олмадилар» каби барча айбномаларнинг асоссиз эканлигини исботлаб берган эди. У бундай деган эди:

«Мен Марғилондан чиққанимда, талон-тарож билан шуғулланиш ва кўмондон бўлишни мақсад қилган эмасман. Чикишимга сабаб шўролар ҳукумати вакилларининг аҳли исломга ўтказган муносабатларидаги адолатсизликлардан анчайин хўрланишим бўлди. Сизлар ўз рўзномаларингизда энди шўро ҳукумати янгиланаётганини, уни номуносиб вакиллардан тозалашга киришаётганларингизни ёзмоқдасизлар. Мен ўшандаёқ: агар шўро ҳукумати шу йўлга кирса, мен у билан бирга бўламан, деб айтган эдим.

Мен Марғилондан чиққанимда юз бераётган адолатсизликлардан қаҳр-ғазабга минган эдим, жон-жаҳдим билан душманларга қарши курашдим. Шунингдек бу курашда хўрланган Фарғона халқи хонавайрон бўлаётгани менга оғир ботарди. Ўйлашимча, биз урушни давом эттираверсак, халқ деҳқончилик билан

¹ «Шарқ юдузи», 1991 йил, 3-сон, 181-182-бетлар.

шугуллана олмай қолади, баттар қашшоқлашади ва очликдан побуд бўла бошлайди. Сизлар билан курашаётганимга икки йил бўлди. Ана шунда шўро ҳукумати ўзгаргани, ғояли одамлар билан янгиланаётганини билиб, шўро ҳукумати билан муроса қилиб яшашни хоҳладим.

Мен томондан тузилаётган битимнинг муҳим шартлари қуйидагилар ҳисобланади: кўшимча ўзим билан бирга бўлиши ҳамда менингсиз ҳеч қаёққа жўнатилмаслиги керак. Мабодо Фарғона сарҳадларига ҳужум бошланса, шу заҳоти ўзимнинг ишончли йиғитларим билан уни душманлардан муҳофаза этишга киришаман».¹

Сулҳ тузилган кунларнинг бирида Марғилонга Тошкентдан 27 аъзоси бўлган салоҳиятли хайъат келди ва у Мадаминбек билан музокаралар олиб борди. Хайъат талаби билан Мадаминбек ўз қўшинларини маневр шаклида кўриқдан ўтказди. Мазкур тағтиада Шермухаммадбек ва Холхўжадан ташқари Қўқон, Наманган, Марғилон, Андижон кўрбошилари ҳам ҳозир бўлдилар.

Бу маросим Марғилон от бозорида эрталабдан кеч пешингача давом этди. Мадаминбек қўшинларидаги тартиб-интизом ва қуролли суворийларни кўрган Г.В.Зиновьев эртасига худди шундай кўриқни Скобелев шаҳрида ҳам ўтказишни Мадаминбекдан илтимос қилди. Шундай кўриқ эртаси куни Скобелевда ҳам ўтказилди. Уни кўрган Г.В.Зиновьев Мадаминбекка қараб: «Сиз ҳудудий мухтор бир ҳукумат қуришга ҳақли экансиз», деб таъ олишга мажбур бўлди.

Шу куни кечқурун йиғилиш бўлиб, унда ҳам шўролардан, ҳам истиқлолчилардан раҳбар вакиллар қатнашди. Қабул қилинган қарорда Туркистон мухторияти тикланиши ва унинг шартлари келишиб олинди.

Г.В.Зиновьев шартномани имзолаш учун Мадаминбекнинг Тошкентга бориши лозимлигини қайд этди. Таклифни Мадаминбек қабул қилди. Ўз навбатида у Зиновьевга: «Фақат мен бориб келгунча хамроҳларингиз билан Сиз Марғилонда бизни

¹ Ўша манба, 182-183-бетлар.

кароргоҳда бўлиб турасиз», деб шарт қўйди. Таклиф Зиновьев томонидан қабул қилинди. Бек йигитлардан 50 нафарини саралаб олади ва уларни бир хил кийим ва қурол-аслаҳа билан таъминлайди. Барча қўрбошиларни ўрдада тўплаб, ўзини Тошкентга кетаётганлиги сабаблари ва қайтиб келгунга қадар қизилларга хужум қилмаслик, улар билан, аксинча, яхши алоқада бўлишлик, Москва ва Тошкент вакилларини, жумладан раис Г.В.Зиновьевни яхши сақлаб туришликни буюрди. Эртаси куни Мадаминбек ўз маслаҳатчилари ва уч-тўрт вакиллар билан Тошкентга жўнайди.

Шўролар ҳукумати, Турккомиссия раҳбарлари Бекни иззат-икром билан кутиб оладилар. Очикчасига, юзма-юз мулоқотлар бўлди, аввал тайёрланган, келишиб олинган сулҳ шартномаси имзоланди. Орада Мадаминбек Тошкентдаги миллий мужоҳидлар раҳбарлари, зиёлилар билан ҳам кўришиб, ўзаро фикрлашиб олди.

Мадаминбек Тошкентдан Фарғонага соф-саломат қайтди, Қизиллар вакиллари, Г.В.Зиновьев ҳам Марғилондан Тошкентга қузатиб қўйилди.

Мадаминбек Скобелев шаҳридаги собиқ гимназия мактаби ёнидаги катта бутхона майдонида истиқлолчи кучларни тўплайди. Баланд минбарга чиқиб, Бек халойикка қарата нутқ сўзлайди. Тошкентга бориб, шўролар вакиллари билан сўзлашиб, сулҳ ҳақида шартнома тузилганлигини, унинг мазмунини эшиттириш учун халқни бу жойга тўплаганлигини айтади. У халққа қарата шундай деб мурожаат қилади: «...Эй, биродарлар! Эй, халойик! Билингизларки, мулк оллоҳнинг мулкидур, исторонида олур, хоҳлагонига берур. Маълумларингиздурки, Николай тахтидан тушди. Ўрнига инкилоб ҳукумати қурилди. Бу ҳукуматнинг миллатларга бергон салоҳияти ва ҳуқуқидан фойдаланибсиз, ҳаммамиз қурол бошига сорулдик, ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқардук, сиз раиятни ёрдами билан, нафақаси билан, миллатпарвар зиёлиларимиз раҳбарлиги билан бизлар майдонга чикдук.

Парвардигоримизнинг лутф ва инояти билан жиходимизда муваффақ бўлдук, Оллоҳга шукр, сизларга ташаккур, эй

миллат, аллоҳ-таоло ҳаммангиздан, ҳаммамиздан рози бўлсин, омин.

Эй, биродарлар! Бизлар мақдуримизни ҳаржлаб, руслар билан кўп замонлар музокара қилдук. Бизни талабларимиз, даъволаримиз, тўккан қонларимиз, берғон қурбонларимизни оқибатида руслар ила орамизда бир иттифок тузилди. Иттифокномани матнлари шулардур:

Туркистонда Ислоҳ Ҳукумати қуруладур. Унинг идоравий шакли тубандагичадур: Бугундан эътиборан миллий мухторият даври бошланиб, ҳукумат ишлари руслар ва мусулмонлар ўртасида муштарак идора қилинадур.

Мулкий, аскарый, молиявий, маориф, адлия, амният, саноат, зироат, тижорат ва шуларга ўхшаган давлат ишлари икки тарафни иштироки билан идора қилинадур.

Руслар ила мусулмонлар орасида ҳар қандай ҳуқуқ мусовийдур (тенгдур). Олий мактаб (гимназия, семинария)ларга мусулмон талабалари қабул қилинадур. Айримчилик йўқдур. Бу иттифокнома имзо қилинган тарихдан бошлаб амалга ошадур. Муштарак идора даврида мусулмонлар аскарый, фаний, тиббий, молиявий ва бошқа давлат идорасига оид маориф каби ишларни қомилан қўлларига олуб идора қилишлари учун 10 йил муддат қўйилди. Иншоаллоҳ бу марҳалбадан ўтиб толе истиқлолимизни қўлимизга оламиз, илоҳларимиз, ҳар қандай қуролларимиз ҳамиша бизда - ўз қўлимизда турадур. Хорижий ишларда руслар бизга ёрдамларини дариг тутмайдурлар.

Эй, мусулмон биродарлар! Бизлар моддий-маънавий келтурғон ютуқ бу қадар бўлди. Келажакда зиёда ҳуқуқларимизга эга бўлишимиз биз мусулмонларни, биз Туркистонлик миллатчиларимизни иттифоқимиз ва эътиқодимизга боғлиқдур. Тавфиқ оллоҳ таолодандур.

Биродарлар! Шундоқ иттифок қилинди. Илоҳа оқибат бахти обод...»¹.

Мадаминбекнинг бу оташин нутқини йиғин аҳли гуруллаб, мислсиз кўтаринки руҳ билан: «Худо хайрингизни бер-

¹ Мусо Туркистоний. Кўрсатилган адабиёт, 165-166-бетлар.

сун, Бек! Худо офатдан сакласун, ўзи асрасун, Аллох муродингизни берсун!» деган хитоб ва овозалар билан маъқуллади.

Аммо айёрлик ва маккорликни касб қилиб олган шўро ҳукумати Мадаминбекни алдаб, тузилган битим шартларини бажармади ва у қовозда қолиб кетди. Бунинг асосий айбдорлари В. Куйбишев ва М.В.Фрунзелар эди. В.Куйбишев икки ўртада тузилган битим шартларини қоралаб, бундай деган эди: «У (яъни битим-муаллифлар) шу холида сиёсий соҳада ҳам, ҳарбий соҳада ҳам ёмон оқибатларга олиб келиши мумкин... Биринчи банди бизни Фарғонада ва хатто Туркистонда фуқаролар орасида олиб боражак ишларимизни чеклаб қўяди ва шўро ҳокимиятига ёт бўлган мезонларга амал қилишга мажбур этади»¹. Шу боисдан у битим матнини қайтадан тузишни талаб қилади. В.Куйбишевнинг фикрича, «Мадаминни аста-секин шаштидан тушириб, уни бир оддий итоат этувчи киши даражасига келтириб қўйиш»² лозим эди. Ана шу ғоядан келиб чиқиб, Фарғона вилоят партия қўмитаси махсус қарор қабул қилди. Мазкур қарорда қуйидаги жумлаларни ўқиймиз: «Туркистон компартияси ўлка комитетидан ва Туркфронт Ҳарбий-Инқилобий Кенгашидан Мадамин билан тузилган яраш битими матнининг кириш қисми ва 5-бандидан бошқа ҳаммасини бекор қилиш сўралсин, чунки у вилоят комитети ва Ҳарбий-Инқилобий Кенгашининг баъзи аъзолари фикрича, сиёсий жиҳатдан нотўғридир»³.

Мадаминбекка қарашли бўлган ватанпарвар кучлар 2-Туркистон ўқчи дивизияси таркибига киритилди. Аммо орадан кўп вақт ўтмасдан улар тарқатиб юборилди. Чунки ўз ихтиёри билан шўроларга бўйин эккан ватанпарварларга ишончсизлик билдирилди. Бунинг ажабланарли жойи йўқ. Негаки Туркистон МИК фракцияси, Туркистон КП ўлка қўмитаси ва Турккомиссиянинг қўшма мажлисида сўзга чиққан қизил аскарлар

¹ «Шарқ юлдузи», 1991 йил, 3-сон, 187-бет.

² Ўша манба.

³ Ўша манба.

кўмондони М. В. Фрунзе: «Собик босмачилардан тузилган бригадаларни таркатиб юбориш керак»¹лигини уқтирган эди.

Мадаминбекнинг тақдири масаласида тарихий манбаларда бир-бирига қарама-қарши маълумотлар берилади. Жумладан, шўролар даврида ёзилган адабиётларда Мадаминбекнинг «соткин» сифатида Шермухаммадбекнинг буйруғи билан кўрбоши Холхўжа томонидан отиб ташланганлиги таъкидланади. Худди шу фикрни «Ўзбекистон тарихи» (1917-1993 йиллар) муаллифлари ҳам илгари сурадилар. Инглиз тарихчиси Гленда Фрезер ўзининг «Босмачилар» асарида: «Мадаминбек Шермухаммадбек олдига тинчлик миссияси учун жўнатилди. Шермухаммадбек Мадаминни айроқчи сифатида 14 май куни отиб ташлайди», деб ёзади. Аммо бу фикрлар ҳеч қандай далил-асосга таянмайди. Турк тарихчиси Али Бодомчининг икки жилдлик «Кўрбошилар» асарида ёзишича, Мадаминбекни Холхўжа ўлдирмаган. Мадаминбек ўлдирилган пайтда Холхўжа жанг майдонида бўлган. Али Бодомчи Мадаминбекни Шермухаммадбек ўлдирган, деган фикрни ҳам рад этади. У Мадаминбекнинг ўлдирилишини шўролар ташкил этганлигини асосли далиллар билан исботлайди. Бу ишни русларга сотилган Сойиб Қори ва Лутфулло Махдумлар амалга оширганлар. Али Бодомчининг таъкидлашича, улар Мадаминбекни ўлдириб, сўнг Бухорога қочиб кетганлар. Бу фикрни қотилларнинг ўзлари тасдиқлаганлар. Айни пайтда мазкур хулоса Шермухаммадбек ёзиб қолдирган хотираларга ҳам ҳамоҳангдир:

«Муҳаммад Аминбекнинг ўлганини, - деб эслайди Шермухаммадбек, - мен кеч эшитдим. Қарбобога қайтганимиздагина бу ҳақда хабар топдик. Жанг пайтида унга ҳеч кўзим тушмади. Чунки биз ҳаёт-мамот жангига кирган эдик. Холхўжа Муҳаммад Аминбекни асир олган пайтда уни аскарларидан Сойиб Қори ва Лутфуллоҳ Махдумга топширган эди. Булар уни ўлдириб, Бухорога қочадилар. Муҳаммад Аминбекни мен ёки Холхўжа томонидан ўлдирилган деган фикр руслар томо-

¹ Ўша манба.

нидан бизга карши қилинган ташвиқот эди. Холхўжа Муҳаммад Аминбекдан хафа эди. Чунки икки йил аввал (Туркистон мухторияти вақтида - *муаллифлар*) у Холхўжани Марғилонга чакириб, қуролсизлантирганди. Буни ҳамма билар эди. Мен шахсан Муҳаммад Аминбекнинг руслар билан қўшилганига аччиқланган бўлсам ҳам, аввал буюк ишлар қилгани учун уни ҳурмат қилар эдим. Ўлими мени жуда паришон қилди. Агар у менга асир тушган бўлганида ҳам уни ўтмишдаги хизматлари учун Афғонистонга жўнатар эдим. Қотил маълум ва бу воқеада русларнинг қўли бор».

Шермуҳаммадбекнинг укаси Нурмуҳаммадбекнинг хотираларига қараганда, 1920 йил 3 апрель куни Шермуҳаммадбек Олойдан чиқиб, ўз қўшини билан 5 апрелда Қоровул ҳудудида тўхтади. Бир кун аввал бу ерга Нурмуҳаммадбек ва Холхўжа ҳам келиб, жанг олиб бораётган эдилар. Чунки Қоровулни шимолда Марғилондан, шарқда Андижондан келган шўро қўшинлари ўраб олган эдилар. Вазият оғир эди. Шермуҳаммадбек қўмондонларни тўплаб, кенгаш ўтказди, сўнгги томчи қон қолгунча жанг қилишга қасамёд қилинди.

Қизиллар тўрт томондан ҳужумга ўтдилар. Ҳужум биринчи бўлиб Хожагир тарафдан бошланди. Бу жой Холхўжа йигитлари томонидан мудофаа қилинаётганди. Холхўжа қизилларнинг минг кишилиқ қўшини устига 9 апрель куни эрталаб шиддатли ҳужум бошлади, душмандан 500 киши асир олинди. Улар орасида Мадаминбек ҳам бор эди. Холхўжа асирларни қўрбошилардан Лутфулла Маҳдум ва Сойиб қори қўриқчилигида қароргоҳга юборди. Мадаминбек Шермуҳаммадбек билан учрашишни сўрайди. Бирок жанг ҳали олиб борилаётгани сабабли бунинг имкони бўлмади. Шунда қароргоҳда турган Нурмуҳаммадбек билан учрашади. Мадаминбек унга хитобан шундай дейди: «Етар энди, қаршилиқни тўхтатинг. Сиз ҳам ярашинг. Бўлмаса ҳаммангизни ўлдирадилар. Бекорга қон тўкишнинг фойдаси йўқ. Тамоман ўраб олингансизлар. Қувватлари жуда кўп, қўшни гарнизондан ҳам ёрдам олдилар. Улар билан фақат сизлар қурашяпсизлар, қолган бутун жабҳаларда ҳаракат тўхтади. Большевикларга

бас кела олмайсизлар. Қурол-аслаҳалари ҳам жуда кўп, дунё қадар аскарлари бор».

Мадаминбек ялиниб ҳам кўрди. Нурмуҳаммадбек эса бирор калима сўз айта оладиган даражада эмас. Ниҳоят у шундай жавоб қилади: «Большевиклар билан ярашмаймиз, Мадаминбек! Ўлим учун онт ичдик. Буига розимиз ва тайёрмиз, бошимизни дин ва номус душманлари олдида эгмаймиз. Қувватимиз бор». Нурмуҳаммадбек шундай деб жабҳага қайтиш зарурлигини, ҳаётидан таъвишланмаслигини айтиб чиқиб кетади.

Мадаминбекнинг ўлими хақида турк тарихчиси Али Бодомчи ўзининг «Кўрбошилар» номли асарида шундай ёзади: «Нурмуҳаммадбек Муҳаммад Аминбекнинг ёнидан чиқиб кетгач, бироз аввал икки қўмондон ўртасидаги суҳбатни эшитган ва Муҳаммад Аминбек билан тортиша бошлаган муҳофазачи кўрбошилар Сойиб қори ва Лутфуллоҳ Маҳдум Муҳаммад Аминбекни аввал бўғдилар. Сўнгра отиб ўлдирдилар». «Муҳаммад Аминбекни Шермуҳаммадбек ҳеч қачон ўлдириши мумкин эмас эди, - деб эслайдилар Нью-Йоркда истиқомат қилаётган Шермуҳаммадбекнинг ўғли Давронбек ва Нурмуҳаммадбекнинг ўғли Анварбеклар. - Ахир Муҳаммад Аминбек Шермуҳаммадбекнинг ёшлиқ ўртоғи бўлган, истиклол учун курашишга биргаликда қасам ичган 7 йигитнинг иккитаси ўша Мадаминбек билан Шермуҳаммадбек эдилар. Мадаминбекка бўлган ҳурмат ва ишонч рамзи сифатида Шермуҳаммадбек кизидан туғилган набирасига Мадаминбек деб исм қўйган. Мадаминбек холасининг қизи Шермуҳаммадбекнинг уқаси Нурмуҳаммадбекнинг умр йўлдоши эди. Бу жиҳатдан улар ўзаро қариндош-уруғ ҳам бўлганлар. Шермуҳаммадбек ва Нурмуҳаммадбеклар ҳар доим Афғонистонда ҳам, Туркияда ҳам ўзаро суҳбатларда Мадаминбекни миллий қахрамон сифатида эслашиб, унинг номини фахр ва ифтихор билан тилга олишар эди. Шу боис Мадаминбек ўлимига Шермуҳаммадбекнинг умуман алоқаси бўлмаган. Аксинча, Мадаминбекнинг ўлимини эшитган Шермуҳаммадбек қаттиқ изтиробга тушган эди».

Тақдирини ғожеали тугаган Мадаминбекнинг номи бутун Туркистон истиқлолчилари қалби ва онгида ҳамиша сақланиб қолди. Унинг жасоратли, ибратли ҳаёти тилларда дoston бўлди. У ҳақда қўшиқлар тўқилди, истиқлолчилар томонидан куйланди. Ана шундай қўшиқлардан бирини тинглаган Мунаввар қори, уни «Мазмуни чиройли» деб, юқори баҳолайди, қўшиқ матнига айрим тузатишлар киритади. Қўшиқ сайқал топгач, бутун Фарғона истиқлолчилари ўртасида машҳур бўлиб кетади.

Халқ қаҳрамони Мадаминбекнинг қабри ҳозирги Қирғизистон Республикаси ҳудудида, Олой воҳасидаги Шиғай қишлоғида. Бу жой XX асрнинг 20-йилларидан бошлаб ўзбек, қирғиз ва бошқа туркий халқларнинг зиёратгоҳ масқанига айланган.

5-§. ФАРҒОНА ВОДИЙСИДА ҲАРБИЙ ДИКТАТУРА

Миллий-озодлик ва истиқлол учун курашнинг буюк сардори Мадаминбек ўлдирилган бўлса-да Ватан мустақиллиги йўлидаги кураш тўхтамади, аксинча у янада катта куч билан давом этди. Бу янги давр 1920 йилнинг март ойидан бошланди. Бу даврда миллий-озодлик курашининг асосий сардори ва яловбардори Шермуҳаммадбек эди¹.

Мадаминбекнинг ўлдирилиши, Монстров йўл қўйган камчиликлар ва Мухановнинг Шарқий Туркистонга 20 та рус офицери билан қочиб ўтиб кетиши оқибатида Фарғона муваққат ҳукумати парчаланиб кетди. Инглиз тарихчиси Гленда

¹Шермуҳаммадбек 1893 йилда Фарғона вилоятининг Тошпоқ туманидаги Ғариббува қишлоғида беклар оиласида туғилган. Жаҳидчилик ҳаракатининг ғоявий таъсирида бўлган. Закий Валидийнинг ёзишича, у 1916 йилда мардикорликка олинган, Польша фронтида хизмат қилган. Шермуҳаммадбек ҳар томонлама етук ташкилотчи, ҳарбий қўмондон бўлиш билан бирга, ўқимишли ва сиёсатчи арбоб эди. Унинг ҳаёти ва фаолияти Боймирза Ҳайит, Али Бодомчи, К.Ражабов, Р.Шамсутдиновларнинг рисола ва мақолаларида қисқача бўлса-да ўз ифодасини топган. Аммо бу саркарда, истиқлол курашисининг серқирра фаолияти, ҳаёти махсус, батафсил тадқиқ этилиши керак, деган фикрдамыз.

Фрезер маълумотларига қараганда, бу даврда Фарғонада большевойлар 76 000 кишилик мунтазам армияга эга эди. Шўролар ҳукумати ана шу катта куч билан Фарғона водийсида қўтарилган истиқлолчилик ҳаракатини зўрлик билан бос тирмоқчи бўлди ва халқ қаҳр-ғазабига сабабчи бўлган бир қатор тадбирларни амалга оширди. Масалан, М.В.Фрунзевнинг буйруғига асосан қизил аскарларни озик-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш мақсадида аҳолидан дон маҳсулотлари йиришга киришилди. Аҳоли бу даврда очликдан силласи қуриб, қирилиб кетаётган эди. Мусулмон мактаблар ёниб қўйилди, ислом руҳонийлари фаолияти таъкиб остига олинди. 19 ёшдан 35 ёшгача аҳолини мажбурий ҳарбий хизматга олиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Бу тадбирлар меҳнаткашлар оммасининг сабр қосасини янада тўлдирди, улар оммавий суръатда Шермуҳаммадбек лашкарига бориб қўшила бошладилар. 1920 йилнинг октябрида ҳатто мунтазам Қозон полкидаги аскарлардан 640 киши қурул-яроғлари билан Шермуҳаммадбек ва Холхўжа қўрбоши томонига ўтиб кетди. Ватанни, миллат ва озодликни кадрлаган барча соф виждонли, имон-этикодли ватанпарварлар Шермуҳаммадбек қаноти остидан жой ва паноҳ топдилар.

1920 йил 3 майда Шермуҳаммадбек ташаббуси билан Олтиарик туманидаги Ғойибота (Ғарибота) қишлоғида қўрбошилар қурултойи чақирилди. Унда Туркистон муваққат ҳукумати тузилди. Ҳукумат бошлиғи ва бош қўмондон - «Амир ул мусулмон» лавозимига Шермуҳаммадбек сайланди. Бой-мирза Хайит маълумотларига қараганда, Шермуҳаммадбек бошқарган ҳукуматда лавозимлар қуйидагича тақсимланган: сиёсий раис - Муллажон Қори, Шайх ул-Ислом - Акбаржон Эшон, ҳукумат бош котиби - Абдусалом Қори, Молния вазири - Назир Жони, Махсус ишлар вазири - Муллахожи Ниёз эди.

Бундан ташқари, 14 кишидан иборат ҳарбий маҳкама тузилди. У бош қўмондон Шермуҳаммадбек, турк зобитлари Исмоил Ҳаққи ва Ёқуббек, шунингдек Алиёр қўрбоши, Юсуф Полвон, Мулла Бозорбой, Пўлат, Аскар, Нурмуҳаммадбеклардан иборат бўлган. Бу маҳкама ўз машваратларида ис-

тиқлолчилик ҳаракатларининг кейинги ривожланиши билан боғлиқ бўлган масалаларни кўриб чикарди¹.

Мустақил суд идораси маҳкамаси - янги қозихона ҳам ташкил этилиб, унга Мулла Умар Ҳожиде, Жамол Қозиде, Абдулазиз Қориде ва Абдусаломлар кирган. Идора мажлиси, яъни маъмурий кенгаш таркиби Абдулбоқиде бойвачча (раис), муфти Мусо Қозиде, Абдулқоқиде, Мулла Қоқиде, Мулла Қоқиде Оқуллардан иборат бўлган. Бундан ташқари 88 кишилик парламент-Шўро ҳам ташкил қилинган².

Шермуҳаммадбек шахсига Зақиде Валиқиде Тўқон юқсақ баҳо берган. «Шермуҳаммадбек, - дейди у, - халқига содиқ бир киши бўлган. Унинг душманлари ҳам унга баҳо беришда бор ҳақиқатни айтишга мажбур бўлган. 1922 йилга оид тарихий ҳужжатлардан бирида шундай дейилган: «Қўршермат (Шермуҳаммадбек) миллати сарт (ўзбек) бўлиб, барча қўрбошиларнинг энг қайратли ва қатъиятлисидир. Жангда жуда жасур, қўл остидагиларга нисбатан талабчан на русларга шафқатсиз. Аҳоли ўртасида жуда қатта обрў-эътибор ва шухратга сазовордур»³.

Шермуҳаммадбек миллий озодлик ва истиқлолчилик ҳаракатига тасодифан ёқиде қимларнингдир фатвоси билан қирмади. Балқиде қалб амри, она Ватанга, миллатга нисбатан меҳр-садоқат, босқинчи мустамлақачиларга нисбатан эса чексиз ва оташин нафрат уни бу йўлга ихтиёрий суръатда бошлаб қелди. Бу фикрни Шермуҳаммадбек ўзининг қуйидаги сўзлари билан тасдиқлайди: «бу ҳаракат умум Туркистон истиқлоли учун юзага қелган ҳақиқий миллатчиларнинг ҳаракатидир. Бу ҳаракат - Темур, Улуғбек, Навоийларнинг юртини Москов ҳуқумронлигидан халос этиш демақдир. Чунки ўрислар, узок муддатқи, қонимизни сўрмоқдалар»⁴.

Шермуҳаммадбекнинг ўлка аҳолисига қарата қилган мушоаатларидан бирини қелтирамиз:

¹ Ражабов Қ. Қайдаров. М. Туркистон тарихи... 137-бет.

² Уша асар.

³ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1994 йил, 9 январь.

⁴ Ражабов Қ.Қ. Қўрсатилган асар, 30-бет.

«Т У Р К И С Т О Н» ўлкаси барча миллатларига
Туркистон ўлкаси мусулмон армияси Бош қўмондони
курашчан Шермухаммадбек Ғозийнинг
Э Ў Л О Н Н О М А С И

Ушбу билан барча миллатларга эълон қиларканман, худогашукурки, кундан-кунга қудратимиз тобора ортиб бормоқда, менинг барча қўмондонларим деярли ҳар куни Туркистонда яшаётган ва большевизмдан безор бўлган рус ва мусулмон халқи ўз қуроллари, кийим-кечаклари билан сафимизга қабул қилинмоқдалар, биз уларни ихтисослиги бўйича лавозимларга қўймоқдамиз ва уларнинг иззат-икромини ҳам жойига қўймоқдамиз. Улар большевиклар яшаётган жойларда, шаҳарларда ва бошқа жойларда стишмовчилик, ёппасига очарчилик ва тартибсизликлар ҳукм сураётганини билдирмоқдалар. Биз томонимизга ўтган бу кишилар озик-овқат билан тўла таъминланмоқда ва улар ўзларининг ҳаёт муҳитидан қониқаётганини билдирмоқдалар. Хорижий маълумотларга қараганда, четдаги давлатлар большевиклар нима сабабдан туркистонликларга тўла мухторият бермаётгани ҳолда «Туркистонга аллақачон мухторият берилган» деган ёлғон гаплар айтаётганликларидан ғазабга келаётир. Ҳозирги вақтда бу чет эл давлатларига большевиклар аблаҳ ёлғончи эканликлари ҳамда уларнинг касби эса ҳар қандай вақтда ҳам меҳнаткашларни ва айбсиз камбағал аҳолини талаш ва ўлдиришдан иборатлиги маълум бўлиб қолди. Шу туфайли бу барча хорижий давлатлар умумий келишиб, ўз муҳитидан аблаҳ большевикларни улоқтириб ташлашга қарор қилдилар ва уларни тугатиш учун катта уруш очдилар.

Агарда ҳозирги вақтда большевиклар туркистонликларга тўла мухторият берсалар, у ҳолда биз, туркистонликлар ҳеч қандай зарар келтирмаймиз. Агардаки, тўла мухторият бермасалар, у ҳолда биз юрагимиз ва танимизда охириги қолимиз қолгунча Ватан учун курашамиз, яққаю-яғона тангри таоло, Муҳаммад пайғамбаримизнинг шариасти йўлида қурбон бўлишга тайёрмиз. Динимиз, Ватанимиз учун бутун қалбимиз ва

жисмимизни қурбон бериб, тўла галабага эришишни аллоҳдан тилаймиз ва унга ибодат қиламиз.

Мусулмон қўшинлари Бош қўмондони Шермуҳаммадбек»¹.

Шермуҳаммадбек кучлар тенг бўлмаса-да босқинчиларга, қарши айёвсиз жанг қилди. Шўро ҳукумати Мадаминбекни «бир ёқлик» қилгач, асосий диққат-эътиборини Холхўжа ва Шермуҳаммадбек кучларини тор-мор келтиришга қаратди. Айниқса бу иш 1920 йил май ойининг ўрталарида Фарғона водийсига М.В.Фрунзенинг келиши муносабати билан янада дахшатли тус олди. Курашнинг сиёсий ва муросасозлик йўлидан воз кечилди. «Босмачиларга қарши ҳал қилувчи сўнгги кураш» шиори бу даврнинг асосий йўналиши эди. Курашнинг асосий усули зўрлик ва куч ишлатиш эди. Фарғона водийси иккинчи марта ҳарбий ҳолатда деб эълон қилинди. Водийдаги бутун фуқаролик бошқарув ишлари август ойида тузилган Ҳарбий Кенгаш ихтиёрига топширилди.

Рўйи-рост айтганда, Фарғона водийсида зўрликка таянувчи ҳарбий диктатура ўрнатилди. Оқибатда Фарғона вилоят инқилобий қўмитаси, вилоят партия қўмитасининг бутун ваколати Инқилобий-Ҳарбий Кенгаш қўлида мужассамлашди. Бунга қарши норозиликлар юзага келди. Ҳатто ўша европалик раҳбар ходимлар орасида ҳам бундай ҳарбий диктатурага қарши чиққанлар бўлди. Масалан, 1920 йил 19 декабрда вилоят партия қўмитаси, вилоят инқилобий қўмитаси ва Инқилобий-Ҳарбий Кенгашнинг қўшма кенгаши бўлиб, унда вилоят инқилобий қўмитаси билан Инқилобий-Ҳарбий Кенгаш ўртасида вужудга келган ихтилоф масаласи кўриб чиқилади. Кенгашда миллий арбоблардан Бўтабой Дадабосов, Муҳаммаджон Исаев, Иномжон Хидиралиев, Қозиевлар нутқ сўзлаб, Фарғонада қарор топган ҳарбий диктатурага қарши фикрлар айтишди. Вилоятдаги барча органлар ўз функцияларини ба-

¹ Андижон вилояти давлат архиви. 90-фонд, 1-рўйхат, 86-иш, қаранг: Шамсутдинов Р., Қодиров А. Шермуҳаммадбек ҳаётига чизгипар. «Фан ва турмуш». 1999, 2, 3,4-сонлар.

жаришлари кераклигига асосий урғу берилди. Аммо Инкилобий-Харбий Кенгаш аъзоси Скалов бундай фикрларга қарши туриб, ҳарбий диктатурани изчил давом эттиришни ёқлаб чиқади. Шунда маҳаллий раҳбар ходимлар Скаловнинг умуман Фарғона водийсидан марказга чақириб олиниши лозимлигини, вилоят партия кўмитаси ва вилоят инкилобий кўмитаси таркибларини қайта кўриб чиқиш масаласини кўядилар. Бироқ европалик раҳбарларнинг кўпчилик овози билан ҳарбий диктатуранинг ёқловчи резолюция қабул қилинади¹.

Туркфронт РХК аъзоси П.И.Баранов Фарғона водийсининг диктаторлиги лавозимига кўйилди. М.В.Фрунзе кўмондонлигидаги Туркистон fronti Инкилобий Харбий Кенгаши истиқлолчилик ҳаракатини қонундан ташқари деб эълон қилди, унинг раҳбарлари билан олиб бориладиган ҳар қандай музокараларни тақиқлади, озодлик ва миллий мустақиллик учун курашаётган барча кучларни кириб ташлаш лозимлиги тўғрисида дастурий кўрсатма берди. Бу дастур «Қизил Армиянинг босмачиларни тугатишдаги роли» деб аталган дастурий тўпламга мос ва хос эди. Унда биз қуйидаги даҳшатли жумлаларни ўқиймиз: «Биз босмачилардан фақат ерли аҳолини кириб ташлаш орқалигина қутуламиз»².

Ушбу дастурни амалга ошириш учун истиқлолчилик ҳаракати қатнашчиларининг қариндош-уруғларини гаровга олиш тактикаси қўлланилди. Мазкур усулда қўлга олинган истиқлолчилик ҳаракати қатнашчиларининг қариндош-уруғлари ҳеч қандай судсиз ва сўроқсиз кириб ташланади. Истиқлолчиларнинг қариндош-уруғлари қийин аҳволда қолишди: ё истиқлолчиларнинг қариндош-уруғи сифатида қўлга тушиб, бекордан-бекорга ўлиб кетишлари керак, ёки таҳқирланган, ҳақоратланган, мустамлака асоратига солиниб оёқ ости қилинган юрти, топталган инсоний ор-номуси учун виждони амрига қулоқ солиб, озодлик учун, мустақиллик учун муқаддас жангга отланишлари керак эди. Туб ерли аҳолининг

¹ Совет Армияси Марказий архиви, 278-фонд, 1-рўйхат, 7-иш, 41-варақ.

² «Мулқот», 1994 йил, 5-6-сонлар, 36-бет.

аксарият кўпчилиги иккинчи йўлни танлади. Халк оммаси бу йўлнинг тўғрилигига қизил аскарларнинг беғуноҳ тинч аҳолини ваҳшийларча ёппасига қирғин қилганликлари мисолида очик-ойдин кўриб, ишонч ҳосил қилди. Биз куйидаги мисолда буни яққол кўрамыз.

1921 йил 9 мартда Фарғона вилояти инқилобий кўмитасининг мажлисида Фарғона водийсида босмачилик ҳаракати тўғрисида қизил аскарларнинг Фарғона қўшинлари кўмондонлари Коновалов ва Турлоларнинг маърузалари тингланди. Бу муҳокамада кимлар иштирок этди? Фарғона водийсида «босмачилар»га қарши курашни кимлар ташкил этди? Мана улардан баъзилари: Бирюшев, Певзнер, Коновалов, Турло, Алиев, Захаров, Кирзнер ва бошқалар. Коновалов маърузасида ўзини кўйни овзидан чўп олмаган кишидек кўрсатди, «босмачиларга» қарши кураш «муваффақиятли» олиб борилаётганлигини таъкидлади. Амалда-чи, амалда у маҳаллий миллатларнинг жаллоди ва энг ёвуз душмани сифатида иш олиб борган.

1922 йил 18 июлда Туркистон Марказий Ижроия кўмитасининг IV Пленуми бешинчи мажлисида Туркистон Марказий Ижроия кўмитасининг аъзоси Қайғиз Отабоевнинг маърузасида бундай ёвузликлар очиб тапланди. Коновалов «босмачилар» тўдасининг Бозорқўрғон қишлоғида эканлиги тўғрисида маълумот олади ва ўзининг учинчи отлик отряди билан бу қишлоқ томон йўл олади. У отряд ҳаракати йўналишини «босмачилар»га хабар қилиши мумкин деган шубҳа билан йўлда учраганки, маҳаллий аҳолини битта кўймай кириб ташлайди. Қишлоқ яқинида Коновалов «босмачилар»нинг кичик бир гуруҳига дуч келади ва бир кеча-кундуз жанг бўлади. «Босмачилар» қутулиб қолишади. Коновалов Бозорқўрғондан кетар экан, қўшни Никольское қишлоғидаги русларга Бозорқўрғонни «босмачилар»дан «тозалашни» топширади.

Никольское қишлоғидаги руслар Бозорқўрғонни 23 кун давомида «босмачилар»дан «тозалашди». Аввалига қишлоқни талон-тарож қилишди, сўнг ҳеч нимани суриштириб-нетиб ўтирмай ҳаммани отиб ташлай бердилар: Эркакларни «босма-

чилар»га хайрихоҳ ва қўллаб-қувватлади деб, болаларни эса келажакда «босмачи» бўлиб етишади, деб отиб ташлашди. Никольское кишлоғида руслар уч марта бозоркўрғонликларга ўз кишлоқларингга қайтишинглар мумкин, «босмачилар» кетиб бўлишди, деб айёрлик килдилар ва Бозоркўрғонга қайтган аҳолини уч марта ўққа тутдилар. Энг сўнггиси айниқса даҳшатли бўлди. Аҳолига кишлоққа қайтиб ўлганларни кўмиш учун рухсат берилди. Халқ мурдаларни йиғиштириб, диний урф-одатларни бажо келтираётганда яна хужум қилиб, тўпланганларни битта ҳам қўймай кириб ташлашди.

Бошқа бир мисол. «Босмачилар» мудофаа жанглари олиб бориш учун Сузоқ кишлоғига чекиндилар. Кишлоқ кизил армия кучлари томонидан ўраб олинди ва пулемётлардан аёвсиз ўққа тутилди. Тинч аҳоли кишлоқдан қочиб, Кўгарт дарёси бўйига яширинганда, пулемётлардан ўқ узиб битта қўймай ўлдирилди. Бир ойлар чамаси кўмилмаган мурдаларни итлар ражиб ётди.

Мана шундай оғир бир шароитда халқ қасоскорларидан Шермухаммадбек, Холхўжа кўрбоши, Парпибек, Омон полвон, Мулла Собир, Мухитдин, Исломул, Рахмонкул, Эшматбойвачча, Исроил, Соли Махсум, Аҳмад Полвон ва бошқалар озодлик байроғини баланд кўтардилар. Улар халқ оммасига мурожаатлар қилиб, ҳақ ва адолат йўлида курашга чорладилар.

Шу маънода Парпи кўрбошининг мурожаати эътиборлидир. Парпибек кўрбоши Шермухаммадбек раҳбарлигида ҳаракат килган. У нафақат Андижон уездида, ҳатто бугун Фарғона водийси бўйлаб ҳаракатда бўлган ватанпарвар кучларнинг энг қудратлиларидан эди. Унинг ихтиёрида 3600 дан ортиқ жангчи бор эди. Шўролардан юз ўғирган храбеклик кўрбоши Охунжон ўз йигитлари билан Парпибекка қўшилгач, унинг куч-қудрати янада ошди. Парпибекнинг оммага қарата

ёзилган мурожаатномасида бундай дейилган эди:
«ЭЪЛОННОМА»¹.

Умуммусулмонларга эълон қилиб ёзмапки, биз 4 йилдан бери ноҳақчи большевиклар билан мухораба қилиб, кон тўкиб, неча мусулмонлар хонавайрон бўлиб, шу жойга келдик. Эй мусулмонлар, кўзларингни очиб қаранглар? Кўқонқишлоқ, Чувама ва бошқа қишлоқларда ноҳақчи большевиклар ёш гўдак болаларни бетартиб чопиб, кўп жабрлар қилди ва яна туриб шуни бадалида бизларни тепамизга қаттиқ хужумлар қилиб, кўп ишларни кўнгилларига мудоо қилиб юрди. Худога хос эканмиз, ҳақ йўлига юрганмиз маълум бўлди. Ҳақ ким, ноҳақ ким, ҳалолни ҳаромга ҳукм қилдирганлар ким экани маълум бўлди. Ҳозирги вақтда шаҳар атрофларини бесарамжон қилиб турибдир. Очиқдан-очиқ маълум бўлиб, бизларни йигитларимизни тутмоққа тадбирлар жорий қилибдур. Умуммусулмонлар, нечаларга фармойиш қиламанки, бундан буён мундоқ ноҳақ ишлар бўлмасун. Бир-икки нафар бизларни йигитларимизни тутган билан ҳеч нима воқеа бўлмаса керак. Ўшал жосус чиққан маҳалладан бир дона йигитимизга неча нафарини жазо бермоққа қодирмиз. Ушбу бизларни йигитларимизни тутмоққа тадбир жорий қилган жосусларни Қорабура гузариде жазоларини кўзларига кўрсатдук. Ушбу жума қундан шанбага ўтадургон кечаси.

Агарчи, ҳар ким жосуслик қилса, шундоқ жазога гирифтор қиламиз. Иккинчи чаккана ўғрилар воқеаси шулки, ҳар ким ўғирлик қилиб қўлимизга тушса, хоҳ ўзимизга қарашлик йигитлардан, хоҳ шаҳардаги ўғрилардан бўлса, бизни кўрбошиларимизга фармойиш қилдим: ҳақиқат орқали ўлим жазосига борадирлар. Яшасин ҳақ йўлга юргувчилар! Битсин ноҳақчилар: Ушбу жумадин шанбага ўтадиргон кечаси чаккана ўғрилардин бир донасини отиб юбордук.

Сойгузарда. Амир лашкар - Парпибек Ғозий Махдум.

Мухр: Насруллоҳ. Оллоҳ қўлласин: Парли кўрбоши»¹

¹ Қаранг: Андижон вилояти давлат архиви, 90-фонд, 1-рўйхат, 86-иш, Шамсутдинов Р. Қодиров А. Парпибек ва Оқунжон кўрбоши. «Фан ва турмуш», 1996, 2-сон, 18-20-бетлар.

Кизил аскарлар Андижондан Қўқонқишлокка қараб йўлга чиққани ҳақида хабар топган Парпибек жангчиларининг бир қисмини Қўқонқишлокда қолдириб, асосий кучларни атрофга таркатади. Қизиллар катта куч билан Қўқонқишлокқа от солдилар, оз сонли истиқлолчилар билан жанг бошланади. Отишмалардан сўнг истиқлолчилар Қўқонқишлокни атайин бўшатиб, атрофдаги кучлар билан қўшиладилар. «Ғолиб» кизиллар Қўқонқишлокни ва истиқлолчилар қароргоҳини ишғол этадилар. Лекин кизиллар жойлашиб улгурмасиданоқ Қўқонқишлокнинг уч томонидан истиқлолчиларнинг ҳужумига дуч келадилар. Парпибекнинг йигитлари муайян йўллар билан ҳужумга ўтади ва Андижон йўлини очиб қўядилар. Шиддатли жангда кизиллар чекинишга мажбур бўладилар.

Қизиллар оғир юклари - тўп, тўпхона, аравалари билан катта йўлдан келгунча истиқлолчилар пистирма йўллар, тор-кўчалар орқали Ҳайробоғда кизиллар йўлини тўсиб чиқадилар. Ўқ ёмғирига учраган қизиллар тутдек тўкиладилар. Омон қолган 200 га яқин кизил аскар ўша атрофдаги бир саройга кириб беркинишади. Улар уч кеча-кундуз қамалда қолишади. Қизилларнинг тинка-мадори қуриydi. Озиқ-овқат тамом бўлади. Саройда савдогарларга қарашли бўлган қуруқ пиёзларни еб, сурғи ячган одамдек жонсарақ бўладилар, таслим бўлишдан ўзга чоралари қолмайди.

Воқеадан хабар топган Андижон янги шаҳар шўроси раҳбарияти эски шаҳар аҳолисидан, Қўқонқишлокда ўққа тугилган шаҳид кизил аскарлар мурдаларини олиб келишни талаб қилади. Эски шаҳар аҳолиси йиғилишида вакиллар сайланади ва улар мурдаларни олиб келиш учун Қўқонқишлокка борадилар. Аммо Парпибек қўрбоши йигитлари вакилларни ҳибсга олади.

Бу воқеа хусусида Мусо Туркистоний қуйидагича ҳикоя қилади: «...Андижон катталаридан Нодир Эшон домла, Мулла Абдукарим Охун домла, Шамсиддин Тўра, Сулаймон баз-

¹ Ўша манба, ўша жой.

зоэ (шоир Чўлпоннинг бобоси) (аслида отаси - муаллифлар) ва ҳукуматда нуфузли кишилардан жами 10 кишини элчи қилиб Парпи кўрбошига юбордилар. Элчилар Қўқонқишлоқда Парпи кўрбоши қароргоҳида қабул қилинди. Элчилардан чиройлиққина, соқол-мўйловларини қисқартирган бири сўз бошлади: Бек ака! Бизлар ҳукуматнинг элчиларимиз. Ҳукумат айтадурки, ўликларимизни берсун, Андижонга келтириб кўмайлик, ўзлари сулҳ қилиб, биз билан ярашсинлар, шаҳарга кирсинлар, муносиб мансабларга ўлтирсинлар деб. Гап шу жойга келганда тўп ва пулемёт овозлари билан баробар ўрус аскарлари ҳужум қилиб келгани маълум бўлди.

Парпи кўрбоши халон-нажотларига мудофаа қилишга амр берди. Сўнгра бу ўн кишини эъдомга ҳукм қилди. Бу ҳукм Парпи кўрбошининг отахони (маслаҳатчиси) Муҳаммад Иброҳимга етди. У элчиларни хибсдан бўшатиб, 2 аробга чиқариб, Орол, Бўтақара ила Андижонга жўнатди, Видоь асносида Нодир Эшон бошлиқ ҳамма элчилар қўл кўтариб, отахон Муҳаммад Иброҳим ҳаққига дуо қилдилар. Отахон дедики: Дуоларингиз ижобат бўлса фойдаси охиратда албатта бўлғайдир. Бу дунёда фойдаси тегадургон бирор нарсаларинг йўқми? Шу гапдан кейин элчилар ичидаги силлиқ салла, теваарак соқоллик киши қўлига қороз олди, икки тилда (русча-ўзбекча) бир парча хат ёзиб, қўлимга бериб айтди: ҳар вақт Андижонга қирадургон бўлсангиз, шу хат билан бемалол қира биласиз, дунё ишларингизни қила биласиз, деди. Отахон Муҳаммад Иброҳим айтадур: Ушбу хат (ёрлик) билан беш-ўн маротаба Андижонга кириб чиқдим, ўруслар қайси жойда кўрсалар қимсан? деб сўрайдур. Ёрлик хатни кўрсатсам, «пажалуста» дедилар...»¹.

Парпибек кўрбоши қуролли курашни шу қадар қучайтирдикки, қизиллар унга қарши жанг олиб боришга журъат этолмай, сулҳ тузиш тактикасини қўллашга мажбур бўлдилар. Аммо сулҳ ҳақидаги бу таклифлар кўрбоши томонидан рад

¹ Мусо Туркистоний. Улуғ Туркистон фожияси.

килинди, фавқуллода назиятлардагина у элчиларни қабул қилар эди.

Ана шундай элчилар гуруҳининг бирига «Қўчқар ўрис» номи билан машхур бўлган, Туркияда ўқиган, жаҳид Қўчқор Олимов бошчилик қилади. Унинг Парпи қўрбоши билан олиб борган музокаралари ҳақида Мусо Туркистоний шундай ҳикоя қилади: «...Элчиларни Парпи қўрбоши ҳузурига ҳозир қилишди. Сухандон Қўчқар сўз бошлаб, сулҳга таклиф қилиб келганларини, сулҳ миллат учун осойиш-ором бўлишини, мужоҳидлар ҳам ором ва осуда ҳол умр кечиришларини айтади.

Парпи қўрбоши бу азиз меҳмонларни эъзо-икром қилишга буюрди, истироҳат қилсунлар, сафар ҳордиқлари чиқсун, деб амр қилди. Элчилар кўп ҳурмат билан меҳмонхонадан зиёфатхонага жўнатилди. Улар Парпи қўрбошининг фармони ила истироҳат хоналарида абадий истироҳатга жўнатилдилар. На бир киши кўрди ва на биров бу ҳақда бир нарса билди, ҳануз мажҳулдур. Элчиларнинг ҳаммаси ҳануз истироҳатдадурлар»¹.

* * *

Шермуҳаммадбек бошчилигидаги истиқлолчи кучлар умуман 1920 йил охирларига келиб каттагина муваффақиятларни қўлга киритадилар. Улар Марғилон, Наманган, Андижон ва бошқа шаҳарларни қизил аскарлардан қайтариб оладилар. Гленда Фрезер берган маълумотларга қараганда, саройдан қувилган Амир Олимхон Шермуҳаммадбекка ёрдам сўраб мурожаат ҳам қилган. Шермуҳаммадбек катта куч билан Амир Олимхонга ёрдам берган. У ўз укаси Рўзимуҳаммад бошчилигида 500 аскарини Шарқий Бухорога жўнатган. Ўзи эса шахсан Амир Олимхон билан учрашиш учун Душанбегга борган.

1920 йилнинг охирлари - 1921 йилнинг бошларида Шўролар ҳукумати Шермуҳаммадбекка қарши жуда катта кучларни ташлайди. Бу кучларга 8-отлик бригада қўшинлари команди-

¹ Шамсутдинов Р., Қодиров А. Парлибек ва Олунжон қўрбоши «Фан ва турмуш», 1996 йил, 2-сон, 18-21-бетлар.

ри Я.А.Мелькумов бошчилик килди. Каттик ва шиддатли жанглар бошланиб кетди. Окибатда Парпибек кўрбоши бошчилигидаги ватанпарварлар Кўконқишлоқ, Омончўра, Бозоркўрғон худудларини ташлаб чиқишга мажбур бўлдилар. Жанг майдони Жалолобод ва Сузук худудларига кўчирилди. Бу ерда Парпибек кўрбоши кўшинлари Туркистон 2-ўқчи дивизияси билан бўлган жангларда катта талофат кўрди, кўплари асир олинди. Парпибек кўрбошининг ўзи бу жангда оғир ярадор бўлди ва 1921 йил 9 апрелда вафот этди. Бу Шермухаммадбек учун катта йўқотиш эди.

Шу 1921 йилда Холхўжа, кўрбоши Олой тоғ тизмалари атрофида қор кўчиши оқибатида кўчки остида қолиб ҳалок бўлди. Албатта, бу каби йўқотишлар ватанпарвар кўрбошиларнинг баъзи бир вакилларига ўз таъсирини кўрсатди. 31 январда Акбарали ва Маҳкамхожи кўрбошилар ўзларининг 2600 аскар билан шўролар томонига ўтдилар. Шу йили Бойтуман кўрбоши ҳам ўз ихтиёри билан шўроларга таслим бўлди. Аммо қизил аскарларнинг Фарғона гуруҳи қўмондони Зиновьевнинг буйруғига асосан Бойтуман кўрбоши ва унинг 40 кишидан иборат йигити кириб ташланади.

Шўро ҳукумати 1921 йилда бир қатор декретлар эълон қилиб, истиклолчи кучларга маънавий жихатдан таъсир қилишни ҳам кучайтирди. 23 декабрдаги декрет билан шариат қонунлари тикланди: қозилик эркинлиги берилди, диний мактабларни очишга руҳсат этилди. Хатто хусусий савдога ҳам йўл қўйилди. Шунингдек, кўрбошиларни овлаш, уларни қармоққа илинтириш ҳаракати давом эттирилди. Бу иш 1922 йилда ҳам бир неча ойга чўзилди. Шу йили Фарғона водийсида номдор кўрбошилардан бўлган Исломул ўзининг 60 йигити билан қизил аскарларга «кўшилди». Учинчи томондан эса шиддатли қуролли ҳужум қилган сайин авжга миндирилди.

Г.Фрезер номи юқорида зикр этилган асарида 1922 йил июнида истиклолчиларга қарши қурашиш учун Россиядан учта полк жўнатилгани, генерал Будёний август ойида Россиядан Андижонга келиб, ўз кўшинларини 3 қисмга бўлиб, Кўкон, Марғилон ва Андижонга жойлаштирганини, Андижон

ва Ўзган ўртасидаги «босмачилар» жойлашган Гурунчмозорда Будённий 50 кишини қамокқа олганини, кўпчилик «босмачилар» Шермухаммадга қўшилганлигини таъкидлайди.

Истиклолчи кучларга кетма-кет берилган зарбалар Шермухаммадбекнинг мавқеини анча заифлаштирди. Шу боисдан у 1921 йил сентябрда Зиновьев билан сулҳ музокараларини бошлашга розилик берди. Шермухаммадбекка барча қуроолларни топшириб, сўзсиз таслим бўлиш шарти қўйилди. Албатта, у бу шартни қабул қилмади. Шундан сўнг у ўз ўрнига бош қўмондон қилиб қирғиз қўрбошиси Муҳитдинбекни қолдириб, Шарқий Бухорога йўл олади. Унинг бундан кўзлаган мақсади Шарқий Бухоро худудиди Анвар пошшо бошчилигида ҳаракат қилаётган озодлик ҳаракати ва истиқлолчи кучлари билан боғланиш, улар билан умумий дастур бирлиги асосида келишувга эришиш ва Афғонистон билан боғланиб, у ердан ёрдам олиш имкониятини излаш эди.

Шермухаммадбек кетгач, Муҳитдинбек мусулмон лашкарлари сафида бир қатор ўзгаришлар қилди, ўзига ёкмаган қўмондонларни ўзгартирди, уларнинг ўрнига ўз одамларини қўйди. Натижада Шермухаммадбек катта меҳнатлар эвазига тузиб шакллантирган мужоҳидлар тизимида ташкилий тарқоқлик ва бошбошдоқлик бошланди. Оқибатда Муҳитдинбекнинг ўзи ҳам юқорида таъкидлангани сингари ўз ёрига ўзи қовурилди. 1922 йил 22 октябрда шўролар Муҳитдинбек қўрбошини Олой тоғида бўлган жангда қўлга олдилар ва уни ўшда отиб ташладилар.

Шермухаммадбек Бухородан 1922 йил март ойида қайтиб келди. У истиқлолчи кучларни илгаригидек ягона бир марказга бирлаштира олмади. Апрель ойида «Туркистон муваққат ҳукумати»нинг раҳбари сифатида Самарқандда бўлиб ўтган Туркистон мусулмонлари конгрессида катнашди. Унда турли музофотлардан келган қўрбошилар иштирок этдилар. Конгресс қатнашчилари Россия ҳукумати олдига бир қатор шартлар билан ультиматум қўйди. Унда шўролар ҳукумати 2 ой ичида Туркистондан чиқиб кетиши кераклиги таъкидланади. Ана шу муддат давомида Туркистон руслардан тозаланмаса,

Туркистон ҳукумати Москва билан дипломатик алоқаларни узади, Туркистон билан Россия ўртасидаги жанг адолат қарор топгунча давом этаверади, дейилади. Мазкур ультиматум Ҳамид Хўжа бошлиқ 5 кишилик вакил орқали Я.Э.Рудзутак хўзурига юборилди. Аммо уларнинг бирортаси ҳам қайтиб келмади¹.

Кизил аскарлар шўро ҳукуматининг 1922 йил март ойидаги истиклолчи кучлар билан музокаралар олиб бормаслик ва уларни мажбуран зўрлик асосида таслим қилиш тўғрисидаги буйруғига асосан икундан бошлаб хужумни кучайтирдилар. Шермуҳаммадбек 1923 йилнинг бошларида укаси Нурмуҳаммадбек билан бир гуруҳ мужоҳидларни ёнига олиб, Афғонистонга ўтиб кетишга мажбур бўлди. У бундан кейин ҳам бир неча бор ўз ватанини мустамлакачилардан озод этиш учун ҳаракатлар қилди. Жумладан, 1924 йилда 20 минг кишилик аскар билан Қашқар орқали Фарғона водийсига ўтмоқчи бўлди. Иккинчи уриниш 1929 йилда бўлган эди. Ўшанда Шермуҳаммадбек Афғонистондан Вахш дарёси орқали Шаркий Бухорога ўтишга интилди. Аммо бу уринишларнинг барчаси бесамар кетди. Шундан сўнг у тақдирга тан берган бўлса-да, доимо қалбида ватанни озод кўриш туйғуси билан яшади. Шермуҳаммадбек Афғонистонда туркистонлик мухожирларнинг «Ватанни озод қилиш» ташкилотига раҳбарлик қилди.

У 1945 йилга қадар Афғонистонда, сўнгра Хиндистонда, 1951-1959 йилларда Покистонда, ундан сўнг то умрининг охиригача - 1970 йил 10 мартга қадар Туркиянинг Адана шаҳрида яшади.

Шўро ҳукумати Шермуҳаммадбек Афғонистонга ўтиб кетгач, уни ёмон отлик қилиш ниятида ўзининг синовдан ўтган ифлос иш услубини қўллади. ГПУ, ЧК ва шунинг сингари ташкилотлари орқали истиклол курашчилари ҳақида турли бўҳтонларни тарқатиб, меҳнаткашларнинг, қолаверса жаҳон

¹ Гленда Фрезер. Босмачилар. - Лондон. 1987 (инглиз тилидан ўзбекчага таржима қилинган).

халқлари оммасининг онгини захарлашга ҳаракат қилди. Ана шундай ювилдихўрлардан бири армани миллатига мансуб чекист Оғабеков Туркияда чиқадиган «Ёш Туркистон» журнаlining 1930 йил 2-сонида Шермухаммадбекнинг миллий озодлик ва истиклол учун жасоратларга тўла кураш йўлини қоралаб мақола ёзади. Унда истиклол фидойисини шўроларнинг ГПУ органларига сотилган бир шахс сифатида талқин этади. Шермухаммадбек бу журнални кечикиброк муфтий Садриддинхон ёрдамида олади ва Оғабековнинг бўхтонлар билан қориштирилган мақоласига миллий эҳтирос ва ватанпарварлик туйғуси билан тўлиб-тошган жавобни қайтаради. Биз унда, жумладан, қуйидагиларни ўқиймиз:

«Истақли афандилар! Бизнинг миллий ва эзгу вазифаларимизни онглашиб чизиб ўтишларингизга чин юракдан миннатдорчилик қиламан. Тўғри, Туркистоннинг ҳур тирилиши учун кўкрагини кериб, курашиб ўлган мингларча Туркистон шаҳидларининг муборак қонлари масъулияти устимизда эканлигини биз, мужоҳидлар сира унутмаймиз.

У мухтарам шарафлик шаҳид тўғонларимизнинг қонлари бизни бундай кир манжус тузоққа илинмаслигимизни амр этади. Оё бу қунларда большевикларнинг мингларча миллат ходимларимизни ноҳақ ўққа тизиб турғон қандай бир виждонсиз хоин уларнинг кўмагига қўл узатади экан?..

Мен Оғабеков ва унинг манжус идораси «ГПУ» вакиллари билан ҳеч вақт ва ҳеч қандай ерда кўришмадим. Пул ҳам олмадим. Ҳақимдаги сўзларнинг бошидан оёқ қип-кизил ёлғон эканини очиқ-ойдин эълон қиламан.

Оғабековнинг қўлида мени қоралайтурғон кичкина бир далил бўлса, мана майдон, марҳамат этсин! «ГПУ» тузоғига илинадиган айғоқ қони менда йўқ. Мен бошқа мужоҳидлар билан бирга шараф билан миллатимнинг қутулиши учун чорипидим (курашдим-муаллифлар). Кўксимни ўққа девор қилиб урушдим. Ўша синашда душманимиз бўлгон золим большевиклар ила бундан кейин ҳам урушишга ҳозирман.

Мухтарам афандилар!

Менинг юкорида ёзгон кичкина раддиямни мендан бўл-
моғони сабабларга биноан кечикишга карамай журналингизга
босиб, дунёга таркатсангиз, бўйинга буюк бир миннат кўйгон
бўлур эдингиз. Тўлиқ хурматларимни қабул этсангиз.

Шермухаммадбек. Афғонистон. Қабул. 8 ноябрь. 1934»¹.

* * *

Хуллас, 1920-1923 йилларда Фарғонада миллий озодлик
ва мустақиллик учун олиб борилган кураш Туркистон
халқларининг озодлик ҳаракати тарихидаги энг ёрқин саҳи-
фалардандир. Бу муқаддас муҳорабада эрк деб, озодлик деб
ва миллий мустақиллик деб минг-минглаб Ватан ва миллат
фидойилари ўз азиз жонларини қурбон қилдилар, айни пайт-
да минг-минглаб мустамлакачи ва босқинчи жаллодларни ҳам
ер тишлатдилар. Инглиз тарихчиси Гленда Фрезер маълумот-
ларига қараганда, 1918 йилда Туркистонда шўроларнинг 106
минг аскарлари бўлган. Бу рақам Австрия ва Германия маҳбуслари
билан бирга қўшиб ҳисоблаганда, 196 миң кишини ташкил
этар эди. 75 миң рус ишчи-деҳқонлари ҳам қуролланган эди-
лар. 1921-1922 йилларда Оренбургдан яна 3-армия ҳам жўна-
тилди. Бу қўшинларнинг ҳаммаси 60 миң қуролланган ва 225
миң қуролланмаган истиқлолчиларга қарши жанг қилди. Ана
шу жанглар давомида қизил аскарлар 1920 йилгача 68 миң,
1920-1923 йилларда эса 327 миң жангчини йўқотдилар².

1923 йилдан сўнг Россия мустамлакачиларига қарши ку-
раш тўхтаб қолгани йўқ. Фарғонадаги босмачиликка қарши
кураш кенгаши маълумотларига кўра, 1923 йил май ойининг
охирларида Қўқон уездида 66 қўрбоши, 1092 мужоҳид, На-
манган уездида 70 қўрбоши, 1166 мужоҳид, Ўш уезди ва
Олой воҳасида 20 қўрбоши ва 640 мужоҳид истиқлол учун
курашган³. 1923 йил январда Шаҳрихон шаҳрида Фарғона
водийсида ҳаракатда бўлган қўрбошиларнинг навбатдаги

¹ «Ёш Туркистон». Истанбул, 1930 йил, 2-сон, Рустамбек Шамсутдинов.
Фарғона қўрбошилари. «Фан ва турмуш», 1997 йил, 2-сон, 24-25-бетлар.

² Гленда Фрезер. Кўрсатилган адабиёт.

³ Ражабов Қ.Қ. Кўрсатилган диссертация, 146-бет.

курултойи бўлди. Мазкур курултойда Ислом Пахлавон амир лашкарбоши этиб сайланди. Шўро армияси кўмондонлари Ислом Пахлавонга «ўтакетган даражада шафқатсиз» ва «сиёсий билимга эга» деб баҳо берганлар¹. Унга 20 йирик ва 73 кичик кўрбошилар ҳамда 1723 мужоҳид бўйсунган.

Қизил аскарларнинг истиқлолчи кучларга қарши шафқатсиз жангларни кучайтириши оқибатида 1923 йилнинг ўзида 348 кўрбоши ва 4000 дан ортиқ сара мужоҳид жангчилар ўлдирилган ва сафдан чиқарилган.

Шўроларга қарши мардонавор жанг қилган кўрбошилардан яна бири Раҳмонқул кўрбоши эди. У ҳозирги Тожикистон Республикасининг Хўжанд вилоятига қарашли Ашт туманининг Ашоба қишлоғида туғилган. У разил душманга қарши 6 йил жанг қилди, ўнлаб кўрбошилар ва минглаб мужоҳид ватанпарварлар Раҳмонқулнинг ишончли жангчилари бўлганлар. Шаҳобиддин Яссавий (Хўжа Аҳмад Яссавий мақбараси шайхининг ўғли) «Туркистоннинг аччиқ ҳақиқатлари» китобида Раҳмонқул кўрбоши ҳақида бундай ёзади: «Кўп шуҳратга эга бўлган хушёр ва ботир кўрбоши. Душманга берган зарбалари шоени зикр дир»².

Ҳақиқатан ҳам Раҳмонқул кўрбоши ўзининг тоғдаги қишлоғи - Ашобада кучли истехком қуриб, Қурама аҳолиси орасида ва Наманган вилоятида катта маъқега эга бўлган. Қизил аскарларни кўплаб қирган, уларга кўп палл берган. Шу боис ҳозир ҳам Ашт тумани ва унинг тоғлик аҳолиси орасида «Раҳмонқул отар бошга, руслар отар тошга» деган нақл бор. У ҳар доимо ўз йигитларига қарата «Эски душман русдир. Юртимиздан палит душман даф бўлсун! Туркистон бизнинг юртимиздир! Ғазовот, йигитлар, ғазовот!» деб даъватнома ўқиган.

Қизил армия разведка бошқармаси тайёрлаган «1922 йил 1 мартга қадар Фарғонада босмачиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланишининг қисқача очерки»да Раҳмонқул кўрбоши

¹ Ўша манба.

² «Эрк». 1992 йил, 5-сон, 6-13 февраль.

хакида маълумотлар бор: «Раҳмонқул тожик бўлиб, мутлако саводсиз одам... Жуда айёр ва маккор киши, русларни кўрарга кўзи йўк».

Боскинчилар томонидан тайёрланган бу ҳужжатда Раҳмонқулга нисбатан уларнинг нафрати акс этганлиги тушунарли ва табиий бир ҳолдир. Аммо унинг рус халкига қарши қўйилиши ва тожик деб кўрсатилиши мутлако нотўғри. Чунки, Раҳмонқул ҳам бошқа кўрбошилар сингари рус халқини эмас, балки Россия боскинчиларини «кўрарга кўзи йўк» эди. Аммо унинг отарга ўқи доимо тайёр бўлганлиги ҳақиқатдир. Шунингдек, у тожик эмас, балки ўзбек бўлган. Қизил армия Раҳмонқулни қўлга тушира олмагач, унинг қароргоҳи атрофидаги тоғ қишлоқлари аҳолисига бир печа бор ҳужум қилиб, қирин-баротлар уюштирди, аэроплан(самолёт)лардан тинч аҳоли устига ҳисобсиз бомбалар ёғдирди.

Ана шундан сўнг Раҳмонқул кўрбоши яна ўзига хос жасоратни намойиш этди, уни тутиб бермаган юртдошлари «гуноҳи»ни ўз бўйнига олиб, 1923 йил октябрь ойида 40 йигити ва 4 ёрдамчиси билан ихтиёрий равишда таслим бўлди.

Шўро ҳукумати бир йилдан сўнг, 1924 йилнинг кузида Раҳмонқулни Қўқон шаҳрида суд қилиб, 10 та энг яқин маслакдоши билан бирга отиб ташлади.

Шу тариқа шўро ҳукумати Фарғона водийсидаги миллий мустақиллик ҳаракатига катта зарба бера олган эди.

Бундай дахшатли оммавий қирғинларнинг илҳомчиси ва ташкилотчиси Москвадаги большевойлар ҳукумати бўлганлиги бир печа бор таъкидланди. Бу оддий ҳақиқатни яна шундан ҳам билиш мумкинки, Фарғона водийсида 1923 йилда амалга оширилган барча жаҳолат ҳамда ваҳшийликларнинг тепасида СССР ҳарбий кучларининг бош қўмондони шахсан С. С. Каменевнинг ўзи турди. У Москва «Ҳарбий инқилобий кепгаши»нинг аъзоси Зафесов ва Туркистон fronti қўмондони Пу-гачёв билан биргаликда истиқлолчилик ҳаракатини тугатиш режасини ишлаб чиқди ва уни амалга оширди. Бу ишлаб чиқилган режа «Босмачилик (бандитлик)ка қарши курашиш

тизими» деб номланган¹. 123 моддадан иборат бўлган бу ҳужжатда қуйидагилар режалаштирилган эди: 1) Қизил армия бўлинмаларини аҳоли яшайдиган барча жой(пункт)ларга сафарбар қилиш; 2) Хаво ҳужумини ташкил этиш; 3) Ҳар бир округда ҳарбий кенгаш ташкил этиш; 4) Бутун қизил армия бўлинмаларининг ҳужуми учун ягона кунни белгилаш; 5) «Босмачи»ларни бостириш учун заҳарловчи газдан фойдаланиш.

1923 йил июнда ушбу режа асосида Фарғона водийсидаги миллий озодлик ва истиқлолчилик ҳаракатининг уч муҳим маркази - Андижон, Наманган ва Марғилон шаҳарларига бир вақтнинг ўзида қизил армия кучларининг ҳужуми бошланди. 67 кунлик, узлуксиз ва аёвсиз жангу жадалдан ҳамда қирғиндан сўнг истиқлолчи кучларга катта зарба берилди. Шаҳарлар вайронга айланди, қишлоқлар ўрнида ёндирилган култепалар қолди.

Аmmo ҳар қанча даҳшатли қирғин, ўт қўйиш ва ёндиришлар истиқлол фидойиларининг қаддини бука олмади, улар энг сўнгги имкониятга қадар маккор ва ёвуз шўро ҳукуматига қарши курашни давом эттирдилар. Фарғона водийсида 1924 йилдан - 1934 йилнинг ўрталарига қадар ҳақ ва адолат таптанаси учун ўз жонларини тиккан ватанпарвар жангчи кўрбошилар Ёрмат Махсум, Ҳожи Пансот (Марғилон, Кўкон ва Сўхда), Умар Али (Қувада), Турдибек (Исфарада), Жонибек қози (Олой тоғларида), Носирхон Тўра Саидкамолхон ўғли (Наманганда), Қоровул кўрбоши (Олтиариқда) ва бошқалар муқаддас маҳорабанинг илҳомчилари ва ташкилотчилари бўлдилар.

Хуллас, 1918-1934 йиллар давомида Ватан мустақиллиги, халқ ва миллат эркинлиги учун озодлик курашига отланган миллий истиқлол фидойиларининг жойлари жаннатда бўлсин! Улар кўрсатган жасорат ва қаҳрамонликлар ҳаминша мустақил Ўзбекистон фуқароларининг қалб тўрида яшайди ва уларни янгидан-янги зафарларга чорлайди.

¹ Боймирза Ҳайит. «Босмачилик». Туркистоннинг 1917-1934 йиллардаги «миллий озодлик ҳаракати», 319-333-бетлар.

3-боб. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ҳудудларининг шўролар Россияси томонидан босиб олиниши. Шўролар истибдодига қарши халқ озодлик ҳаракатлари¹

1-§. БУХОРО ВА ХИВА ШЎРОЛАР БОСҚИНИ АРАФАСИДА

1917 йил октябрида Россияда амалга оширилган тўнтаринш оқибатида бутун мамлакатда, шу жумладан Россиянинг мустамлакаси бўлган Туркистонда вужудга келган ижтимоий-сиёсий воқеалар, айниқса ўлка халқларининг истиклол учун муқаддас курашга отланишлари Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ҳудудидаги халқларга ҳам ўз таъсирини кўрсатди, албатта. 1868 йилда Россия билан Бухоро амирлиги ва 1873 йилда Россия билан Хива хонлиги ўртасида имзоланган битимларга асосан ҳар иккала мустақил давлат Россиянинг ярим мустамлакаси ҳисобланарди, бу давлатлар чет эл давлатлари билан мустақил равишда бирор-бир соҳада мустақил алоқа қила олмас эдилар.

¹ Мазкур мавзунинг солиқ совет тарихшунослигидаги таърифларидан фарқли ўлароқ тамомила янгича талқинлари истиклолга эришилгандан кейинги йилларда юзага келган қуйидаги асар ва мақолаларда ўз аксини топган: **Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб - Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни бош таҳририяти.** Тошкент. 2000. 113-132, 213-249 бетлар; **Фарҳад Қасимов.** Драма революцияи и правда истории. Бухара, 1996; **Ф.Қосимов, У.Рашидов-Бухорода қаршилик («Босмачилик») ҳаракати тарихидан лавҳалар (1920-1924 йиллар).** Тошкент-1994; **Фарҳад Қосимов.** Бухоро республикаси тарихшунослиги. Бухоро. 1996; **Владимир Генис - «С Бухарой надо кончать...» К истории бутафорской революции. Документальная хроника - Москва. МНПИ. 2001. Файзулла Қиличев.** Зулматдан садолар. Тошкент. «Адолат», 1994; **В.Медведев** Нечаянная революция. «Дружба народов». 1992. №2. **Қаҳорамон Ражабов.** Бухорога Қизил Армия босқини ва унга қарши кураш. (1920-1924 йиллар). Тошкент. «Мазнавият», 2002; **Қ.Ражабов, М.Ҳайдаров - Туркистон тарихи (1917-1924 йиллар).** Тошкент. «Университет», 2002; **Р.Шамсутдинов, Ш.Каримов.** Ватан тарихи (Иккинчи китоб). Андижон, 1998 ва бошқалар.

Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида монархистик тузум ҳукмрон эди. Яъни амир ва хон бу ерда чекланмаган ҳукмронлик мавқеига эга эди. Бухоро амири Абдулахад (1885-1910) дан сўнг тахтга ўтирган унинг ўғли Амир Олимхон даври (1911-1920)да амирликнинг ижтимоий-сиёсий тузумида ибрат оларлик даражада бирор бир янгилик амалга оширилмади. Амирлик пойтахти Бухоро - типик ўрта аср шаҳри эди. Амирдан кейинги шахс қушбеги бамисоли бош вазир ҳисобланган. Ундан кейинги мансабдор шахс девонбеги бўлган. Ахлоқий иерархияни қозикалон бошқарган. Қўшинга лашкарбоши бош бўлган. Амирлик 25 бекликка бўлинган. Беклар амир томонидан тайинланган ва вазифасидан озод қилинган. Бухоро амирлигида Қарши, Чоржўй, Карки, Хисор, Кўлоб ва бошқалар йирик бекликлар саналган.

Амирликда аҳоли рўйхати ўтказилмаган. Шўролар босқинига қадар бу ерда тахминан 3 миллионга яқин аҳоли яшаган. Аҳоли таркибига кўра бу ерда ўзбеклар (50,7 фоиз), тожиклар (31,1 фоиз), туркманлар (10,3 фоиз), қозоқлар, қорақалпоқлар, бухоро яҳудийлари, араблар, эронийлар ва бошқалар яшаганлар. Аҳолининг асосий қисми дарёлар воҳаларида истиқомат қилганлар. Амирлик ҳудудидан темир йўл тизмалари ўтказилган. Бу йўл ёқаларида янги шаҳарлар пайдо бўла борди. Янги Бухоро (Когон станцияси), Чоржўй, Термиз шулар жумласидандир. Бу шаҳарларда кўпроқ рус миллатига мансуб аҳоли яшаган.

Хива хонлигида ҳам Бухоро амирлигидаги сингари тартиб-қоидалар амал қилган. 1910 йилда Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) вафотидан сўнг тахтга Асфандиёрхон (1910-1918) ўтиради. Хива холи ҳам Бухоро амири сингари ҳар қандай ҳуқуқлардан маҳрум бўлиб, Россия вассали эди. Хондан кейинги мансаблар меҳтар, девонбеги ва бошқалар бўлган. Хива хонлиги Туркистон генерал-губернаторлиги назорати остида фаолият кўрсатган.

Хонликнинг асосий шаҳарлари Хива, Тошховуз, Питнак, Куна-Урганч, Ҳазорасп ва бошқалар эди.

20 беклик ва 2 ноибликдан иборат бўлган Хива хонлигида 600-900 минг аҳоли яшаган. Миллий таркибига кўра уларнинг 60 фоизини ўзбеклар, 28 фоизини туркманлар, қолганларини козоқлар, қорақалпоқлар, эронийлар ва бошқалар ташкил этган.

Бухоро ва Хива худудлари ижтимоий ва иқтисодий та- раққиётдан жуда орқада эди. Бу ерда капиталистик ишлаб чиқарини муносабатлари тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Бухоронинг руслар яшаган «Янги Бухоро» (Когон) қисмида бир неча майда саноат корхоналари қурилган бўлса- да, бу Бухоро худудида капиталистик муносабатлар тўғрисида сўз юритишга асос бўлолмас эди. Ҳар иккала давлат худудида бойлар ҳам, камбағаллар ҳам бор эди. Аммо бу ерда буржуа ва йўқсиллар синф сифатида йўқ эди. Шўролар даврида чоп этилган «Ўрта Осиё коммунистик ташкилотларининг тари- хи»да Хива худудида «атиғи бир неча юз ишчи бор эди»¹, деб қайд этилиши бу фикрни батамом исботлайди.

Бухоро ва Хива аҳолиси асосан деҳқончилик, чорвачи- лик, хунармандчилик, косибчилик ва бошқа ишлар билан шуғулланган. Бу давлатларда халқ оммасининг иқтисодий турмуш шароити ҳаддан ташқари оғир бўлган. Энг яхши ер- лар, катта-катта подалар, сувориш манбалари бўлган ариқлар ва кудуклар бойлар ҳамда руҳонийлар қўлида эди. Меҳнат- каш халқ уларга беҳисоб ва ҳаддан ташқари ҳар хил оғир со- лиқлар тўлаган. Шу боисдан аҳолининг кичик бир гуруҳи тўқ ва фаровон ҳаёт кечириб, зеб-зийнатда яшаган бўлса, асосий кўпчилик қисми қашшоқлик ва фақирликда умр кечирган. Шаҳарлардаги косиб ва хунармандларнинг аҳволлари ҳам но- чор эди.

Меҳнаткаш омма, амир, хон ва бойлар зулмига қарши бир неча бор бош кўтарди. Аммо бу ҳаракатлар ҳар доим шафқатсизларча бостирилди. Жумладан, 1912-1913 йилларда Хива хонлигидаги туркманларнинг чиқишлари, 1916 йилги Жиззах қўзғолони таъсирида Бухоро амирлигининг Мурғоб,

¹ Ўрта Осиё коммунистик ташкилотларининг тарихи, 475-бет.

Вобкент, Яккатут, Фиждувон, Баховуддин, Зиёвуддин, Хатирчи ва бошқа музофотларида юз берган кўзғолонлар бунга ёркин мисол бўла олади.

Айниқса Хива хони Асфандиёрхоннинг жабр-зулмидан халқ қаттиқ азоб ва мусибат чекди, очлик ва қашшоқлик мисли кўрилмаган даражада кучайди. Шу боис бўлса керак, халқ ўртасида:

«Асфандиёр хон бўлди,
барримиз қора қон бўлди,
еганимиз чигит қон бўлди,
Ўлар бўлдиқ бу хонларнинг дастидан»,

деб айтилувчи кўшиқлар кенг тарқалади. 1916 йилда Хўжайли аҳолиси Хива хонига қарши кўзғолон кўтарди. Бу кўзғолоннинг бош сабаби Асфандиёрнинг ахлоқий бузуклиги ва оддий меҳнаткаш халқларнинг жувоилари ва қизларига нисбатан ҳаёсизларча муносабати эди. Хон хўжайлилик қассоб Дўстниёз Юсуповнинг 15 ёшлиқ Энажон исмли қизини ва Жаббор темирчи Полвоннинг 14 ёшлиқ қизини зўрлаб ўз саройига олдириб келади. 14 январда бу бедодликдан назабга тўлган Хўжайлининг 500-600лар чамаси аҳолиси шаҳар беги Аваз хўжа раҳбарлигида хонга қарши бош кўтаради ва Хива сари юриш қилади. Оломонга Манғит беклиги қипчоқлари ҳам қўшилдилар. Хонга қарши кўтарилган ҳаракатни Гурлан, Шовот, Қипчоқ, Тошхонвуз, Қўнғирот туманлари аҳолиси ҳам қўллаб-қувватлади. Кўзғолончиларнинг умумий сони 3000 кишига етди. Улар 18 апрелда Хивага яқинлашиб, хонликни таҳликага солиб қўйдилар¹.

Саросимага тушган хон кўзғолончилар ҳузурига рус армияси гарнизони бошлиғи, полковник Колосовскийни юборади ва кўзғолончиларни тинч музокара бошлашга даъват этади. Асфандиёр ҳузурига бўлган музокара чоғида халқ вакиллари хонни тахтдан воз кечишга чақирадилар. Гурлан кўзғолончилари сардори Хусайнбек Матмуродов қозикалон

¹ Раҳимов Ж. У Ленин билан учрашган эди. -Тошкент.: Ўзбекистон, 1988, 22-24-бетлар; Мелесов Г. Из истории Хорезмской революции. 1920-1924 гг. -Т.: Госиздат, 1962, стр. 60.

Бобоохунга шундай савол билан мурожаат қилади: «Айтингчи, Бобоохун эшон, хон ҳазратларининг хар бир кишлок ва овулга куёв бўлиши кераклигини қайси китобдан топиб бера оласиз? Шунда дин хомийси: «Мукаддас китобимизда бундай гап йўқ, деб дадил жавоб берган ва хондан ўз хатосига икром бўлишини сўраган»¹.

Шунда хон кўзролончиларни ҳибсга олишга буйрук берди. Қозикалон Бобоохун бу ҳақсизликка норозилик билдирди. Аммо хон уни инobatга олмади. Кўзролон баттар авжига чикади. Асфандиёр Россия ҳукуматига мурожаат қилади. Рус кўшинларидан генерал-лейтенант С.А.Галкин кўмондонлигидаги жазо отряди аскарлари етиб келгач, кўзролон шафқатсизларча бостирилади. Кўзролон қатнашчиларига 4 миллион 554 минг сўм миқдорида жарима солинди².

1914-1918 йилларда юз берган жаҳон уруши, 1917 йилда Россияда амалга оширилган февраль буржуа демократик инкилоби, ундан кейинги Октябрь тўнтариши ва ниҳоят 1918-1924 йилларда Туркистон ўлкасидаги миллий-озодлик, истиклолчилик ҳаракатларининг оқибатлари натижаси ўларок Бухоро амирлиги ҳамда Хива хонлигида ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий ҳаёт кескин тус олди. Хар иккала давлат ҳудудида иқтисодий танглик кучайди, нарх-наво мислсиз даражада кўтарилди, қашшоқлик, очлик авж олди, пахта экин майдонлари кескин қисқариб кетди.

Масалан, Бухоро амирлигида пахта экилган майдонлар 1918 йилда 1913 йилдагига нисбатан 50 фоизга, 1919 йилда эса 20 фоизга тушиб қолди. Россияга олиб бориб сотиладиган пахтанинг миқдори 1917 йилдан 1919 йилгача бўлган давр мобайнида 20 баравар, коракўлнинг миқдори қарийб 10 баравар ва жуннинг миқдори 6 баравар камайди. Бир пуд пахтанинг нархи 1917-1919 йиллар оралигида 11 сўмдан 1 сўм 80 тийинга, бир пуд жуннинг нархи 6 сўмдан 2 сўмга, бир дона коракўлнинг нархи 7 сўмдан 1 сўм 20 тийинга тушиб қолди.

¹ Раҳимов Ж. У Ленин билан учрашган эди, 25-бет.

² Ўша манба, 28-бет.

Айни пайтда озиқ-овқат маҳсулотлари нархи ҳаддан зиёд ошиб кетди. Жумладан, илгари бир мани (бир мани - беш пуд) гуруч 7 сўм 50 тийин турган бўлса, 1920 йилда 400 минг сўмга, бир чораги (2 килограмм) 15 тийин турган гўштнинг нархи 80 минг сўмга, бир мани буғдойнинг нархи 3 сўмдан 90 минг сўмга кўтарилиб кетди. Бу ҳам етмагандек, меҳнаткаш оммадан олинадиган солиқлар миқдори янада оширилди, унинг қўлидаги ғаллалар зўрлик билан тортиб олинди. Бу тадбирларнинг ҳаммаси шўроларнинг амирликка қарши уруш эълон қилиши ҳавфи туфайли амалга оширилди. Яна бунинг устига амир кўшинларига меҳнаткашлардан оммавий сафарбарлик эълон қилиниши дард устига чипқон бўлди.

Натижада сабр-косаси тўлиб-тошган халқ ўз-ўзидан ихтиёрсиз кўча жангига отилиб кета бошлади. Чунончи, 1919 йил февраль ойида Шаҳрисабзда қутилмаганда ўз-ўзидан кўзғолон бошланиб кетди. 2 минглар чамаси деҳқонлар бекнинг уйига ҳужум уюштирдилар. 15 кун давомида унинг навқарларига қарши ҳақиқий жанг бўлди. Бундай ғалаёнлар амирликнинг Вобкент, Ғиждувон, Қорақўл ва бошқа музофотларида ҳам бўлиб ўтди. Халқ оммаси маҳаллий маъмурларга бўйсунмай кўйди, солиқларни тўлашдан, фарзандларини аскарликка беришдан очиқдан-очиқ бош тортди. Бу кўзғолонларни бостириш учун амир Низомиддинхожи қушбеги бошчилигида жазо отряди юборди. Кўзғолончиларга нисбатан шафқатсиз чоралар қўрилди.

Аммо халқ ҳаракати борган сайин кучайгандан кучайди. Вилоятлардаги халқ кўзғолонларини бостиришга улгурмасдан, 1919 йил 2 майда эски Бухоро қосиблари оёққа турдилар. Кўзғолончилардан шафқатсиз ва қаттиқ ўч олинди. Фақат эски Бухоронинг ўзидан 1919 йил 2 июндан 13 июнга қадар 5 минг киши зиндонга ташланди. Кўзғолоннинг энг фаол ташкилотчиларидан 63 киши Регистон майдонида қатл этилди. Бу тадбирлар халқ оммасининг амир ва хон зулмидан норозиликнинг янада кучайишига сабаб бўлди.

2-§. БУХОРО ВА ХИВАДА ЖАДИДЧИЛИК ХАРАКАТИ

Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида содир бўлаётган халқ курашининг мафкуравий асосини жадидчилик ҳаракати ташкил этар эди. Бухоро ва Хивада вужудга келган жадидчилик ҳаракатида 1905-1907 йилларда Россияда юз берган инқилобнинг ва ёш туркларнинг 1908 йилда ўз монархларига қарши бош кўтаришлари катта таъсир кучига эга бўлди. Шу боисдан Бухоро ва Хива жадидлари «унчалик кескин бўлмасда, жамиятни ислоҳ қилиш тарафдорлари»¹ бўлиб майдонга чиқдилар.

Худудий жиҳатдан ягона бўлган Ўрта Осиёда жадидчилик ҳаракати бир вақтда пайдо бўлган бўлса-да, ўз олдига қўйган кураш мақсадлари жиҳатидан икки хил йўналиш касб этган. Жумладан, туркистонлик жадидлар ўз олдларига бош мақсад қилиб Туркистон ўлкасини Россия мустамлакачилигидан озод қилиш ва миллий мустақил давлат тузишни қўйган бўлсалар, бухоролик ва хивалик жадидлар ҳокими мутлақ - ўз монархлари бўлган амир ва хон зулмига қарши курашни бош мақсад деб билдилар.

Бу ўринда халқимиз ўртасида кенг тарқалган «табиб-табиб, бошидан ўтган табиб» нақлини ишлатиш ўринлидир. Ёки шоирнинг «Дардини тортган табиб, андин давосини сўранг», деган сўзлари ҳаётини исботини топгандек кўринади. Чунки «хар ким ўз дардини айтиб йиғлайди». Россия мустамлакачилиги зулмини, унинг барча ярамас ва оғир иллатларини, ноинсоний кўринишларини ўз кўзи билан кўрган, унинг барча азоблари юкини елкасида кўтариб, ундан нафратланган Туркистон ўлкаси халқлари бош мақсад қилиб ана шу шовинистик, мустамлакачилик зулмидан озод бўлишни, миллий мустақил давлат тузишни бош мақсад деб билдилар. Бу бош мақсаднинг илҳомчилари туркистонлик жадидлар эдилар.

Бухоро ва Хива халқлари учун мустамлакачилик зулми йўқ эди. Чунки Россияга ярим мустамлака, қарам бўлса-да,

¹ Ражабова Р.Е. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи (1917-1993 йиллар), 73-бет.

Бухоро билан Хива ўз мустақиллигини сақлаб қолган эди. Бу ерда маҳаллий бойлар ва муштумзўрлар зулми кучли эди. Бойлар, амалдорлар амир ва хон ҳимоясида эди. Бугина эмас, кўп ҳолларда амир ва хон зулми ҳаммасидан ҳам ошиб тушар эди. Меҳнатқаш халқнинг арзи-додини эшитадиган бирор кимса йўқ эди. Ёллон қилинган фармонлар ишламас ва бажарилмас эди. Халқ оммаси ҳокими мутлак - монарх - амир ва хон ўрнига инсофлироқ ва адолатлироқ ҳукмдорга эга бўлишни хоҳлар эди.

Халқнинг бу интилишини Бухоро ва Хива жадиidlари идрок этдилар ва кўтариб чиқдилар. Улар шу боисдан ҳам амир ва хонга қарши курашни бош мақсад деб билдилар. Ёш турклар фаолияти Бухоро ва Хива жадиidlари фаолияти учун намуна, мезон бўлди. Шунинг учун улар ўзларини ёш туркларга нисбат бериб «ёш бухороликлар» ва «ёш хиваликлар», деб атай бошладилар. Ёш бухороликлар ва ёш хиваликларнинг пировард мақсадлари конституциявий монархия тузуми эди. Улар ана шу конституциявий монархия тузуми доирасида ислохотлар ўтказиш йўли билан адолатли ва инсонпарвар жамият куриш мумкин, деб ишонардилар. Лекин ана шу ўртача мўътадил талаблар ҳам амир ва хон томонидан эътиборга олинмас эди. Бу талабларни илгари сурганлар ҳукмрон табақа кучларининг жуда кескин қаршилигига дуч келар ва шафқатсизларча бостирилар эди. Шу боисдан ёш бухороликлар ва ёш хиваликлар ўта яширин ҳолатда ишлашга мажбур бўлганлар.

Ҳокими мутлак бўлган амир ва хон ҳокимияти гарчи подшо Россияси назоратида бўлса-да, ҳали анча мустаҳкам эди. У анча қудратли консерватив ва янгиликни ёқтирмайдиган кучлар: беклик ҳокимлари, бошқарув ва идора амалдорларига таянар эди. Бундай монархистик идора усули ислом дини ғоявий-мафкуравий асосига қурилган эди. Бу мафкурага асосан давлат ҳукмдори «худонинг ердаги сояси», уни «худо ато этган» ва муқаддас ҳисобланар эди.

Ёш бухороликлар ва ёш хиваликлар ижтимоий-иқтисодий тараққиёт қонуниятлари тақозосига кўра халқ оммаси ўртаси-

да таянч базага эга эмас эдилар, улар ўзларига итти-фоқчиларни четдан излаганлар ҳамда Россия тимсолида амир ва хон зулмидан озод бўлиш мумкин, деган тариқда ҳам турмайдиған ва кечириб бўлмайдиған сиёсий хатога йўл қўйдилар.

Албатта, ёш бухороликлар ва ёш хиваликларнинг бу хатоларида айёр ва пихини ёрган шум большевойларнинг узок мақсадни кўзлаб зимдан олиб борған ташвиқот ва тарғибот ишлари ҳам муайян роль ўйнайди.

3-§. «ЁШ ХИВАЛИКЛАР» ФАОЛИЯТИ

«Ёш хиваликлар» ташкилоти 1917 йилда Хива жадиidlарининг сўл канотидан ажралиб чиқди. Унинг ташкилотчи ва асосчилари Хусайнбек Матмуродов, Бобоохун Салимов, Полвонниёз Ҳожи Юсунов, Мулла Жуманиёз Султонмуродов ва бошқалар эдилар.

Улар рус подшоси истибдоди билан уйғунлашған мустабид хон зулмидан, мутаассиблик, хурофот ҳамда хилма-хил солиқларнинг қўплигидан азобланаётған халқни эркин ва фаровон турмушга олиб чиқиш, Ватанни иқтисодий ва маданий тараққий эттириш йўлида бош котирдилар ва демократик ислохотлар ўтказиш, мамлакатда ҳаётни йўлга қўйишда хон ҳокимиятига муҳолифатда бўлдилар. Бу муҳолифат орасида хонликдаги йирик уламо ва амалдорлар вакиллари ҳам бор эди. Жумладан, Бобоохун Салимов ислом ҳомийси - шайхул ислом, яъни қозикалон мансабида эди. У ўз лавозимидан фойдаланиб, Хива хони Асфандиёрхонни адолатпарвар, халққа меҳр-шафқатли бўлишга чақирди.

«Турон» газетасининг ёзишича, 1917 йилнинг 4 апрелида Хива шаҳридаги рус аскарлари, депутатлари шўроси ва Бобоохун Салимов раҳбарлигидаги «Ёш хиваликлар» намойиш ўтказдилар.

Бундан чўчиган Асфандиёрхон 5 апрелда «Ёш хиваликлар» кўмитаси томонидан ёзилиб, унга тақдим этилған манифестга имзо чекишга мажбур бўлди. Бу ҳужжат асосида Хива

хони бошчилигида конституциявий монархия тузуми қарор топади, деб эълон қилинди. Сайлов йўли билан Депутатлар мажлиси ва Нозирлар кенгаши ташкил топди.

8 апрелда бўлган Мажлиснинг биринчи йиғилишида Депутатлар мажлисининг раислигига Бобоохун Салимов, Нозирлар (вазирлар) кенгашининг раислигига эса Ҳусайнбек Матмуродов сайланди. Ана шундан сўнг мажлис ва ҳукумат бутунлай «Ёш хиваликлар» қўлига ўтади.

Мажлис номидан эълон қилинган манифестга кўра, ҳонликда вақф, мулк (хусусий) ва подшолик ерлари дахлсизлиги сақланиб қолди, хазинанинг кирим ва чикимлари устидан назорат ўрнатилди, шариат судлари давлат таъминотига ўтказилди, янги усулдаги жаҳид мактаблари очилиши белгиланди.

Мажлис депутатлари орасида дастлаб туркман миллатининг вакиллари йўқ эди. Кейинроқ уларнинг талаблари ҳам қондирилди, туркман миллати вакилларида 7 киши мажлис депутатлари таркибига киритилди. Қорақалпоқларнинг вакиллари ҳам Мажлисда ўз ўрнига эга бўлдилар. Булар, албатта, жаҳидлар раҳбарлигида бошланган озодлик ва эрк учун курашининг дастлабки ютуқлари эди.

Аммо бу ғалаба узоққа бормади. У бор-йўғи 7 ой умр кўрди, холос. Асфандиёрхон Россия муваққат ҳукуматининг Хивадаги вакили генерал Мир Бадаловга суянган ҳолда 1917 йил июнь ойининг бошларида жаҳидлар бошлиқ Мажлисга қарши фитна уюштирди. Бу пайтда Бобоохун Салимов ва «Ёш хиваликлар»нинг бошқа йирик намоёндалари Тошкентга Шўро ҳукуматидан ёрдам сўраш учун келган эдилар. Хон нозирлар кенгашининг раиси Жуманиёз Матмуродов бошлиқ жаҳидларнинг 17 вакилини қамоққа олади. Кейинчалик уларнинг жуда оз қисми қамоқхонадан қочишга муваффақ бўлди. Қолганлари эса отиб ташланди. Жаҳидлар «Шариатга хиёнат қилганликда» айбланиб, таъқиб остига олиндилар ва қувғин қилиндилар.

Хива хони Мажлисга янгидан «сайлов» ўтказди. Унинг раиси этиб Ортиқ Охун сайланди. Нозирлар кенгашининг

раиси лавозими эса Бош вазир деб қайта номланди ва унга Исоқхўжа тайинланди.

Бу амалда ўзига хос давлат тўнтариши эди. Бу ишни амалга оширишдаги хизматлари учун хон Мир Бадаловга 40000 сўм пора берди¹.

Б.Салимовнинг боши учун катта миқдорда пул ваъда қилинди. Унинг синглиси Уллижонбий тутиб олиниб, кийнаб ўлдирилди. Шундан сўнг Б.Салимов ва бошқа жадидлар яширин фаолият юритишга мажбур бўлдилар. Уларнинг кўпчилиги Петро-Александровскдан - Амударёнинг шўро хокимияти ўрнатилган ўнг соҳилидан бошпана топдилар.

Асфандиёрхон мамлакатда халқ норозиликларини бостириш ва жадидларни «тартиб»га чақиришда рус аскарларидан фойдаланди. 1917 йил июлда Россия муваққат ҳукумати Хива хонлигида махсус ҳарбий маъмурият ташкил этди. Ҳарбий комиссар Зайцев хонга ёрдам учун жазо отрядларини ташкил этиб, шаҳар ва туманларга тақсимлади. Халқ оммасининг ҳақ-ҳуқуқлари рус аскарлари томонидан топталди ва оёқ ости қилинди. Бу ҳам етмагандек, 1917 йилда хонлик ҳудудида очарчилик авж олди. Май ойида Хива шаҳрида «очлик исёни» кўтарилди. Бу тўғрида 1917 йил 27 августда Тошкентда чоп этиладиган «Улуғ Туркистон» газетаси қуйидагиларни ёзган эди: «Ҳозирги пайтда Хивада дахшатли очлик кучайди, мамлакат шаҳарларида оч қолганларнинг кўркинчли исёни авж олди»².

Ана шундай оғир бир шароитда 1917 йил сентябрида Жунаидхон ўз қуролли тўдалари билан Хивага қайтиб келади. У 1916 йилдаги кўзволон даврида Афғонистонга ўтиб кетган эди. Жунаидхон хонликда катта ўзгаришлар ясашга муваффақ бўлди.

Жунаидхон - мураккаб шахс. Унинг тарихда тутган ўрни ҳақида турли манбаларда турлича фикрлар мавжуд. Шўролар тарихида у «ўғри», «қароқчи» ва «сиёсий товламачи», аксил-

¹ Непесов Р. Из истории Хорезмской революции, 1920-1924 гг. 1962, стр 81.

² Уша жойда.

шўровий адабиётда эса «туркманларнинг кахрамони», деб кўрсатилган.

Шўро тарихчилари воқеа ва ҳодисаларни сохталаштиришда устаси фаранг бўлсалар, албатта, аксилшўровий муҳолифлар ҳам улардан қолишмайдилар. Жунаидхон ва бошқа йирик тарихий шахслар, уларнинг фаолияти ҳақида тарихий ҳақиқатни ҳолисона ёритиш учун мустақиллик имконият яратди.

Жунаидхон туркманларнинг ёвмид уруғидан, жунаид наслидан чиққан. Унинг асл исми Фурбан Мамед (яъни Қурбонмамад) бўлган. У дастлаб ўз овулида қози бўлган, мироблик қилган. Қорақум саҳросида у ўз йигитлари билан бир неча савдо қарвонларини талаб, «сардор» номини ҳам олган, бир неча кичик «сардор»ларни ўзига тобе қилган ва шу тарика ном чиқарган. Сўнг у ўзини Хива тахтига даъвогар деб эълон қилади. Шу боис уни ёвмидларнинг жунаид насли хони - «Жунаидхон» деб атаганлар.

Жунаидхон ўз йигитлари билан тўғридан-тўғри Хива хонлигига хавф солиб турган коммунистгик боскинга, яъни шўро ҳокимиятига қарши бош кўтарди. Унинг бу мақсади на фақат Асфандиёрхон учун, балки чор Россиясининг Хивадаги барча аксилшўровий ҳарбийлари учун ва умуман миллий мустақиллик учун курашайтган кучларга айна муддао эди.

Асфандиёрхон 1918 йил январида Жунаидхон билан алоқа ўрнатди ва хонликни биргаликда идора қилиш ҳамда большевикларга қарши курашиш мақсадида Хивага таклиф қилди.

Жунаидхон ва унинг тарафдорлари хоннинг олий амалдорлари олдида эски қабила ва уруғчилик асосларидаги адоватларини унутиб, сидқидилдан хизмат қилишга қасам ичдилар. Шундан сўнг Асфандиёрхон Жунаидхонни «сардори қарим» (қўшинлар қўмондони) этиб тайинлади.

Жунаидхон бу билан чекланмай, орадан сал вақт ўтгач, 1918 йил 30 сентябрда хон саройига катта ўғли Эшихон раҳбарлигидаги ҳарбий қўшинни юборади. Қабул маросими вақтида Асфандиёрхон ўлдирилади, унинг ўрнига хоннинг

тоғаси, иродасиз Сайид Абдулла Тўраҳон хон деб эълон қилинади.

Абдуллахон номигагина хон эди, бутун ҳокимият тўлалигича Жунаидхон қўлига ўтди.

Бу пайтда Туркистонда шўро ҳукумати инқилоб байрови остида Москванинг тўғридан-тўғри кўрсатмаси билан Хивага қарши «ҳарбий-инқилобий» тажовузкорликни кучайтириб юборган эди. Шўро тарихида бу «инқилобий тайёргарлик», деб номланди. Аслида эса бу тайёргарлик Хива хонлигиши ба-тамом босиб олишни ва Шўролар мустамлакасига айлангиришни бош стратегиявий мақсад қилиб қўйган эди.

Шўроларнинг Хива хонлиги мустақиллигига таҳдиди кучаяди. Шу боис Жунаидхон ва қўғирчок Сайид Абдуллахоннинг шўро босқинига қарши ҳарбий тайёргарликни кучайтиришни тарихий объектив зарурият, деб қарамоқ керак. Аммо урушга тайёргарликнинг ҳамма оғирлиги захматқаш халқ елкасига тушди. Қуроли ёки оти бўлган ҳар бир киши навқарликка (асқарликка) қақирилди, оти ёки қуроли бўлмаган ҳар уч хонадон эса битта отлик навқарни қуроллантириб, униг барча харажатларини қоплаб туришга мажбур қилинди. Уч ёки ундан кўп навқар берган хонадонларнинг ерларини батрақлар текинга ишлаб бериши жорий этилди. Олдинги солиқлар сақлаб қолингани холда дехқонлар қўшимча 1-2 тилло пул ва 10-12 пуд дон солиғи тўлаши шарт қилиб қўйилди.

Жунаидхон вақтдан ютиш учун 1919 йилнинг апрелида шўро ҳукуматига сулҳ тузиш тўғрисида таклиф киритди. 9 апрелда Тахтақалъада РСФСР билан Хива хонлиги ўртасида сулҳ шартномаси имзоланди. Унда ҳар иккала томон ҳам ҳар қандай ҳарбий ҳаракатни тўхтатиши, Россия шўро ҳукумати Хива халқининг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини тан олиши; ҳар икки томон бир-бирига эркин ва хавфсиз сув ва қуруқлик орқали борди-келдини йўлга қўйиши, савдо ва иқтисодий алоқаларни яхшилашга ҳаракат қилиши қайд этилди. Большевикларнинг энг жозибадор «миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи тўғрисида»ги шиори ташвиқот-тарғиботчилик мақсадини кўзлар эди. Шартномага асо-

сан Россия ана шу шиор асосида Хива хонлиги халқларининг ўз тақдирини ўзи белгилашини расман тан олди. Хива хонлиги Россия вассаллигидан чиқди. 1873 йилги Гандимиён шартномаси ўз кучини йўқотди.

Лекин шўро ҳукумати нафақат Хива халқига, балки умуман Россияга тобе бўлган барча мамлакатлар халқларига ҳам ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини амалда бермади. Аксинча, бу давлатларнинг ички ишларига аралашди, қуроли ҳарбий юришлар қилди ва уларни босиб олди. Худди ана шу йўл Хива хонлигида ҳам қўлланилди:

Биринчидан, босқинчилик ва мустамлакачиликдан иборат бош мақсад «инкилоб» пардаси билан ниқобланди, тарғибот ва ташвиқот ишлари кучайтирилди. Большевойларнинг асл мақсадлари Хивада давлат тўптариши яшадан иборат бўлсада, уни «халқ инкилоби» номи билан ниқобладилар.

Иккинчидан, большевиклар миллатлар, уруғлар ва табақалараро келишмовчилик ва низолардан усталик билан фойдаландилар. Улар ўртасида қуроли тўқнашувларни келтириб чиқардилар, бундай тўқнашув ва қарама-қаршилиқларга синфий кураш ва инкилобий ҳаракат тусини бердилар. Аслида эса, бутун Туркистонда бўлганидек, хусусан Хива хонлигида синфлар ҳам, синфий кураш ҳам бўлмаган. Хива хонлиги типик аграр мамлакат эди. У ташқарига (асосан Россияга) пахта чиқарар эди, холос. Ана шу объектив ижтимоий-иктисодий шароит ва сиёсий тарихий борлиққа қарама-қарши ўлароқ рус большевиклари Хива хонлигида «қўлбола пролетар инкилоби»ни тайёрлаш учун барча жирканч, ноқонуний, подемocratик ва нохалқчил хатти-ҳаракатларни ишга солдилар. Улар турли пайранглар билан тараккийпарвар жадидлар ва оддий меҳнаткаш халқдан «инкилобчилар» ясадилар.

Ана шу нуқтаи назардан караганда, «Тахтақалъа сулҳи» Хива хонлиги учун ўзига хос гузок ролини ўйнади. Чунки бу сулҳ Хива халқига ўз тақдирини ўзи белгилашини расман эълон қилиши билан уни чалғитди ва шўро ҳукуматиининг гўё тинчлик тарафдори бўлганлигини кўрсатиб, халқ онгини за-

харлади. Бу сулх куч тўплаб олиш ва нафасни ростлаш учун шўро никобидаги боскинчиларга жуда зарур эди.

1917 йил декабри ва 1918 йил январида шўролар Амударёнинг куйи окими ва ўнг қирғоғидаги Тўрткўл (Петро-Александровск), Нукус, Чимбой, Қизил Арвот, Байрам Али, Тежен, Красноводск, Казанжикда ўз ҳокимиятларини ўрнатдилар. 3 декабрда Ашхободда Каспийорти вилояти халқ комиссарлари кенгаши ташкил топди. Чунки, бу ҳудудларда руслар бошқа жойлардагига нисбатан кўпчиликни ташкил этар эди.

Коммунистлар ўзларининг разил мақсадларини амалга ошириш учун Тўрткўл шаҳрини «инқилоб маркази»га айлантирдилар. Тўрткўл сиёсий ва стратегик жиҳатдан жуда қулай жой эди. Шу боисдан ҳам РСФСР ва унинг Ўрта Осиёдаги асосий таянчи - Туркистон Халқ комиссарлари Кенгаши бу шаҳарга катта эътибор берди. Бу ерга зудлик билан Каспийорти фронтдан бир неча ҳарбий бўлимлар ташланди. Улар маҳфий равишда хонликнинг ичкараси - Хива ва бошқа шаҳар ҳамда туманларга доимий равишда ўз «инқилобчи»ларини - жосусларини юборар эдилар. Коммунистик ифво ташвиқотга алданиб, Қаландар Одинаев, Бозорбой Суяркулов, Шаллазатдин Фахретдинов ва бошқалар большевойлар фирқаси сафига кирдилар ва тарғибот-ташвиқот ишларини олиб бордилар.

Шўро ҳукумати ва комфирканинг Туркистонда чекланмаган маъмурий ва фиркавий ваколатга эга бўлган «Турккомиссия», «Туркбюро» каби ташкилотлари хонга қарши ундан жабрланган аламзадалардан фирка ташкил этиш, турли хил кўпоровчиларни тайёрлаш, ҳарбий техника билан қуроолланган қизил аскарлар сонини кўпайтириш учун куч ва маблағларни аямади.

Рус социал-демократик фиркалари, айниқса большевиклар ўзларининг асосий диққат-эътиборларини Хивага қаратдилар. Жақидларнинг йирик намоёндаларидан Жуманиёз Султонмуродов 10-15 кишидан иборат «Ёш хиваликлар»нинг Тўрткўл қўмитаси (комитети)ни ташкил этди. 1919

йилнинг бошида бу ташкилот (фирка) аъзоларининг сони 600 га етди, 200 кишилик ўз ҳарбий қисмига ҳам эга бўлди»¹.

Асли жадидлардан бўлган бу «ён хиваликлар»нинг дастурий талаблари ҳам 180 градус фарк билан улуғ рус миллатчилиги ва мустамлакачилиги фойдасига ўзгарди. Агар илгари улар Хивада хоннинг мутлақ монархиясини конституциявий монархия билан алмаштириш, Хиванинг мустақиллиги ва хусусий мулкчилигини сақлаб қолиш учун курашган бўлсалар, уларнинг янги дастурида бу талабларнинг акси қайд этилади. Жумладан, унда хон ҳокимиятини ағдариб ташлаб, Хивани Россия Шўро федератив республикасига бутунлай бирлаштириш ғояси бош мақсад қилиб қўйилди.

Хуллас, «Ён хиваликлар»нинг большевиклар таъсирида инқилобийлашув жараёни кучаяди. Бу уларнинг қуйидаги амалий дастурида ўз аксини топди:

1. Мустабид хон ҳокимиятини тугатиш.
2. Хива мулкларини (ерларини - *муаллифлар*) Туркистон билан бирлаштириб, уларни Россия Шўро Республикаси таркибига киритиш;
3. Хива хони шахзодалари, беклари ва вазирларига тегишли мулкларни қандай бўлишидан қатъи назар мусодара қилиш.
4. Йирик помешчик (деҳқон)ларнинг ерларини камбағалларга тортиб олиб бериш.
5. Вақф мулклардан келадиган даромадларнинг ҳаммасини маҷитларга сарфлаш;
6. Хиванинг ҳамма жойида болаларни текин ўқитадиган мактаблар очиш.
7. Хиванинг шаҳар ва аҳоли яшайдиган жойларида текин тиббий ёрдам берадиган касалхона ва даволаш хоналарини ташкил этиш.
8. Хива хони томонидан тортиб олишан ер ва бойликларни камбағал аҳолига қайтариш.

¹ Садиков А.С. Россия и Хива в конце XIX – начале XX века. Ташкент., Фан, 1972, стр. 199

9. Йўлларни яхшилаш ва кўприклар қурилишига киришиш.

10. Мажбурий меҳнат турларининг ҳаммасини бекор қилиш.

Хон ҳукмронлигини тугатиб, юкорида кўрсатилган тadbирларни ҳаётга татбиқ эта оладиган халқ ҳокимиятини ташиқил этиш, шўро ҳокимиятининг душманлари билан шафқатсиз кураш олиб бориш¹ кабилар.

«Ёш хиваликлар»нинг «инкилобий дастури» амалга ошишидан Россия шўро ҳукумати ва коммунистик фирқа манфаатдор эди. Шўролар ўз мақсадларини амалга оширишда ҳар доим «байналмилал бурч» деб аталмиш ғоя пардасига яшириндилар. Бунинг учун улар ўзларини маҳаллий халқни хон, беклар, бой ва заминдор зулмидан озод бўлишда «ёрдам» берувчилар қилиб кўрсатиб, амалда «ҳарбий инкилобий» ҳаракатни кучайтирдилар.

Бу борада улар «ёш хиваликлар»нинг ислохотчи ташкилотини комфирқага айлантириш ва маҳаллий «инкилобчи»ларни кўшайтириш зарур деб, ҳисобладилар. Шунинг учун Тўрткўлдаги вайримусулмон коммунистик фирқа қошида «ёш хиваликлар бўлими» ташкил этилди. 1919 йилнинг ўрталарида бу гуруҳ Туркистон ва Россия комфирқалари Марказий кўмиталарига мурожаат қилиб, Россия коммунистик фирқаси таркибига кириш учун руҳсат сўради. Шу йил 15 июлда комфирқанинг Тўрткўл кўмитаси ва «Ёш хиваликлар» инкилобий кўмитасининг бирланган йиғилиши бўлди. Унда қабул қилинган махсус қарорда кўмита аъзоси бўлиш учун фақат Россия комфирқаси сафида бўлиш шарт қилиб қўйилди. Шундан ҳам маълумки, ҳамма иш, яъни хон ҳокимиятини ағдариш марказ чизган чизик асосида амалга оширилиши керак эди. Бошиқа йўлдан бориш мумкин эмас эди.

Шўролар даврида ёзилган манбаларда 1919 йилнинг кузи ва охириларига келиб Хивада «инкилобий ҳаракат» янги босқичга кўтарилди, «инкилобий вазият этилди», «Хивада

¹ Садиқов А.С. Россия и Хива в конце XIX - начале XX века, стр.119-120.

инқилоб бошланди», деб рус коммунистик босқини тескари талқин қилинди. Бу шўро тарихчилигига хос сохтакорлик эди, албатта. Хивада бундан олдин ва кейин ҳам инқилоб у ёқда турсин, ҳатто унинг шарпаси ҳам бўлган эмас. Тўғри, бу даврда халқ оммасининг хон зулмидан норозилиги кучайган эди, шўро ҳокимияти ва комфирканинг босқинчилик ҳаракати ҳамда мустамлакачилик сиёсатига қарши озодлик кураши бошланган эди. Бу ҳаракатлар шўро тарихчилигида «халқ инқилоби» деб кўрсатилди. Ҳар икки томон ҳам шу пайтгача ошқора ва яширин равишда бир-бирига қарши куролланди, ҳарбий куч тўплади, тарғибот-ташвиқот ишларини олиб борди. Ниҳоят, бу ҳаракатлар шўро ҳукумати билан хонлик ўртасида ўзаро ҳарбий тўқнашув бошланишига олиб келди. Бу уруш рус шўро ҳукумати томонидан босқинчилик уруши, Хива ҳукмдори Жунаидхон томонидан эса мустақиллик учун, истиқлол учун уруш бўлди.

4-§. ҚИЗИЛ АРМИЯ КУЧЛАРИ ТОМОНИДАН ХИВАНИНГ БОСИБ ОЛИНИШИ

1919 йилнинг охирига келиб шўролар ҳукуматининг Хива хонлигини босиб олиш бўйича амалга оширган тайёргарлик ишлари ниҳоясига етди. Большевойлар ҳар доим бўлганидек Хивани босиб олиш жараёнида туб ерли аҳоли ўртасида бирлик ва ҳамжихатликнинг йўқлигидан, қабила ва уруғлар ўртасидаги зиддият ва қарама-қаршилиқлардан фойдаланди. Бу ўринда хусусан Жунаидхонга қарши бўлган туркман уруғ бошлиқлари Қўшмамедхон, Фуломалихон ва Яхшигелдиларнинг алданиб, 1919 йил ноябрида большевиклар томонига ўтишлари характерлидир. Хива хонлиги ҳудудларини босиб олиш Москва ва Тошкентдаги шўролар ҳукумати тайёрлаган дастур асосида амалга оширилганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар жуда кўп. Жумладан, ана шундай ҳужжатлардан биттаси ТКП Ўлка Муслмонлари Бюроси вакили Ҳасановнинг телеграммасидир. У 4 ноябрда 4 идорага: Ташки Ишлар Комиссарлиги, ТКП Ўлка муслмонлари Бюроси, Туркистон

МИК ва Туркистон Республикаси Инкилобий Ҳарбий Кенгашига Хивада «инкилоб» бошланди, деб телеграмма жўнатди. Ана шу телеграмманинг мазмунидан Хивада «бошланган инкилоб»нинг асл моҳияти очик-ойдин кўзга ташланади. Унда куйидагиларни ўқиймиз: «Зўр бериб олиб борилган тарғибот-ташвиқотимиздан кейин, Хива пролетариати Жунаидхонга қарши кўзғолон кўтарди. Ҳамма жойда жанглар бормоқда. Бизга вакил келиб, ёрдам сўраб турибди. Вазият жиддий. Фурсатни бой берсак, ютқазиб қўйишимиз мумкин, олти ойлик ишимиз барбод бўлади».

Бу телеграммага асосан Туркистон Республикаси Ҳарбий Инкилобий Кенгаши 1919 йил 22 декабрда зудлик билан қарор қабул қилди. Мазкур қарорга асосан қизил аскарлардан иккита отряд тузилиб, Хива хонлигига икки томондан ташланди. Жанубий отрядга Шчербаков, Шимолий отрядга Шайдаков қўмондонлик қилди. 23 декабрда Туркистон Республикаси Ҳарбий-Инкилобий Кенгаши Хива-Амударё бўлими мухтор вакили Г.Б.Скалоннинг «Жунаидхоннинг зулмидан озод бўлишда Хива меҳнаткашларига ёрдам бериш» тўғрисида буйруғи чиқди. Бундай «ёрдам»ни амалга ошириш Шчербаков ва Шайдаковлар қўмондонлигидаги қизил қўшинларга топширилди. Аммо амалда Хива хонлигига қарши ҳарбий ҳаракатлар бу буйруқдан илгарироқ - 22 декабрда бошланган эди.

Шу куни қизил аскарлар Амударёдан ўтишди ва Хива хонлиги ерларига ёвузларча бостириб киришди. Шимолий отряд қўшинлари жануб йўналиши бўйича уруш ҳаракатларини давом эттириб, хонлиқнинг асосий йирик марказларини эгаллаб борди. 29 декабрда Хўжайли, 9 январда Кўҳна Урганч, Омонқалъа, 14 январда Порсу, 16 январда Илолли, 18 январда Тошқовуз босиб олинди. 20 январга келиб Ғозиобод ва Бадиркент эгалланди. Жанубий отряд эса 24 декабрда Амударёни кечиб ўтди ва у ҳам босқинчилик ҳаракатларини бошлаб юборди. Бу отряд қўшинлари сиқуви остида Жунаидхон лашикарлари Ғозиобод ва Пахтақалъа гомон чекиндилар.

Бу ерда қаттиқ жанг бўлди. Жунаидхон мазкур жангда ўзининг 400 га яқин жангчисини йўқотди.¹

У Қорақумга қочиб ўтишга мажбур бўлди. Қизил армия хонлик пойтахтини эгаллади. Асосий ҳукмронлик Жунаидхон қўлида бўлса ҳам, Саййид Абдуллахон Хиванинг расман хони эди. У ҳали Хивага босқинчилар кирмасидан олдинок қизил армиянинг бош қўмондонига вакил юбориб, урушни тўхта-тишни талаб этди ва 2 февралда хонликдан воз кечди. Қизил армия хонлик пойтахти Хивани ҳеч қандай қаршиликсиз эгаллади. «Ёш хиваликлар»нинг Тошкент ва Чоржўй қўмиталари Хивага ҳокимият босиб олинганидан анча кейин келдилар. Хива инқилобий қўмитаси ҳатто «ёш хиваликлар»нинг Тошкент ташкилоти раиси Полвонхожи Юсуповни махсус чақириб олди.

РСФСР Марказий ижрокўми ва Россия комфиркаси марказий қўмитасининг Туркистон комиссияси ва Туркистон инқилобий ҳарбий кенгашининг махсус вакили Г.Б.Скалов Муваққат ҳукуматни тузди. Унинг ёзишича, бу ҳукумат таркибига кирган аъзоларни Саййид Абдуллахон таклиф этган. Шундан сўнг Муваққат ҳукумат таркибига мулла Жуманиёз Султонмуродов («ёш хиваликлар»нинг Тўрткўл қўмитаси раиси), Мухаммаджонбий, Бобоохун Салимов, Жалолохун, Мулла Абдулхайд қори, туркманлардан Мулла Ўроз ва Мулла Наврўзлар кирган².

Биринчи кундан бошлаб Хивада Россия ҳукумати, комфирка ва унинг Турккомиссияси ҳамда Туркфронт ҳарбий кенгаши аъзолари Г.И.Бройда, А.Измайлов, Г.Б.Скалов ҳамда бошқалар ҳукмронлик қила бошладилар. В.И.Ленин бошлиқ большевиклар Санкт-Петербургда давлат тўнтариши ясаб, шўро ҳукмронлигини ўрнатиш учун қандай ноқонуний ишларни амалга оширган бўлсалар, Хивада ҳам айнан шу ишлар такрорланди. Маҳаллий ўзига хос шароит, тарихий анъана ва

¹Ўзбекистон ССР тарихи. Тўрт томлик. 2-том, 1.: Фан, 1971, 275-бет.

²Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида.. 120-б.

урф-одат, халқнинг хошиш-иродаси умуман эътиборга ҳам олинмади. Хонликда бош вазир лавозимида ишлаган Давлатмурод Тозамахраш отиб ташланди, ҳукуматнинг бошқа аъзолари қамокқа олинди.

5-§. ШҶРОЛАРГА ҚАРШИ ХАЛҚ ҲАРАКАТЛАРИ. ҚИЗИЛ АСКАРЛАРНИНГ БЕБОШЛИКЛАРИ

1920 йил 27-30 апрелда Хива шаҳрида «халқ вакиллари»нинг Бутунхоразм I курултойи бўлиб ўтди. Унда Хоразм «халқ» Шўро Республикаси тузилганлиги эълон қилинди ва унинг муваққат конституцияси қабул этилди. Курултойда республика ҳукумати - Халқ Нозирлари Шўроси тузилди. Ҳукумат раиси этиб Ползонхожи Юсупов, раис муовинлигига Бобоохун Салимов (Асфандиёрхон қошидаги мажлис раиси) ва ўн беш нозир (вазир) сайланди. Бу сайланганларнинг ўнтаси «ёш хиваликлар»нинг вакиллари эдилар. Улар ўз фаолиятларида ҳукуматни маҳаллий шароит, шариат ва мустақиллик асосида бошқаришга, миллий манфаатни ҳимоя қилишга ҳаракат қилдилар. Бу эса рус шўро ҳукумати ва фирқасининг Туркистон ва Хивадаги вакилларига ёқмади. Шу боисдан «ёш хиваликлар» ҳукмронлиги ҳам узокқа бормади. У бор-йўғи ўн икки ой умр кўрди. Марказ ва маҳаллий коммунистларнинг тазйиқи билан 1921 йил 21 февралда II Бутунхоразм курултойини чақирувчи марказий сайлов комиссияси тузилди.

П. Юсупов бошлиқ ҳукумат эса уни таркатиб юборди, сайловолди тарғиботини маън этди, ҳукумат қарорига қарши бўлганларни қамокқа олди. Чунки шўроларнинг сўзи билан амалий ишлари тўғри келмаётган эди.

Ҳап шундаки, марказий рус шўро ҳукумати 1920 йил 13 сентябрда Хоразм халқ Шўро Республикаси билан иттифок шартномасини тузди. Унда РСФСР XXШРнинг тўла мустақиллигини расман тап олди. Эски чор Россияси билан тузилган барча шартномалар тенгсизлик асосига қурилган шартномалар сифатида бекор қилинди. Шу сабаб Москвада Бобоохун Салимов бошлиқ Хоразм вакиллари «катта иззат-икром

ва хурмат билан» кутиб олинди. Хоразм вакиллари уч ойдан сўнг юртларига қайтиб келдилар. Делегация аъзоларини ҳатто «дохий» Ленининг ўзи қабул қилган, бундан кейин Хоразм халқи ўз тақдирини ўзи белгилайди, бу «инкилобий ғалаба»дир, «мен сизларни бундай ғалаба билан табриклайман», деб айтган. Аммо шўро ҳукумати, иккинчи томондан, амалда «ёш хиваликлар» бошлиқ Хоразм шўро халқ ҳукуматига заррача бўлса-да мустақил ишлашга имкон бермади. Устига устак кун сайин коммунистик тазйик ортиб борди.

«Ёш хиваликлар» ҳукумати тез орада ўзларининг алданганликлари ва большевикларнинг даҳшатли қармоғига тушганликларини англаб етдилар. Натижада улар рус коммунистик босқинига қарши миллий истиклол ва озодлик учун курашга отландилар. «Ёш хиваликлар» зимдан шўро ҳокимияти ва босқинчи коммунистларга қарши истиклол учун оёққа турган кучларга ёрдам бердилар. Бу курашни бугун Хоразм халқи қўллаб-қувватлади. Ислом дини уламолари ва халқ вакиллари катта бир гуруҳ ҳукумат номига ариза ёзиб, Хивада компартияни тақиқлашни ва ҳамма коммунистларни мамлакатдан ҳайдаб чиқаришни талаб қилди. 1920 йил 26 июнь, 8-9 июлда Хивада халқ оммасининг норозилик митинглари бўлиб ўтди¹. Митинг қатнашчилари Хоразмда коммунист-худосизлар юргизаётган сиёсатдан норози эканликларини изҳор этдилар.

Марказий рус шўро ҳукумати ва фирқасининг Хоразмга яширинча юборган айғокчилари маҳаллий миллий ҳукуматга қарши ҳар хил кўпоровчилик, айғокчиликдан иборат тарғибот-ташвиқот ишларини кучайтиришди. Ниҳоят 1921 йил 10 мартда коммунистик айғокчи миссионерлар маҳаллий соткинлар ёрдамида Хива қизил аскарлари гарнизони, турман қизил эскадрони жангчилари, «кўнгилли» ўзбек милиционерлари, жами бўлиб 5000 дан ортиқ «инкилобчи»ларни Хива кўчаларига олиб чиқишга муваффақ бўлдилар. Махсус харбий бўлинма Хоразм ҳукуматининг бир неча назирларини

¹ Непесов Р. Кўрсатилган асар, 209-бет.

камоққа олди. Полвонхожи Юсупов ва «ёш хиваликлар»нинг бошқа раҳбарлари ҳарбий исён арафасида кечаси Хивадан кочиб кетишга муваффақ бўлдилар. Исёнчилар ана шу тариха давлат тўнтаришини амалга оширдилар. Ҳарбий инқилобий кўмита тузилди ва ҳокимият унинг ихтиёрига топширилди. Бу шўролар ҳукумати ва коммунистик фирканинг навбатдаги маккорлиги ва кўпоровчилик сиёсатининг классик кўриниши эди.

Хива хонлиги ҳудудида аксилинқилобий кучларга зарба бериш баҳонасида маҳаллий халқ ёшасига қирғин қилинди ва оммавий геноцид амалга оширилди.

Шўроларнинг Хоразмда амалга оширган қирғин-барот ва хунрезликлари бир-бирдан дахшатлидир. Ўз вақтида Жунаидхонни тор-мор келтиришда Фулом Алихон ва Қўшмамедхонлардан шўролар усталик билан фойдаланганликлари юқорида таъкидланди. Аммо кейинчалик Фулом Али ва Қўшмамедга шўроларга қарши давлат тўнтариши тайёрланипти, деган иғво тарқатилди ҳамда ҳар иккаласини йўқ қилишга келишилди. Хивадаги шўро ҳокимияти кучлари ўзаро махфий келишиб, Фулом Али ва Қўшмамедни йигитлари билан тезда Хивага етиб келишини буюрдилар. Бу ерда Бухорога қарши юриш масаласи муҳокама қилинажаги ҳақида хабар берилган эди. Фулом Али ва Қўшмамед ҳеч иккиланмай, хавфсирамай Хивага етиб келишди. Ярим кечада кизил армия кучлари Фулом Али ва Қўшмамед ҳамда уларнинг йигитларига қутилмаганда кўкқисдан хужум қилдилар ва қуролсизлантирдилар. Бир неча соатдан сўнг Қўшмамед ва унинг йигитлари қиличдан ўтказилди. Фулом Али эса кочиб қолди. Жазо отряди Фулом Алининг орқасидан қувди. Йўл-йўлакай барча қишлоқлар ва овуллар ер билан яқсон қилинди. Бу воқеадан хабар топган ёвмуд туркманлари ҳеч нарсага қарамасдан мол-мулкларини ташлаб, чор атрофга тум-тарақай қоча бошладилар, уларнинг кўплари Каспий денгизигача бир неча минг чақирим йўл босиб, Эрон томонга ўтиб кетдилар ва бошпана топдилар.

Қизил армия кучлари Хоразмда янги тартиб-қоидаларни ўрнатиш чоғида шундай ярамас, ноинсоний ишларни амалга оширганларки, бу ҳар қандай соф виждонли кишининг нафратини уйғотмаслиги мумкин эмас. Буни биз Г.И.Бройданинг илмий мероси орқали очиқ-ойдин кўришимиз ва ундан тегишли хулоса чиқаришимиз мумкин. Қонуний савол туғилади: Г.И.Бройданинг ўзи ким? Марҳамат, танишинг: Бройда 1883 йилда Вильнода туғилган. Юрист. 1909 йилдан бошлаб Тошкентда окловчи ёрдамчиси бўлиб ишлаган. 1912 йили Тошкент темирйўлчилари ўртасида инқилобий рояларни ёйгани учун Пишпек (Бишкек)ка сургун қилинади. 1917 йил февраль инқилобидан кейин Бройда қисқа муддат аскар депутатлари Тошкент шўроси раҳбарлиги остида ишчи ва аскар депутатлари ўлка кенгашига аъзо бўлиб қиради. Сўнг Москвага кетиб, ленинизмнинг миллий сиёсати назарий асосларини ишлаб чиқиш билан шуғулланади. 1918 йили Туркистон АССР Марказий Ижроия Қўмитасининг Москвадаги мухтор вакили, Шарқий фронтдаги I-IV армияларнинг сиёсий комиссари бўлиб ишлайди. Сўнг 1920 йил августигача РСФСР Халқ Комиссарлари Кенгаши ва Бутуниттифок Марказий Ижроия Қўмитасининг Турккомиссиясида хизмат қилади. Кейинги йилларда бир қатор раҳбарлик лавозимларида ишлаган. 1941 йилда троцкийчиликда айбланиб, қамоққа олинган. 1955 йилда оқланган.

Ўзбекистон Фанлар академияси тарих институтининг тарихшунослик, манбашунослик ва археография бўлими мудир, тарих фанлари номзоди Валерий Герман Г. И. Бройда фаолиятини чуқур ўрганиб, қимматли далилларни берди.

1920 йил 10 февралда Турккомиссия йиғилишида Бройда бундай деган эди: «Ўзимиз қилаётган тартибсизликларни (Хоразмдаги тартибсизликлар - *муаллифлар*) тушуниб етолмаяпман, комиссиянинг ҳар бир аъзоси мустақил иш юритмайпти, назаримда Скалов(РСФСР ХКК ва БМИК комиссиясининг Туркистон ишлари ҳамда ТАССР Ҳарбий Инқилобий кенгаши Хива-Амударё бўлими мухтор вакили- *муаллифлар*)нинг бундай ишга қўл уришига қимдир йўл-йўриқ берган.

(Унга кўрсатмани Элиава ва Куйбишев имзоси билан Туркистон Ҳарбий-Инқилобий Кенгаши берган-муаллифлар). Мен эса бутунлай бошқача кўрсатма берган эдим, ҳарбий гуруҳларимиз Хива ишларига аралашса, қандай мураккабликлар келиб чиқишини эслатгандим»¹.

Дарҳақиқат, Хивада вазият кескинлашди. Амударё бўлими раҳбарлари хатога йўл қўймаслиги, РСФСРнинг ожиз давлатларга бўлган муносабатидаги мезонлар бузилишининг олдини олиш учун БМИК комиссияси Бройдани мухтор вакил этиб тайинлайди.

1920 йил 29 мартда Бройда бошчилигида 150 га яқин киши Петро-Александровска (ҳозирги Тўрткўл) келади. Миссия аъзолари мавжуд вазиятни ўрганар экан, жиддий суистеъмоллар ва хатоликларга йўл қўйилганлигини аниқлайди. Ҳарбий трибунал раиси И.Р. Фонштейннинг Тошкентга ёзган мактубида шундай жумлаларни ўқиймиз: «Биз бу ерда кўрган нарсалар шунчалик даҳшатлики, бунақасини ҳеч қаерда кўрмаганмиз. Ошқора ҳарбий талон-тарождлар уюштирилган, қўлга тушган нарсаларни штаб раҳбарлари ўзларига кўпроқ улуш олиб қолиб, қолганини таксимлашган. Хотинларни олиб кетишган, уларни асира сифатида сақлаб, Петро-Александровск ва Хива бозорларида ким ошди савдосида сотишган. Хива саройлари яқсон этилган. Қизил армия аскарлари олдида чиккан одамни отиб ташлай берган. Скалов буларнинг бошида туради ва у жинояткорона лоқайдлиги учун айбдордир»².

БМИК комиссияси аъзоси Шокиров 1920 йил 4 апрелда Тошкентга ёзган хатида хабар беришича, Скалов томонидан ташкил этилган Муваққат ҳукумат бу ердаги талон-тарождчи қисмларнинг ҳарбий буйруқчиси вазифасини бажарган, улар аҳоли мулкини очикчасига талаб, қўлга тушган ўлжаларни ўзаро баҳам кўрганлар.

Амударё бўйидаги мустамлакачи газандалар гуруҳи аёлларни очикчасига сотиш билан кенг шуғулланган. Айрим

¹ «Шарқ юлдузи», 1991, №3, 178-бет.

² Уша манба.

кизил аскарларга, мааи бунн отасиз, деган кўрсатмалар берилган. Скаловнинг ўзи Хива харбий нозири Сардорбойни отиб ўлдирган.

Бройда 1920 йил 6 майда бўлиб ўтган РКП Туркистон Қўмитасининг ялпи мажлисида сўзлаган нутқида Хоразмда ёппасига очлик ҳукм сураётганлиги, меҳнаткаш халқ аҳволи билан ҳеч ким қизиқмаганлигини қайд этади. Аксинча, бу ерда жойлашган кизил аскарлар халқни ёппасига қирғин қилиш, ўғирлик ва ахлоқий бузуқликларни амалга оширганлар. Бу ишларга кизил армия бош штабининг ўзи бошчилик қилган. Кимни-ким отишини аскарлар штабда ўзаро келишиб олганлар. Бир қизил аскар 600 хонадонни ўғирлаб, вайрон қилганлиги аниқланган. Йўл-йўлакай ким дуч келса ота берганлар, кизил аскарлар 7 ёшли қизларни зўрлаганлар, дейди Бройда.¹

Ана шулардан келиб чиқиб, Бройда скаловчилик, колесовчилик бошқа мамлакатлар меҳнаткашларининг ижодий кучига ишонмаслик оқибати, деб баҳо беради. Ушбу масалада Бройда Турккомиссиянинг раҳбарлари билан келиша олмай қолади. Натижада уни Тошкентга чақириб олишади. Бройданинг ўрнига эса Хоразмда амалга оширилган барча ифлослик ва жиноий ишларнинг ташкилотчиси Скалов тайинланди. Маана шу биргина асосли далилнинг ўзи ҳам ўлкамизда амалга оширилган қирғин ва террор, ахлоқий бузуқлик ва улур давлатчилик сиёсатининг тепасида кимлар турганлигини очикойдин кўрсатади.

Буни шу нарсадан ҳам билиш мумкинки, 1920 йил 6 майдаги мажлисда Бройда нутқини тинглаган В.Куйбишев унга бефарқ ва совуқ муносабатда бўлган. Унинг фикрига кўра Бройда масалани «чигаллаштириб» юборган экан².

М. В. Фрунзе бўлса, 1920 йил 14 апрелда В.И.Ленинга «Туркистондаги аҳвол тўғрисида» ёзган хатида «Марказий Қўмита Бройдани Туркистонга юбориб, жуда катта хатоликка йўл кўйган», фаолиятнинг барча соҳасида мен уни Туркко-

¹ ЎЗР ПДА 57-фонд, 1-рўйхат, 32-иш, 72-73-варақлар.

² Уша манба.

миссиянинг жоҳил дохийси, деб ҳисоблайман; шахсий ҳаётда эса-бу оддий кўпоровчидир»¹, дейди.

РСФСРнинг мухтор вакили М.Сафоновнинг буйруғи билан 1921 йил 6 март куни ёш хиваликлар ҳукуматига қарши оммавий митинглар ўтказилди. Митингда қизил армия сиёсий бошқармасининг талаби билан ёш хиваликлар ҳукуматини ағдариш хақида қарор қабул қилинди. Қуролланган ҳарбий қисмлар ҳукумат уйига бостириб кириб, ҳукумат раҳбарларини ҳибсга олдилар. Полвонниёз Юсупов яширинишга улгурди. Қизил аскарлар қўлига тушмай қолган нозирлар эса Жунаидхонга қўшилдилар. Қонуний сайланган ёш хиваликлар ҳукумати ағдарилди².

Бу дахшатли қирғинлар ва қонхўрликнинг ҳаммаси Хоразмда шўролар томонидан мустамлакачилик ва қуллик тизimini ўрнатиш мақсадларини кўзлаб амалга оширилди. Ана шу разил мақсадни амалга оширишнинг навбатдаги босқичи 1921 йил 15-23 майда чақирилган Бутунхоразм Шўроларининг II қурултойи бўлди. Қурултойда 230 вакил қатнашди. Шундан 50 вакил туркман халқи вакиллари эди³. Мамлакагимизда амалга оширилган мислсиз қирғинлар ва дахшатларнинг ғоявий илҳомчилари В.И.Ленин ва И.Сталининг «инкилоб» дохийлари сифатида қурултойнинг фахрий раёсатига сайландилар. Қурултой иши Москва ва Тошкентда тайёрланган ва ишлаб чиқилган дастур асосида ўтди. Вақф мулклари тугатилди; саноатни умумхалқ мулкига айлантириш; пахта экиладиган майдонларни кенгайтириш; Хоразм Шўро халқ республикасининг ўзгартирилган Янги Конституциясини қабул қилиш; РСФСР билан Хоразм Шўро Республикаси ўртасидаги иттифоқчилик шартномаси ва ҳарбий-сиёсий битимни ратификация қилиш каби масалалар қурултой кун тартибидаги асосий масалалар бўлди. Қурултойда ҳукуматнинг янги таркиби сайланди. Хоразм Халқ Шўро Республикаси Марказий

¹ РИССТА, 461-фонд, 31925-иш, Автограф; Историографический архив, 1958, № 3.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. 218-бет.

³ «Жизнь национальности», 1923, № 1. Стр. 187.

Ижроия Қўмитасининг раиси этиб Ота Махсум Муҳаммад Раҳимов (собик козикалоннинг ўғли), ҳарбий нозирликка жадид Жавобберган Қўчқоров (лақаби Жаббор Сори) Халқ Нозирлари Кенгашининг раиси лавозимига Абдулла Хўжа (Файзулла Хўжанинг укаси, Бухоро амирининг жияни) сайландилар.

Хуллас, янги сайланган ҳукумат аъзоларининг деярли ҳаммаси бой-бадавлат, ўқимишли зиёлилар ва жадидларнинг вакиллари эдилар. Шу боисдан ҳам улар халқ ва миллат манфаатларига бепарк қарамадилар, ҳукумат ва фирка таркибидан ниҳоятда эҳтиёткорлик ва зийраклик билан руспараст унсурларни секин-аста суриб чиқариш йўлини тутдилар, уларнинг ўрнига миллатпараст ўз маслакдошларини кўябошладилар. Ана шу сабабга кўра шўролар даврида яратилган тарихий-илмий ва бадиий асарларда Хоразмнинг иккипчи халқ ҳукумати «бой-феодал» ва «аксилипқилобий» ҳукумат сифатида таърифланди.

Шу боис Ота Махсум Муҳаммад Раҳимов ҳукуматининг ҳам узок умр кўриши амри маҳол эди. У бор-йўри бир йилу саккиз ой умр кўрди, холос. 1922 йил ноябрь ойида большевойлар маҳаллий сотқинлар ва алданганлар ёрдамида Хоразмда иккинчи марта давлат тўнтаришини амалга оширдилар. Ҳукумат аъзоларидан бир гуруҳи қамокқа олинди. Ота Махсум, Ж.Қўчқоров ва бошқалар зўрға қочишга улгурдилар ҳамда Жунаидхон ботчилигида ҳаракат қилаётган миллий-озодлик кучларига бориб қўшилдилар. Бу даврга келиб шўролар ва комфирқадан халқ оммасининг ҳафсаласи пир бўлиб, борган сари уларнинг норозилиги кучайиб борди. Вазиятга тўғри баҳо берган Жунаидхон Хоразм истиқлолчилик ҳаракатининг йирик сарқори сифатида «ревком» деб номланмиш босқинчи ташкилотдан қамокқа олинганларни тезда озод қилишни қатъий талаб қилди.

Хоразмдаги иккинчи давлат тўнтариши халқ манфаатларига зид бўлди. Маҳаллий халқнинг ҳақ-ҳуқуқи поймол қилинди. Бу рус коммунистик зўравонлигининг айнан ўзи эди. Шунга қарамай, шўро тарихида у «инқилобий иш» деб

кўрсатилди. Ушбу давлат тўнтарини халқ оммасининг шўро ҳукумати ва комфиркага нисбатан нафратини янада оширди. Шу билан бирга у бутун мусулмон миллий-озодлик ва рус аксилшўровий демократик кучларининг бирлашиши ва мустахкамланишига янги туртки бўлди.

Жунаидхоннинг йигитлари 1921-1922 йилларда бирдан 1000 отликка кўпайди. Халқ Жунаидхон жасоратини қўллаб-қувватлади ва унга содиқлигини изҳор этди. «Ёш хиваликлар» ҳукумати ва ундан кейинги Ота Махсум ҳукумати раҳбарлари ҳам шўро ҳокимиятига қарши умумий кураш жабҳасига уюшдилар. Бундан ваҳимага тушиб қолган Хивадаги «Хоразм инқилобинини химоя қилувчи» ҳарбий инқилобий кенгаш рус шўро ҳукуматидан қўшимча армия сўради. Бунга жавобан Туркфронт кўмондонлиги 1922-1923 йилларда Хоразмга бир катор ҳарбий қисмларни юборди. Шундан сўнг Қизил армия Хоразмнинг янги ҳарбий ноизири Болошин кўмондонлигида Жунаидхонга қарши жанг ҳаракатларини бошлаб юборди.

Кучлар тенг эмас эди. Шу боис рус аскарларининг қўли баланд келди. Лекин ватанпарвар кучларни енгиш осон бўлмади, у узок муддатга чўзилди. Рус «инқилобий кучлари» қўлида қўғирчоқ бўлган Хоразмнинг янги ҳукумати олдинги икки ҳукуматдан фарқли ўлароқ ўз маслаҳатчилари таъсирида «инқилобий ва социалистик» ўзгаришлар ясашга киришди. Шошилиқч равишда 1923 йил октябрида чақирилган IV Бутун Хоразм курултойи Хоразм халқ шўро республикасини «Хоразм шўро социалистик республикаси» деб эълон қилди. Кўришиб турибдики, бу билан коммунистлар мамлакатда «Ёш хиваликлар», яъни жадидлар ҳамда уларнинг таъсирида бўлган кучларнинг ҳокимияти афдарилини билан социализм қурилиши бошланди деган фикрни оддий халқ онгига сингдириб, уларни ўз томонларига оғдириб олишни режалаштирдилар.

Иккинчи томондан эса, улар Хоразмда йўксиллар диктатураси (хукмронлиги) - ишчилар синфи билан деҳқонлар ҳокимияти ўрнатилганлигини эълон қилдилар. Аслида бу ком-

мунистларга хос ақл бовар қилмайдиган сохтакорлик, кўз-бўямачиликдан бошқа нарса эмас эди. Чунки юқоридаги мавзуларда таъкидлангани сингари Хоразмда пролетариат сиффининг ўзи йўқ эди. Шу боис «социализм» тўғрисидаги тушунчалар ҳам қуруқ ва ёлғон, халқ оmmasига тушунарсиз ва бегона тушунчалар эди.

1921 йил декабрида ташкил топган Хоразм коммунистик ташкилоти ҳам сунъий шакллантирилган қўғирчоқ уюшма эди. Аммо бу қўғирчоқ уюшма Москва сиёсатини Хоразмда амалга оширувчи куч сифатида қизил армия химоясида жамиятда сиёсий ҳукмрон ва бошқарувчи ташкилотга айланди. Хоразм комфирқаси Москва буюртмасини бажарди, ўзи мустақил равишда бирорта масалани кўтарган ҳам эмас, бажарган ҳам эмас. Ана шу нуктаи назардан қараганда, Москва буюртмаси асосида Хоразм комфирқасининг кўрсатмаси билан IV Бутун Хоразм қурултойининг Хоразмни Социалистик Республика деб эълон қилганлигига ажабланмаса ҳам бўлади. Қурултойда қабул қилинган Хоразмнинг учинчи Конституцияси Хоразмда «социалистик инқилобни» қонунлаштирди.

Шўро тарихида эса бу - Хоразмда халқ инқилобининг социалистик инқилобга ўсиб ўтиши, жамият негизида эса халқнинг хоҳиш - иродасига кўра социалистик ўзгаришлар юз берди, деб кўрсатилди. Ҳақиқатда эса юқорида таъкидлангани сингари шафакат Хоразмда, балки бутун Ўрта Осиёда ҳам ҳеч қандай халқ инқилоби ҳам, социалистик йўқсиллар инқилоби ҳам бўлган эмас.

Мамлакатимизда Россия мустамлакачилари томонидан зўравонлик йўли билан халқ номидан амалга оширилган «инқилоб» ва «инқилобий ўзгаришлар»нинг ҳаммаси туб ерли аҳолининг иродаси ва манфаатларига мўглак қарама-қарши эди. Шу боисдан Хоразм халқининг норозилиги кун сайин ортиб борди. Бу жараён айниқса янги «социалистик» конституция қабул қилиниши ва «социалистик ўзгаришлар» анж олиши билан кучайди. Янги конституцияга кўра бой ва бадавлат кишилар сайлаш ва сайланиш ҳуқуқларидан маҳрум этилди. Ернинг хусусий мулклиги зўравонлик асосида тугатилди,

вақф ерлар ҳам умумхалк мулкига айлантирилди, юқори ва қуйи ҳокимият органларида миллат ҳамда Ватан манфаатини кўзлаб ишлаётган жадид ва бошқа ўқимишли кишилар «ёт ун-сур»лар сифатида ишдан ҳайдалди.

Ота Махсум бошлиқ Хоразмнинг иккинчи жадид ҳукумати ағдариб ташланиши биланок, 1922 йил декабридан бошлаб, аҳолидан олинадиган яғона ер солиғи жорий қилинди. Бу «адолатли солиқ» деб аталди. Бундай солиқ тизими сунъий равишда халқ оммасини синфий табақалаштирди. Коммунистлар ва шўро ҳукуматига хизмат қилаётганлар алоҳида имтиёзларга эга бўлдилар. Қизил армия аскарлари ва командирлари ҳамда 10 танобгача ери бўлган милиционерлар солиқдан бутунлай озод қилинди. Ўрта ҳол бой ва бадавлат бўлмаганлар ҳам кўп миқдорда солиқ тўлайдиган бўлдилар. Мана шу далилнинг ўзи «адолатли солиқ» тизимининг адолатсизлигини кўрсатар эди.

1923 йил ноябридан бошлаб эса солиқлар тартиби ўзгартирилди. Ҳамма ерлардан, уларнинг ҳосилдорлиги қандай бўлишидан қатъи назар бир хил миқдорда солиқ олинадиган бўлди. Савдогарлардан олинадиган патент солиғи ҳам ҳамма учун бир хил бўлди. Катта ва кичик савдогарлар фарқланмади. Бу «тенглик» тенгсизликни кучайтирди. Бундан ташқари коммунистлар маҳаллий аҳолининг диний ҳиссиётларини топтаб, мачит ва мадрасаларни ёпиб қўйдилар, хотин-қизларни паранжи ва чимматларини ташлашга мажбур қилдилар. Шариатга асосланган қозилар маҳкамаси (суди) тарқатилди, шўро судлари жорий қилинди, аҳолининг ери, мол-мулки ва чорваси хатланиб ҳисобга олинди. Мадраса ва қадим анъанавий мактаблар ёпиб қўйилди.

Бу «инқилобий» тадбирларнинг ташаббускори ва ижрочилари коммунистлар бўлди. Бу каби ноинсонийлик, даҳрийлик, ўзбошимчалик ва қонунсизликлардан халқ оммаси ғазабга келди. 1924 йил январида Хоразм халқи Жунаидхон ва «ёш хиваликлар» раҳбарлигида шўролар истибдодига қарши кўзғолон кўтарди. Кўзғолон Мадрахимбой раҳбарлигида Питнақда бошланди. Сўнгра унга Хазораспда Собирбой,

Матчонбек ва Шокиржонпир қўшилдилар. Қўзғолон Борот, Хонқа, Янгиарик, Садувар ва бошқа жойларга ёйилди. Қўзғолонда катнашганларнинг сони 10-15 мингга етди.

Қўзғолон уюшқоқлик билан ўтди. У ўз олдига факат коммунистларнинг ўзбошимчилигини йўқ қилиш вазифасининггина эмас, балки бутунлай шўро ҳокимиятини ағдариб ташлаш ва Хоразм мустақиллигини тиклаш мақсадини ҳам қўйган эди.

Ана шу мақсад билан қўзғолончи ватанпарварлар икки гуруҳга бўлиндилар. Қўзғолончиларнинг биригчи гуруҳи Жунаидхон хузурига ва иккинчи гуруҳи эса Хивага-Шўро ҳукумати сари йўл олди.

Биринчи гуруҳ вакиллари 15 кишидан иборат бўлиб, унга Мадрайимбой раҳбарлик қилди. Улар Жунаидхон хузурига бориб, Хивадан шўро ҳукумати ва коммунистларни хайдаб чиқаришда бирлашиб ҳаракат қилишга ундаш учун вакил этилган эдилар. Иккинчи гуруҳ эса 200 кишилик катта куч эди. Улар Хивага бориб, ҳукуматдан «адолатли солиқ»ни бекор қилишни, қозилар маҳкамасини, мадраса ва мактабларни тиклашни, Хивадан большевикларнинг чиқиб кетишини қатъий талаб этдилар. Бу пайтда ҳукумат раҳбарлари СССР шўроларининг II қурултойида катнашилш учун Москвага жўнаб кетган эдилар. Тинч музокарадан натижа чиқмади. Шундан сўнг халқ лашкарлари 10 январ куни Хива шаҳрини камал қилдилар. Жунаидхон ҳам 8 мингга яқин ўз йигитлари билан Хива томон юрди. Тошҳовуз, Манғит, Гурлан, Шовот, Ғозиобод ва бошқа бир катор туманликлар қўзғолончилар ва Жунаидхоннинг қўлига ўтди. Мамлакат пойтахти Хива ташқи дунёдан бутунлай ажралиб қолди. Радиостанция бузиб ташланди, Хива, Тўрткўл, Чоржўй телеграф симлари ҳам узиб қўйилди.

Большевойлар ҳукумати Хоразмда шўролар ҳокимиятини сақлаб қолиш учун ношилинч чораларни амалга оширди. Халқ комиссарлари Кенгаши ўрнига Ревком (инқилобий кўмита) ва Фавқулодда комиссия тузилди. Бу «инқилобий» ташкилотлар халқ қўзғолонини катта ҳарбий куч билан аёв-

сия бостиришга киришди. Мамлакатда таъкиб, талон-тарошлар судсиз-сўроқсиз отиб ташлашлар бошланди.

Дуч келган жойда ҳар бир оддий фуқаро, халқ кўзғолони қатланчилари ва бошқалар «инқилоб душмани» «исёнчи» ва «босмачи» сифатида отиб ташланаверди. Босқинчилар бу билан чекланмадилар. Хоразм шўро ҳукумати Россия шўро ҳукуматидан шошилинич суръатда ҳарбий ёрдам беришни сўрайди. РКП(б) Марказий кўмитасининг Ўрта Осиё бюроси кўзғолон бошланиши биланоқ, 1924 йил 6 январда махсус қарор қабул қилиб, Туркфронт Инқилобий кенгашига Хивага армия юбориш тўғрисида кўрсатма берди. 22 январда Фарғона ва Бухородаги миллий истиқлол кучларига қарши курашда катта тажриба орттирган Н.А.Шайдаков кўмондонлигидаги 82-отлиқ полк Чоржўйга етиб келди ва 23 январда Хонқага ҳужум бошлади. Хива шахрининг 12 дарвозаси 10 та пулемёт билан қуролланган қизил армиячилар томонидан кўриқланди. 82-полк 29 январда Хазорасп туманида Оғажон Эшон бошчилигидаги халқ лашкарига дуч келди. Истиқлол ҳимоячилари 18 соат узлуксиз давом этган жангдан сўнг, кучлар тенг бўлмагач, қумлар орасига чекинишга мажбур бўлдилар.

82-полк 4 февралда Хива шахрига етиб келди ва Хива камали тугатилди. Жунаидхон чекинишга мажбур бўлди. У шўроларга қарши курашни 1929 йилгача давом эттирди. Аммо муваффақиятга эриша олмади. Шундан сўнг Жунаидхон дастлаб Эронга, сўнгра Афғонистонга ўтиб кетди.

Шўролар халқ оммасининг талаби билан қишлоқ хўжалик солиғини тўрт барабар камайтиришга мажбур бўлдилар, шўро маъмурияги раҳбариятидан катта бир гуруҳи ишдан олинди. Икки кун давомида ҳукумат комиссиясига аҳолидан шўро маъмурияти устидан норозилик билдирилган 500 га ариза тушди.

Ҳукумат комиссияси халқ талабига кўра кўзғолон вақтида ва ундан олдин қамоққа олинган ватанпарварлардан 214 кишини озод қилди.

Хуллас, халқ озодлик кўзғолони катта талофатлар эвазига бўлса-да шўро ҳукумати ва комфиркани омма иродаси би-

лан ҳисоблашишга мажбур қилди. Шўролар халқ озошлик кўзғолонини бостирган бўлсалар-да, Россия мустамлакачилигига қарши омма кураши тўхтаб қолмади. У яна узок йиллар, ўттизинчи йилларнинг ўрталаригача давом этди. Шўролар ҳукумати ва қомфирқа ягона турк халқлари миллий-озошлик курашига барҳам бериш учун «бўлиб ташла, ҳокимлик қил» шиорига амал қилди ва миллий давлат чегараланишини ўтказишга киришди. Ана шу тариқа шўролар ҳукумати Хоразм халқининг асрлар оша давом этиб келган давлатчилиқ анъанасига барҳам берди.

6-§. «ЁШ БУХОРОЛИКЛАР» ХАРАКАТИ

1916-1917 йиллар оралиғида яширин «Ёш бухороликлар» фиркаси ва унинг 12 кишилиқ марказий кўмитаси ташкил топди. Бу сиёсий партиянинг ташкил топишида «Ёш турклар»нинг «иттиҳоди ва тараққий» фиркаси, Россия ва Туркистондаги социал-демократик фирқаларнинг таъсири катта бўлди. «Ёш бухороликлар» фиркасининг марказий кўмитаси раиси Абдувоҳид Бурҳонов, қотиби Усмои Хўжа (Ўсмои хўжа Пулатхўжаев), хазинадор Мусо Саиджонов эди.

Булардан ташқари фирканинг ташкил топиб мустаҳкамланишида Абдурауф Фитрат (1886-1938), Ота Хўжаев (1894-1938), Мирқомил Бурҳонов, Файзулла Хўжаев (1896-1938), Садриддин Айний (1870-1954), Фаазлитдин Махсум, Абдурахим Юсуф Зода (1880-1937) ва бошқаларнинг ҳиссаси катта бўлди.

«Ёш бухороликлар» фиркасининг дастлабки фаолиятига онд тарихий ҳужжатлардан бири Бухорода ўтказилгани зарур бўлган ислоҳот лойиҳасидир. Уни 1917 йилда фирқа марказий кўмитаси помидан Абдурауф Фитрат ёзган. У, «ёш бухороликлар» партияси, «Ёш бухороликлар кўмитасининг Бухорода ислоҳот ўтказиш лойиҳаси» деб номланади.

Лойиҳа ўз вақтида маҳаллий матбуотда босилганлиги ҳақида аниқ маълумот йўқ. Бироқ унинг русча нусхаси 1930 йилда С.Диманштейннинг «Революция и национальный во-

прос» («Инқилоб ва миллий масала») китобида илк бор Москвада чоп этилган. Шундан сўнг тарихимизнинг бу нодир ҳужжати ушбу китобдан кўчирилиб, қисқача инглизча кириш сўзи билан 1985 йилда Оксфорд шаҳрида Ўрта Осиёни ўрганивчи жамият томонидан рус тилида нашр этилган «Мусулмон сиёсий партияларининг дастурий ҳужжатлари. 1917-1920 йиллар» номли китобда қайта босилди.

Лойиҳада ер-сув масаласига катта эътибор берилган. Бундан ташқари ҳарбий масала, молия ишлари, ички ишлар ва давлат бошқарув органлари каби масалаларга кенг ўрин ажратилган.

Лойиҳада бутун ҳайдаладиган ерлар (уч қисмга) бўлинган:

1) Вақф ерлари (масжид ва мадрасаларга тегишли ерлар), 2) Солиқдан озод қилинган ерлар (мулки хур); 3) Солиқ олинадиган (мулки хирож) ерлар.

Ҳаммани экин экишга мажбур қилиш мақсадида барча экилган ва экиш мумкин бўлиб, экилмай қолган ерларга ҳам солиқ солиш назарда тутилган. Шунингдек, «мулки хирож» ерларига солиқни камайтириш ҳамда «кафсон» (амин, оқсоқол ва бошқалар учун) «атафти» (садақа), «учқуна пули» (турли дарахтлар учун), «чўп пули» (яйлов учун) ва бошқа ортикча харажат-чиқимларни тугатиш назарда тутилган.

Лойиҳада яна давлат ерлари, боғ ва биноларга ишлов бериш учун ҳашар чақириш, умуман меҳнатқашлар меҳнатидан текин фойдаланиш ҳам ман этилди. Ҳашар йўли билан фақат сув иншоотлари қуриш, каналлар қазииш, умуман ирригация ишларини амалга ошириш мумкин бўлди. Бундай пайтда ҳашарга келмаганларга, ҳатто солиқ солиш назарда тугилади.

Лойиҳада қишлоқ хўжалигини интенсифлаштириш ва механизациялаш, деҳқонларни судхўрлардан қутқариш учун қишлоқ хўжалик банк тармоқларини ташкил этиш, агрономия билимларини ёйишга катта аҳамият берилди.

«Ёш бухороликлар» партияси миллий армияга ҳам катта эътибор берди. Лойиҳада армия аскарлари сонини эски рус ҳукумати ва Бухоро амири тузган шартномада белгилангани

сингари 12 мишг кишига етказиш кўрсатилган. Ҳарбий хизмат 22 ёшга етган ҳамма эркаклар учун мажбурий бўлиши, хизмат муддати эса икки йил қилиб белгиланади. Шунингдек, харбий мактаблар очиш, аскарларга, озрок бўлса-да ойлик маош тўлаб туриш назарда тутилди. Молия соҳасида ҳам жиддий ислохот ўтказишга эътибор берилди.

Маориф соҳасида давлат маблағи ҳисобига мактаб, олий ўқув юртлари очиш, уларни замонавий дастур, ўқув қўлланмалари, ўқитувчилар билан таъминлаш, давлат ва вақф мактабларидан ташқари хусусий мактаблар очилиши дастурда ўз аксини тошган эди. Шу билан бирга ўқув юртларини битирганларга маориф нозирлиги томонидан диплом бериш ҳам аниқ кўрсатилди. Ислохотда давлат бошқарув тизими, ижтимоий-иқтисодий ва маданий-маърифий ҳаёт масалалари қамраб олинди. Буни унда кўрсатилган қуйидаги 10 та нозирлик исботлаб турибди: ер ишлари, вақфлар, харбий ишлар, ички ишлар, молия, адлия, милиция, йўллар қазиб чиқарувчи ва қайта саноат ишлари, маориф, ташки ишлар нозирликлари.

Мана шулар асосида Нозирлар Кенгаши ташкил этилиши керак эди. Бу нозирлар фаолиятини кузатувчи 20 кишилик махсус Назорат комиссияси ташкил этилиши ҳам назарда тутилди.

Юқорида кўрсатилган масалалар ўша пайтда ҳал қилиниши амри маҳол бўлса-да, улар маълум дастур ҳолатига келтирилиб, амирга тавсия этилишининг ўзи катта тарихий аҳамиятга моликдир. Ислохотдан кутилган мақсад яқка амир ҳукмронлиги (монархияси)ни оврупоча конституцион монархия билан алмаштириш, маориф ва маданиятни, ишлаб чиқариш ва саноатни ривожлантириш, илм-фан ва техникани тараққий эттиришдан иборат бўлади. Бунинг учун «Ёш бухороликлар» партияси дастлаб Амир Олимхонга ҳар хил йўллар билан тишч демократик таъсир кўрсатишга ва ҳатто куч билан таъйиқ ўтказишга ҳаракат қилдилар. Буларнинг ҳаммаси Россия ва Туркистондаги инқилобий ҳаракат билан бевосита боғлиқ бўлади.

Россияда февраль буржуа демократик инқилобининг галабасидан сўнг Бухорода ҳам ижтимоий-сиёсий вазият тез ўзгара бошлади. Руслар яшайдиган жойларда ҳокимият Россия Муваққат ҳукуматининг Ижроия кўмиталари қўлига ўтди. 1917 йил 12 мартда Янги Бухоро (Когон)да Ижроия кўмита сайланди. Май ойининг биринчи кунларида эса Бухоро амирлигида руслар яшайдиган жойлардаги ижроия кўмиталар делегатларининг биринчи курултойи бўлиб ўтди.

Бухорода жуда ажойиб ва мураккаб ижтимоий-сиёсий муҳит пайдо бўлди. Бу эса жаҳидларда умидворликни уйғотди. Маълумки, Бухоро Россиянинг ярим мустамлакаси эди. Шунинг учун ҳам жаҳидлар, яъни «ёш бухороликлар» фиркаси раҳбарлари ўз мақсадларини Россия Муваққат ҳукумати орқали амалга ошириш учун унга телеграмма орқали мурожаат юбориб, амирни ислоҳ ўтказишга кўндиришни илтимос қилдилар. Файзулла Хўжаевнинг кўрсатишича, унга «ёш бухороликлар»нинг фаоллари имзо чеккан эдилар. Россия марказидан тезда жавоб келмайди. Сабрсизлик билан иккинчи телеграмма юборилди. Унинг матни Ф.Хўжаев томонидан ёзилган, Фитрат ва Саиджонов имзо чеккан эди.

Бунга ҳам чидамай, «ёш бухороликлар» фиркасининг янги тузилган марказий кўмитаси Фитрат ва Усмонхўжа Пўлатхўжаевдан иборат махсус делегацияни Петроградга юбордилар. Улар Оренбургга келганларида жаҳидлар билан амир ўртасидаги келишмовчиликларни ҳал қилиш учун Россия пойтахтидан махсус комиссия йўлга чиққанлиги хақидаги хабарни оладилар ва орқага қайтадилар.

Ана шундан сўнг Олимхон Россия муваққат ҳукумати ва унинг Бухородаги вакили Миллер ҳамда маҳаллий тараккийшарвар жаҳидлар таъсирида 1917 йил 7 апрелда ислохот ўтказиш тўғрисидаги «Манифест»ни эълон қилди. «Манифест» олдин саройга тўпланган 200 га яқин фаоллар, диний уламо ва муфтилар олдида тантанали равишда ўқиб эшиттирилди. Унда сарой амалдорлари ва савдогарлардан 15 киши, Бухородаги рус шаҳарлари ишчи ва аскарлари депутатлари шўроси ҳамда Самарканд шўро ҳокимияти нақиллари

катнашди. Уларнинг орасида Махмудхўжа Бехбудий (Самарканд), Ф.Хўжаев, Россия муваккат ҳукуматининг вакили Миллер, амир, кози калон, амир томонидан янгидан маъмурий ишга тайинланган таракқийпарвар Шарифжон Махсум бор эдилар.

Манифестда амир томонидан суд (қозихона), солиқ ишларини тартибга солиш, саноат ва савдони ривожлантириш, ҳамма амалдорларни пазорат остига олиш, пойтахт Бухорони ободонлаштириш, фуқароларнинг соғлиғи ва роҳат-фароғати ҳақида ғамхўрлик қилувчи махсус комиссия тузиш ваъда қилинган эди.

Шунингдек, манифестда молия ишларини тартибга солиш, кирим, чиқимлари аниқ ҳисобланган амирлик бюджетини ташкил этиш, умуман халққа енгилликлар бериш, маориф ва фан-техникани ривожлантириш, босмаҳона ташкил этиб, босма матбуотга асос солиш, қамокхонадаги эркин фикрликларни озод қилиш кўрсатилди.

Бу манифест Бухорода сиёсий вазиятнинг таранглашуви-га сабаб бўлди. Уни дин пешволари ва диндорлар орасидаги ўта мутаассиблар шарият қонунларини бузиш, деб қабул қилдилар. Таракқийпарварлар, айниқса, «Ёш бухороликлар» манифестда ўзларининг талаблари маълум даражада ҳисобга олинганлигидан ўта қувондилар. Шунинг учун ҳам уларнинг маълум бир «қизиллашган» қисми амирнинг инсофга келгани учун унга миннатдорчилик билдириш мақсадида 8 апрель куни катта кўча намойиши уюшгирдилар. Намойишчилар «Яшасин Амир Олимхон! Яшасин ислоҳот!» деб ёзилган қизил алвонларни кўтариб кўчаларга чиқдилар.

«Ёш бухороликлар» орасида катъий бирлик йўқ эди. Айниқса, бу, Ф.Хўжаевнинг кўрсатишича, қуйидаги икки масалада кескишлашади: 1) кутилаётган манифестга муносабат; 2) манифест муносабати билан бўладиган намойиш ва тарғибот.

Ана шу масалалар сабаб «Ёш бухороликлар» марказий қўмитасининг 12 аъзоси орасида ажралиш юз берди. Абдувоҳид Бурҳонов ўта «қизиллашган» Ф. Хўжаев гуруҳи нуктаи назарини маъқуллайди. Шундан сўнг янги марказий қўмита

куйидаги тартибда 9 кишидан иборат қилиб сайланди: Абдуноҳид Бурхонов (раис), Фитрат (котиб), Усмонхўжа Пўлатхўжаев (хазиначи) ва аъзолари: Муҳитдин Рафоат, Муса Саиджонов, Ота Хўжаев, Аҳмаджон Абдулсаидов, Файзулла Хўжаев ва Ҳамидхўжа¹.

Ф.Хўжаев ва унинг билан ҳамфикр бўлганлар шунингдек, янги марказий қўмита аъзолари табиатан «рус инкилобчилари» таъсирига берилган, асосий мақсадга эса фақат Россия ёрдамидагина эришишга кўр-кўрона ишонган эдилар. Уларнинг мустақил, маҳаллий имкониятларни ҳисобга олган, катъий йўли - дастури йўқ эди.

Асосий хато ҳам худди мана шундан иборат бўлди. Яъни Туркистон жадидлари билан Бухоро жадидлари (аниқроғи Ф.Хўжаев тарафдорлари)нинг ўзига хос фарқи ҳам айнан ушбу масалада кўзга ташланди.

Туркистон жадидлари, юқорида таъкидланганидек, большевойларнинг ваъдаларига ишонди, аммо айти пайтда истиқлол бобида мустақил ўз йўлини ҳам таппаб олди. Бу йўлнинг моҳияти Россия олдида тўғридан-тўғри таслимчиликдан холи бўлган миллий мухториятчилик асосида ҳокимиятни тўла қўлга олиш, миллат манфаатини дастлаб тинч демократик ва кейинроқ эса қурол билан ҳимоя қилишдан иборат эди. Туркистон жадидлари шўролар босқинига қарши сўнгги имконият қолгунга қадар дадил курашдилар. Россия ҳарбий кучқудратидан чўчимадилар ва ўз жонларини истиқлол учун гаровга қўйдилар.

Большевойларнинг жозибали ташвиқот-тарғиботлари, қуруқ ҳавойи ваъдалари ва баландпарвоз шиорларига кўр-кўрона ишонган ва алданган Файзулла Хўжаев бошлик таслимчиларнинг кураш тактикасидан эса мустамлакачи рус большевиклари Бухоро амирлигини бутунлай тугатиб, қизил салтанат таркибига қўшиб олишда усталлик билан фойдаландилар.

¹ Ҳоджаев Ф. Избранные труды. -Т., 1. -Т.: Фан, 1970, стр. 97.

Рус армияси муваккат ҳукуматга таяниб, 8 апрель куни ўтказган «инқилобий намойиш», халқимиз мақолида айтилганидек, «кош қўяман деб кўз чиқариш»дан бошқа нарса бўлмади. Табиийки, ислом динининг марказларидан бири бўлган Бухоро кўчаларида кизил алвон ва байроқлар кўтарган «инқилобчи»лар амир, кози калон ва мутаассиб диндорларни чўчитиб юборди. Хатто уларнинг вазабини оширди.

Файзулла Хўжаевнинг иқроор бўлишича, жаҳидларнинг кекса, кўзга кўринган етакчиларидан Абдувоҳид Бурҳонов ва Фазлитдин Махсум намойишчиларни кизил алвонларсиз кўчага чиқишини талаб этдилар. Бироқ бу ҳақли талабга ҳеч ким эътибор бермади. Бунинг устига-устак кавказ ва овруполик бошқа мусулмон ҳамда номусулмон ёшлар ҳам кизил байроқ кўтариб намойишга чиқдилар.

Ўтмишда ҳам бундай хатти-ҳаракат қандай ноҳуш оқибатлар олиб келганлиги тарихдан маълум. Жумладан, 1745 йилда Нодиршоҳ армияси билан Бухорога келган лезгинлар, усмонли турклар, эронликлар ва афғонлар алоҳида маҳалларда яшардилар. Айниқса, номусулмон «келгинди»ларнинг ибодатлари ва байрамлари маълум белгиланган жой (черков)лар ва ўз маҳаллари доирасида ўтказилиши шарт эди. Улар мусулмонларнинг ҳис-туйғуларини ҳақоратловчи оммавий ҳаракат қилишлари, мусулмон жамоатчилиги орасида ичимлик (вино) ичишлари, баланд овозда Библия ўқишлари ва бошқалар мумкин эмас эди. Масалан, 1910 йилда бухоролик суннийлар билан эронлик шиалар ўртасида бўлган хунрезликка шиаларнинг Бухорода марказий кўча бўйлаб, ашур байрамига бағишлаб ўтказган намойиши сабаб бўлган эди. Бундай воқеалар ўтмишда бир эмас, бир неча бор юз бергани маълум.

Жаҳидлар ташаббуси билан бошланган намойиш куни ҳам «беғона келгинди» ва номусулмонлар ўтмиш сабоғини унутиб кўчага чиқдилар. Намойишчиларнинг сони тез орада 5-7 минг кишига егди. Улар ўзбек ва рус тилида «Яшасин озодлик, конституция, матбуот эркинлиги ва мактаб мус-

такиллиги!» , «Яшасин халоскоримиз - амир!» деб ёзилган ал-вон транспарантлар кўтариб олган эдилар.

Намойишчилар Регистон томон йўл олдилар. У ерда эса 7-8 минг киши асосан мулла ва муллаваччалар жадидлар на-мойишига қарши норози бўлиб тўпланган эдилар. Регистон майдонида амирнинг 200 та пиёда, 300 та отлик аскарлари ҳам шай қилиб қўйилган эди.

Бундан хабар топган жадидлар намойишчиларни тўхта-тиб, таркатиб юбордилар. Шу ерда Ота Хўжаев, Хожи Мир-бобо Мирмуҳсинов, Юсуфзода Абдурахимдан иборат¹ махсус комиссия кушбеги (амирнинг маъмурий бошқармаси бошлиғи, биринчи вазир) олдига бориб, намойиш тинч мақсадда ўтқа-зилганлигини тушунтирмоқчи бўлганида қўлга олинди. Шун-дан сўнг Бухоро кўчасида тўс-тўполон ва тартибсизлик бош-ланди.

Намойишдан асосан диндорларнинг катта қисми норози бўлган эди. Улар мутаассиблик билан дин ва шариатни ҳимоя қилиб кўчага чикдилар. Буни ўз кўзи билан кўрган С.Айний бундай деб ёзади: «Шанба куни эрталабдан, соат саккизу ўт-тизда реакция. . . (диндорлар демокчи-муаллифлар) йўлбош-чилар бўйинларига бел-боғларини осиб олиб кичкирар эди: «Эй мусулмон бандалар! Дин йўқолмоқда, шариат ўлмоқда, энди аёлларнинг юзи очилади, кизларингизни номуси топта-лади, болалар кофирларнинг мактабларида ўқийди. Дин ҳи-моячилари, иймон, дин, шариат ҳимоясига отланинг, разовотга тайёр бўлинг!»².

Шу куни кечкурун, яна С.Айнийнинг гувоҳлик беришича, Бухоро муфтиларининг мухрлари босилган ҳужжат тайёрлан-ди. Унда шундай дейилган эди: «Байроқ кўтариб, ислохот та-лаб қилган кишилар ҳазрати олийлари амирга қарши чикдилар. Шунинг учун ҳам улар гуноҳкор ва исёнчи ҳисоб-

¹ Абдурахим Юсуфзоданинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида қаранг: Шамсутди-нов Рустамбек. Истиклол йўлида шахид кетганлар. Тошкент., «Шарқ», 2001, 47-78 бетлар.

² Медведов В. Нечаянная революция. Дружба народов. 1992, 2-сон, 143-бет.

ланади. Уларнинг қонини тўкиш худога хуш келадиган иш, мол-мулк эса ҳамманикидир»¹.

Намойиш катнашчилари ва жадиждлардан ўша куниёк 30 киши қамокка олинди ва калтакланди. Мирбобо ва Айнийга - 75, Мирза Насруллога - 150 дарра урилди. Кейинги куни дарра зарбидан Мирза Насрулло вафот этди.

Намойиш фожиа билан тугади. Ҳамма оёкка турди. Жадиждларни таъқиб қилиш ва жазолаш кучайди. Бу эса намойишга раҳбарлик қилган марказий қўмита аъзолари орасида яна ажралишни кучайтирди. Қўмита қайта сайланди. Энди унга Мухитдин Мансуров (раис), Абдуқодир Мухитдинов, Мухитдин Рафоат, Абдувоҳид Бурҳонов, Усмоиҳўжа Пўлатхўжаев, Ориф Каримов, Мирза Ислоом Мухитдинов, Файзулла Хўжаев, Муса Саиджонов ва бошқалар кирдилар.

Марказий қўмита янги Бухорода туриб, рус армияси ва ҳукумати ёрдамида амирга тазйик ўтказишга, уни жадиждларга нисбатан амнистия эълон қилишга, таъқибни тўхтатишга мажбур қилишга ҳаракат қилди. 14 апрел куни жадиждлар раҳбарларидан тузилган махсус комиссия, эргалаб янги Бухородан келиб, Миллер (рус резиденти) орқали амир билан учрашди. Шу куни Миллер рус аҳолисини химоя қилиш учун чақирган пулемётчилар ротаси ҳам Самарқанддан Бухорога келди.

Бундан хабар топган шаҳар аҳли амир саройини қуршаб олди ва жадиждларни диндан қайтган кишилар сифатида қатл қилинишини талаб этди. Амир билан суҳбат жуда қисқа бўлди. У вакиллардан жадиждларнинг ўз йўлидан қайтиши тўғрисида ёзма равишда тушунтириш хати беришини сўради. Шу билан бирга Насрулло қушбеги саройини ўраб олган 10 000 киши жадиждлар вакилларини 12 соат ичида қатл қилишни талаб қилаётганлиги ёки уларни шаҳардан чиқариб юборишни сўраётганлигини, амир эса бунга рози эмаслигини айтади².

Шу 14 апрель куни Амир Олимхон манифестни бекор қилди. Жадиждларнинг вакиллари эса аҳоли тарқаб кетгач, соат 12 да саройдан чиқиб ўз ҳомийлари бўлган большевой

¹ Ўша манба.

² Ходжаев Ф. Избранные труды, т. 1, стр. 117.

«инкилобчилар» хузурига - Бухорога келдилар. «Ёш бухороликлар» энди бу ердаги коммунистлар (Преображенский, Уткин ва Полторацкийлар) ёрдамида «кайта тарбияланиб», «инкилобий савод» чиқардилар. Файзулла Хўжаев гуруҳи большевиклар йўлини ўз йўли деб танлади. Агар улар, «Апрель воқеалари»га қадар амирни сақлаб қолган ҳолда, унинг ҳукмронлигини чеклаш, ислохотлар ўтказиш йўлидан борган бўлсалар, энди эса амирни «инкилоб», яъни қурол кучи билан ағдариш йўлини танладилар. Бу большевикча «инкилобий йўл» - Бухоро инкилобчиларининг бу янги тактикаси кекса жадидлар томонидан жиддий танқидга учраб, тараққийпарвар жамоатчиликнинг кенг доираси ақлини кўп банд қилди»¹, деб ёзган эди Файзулла Хўжаев.

Кўриниб турибдики, «Ёш бухороликлар», яъни жадидларнинг ҳаммаси ҳам «инкилобий» тактик йўлнинг тарафдори бўлмаганлар.

7-§. Ф. КОЛЕСОВНИНГ БУХОРО АМИРЛИГИГА ҚАРШИ ҲАРБИЙ ЮРИШИ

Ф. Хўжаев ва Преображенский декабрь ойидаёқ Тошкентга келиб, шўро ҳукумати бошлиғи Ф. Колесовдан ҳарбий ёрдам сўрайдилар.

Бу илтимос Ф. Колесовни биров ўйлантириб қўйди. Чунки Туркистон шўро ҳукумати Бухоро амирлигининг мустақиллигини расман тан олган эди.

Шунда «Бухоро инкилобчилари» таваккалчилик йўлини тутадилар, фақат қурол ва ҳарбий раҳбарлик томонидан ёрдам берилса бўлди, Бухоронинг 30 мишг деҳқон ва шаҳар йўқсиллари бирдан оёққа туради, деб Колесовнинг қорнини пуч ёнғоққа тўлдирадилар².

¹ Ходжаев Ф. Избранные труды, т. I. стр. 119.

² Касымов Ф. Эргашев Б. Бухарская революция. Дорогу выбрал курултай. «Родина», 1989. № 11, с. 34..

Фирибгарликда устаси фаранг бўлган Ф. Колесов бухоролик «инкилобчилар»ни қўллаб-қувватлади ва Қўқондаги «аксилинкилобчи» Туркистон мухторияти ҳукуматини бир ёқлик қилгандан сўнг, Бухорога «ёрдам» кўрсатишга ваъда берди. Бунинг учун уларга доимий алоқада бўлиб туришни маслаҳат қилди.

«Инкилобчилар» Бухорога қайтиб, шўро ҳукуматининг Туркистон мухториятига қарши бошланган босқинчилик урушида ғалаба қозонишини сабрсизлик билан кутдилар.

Қонхўр ва жаллод Фёдор Колесов Қўқонда дахшатли қирғин уюштириб, 10 000 кишининг ёстигини қуритгач, ваъдага вафо қилиб Янги Бухорога бир неча бор келди ҳамда амирга қарши уруш режасини Ф. Хўжаев ва бошқалар билан бирга ишлаб чиқди. Хужум март ойининг дастлабки кунларига белгиланди. «Ёш бухороликлар»нинг марказий қўмитаси Янги Бухорода 200-300 фирқа аъзоларини қуроллантирди. Амирлик ичкарасидан кўзғолончилар, ташқаридан эса Колесов хужум бошлашига келишиб олинди.

«Ёш бухороликлар» марказий қўмитаси хужумга тайёрланиб, Ф. Хўжаев раислигида 7 кишилик Инкилобий қўмита тузди. Унга Фитрат, Ота Хўжаев, Бурҳонов, Ағдаров, Қори Йўлдош Пўлатов, Фазлитдин Махсум аъзо бўлиб кирдилар.

Ниҳоят, 1918 йил 1 мартда Колесов қўмондонлигида шўро ҳукумати армияси Янги Бухорога етиб келди. Колесов ўз вагониди «ёш бухороликлар» билан кенгаш ўтказди. Унда Бухорода ҳокимиятни ёш бухороликлар қўлига олиш режаси ишлаб чиқилди. Ишлаб чиқилган режага қўра, амир сўзсиз таслим бўлиши ва ҳокимиятни тўлалигича ёш бухороликлардан тузилган Ижроия қўмитага бериши лозим эди. Шундагина амир ўз лавозимида қолиши мумкин эди. Агар амир таслим бўлмаса, кейинги кун Бухорога хужум қилиб ҳокимиятни эгаллаш ва амирни қўлга олиши мўлжалланди. Ушбу режа асосида Амир Олимхонга ультиматум хати тайёрланди. Хатга Туркистон Халқ комиссарлари кенгаши раиси Фёдор Колесов ҳамда «Ёш бухороликлар» Ижроия қўмитаси раиси Файзулла Хўжаев имзо чекдилар. Унда 24 соат ичида ёш бухороликлар-

нинг талаблари ҳеч қандай ўзгаришларсиз қабул қилиниши, мавжуд ҳукумат тарқатилиб, ҳукуматнинг янги таркиби тайинланиши кўрсатилган эди. Агар амир, таслим бўлмай, «инқилобчилар» талабини қабул қилмаса, қоп тўқилишига амирнинг ўзи сабабчи бўлиши кўрсатилган эди. Амир Олимхон Колесов билан Хўжаевнинг ультиматумида қўйилган талабларнинг ҳаммаси бирданига амалга оширилса, халқнинг норозилиги кучайиши мумкинлигини кўрсатиб, уларни аста-секин бажарилишига розилик берилишини сўрайди.

Ультиматумчилар амирнинг илтимосини инобатга олмайдилар. Улар Эски Бухорога ҳужум олдидан амирдан иккинчи жавоб хатини оладилар. Унда амир ультиматумнинг ҳамма талабларига тўла рози эканлигини билдириб, фақат шаҳарга армия кирисилмаслигини шарт қилиб қўяди. Аммо негадир хатга имзо қўйилмаган эди. Ана шу нарсани баҳона қилиб 2 март куни эрталаб шўро армияси Бухорога ҳужум бошлади. Шаҳарга босқинчи шўро армиясининг кириши қийин бўлди. Бухоро шаҳри узунлиги 25 километр, баландлиги салкам ўн метр, эни эса 6 метрлик девор билан ўралган эди. Унинг ўн битта темир қопланган ёғоч дарвозаси бўлиб, ҳар куни кечқурун қулфланиб, қалитлари амир саройига олиб бориб топирилар эди.

Амирнинг отлик аскарлари ва халқ оммаси муқаддас Бухоро ҳимоясига отланиб, босқинчиларни шаҳар деворларидан бир чақирим (1,06 км) узоқликдаги Фатихобод деган жойда тўхтатдилар. Қизил аскарлар оддий қалтак (сўйил), болта, теша ва пичоқ билан қуролланган шаҳар ҳимоячиларини пулемётлар, тўп ва замбараклардан ўққа тутдилар, «Пулемёт қаршисида», деб ёзади буни ўз кўзи билан кўрган Колесов, - ўлик ва тирик гавдаларнинг уюми пайдо бўлди. Пулемётчилар эсанкираб отишни бўшаштирдилар. Бир лаҳзада ёпирилиб келаётган қатта қуч ҳамма ёқни босиб кетиш хавфи туғилди. Шунда биз пулемётчиларга таниланиб, уларни отишни давом эттиришга мажбур қилдик»¹.

¹ Медведов В. Нечаянная революция. – Дружба народов, 1992, № 2, стр. 148.

Ф. Хўжаев паъда қилган 30 минг меҳнатқаш амирга қарши кўтарилмади. Аксинча, халқ оммаси амирликни босқинчилардан химоя қилди. Улар муқаддас Бухоро учун шаҳид бўлдилар. Маълум бўлдики, Бухорода ҳеч қандай инқилобий ҳаракат йўқ эди.

Амир ўз фуқароларининг фидойилиги ва ўз Ватанига бўлган садоқатини кўриб, уларни химоя қилиш учун жуда усталик билан тактик хийла ишлатди. У «ёш бухороликлар»нинг ҳамма талабларига рози эканлиги ҳақидаги хат билан бирга ўтказажак ислохот матнини ҳам Колесовга юборди. Амир хатда бутунлай таслим бўлишга ҳам ва ҳатто қуролсизлантирилишига ҳам рози эканлигини ўз муҳри билан тасдиқлаб қўйган эди. Бунга тўла ишонган Колесов аскарларига тезлик билан Янги Бухорога чекиниш ҳақида буйруқ берди. Ўзи ҳам амирни Бухорода 12 чақирим узокликдаги Когон шаҳрига таклиф этиб, у ерга чекинди. Музокара бошланди. Аммо музокарага амир бетоблиги учун келолмади, деб сабаб кўрсатдилар. Бу пайтда юзага келган имкониятдан фойдаланиб, амирнинг одамлари ва маҳаллий халқ юз чақиримдан кўпроқ масофадаги темир йўлни бузиб, телефон ёғочларини йикитиб, симларини узиб ташладилар. Босқинчи армия шу алфозда қопқонга тушиб қолди. Чоржўй, Марв, Самарқанд ва Қаршига борадиган темир йўллар бузиб ташланган эди.

Бсахатар жойда галабани кутиб турган Бухоро инқилобий кўмитаси (Файзулла Хўжаев, Ота Хўжаев, Фитрат, Бурҳонов, Агдаров, Пўлатов ва Фазлитдин Махсум) ҳам Колесов поездига қочишга мажбур бўлди. Бир неча бор амирнинг одамлари келиб, уларни ҳеч бўлмаса, Хўжаев, Фитрат ва Бурҳоновни чиқариб беришни талаб қилдилар. Аммо Колесов бунга рози бўлмади.

Ниҳоят, уч кеча-кундузда Колесов аранг Қизилтепага етиб келди. Тез орада Қизилтепада яраш битими имзоланди. Бу битимга 1868 йилда Россия билан Бухоро ўртасида тузилган шартнома асос қилиб олинди. Амир Бухородаги руслар яшайдиган жойлардаги шўро ҳокимиятини тан олиш мажбу-

риятини олди. Шунингдек, амирга бузилган темир йўлни тугатиш, ўз армиясини 12 минг кишидан оширмаслик ҳамда шўро ҳукуматига юз вагон буғдой бериш мажбурияти юкланди.

Шўро ҳукумати эса Бухоронинг мустақиллигини тан олишга ва унга товон тўлашга мажбур бўлди. Бу тўғрида амир Саид Олимхон ўз хотира асарида қуйидагиларни ёзган эди: «Бу урушдан сўнг Ленин ва Троцкий томонидан большевикларнинг раиси сифатида Элиава¹ ва Бройда деган киши мухтор ваэир бўлиб Бухорога келди. У киши бандани ожиз билан сўзлашиб, Бухоро мустақиллигини бутунлай менга бермоқчи бўлди ҳамда ҳарбий қурол билан ёрдам беришга ваъда берди, ҳатто юз йил олдин Бухоро давлатига қарашли бўлган ерларни менга қайтариб бермоқчи ҳам бўлди. Шу билан бирга эллик минг милтик, беш юз тўп-пулемёт, эллик аэроплан, эллик миллион сўм тилло тўлашга ваъда берди.

Совет давлати томонидан Аксельрод² деган киши Бухоро давлатига элчи қилиб тайин этилди. Афғонистон давлатига нисбатан дўстлик истехкомларини тузиб, Тошкентдан менга ўн битга ўқсиз тўп совға қилиб юборинди. Большевикларнинг муомалаларини қандай эканлигини шу ўқсиз тўпдан билиб олдим. Бу ожиз банда большевиклар ва уларнинг элчилари муомалаларини келишувга мувофиқ иш олиб бормаганликларини кўрганимдан сўнг ҳаёлимга бир фикр келди. Шу сабабдан мен аскар ва ҳарбий қуролларни тайёрлаш ишига киришдим. Икки йил ичида Бухорода ҳарбий ва қурол-аслаҳалар тўшлаб, қўшинларни урушга тайёр туриш даражасигача олиб келдим»³.

Ўрис шўро ҳукумати, бир томондан, Амирни алдаш билан машғул бўлса, иккинчи томондан, шартномага хиёнаткорона Бухорода давлат тўнтариши ясаш учун Файзулла Хўжаев бош бўлган «ёш бухороликлар» гуруҳига иқтисодий, маънавий ва ташкилий жихатдан катта ёрдам бериб турди. Бундан асосан

¹ Элиава Шалва Зурабович (1883-1937), Шўро давлат арбоби.

² Аксельрод Павел Борисович (1850-1928), Комфирқа сиёсий арбобларидан, шўроларнинг Бухородаги элчиси бўлган.

³ Амир Саид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи, 12-бет

икки мақсад кўзланган эди. Биринчиси - Бухорони тез орада бутунлай Россияга қўшиб олиш. Иккинчиси - унинг қўп йиллик афсонавий олтин захирасини қўлга киритиш эди.

Колесов босқини ҳар икки томон учун ҳам жуда катта талофат келтирди.

Бу Туркистон шўро ҳукуматининг маҳаллий мусулмонларга нисбатан Қўқон фожиасидан кейинги иккинчи босқинчилик уруши бўлди. Ҳозирча ҳар икки томондан қурбон бўлганларнинг сони тўла аниқланган эмас. Энг сўнгги маълумотларга кўра, улар бир ярим мингдан беш минггача бўлган¹. Шу урушнинг ташкилотчиси Ф.Хўжаевнинг ёзишича, жами 3000 киши ҳалок бўлган. Буни у Бухоронинг сўнгги 6000 йиллик тарихидаги «жуда ҳам кўзга ташланувчи қонли доғ», «амир ва унинг ҳукумати йўл қўйган буюк жиноятдир», деб баҳолайди². Бу, албатта шўро мустамлакачилиги ва қомфирқа мафкурасини қабул қилган ва унга алданган Ф.Хўжаевнинг ҳулосасидир. Бу тўқилган қонларда амир Олимхонга қараганда қўпроқ унинг ўзи айбдордир.

Бу урушдан жадидлар катта талофат кўрдилар ва бадном бўлдилар. Бухоро халқи амирдан Ф.Хўжаев ва бошқа жадидларни хоин сифатида осиб ўлдиришни талаб қилди.

Амир ана шу халқ талаби билан жиноятга алоқаси бўлган ва бўлмаган жадид ҳамда зиёлилардан кўпларини қатарон қилди. «Инқилобчилар»нинг кўпчилиги Бухородан қочиб, шўро ҳукуматининг ҳомийлигида асосан Тошкентда, Самарқандда ва Россия шаҳарларида бошпана топдилар.

Мутаассиб дин пешволари «Бухоро фожиаси»нинг асосий айбдори деб барча жадидларни кўрсатдилар. Бу, албатта, нотўғри эди. Жадидларнинг аксарият кўпчилиги, ҳатто ёш бухороликлар марказий қўмитаси аъзоларининг ҳам каттагина қисми шўро армиясининг Бухорога ҳужуми ташкил этилишига қарши бўлган эдилар.

«Бухоро фожиаси»дан сўнг коммунистлар бағрида жон сақлаган «Ёш бухороликлар» фиркасининг ўнг қанотида

¹ Медведов В. Нечаянная революция, «Дружба народов», 1993, № 2, стр. 150.

² Ходжаев Ф. Избранные труды, т. I, стр. 51

инкилобийлашув жараёни тезлашди. Улар, ҳатто ўзларининг комфирка ташкилотларини ҳам туздилар, Қизил армия сафи-га кирдилар. Москвадаги «устоз»ларининг инкилоб мактаби-дан кўр-кўрона сабоқ олдилар, зўрлик билан амир ҳокимия-тини ағдаришга тайёрландилар.

Бухоролик жаидларнинг жуда кўнчилиги эса сиёсий ку-рашни тарк этдилар, мактаб, маориф, матбуот ва маърифат билан шуғулландилар.

8-§ «ЁШ БУХОРОЛИКЛАР» ТАРКИБИДАГИ БЎЛИНИШ. БУХОРО КОМФИРҚАСИНИНГ ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ

Колесовнинг Бухорога уюштирган босқини мағлубиятга учраганлиги туфайли «Ёш бухороликлар» фиркасида парокандалик юз берди.

Топкент ва Янги Бухоро коммунистлари иложсиз сиёсий муҳожирликда қолган ёш бухороликларни ўз таъсир доирала-рига олдилар, уларни комфирка теварагида уюшувига ёрдам бердилар. 1918 йил 17-18 апрелда ёш бухороликларнинг та-шаббускор гуруҳи йиғилиши чақирилди. Унда коммунистик фирка ташкил этиш масаласи муҳокама қилинди. 20 апрелда эса барча бухоролик сиёсий муҳожирлар ва амирга қарши бўлган «ёш бухороликлар» фирқаси аъзоларининг кенгаши чақирилди. Икки кун давомида бу кенгаш қатнашчилари жид-дий равишда қайси йўлдан бориш керак, деган масала устида тортишдилар. Бу тортишув натижасида улар уч гуруҳга бўли-ниб кетдилар: ёш бухороликлар, сўл эсерлар ва «инкилобий» гуруҳ. Инкилобчилар гуруҳи коммунистик фирка ташкил этиш ва амирни тахтдан ағдариш учун бирлашиш зарур, деб ҳисобладилар. Бу фикрга қўшилмаган икки гуруҳ норозилик билдириб, кенгаш залини ташлаб чиқиб кетди.

Бундай гуруҳбозлик ва бўлинишнинг сабаблари нимадан иборат эди? деган қонуний савол туғилади, албатта.

1. Бухорода ҳокимиятни коммунистчасига зўрлик ва босқинчилик йўли билан ағдариб ташлаш катта фожиаларга сабаб бўлди ва ўзиши оқламади.

2. «Ёш бухороликлар»нинг ўзларида қатъий дастурий кураш йўлининг ўзи йўқ эди.

3. «Ёш бухороликлар» орасида ўзаро мустақкам ғоявий бирлик йўқ эди.

Бу Колесов босқинидан сўнг янада авж олди. Бу адоват кейинчалик «ёш бухороликлар» ҳаракати раҳбарлари орасидаги шахсий адоват ва ғаразгўйликка айланиб кетди. Улар ўзаро бирлашиб, ҳамжиҳатлик билан иш олиб бориш ўрнига тарқоқ ҳолда ўзларича айрим-айрим гуруҳларга бўлиниб ҳаракат қилдилар. Аммо бу гуруҳларнинг қарийб ҳаммаси ҳам рус социал-демократларидан нажот кутдилар. Бу Бухоро жадидларининг энг катта хатоси эди.

Усмоиҳўжа Пўлатхўжаев бошчилиқ қилган «ёш бухороликлар» рус сўл эсер (социал революционерлар) фиркасини т дастурини қабул қилдилар ва ўзларининг эсер партияларини туздилар. Бу партия икки ойгина умр кўрди. 1918 йилнинг июль ойида Москвада эсерлар партияси тугатилиб, унинг аъзолари шўро ҳукумати ва ташкилогларидан қувилди. Шундан сўнг, «ёш бухороликлар»нинг эсер партияси ҳам тугатилди. Унинг аъзолари комфирка сафига кирдилар.

Бухорода шўролар ҳокимияти ўрнатилгунга қадар «ёш бухороликлар»нинг икки гуруҳи, икки партияси (коммунистик ва инқилобий ёш бухороликлар) фаолият юритди. Бу икки партия (аниқроғи, икки гуруҳ) ўртасидаги қарама-қаршилиқ Турккомиссия ва шахсан Ленин ёрдамида вақтинча барҳам этилди ҳамда Бухоро амирини тахтдан ағдаришдан иборат ягона мақсадга бўйсундирилди. Аммо «ёш бухороликлар» ҳокимиятини эгаллашгач, икки гуруҳ ўртасидаги вақтинчалиқ бирлашув барҳам топди ва улар ўртасида ношўровий кураш ҳаракати кучайди. Аслида эса ҳар иккала гуруҳнинг ҳам ўз олдига қўйган мақсади бир эди. У ҳам бўлса, Бухорода амирнинг чекланмаган монархия тузумини ағдариб ташлаш ва шўро ҳокимиятини ўрнатишдан иборат бўлган.

Ҳар иккала гуруҳ ҳам маҳаллий муҳит, шароит ва халқнинг онги, шуури ва қизиқишларига мутлақо бегона бўлган коммунистик фирка ғояларини илгари сурди. Комфиркага

Абдувохид Бурхонов раҳбарлик қилди. Бу фирқага Россия ҳар жиҳатдан ёрдам бериб турди. 1919 йил ноябрда Москвадаги Шарқ халқларининг коммунистик ташкилотлари Марказий Бюроси қошида Бухоро бўлими ташкил этилди. Москвада махсус «тажриба» ортирган Мирза Муҳитдин Мансуров, Салим Муқимов, Муса Аминов ва бошқа коммунистлар БКП Марказий қўмитасига ёрдам бериш учун юборилди. Бундан ташқари Бухоро комфирқаси Россия, Туркистон ва Янги Бухоро коммунистик фирқа ташкилотлари ёрдамида мустақкамланди. Унинг «Тонг» журнали ва «Кутулиш» газетаси Тошкентда босилиб, кўп нусхада Бухорога тарқатилиб турилди.

Бухоро коммунистик фирқасининг Тошкентдан биринчи (1918 йил, ноябрь), иккинчи (1919 йил, июнь), учинчи (1919 йил, декабрь), Чоржўйда тўртинчи (1920 йил, август) қурултойлари бўлиб ўтди. Бу қурултойларда партиянинг ташкилий ва дастурий масалалари ҳамда қураш тактикалари муҳокама қилинди.

«Ёш бухороликлар»нинг инқилобий фирқа деб аталган қисмига Ф.Хўжаев раҳбарлик қилган. У Тошкентда бир оз вақт бўлгач, ўзи ва ўз партияси олдида турган мақсадларни тезроқ амалга ошириш учун ёрдам сўраб Москвага борди. 1918 йилнинг ёзида уни йўлда Оренбургда оқ гвардиячи атаман Дутов ҳукумати қамокқа олди. Тўрт ой қамокда ўтиргач, ундан қочиб, октябрь ойида Москвага етиб борди. Ф.Хўжаев «ёш бухороликлар» партияси марказий қўмитаси номидан Бутунроссия Марказий Ижроия Қўмитаси раиси Я. М. Свердловга 1919 йил 29 январда махсус хат ёзди. Хатда у Бухородаги сиёсий вазият ҳақида, ўзининг қандай қилиб Москвага етиб келганлиги тўғрисида маълумот берди. Хатнинг асосий мазмунини ёш бухороликларнинг инқилобий партиясига моддий ва маънавий ёрдам олиш, унга амир ҳокимиятини ағдартиш учун қурул сўраш ҳамда кенг миқёсда социалистик тарғибот олиб бориш учун сармоя ажратиш ҳақидаги илтимосларидан иборат бўлди.

1918 йил 16 ноябрда Москвада «Ёш бухороликлар» қўмитаси Туркистон шўро ҳукуматининг мухтор ваколатхона-

си аъзолари билан биргаликда кенгаш ўтказди. Унда Ф.Хўжаев ёзган ёш бухороликлар қўмитаси «Инструкцияси»нинг лойиҳаси тасдиқланди. Бу ҳужжат «ўта инқилобий» руҳда ёзилган бўлиб, унда партиянинг мақсади қуролли қўзғолон билан амирни ағдаришдан иборат бўлган.

Бундан ташқари Ф.Хўжаев «ёш бухороликлар» фиркаси Москва бюросининг «Хитобнома»сини ҳам ёзди. Бу ҳужжатда у ўзининг «социалистик инқилобга тўла садоқати ва ишончипи» баён қилди. Бухоро дехқонлари ва сарбоз (аскар)лари амирга қарши курашга, унинг ҳокимиятини ағдаришга даъват этилди. Шу боис Ф.Хўжаев Россия компартияси ва ҳукумати раҳбарларининг ҳурмат ва эътиборига сазовор бўлди. У 1920 йил январида Россия ҳукумати ва партиясининг Турккомиссия аъзолари билан бирга Тошкентга келди ва Турккомиссия ёрдамида амир ҳукуматыни ағдаришга тайёрланди. 1920 йил 15 апрелда Ф.Хўжаев муҳаррирлигида «Учқун» газетасининг биринчи сони чиқди. Унинг номи ҳам, асосий шиори ҳам большевикларнинг ленинчи «Искра» газетасидан олинганди: «Шундай кун келадики, ўшанда учқун аланга олади». Газетанинг 8 та сони жами 5 минг нусхада чиқди. Бу газета ҳам «Қутулиш» каби Тошкентда махфий равишда босилиб, Бухорода тарқатилди.

9-§. БУХОРОДА АМИРЛИК ТУЗУМИНИНГ АҒДАРИЛИШИ. БУХОРО ХУДУДЛАРИНИНГ БОСИБ ОЛИНИШИ

1920 йил январида Ф.Хўжаев Москвадан қайтиб келгач, июннинг ўрталарида илгари комфирқа сафига киришдан бош тортган «ёш бухороликлар» партиясининг конференциясини чақирди. Конференция Ф.Хўжаев томонидан ёзилган дастурни қабул қилди.

Дастурда янги жамият ва давлат қурилиш асослари ишлаб чиқилди, одил судлов ишларининг асосида шариаг қоидалари туриши кўрсатилди. Бундан ташқари унда яна амирлик тугатилгач, умумий сайлов асосида Таъсис мажлиси

чақирилиши, демократик халқ жумҳурияти ташкил этилиши белгиланган эди.

Дастурнинг асосий мазмуни РКП(б) дастуридан олинган эди. Шунинг учун ҳам Ф.Хужаев маҳаллий коммунистик фирма раҳбарлари билан ўзи ўртасидаги келишмовчиликни ҳисобга олиб, тўғридан-тўғри Ленинга хат ёзди ва ўз фиркасини Россия комфиркасига қўшиб олишни илтимос қилди.

Ленин ушбу хатга илова қилинган дастур билан танишди ва уни РКП(б) Ташкилий бюросига топширди. Ташкилий бюро дастурдаги социализмга зид бўлган ғояларни ҳисобга олиб, бу партияни Россия компартиясига қабул қилишни вақтинча кечиктирди.

Ниҳоят, бу масала Тошкентда Турккомиссиянинг муҳокамасига қўйилди. Турккомиссия ўзининг 1920 йил 3 августдаги мажлисида марказнинг кўрсатмасига кўра «ёш бухороликлар»нинг инқилобий гуруҳи билан Бухоро комфиркасини бирлаштириш масаласини муҳокама қилди. Ҳар икки томон ўз фаолияти ва асл мақсади тўғрисида ахборот берди. «ёш бухороликлар» ўзларини коммунистик нуқтаи назарда эканликларини кўрсатиб, Бухорода амир ҳокимияти ағдарилганидан кейин комфирка сафига кириш тўғрисида фикр билдирдилар. Ушбу ғояни ҳисобга олган ҳолда Турккомиссия бу икки фирма ҳозир биргаликда иттифок тузиб, амирга қарши инқилобий иш олиб бориши мумкин, деган мазмунда қарор қабул қилди. Бу қарор рус шўро ҳукумати ва комфиркасининг Бухорога нисбатан душманлик, босқинчилик ва мустамлакачилик ҳаракатини амалий жиҳатдан янги босқичга кўтарди.

«Бухорода революция этилиб келаётганлиги сабабли қуролли қўзғолонни тайёрлаш ва ўтказишга раҳбарлик қилиш учун Ҳарбий революцион бюро тузилди¹. Бюрога Туркфронт бош кўмондони М.В.Фрунзе, «ёш бухоролик инқилобийлар» марказий бюроси раиси Ф.Хўжаев, Шарқда интернационал

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Тўрт томлик. 3-том, -Т., Фан, 1971, 286-бет.

гарғибот олиб борувчи кенгашнинг раиси Геллер ва Туркистон Компартияси вакили Н.Тўрақулов киритилди».

Аслида Бухорода ҳеч қандай инқилобий вазият ҳам, инқилобчиларнинг ўзи ҳам бўлган эмас, у большевойлар ва уларга алданиб сотилган бир гуруҳ «махаллий инқилобчилар» томонидан сунъий равишда тайёрланди. Номигагина тузилган Бухоро «Ҳарбий инқилобий бюроси» Туркфронт ва унинг бош қўмондони М.В.Фрунзегга бўйсунар ва унинг буйруғини бажарар эди. Бу сохта «Ҳарбий инқилобий бюро»ни «конунлаштириш» мақсадида 1920 йил 16 августда Чоржўйда Бухоро комфиркасининг IV курултойи чақирилди.

Курултой асосан икки масалани ҳал қилди: 1. Амирга тўғридан-тўғри уруш эълон қилди: 2. Ёш бухороликларнинг вақтинчалик иттифоқини тузди.

Бу икки фирқа ўртасида амирга қарши тузилган иттифок вайриабий бўлди.

Юкорида таъкидланганидек, Бухородаги «Ёш бухороликлар» фиркаси билан коммунистик фирқа ўртасида жиддий келишмовчиликлар мавжуд эди. Шу сабабдан ҳатто «ёш бухороликлар»нинг раҳбари Ф.Хўжаев курултойга делегат қилиб сайланмаган ҳам эди. Бунинг устига курултойда бир гуруҳ коммунистлар (Шайх Хасан Алиев, Мирза Баҳром ва Абдулла Саъдуллаев) Ф.Хўжаевни хоин сифатида отишга ҳукм қилиш ҳақида таклиф билан чиқдилар. Коммунист Эргаш Дарға эса минбарга чиқиб, чўнтагидан бир даста пул ва «смит» револьверини чиқариб, буларни менга Файзулла Шайх Хасан ва Мирза Фуломни ўлдириш учун берган, деб айтди. Файзулла Хўжаевни курултойга кооптация қилиш кераклиги тўғрисидаги таклифлар бўлди. Ф.Хўжаев эса курултойга кооптация қилиб чақирилса ҳам келмади¹.

Курултойда асосий маърузачи бўлган А.Акчуриннинг ёзишича, уни «ёш бухороликлар» билан бирлашиш мақсадида сотқин, деб айблаганлар ҳам бўлган. Абдуқодир Мухитдинов бошлиқ бир гуруҳ коммунист делегатлар ҳатто курултойни

¹ Ходжаев Ф. Избранные труды. Т. 1. стр.184

ташлаб чикиб кетдилар. Бундан кўринадики, қурултой икки фирка ўртасида тўкнашув майдонига айланган, ўта муросасизликда ўтган. Лекин шунга қарамай, қурултойга бош-қош бўлган В.Куйбишев бошлиқ большевойлар икки қарама-қарши гуруҳни амирга қарши қурашиш учун бир «иттифокка» (блокка) бирлаштиришга муваффақ бўлдилар. Чунки Турккомиссия ва Туркфронт РСФСР ва РКП(б) раҳбарларидан «қандай қилиб бўлса ҳам Бухорони эгаллаш, уни Русия манфаатига мослаш» ҳақида аниқ топширик олган эди¹.

Шўро тарихида эса бу босқинчилик яширилиб, гўё ўз-ўзидан Бухорода «инқилоб етилиб қолган»лиги таъкидлаб келинди.

Қурултойдан сўнг, тез орада Тошкентда «инқилобга раҳбарлик қилувчи», яъни Бухорода давлат тўнтариши ясаш учун фирка маркази ҳам тузилди. Бу марказ 29 августда Янги Бухорога қўчиб келиб, коммунистик инкубаторда сўнгги бир ярим йил давомида авайлаб вояга етказилган «инқилоб»га, аниқроғи Бухоро фожиасига сиёсий раҳбарлик қилди.

Бухорога тўсатдан шиддатли ҳужум қилиб, уни босиб олиш режасини Ўрта Осиё мусулмонларининг жаллоди шахсан Фрунзенинг ўзи ишлаб чиқди. Мазкур режага кўра кизил армия беш гуруҳга бўлиниб, беш жойдан ҳужумга ўтиши ва қуйидаги вазифаларни бажариши белгиланди: 1.Янги Бухоро (Когон) гуруҳи 29 август тонг отарда Эски Бухорони эгаллаб, амир ва унинг ҳукуматини қўлга олиши; 2.Чоржўй гуруҳи 28 августда эски Чоржўйни эгаллаши; 3.Қарши гуруҳи иккинчи пойтахт - Қаршини эгаллаши; 4.Самарқанд гуруҳи Китоб, Шаҳрисабз, Ғузорни эгаллаб, Шарқий Бухорога ўтадиган йўлларни қўлга киритиши; 5.Каттақўрғон гуруҳи Хатирчи, Зиёвуддин, Кармана шаҳарларини эгаллаши керак эди.

Ҳужум ҳамма жойда белгиланган вақтда бошланди. Шўроларнинг бу галги босқинида яхши қурулланган 10 минг кизил аскар, 74 та замбарак, 12 та бомбардимончи аэропланлар амирдан норози бўлган, аммо инқилобни хаёлларига ҳам кел-

¹ Қиличев Ф. «Зулматдан садолар». - Т.: Адолат, 1994, 14-бет.

тирмаган меҳнаткаш халқ устига ёпирилди. Энг ажабланарли жойи шунда эдики, большевиклар Санкт-Петербургда ҳокимиятни ағдариш чоғида ҳам бунчалик катта ҳарбий кучни ташлаб, шафқатсизлик қилмаган эдилар.

Албатта, бундай даҳшатли кучга оддий ва эски милтик, тўп-замбараклар билан қуролланган Бухоро амири кўшинлари бардош бера олмади. 1920 йил 1 сентябрида Чоржўй, Нарозим, Бурдалик, Қарши, Китоб, Шахрисабз, Чирокчи, Хатирчи ва Кармана босиб олинди. Шундан сўнг ҳамма куч Бухоро шаҳрини эгаллашга қаратилди.

Бухоро амири Амир Саид Олимхон 1991 йилда «Фан» нашриётида чоп этилган «Бухоро халқининг ҳасратли тарихи» рисоласида бу даврда Бухоро амирлигида рўй берган воқеалар тафсилотини шундай баён қилади: «Бу уруш асносида душман тахминан Бухоронинг ярмини тўп ва пулемётдан ўққа тутиб, кўн талофат етказди. Мусулмон бечоралар душман дастидан мол-дунёсини, ўз фарзандларини ташлаганча нима киларини билмай ҳар томонга қоча бошладилар. Шунга қарамай, бу бандайи ожиз тўрт кечаю-кундуз душманга қарши урушдим, қаттиқ жанг қилдим. Тўп ўқларининг кўпчилиги, бомба ёғдиришлар, талофат ва харобаликлар Бухоро шаҳрида ортиб кетиб, камбағал бева-бечораларни қаттиқ ташвишга солиб қўйди. Шунда ўзимча ўйладим. Бу бандайи ожиз ушбу Бухоройи Шариф шаҳридан кўчишни ихтиёр этсам, шояд шу сабабдан харобаликка бўлган сабаблар йўлини тўсиб, факиру фуқаро бечораларни бу жабр-ситамлардан озод қилсам ва осойишталик бахш этсам, деган андишада чаҳоршанба куни тушдан кейин соат тўртларда фойтунга ўтириб, мисоли ҳазрат Пайғамбар алайҳиссалом суннати бўлмиш ҳижрат каби кўчишни ихтиёр этдим. Шоҳлик боғи саналган Ситораи Моҳи Хосадан чиқиб, Туман Комот ва Хирконрўд, яъни Ғиждувонга равона бўлдим. Бу вақтда менга афғон элчиси ва бригада саркардаси Абдушуқурхон ва Афғонистоннинг Тошкентдаги элчисининг ов бошлиғи Муҳаммад Асламхон, афғон ҳарбий қозиси (атташеси) ва йигирма беш минг нафардан иборат Бухоро хизматчи ва аскарлари шунингдек, афғон аскарлари ва

мансабдорлари ҳамроҳ бўлишди. Биз Гиждувон туманига етиб келиб, бир кечани ўша ерда ўтказдик»¹.

Амир Саид Олимхон иложи борича тарихий обидаларни, муқаддас жойларни сақлаб қолиш, катта вайронагарчиликларни камайтириш мақсадида шаҳарни ташлаб чиқишга мажбур бўлди. У М. Фрунзе хузурига Насрулло кушбеги билан Урганжини элчи қилиб юбориб, шаҳарни бомбардимон қилишни тўхтатишни ва халққа шафқат қилишни талаб этди. Фрунзе эса элчиларга амир тахтни ва бутун бойликларни топшириб, шаҳардан чиқиб кетиши лозимлигини айтган. Шунда иложсиз қолган амир 18 моддадан иборат шарт қўйиш билан рози бўлиб, хазина бойликларининг жуда катта рўйхатини топширди. «Бухоро ахбори» газетасининг 1921 йил 1 май сонида босилган ўша шартларнинг энг муҳимлари қуйидагилар эди: «Бухоро мустақил давлат бўлиб қолиши; Бухородан Фрунзе аскарлари чиқиб кетиши; бутун бойлик ва олтин хазиналари Бухоронинг янги давлат раҳбарларига топширилиши; Бухоро ҳукуматига маҳаллий миллат вакиллари раҳбар бўлиши ва бошқалар».

Амир шаҳарни тарк этиб, қизил аскарлар 2 сентябрда Бухорони эгаллагач, шаҳар вайрон этилди, халқ ва амирликнинг бойлик захиралари таланди ва Россияга олиб кетилди. Бухоронинг олтин захиралари ҳақида ҳар хил маълумотлар бўлган. Ёзма манбаларнинг гувоҳлик беришича, у Саид Олимхон номи билан боғлиқ бўлса-да, аслида бутун бир Бухоро амирлиги, яъни ўзбек элининг манғит уруғидан чиққан хонлар сулоласи (1753-1920 йиллар)га тенгдошдир. Манғитлар сулоласи қанча яшаган бўлса, олтин захираси ҳам шунча йил тўлдириб келинган.

Абдурауф Фитратнинг ёзишича, «расман хазинага мамлакатнинг мулкий, ҳарбий-сиёсий ишларининг дахли йўқ эди».

«Ойна» журналида ёзилишича, амир хазинасига тегишли олтин, кумуш ва бошқа зебу-зийнатларнинг рўйхати ёзилган

¹ Амир Саид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасратли тарихи. Тошкент. «Фан», 1991. 15-бет.

дафтарлар тахлами бир ярим олчин (1 метр) бўлган. Яна ўша маълумотда кўрсатилишича, «Бухоро амирининг тасарруфи остида бўлган хазинанинг ақчаси (олтин ва кумуш) шу даражада мўлки, ҳеч бир давлат хазинасида бул даражада эҳтиёт сақланган олтин ва кумуш пул ва ёмбилар бўлмаса керак. Бухоро амирининг саночларида сақланаётган олтин ва кумуш пуллар бўйи 50 олчин (1 олчин - 70 см - муаллифлар), эни 20 олчин бўлган бир тордан иборатдир. Бу хазинадан ташқари... яна бир ертўла хазинаси бўлиб, у рус, Бухоро ва бошқа бир канча давлатларнинг олтин пуллари билан тўлдирилган»¹.

Бошқача қилиб айтганда, амирлик олтин «тор»ининг ҳажми 2695 куб метр бўлган экан.

Кейинги ёзма манбаларнинг гувоҳлик беришича, амирнинг кўрсатмаси билан бош вазир Мирзо Насрулло Бий кушбеги 1917 йилда жуда маҳфийликда хазинада сақланаётган тилло ва бошқа қимматбаҳо бойликларнинг маълум бир қисмини рўйхатга олган. Мана шу маълумотга кўра, амир хазинасидаги бойликларнинг тўла бўлмаган миқдори қуйидагича эди:

Бухоро тилласи - 1.148.380 дона, рус тилласи - 4.365.100 сўм, ёмби ҳолидаги Гамбург тиллоси - 1.108 пуд (17 тонна 728 кг), ёмби ҳолидаги Гамбург кумуши - 2.844 пуд (45 тонна 404 кг), рус кумуш тангалари - 1.385 пуд (22 тонна 160 кг), Бухоро тангаси - 62.834.780 дона, Бухоро мис тангаси - 731 пуд (5 тонна 696 кг): тилла кукуни - 16 пуд (1 тонна 56 кг), рус банки кумуши - 864 пуд (13 тонна 724 кг) ва ҳоказо. Яна жами 34 номдаги қимматбаҳо асори-атикалар рўйхат қилинган².

Шахсан Амир ва унинг оиласига тегишли бойликлар: йирик бриллиантлар - 3.482 карат, шунингдек буюмларга тикилган бриллиантлар - 968 карат, буюмларга тикилган қимматбаҳо тошлар - 8.617 карат ва ҳоказолар ҳам мулк сифатида қайд этилган. Шунини алоҳида қайд этиш жоизки, бу рўйхатга амирнинг Эски Бухоро ва Регистондаги бойликларининг энг асосийлари кирган холос.

¹ «Ойна» журнали, 1914 йил, 25-сон.

² «Ҳаёт ва ҳисобот», 1993 йил, 3,4,5 ва 6-сонлар.

Шу нарса маълумки, одатда Амирга яқин кишиларнинг бойликлари ҳам хазинага дахлдор, деб хисобланган. Бинобарин, амирлик қозикалонининг бойлиги қуйидагича миқдорда бўлган:

Гамбург тилласи ёмбилари - 38 пуд (608 кг), тилла буюмлар - 85 пуд (1 тонна 360 кг), кумуш буюмлар - 90 пуд (1 тонна 440 кг) кумуш ёмбилар - 14 пуд (324 кг), бриллиантлар - 920 карат, кимматли тошлар - 14 пуду 8 фунт (бир фунт - 400 грамм), ўрис тилла тангалари - 865 000 сўм, чет эл тилла тангалари - 4468 тўплам (бир неча 10,20,50,100 ҳатто минг танга ҳам бўлиши мумкин), Бухоро тиллалари - 289014 тўплам, Бухоро тангалари - 7 миллион 149156 тўплам, ўрис банки кумушлари - 128987 сўм¹.

Мана шундай катта миқдордаги олтин хазинаси ва қимматбаҳо дуру дурдоналар Россияга олиб кетилди ва таланди. Хужжатларда Фрунзе Россияга олиб кетган олтин ва бошқа жавохирларнинг миқдори ҳақида аниқ маълумот йўқ. Баъзи бир маълумотларга кўра, Фрунзе Москвага олиб кетган олтинлар ҳар бири ўн, ўн учдан кам бўлмаган вагонлардан иборат бир неча поездга жойлаштирилган экан. Бу ҳам етмагандек ҳокимият тепасига келган «ёш бухороликлар» М.В.Фрунзегга ўз миннатдорчиликларини билдириш учун амирнинг ўта нодир олтин қиличи ва ханжарини ҳам совға қилиб бериб юбордилар.

Амир Олимхон отасининг қўлида 22 йил хазинабон бўлган Файзулло Хўжа Тўқсоба Муҳаммадиевнинг гувоҳлик беришича, хазина талаб кетилгандан бир ойдан кейин РСФСР вакиллари келиб, уни чақиртириб, хазинанинг қолган қисмини топиб беришни талаб қилганлар. Шундан сўнг у Бухоро шўро ҳукумати раҳбарларининг илтимосига кўра, рус вакилларига аввал Фрунзе аскарлари олтин қазиб олган жойларни кўрсатиб, уларни чалғитади.

Собиқ хазинабон бу воқеадан кейин бир ой вақт ўтгач, босқинчилардан қолган хазинани Бухоро ҳукумати раҳбарла-

¹ «Ҳаёт ва ҳисобот», 1993 йил, 3,4,5 ва 6-сонлар

рига тошиб берган. Бунинг эвазига у ҳукумат томонидан типографияга ишга олинган, чопон билан мукофотланган.

Шу нарса ҳам маълумки, кизил армия Фрунзе қўмондонлигида фақат Бухородаги амирлик олтин хазинаси билангина чекланмайди. У бекликларда сақланаётган олтин ва бошқа бойликларни ҳам талайди. Масалан, кизил армия Ну-рога, Хатирчи ва Кармана бекликларидан 1012 пуд (яъни 16 тонна 192 кг) олтин ва бошқа қимматбаҳо дурдоналарни тортиб олганлиги маълум. Қизил армия Бухоронинг шаҳар ва кишлоқларидан аҳоли қўлидаги бойликларни ҳам талаганлиги хақида маълумотлар кўп. Мунаввар Қори ўз хогира асарида бундай деб ёзган эди: «кизил армия аскарлари Шарқий Бухорода... отларини масчитларга боғлаб қўйиб, ўзлари уйма-уй юриб, талончилик билан шуғулланмоқда».

Амир Саид Олимхон Россия банкларига ҳам катта миқдорда пул қўйган эди. Шунингдек, қороз ишлаб чиқариш фабрикаси ва бошқа мануфактуралар акцияларини сотиб олиш учун олтин миқдорида Петроградга 33 миллион, Рус-Бухоро акционерлик жамиятига 3.5 миллион сўм пул ўтказган эди. Буларнинг ҳаммаси ҳам рус ҳукумати қўлига ўтди.

Амир ўзи билан олиб кетган бойликлар хақида ҳар хил маълумотлар бор. Уларнинг бирида амир 2000 қарат бриллиант ва олтин (жами 18 қоп) олиб кетган, деб кўрсатилса, бошқасида уларнинг миқдори 10-15 миллион сўм, деб кўрсатилади. Буларнинг ҳам бир қисми йўлда, Ғиждувон туманида кизил армия бўлинмаси билан бўлган тўқнашувда тортиб олинган, деган маълумот ҳам бор.

Шундай қилиб, «ёш бухороликлар» партияси, Бухоро коммунистик партияси РКП(б) ва рус шўро ҳукуматининг бевосита раҳбарлигида уюштирган инқилоб Бухоро халқига ҳам олтин, ҳам тирик жон ҳисобига жуда ҳам қимматга тушди. Бу каби катта фожиа жаҳон тарихида бўлмаган.

Рус шўро ҳукумати ва комфиркасининг инқилоб билан ниқобланган босқинчилик урушида канча одам ўлдирилгани ҳозирча аниқ эмас. Аммо бу Қўқонда «Туркистон мухтория-

ти»ни химоя қилиб, шаҳид бўлганлардан кўп бўлса кўпки, оз бўлмаган.

Фрунзе 2 сентябрда Бухорони қонга ботириб, уни тўла босиб олиши биланоқ, Ленинга телеграмма юбориб, уни ҳамда Бутунроссиянинг ишчи ва деҳқонларини ана «шу хушхабар» билан табриклайди.

Шундай қилиб, 1920 йил 2 сентябрь Бухоро тарихининг энг қора кунларидан бири бўлиб қолди. Шу кундан эътиборан Бухорода Шўролар мустамлакачилиги байроғи кўтарилди. Шарқона Бухоро мусулмонлар давлатчилиги ўзининг миллий анъана ва мустабид бошқаруви билан биргаликда бутунлай тугатилди. Ўзбек халқи манғит уруғи сулоласининг икки юз йиллик ҳукмронлиги барҳам топди.

10-§. БУХОРО «ХАЛҚ» ШЎРО РЕСПУБЛИКАСИНING ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ

1920 йил 5 сентябрда қонга беланган ва вайронага айлан-тирилган Бухорода Фрунзе бошчилигидаги мустамлакачи РСФСР вакиллари билан қўғирчоқ Бухоро «инқилобий кўмитаси» аъзоларининг қўшма «тантавали» йиғилиши бўлди. Унда Фрунзе РСФСР билан Бухоро ўртасидаги бўлажак муносабатларнинг асосий йўналишлари тўғрисида Москванинг қарашларини баён қилди. Баёнот «яқдиллик билан» маъқулланди. Орадан бор-йўғи тўрт кун ўтгандан сўнг Турккомиссия ва Туркистон бюроси РСФСР билан Бухоро Халқ Шўро Республикаси ўртасидаги «дўстона муносабатларни мустаҳкамлаш ва инқилобий ҳукуматнинг янги ҳаёт қуришига амалий ёрдам» бериш мақсадида В.В.Куйбишевни Бухорога юборди. У 1920 йил сентябрида РСФСРнинг Бухоро Халқ Шўро Республикаси ҳукумати ҳузуридаги мухтор элчиси ва РКП (б) МҚ ҳамда Коминтерннинг БКП МҚдаги вакили этиб тайинланди¹.

¹РИСТТДА 122-фонд, 1-рўйхат, 20-иш, 24-варақ.

В.В.Куйбишев Бухорога келиши биланок мустанлакачи шўроларнинг ишончли вакили сифатида ўз фаолиятини бошлаб юборди. 2 сентябрда «ёш бухороликлар» фиркаси билан Бухоро комфиркаси ягона комфиркага бирлаштирилди ва РКП(б)нинг Бухородаги филиали сифатида фаолият кўрсата бошлади.

1920 йил 14 сентябрда В.В.Куйбишев иштирокида ва ташкилотчилигида Бухоро Комфиркаси Марказий Қўмитаси, Бутун Бухоро Инкилобий Қўмитаси ва Халқ Нозирлари Шўросининг қўшма мажлиси бўлди. Бу мажлисда В.В.Куйбишев Бухоро Халқ Шўро Республикаси ҳукуматининг бошлиғига ўзининг ишонч ёрлиғини топширди. У Шўро ҳукумати ва Россия Комфиркаси МК номидан баёнот берди. Баёнот сўнггида В.В.Куйбишев бундай деган эди: «Мен РКП(б) Марказий Қўмитаси ва Коминтернининг вакили сифатида ўзимга берилган ваколатдан бутун ишни умумий коммунистик ҳаракат манфаатларига йўналтириш учун фойдаланаман»¹.

14 сентябрда бўлган қўшма мажлисда ҳокимиятнинг олий органи - Умум Бухоро Инкилобий қўмитаси узил-кесил шаклланди. Унга БКПнинг Абдулқодир Мухитдинов бошлик 9 аъзоси кирди. Шунингдек, асосан Бухоро комфиркасининг аъзолари бўлган 11 халқ нозиридан иборат ҳукумат - Халқ Нозирлари Шўроси тузилди. Бухоро ҳукуматига раис этиб Ф.Хўжаев сайланди.

В.В.Куйбишев Бухорода шўролар ва комфирканинг гоявий таъсирини кучайтириш мақсадида катта ташкилотчилик ишларини олиб борди. Туркистон комиссияси ва Туркистон комфиркаси МҚси шахсан унинг таклифи билан Туркистон шўро ва фирма ташкилотларида ишлаб «тажриба» ортирган Юсуф Алиевни Бухорога ишга юборди. У бу ерда аксилинкилобчилар билан курашувчи фавқулудда комиссияга бошлик этиб тайинланди. Бутунроссия Марказий Ижрония Қўмитасининг «Қизил Шарқ» деб аталувчи махсус тайёрланган ташвиқот поезди ҳам шўролар шарқда юритаётган сиёсат-

¹ Ўша манба. 333-варақ.

нинг «ижобий» ва «тарихий аҳамияти»ни маҳаллий аҳоли ўртасида кенг тарғиб қилди.

1920 йил 6 октябрда амирнинг ёзги саройи Ситораи Мохи Хосада номиагагина «халқ вакиллари»нинг биринчи Бутун Бухоро курултойи чақирилди. Унда зўравонлик ва ҳарбий тўнтариш йўли билан ўрнатилган ҳукумат таркиби тасдиқланди. Курултой мазкур ҳукуматга иккинчи Бутун Бухоро курултойи чақирилгунча ва унда республика конституцияси қабул қилингунча ўз вазифасини бажариш ваколатини берди. Курултойда Бухоро Халқ Шўро Республикаси ташкил топганлиги эълон қилинди.

Энг характерли жойи шундаки, курултой РСФСР ҳукуматининг табриги билан очилди. Ленинга «халқ» номидан «миннатдорчилик» телеграммаси юбориш билан ёпилди. Мана шу эддий воқеанинг ўзи Бухорода амалга оширилган «инқилоб»нинг ташкилотчилари ким-у, ижрочилари ким бўлган? деган саволга аниқ жавоб беради. Холбуки, Бухоро халқлари Колесов ва Фрунзе бошчилигида шўролар босқин уюштирганда Ленин ғоялари учун, инқилоб учун бош кўтармади, балки «инқилоб» никобидаги шўроларнинг мустамлакачилик, босқинчилик юришига қарши озодлик учун, Ватан учун ва миллий мустақиллик учун курашга отланди.

РСФСР Бухоро халқ жумҳуриятини суверен давлат деб расман тан олди. Аммо амалда эса у ҳар томонлама Бухоронинг ички ишларига аралашиб, тўғридан-тўғри ҳукмронлик қила бошлади. Айниқса Россиянинг ҳарбий ва фирқавий таъйиқи кучли эди.

11-§. ИСТИҚЛОЛ ЧОРЛАГАН ҚАЛЪЛАР

Туркистон ўлкасида бўлгани каби сиёсий ғафлат уйкусида қолган ва шўролар ташвиқотида алданган Бухоро халқининг тез орада кўзлари очилди ва миллий истиқлол курашига отланди. Аммо шўроларга қарши истиқлол учун курашга отланган кучларда миллий ахиллик ва бирлик йўқ эди. Улар катта куч бўлсалар-да, уюшмаган, тарқок ва ҳеч қандай дастурий

йўриққа эга эмас эдилар, уларнинг гоятда айёр, тажрибали ҳамда пихини ёрган шўролар ва комфиркадек ракибга қарши тажрибаси йўк эди. Бундан мустамлакачи шўролар усталик билан фойдаландилар.

Бухорода миллий истиклол ва озодлик учун курашган кучларни уч гуруҳга бўлиб ўрганишни мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз. Биринчи гуруҳдаги кучлар Бухоро шўро ҳукумати ва комфиркаси сафида туриб, Бухоронинг давлат мустақиллигига эришиш мумкин, деб ҳисобловчи кучлардир. Аммо Бухорога нисбатан Москванинг ҳарбий ва фирқавий мустамлакачилик таъйиқи ва босими орта борган сари бу кучларнинг орзу-умидлари саробга айлана борди, улар ўзларининг йўл қўйган хатоларини секин-аста тушуна бошладилар. Бироқ энди кеч бўлган эди. Москва эса кун сайин босимни кучайтирмоқда эди.

1920 йил 3 ноябрда Коминтерн Туркистон бюросининг мажлиси бўлди. Уни В.В.Куйбишев бошқарди. Мажлисда «Бухоро коммунистлари фирқасидаги ўзаро муносабатлар ва фирқанинг сиёсий йўли тўғрисида»ги масала муҳокама қилинди. Ушбу масала бўйича қабул қилинган қарорда Туркистон бюроси Бухорода «аграр инқилобни ўтказишга¹ ва инқилобий қўмитани шу томонга буришга»¹ қарагиш лозимлигини таъкидлади. Бу йўлни РКП(б) МҚси маъқуллади. Жумладан, РКП(б) МҚси 1921 йил 26 январдаги Пленумида Бухоро комфиркаси МҚсининг сиёсий йўлини муҳокама қилди. Мазкур масала юзасидан қабул қилинган қарорда: «Ҳозирги ҳукумат билан алокани узмай туриб аграр инқилоб ҳақиқатан амалга оширилиши лозимлиги»² кўрсатилади. Кўриниб турибдики, Москва Бухорода «аграр инқилоб»ни амалга ошириш бўйича тўғридан-тўғри фатво берган.

Ана шу кўрсатмага асосан 1921 йил 23 февралда бўлиб ўтган Бухоро комфирқасининг V курултойи «Ер - деҳқонларга!» шиори остида ўтди. Курултой бутун Бухоро инқилобий қўмитасининг 1921 йил 5 январда қабул қилган

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Учинчи жилд, 295-бет.

² Ўша манба, 295-297-бетлар.

«Ер тўғрисида»ги декрети маъқуллади. Мазкур декретга асосан ер, сув, ўрмон ва табиий бойликларнинг ҳаммаси кимнинг тасарруфида бўлишидан қатъи назар, умумхалқ мулки деб эълон қилинди: амир ва бекларнинг национализация қилинган ерлари, шунингдек вақф мулклари деҳқонларга бе- нул тақсимлаб берилиши лозимлиги қайд этилди.

Ана шу декрет асосида Эски Бухоро туманида амир ва бекларга қарашли 4 минг таноб (минг десятина) ер ва Бухоро вилояти уездларидаги 1000 таноб (250 десятина (1 десятина 4 таноб)га яқин ер мусодара қилинди ва 5-25 танобдан деҳқонларга бўлиб берилди. (Албатта, бу ишларнинг ҳаммаси ўз вақтида айёрлик билан амалга оширилди. Кейинчалик эса бу ерлар яна деҳқонлардан тортиб олинди.)

1921 йил 23 сентябрда Бухоро Шўро Республикаси шўро- ларининг II курултойи жумҳурият Конституциясини қабул қилди. Бу Конституцияга РСФСРнинг 1921 йилги конститу- цияси асос қилиб олинди. Унда фуқаролар эркинлиги эъти- роф этилди, хуррият эълон қилинди. Аммо 1923 йилда кон- ституцияга ўзгартириш киритилди. Унга кўра катта-кичик савдогарлар, собиқ амалдорлар сайлов ҳуқуқларидан маҳрум этилдилар.

Албатта, Москванинг улур давлатчилик ва мустамлакачи- лик сиёсатининг натижаси ўлароқ юқоридан туриб зўрлик би- лан амалга оширилган бундай тадбирлар Бухоро республика- си раҳбарларининг фашиши келтираётган эди. Республиканинг Ф.Хўжаев, А.Фитрат, Сатторхўжаев, М.Саиджонов, М.Аминов, Отахўжаев ва бошқа раҳбарлари босиқлик билан ўргача мўътадил йўл тутиб, Бухоронинг мустақил бўлиб чиқишини ёқладилар. Жумладан, Бухоро инқилобий кўмитасининг раиси А.Мухитдинов 1921 йил ёзида жойларга тарқатилган кўргазмада бундай деб ёзган эди: «Дин, Ваган ва миллат учун ишда бир бўлайлик... Миллий мустақилликни талаб қиламиз...»¹

¹ Ражабова Р.Е. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи (1917-1993 йиллар), 104- бет.

Бухоро республикаси ҳукуматининг бу қонуний талаблари шўролар ва большевоиларнинг жазавасини кўзғатди. РКП(б) Марказий Кўмитасининг миллий республикалар ва вилоятларнинг масъул ходимлари билан биргаликда ўтказган кенгашида (1923 йил июнь - Ф. Хўжаев, А.Икромов, Султон Галиев, И.Хидиралиевлар қатнашган) Бухоро республикаси ва комфиркаси «ёт унсурлар ва аксилнқилобий» кучлар билан «тўлиб-тошган»ликда айбланди. Натижада Москваининг тазйнки билан ҳукумат таркибида ва комфиркада «тозалаш» ўтказилди, Бухоро республикаси ҳукумат хайъати ўзгартрилди. Ҳукуматда Туркистондан юборилган комиссарларнинг таъсири борган сари кучайди. Шўроларнинг Бухорода юргизган бундай мустамлакачилик ва шовинистик сиёсати умумхалк норозилигининг кучайишига сабаб бўлди. Ўз вақтида Мунаввар қори Абдурашидхонов бу тўғрида қуйидагиларни ёзган эди: «Бу норозилик тобора авж олади. Бир мунча вақт ўтгач, Бухорога Турккомиссия аъзоси Сафаров келади...

Сафаров мендан бухороликлар инқилобга қандай муносабатда эканликлари ва Шарқий бухороликлар нима учун амирни қўллаб-қувватлаётганликлари сабабларини ҳам сўради. Мен ҳеч нимани яширмай, бухороликлар мустақилликка интилаётганликларини ва улар ҳозирги аҳволдан норози эканликлари, шунинг учун улар: «Бу инқилобми ёки босиб олишми?», деган саволни ўртага ташлаётганликларини айтдим... Шундан сўнг Сафаров ревком мажлисини чакириб, ҳукумат вакилларини қаттиқ ҳақорат қилади.

Сафаров жўнаб кетганидан сўнг Бухоро ҳукумати вакиллари ўзаро йирилиш ўтказиб, Москвага хат ёзади. Унда агар Сафаров ўз муносабатини ўзгартирмаса, бизлар ҳаммаиш ишлангдан бош тортаиш, деб огоҳлантирилади»¹.

Умумхалк норозилиги Бухоро комфиркаси ва ҳукумати раҳбарлари фаолиятига ҳам таъсир этди ва улар икки гуруҳга бўлиниб кетдилар. Биринчи гуруҳ ўз умидини ва тақдирини Россия ва қизил аскарлар билан боғловчи Бухоро шўро ҳуку-

¹ Турон тарихи. Тўплам.-Т.: 1992, 20-бет.

мати эди. Иккинчи гуруҳ эса, шўролар ва комфиркага қарши озодлик ва миллий мустақилликни ёқлаган эди. Бу гуруҳ аъзолари ўз умидлари ва диққат-эътиборларини миллий истиклолчилик ҳаракатига қаратдилар. Бу гуруҳга Мухитдин Махсум Хўжаев бошчилигидаги «сўл коммунистлар» ҳам яқин эдилар. Улар 1921 йил августида Бухоро ҳукуматини ағдарилшга уриниб кўрдилар. Лекин бу ҳаракат муваффақият қозонмасдан тор-мор қилинди. Маҳаллий истиклолчилар томонига ўтган ҳукумат аъзолари орасида Бухоро Марказий Ижроия Қўмитаси раиси Усмонхўжа Пўлатхўжаев, ҳарбий нозир Абдулхай Орипов, унинг ўринбосари Талъатзода (турк офицери), ички ишлар вазирининг ўринбосари Мулла Бобо, Бухоро милициясининг бошлиғи Али Ризо (турк полковниги) ва бошқалар бор эди. Улар миллий истиклол кучлари билан яширинча зимдан алоқа ўрнатдилар, уларни ҳар томонлама қўллаб-қувватладилар. Бу хусусда Бухоро ҳукуматида меҳнат кенгаши раиси ўринбосари лавозимида ишлаган Абдурауф Фитратнинг шўро органлари сўроқларига берган куйидаги жавоблари фоятда эътиборлидир: «Бизнинг ташкилотимиз босмачилик ҳаракатига катта аҳамият берган ва унга совет ҳукуматига қарши фаол курашда восита сифатида кўпдан-кўп умид боғлаган эди. Биз босмачиликни бўлғуси буржуа миллатчи давлати миллий армиясининг турилиши деб ҳисоблаганмиз. Шунинг учун ҳам Мўминжон Аминов, Ота Хўжаев, Усмонхўжаевларнинг фаол иштирокида Файзулла Хўжаев босмачилик ҳаракатига бевосита раҳбарлик қилиш билан шуғулланган.

Кулоқ-миллатчилик шиорлари остида ташкил қилинган босмачилик ҳаракатини биз РСФСР ҳукумати олдидаги совет ҳокимияти принципларига қарши қаратилган халқ ҳаракати деб билганмиз. Бу йўналишдаги «Миллий иттиҳод»нинг режали ва уюшган фаолияти шунга олиб келдики, 1920-1924 йиллар даврида Мулла Қаҳҳор, Жўра Амин, Мурод Мешкоп, Митан Полвон ва бошқа йирик кўрбошилар раҳбарлигидаги босмачилик ҳаракати бутун Зарафшон водийсини қоплаган эди. Фарғона водийсида ҳам шундай аҳвол эди. Бир вақтнинг

ўзида босмачилик ҳаракатини авж олдириб, ҳорижий давлатлар билан алоқа ўрнатиш ишини ҳам жонлантириб юборганмиз.

1922 йили ташкилотимиз аъзоси Қосим Қори Эрон ҳукумати билан алоқа ўрнатиш учун Эронга хизмат сафарига юборилди. У Эрон шоҳи томонидан қабул қилинган ва бизни совет ҳокимиятига қарши курашишимизда ўз томонидан бизга ёрдам бериш ваъдасини олди. Шу жойда, Эронда Қосим Қори инглиз ҳукумати вакиллари билан ҳам алоқа ўрнатди.

Худди шу даврда биз Туркия ҳукумати билан бевосита алоқа ўрнатдик, шу мақсадда Туркияга вакилларимиз, ташкилот аъзолари Муҳаммад Назарий ва Исмоил Садрий боришди.

Юсуфзода ва Хошим Шаик орқали Афғонистон ҳукумат доиралари билан алоқа ўрнатдик»¹.

Шўро ҳукумати 1923 йилда Ота Хўжаевни Бухоро Халқ Нозирлари кенгаши раиси ўринбосари ва Абдурауф Фитратни Бухоро Меҳнат Кенгаши раисининг ўринбосари лавозимларидан олиб ташлади.

Россия коммунистик фирқаси билан «муқаддас иттифоқ» тузган бўлса-да, Ф.Хўжаев ҳам мустақиллик учун курашди. Аммо у кўп ҳолларда иккиланди, миллий истиклол кучларига яширинча ёрдам бериб турган бўлса-да, бутунлай у томонга ўтиб кетишга ўзида журъат топа олмади. Файзулла Хўжаев топшириғига биноан Ота Хўжаев, Содик Муҳаммадиев ва Наимжон Ёқубзодалар иштирокида Кўлоб вилоятининг Болжувон туманидаги қизил армия қўшинлари ва кўрбошилар ўртасида «Битим» тузилади. Унда «Муборак Бухорони» босиб олган Россия қўшинлари шаҳардан дарҳол олиб чиқиб кетилиши, талаб кетилган мулк ва бойликлар Россия ҳукумати томонидан Бухорога қайтарилиши, Россия давлати «агар ўз ҳукмини ўтказиш сиёсатини тўхтатса», унга ҳурмат кўрсатилиши қайд этилади. Бу иш учун Ф.Хўжаев Москвада СССР Ташқи ишлар нозири Чичериндан қаттиқ дакки ейди»².

¹ ЎзР, МХХА, 4267-иш, 5-18-варақлар.

² Қиличев Ф. Зулматдан садолар, 28-бет.

Ф.Хўжасев яширинча жадид ташкилотларининг ишида ҳам фаол катнашди. У Бухородаги «Туркистон миллий бирлиги», «Миллий иттиҳод»нинг ишларидан тўла хабардор эди. 1923 йилда у «Миллий иттиҳод»нинг Ўрта Осиё ташкилоти раҳбарларининг йичилишида шўро Россияси ва шўро Бухороси муносабатларига оид бир ҳужжатни эълон қилди. Унда иқтисод, молия ва ҳозирги куннинг вазифаси масалалари тўғрисида аниқ фикрлар билдирилган эди. Ҳужжатда иқтисодий масалада «Бугунги кундаги шўро Россияси ва Бухоро муносабатлари собиқ рус салтанати ва Бухоро амирлиги муносабатларидан фарқ қилмай қолди», деб таъкидланган эди.

Молия масаласида эса қуйидагилар ёзилган эди: «Русия ҳар хил йўл билан бизнинг пулимиз қийматини пасайтириш ва шу йўл билан ўз пул бирлигини жорий қилиш ниятида. Бизнинг банкларни йўқ қилиб, ўз банкини очиш орқали Русияга бизни тўла тобе қилиб қўйди»¹.

Бу маҳфий ҳужжатда Ф. Хўжасев жуда ҳушёрлик билан қуйидагиларни ёзган эди: «Биздаги мавжуд товар ва пул ҳақидаги маълумотлар аниқ берилмаслиги керак. Чиким-харажатлар қиримга нисбатан 3 баробарга кўп кўрсатилсин... Русия иқтисодий сиёсатини қўллаш ва уни амалга оширишдан қочиш керак.

Бошқарув ва сиёсатда эса «рахбар лавозимларда ўз одамларимиз ишлаганига эришиш керак.

РКП(б)ни уларни руҳида ишлаётганимизга ишонтиришимиз керак...Рус ваколатхоналарида ўз хуфий қишиларимиз тинмай кузатиш олиб бориши лозим»².

Бошқа бир ҳужжатда Ф.Хўжасев ўз фаолиятига танқидий қараб, юрагининг тўридаги мақсадларини баён қилиб, бундай деган эди: «Ўз устимизда ишламаянимиз, маданий даражамиз ва маънавий қиёфамиз ачинарли ҳолга келиб қолди. Биз ана шу саводсизлигимиз ва маданиятсизлигимиз оқибатида Бухорони, Ватанини бой бериб қўйдик. Шу сабабли ҳам, ўз Вата-

¹ Ўша манба, 25-бет.

² Қиличев Ф. Зулматдан садопар. 25-бет.

нимизда раҳбарлик ишларни қўлга ололмадик ва мустақиллик йўлида ақл билан иш юрита билмадик»¹.

Ф.Хўжаев Бухоро тақдири бўйича ўз қилган ишлари, хатти-ҳаракатидан қоқиқиш ҳосил қилмайди, афсусланади. У она юртининг рус большевизми босқини остида қолганлигидан юрак-бағри эзилади, ўз онаси-Райҳон Саидмурод кизини кучоклаб, 1935 йилда ўқсиб-ўқсиб йиғлаб айтади: «Онажон, сиз мени бахтсиз қилиб дунёга келтирган экансиз, мен Ватаним, миллатим, халқим учун жонимни жабборга бериб ишлайман, лекин... мен Русия бўйруғини қул мисли бажаришдан бошқа ҳеч нарса қила олмайман!»².

Ф.Хўжаевнинг миллий истиқлол йўлида қилган хизматларидан яна биттаси шуки, у туркий халқлар миллий озодлиги ва мустақиллиги учун курашнинг йирик байроқдорларидан бири бўлган бошқирдистонлик Закий Валидий Тўғон ва Туркистон жаҳидларининг сардорларидан Мунаввар қори Абдурашидхоновларни ўз қаноти остига олади. Закий Валидий Тўғон Бошқирдистон миллий ҳукумати бостирилгач, катта умидлар билан бу ерга келган эди. Мунаввар қори эса, Туркистондан Бухорога сургун қилинди. Шу боис у билан бирга «Миллий иттиҳод» (ёки «Иттиҳоди миллий») ҳам бу ерга кўчади. Уларнинг фаоллиги натижасида Бухорода Ўрта Осиёдаги туркий мусулмон халқларнинг яширин миллий озодлик ташкилоти маркази, яъни Мунаввар Қори таъкидлаганидек, «марказлар маркази» - «Туркистон миллий бирлиги» ташкил топади. Ф.Хўжаев онгли суръатда бутун масъулиятни ўз зиммасига олиб, бу ташкилот фаолияти учун барча шароитни яратиб беради. Ташкилот раҳбариятининг мажлислари ҳукумат аъзоларининг уйларида махфий суратда ўтказилган.

Бундан ташқари Ф.Хўжаев бошлик ҳукумат миллий истиқлолни сақлаш ва мустаҳкамлашнинг энг зарур шартларидан бири миллий мутахассис кадрлар тайёрлаш, маориф ва маданиятни ривожлантириш, миллий ёшларни хорижий мам-

¹ Ўша манба, 26-бет.

² Ўша манба, 29-бет.

лакатларга ўқишга юбориш каби масалаларга катта эътибор берди. Шахсан Ф. Хўжаевнинг фидойилиги билан 1920 йилларда 23 киши Бухородан Германияга ўқишга юборилди.

Айни пайтда Ф. Хўжаев бошчилик қилган Бухоро шўро ҳукумати шўролар қизил армияси билан биргаликда истиқлол ва миллий озодлик учун бош қўтарган минг-минглаб ватан фидойиларининг қонини тўқди ва ёстиғини қуригди. Бу - Ф. Хўжаевнинг фожиаси эди.

Шўролар босқинига қарши Бухоро мустақиллиги ва озодлиги учун курашган иккинчи асосий куч - амир Саид Олимхон бошчилигидаги кучлар бўлди. Бухоро амири ўзига содик кучлар билан пойтахтни тарк этгач, Қўрғонтепа, Фиждувон, Бойсун вилоятларига қарашли Бандор ва Дарбанд атрофларида босқинчи қизил қўшинлар билан жанг қилиб, Хисор вилоятига чекинди. Бу ерда у олти ой мобайнида душманга қарши жанг олиб борди. «Жанг бошида, - дейди амир Олимхон, - ҳарбий вазир тоғам Муҳаммад Саидбек Парвоначи ва уруш қўмондони Абдулҳафиз Парвоначи, Иброҳимбек бий аскар бошлиқлари эдилар. Шу билан олти ой давомида кураш ва жанг юз бериб, охири большевиклар жамоаси ўзлари пайдо қилган мазкур урушга мажбур бўлишиб, Москвадан анчагина аскар ва ҳарбий қурооллар йиғиб келдилар. Шу билан улар бирдан Ислом лашкари устига ҳужум бошладилар. Ислом аскарларида ҳарбий анжом ва қурооллар кам бўлганлиги жиҳатидан ўн ой давомида урушиб жанг қилдилар, сўнгра бу бандайи ожиз ёрдам ва мадад сўраш ҳаракатида хорижий давлатларга мурожаат қилдим»¹.

Амир Олимхон қизил аскарларга қарши курашни давом эттириш мақсадида Хисордан Қўлоб вилоятига, у ердан 1921 йилда Афғонистон пойтахти Қобулга етиб келди. У йўл-йўлакай Шарқий Бухоро ҳудудида бўлган чоғида шўроларга қарши ватан мустақиллиги ва озодлиги учун курашга кўз тиккан кучларни қўллаб-қувватлади, уларга мадад на маслаҳатлар берди. Жумладан, Саид Олимхон Қўлоб вилоятида бўл-

¹ Амир Саид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасратли тарихи. 16-бет.

ганида шўроларга қарши кураш олиб борган озодлик фидойилари Мулла Муҳаммад Иброҳимбек девонбеги билан учрашганлиги ва душман билан бўладиган истикболдаги жанг режаларини ишлаб чиққанлигини таъкидлайди. «Мен, - дейди амир Олимхон, - амр-фармон чиқариб, уни (Муҳаммад Иброҳимбекни демоқчи - муаллифлар) муайян жойларга юбордим. Муҳаммад Иброҳимбек билан Давлатмандбекка менинг ўша рухсатларим билан иш юритишга, душман йўлини истехком қилиб туришга буюрдим»¹.

Афғонистон амири Омонуллахон амир Олимхонни яхши қарши олди. Амир сарбозларига Мозори Шариф ва Хонободдан жой ажратилди. Унинг ўзига эса амирнинг Қобул яқинидаги боғи - Қалъайи Фатудан жой ажратди. Дастлабки пайтда бу ерда Саид Олимхон билан биргаликда Кармана беги Ёвқочбек, Шеробод беги Абулҳафизбек, Мирфаттоҳбек удайчи, амирнинг савдо бўйича Лондондаги вакили бўлиб ишлаган Юсуфбой Муқимбоев Қори Музроб, ҳарбий вазир Иброҳимбек, Абдуллабек тўқсабо, Аъзамхожи ва бошқалар бўлган.

Булардан ташқари Бухородаги ҳарбий босқиндан сўнг амирликдаги мусулмонларнинг бошлиғи, фақат Ўрта Осиёдагина эмас, балки барча мусулмон оламида ислом ва шариат, фикҳ илмининг билимдони сифатида танилган, нотиклик санъатида ҳам донг чиқарган Мулло Ибодулла Муфти ҳам Афғонистондан бошпана топган эди. У ҳам Бухоро амири ҳузурига келиб турарди. Амир Олимхон ҳузурига Бухоро Халқ Республикаси МИҚнинг собиқ раиси, 1922 йилда Афғонистонга қочган Усмонхўжа Пўлатхўжаев, Бухоро Халқ Республикасининг собиқ молия нозирини, 1922 йилда Туркияга қочган Носир Ҳақимов, Бухоро Халқ Республикасининг Афғонистондаги собиқ элчиси, 1922 йилда элчиликдан СССРга қайтишдан воз кечиб, Афғонистон ҳукуматидан сиёсий бошпана сўраган Ҳошим Шайх Ёқубов ва бошқалар ҳам келиб турар эди. Бу учрашувлар чоғида Бухоро мустақиллиги

¹ Ўша манба.

ва озодлиги учун курашнинг долзарб муаммолари ва йўллари мухокама этилар эди.

Шўро ҳукумати бир неча марта Афғонистон ҳукуматига таъйиқ ўтказиб, амир Саид Олимхонни мамлакатдан чиқариб юборишни талаб қилди. Аммо Омонуллахон ҳукумати бу иш мамлакатда халқ оммасининг норозилик қўзғолонларига сабаб бўлиши мумкин, деган сабабни кўрсатиб, шўро ҳукуматининг талабларини бажармади. Айни пайтда Афғонистон ҳукумати шўролар Россияси билан муносабатларни чингаллаштирмаслик мақсадида амир Олимхоннинг қурол-аслаҳалар билан ёрдам беришни сўраб қилган илтимосини атайлаб пайсалга солди.

Саид Олимхон Бухорога қайтиш, тахтга эгалик қилиш умиди билан яшар эди. Бу мақсад йўлида у жаҳон жамоатчилигининг, Афғонистон, Туркия, Англия ва бошқа давлатларнинг кўмаги ва ёрдамига кўз тиккан эди. Ана шу пиятлар билан Бухоро амири бутун дунё жамоатчилигига мурожаат қилди. Мазкур мурожаат 1923 йил 4 июнда «Манчестер Гардиан» рўзномасида ҳам эълон қилинган эди. Унда, жумладан, қуйидагиларни ўқиймиз:

«...Большевикларни Бухоро, Хива, Туркистон ва умуман бутун Ўрта Осиёдаги сиёсати энг пасткаш ва разил хислатларга эга...Большевиклар хали темир йўл тармоқлари улар ихтиёрида эканлигидан фойдаланиб, Бухорога 20 минг қуролланган қизил аскарларни жўнатишди. Ваҳоланки, шўролар ҳукумати ташқи ишлар комиссариати вакили Гопнер ўзаро дўстлик битимини тузиш тўғрисида биз билан музокара-лар олиб бормоқда эди.

Менинг Бухородан жўнаб кетганим большевикларга маълум бўлганига қарамай, ҳимоясиз қолган шаҳар тўрт кун мобайнида бомбардимон қилинди, аҳолининг учдан бир қисми нобуд бўлди, барча муқаддас жойлар, машҳур минора, жоме масжиди вайрон қилинди.

...Бухорога Ботуми оркали етиб келган машҳур Ғози Анвар пошшо мусулмонларни изтиробга солаётган туйғуларни хис этиб, мenden ўзига қандайдир лавозимни беришни илтимос қилди. Мен унга мужжаҳитдинлар армиясига

қўмондонлик қилишни ишониб топширдим. Жанглarning бирида Анвар шаҳид бўлди.

... Мен ким, Бухоронинг ўтмишдаги ва ҳозирдаги қонуний ҳукмдориман, шу қунларда мужжаҳитдинларнинг ҳам йўлбошчиси ҳисобланаман, мамлакатдаги аҳвол тўғрисида адолатни севувчи, тинчликни истовчи барча кишиларга мурожаат этиб, бу масалага ўз муносабатини изҳор қилишни сўрайман»¹.

Саид Олимхоннинг бу мурожаатномаси халқаро майдонда катта шов-шувларга сабаб бўлди. Мазкур мактуб Миллатлар Лигаси, Буюк Британия, АҚШ, Япония ва бошқа давлагларнинг бошлиқларига жўнатилган эди. Чунки Урта Осиё масаласида Англия-совет рақобатчилиги мавжуд эди. Буюк Британия ҳукумати шўро ҳукуматига расмий баёнот билан мурожаат ҳам қилди. Ҳатто шўролар вакили Красин билан лорд Керзон ўртасида ушбу масалада музокаралар ҳам бўлиб ўтди. Аммо шўролар томони амир Олимхоннинг барча даъволарини асоссиз, деб исботлашга уринди. Бухоро амири Петроградда амалга оширилган тўнтаришдан сўнг Россиянинг Туркистонга бошқинчилик хавфи кучайган кезлардаёқ Буюк Британия ҳукуматига ёрдам сўраб мурожаат қилган эди. У Қори Музроб бошчилигидаги амирлик вакиллари Лондонга юборганда, икки давлат ўртасида ҳарбий иттифок тузиш, агар бу ишнинг иложи бўлмаса, ҳарбий ёрдам сўрашни ҳал қилиб қайтишни топширган эди. Аммо Қори Музроб бу вазифани ҳал қилишга улгурмади, Россия Бухорони босиб олди. Амир Афғонистонга ўтиб кетишга мажбур бўлди. Натижада Қори Музроб Бухорога эмас, балки Афғонистонга қайтди. У ҳам Қалъаи Фатуда Саид Олимхон билан бирга яшаб фаолият кўрсатди.

Бухоро амири ҳарбий ёрдам сўраб яна бир неча бор Буюк Британияга ўз элчиларини юборди. Аммо Англия ҳукуматидан керакли даражада ёрдам ололмади. Бунинг сабаблари кўп, албатта. Шулардан энг муҳими Буюк Британия ҳукуматининг Бухоро амирига ёрдам бериб, Россия билан муносабатларни

¹ 1923 йил 4 июнда «Манчестер Гардиан» рўзномасида босилган мурожаатномадан.

кескинлаштиришни истамаслиги эди. Лекин бундан жаҳон жамоатчилиги умуман Бухоро амирининг мурожаатномасига бефарқ қаради, деган хулоса келиб чиқмайди. Жаҳон жамоатчилиги Бухоро халқининг, Саид Олимхоннинг шўро Россияси босқинчиларига қарши 1920-1930-йиллар мобайнида олиб борган адолатли курашига хайрихоҳ бўлди ва уни қўллаб-қувватлади. Буни Бухоро амирининг Пешовардаги вакили Тўрақулбойнинг 1924 йил 4 августда Бухородаги Камолбой Носирбоевга ёзган хатининг мазмунидан ҳам билиб олса бўлади:

«...Бизнинг яқин вақтлардаги вазифамиз Бухоро ва унинг атрофида ота-боболаримиз эътиқодини маҳкам тутган, яратганга ишонадиган, лекин бахтсиз, душманларимиз томонидан йўлдан урилган, жойлардаги оксоқоллар, аминлар, қозилар, раислар, бойларнинг ёзишича эса, ҳамон олий ҳазратларига содиқ бўлган халқни уюштира оладиган кучларни тутиб туришдан иборатдир.

Халқнинг оллоҳ таолога, туғилиб ўсган ерига ва олий ҳазратларига садоқатини сўндирмаслик учун дўстлар билан бундан кейин ҳам мумкин бўлган барча ишларни қилинглар.

Кейинги йилларда мен Афғонистонда, Ҳиндистонда, Англияда, Фарангистонда, Истамбулда, Мисрда бўлиб, кўпгина таниқли кишилар билан учрашиб, улар бизнинг бахтсиз амиримизни ҳурмат қилишларига ва биз тараққийпарвар миллатлар ва бутун дунё мусулмонларининг қўллаб-қувватлаши билан ўз ватанимизни қутқариб, оллоҳ таоло папоҳида ва амир бошчилигида дийдор кўришажагимизга амин бўлдим.

Биз ҳар гал Ҳиндистоннинг вице-қиролига¹ мурожаат этганимизда, у Англия қироли ва ҳукумати олий ҳазратларини ва бутун Бухоро халқини ҳурмат қилади, деб ишонтирди ва давлатингизнинг бошига тушган синовлар яқин вақтларда тугайди, деб умид билдирди.

Биз кун сайин бутун дунёда янгидан-янги ишончли дўстлар ва ҳомийлар топаёلمиз. Бу дўстлар ва ҳомийлар фақат

¹ Ўша даврда мустамлака Ҳиндистоннинг вице-қироли Англия қиролининг муовини-вице қирол саналган.

муслмон биродарларимиз орасида эмас, балки оврупаликлар орасида ҳам бор.

Мен каерда бўлмай, ўша мамлакатларнинг ҳукуматлари раҳбарлари эътиборини бизнинг бебахт халкимиз тақдирига қаратишга ҳаракат қилаяпман.

Кўпгина сабабларга биноан мен ҳамма гапни хат орқали айта олмайман, наинки бунга олий ҳазратларидан махсус руҳсат олган эмасман. Иккинчидан, бу мактубни иккимизнинг эски кадрдонимиз бўлган жуда ишончли одам олиб бораяпти, у мenden эшитган ҳамма гапларни жафокаш ҳамюртларимизга етказди, деб ишонаман»¹.

Бухоро амири Саид Олимхон жаҳон жамоатчилигининг ана шу ҳиммати, мадади ва кўмагига таяниб, шўролар босқинига қарши кураш олиб борди. Амирнинг манзилгоҳи Қалъаи Фату ўша даврда Шарқий Бухорода авж олган миллий озодлик ҳаракатининг порасмий штабига айланган эди, дейилса муболага бўлмайди. Бу ерга Бухоронинг ўзидан Иброҳимбек, Абдулла Қаҳҳор, Хуррамбек, Абдулқодирбек каби кўрбошилар ҳаракат қилаётган музофотлардан махсус вакиллар тез-тез келиб турар эдилар ва зарур бўлган қурол-аслаҳалар, ўқ-дориларни олиб кетар эдилар. Аммо хорижий давлатларнинг кўрсатган ёрдамлари кўнгилдагидек ва етарли даражада бўлмади. Амир Олимхон Бухорога қайтиш ва тахтга қайтадан ўтириш бахтига муяссар бўла олмайди. У бир умрга Афғонистонда қолиб кетди.

Шўролар ҳукумати амир Олимхонга қарши қуролли маҳорабадан ташқари унга маънавий зарба бериш, Бухоро халқи онгида амирга нисбатан нафрат ҳис-туйғусини шакллантириш мақсадида ғоявий таъсир кўрсатишнинг энг ифлос ва пасткам усулларидан ҳам фойдаланди. Буни шўро ҳукуматининг Саид Олимхон оиласига, хусусан унинг уч ўғли Султонмурод, Шоҳмурод ва Раҳимларга нисбатан қилган ноинсоний муносабатида яққол кўриш мумкин. Амирнинг кенжа ўғли Раҳимнинг тақдири масаласида икки хил маълумот бор. Расмий

¹ «Шарқ юлдузи», 1992 йил, 3-сон, 174-175-бетлар.

маълумотларга караганда, Раҳим чет элдаги аксилинкилобий кучлар билан алоқада бўлган, деб айбланиб, 1937 йилда камокка олинган ва отиб ташланган. Халқ орасида кенг тарқалган яъни амирнинг болаларини билган кишилар берган маълумотларга караганда, Саид Олимхоннинг илтимосига биноан Афғонистоннинг Москвадаги элчиси Муҳаммад Азизхон амирнинг болаларини Афғонистонга олиб кетиш учун кўп елиб-югуради. Аммо шўролар ҳукуматидан расмий руҳсатнома ололмайди. Шундан сўнг Раҳим визасиз Афғонистонга ўтиб кетмокчи бўлади. Аммо у чегарада қўлга олинади ва отиб ташланади. Кейинги маълумот ҳақиқатга яқинроқдир.

Амирнинг бош фарзанди Султонмуроднинг бир оёғи ногирон бўлган. Москвада ногиронлар фабрикасида ишлаган. Уни XX асрнинг 40-йилларида шўро давлатининг душмани сифатида камокка олишган. Султонмурод поҳақ айбланганлигига нисбатан норозилик билдириб, очлик эълон қилади ва шу тариқа камокхонада бадаликни бажо келтиради.

Амирнинг иккинчи ўғли Шохмурод аввал ҳарбий билим юргига, кейин Куйбишев номидаги ҳарбий-инженерлик академиясига кириб ўқиди. Шўролар армиясининг генерали даражасига етди, умрининг охиригача шу академияда дарс берди. Иккинчи жаҳон уруши бошлангач, биринчилар каторида урушга жўнаб кетди. 1944 йилда Қримни озод қилишда оғир яраланди ва Москвадаги уйига қайтди. Шохмурод 1965 йилда 75 ёшида вафот этди. У умрининг охиригача қалбидаги дардини ҳеч кимга ошкор эта олмасдан бу дунёни тарк этди.

Шохмуродга шўролар юртида бундай ёрқин парвоз йўли қандай насиб қилди? деган муаммо ҳар бир ўқувчини қизиқтиради, албатта. Шохмурод икки ўт орасида қолган эди. Биринчиси - шўроларнинг ашаддий душмани Бухоро амирининг ўғли сифатида отага содик қолиш эди. Бу йўл уни ҳам Султонмурод ва Раҳимлар орқасидан стаклаб борарди. Иккинчи йўл эса, жонни сақлаб қолиш, шафқатсиз душман билан келишувга-компромиссга бориш, Павлик Морозов «жасорати»ни такрорлаш йўли эди. Иккинчи йўл Шохмурод ҳаётини сақлаб қолишнинг кафолатигина бўлиб қолмасдан, унга

«олтин кафасда парвоз» қилиш имкониятини ҳам берар эди. У иккинчи йўлни танлади. Шохмурод Шўролар билан «битим» тузди, отаси йўлини инкор этувчи ва уни лаънатловчи хатга имзо чекди. Бу хат 1929 йил 16 июнда «Известия» газетасида «Бухоро амирининг ўғли ўз отасига шундай дейди» деган сарлавҳа остида эълон қилинди. Унда биз қуйидагиларни ўқиймиз:

«Мен сенга умримда биринчи ва сўнгги маротаба хат ёзяман. Мен хат ёзишни, орамизда ҳеч қандай алоқа ўрнатилишини истамаган эдим. Лекин кейинги кунларда юз берган воқеалар мени сенга юрагимнинг қони билан хат ёзишга мажбур этди. 1917 йилда дунё инсоният тарихида биринчи марта икки лагерга бўлинди: капитализм лагери ва социализм лагери.

1918 йил келди. Бу вақтда сенинг крепостной ҳокимиятингда тескаричилик жуда кучайди. Регистон камбағал қосиблар ва деҳқонлар каттик зулмга қарши бош кўтаришга журъат этган ва сен ҳукмронлик қилган вақтда бутунлай таланган кишиларнинг қони билан тўлди.

Сен эса айш-ишрат билан машғул эдинг. Ота-ўғил бўлганимиз ҳолда сен билан йилига бир маротаба учрашар, бошқа вақтларда бизлар (уч биродар) ўз оналаримиз билан бирга яшар эдик. Сен ўғилларинг борлигини билмас эдинг! Сен уларни англамас эдинг. Лекин онамнинг шикоятлари ҳали эсимда турибди. 1920 йил келди. Бухородаги мустабид, крепостной, ярим мустамлака ва тескаричи ҳокимият қулатилди. Муллаларнинг, бойларнинг ҳокимияти, сенинг ҳокимиятинг қулатилди. Амир ҳокимияти йўқ бўлди. Унинг ўрнига янги ҳокимият - халқ ҳокимияти келди. Янги ташкил этилган Бухоро халқ шўролар жумҳурияти бизларни ўз бағрига олди. У бизларни боқди ва кийинтирди. 1923 йилда биз ўқимок учун Москвага бордик. Бу вақтга келиб Туркистон шўролари, Бухоро ва Хоразм жумҳуриятлари бирлашиб, Ўзбекистон шўролар жумҳуриятини ташкил этдилар. Ўзбекистон жумҳурияти бошқа жумҳуриятлар билан тенг ҳуқуққа эга бўлган ҳолда СССР таркибига кирди. Ёлғиз сенгина эмас, балки сенинг

хўжайининг бўлган Русия самодержавиеси томонидан ҳам эзилган амир Бухороси тугади. Бухоро янги, бошқа бўлди. Ҳозир у ерда зўрлик ва зулм йўқ, у ерда подонлик, саводсизлик йўқолмоқда, мактабларнинг сони кўнаймоқда. Батрақлар ва меҳнаткаш халқнинг ўн минглаб болалари бу мактабларда ҳар хил илмларни ўрганишмоқда. Большевиклар фиркасининг тўғри раҳнамолиги остида халқ хўжалиги ривожланмоқда ва мустақкамланмоқда.

Мен олти йилдан буён бутун Иттифоқнинг сиёсий ва иқтисодий маркази бўлган Москвада ўқимоқдаман. Мен ишчилар факультетида билим олдим. Бу ерда орттирган ўртоқларим билан бирга ўқиб ва яшаб, катта шўролар жамоасининг аъзоси бўлдим.

Мен сени ёмон кўраман. Мен отам йўқ, деб ҳисоблайман ва сенга ҳам ўғлинг борлигини ёдиндан чиқаришингни таклиф этаман. Мен сенинг илгариги ўғлинг эмасман, у янги тил билан гапиради. У хур фикрли ва турмушга янгича қарайдиган кишига айланди.

Дунё икки лагерга бўлинди. Инқилобий ҳаракат ёлғиз Фарбда эмас, балки Шарқда ҳам ўсмоқда. Хитой қуллари мустамлакачилик зулмига қарши кўзғолдилар, Ҳиндистон мустақиллик учун интилмоқда. Инқилоб бутун Ер юзига ёйилмоқдаким, у шубҳасиз алаҳгага айланиб, зиндонларни ёндиради. Мустамлакачилар миллатлар ўртасига нифок соладилар, уларни ўз қулларига айлантириш учун алдайдилар...

Сен, инидан қувилган тулки, шўролар Туркистонига ҳужум қилишни, кейин эса мустамлакачи ҳомийларнинг ҳимояси остида Бухорога келишни ўйлабсан. Сен шу йўл билан шўро ҳукуматини йикитиб, яна амир Бухоросини тузмоқчи бўлаяпсан.. Бу ерда фарқ битта: илгари сен халқни эзиб, топганларингни Русия ҳокими муғлаги билан бўлишар эдинг. Эндликда очофатлиги билан танилган дунё йирткичи - Англия билан ҳамтовоклик қилмоқчисан. Лекин сен чучварани ҳам санаяпсан. Тожикистонда шўро ҳокимияти яшайди ва яшаяжак. Шўро ҳокимиятини барпо қилиш осон бўлмади. Сендай ифлос, аҳмоқ ва дарбадар одам шўро ҳукуматини осонлик би-

лан йўқота олмайди. Сен 1920 йилда Бухородан қочаётиб, бутун Шарқий Бухорога босмачилик уруғини сепдинг. Голиб ишчи-деҳқон қизил қўшини ва кўнгилли аскарлар босмачиларни тор-мор келтирдилар. Лекин босмачи шайкалари шўро тупроғида яна пайдо бўла бошлади. Бу гал ҳам қизил қўшин алданган кишилар тўдасини тор-мор қилажак. Шўролар Тожикистоннинг ортида 140 миллион кишилик кучли шўролар иттифоқи турибди. Шўролар иттифоқини Фарбдаги ишчилар синфи ва бутун мустамлака Шарқи химоя қилади. Булар менинг сенга айтган энг сўнгги сўзларимдир. Сен билан абадий ажралишамиз. Агар ўзим истамаганим ҳолда тақдир мени сен билан учраштира, унда сен билан душманларча учрашамиз.

Сенинг собиқ ўғлинг Шохмурод»¹.

Мазкур хатни ўқиган ҳар бир ақли расо киши уни шўро идоралари махсус тайёрлаганликларини ва Шохмуроднинг эса бу хатга имзо чекишдан бошқа чораси қолмаганлигига, албатта, тушуниб етади.

Амир Олимхоннинг Афғонистонга кетишни истамай, Бухорода қолган оила аъзолари ва қариндош-уруғларидан 64 нафари, ички ишлар катта лейтенанти А.Филимоновнинг берган маълумотларига қараганда, 1937-1938 йилларда қатғон қилинган². Ана шу тариқа, шўролар ҳукумати Саид Олимхонга сўнгги «зарба»ни берган эди.

Бухоро амирлиги ҳудудида шўролар босқинига қарши мустақиллик ва озодлик учун курашаётган энг асосий - учинчи куч ҳам бор эди. Бу - ватанпарвар қўрбошилар раҳбарлигида жон бериб жон олаётган халқ миллий озодлик жангчилари эдилар. Озодлик ва мустақиллик учун кураш Бухоро амирлигининг хусусан шарқий ва ғарбий ҳудудларида кучли тус олди. 1922 йилда Бухоро амирлигида 30 дан ортиқ³ қўрбошилар раҳбарлик қилган халқ қасоскорлари лапқарлари бор эди. Иброҳимбек Лақай, Давлатманбек, Абдулқодирбек,

¹ «Известия». 1929 йил, 16 июнь.

² «Шарқ юлдузи», 1992, 3-сон, 181-бет.

³ Санаев Исмаи. Зиёвуддин тарихи. - Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг Бош таҳририяти, 1995, 221-бет.

Ҳожи Сами Афанди (Сурхон воҳаси ва Тоҷикистон ҳудудларида ҳаракат қилди), Баҳромбек кўрбоши, Бўри Тўксабо кўрбоши (Қаршидан), Шароф ўзбек кўрбоши (Бешкентдан), Хўжамбек кўрбоши (Китобдан), Қорақулбек ва Маматқул амир кўрбошилар (Қўрғонтенадан), Баҳромбек кўрбоши, Жабборбек кўрбоши, Очилбек кўрбоши, Ҳамроқул кўрбоши, Очил Тўксабо кўрбоши, Фулом Авғон кўрбоши, Аъзамхон Эшон кўрбоши, Сайфулла Мирохур кўрбоши, Шербек кўрбоши (Самарқандда), Холбўтабек кўрбоши, Мустафоқулбек кўрбоши (Ўратепадан), Ниёзбек кўрбоши (Жиззахдан), Бобоёр кўрбоши, Тўхтамурад кўрбоши, сепкилик Хайдар Мерган кўрбоши, Тимдан Рўзи кўрбоши, олти ўғиллик Қорача Мерган кўрбоши (Хатирчидан) ва бошқалар ана шулар жумласидандир. Ватандошимиз Шаҳобиддин Яссавий ўзининг «Туркистоннинг аччиқ ҳақиқатлари» китобида Бухоро амирлиги ҳудудида шўро аскарларига қарши қаҳрамонларча жанг қилган номлари юқорида тилга олинган ва бошқа ватанпарвар кўрбошилар ҳақида қимматли маълумотлар беради. Жумладан Давлатманбек ҳақида: «Ботир ва буюк кўмондон, ниҳоят пешжанг, русларни қирган қаҳрамондир. Абдулқодирбек ҳақида: «Қаҳрамон ботир шахид Давлатманбекнинг ўғлидир. Ниҳоят шижоатли, душмандан ўч олмоқ учун ҳамиша пешжанг эди. Кўпгина русларни ўлдирди. Яхшигина шухрат қозонди. «Молим ва жоним юртим учун, Оллоҳ ризоси учун фидо бўлсин! Ё шахид, ё ғозий, дерди»¹.

Миллий озодлик ҳаракатининг йирик вакилларида бири Иброҳимбек Лақайдир. «Лақай» унинг таҳаллуси бўлиб, ўзбекнинг лақай уруғига мансублигини билдиради. Иброҳимбекнинг тўла исми-шарифи Мулла Муҳаммад Иброҳим Чақабой ўғлидир. Туғилган йили аниқ эмас, 1889 ёки 1890 йил деб тахмин қилинади. У Тоҷикистон Республикаси Душанбе шаҳрининг жанубидаги асосан ўзбекнинг лақай уруғи истиқомат қиладиган Кўктош қишлоғида таваллуд топган.

¹ «Эрк» газетаси, 1992 йил, 6-12 февраль.

Иброҳимбек Лақай Туркистондаги миллий истиқлол курашининг ёрқин сиймоларидандир. Амир замонидаёқ ўрис ҳарбийларига қирғин солишдан иш бошлаган ва қисқа фурсатда катта шухрат қозонган.

Иброҳимбек амир Олимхоннинг кўп мартабаларига эришган. Амир Афғонистонга ўтиб кетгач ҳам унга бир қанча ҳадялар ва унвонлар юборган. Амир Олимхон Шарқий Бухорода яшаган муддат ичида Иброҳимбекка ўхшаш ёвқур, қўрқмас кишиларга таяниб, советларга қарши савашган эди¹. Муҳаммад Иброҳимбек ҳатто Душанбе шахрини большевойлардан тортиб ҳам олди. Аммо кизил аскарлар, Г. Фрезер берган маълумотларга қараганда, шаҳардан чекиниш пайтида 50 минг кишини қиличдан ўтказиб кетишган². Иброҳимбек 1920 йил августдан то 1926 йилга қадар «лашқари ислом», («Ислом лашқари»)ни тузиб, унга бош қўмондон сифатида Фрунзе, А.И.Корк, С.Пугачев, А.Н.Тодорскийлар бошчилигидаги босқинчи кизил аскарларга қарши мардонавор жанг қилди. 1926 йилда ўз мужоҳид йигитлари билан Афғонистонга ўтиб кетишга мажбур бўлди.

Иброҳимбек Қобул шахрига яқин Қалъаи Фатуда бир-мунча вақт Саид Олимхон билан бирга яшади. Афғонистон ҳукумати унга ҳар ойда минг рупия, Бухоро амири эса беш юз рупия ажратади. Кейинчалик Афғонистон тахтига Нодирхон келгач (1929 йилда), муҳожирлар билан Афғонистон лашқарлари ўртасида биродарқушлик уруши келиб чиқди. Бехуда қон тўкишлардан қарчаган Иброҳимбек 1931 йилда ўз ватанига қайтиб келади ва ўз ихтиёри билан шўроларга таслим бўлади.

Большевойлар Иброҳимбекни ҳамма вақт энг хавфли рақиблардан бири санаб келганлар. Чунки у кизил аскарларга қарши жангларда бир неча бор қаҳрамонлик ва жасорат намуналарини кўрсатган. Шу боис у амир Олимхоннинг ҳам катта ҳурматини қозонган эди. 1921 йилда ана шундай жасоратлардан бирини намойиш этган эди. Амир Олимхон Шарқий Бухоро

¹ «Эрк» газетаси, 1992 йил, 19-26 февраль

² Г. Фрейзер. Босмачилар, 34-бет

оркали Афғонистонга ўтиб кетаётганда Ҳисор беги Иброҳимбекни амирга таништиради ва уни «Хар қандай топширикни бажаришга қодир», деб таърифлайди¹. Амир Иброҳимбекнинг довиураклиги ва жасурлигини синаб кўриш мақсадида Душанбе шаҳрида қолиб кетган учта мусулмон туғини олиб келиш туғрисида фармон беради. Қизил аскар қисмлари шаҳарни ҳар тарафлама назорат қилиб туришгани боис бу фармонни бажариш ниҳоятда қийин ва хавfli ҳисобланар эди. Шунга қарамасдан, Иброҳимбек дўсти Асадуллобек билан биргаликда амир фармониини тўла ва беками-кўст бажаради.

Муҳаммад Иброҳимбек айниқса ватан хоинлари ва сотқинларини бутун қалби вужуди билан ёмон кўрар эди. Шўролар турли йўллар билан туб ерли аҳолининг қизил аскарларга қарши ягона жабҳа бўлиб қураш олиб боришини барбод қилиш учун арзимаган садақалар ва мансаблар ваъда қилиб, уларнинг баъзи бир қисмини сотиб олар ва ўзининг разил мақсадлари йўлида фойдаланарди. Ўзбекистон Коммунистик (большевоийлар) фирқаси МҚсининг 1925 йил 30 июндаги махфий кўрсатмаси бу фикрни тасдиқлайди: «Босмачиларнинг раҳнамоларини: Иброҳимбекни, Раҳмон додхони, Исматни йўқ қилиш учун бизга ўз хоҳиши билан таслим бўлган ишончли йигитлардан махсус гуруҳ тузилсин»¹.

Бу кўрсатма СССР ОГПУсининг Ўрта Осиёдаги ваколатли мухтор бўлими қарори сифатида тегишли Инқилобий кўмитага юборилди. Шундан сўнг Душанбе, Кўлоб, Кўрғонтепа вилоятларида ҳарбий ҳолат жорий этилди. 1925 йил 13 августда учта сотқин мусулмон йигити ўзбек кўрбошиси Исмаибекнинг бошини кесиб, Кўлоб ҳарбий гарнизонига келтиришди. Ўша йили 16 августда Ўзбекистон таркибидаги Тожикистон Мухтор Республикаси Инқилобий кўмитаси уч қотилнинг ҳар бирига беш юз тиллодан мукофот бериб, қилган сотқинлиги учун тақдирлади. Мукофотлар тантанали вазиятда топширилди. Исмаибек кўрбошининг бошини

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992 йил, 17 апрель.

² «Ойпа ва жамяят» газетаси, 1992 йил 19 май соми.

қизил аскарлар таёқ учига сукиб олиб, кишлокма-кишлок юриб, митинглар уюштирдилар.

Бу шум хабардан воқиф бўлган Иброҳимбек сотқинлардан қасос олишга қарор қилади. Буни қуйидаги ҳужжат ёрқин исботлайди:

«Биродарларим Абдуллабек бий додхоҳ, Хайдаркул бий, Хазрат Муфтий Судур!

Биродарлар, Сизлар юборган шум хабар менга етиб келди:

Жигарбандим Исмаатбек додхоҳ йиртқишлар қўлида қиймаланиб ўлдирилганини эшитиб, беадад қайғуга ботдим - дунё кўзимга зимистон кўриниб кетди.

Ё Оллоҳим, ёлғиз Ўзингга сизғиниб эдим-ку! Сени ҳожам деб эдим-ку! Шунчалар бебаҳтманми ё?.. Ла илаҳо иллолоҳу Муҳаммадур-Расулллоҳ! Тик туриб эрдим - қаддим буқилди, ўлтириб эрдим - бошим ҳам эгилди, туфрокқа ётиб эрдим-бовурим эзилди! Оллоҳим, марҳаматингни дарив тутма! Оллоҳим, мен бебаҳтга мадад бергил!.. (кейинги бир неча жумла сув томчисиданми, ўчиб кетган; афтидан кўз ёш томган бўлса керак—*Изоҳ 13-ўқчи корпус қошидаги маҳсус бўлим таржимони қаламига мансуб*).

Биродарлар, аскарларингизни сафга тизингиз-да, бир ёқадан бош чиқариб, қонхўрлар устига юриш қилингиз! Ҳар бир кишлокда шаҳидлар учун қасос олингиз! Ҳукуматга қўмак берган уламо бўлса ҳам, фуқаро бўлса ҳам қатл этингиз! Кимки, «Совет» номини тилга олса бас, тўхтовсиз қатл этилсин! Қофирпарастларнинг уйлари вайрон қилинсин! Бундан ташқари, Эшонни Судурдан сотқинларни жазолаш, қатл қилиш учун фатво олингиз!

Маълумотларга қараганда, Исмаатбекни уч киши ўртага олиб қиймалаб ўлдирган экан. Ўша қотилларнинг авлодлари, жамики қариндош-уруғлари ҳам ўлимга маҳкумдир!

Мужоҳидлар билан Қўлобдан Қизилдашт ва Кунгурт қадар, Сангалак тоғидан Сарсарак ва Сабистон қадар от олиб ўтингиз! Исломий бутунлик ва иттиҳод йўлига ров бўлган хонлар, кофирлар қиличдан ўтказилсин! Тоқим, мусулмонлар

ҳаётига қарши қаратилган ҳар бир тажовуз, хиенат бежавоб қолмаяжagini муртад кимсалар, ёвуз ниятли ялоқхўрлар билиб қўйсинлар!

Ассалому алайкум!

1344 ҳижрий!»

Муҳаммад Иброҳимбекнинг катта ва кичик муҳри босилган¹.

Бундай ваҳшийликдан даҳшатга келган Иброҳимбек кизил аскарларга сотилган йигитларнинг қишлоғига ўт қўйди. Муҳаммад Иброҳимбек ҳаётидан бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Шу боис унинг ўз ихтиёри билан шўроларга таслим бўлиши большевойлар учун тантана бўлган эди. Қувончини ичига сиғдира олмаган большевойлар ҳукумати 1931 йил 3 июлда «Правда Востока» газетаси орқали жамоатчиликка муурожаатнома эълон қилди:

«Шўро ҳокимиятининг ападий душмани, мустабид оқ подшо ва Бухоро амирининг мухлиси, шўро Тожикистондаги ишчи-деҳқонларнинг рақиби, тожик халқи миллий бойлигининг ўғриси қўлга туширилди. У энди қилмишига яраша жазоланади!

Коммунистик эҳтиром билан

ВКП(б) МК нинг Ўрта Осиёдаги гуруҳи».

Ҳа, Муҳаммад Иброҳимбек Лақай ўз соддадиллиги туфайли йиртқич бўрилар галасидан нажот қутди ва бу соддадилликнинг қурбони бўлди. Большевойлар ҳукумати 1932 йил 31 августда уни қатл этди. Иброҳимбекка нисбатан шўролар ҳукуматининг нафрати шу даражада кучли бўлган эдики, у мансуб бўлган лақай уруғи ўзбеклари муттасил таъкиб остига олинди. Ҳатто Лақай зотли отлар ҳам мутлақо кириб танланди.

Шарқий Бухорода озодлик ва миллий истиқлол учун қурашнинг юксак чўққиларга қўтарилиши туркий халқларнинг қардоши, турк миллатининг асл фарзанди Анвар пошшо

¹ Ўзбегим. «Ватан» серияси. -Т.: 1992, 75-бет.

(1881-1922 йиллар) номи ва фаолияти билан боғлиқдир. У Туркияда «Ёш турклар» уюшмаси асосчиларидан биридир.

Анвар пошшо «Иттиҳод ва тараққий» фиркасига асос солган. Туркияда 1918 йилда «Ёш турклар» ҳокимияти ағдарилгач, мамлакатда вужудга келган сиёсий тангликка бардош бера олмади. Анвар пошшо ўзининг яқин дўстлари Тальат ва Жамол билан бирга Германияга кетади.

Анвар пошшо (генерал)дан Ленин бошлиқ Россия ҳукумати ва комфирка Туркистонда «инқилобий ҳаракат»ларни кучайтириш ва аксилшўровий кучларни босгиришда фойдаланиш мақсадида унга бошпана берди. В.И.Ленин ва большевикларнинг узок мақсадни кўзловчи разил мақсадларини Анвар пошшо тез орада тушунади ва шунинг учун ҳам у большевикларнинг Туркистондаги босқинчилик урушини, дини исломни оёқ-ости қилаётганликларини ўз кўзи билан кўриб, қадимдан тугди-битди қардошларини ҳимоя қилиш учун курашга бел боғлайди.

Анвар пошшо 1920 йил сентябрида Боку шаҳрида III-интернационал ташкил этган Шарк халқлари курултойида қатнашди ва унда ўзининг ёзма баёнотини эълон қилди. 1921 йил февралда Москвада «мусулмонларнинг инқилобий жамияти иттифоқи» курултойини ўтказди.

Анвар пошшо Россиядаги мусулмонларнинг фаоллигини жонлантиришга катта эътибор беради. У Ботуми, Боку ва Ашхобод орқали 1921 йил 2 октябрда Бухорога келди. Бу ерда шўро Россиясига тобеликда қолган «ёш бухороликлар», «ёш хиваликлар»нинг вакиллари, умуман Туркистондаги миллий истиклол ҳаракати билан яқиндан танишди. Бу пайтда Бухорода Аҳмад Закий Валидий раислигида, Мунаввар Қори ва бошқаларнинг фаоллигида «Туркистон миллий бирлиги» номли яширин ташкилот иш олиб бораётган эди. Анвар пошшо бу ташкилот билан яқиндан алоқа ўрнатди.

Анвар пошшо Бухорога Туркия султони армиясининг зобит (офицер)лари Ҳожи Саимбек Набибек, Халилбек ва Салим пошшолар билан бирга келган эди. Улар 1921 йил 8 ноябрь куни ов қилиш баҳонасида Бухородан чиқдилар ва

Қиликўл қалъасида мужоҳидларнинг қўмондони Мулла Нафас кўрбоши билан учрашдилар. 9 ноябрда Анвар пошшо бутун Туркистон халкига қарата мурожаатнома эълон қилди. Унда биз қуйидагиларни ўқиймиз: «Орқадослар! Туркистоннинг муқаддас даъвоси йўлида олиб борилаётган курашга мен ҳам қўшилгани келдим.

Ичингизда биз билан хизмат қилишни хоҳловчилар бўлса, таклиф қиламан, онт ичсин! Лекин ичингизда бола-чақаси руслар кўл остида бўлганини ўйлаб андиша ва тараддуд кўрсатувчилар бор бўлса, очикчасига айтсин. Буюраман!»¹.

Буюк туркпараст ва фидойи инсон бўлган Анвар пошшо бу фикрни Боку курултойидаёқ, ўзининг асосий кураш йўли сифатида белгилаб олган эди. У Бокуда Мунаввар қори, Т. Рискулов, Тошпўлатбек, Норбўтабеков, С. Тиллахонов ва бошқа Ватанимиздан борган делегатлар билан бир неча марта расмий ва норасмий вазиятда учрашди, маърузалар қилди ва суҳбатлар уюштирди. Ана шу тадбирларнинг ҳаммасида катнашган Салимхон Тиллахоновнинг «Сиз Туркистоннинг келажagini қандай тасаввур этасиз?» деган саволига Анвар пошшо «Истиклолчилик ҳаракатини ташкилий жиҳатдан уюштириб, бир йўлга солмоқ керак!», деб жавоб берган.

С.Тиллахоновнинг ёзишича, Мунаввар қори ўша учрашувлардан сўнг: «Биз Шарқ халқлари курултойи билан бир қаторда ўзимизнинг курултойимизни ўтказдик», деб айтган экан.

Шаҳобиддин Яссавий ўзининг «Туркистоннинг аччиқ ҳақиқатлари» китобида: «Ғози Анвар пошшо - буюк қўмондон»,¹ деб баҳо беради. Бу баҳони Анвар пошшо ўз фаолиятида исботлади. У дастлаб Шаркий Бухорода 160 отлик мужоҳидлар билан иш бошлади. Анварни амир Олимхон тарафдорлари катта ҳурмат ва эҳтиром билан кутиб олдилар. У шўро ҳокимиятига қарши бир неча тўқнашувларда ғалаба қозонди. Анвар пошшонинг энг катта ғалабаси 1922 йил 22

¹ Абдулла Ражаб Бойсун. Туркистон миллий ҳаракатлари. -Истамбул, 1943, 58 бет.

¹ «Эрк» газетаси, 1992 йил, 6-13 февраль.

январда Душанбеда 7-8 минг кишилик шўро армиясига қарши 1.500 сарбоз (мужоҳид) билан қилган жанг чоғида қўлга киритилди.

Бу тарихий ғалабадан сўнг Анвар пошшо 28 мартда амир Олимхондан барча мусулмон қўшинларига бош қўмондон - Амир-ул-муслимин этиб тайинланганлиги ҳақида хат олди¹.

Шу йил 15 апрелда Кофурниҳонда мужоҳидларнинг курултойи ўтказилди ва унда кўрбошилар Анвар пошшони сиёсий раҳбар ва қўмондон этиб сайладилар. Анвар пошшога Афғонистон амири Омонуллохон ҳам ўз сарбозларидан тузилган 300 кишилик гуруҳни ва бошқа қурол-яроғларни совға ўларок юборди. Шундан сўнг Анвар пошшо бош қўмондон сифатида Озарбайжон халқ комиссарлари шўроси раиси Н.Наримонов орқали Россия большевойлар ҳукуматига шўро қўшинларини Бухоро, Хива ва Туркистондан олиб чиқиб кетиш тўғрисида ультиматум (талабнома) топширди.

Шўро Россияси бу ультиматумга жавобан 1922 йил 19 апрелда Анвар пошшога сулҳ таклиф қилди. Сулҳ таклифида Анвар пошшога «Дарвоз, Қоратегин, Қўлоб, Душанбе ва Хисор каби шаҳар ва вилоятларда ўз орузи асосида мустақил бир давлат кура олиши» таъкидланган эди. Бунинг эвазига шўролар ҳукумати Анвар пошшодан Туркистон масаласига аралашмасликни талаб қилдилар. Анвар пошшо шўро элчисига: «Сулҳ битими фақат Туркистон тупроқларидаги бутун рус аскарларини олиб чиқиб кетганларидан кейингина гап мавзуи бўлиши мумкин», деб жавоб берди.

1922 йил 18 майда РКП(б) МК «Туркистон-Бухоро ишлари тўғрисида» махсус қарор қабул қилди. Бу қарорда Шаркий Бухоро ҳудудларида ҳаракат қилаётган истиклолчи кучларга қарши ҳарбий тадбирлар билан бирга, аҳоли ўртасида ташвиқот ва тарғибот ишларини кучайтириш масаласига ҳам катта эътибор берилди. Жумладан, унда «Анвар пошшони аҳоли орасида инглизларнинг жосуси ва Шарқ халқларининг душмани» қилиб кўрсатиш лозимлиги таъкидланди.

¹ Менменси Н. Анвар Пошшо Туркистонда. «Саодат», 1992 йил, 9 сон, 6-бет

1922 йилнинг ёзида Россия қуроли кучлар бош қўмондони С.С.Каменев, қизил армия отлик кучлар қўмондони С.М.Будёний, А.Н.Тодорский ва Турккомиссия аъзоси В.В.Куйбишев Туркистонга юборилди. Улар зиммасига Туркистондаги жангларнинг аҳволини ўрганиш ва амалий тадбирлар белгилаш вазифаси юклатилди. Бу гуруҳ ўлкадаги, хусусан Шарқий Бухородаги оғир вазият билан танишгач, Туркистонга марказдан яна қўшимча қурол-яроғлар ва аскарлар юборишни сўради. Анвар пошшо иши билан шахсан шуғулланиш учун шўро разведкасининг Шарқ шўъбаси мудирри Оғабеков (армани миллатига мансуб) Бухорога махсус жўнатилди.

1922 йил ёз ойларида жанглар қизиб кетди. Қизиллар қўшини марказдан юборилган қўшимча жапгчилар ва қурол-яроғлар билан хужумга ўтди. 1922 йил 24 июнга ўтар кечаси Анвар пошшо Дарбанд туманида генерал Калугинга қарши ўзининг 3 миң сарбози билан жанг қилди ва рақибининг 8 миң кишилиқ дивизиясини ер билан яқсон этди.

Анвар пошшо қизил аскарларга қарши муваффақиятли жанг операцияларини олиб бораётган бир пайтда туркий халқларнинг жаллоди Оғабековнинг режаси ўз таъсирини кўрсатди. Буни биз 1922 йил 4 августдаги фожиادا очиқ-ойдин кўрамиз. Бу кун Қурбон хайити эди. Генерал Ғози Анвар пошшо ўз орқадошлари билан Болжувон тепалигида сухбатлашиб ўтирган эди. Кутилмаганда қизиллар пайдо бўлиб қолади. Ўртада қаттиқ қиличбозлик жанги бошланади. Душман хужум қилганда орқага чекиниш имконияти бўлса-да Анвар пошшо номардлик бўлмасин, деб чекинмасдан қиличини яланғочлаб, душман устига арслондек тапланади. Бир ўзи ўн битта ўрисни қилич домидан ўтказди. Кутилмаганда орқадан номардларча урилган қилич зарбидан Анвар пошшо йиқилади ва жон беради. Жанг майдонидаги бу номард Анвар пошшо қўшинлари сафида хизмат қилиб юрган мусулмон аскар киефасидаги жосус Муҳаммад Ғозий эди. Бу унинг сохта тахаллуси бўлиб, унинг асли номи Георгий Гаспарян, яъни арман миллатига мансуб шахс бўлган.

Гап шундаки, Анвар пошшо ва Иброҳимбек лақай армиясида ҳар хил миллатларга мансуб жангчилар бўлган: ўзбеклар, тожиклар, туркманлар, қозоқлар, ўрислар, хиндлар, озарлар ва ҳоказо. Марказдан махсус топшириқ билан келган Оғабеков Туркистон Марказий ҳарбий штабидагилар билан бу вазиятдан усталик билан фойдаланган. Улар Георгий Гаспаряни мусулмон жангчиси киёфасида Муҳаммад Аҳмад Ғозий исми билан Анвар пошшо ва Иброҳимбек лашкарлари сафига киритдилар ва ўзларининг разил ниятларини амалга оширдилар.

Анвар пошшонинг ўлими миллий истиқлол жабҳасининг мислсиз катта йўқотиши эди. У билан видолашмоқ учун келганлар, Аҳмад Закий Валидий Тўғоннинг ёзишича, 15-20 майдан ортиқ кишини ташкил этган. Халқнинг дарду-ҳасрати ва қайғусини ватанпарвар шоир, жаҳидчилик, ҳаракатининг улув вакилларида бири Абдулҳамид Чўлпон қуйидаги мисраларда ёниб қуйлаган эди:

Энг сўнги умидни қонга бўяган,
Оҳ, қандай хайрсиз замонлар келган?
Фарёдим дунёни бўғиб ўлдирсин;
Қоп-қора бахтимга шайтонлар қулсин.

Анвар пошшонинг жасади Душанбедан 200 км жануби-шарқда жойлашган Болжувон туманидаги Чеген қишлоғига дафн қилинди. 1996 йил 3 августда Туркия ҳукуматининг қарори билан Анвар пошшо ҳоки солинган тобут Болжувондан Истамбулга олиб келинди ва 4 августда у ердаги абадий оромгоҳга қўйилди.

Анвар пошшонинг сиёсий фаолияти ҳақида тарихда турлича фикр-мулоҳазалар битилди. Шўро тарихида уни «панисломист», «пантуркист» ва «Англия жосуси», «авантюрист» (муттаҳам фирибгар) деб талқин этилди. Мусулмон олами дунёси эса, уни «Ўрта Осиё мусулмонларини кофирлардан ҳалос қилиш учун юборилган буюк сиймо» деб баҳолади, у билан фахрланди ва ҳозир ҳам фахрланади. Дарҳақиқат, Анвар пошшо табиатан миллат ва юрт фидойиси эди, жасорат, мафтункорлик ва жозиба кучида тенгсиз бир шахс эди. Унинг

сиёсий фаолияти ўта бир буюк илоҳий мақсадга қаратилди. Буни биз Анвар пошшонинг ўз севикли хотини - шохнинг гўзал кизи Нажибахонга ёзган сўнгги хатини ўқиб, тўла ишонч ҳосил қиламиз:

«Сен мактубингда қилич ва жанги севганим қадар ҳеч бир нарсани севмаслигимни ёзибсан. Аммо бирор бир нарса тўғрисида «фақат шуни севаман», деб ҳам айта олмайман (айтсам ёлғон бўлади). Сен билурсанким, маним ҳақимда тухмат ташвиқотлар тарқатиб юрган бадбахт кимсаларнинг илдоо этганларидек, мен бу олис диёрларда мол-дунё ахтариб, бой бўлмоқ ёки ўз ҳокимиятимни қурмоқ учун келганим йўқ. Мени сендан узоклаштириб, бу жойларга келтирган Жаноби Ҳақнинг зиммамга юклаган муқаддас бир вазифасидир. Бу жиҳод вазифаси эрур. «Жиҳод - исломда ғайридинларга қарши «Муқаддас уруш» Қуръони Каримда жангга қобилиятли ҳар бир мусулмон «Муқаддас урушда» иштирок этиши шарт деб кўрсатилган. У шундай улуг ишдурки, уни ҳатто сидқ ила ният қилганлар илоҳий жаннатга кирмоқ ҳуқуқини олурлар. Оллоҳга ҳамд ўлғайки, мен тўла маънода жиҳод этурман. Ҳар нақадар сендан айру қилмоқ, сенинг севгингла масрур қалбимни вайрон этмақда эса ҳамки, ушбу йўлда буюк бир имтиҳон бермақдан кўп бахтиёрман»¹.

Ҳа, Анвар пошшо Жаноби Ҳақ йўлида буюк имтиҳондан муваффақиятли ўтди. У ўзининг қадимий ота юрти - Туркистоннинг мустақиллиги учун кучда тенгсиз душманга қарши жангга кирди, ўзининг чексиз ҳарбий қобилияти ва ташкилотчилиги туфайли халқ ҳурмати-эътиборини қозонди, тарқок кўрбошиларнинг бошини улуг бир мақсад йўлида бирлаштирди. Унинг лацкарларидаги мужоҳидлар сони 17 минг кишига етди². Шу боис Анвар пошшони ҳақли равишда нафақат турк миллатининг, балки айни пайтда бутун Туркистон ўлкасининг ҳам асл фарзанди деб аташга ҳамма асослар бор. У босқинчи шўроларга қарши «Бухоро, Хива, Туркистон қўшинлари Олий қўмондони» сифатида Туркистон

¹ «Мулоқот», 1994 йил, 5-6 сонлар, 36-37-бетлар.

² «Человек и демократия» журнали - 1993 й, 4-сон, 52-бет.

мустақиллиги ва озодлиги йўлида ўзининг энг азиз ва мўътабар жонини фидо этган буюк шахсдир.

* * *

Миллий истиқлол ва озодлик учун курашнинг йирик марказларидан бири Фарбий Бухоро эди. Иброҳимбек ва Анвар пошшо ҳаракатларидан руҳий озик олган Фарбий Бухоро халқи, айниқса Бухоро, Ғиждувон, Пармез, Вобкент, Ванғозе ва Қоракўл аҳли амир Олимхонга махсус нома билан мурожаат қилиб, шўроларга қарши курашда амир томонидан қўмондон тайинланишини сўрадилар. Бу талаб ҳисобга олиниб, бухороликларнинг катта ҳурматига сазовор бўлган Мулла Абдул Қаҳҳор у ерга «Ислом лашкарлари қўмондони» этиб тайинланади. Бухоро амирининг бу тўғридаги номасини 1922 йил 12 майда Анвар пошшонинг вакили турк зобити Усмон Афанди олиб келган. Мулла Абдул Қаҳҳор ҳузурида Закий Валидий Тўғон, Бухоро халқ шўролар жумҳурияти ҳарбий нозири Абдуҳолик Орифов ва бошқалар бўлган. Мулла Абдул Қаҳҳор тез орада катта куч тўплайди ва қизил аскарларни дахлнатга солади. Унинг қўмондонлигидаги ислом лашкарлари сафига Бухородан 6000, Ғиждувон, Ванғозе, Вобкент, Шофиркон, Пармездан 2000 тадан, Баҳоваддиндан 2000, жами 25 минг¹ киши уюшади ва бир катор тарихий валабаларни қўлга киритади. Ислом лашкарлари Ғиждувондан қизил аскарларни ҳайдаб чиқариб, Нурота ва Кармапа томон юриш бошладилар, Фарбий Бухорода шўро ҳокимиятичи тугатишга муваффақ бўлдилар.

Бундай оғир вазиятдан чиқиш учун шўролар Москва ва Тошкентдан қўшимча ҳарбий кучларни чақиради. 1922 йил декабридан то 1924 йил куз ойларига қадар Мулла Абдул Қаҳҳор бош бўлган ислом лашкарлари билан қизил аскарлар ўртасида каттик ва шиддатли жанглар борди. Хар иккала томондан ҳам катта қурбонлар берилди. 1924 йил сентябрда Мулла Абдул Қаҳҳор Қизилқумнинг Варажон деб аталган қишлоғига яқин Куруксой чаңгалзорларида бўлган каттик

¹ «Гулистон», 1991 йил, 2-сон, 6-бет.

жангда яраланади. Ислон жангчиларидан 140 киши бу жангда нобуд бўлдилар. Абдул Қахҳорнинг укаси Митанполвон оғир яраланган лашкарбошини жанг майдонидан олиб чиқади. Улар Азизобод қишлоғида бошпана тонадилар. Аммо қизиллар уларни таъқиб қилиб келиб қатл этдилар. Жасоратли ва мард ватанпарвар Мулла Абдул Қахҳорнинг жасади унинг ўзи турилиб ўсган Фиждувонга яқин Саиткент қишлоғига дафн этилди.

Қизил аскарлар маҳаллий халқдан қаттиқ ўч олдилар. Аиникса Ғамхўр (Ғиждувон билан Қонимех оралиғида), Ғишти, Пармез, Ванғозе, Полонзе ва Боғчағозе ҳудудларида даҳшатли қирғинлар уюштирилди. Фақат 1923 йил ноябридан то 1925 йил бошларигача миллий озодлик ҳаракати иштирокчиларидан 4961 киши қириб ташланди ва 3307 киши асир олинди¹.

Ғарбий Бухорода авж олган миллий озодлик курашини бостиришда қизил аскарларга ёрдам берган, ўз халқи, ватанига хиёнат ва сотқинлик қилган нобакорлар ҳам бўлган. Булар - Тошқўприқдан Ислон Алимов, Қўйбош қишлоғидан Ҳушнакт Эшимуродов, Харсанг қишлоғидан Бобоёр Бекмуродов, Султонободдан Бобоёр Бозоров ва бошқалардир². Бундай ватанфурушларнинг миллат ва юрт олдида юзлари абадул-абад тошқўмир сингари қорадир. Чунки ана шундай сотқинлар бўлганлиги туфайли халқимиз ёвуз ва даҳшатли куч бўлган босқинчи шўролар Русиясига қарши бир ёқадан бош чиқариб курашга бирлаша олмади. Истиклол фидойилари Ватан мустақиллиги, эрки ва озодлигидек олий эзгу ният учун курашган эдилар, улар Ватаннинг истикболдаги тараққиётини ўйлаган эдилар. Буни ҳужжатлар мисолида аниқ кўрсатиш мақсадга мувофиқдир. Мана улардан биттаси:

«Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳийм!

Аллоҳ мадад бергай, ғалаба яқин!

¹ Сянаев Исмаи. Зиёвуддин тарихи, 223-бет

² Ўша манба, ўша жой.

Туркистоннинг барча жойларидаги мамлакат, миллат ва шариятни озод этиш учун курашаётган мусулмонлар! Рус большевик ҳокимиятига қарши қуролланинг!

Хурматли Анвар пошшо мусулмонларни бирлаштирди. Фактлар большевизм тез кунда тамом бўлишини кўрсатмоқда. Большевиклар дўзах оламини саёҳат қилмоққа мажбур бўлмоқдалар.

Аллоҳ таоло ўз Қуръонида хабар қилганки, уруш кофирлар тор-мор этилиши ва мусулмонларнинг ғалабаси билан тугайди. Қуръон таълимотини тушунинг! Дин ва шариятимизнинг ҳурмати, қизилларга ишонманг! Биз мусулмонлар ҳуқуқини ва манфаатини ҳимоя қилайлик, динимиз учун жонимизни аямайлик.

Бизнинг шиоримиз - динимизни озод этиш ёки уруш!

Мусулмонлар, бирлашингиз!

Аллоҳ таолодан қўрқингиз, Пайғамбаримиздан уялингиз, қиёмат куни биз аларга қайси юз билан қараймиз. Вақтни ғанимат билиб қуролланингиз, омма биз билан! Барча мусулмонлар ғазовотга қатнашиб, ўз бурчларини ўтамоқлари лозим. Аллоҳ таоло Қуръонда: «Агар менинг хоҳишимни қилсанг, кофирлар билан уруш», деб айтган. Барча мусулмонларга хушxabар бўлсинки, миллат ва динимизни озод этадиган кун келди. Мусулмонлар, Пайғамбаримиз байроғи остида бирлашингиз! Хурматли уламолар! Пайғамбарларнинг меросхўрларидан сўраймизки, улар ҳам ўз бурчларини бажариб, мусулмонлар бирлашишлари учун ташвиқот қилсинлар.

«Баҳромбек ғози, Зиёвуддин ғози, Ҳамроқул ғози»¹.

Иккинчи бир мисол тариқасида Анвар пошшонинг қуйидаги сўзлари ҳам диққатга лойиқдир: «Туркистон учун курашиш керак. Ҳақ иш учун ўлимдан қўрқсанг, ўзингни ҳам ит ҳолида яшашга дучор қиласан. Агар бу ишга киришмасак, келажак авлодларимизнинг лаънати оғир бўлади. Қўтилиш йўлини излаб, ўлсак ҳам, ўзимиздан кейин келадиган авлодларга озодлик ва бахт йўлини таъминлаган бўламыз».

¹ Санаев Исмаи. Зиёвуддин тарихи, 219-222 бетлар

Хуллас, миллий истиқлол ва озодлик учун кураш фидойиси бўлган улуғ ватандошларимиз, миллатдошларимиз ўзларининг муқаддас ва олижаноб ниятларига ета олмадилар. Улар кучли, қудратли ва маккор босқинчи большевойлар қаршисида ожизлик қилдилар. 16 йилдан кўпроқ давр мобайнида давом этган халқ миллий озодлик ва истиқлолчилик уруши ватаншарварларнинг мағлубияти билан яқун топди. Аммо уларнинг миллий мустақиллик ва озодлик йўлида тўққан муқаддас қонлари зое кетмади. Бу муқаддас ва қутлуғ қонлар Ўзбекистоннинг бугунги мустақил тараққиёти қунларида ҳар биримизга бамисоли машғала сизгари тўғри йўлни кўрсатиб турибди.

12-§. МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ ВА ОЗОДЛИК УЧУН КУРАШГАН СИЁСИЙ ПАРТИЯЛАР ВА ТАШКИЛОТЛАР

Ўрта Осиё халқлари 1917 йил октябрь тўнтаришидан сўнг то 1934 йилнинг ўрталари ва 1935 йилга қадар миллий истиқлол ва озодлик учун шўролар босқинига қарши кураш олиб бордилар. Омманинг, халқнинг кучи бирликда, ягона сиёсий куч - ташкилотга уюшиб, дастурий асосда кураш олиб боришидадир. Буни жаҳоннинг илғор ва ривожланган мамлакатларининг тарихий тажрибаси аллақачон исботлаган. Шу маънода «Уюлмаган миллат инқирозга маҳкум»¹ деганда Закий Валидий Тўғон минг марта ҳақ эди. Бу ҳаёт ҳақиқатини ўз вақтида тўғри тушунган миллий истиқлол ва озодлик учун курашининг буюқ фидойилари миллатни ягона мақсад йўлида бирлаштириб, ёвуз ва шафқатсиз мустамлақачи большевойларга қарши онгли сиёсий курашга бошлаб боришга қодир ташкилотни тузишга интилдилар. Улар бу йўлда маълум ютук ва мунаффақиятларга эришдилар, изландилар, қоқиндилар ва умид билан, ишонч билан олға интилдилар. Миллий истиқлол ва озодлик учун кураш олиб борган ватандошларимизнинг бо-

¹ «Турон тарихи». Тўлпам, 1992, 21-бет.

сиб ўтган тарихий йўллари, уларнинг бу борадаги ютуқлари, муваффақиятлари, йўл қўйган хатолари ва қоқилишлари Ўзбекистоннинг буюк келажаклини яратиш учун ижодий меҳнат қилаётган бугунги авлодлар учун намуна, сабоқ ва тарбия мактабидир.

«Шўрои Исломия» (1917-1918).

1917 йилда Россияда амалга оширилган февраль буржуа-демократик инқилобининг таъсирида вужудга келган сиёсий ташкилотларнинг дастлабкиларидан бири мусулмон халқлари Шўроси - «Шўрои исломия»дир. У ҳокимиятнинг янги шакли бўлиб, миллий ҳокимият ва истиқлол учун тинч йўл билан демократик кураш олиб борди, «Туркистон мухторияти» ҳукуматини ташкил этди. Аммо бу ҳукумат большевойлар томонидан қонга ботирилди, «Шўрои исломия» миллатчи ва аксилинқилобий ташкилот сифатида қораланди, унга қарши кураш олиб борилди. «Шўрои исломия»нинг раҳбарлари Мунаввар Қори Абдурашидхонов бошчилигида шўролар ҳукуматининг доимий таъқиби ва тазйиқи остида бўлдилар.

1917 йил 15 март кuni Мунаввар қори ҳовлисида «Шўрои исломия»нинг биринчи ташкилий мажлиси бўлиб ўтди. Унинг раислигига Абдувоҳид қори Абдурауф қори ўрли, муовинлигига эса Мунаввар қори Абдурашидхонов сайланди. Кейинроқ Абдувоҳид қори Шайхонтаҳур даҳасига қози этиб сайлангач, «Шўрои исломия»га раис бўлиб Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжаев сайланди.

«Шўрои исломия»нинг ташкилотчиси ва мафкуравий асосчиси инқилобдан олдинок «Тошкент жадиidlарининг отаси» деб ном қозонган, шаҳарда катта обрўга эга бўлган Мунаввар қори эди. «Шўрои исломия» умуммусулмон, миллий, умумдемократик ва инқилобий ҳаракат маркази ҳамда маҳаллий бошқарув идораси сифатида иш олиб борди. Туркистоннинг бошқа шаҳарларида ҳам унинг бўлим ва тармоқлари ташкил топди. «Шўрои исломия» ўзининг дастурий мақсад ва вазифаларини «Нажот», «Шўрои исломия», «Кенгаш»,

«Хуррият», «Эл байроғи» газеталари орқали халққа етказиб турди. Бу мақсад ва вазифалар қуйидагилардан иборат эди:¹

1. Туркистон мусулмонлари орасида сиёсий, миллий ва ижтимоий жihatдан замонга мувофиқ иқтисодий ислохотлар ўтказиш рояларини кенг ёйиш:

2. Туркистон мусулмонларини ягона мақсад, маслак ва роя асосида бирлаштириш чора-тадбирларини кўриш:

3. Озод мамлакатнинг мустақиллик ва демократияга асосланган янги бошқарув идора усули ва шакллари ҳақидаги роя ҳамда маълумотларни тўплаб, Таъсис мажлисига тайёргарлик кўриш:

4. Туркистоннинг шаҳар, кишлоқ ва овулларида митинглар ўтказиш, ижтимоий-сиёсий ва илмий хутба (маъруза)лар ташкил қилиш:

5. Эски маъмурий раҳбарлар ўрнига янгиларини сайлашнинг демократик йўлларини тарғиб қилиш.

6. Туркистондаги турли миллатлар орасида бўлган ва бўладиган ихтилоф ва шубҳаларга барҳам бермоқ ҳамда уларни бирлаштирмоқ учун тадбир ва чораларни амалга ошириш.

7. Турли миллат ва фиркаларнинг инқилобий кўмиталари билан алоқада бўлиб, уларга мусулмон эҳтиёжларини маълум қилмоқ, зарур бўлганда эса улардан ёрдам олмоқ.

Кўриниб турибдики, «Шўрои исломия» ва унинг намоянадалари, жаидлар синфлар, синфий кураш ва социализм ташунчаларидан йироқ бўлганлар. Улар барча табақа мусулмон ва бошқа миллатларни ягона миллий-озодлик ва истиклол йўлида бирлаштириб, Туркистонда рус мустамлакачилик бошқаруви ва маҳаллий ўртаасрчилик муносабатларидан холи бўлган ижтимоий-сиёсий бошқарувни демократик асосда ташкил этиш тарафдори бўлганлар. Жаидларда синфийлик эмас, умумтуркий миллийлик ва умуминсоний байналмилаллик ташунчалари кучли бўлган. Уларнинг асосий шиори ва рояси «Озодлик, Тенглик ва Адолат» бўлиб, ана шу ҳаракат ва

¹ Аъзамхўжаев С. «Шўрои исломия»(аслида қандай эди?). Фан ва турмуш. -1992, 5-6-сонлар, 19-бет.

мақсадни умумхалқ манфаати, Ватан озодлиги манфаати йўлида муқаддас билганлар.

«Шўрои исломия» ўз дастурий мақсадларини амалга ошириш учун курашди. Унинг қурултойларида дастурий талаблар асосида амалий тадбирлар ишлаб чиқилди ва ҳаётга татбиқ этилди. «Шўрои исломия»нинг фаоллари ўз ҳаракат дастурлари асосида Россия мусулмонларининг қурултойларида, 1917 йил июлда Тошкент шаҳар думасига ўтказилган сайловларда қатнашиб, каттагина муваффақиятларга эришдилар.

«Иттиҳоди тараққий»

Туркистон ўлкаси халқларининг сиёсий уйғунлигида ва демократик ҳаётида муҳим роль ўйнаган ташкилотлардан бири «Иттиҳоди тараққий» («Тараққийпарварлар уюшмаси»)дир. У 1917 йил августда Тошкентда ташкил топди. Унга расман Туркия муҳожирлари Усмонбек билан Хайдар афанди раҳбар бўлса-да, амалда Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг таъсири кучли эди. Жамиятнинг дастури турк тилида тузилди. Мунаввар қори эса уни ўзбек тилига ағдарди. Мазкур дастур август ойида Мунаввар Қорининг уйида бўлиб ўтган жамият аъзоларининг йиғилишида қабул қилинди ва жамиятнинг уч кишилиқ бошқарув органи - раёсати (президиуми) сайланди: Усмонбек раис, Хайдар афанди эса раҳбар бўлди. Учинчи киши маҳаллий тараққийпарвар жадидлардан бўлиши керак эди. Уни танлаб, кооптация қилиш ваколати Усмонбек билан Хайдар афандига берилди. Бу ўринга Мунаввар Қори кооптация қилинган бўлса керак, деган тахминлар бор. Жамиятнинг дастури ҳозирча топилган эмас.

«Иттиҳоди тараққий» асосан сиёсий мақсадлар учун қурашган. У шўро ҳукуматиغا муҳолифатликда бўлиб, унинг сиёсатини танқид қилган, ёшларни сиёсий фаоллаштириш, турк муҳожирларига ёрдам бериш, мактаб ишларини ислох қилиш каби талабларни илгари сурган. «Иттиҳоди тараққий» ёш туркияликлар ҳукуматиغا ва «Иттиҳод ва тараққий» партияси ёрдамига катта умид боғлаган эди. Унинг номи дастлаб

«Иттиҳоди тараккийпарвар» бўлган. Кейин «Иттиҳод ва тараккий» деб ўзгартирилган.

Мунаввар Қорининг кўрсатишича, дастлабки пайтларда жамият аъзоларининг «сони 50 га етмаган бўлса-да, уларнинг халқ орасида обрўси жуда юқори даражада» бўлган¹.

«Иттиҳоди тараккий» («Иттиҳод ва тараккий») икки марта ёрдам сўраб, Туркияга махсус вакиллар юборган. Биринчи марта Садирхон Шарифхўжа ўғли ва Саидносир Миржалиловлардан иборат вакиллар 1918 йилда Истамбулга борганда, ёш туркияликлар ҳукумати ағдарилган ва хорижга кочиб кетган эди. Шунинг учун ҳам Садирхон бошлиқ вакиллар Туркия ҳукумати раҳбарлари билан учраша олмай орқага қайтадилар. Бу вақтда жамият раиси Усмонбек ҳам Тошкентда камокка олиниб, унинг ўрнига Юсуф Зиябек тайинланган эди.

Туркияга «Иттиҳоди тараккий» номидан иккинчи марта вакиллар 1919 йилда Камол Отатурк ҳокимияти ўрнатилгач, борган эди. Бу сафар вакиллар таркибига Тошкентдан Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев ва Саидносир Миржалилов, Самарқанддан Маҳмудхўжа Бехбудий, Мардонқул ва Муҳаммадқуллар киритилган эдилар. Ушбу иккинчи сафар ҳам самара бермади. Чунки яширин сафардан шўро ҳукуматининг ЧК ходимлари хабардор бўлганлар. Мунаввар Қори ўзининг «Хотираларимдан» асарида (кўлёзма) кўрсатишича, Маҳмудхўжа Бехбудий ва унинг шериклари йўлда ушланиб, қатл қилинган. Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев Москвада, Саидносир Миржалилов эса Тбилисида яширинишга мажбур бўлди.

М Бехбудий ва унинг шериклари Бухоро амири Олимхон буйруғи билан Шаҳрисабзда ушланиб, Қаршида Тоғайбек томонидан ўлдирилган, деган фикр тарқалган. Бу ҳақиқатга унча тўғри келмаса керак. Чунки бу пайтда Бухорода ички сиёсий вазият жуда таранглашган, ташқаридан эса М.Фрунзе бошлиқ шўролар босқини кучайиб бораётган эди. Шундай бир

¹ Турон тарихи. Тўплам. Т., 1992 йил, 18-бет.

холомта амирнинг Бехбудийга нисбатан «эътибор» қаратиб, у билан бевосита шуғулланганлиги ақлга тўғри келмайди. Унинг ўлими ЧК ходимлари томонидан уюштирилган бўлиши эса ҳақиқатга яқинроқдир. Бу пайтда шўро ҳукумати Туркистон мухторияти ҳукуматини қонга ботириб, миллий мустақилликка қарши босқинчилик урушини авж олдирган эди. Шўролар босқинига қарши истиқлолчилик ва миллий озодлик ҳаракати кучайгандан кучайиб борди ва ўлкада шўролар ҳокимиятига катта хавф солаётган эди. Мана шундай бир пайтда миллий-озодлик ҳаракати асосчилари - жадидларнинг ҳар бир қадами ЧК ходимлари кузатувида бўлгани табиийдир. Бундан ташқари М.Бехбудийнинг халқ орасида жуда катта обрўга эга бўлганлиги оташқалб миллатпарвар ва ўтқир сиёсатчи эканлиги унга нисбатан шўроларни бефарқ қолдирмас эди. Амир билан М.Бехбудий ўртасидаги зиддият ЧК га маълум бўлган. Бундан у жуда усталик билан фойдаланган ва Маҳмудхўжа Бехбудийни «тинчитган» бўлиши мумкин.

«Бирлик» уюшмаси»

Шўролар ҳукумати ўлка халқларининг илвора вакилларига таъқиб ва тазйиқни борган сайин кучайтирдилар. Айниқса жадидлар ва улар бош бўлган «Иттиҳоди тараққий»га ҳужум авж олди. Ана шундай шароитда жадидлар шўроларга қарши истиқлол учун демократик кураш усулларининг турли йўллари билан фойдаландилар, ўзларининг кураш шаклларини ўзгартириб турдилар. 1919 йил январда Мунаввар Қори Абдурашидхоновнинг ташаббуси билан «Бирлик» уюшмаси ташкил этилди. Аммо «Иттиҳоди тараққий» ҳам ўз фаолиятини тўхтатган эмас, аксинча, у янада ривожланди ва кенг тармоқ олди. Бу даврга келиб «Иттиҳоди тараққий» ўз номини ўзгартириб, «Миллий иттиҳод» ёки «Иттиҳоди миллий» деб атала бошлади.

Курашнинг ўзгарган бундай янги тактик йўлини янги тарихий вазият тақозо этарди. Янги тарихий вазиятнинг моҳияти шундай иборат эдики, биринчидан, жадидлар дастлабки пайтда шўролар ҳокимияти Туркистонда узок яшаб қола ол-

майди, деган фикрда бўлганлар. Шу боис улар шўроларга қарши тўғридан-тўғри қуроли кураш йўлини ёкладилар. Аммо ҳаёт бошқача йўлдан ривожланди. Большевойлар ҳукумати «Туркистон мухторияти»ни қонга ботирди, Осипов исёнини бостириди ва 1919 йилга келиб у Туркистонда ягона қудратли кучга айланди. Бу объектив вазиятни ҳисобга олмаслик ва кўр-кўрона фақат қуроли курашга таяниш аянчли оқибатларга олиб келарди. Иккинчидан, большевойлар ва шўролар илгари сураётган дастур ва шиорлар (оғизда бўлса-да) жадидларнинг «Озодлик, Тенглик ва Адолат»дан иборат дастурий шиорларига ҳамоҳанг эди. Бу ҳол жадидларга давр билан ҳисоблашиш, большевистик шўролар ҳукуматига яқинлашиш, улар билан ҳамкорлик қилиш асосида стратегик дастурий мақсад учун кураш олиб бориш кераклиги тўғрисида ҳаётий сабоқ берди. «Иттиҳоди тараккий» раёсати ўзгарган янги тарихий вазиятни ҳисобга олиб, 1919 йил бошида махсус қарор қабул қилди. Унда қуйидаги аниқ вазифалар белгиланди: «Шўро ҳукуматининг яшаб қолишига шубҳа барҳам топши муносабати ҳамда жамиятнинг рояларини (вафлатга қарши маданият учун кураш) ҳукумат билан иттифоқда амалга ошириш осон ва мақсадга мувофиқ эканлиги туфайли... унинг аъзолари Мунаввар Қори ва бошқаларга бошланган ишни давом эттириш учун большевойлар фирқасига киришга руҳсат этилсин»¹.

«Бирлик» уюшмаси ҳам шўро ҳокимиятини қўллаб-қувватлаш, ёшларни коммунистик фирқа сафига киришга даъват этиш учун ташкил этилган эди. Мунаввар Қори бундай деб ёзади: «Эски шаҳардаги босмаҳона биносида уч юзга яқин киши, фирқа аъзолари, фирқасиз хизматчилар ва тараккийнаварлар (жадидлар-муаллифлар) тўпланиб, «Бирлик»ни ташкил этдилар.

Бу йиғилишда бир-биримизга ёрдам беришга келишиб олдик. Бирлашишдан мақсад ёшларни большевойлар фирқасига

¹ «Турон тарихи». Тўплам, 18-бет.

жалб қилиш ва уларни ҳар хил қутилмаган воқеаларга тайёрлашдан иборат эди»¹.

Ана шу умумий йўл асосида жадидларнинг аксарияти 1919 йил бошларидан эътиборан, комфирқа сафига кира бошладилар. Бу мусулмон меҳнаткашларининг ҳам комфирқага киришлари учун катта туртки бўлди. Оқибат натижада коммунистик фирқа ташкилоти таркибида мусулмонларнинг сони тез кўпайди. Бу эса алоҳида миллий мустақил коммунистик фирқа ташкилотини тузишни тезлаштирди. Бундай ташкилот расман ТКПнинг II конференцияси (1919 йил март)да ташкил топди. Бу конференцияда унинг юқори бошқарув органи РКП (б) Мусулмон бюроси (Мусбюро) сайланди. Унга Т.Рискулов (раис), Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Юсуф Алиев, Эфендиев, Абдуқодир Муҳитдинов, Низомиддин Хўжаев, Т.Хўжаев, Муҳаммаджон Исаев, Хусайн Иброҳимов, Фахритдинов, Фаварисов, Ханталижский аъзо бўлиб сайландилар².

Мусбюро РКП(б) МК қошидаги Шарқ коммунистик ташкилотлари Марказий бюроси бўлими (секцияси) сифатида ташкил топди. У тўғридан-тўғри фирқанинг марказий органига, шу билан бирга ТКП Ўлка Марказий Қўмитасига бўйсунди. Мусбюро ўзининг қуйи вилоят, уезд ва шаҳар мусулмон бюроларига ҳам эга эди. 1919 йилнинг октябрида РКП(б) Мусбюросига 3 та вилоят, 18 та шаҳар ёки уезд мусбюроси бўйсунган эди. Мусулмон коммунистик фирқа ташкилотининг бундай қурилиш тизимига эга бўлиши унга мусулмонлар манфаатига оид масалаларни мустақил ҳал қилиш ёки тўғридан-тўғри марказий партия органи олдига қўйиш ҳуқуқини берар эди.

Шунинг учун ҳам мусулмон фирқа ташкилоти ўзининг юқори ва қуйи органлари орқали маҳаллий халқ манфаатига тегишли бир қатор масалаларни ҳал қилишга ёки кўтариб чиқишга муваффақ бўлди. Тез орада унинг фаолиятида жа-

¹ Ўша жойда.

² Мусбюро РКП (б) в Туркестане. I, 2 и 3-Туркестанские краевые конференции РКП (б). 1919-1920 гг. Т., 1922, стр. 31.

дидларнинг таъсири кучли эканлиги сезилди. Шунинг учун ҳам бу фирка ташкилотига халқнинг миллий манфаати йўлида узок муддат фаолият юритиши учун имконият берилмади. У атиги бир йиллик тарихга эга бўлди, холос. Лекин шунга қарамай, у миллий манфаат, истиқлол, тенглик учун Россия шўролар мустамлакачилиги ва шовинизмига қарши кураш олиб борди, муҳолифат демократик фирка ташкилотига айланди. Унинг бўлиб ўтган учта ўлка конференцияларида мусулмонлар ҳаётига оид масалалар муҳокама қилинди. Туркистонда шўро ҳукумати ва коммунистик фирка амалга оширган сиёсат танқид остига олинди. Масалан, Мусбюро раиси Т.Рискулов мусулмон фирка ташкилотларининг биринчи ўлка конференциясида (1919 йил 24-30 май) қилган маърузасида халқ оммаси октябрь тўнтаришидан сўнг озодлик, тенглик ва дўстлик ҳақидаги инқилобий ширларга ишонмай қўйганлигини кўрсатиб бундай деган эди: «Октябрь тўнтариши олий ҳокимиятни йўқсилнинг қўлига берди: ўзаро ишончсизлик тугатилмоғи керак эди. Афсуски, бу ўзаро ишончсизликни Туркистонда мамлакатни икки йиллик ишчи-деҳқон ҳукумати бошқаруви янада чуқурлаштириб юборди. Мусулмонлар энг юксак инқилобий ораулари амалга ошмаслигига ишонч ҳосил қилмоқдалар. Мамлакатнинг ҳамма бурчақларида ҳукуматдан норозилик ҳақидаги, ўлкадаги 95 фоиз аҳолининг ҳуқуқлари оёқ ости қилинаётганлиги ҳақидаги норозиликлар эшитилмоқда. Бу норозиликлар давлат ҳаётининг ҳамма томонларига дахлдордир. Мев шунга таъкидлаб айтишни ўз пролетар бурчим деб биламан: ҳуқуқларнинг бундай бузилиш ҳоллари ҳақиқатан ҳам мавжуддир. Виждони бор ҳар бир фирка ходими бу нуқсонларга келажакда барҳам бериш учун уларни яширмасдан аниқ кўрсатмоғи керак»¹.

Ўлка мусбюроси ўз ихтиёри билан қуролини ташлаб, шўро ҳукуматига ўтган «босмачилар»ни авф этиш ташаббуси билан чиқди. Буни Туркистон компартияси ўлка қўмитаси

¹ Мусбюро РКП (б) в Туркестане. 1, 2 и 3-Туркестанские красвые конференции РКП (б). 1919-1920 гг. Т., 1922. стр. 8.

қўллаб-қувватлади. Мусулмон коммунистлари ўлка бюросининг қуйидаги қарори айна шу ҳақда:

«I. Бу масала тезда муҳокама қилиниб, Эргаш, Мадаминбек, Маҳкам, Холхўжа тўдаларида катнашган ҳамма мусулмонларга авф эълон қилиниб, уларни ўз ихтиёри билан қуролни ташлаб, шўро ҳукумати томонга ўтишга чақириш республика МИК дан илтимос қилинсин.

2. Улар («босмачилар»-*муаллифлар*)нинг ҳаёти қороздагина эмас, балки амалда тўла қафолатлансин»¹.

Туркистон МИК 1919 йил 7 майда бундай авфни эълон қилди. Аммо у қурук алдов ва фирибгарликдан иборат бўлди. Чунки, ўз ихтиёри билан қуролини ташлаб, шўролар томон ўтганларнинг қарийб ҳаммаси ва ўша вақтнинг ўзида ёки кейинроқ турли хил йўл, ҳийла ва баҳоналар билан суд қилинди, аксар ҳолларда судсиз сўроқсиз қатағон қилинди.

1919 йил 12 июлда Туркистон ҳукумати ва фирка ташкилотига «маҳаллий аҳолини давлат ишларига мутаносиблик асосида кенг жалб қилиш» тўғрисида Россия марказий ҳукуматининг радио орқали берган кўрсатмасини бажариш йўллари муҳокама қилиш чоғида ўлкада ишлаётган айрим большевикларнинг асл башараси яққол кўринди. Туркистон комфиркаси ўлка қўмитаси аъзолари А.А.Қазақов (Туркистон МИК раиси), А.Ф.Солькин, К.Е.Сорокин ва бошқалар радиограммадаги кўрсатмага қарши чиқдилар. Буни Турккомиссия аъзоларининг ўзлари ҳам тан олиб: «А.А.Қазақов, К.Е.Сорокин, Г.А.Темлянцева гуруҳи русларнинг мавқеини бошқалардан устун қўйиш, аҳолини мусулмонлар ва оврўпаликларга бўлиш нуктаи назарида бўлди»², деб марказга хабар берган эдилар.

Шундан сўнг шовинистлар Кобозевни маҳаллий халқ манфаатини ҳимоя қилгани учун давлат тўнтариши яшашда айблаб судга беришни талаб қилдилар. Ҳатто унга суиқасд уюштиришга ҳам ҳаракат қилинди. П.А.Кобозев маҳаллий

¹ Акрамов А., Авлякулов К. В.И. Ленин, Турккомиссия и укрепление советской власти в Средней Азии. - Т., Узбекистан, 1991, стр. 68-69.

² Там же. стр. 74.

мусулмонлар ёрдамида Москвага қочиб кетишга улгурди. У 1918 йилда Туркистон МИК раиси, 1919 йилда Турккомиссия аъзоси бўлган эди. Кобозев Туркистондан кетгач, бу ердаги «қилмиши» учун 1923 йилдан бошлаб, катта лавозимлардан четлатилди, умрининг охиригача илмий-педагогик фаолият билан банд бўлди.

Шўроларнинг VIII қурултойида Туркистон шўро ҳукумати таркибига кам миқдорда бўлса-да, маҳаллий халқ вакиллари киритилди. Улар ўз халқи ва Ватани манфаатлари йўлида хизмат қилдилар.

Ўлка мусбюроси ва унинг жойлардаги ташкилотларининг саъй-ҳаракатлари билан 1919 йил май ойидан бошлаб, мусулмон халқларининг миллий бошқарув органлари, давлат хокимиятининг маҳаллий, миллий ташкилотлари майдонга келди. Улар инқилобий қўмиталар эди. Таркиби аксарият маҳаллий миллат кишиларидан иборат бу инқилобий қўмиталар Андижон, Наманган, Қўқон, Марғилон уездларида ва Туркистоннинг бошқа вилоятларида ташкил этилди. Улар мусулмон аҳолисининг бирдан-бир фавқулодда ҳукумат органлари сифатида кўпдан-кўп ижобий ишларни амалга оширишга бошқош бўлишди.

Бу билан большевойлар ҳукумати ва комфирка Туркистонни бошқаришни унинг ўз эгаларига топшириш тўррисидаги ваъдаларини аста-секин бажаришга киришганликларини кўрсатмоқчи бўлдилар. Бироз бўлса-да, ён берилди. Бу ҳол маҳаллий зиёли ва жаидларда шўролар ҳукумати ва унинг Туркистонга юборган махсус комиссияси - Турккомиссия билан ҳамкорлик қилиш иштиёқини туғдирди. Ижтимоий-сиёсий ҳаётда тенглик, озодлик, демократия ва мустақиллик бўлишига бироз бўлса-да умид пайдо бўлди. Аммо бу умидлар сароб бўлиб қолди.

«Маҳаллийлаштириш» сиёсати кенг тарғиб-ташвиқот қилинса-да, амалда давлат бошқаруви Россия ва россияликлар қўлида қолаверди. Бунга жавобан Туркистон МИК раиси Т.Рисқулов бошлик ҳукумат таркибидаги маҳаллий кадрлар норозилик билдириб, мустақил иш юритишга ҳаракат

қилдилар. Ана шу ҳаракат учун улар «миллий оғмачилик» ва «миллатчилик»да айбландилар. Бу гуруҳнинг раҳбар ва йўлбошчиси деб эса оташиц миллатпарвар жадид Турар Рискулов кўрсатилди. Комфирканинг бу икки юзламачилик сиёсати ва найрангининг гувоҳи бўлган ҳукумат аъзоси Мунаввар Қори Абдурашидхонов ўз хотира асарида бундай деб ёзади: «Бу кўрсатилган миллий гуруҳнинг «миллий» номи Москвага янги (VIII курултойда сайланган-муаллифлар) ҳукумат таркиби «миллатчилардан иборат» деган хулоса чиқаришга баҳона бўлди. Шунинг учун ҳам бироздан кейин унга ҳужум бошланиб, оқибат натижада тарқатиб юборилди. Бир гуруҳ коммунистлар «рискуловчилар» деб номланиб, қуввин қилина бошланди. Командировкага юбориш баҳонасида ишдан бўшатиш кучайди. Мен бу вақтда маориф халқ комиссарлиги аъзоси ва Турк бўлими раиси бўлиб ишлардим. Бошқалар қатори мен ҳам ишдан олиндим»¹.

Ҳақиқатан ҳам ТАССР Шўроларининг IX курултойида (1920 йил 12-18 сентябрь) «рискуловчилар» ҳукумат таркибидан чиқарилди.

Туркистон АССР МИҚ раиси лавозимига энди Назир Тўракулов сайланди. Бу ўзгаришлар расмий равишда, гарчанд, «демократик асосда»ги сайлов йўли билан амалга оширилган бўлса ҳам, у ўзига хос ҳукумат тўнтариши эди. Чунки, ҳукумат бошлиғи ва унинг тарафдорлари жадидлар таъсирида бўлгани, Россияга нисбатан мустақил бўлишга, унинг ўзи эълон қилган мухтор «хуқуқлардан фойдаланишга ҳаракат қилганлиги учун комфирка тазйиқи ва кўрсатмаси асосида ишдан олинди ва бадарға қилинди.

Т. Рискулов бюджет ишларига, пахта билан борлиқ ишларга аралаша бошлагани учун ишдан олингани таникли дав-

¹ «Турон тарихи». Тўппам. 1992, 19-бет.

лат арбоби Иномжон Хидиралиев томонидан ҳам қайд этилганди¹.

«Бирлик» жамияти 2-3 йил фаолият кўрсатди. Чунки Мунаввар Қори Абдурашидхонов қайд этганидек «Ёшларнинг кўпчилиги фиркага (комфирка назарда тутилмоқда-муаллифлар) киргандан кейин у ўз-ўзидан тугаб кетди»².

«Миллий истиклол» ташкилоти

1925 йилда Мунаввар қори ташаббуси билан «Миллий иттиҳод», «Иттиҳоди миллий» «Миллий истиклол» деган ном билан қайта ташкил этилади. Бу ташкилотнинг тузилишига Ўзбекистон Шўро Социалистик Республикасининг ташкил этилиши ҳамда Туркистоннинг парчалаб ташланиши, Туркистон бирлиги учун курашнинг ўта мушкуллашиб кетганлиги сабаб бўлди. Ўзбекистон жадидлари энди ўз олдиларига асосий вазифа қилиб, мустақил Ўзбекистон учун курашни кўйдилар. Лекин бу билан улар умумтуркий олам бирлиги рояси, Туркистон қадимий ота ва она макон эканлиги, туркий миллий маданият ва қадриятлар ўчоғи эканлиги роясини инкор этмаганлар. «Иттиҳоди тараққий» ва «Миллий иттиҳод» мустақил Туркистон учун курашган эди. «Миллий иттиҳод»нинг ташкилий тизими, кураш усуллари «Миллий истиклол»да ҳам сақланиб қолди. «Миллий истиклол» маркази «учлик» бошқаруви Мунаввар Корининг ишонган погирдлари Лазиз Азиззода, Салимхон Тиллахонов ва Ғофуржон Мусахоновлардан иборат бўлди.

Лазиз Азиззода Ўрта Осиё Давлат университетининг шарқ факультетини мустақил тайёрланиб икки йилда тугатган 1926 йилда ёш замонавий зиёлилардан эди. Шу йилнинг охирида у Москвадаги нокоммунистик университетга ўқитувчи қилиб юборилди ва аудиторияга маъруза ўқиш учун кирган

¹ Шамсутдинов Рустамбек. Истиклол йўлида шахид кетганлар. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Тошкент. 2001, 282-бет.

² Абдурашидхонов Мунаввар қори. Хотираларим - 74-бет.

куниёк камокка олиниб, уч йилга Қалмиқистонга сургун қилинди¹.

Ташкилотнинг Наманган, Андижон, Самарқандда бўлимлари бор эди. Ташкилотга раҳбарликни махфий суръатда Мунаввар қори Тошкентда туриб амалга оширди. Мунаввар қори камокка олинунига қадар ушбу ташкилотга раҳбарлик қилди. Унинг ҳақида Салимхон Тиллахонов ГПУ терговчиси сўроғига берган жавобда бундай деган эди: «Бизнинг ташкилотимизнинг (яъни «Миллий истиқлол»нинг-муаллифлар) дастури йўқ эди. Унинг дастури ҳам, раҳбари ва илҳомчиси ҳам Мунаввар қорининг ўзи бўлган»².

Лазиз Азиззода ҳам ўз устозининг сиёсий фаолияти ҳақида қуйидагини ёзиб қолдирган: «У ташкилотнинг яққаягона раҳбари, теран ақлли мафқурачиси, илҳомлантирувчи стратеги, уста дипломат ва бошқа шу каби жуда ҳам ижобий киши ҳисобланади. Унинг ақл-заковати ҳар доим ҳиссиётдан устун бўлган, шунинг учун ҳам у ўз ҳаракатида камдан-кам хатоликка йўл қўяди. Агар Мунаввар қори ташкилотга раҳбар бўлмаганида, у бу қадар муваффақиятларга эришмас эди»³.

«Миллий истиқлол» ўз йиғилишларини унинг аъзолари хонадонларида «гап» базми, ҳар хил меҳмондорчилик баҳонаси остида ўтказган. Ташкилот фаолларидан бири Фатхиддин махсум Исматуллаевнинг гувоҳлик беришича, шундай «гап»лардан бири Мунаввар қорининг борида ўтказилган. Унда Мунаввар қори «Миллий истиқлол»нинг ҳамма уездларда беш кишилик раёсат (раис, қотиб, хазинабон, икки аъзо)дан иборат бўлимлари тузилганлиги ҳақида ахборот берган. Шу билан бирга у эски ташкилотнинг дастури ҳозирги шароитга тўғри келмаслиги ва янги ташкилотга ГПУни қалғитиш

¹ Жазо муддатини ўтаб бўлгач, Лазиз Азиззодага ўша ернинг ўзида яшаб қолишга рухсат этилди. Етти йилдан сўнг у Тошкентга келди. 1949 йилда яна қамокқа опиниб, Сибирнинг Красноярск ўлкасига деимий яшаш учун сургун қилинди. Орадан беш йил ўтгач, 1954 йилда унга ўз Ватанига қайтишга рухсат берилди.

² СССР халқ комиссарлари совети қошидаги Давлат сиёсий бошқармасининг Ўрта Осиё (Тошкент)даги мухтор вакилиги. ЎзР МХХА, II 22291 иш, 3-ж., 15-в.

³ Ўша жойда, 706-бет.

мақсадида кўпроқ ёшларни жалб қилиш зарурлигини айтган ва ўз сўзини якунида шундай деган: «Хозир мактабларда миллий рух қолмади. Бу масалада ҳеч қандай иш қилинмаяпти. Агар аҳвол шундай давом этаверса, ўзбекда миллий рух йўқолиб кетади. Ўзбекистон руслар оёғи остида қолади».

«Миллий истиқлол» ўта маҳфийликда иш юритди. Унга аъзоларни қабул қилиш ҳам бутунлай маҳфий ва ихтиёрийлик, Ватан олдидаги ўз бурч ва масъулиятини тўла ҳис этиш асосида ўтказилди. Бунинг учун, аввало, «Миллий истиқлол»га кирувчи унинг бир аъзосидан тавсия олиши шарт бўлган. Шундан сўнг у маълум муддатда синовдан ўтгач, катъий тартиб-қоида асосида уч киши гувоҳлигида ташкилотга қабул қилинган. Қизиғи ҳам, ҳайратланарли ҳомони ҳам шундаки, у ўзини олиб келган кишидан бошқа иккаласи билан туташ бўлмайди, уларнинг борлигини сезиб, кимлигини билмаган ҳолда қасамёд ичади.

Бу тўғрида «Миллий истиқлол» маркази «уч»лигининг аъзоси Салимхон Тиллахоновнинг ушбу ёзувлари диққатга сазовордир: «Мен белгиланган муддатда, кечқурун Илҳом Исломовни Ғофуржон Мусохоновнинг уйига олиб бордим. Бизнинг келганимизни билиб, дарвозани унинг ўзи очди-да, ўзини четга олди. Биз қоронғи меҳмонхона орқали ичкари хонага кирдик. Парда орқасида турган Асадулла Ҳожихонов қасамёд сўзини такрорлаб эслатди. У шундан иборат эди: Мен шу дақиқадан бошлаб «Миллий истиқлол» ташкилотига кираман. Унинг барча буйруқларини ҳеч қандай эътирозсиз бажараман, унинг олдидаги мақсади рўёбга чиқиши учун керак бўлса жонимни, бутун молу дунёмни қурбон қилишга тайёрман. Унинг сирларини ҳеч қачон, ҳеч кимга ёшқор қилмайман, бунинг учун виждон ва иймону эътиқодим билан худованди Карим олдида қасам ичаман. Шундан сўнг И.Исломов бу қасамёдни бир кўлини Қуръони Карим, иккинчи кўлини тўшпонча устига қўйиб қайта такрорлади»¹.

¹ Ўша архив, ўша жой. № 33391-иш, 3-ж, 1-в.

Жумабек хожи Парпибоев ҳам ана шу ташкилотга аъзо бўлганини қуйидагича тасвирлайди: «1920 йил бошларида қандайдир масала юзасидан Тошкентга келганимда, собиқ Эски шаҳарда Абдуқодир Қушбеғиев билан (у 1937 йилда камокка олинган) учрашганимда, у мени ўз уйига таклиф қилди. Мен унинг уйида бўлиб, бир кун тунадим, эртаси куни мени Янги шаҳарга бирга боришимни таклиф қилди, мен кўндим, икковимиз шаҳарга бордик. Баландли масжидга келганимизда Қушбеғиев менга у билан бирга унинг ўртоғиникига киришимни айтди, мен рад қила олмадим ва биз баландли масжиддаги бир уйга кирдик. Аммо шу заҳоти Қушбеғиев йўқ бўлиб қолиб, бошқа бир одам пайдо бўлди, у менга мутлақо бегона, таниш эмасди. У мени уйга киришга таклиф қилди. Мен уй ичига кирганимда у одам ҳам кўздан ғойиб бўлди. Шу онда мен уй ўртасидаги стол устида «Қуръон» ва «Наган» системали браунингга кўзим тушди. Мен кўрқиб кетдим, шу онда уй орқасидан оқ либосга ўралган, юзи ёник, факат қўлигина очик ҳолатда бир киши чиқиб, шундай деди: «Сиз биласизми, қаерда турганингизни?.. Бу уй «Миллий иттиҳод» ташкилотининг жойи, Сиз Қуръон олдида биз билан бирга ишлашга қасамёд қилишингиз керак, бизнинг сирларимизни махфий сақлашингиз лозим. Агарда бизнинг сирларимизни ошкор қилгудек бўлсангиз, бизнинг одамларимиз томонидан Сиз йўқ қилинасиз. Шундан сўнг, унинг огоҳлантиришидан кейин мен «Миллий иттиҳод» ташкилотининг содик аъзоси бўлишликка ваъда бердим ва оқ кийимга ўралиб олган киши мени табриклар, хонадан чиқиб кетди, унинг ўрнига мени шу уйга таклиф қилиб олиб келган одам пайдо бўлди ва мени бошқа дарвоза орқали бошқа кўчага кузатиб қўйди»¹.

Мана шу муқаддас қасамёд билан шўролар босқинига қарши кураш масъулиятини ўз бўйнига олган юзлаб истиқлолчиларнинг аксарияти бир-бирларини билмаган ҳолда буюк мақсад - Ватан мустақиллиги йўлида жуда ҳам оғир бир пайтларда катта жасорат кўрсатдилар, тарихда ўчмас излар

¹ Шамсутдинов Рустамбек. Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар. . . 296-бет.

қолдирдилар. Жаҳидлар, шахсан «Миллий истиқлол» ташкилотининг асосчиси Мунаввар қори босқинчи шўролар тузумининг ҳалокати муқаррарлигини илгаридан кўра олган эди.

Мунаввар қорининг қуйидаги сўзлари бу фикрнинг яққол исботидир, «Бизлар ...шўро ҳокимиятининг Оврўпа буржуазияси билан тўқнашувида муқаррар равишда ҳалокатга учрашини назарда тутдик. Бизлар унинг йўқ қилинишига ишондик ва бунга тайёргарлик кўришга, шўро ҳокимияти ҳалокати юз берганда ҳокимиятни қўлга олишга тайёр туришга қарор қилдик... Шу ерда, менимча, Убайдулла Хўжаев (Убайдулла-хўжа Асадуллахўжаев) баёнотини мисол тариқасида келтириш орғиқчалик қилмайди. У шўро ҳокимияти ўзининг биринчи ўн йиллигига бормасданок, албатта, Оврўпа буржуазияси билан тўқнашувда ҳалок бўлади, агар биринчи ўн йилликда у ҳарбий тўқнашувга дучор бўлмаса, аҳвол анча қийинлашади, деб айтган эди».

Шу боисдан ҳам жаҳидлар истиқлолчилик ҳаракатини ягона қўмондонликка бўйсундиришга ва унга ғоявий ташкилий раҳбарлик қилишни ўз қўлларига олишга ҳаракат қилдилар. Ана шу мақсадда уларнинг баъзи бирлари тўғридан-тўғри кўрбоши бўлиб, душманга қарши жанг қилган бўлсалар, бошқалари эса кўрбошилар қароргоҳи ва ҳукуматларида маслаҳатчи ва ғоявий раҳбарлик вазифасини бажардилар. Жаҳидлар кўрбошилар ўртасидаги ўзаро ихтилофларни бартараф қилишга катта куч сарфладилар.

Истиқлолчилик ҳаракатининг яширин ташкилотлари: «Иттиҳоди тараққий», «Иттиҳоди миллий» ва «Миллий истиқлол»нинг йирик намоёндалари ва раҳбарлари Мунаввар Қори, Усмонхожи Тўхтаҳўжаев, Исроилжон Ибрагимов, Обид Саидов, Тангрикул Максудов, Зайнутдин қори Насриддинов, Абдуллахожи Ғофуров ва бошқалар бевосита кўрбошиларнинг қароргоҳларида сиёсий раҳбар, маслаҳатчи ва алоқа бовловчи бўлиб хизмат қилдилар.

«Миллий истиқлол» ташкилоти қарори билан Раҳмонкул кўрбоши қароргоҳига борган Усмонхожи Тўхтаҳўжаев, у ердан туриб Садриддинхошнинг сўзлари билан Тошкентда иш

бошлаган комфирка курултойига ультиматум ёзиб, Фарғонага мухторият берилишини талаб этган эди.

1931 йил 25 апрелда СССР Халқ Комиссарлари Совети қошидаги Давлат сиёсий бошқармаси ташкилоти (ОГПУ)нинг судлов коллегияси ўзбекистонлик 87 истиқлолчининг «жиноий иши» тўғрисида чиқарган қарорда шундай деб кўрсатилди: «1921-23 йилларда «Миллий иттиҳод»нинг кўпгина аъзолари жойлардаги босмачилар тўдаси орасида ёки босмачилар бошлиқлари билан жишоятқорона алоқада бўлиб, совет ҳокимиятига қарши қуроли курашни ташкил этишда бевосита қатнашди».

Яна шу айблов ҳужжатида «Миллий истиқлол» ташкилоти ҳақида қуйидагилар ёзилган эди: «Бундан ташқари бу ташкилот босмачиликка нисбатан ижобий муносабатда бўлди. Унинг баъзи филиал (бўлим)лари, масалан, Наманган бўлими 1928-1929 йиллардаги босмачилар тўдасининг совет ҳукуматига қарши қуроли чиқишларида қатнашди»¹.

Истиқлолчи жаҳидлар эътибор берган асосий масалалардан бири миллий руҳни ривожлантириш ва мустақкамлашдан иборат бўлди. Бу ўринда Мунаввар қорининг ўзи шундай деб ёзади: «Миллий чегараланиш» миллатчилик (яъни миллий ўзлигини: англаш-муаллифлар) майлларининг кучайишига тўртки бўлди. Бизлар миллатчиликнинг ўсишини ҳамма жабҳаларда - оммада ҳам, матбуотда ҳам, адабиётда ҳам, ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳасида кузатиб турдик. Бу ҳолатдан бизлар миллийликни ривожлантириш ва мустақкамлаш учун фойдаланишга азму қарор қилдик....

Бизларга миллий ғоя, миллий руҳни мустақкамлаш ва ривожлантириш соҳасидаги тарғибот ишларини олиб бориш коммунистик кадрларнинг (савияси-муаллифлар) паст бўлганлиги сабабли осон кўчди. Тошкентдаги газета ва журналларнинг редакцияларида ҳамда адабиётда Ғози Юнус, Жулкунбой (А.Қодирий), Чўлпон, Санжар, Усмонхон Эшонхўжаев, Элбек каби миллий зиёлилар қатта рол ўйнаш билан

¹ Абдурашидхонов М. Хотираларим. Қўлёзма. 86-87-бетлар.

бирга салмоқли таъсирга эга эдилар. Гапнинг қисқаси, матбуотда миллий таъсир коммунистик таъсирдан кучли эди. Масалан, Ғози Юнус очикдан-очик ёзса, бошқалар ўз миллий ғояларини инкилобий сўзлар остига олган ҳолда, эҳтиётлик билан ёзади»¹.

Ҳақиқатан ҳам 20-йиллардаги шоиру ёзувчилар, матбуот ходимлари ва бошқа ижодий зиёлилар асосини жадидлар ташкил этди. Шунинг учун ҳам бу давр адабиёти ва дарсликлариди миллийлик ва миллий рух кучли бўлди. Бу эса кейинроқ жадид ва уларнинг таъсирида бўлган зиёлиларнинг комфирқа томонидан қатарон қилинишига асосий сабаблардан бири бўлди.

Жадид ташкилотлари мустақилликка эришишнинг асосий йўлларида бири ҳукумат ва бошқа давлат корхона, идора ва муассасалари раҳбар кадрларини маҳаллий кадрлар билан алмаштиришдан иборат, деб билди. Шунинг учун ҳам улар комфирканинг маҳаллийлаштириш сиёсатидан кенг фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Истиклолчи жадидлар ҳукумат идораларини маҳаллийлаштириш билан ҳокимиятни қўлга олмақчи бўлдилар. Шу боисдан «Миллий истиклол» марказида махсус тузилган «учлик» маҳаллийлаштириш билан шуғулланди. Унинг бири ҳукуматнинг маҳаллийлаштириш комиссияси билан яқиндан алоқада бўлди. Иккинчиси, матбуот таҳририятларида, учинчиси эса ҳукумат муассасаларида ишлаб, ўзларига яқин миллий руҳдаги кишиларни раҳбарлик лавозимларига қўтаришга, ҳар хил идора ва матбуот органларида ишлашига ёрдам берди.

Ҳукуматнинг маҳаллийлаштириш комиссиясини маълум бир муддат бошқарган Али Расулов «Миллий истиклол» фаолларидан бири бўлган эди. Бу ташкилот аъзоларининг кўпчилиги юқори даражали ҳукумат ва фирқа лавозимларида ишлаб, муҳолифат асосида большевистик фирқа сиёсатига нисбатан ўзларининг аниқ таклифларини билдириб турдилар. Улар комфирканинг асосий ғояси бўлган синфий курашни бу-

¹ Абдурашидзонов М. Хотираларим. Қўлёзма. 86-87-бетлар.

тунлай инкор этдилар. «Бизларнинг - синфий дунёқарашимиз негизида синфларни инкор этиш ётади», - деб ёзган эди Мунаввар Қори. Бизлар синфларни билмас адик, агар йирик буржуазия деб ҳисобланаётган катта ер эгалари ва савдогарларнинг жуда озгина гуруҳи ҳисобга олинмаса, бизларнинг кўз ўнгимизда ҳамма тенг эди. Мана шундан бизнинг октябрь инқилобидан кейин мамлакат сиёсий ҳаётида тутган рўлимиз, шўро ҳукумати, йўқсил диктатурасига қарши олиб борган курашимиз тушунарли бўлса керак»¹.

«Миллий истиқлол»нинг Наманган бўлимини Зайнутдин қори Насриддинов бошқарган. Бу ташкилот ўз фаоллари Акрам Исматуллаев ва Р.Б.Ризаев орқали Тошкент ва шахсан Мунаввар қори билан яқиндан алоқада бўлган, марказнинг кўрғазма ва топшириқларини бажариб турган. Наманганлик истиқлолчилар У. Акрамий, М. Г. Дадамухаммедов, Ф. Исмадуллаев, Х. Б. Ризаев, И.К.Отабоев, Жамол Саъдиев, Насимжон Маҳмудов, Ф. Усмонов, А. Мусабоев, А.Х. Фафуров, А. Зайнутдинов ва бошқалар катта ташкилотчилик ишларини олиб бордилар. Улар омма орасида жуда усталик билан комфирканинг руслаштириш, раҳбар лавозимларга эса саводсиз кишиларни жалб қилиш сиёсатини фожия этдилар ва маҳаллийлаштириш илғор, ўқимишли зиёлилар эвазига амалга оширилиши зарурлигини тарғиб қилдилар ҳамда миллий озодлик учун курашувчиларга ёрдам бериш каби масалалар билан шуғулландилар.

«Миллий истиқлол»нинг Наманган бўлими Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракатининг ўзига хос маркази ҳам эди. Унинг раҳбарлигида Андижон шахри ва Косонсой кишлоғида ҳам истиқлолчилар уюшмаси ташкил этилди ҳамда омма орасида катта ишлар олиб борилди. Андижонда Абдуллаҳўжа Ғофуров раҳбарлигида уюшган М. Каримов, А.К. Сатторов, Ш.К. Тошматов, М.К. Ашуров ва бошқалар, Косонсойда Абдуллабек Мусабеков раҳбарлигида

¹ Абдурашидхонов М. Хотирапарим. Қўлёзма. 66-бет.

И.М.Обитдинов, М.Ш.Абдуллахўжаев, А.Х.Тўхтахўжаев ва бошқалар истиклол йўлида фаоллик кўрсатдилар.

Самарқандда ҳам 1927-1929 йилларда «Миллий истиклол»нинг Муродхўжа Аллахўжаев, Абдухат Маъруфжонов, Шоқобил Камолов, Хамрокул Камолов, Эргаш Нурмухаммедов ва бошқалардан иборат фаоллари бўлганлиги ҳамда улар вилоятда ибратли ишларни амалга оширганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Шўроларнинг мустамлакачилик зулмига қарши курашда Кўкон шаҳрида «Миллий истиклол» ташаббуси билан ташкил топган «Ботир гапчилар» уюшмаси ҳам ўз ўрнига эга бўлди. У 1920-1930 йилларда фаолият кўрсатди. Унинг ташкилотчи ва фаоллари Ашурали Зоҳирий, Лутфулла Алимов, У.Ҳамидов, Н.Эрматов, М.Хусайнов, А.Қахҳоров, П.Парпиев, М.А.Солиев ва бошқалар эдилар.

«Ботир гапчилар» ўз фаолиятларида «Миллий истиклол» йўлидан бордилар ҳамда шўро ҳокимиятини афдариш ва «Халқ жумҳурияти»ни ташкил этишни асосий мақсад қилиб қўйган эдилар. Бу мақсад йўлида улар Ўзбекистоннинг аҳоли гавжум жойларида ташкилотнинг бўлимларини ташкил этиш билан халқни қуроли кўзюлонга тайёрламоқчи бўлдилар. «Ботир гапчилар» «гап» - меҳмондорчиликка йиғилиш баҳонасида иш олиб бордилар, ўзаро маслаҳатлашдилар. Бирок, ташкилот узок фаолият кўрсата олмади. У 1930 йилнинг бошидаёқ ГПУ ходимлари томонидан фoш этилди.

«Ботир гапчилар» ўз олдиларига қўйган мақсадни амалга оширишга улгурмадилар ва сезиларли фаолият кўрсата олмадилар. Уларнинг 1930 йил 2, 14 ва 23 январдаги «гап»лари - йиғилишларининг баёншома ёзувлари (протоколи) сақланиб қолган. Шунингдек, ташкилот низоми, аъзоликка кимлар қабул қилиниши ҳақидаги ҳужжат ҳам топилган. Низомда, жумладан, қуйидагилар ёзилган эди: «Ҳар бир онгли киши ўлкани ҳар қандай мустамлакадан озод қилишга интилмори ва Ўзбекистонда мустақил ҳукумат барпо этишга ҳаракат

қилмоғи ҳамда халқни яхши турмуш шароити ва меҳнат билан таъминлашга бутунлай садоқатли бўлмоғи керак»¹.

Низомда ташкилотга аъзо бўлиши шартлари ҳам кўрсатилган:

Шўро ташкилотларида масъул ва номасъул лавозимларда ишловчи, судланмаган, сиёсий маҳбусликдан истисно кишилар ҳамда партия аъзолари:

-бошланғич ва ўрта мактаб, олий ўқув юртларининг ўқитувчилари, агар уларнинг номзодини кўпчилик ташкилот аъзолари қўллаб-қувватласа;

-олий ўқув юртларининг маълум шароитда тарбияланган онгли талабалари;

-мутахассислар;

-адабиётшунос, шоир ва ёзувчиларнинг маълум қисми;

-завод, фабрика ва матбаа ишчиларидан саводли тарғиботчи ва ташкилотчилар;

-деҳқонлардан: онгли ва аҳоли орасида обрўга эга бўлган кишилар, қобилиятли тарғиботчи ва ташкилотчилар;

-ҳарбий қисмлардан: миллий армияда хизмат қилган у ёки бу даражадаги саводли шахслар, миллий командирлар;

-хунармандлар ва армияда хизмат қилганлар.

Низомда ташкилотнинг ҳар бир аъзоси олдида қўйиладиган талаблар ҳам кўрсатилган эди:

-аъзоликка қабул қилинаётган ҳар бир кишига нисбатан ташкилот аъзолари бефарқ бўлмасликлари;

-ташкилот аъзоси қаерда ишлашидан қатъи назар атрофдагилар ўртасида намунали бўлмоғи;

-ташкилот аъзоси, унга топширилган вазифани ҳар қандай пайтда ҳам бажариш қобилиятига эга бўлмоғи;

-ташкилот аъзоси, албатта, бирорта бошқа ташкилотга аъзо бўлиши (партия, комсомол ёки касаба уюшмаси);

-ташкилот аъзоси ичимлик ичмаслиги ва «гап»ларда ўзини тута билиши кабилар ана шулардан иборат эди.

¹ ЎзР МХХ архиви. II 33391-иш, 19-ж., 276^а - в.

Мазкур ҳужжатда ташкилотнинг низоми ва дастурини бузган ҳамда уларга очикдан-очик қарши чиққан аъзоларга нисбатан қўлланиладиган чоралар тартиби ҳам белгиланган эди.

Низом қоидаларини тушунмасдан бузганлар ташкилот йиғилишида кечирим сўраганларидан сўнг қатъий огоҳлантирилар эдилар. Агар бу иш яна иккинчи марта қайтарилса ёки онгли равишда хатоликка йўл қўйса, хоншилик қилса, бундай аъзолар махсус тузилган «учлик» комиссиясида муҳокама қилиниши белгиланган.

«Миллий истиқлол» 1929 йилда ОГПУ томонидан фoш этилди.

6 ноябрда унинг фаолларидан 26 киши қамоққа олинди. Тез орада жами бўлиб 87 киши қўлга олинди ва роса бир йилу беш ой дастлаб Тошкент, сўнгра Москва авахтаҳоналарида қаттиқ азоблар билан тергов қилиндилар. Ниҳоят, 1931 йил 25 апрелда уларнинг устидан СССР Бирлашган Давлат Сиёсий Бошқармаси (ОГПУ)нинг судлов коллегияси «олий жазога ҳукм» чиқарди. Ҳукми Айзенберг исмли шахс ўқиб эшитирди.

ОГПУ судлов коллегиясида ватандошларимиздан яна бошқа 19 кишининг «жиноий иши» ҳам кўриб чиқилди. Уларга ҳам «олий жазо» белгиланди. Коллегия қарори билан «Миллий истиқлол» иши бўйича айбланганларнинг 15 тасига отув, 6 тасига 10 йиллик концлагерга алмаштириш шарти билан отув, 25 тасига 10 йиллик, 21 тасига 5 йиллик, 15 тасига 3 йиллик концлагерга юбориш, 3 тасига СССРнинг 12 та белгиланган шаҳарларида яшаш ҳуқуқидан маҳрум қилинган ҳолда қамоқдан озод қилиш, 1 тасини ажрим қилиш ҳақида ҳукм чиқарилди.

Фақат биргина киши қамоқдан озод қилинди. У ҳам бўлса, сиёсий бошқарманинг айбқочиси, халқ хони Маҳмуддин Солиҳович Муҳамедов эди. Чунки, унинг ГПУ олдидаги хизматлари катта эди. М.С.Муҳамедов жадидларни, ўз ўқитувчилари, қариндош-уруғлари, бирга ўқиган ва бир хонадонда яшаган «дўстлари»дан эллик кишини улар фаолиятига

«сиёсий баҳо» бериб сотган эди. Ўрта Осиё Давлат университети шарқ факультетининг 3 курс галабаси бўлган сотқин бу пайтда 19 ёшда бўлиб, Елдириш тахаллуси билан шоир бўлиш орзусида шеърлар ҳам машқ қилиб юрган. Унинг сиёсий бошқармага ёзган хатларидан айрим намуналар миллат ва Ватан хоинининг қиёфасини кўз олдимизга келтиришда ёрдам беради: «Агар жадидларнинг ҳозирги мафқурасига назар солсак, улар совет ҳокимиятининг ашаддий душмани эканликларини, бу ҳокимият қачон қуларкин, деб интиқ бўлаётганларини осонгина билиб оламиз. Қулашига эса, улар қатъий ишондилар. Улар совет ҳокимиятининг (чет) душманлари билан бир сафдадилар ва бу ҳокимиятни тугатишда иштирок этиш ниятлари бор. Душман хоҳ ичдан, хоҳ ташдан қачон бу ҳокимиятга қарши ҳаракат бошлайди қачон бу кураш авжга миенади - улар шуни кутмоқдалар»¹.

У Шорасул Зуннун ҳақида бундай деб ёзади: «Афғонистонда тўполонлар бошланиб, Бачаи Сақав Омонуллахонга қарши курашаётган чоғлари Шорасул Зуннун фақат шу ҳақда сўзлар ва мен билан бундай баҳслашар эди: «Афғонистонда ҳокимият Бачаи Сақав қўлига ўтган заҳоти бизларнинг аҳволимиз енгиллашишига шубҳа йўқдир. Чунки унда инглизлар совет ҳокимиятига ҳужум бошлайдилар, биз бўлсак, бу имкониятдан фойдаланиб, Ўрта Осиёда миллий ҳукумат тузамиз. Бизда имкон кўп». Қанақа имконлари борлигини сўраганимда, у жавобдан қочди. Шорасул ашаддий тор миллатчилардандир, бу борада у ҳамфикрларини ҳам орта қолдириб кетади. Лекин табиатан ичимдан топ эмас, бошқаларга ўхшаб фикрларини яшириб юрмайди, ким унга хайрихоҳлик билдирса, бўлди, оғзидан гуллаверади. Боз устига, фикрларига ҳамманинг қўшилишини истайди ва шунга кистайди. Советларга қарши маърузалар ўқий бошлайди. Мен унинг феъли-атворини, хулқини яхшигина ўрганиб олганман. Кўришганимизда, унга «Бунча озиб-тўзиб кетибсиз, Шорасул ака, мазангиз қочдими-ё?» деб гап бошлайман. Бунга у: «Э,

¹ Ўзбегим. «Звезда Востока» журнали кутубхонаси. - Т., 1992, 171-бет.

ука, шу миллат қайғуси мени бу аҳволга солдида. Фикру ёдим шу миллатда», - деб жавоб қилади»¹.

Бошқа бир мисол: «Эшонхўжа Хоний - менинг яқин қариндошим (онамнинг укаси), бир ховлида бирга яшаймиз. Собик жаҳид. Туркистонда жаҳидчилик ҳаракатида фаол иштирок этган, мафкура жихатидан ёт увсур. Совет ҳокимиятининг айрим тадбирларидан каттик норози. Масалан, пахтачилик соҳасини кенгайтириш кампаниясидан ва буғдой етишмовчилиги муносабати билан жуда норози бўлган. У менга дердики, Ўзбекистонда ун тақчиллиги каттик сезилиб турган бир маҳалда Москов дехқонларни пахта экишга мажбур қилапти, боз устига, Московнинг ўзи ваъдасига хилоф равишда Ўрта Осиёга буғдой етказиб бермаяпти, натижада дехқонларни ун билан таъминлашда мана шунақа қийинчиликлар юзага келаяпти. Бир сўз билан айтганда, пахтачилик тармоғини кенгайтириш аҳолининг бошига битган бало, бундан фақат ўзбек дехқонлари зарар кўрадилар. Бундан ташқари, биз Московни пахта билан таъминляпмиз-у, ўзимиз етарли миқдорда саноат молларини, жумладан мануфактура олмаяпмиз. . .»².

«Ҳасан қори Хон ҳам менинг қариндошим (онамнинг укаси). Мафкура жихатидан Эшон Хўжа Хонга яқин. Собик жаҳид, узок йиллар жаҳидларнинг китоб дўконига мудирлик қилган. 1926-1927 йилларда ўзбек давлат нашриётининг дўко-нида ишлаган»³.

Бир фурсатлик жигилдон, нафс балосига мубтало бўлиб миллатга, Ватанга хиёнат қилган ва шўроларга сотилган М.С.Мухамсдовнинг тақдири ҳам барча миллатфуруш ва ватанфурушлар тақдири сингари оқибатда аянчли ва хурузорликда яқун топди. У ҳам кўп фурсат ўтмасдан шўролар томонидан қамокка олиниб, қарийб бутун умри узок сургун-

¹ Ўзбегим. «Звезда Восток» журнапи кутубхонаси.-Т.: 1992, 171-бет

² Ўша манба, 173-174-бетлар.

³ Ўша манба, 175-бет.

ларда, сиёсий махбусликда ўтди. Шўро ҳокимиятидан рўшнолик кўрмай ўтиб кетди.

Ана шу тариқа «Миллий истиқлол» ташкилоти ҳам 1929 йилга келиб ҳаракат сифатида тугатилди. Аммо унинг тарихий хизмати катта бўлди. «Миллий истиқлол» ташкилоти миллий мустақиллик, миллий ўзлиқни сақлаб қолиш, тенглик, озодлик ва адолат учун курашди.

«Туркистон миллий бирлиги» ташкилоти

Шўроларнинг Туркистонда олиб борган босқинчилик ва мустамлакачилик сиёсатига қарши фаол кураш олиб борган ташкилотлардан яна биттаси «Туркистон миллий бирлиги»дир. У 1920 йилда Бухорода ташкил этилди. Бу ташкилот «Бухоро истиқлоли» ва Тошкентдаги «Миллий иттиҳод» ташкилотлари марказлари фаолиятини бирлаштирувчи «Марказлар маркази» номи билан ташкил топди. Унинг ташкилотчилари Аҳмад Закий Валидий Тўғон, Мунаввар қори, Файзулла Хўжаев, Ҳошим Шайх Қушбеғиев, Абдукодир Муҳитдинов, Саъдуллаҳўжа Турсунхўжаев ва бошқалар бўлдилар. 1921 йил августда «Марказлар маркази» «Туркистон миллий бирлиги» номи билан қайта ташкил этилди.

Бу ташкилотнинг ташкил этилишида оташин туркпараст А.З.Валидийнинг хизмати катта бўлди. У Ленин бошлиқ рус шўро ҳукуматининг турк-мусулмон халқларига нисбатан олиб бораётган мустамлакачилик сиёсати моҳиятини жуда тез англаган эди. 1917 йилдаёқ октябр тўнтаришидан 22 кун ўтгач, Закий Валидий Бошқирдистонда миллий мухторият ҳукумати ва миллий қўшин тузди. Шўро ҳокимиятига қарши бош кўтарган Колчак уни 1918 йил 3 февралда шўролар тарафдори сифатида қамоққа олди. Апрель ойида З.Валидий қамоқдан қочиб чиқиб, ҳарбий вазир ва ҳукумат бошлиғи сифатида Бошқирдистон мустақиллигини ҳимоя қилди. Ниҳоят 1919 йил 18 февралда А.З.Валидий бошлиқ муваққат ҳукумат РСФСР ҳукуматига ёрдам ва иттифоқдош бўлишни сўраб мурожаат этди. Тез орада «битим» ҳам имзоланди. Шундан сўнг у Ленин, Сталин ва бошқа Кремль раҳбарлари билан 15 ой

хамкорликда ишлади. Лекин бу даврда З.Валидийнинг миллий масалада марказ билан келишмовчилиги жиддий тус олди. Ниҳоят у Бокуда иш олиб борган Шарк халқлари курултойига яширинча бориб катнашади ва у ерда Туркистон вакиллари (Т.Рисқулов, Мунаввар қори, Т.Норбўтабеков ва бошқалар) билан учрашди, ўзаро мулоқот ва суҳбатлар чоғида шўроларнинг ҳамма турк-мусулмон мухтор ҳукуматлари ва халқларига нисбатан бир хил мустамлакачилик сиёсати олиб борилаётганлиги ошкор бўлди. Закий Валидий 1920 йил 12 сентябрда Ленин, Сталин, Троцкий ва Риковга махсус хатлар ёзиб, Туркистоннинг миллий бирлиги ғояси учун очик курашишга аҳд қилди. Бу хатларида А.З.Валидий рус-шўро ҳукуматининг Туркистон ва Бошқирдистонга нисбатан икки юзламачилик сиёсатини фош этиб, бундай деб ёзади: «Марказқўм бизга қарши сиёсат тута бошлашидан англашилдики, сиз Преображенский, Артем ва улар сафдошларининг, яъни ҳақиқий миллатчи рус шовинистларининг фикрларини Шарк халқларига нисбатан олиб борадиган сиёсатининг асоси қилиб қабул этибсиз. ...Турккомиссиянинг теъасида турган Фрунзе ва Куйбишев бу ташкилотнинг умумий йиғилишида ерли Туркистон коммунистларига қарши олти ойдан бери риёкор бир сиёсат ўтказиб келаётганини, ТуркМИК билан ҳамкорликнинг ясамалигини ва фақат Рисқулов ва унинг дўстлари бу ташкилотдан чикканидан сўнггина бу сиёсатнинг риёкорона эканлигини очик айтиш имкони ҳосил бўлганини... гапирдилар. Айни Турккомиссия аъзоларидан бири эса булардан ҳам ўтказиб, ерли Туркистон аҳолисида синфий курашни атайин кизитмоққа келишилганини ва миллатчилар (миллатпарварлар маъносида-*муаллифлар*) маҳаллий меҳнаткаш синфнинг душмани деб кўрсатажакларини, Рисқулов ва Валидов перикларини ўша синфнинг душмани қилиб ўртага чиқаришларини... билдирган». У яна бу синфий кураш тўғрисидаги фикрни давом эттириб ёзади: «Марказқўм бу хусусда қай даражада хато йўлга бурилиб кетганини яқинда кўражак ва «синфий кураш»ни фақат террор ва сунъий яратмоқ йўлига киражакдир...

Сиз маҳаллий халқ орасида табақалашув ҳосил бўлмаётганини кўргач, бунинг учун маҳаллий миллатчиларни айблайсиз ва ҳамиша булар орасидан бир қисмини меҳнатқашларнинг синфий душмани, бошқаларини эса «сўл октябрчи» қилиб олиб, ҳалигиларини эзасиз. Ва галма-гал бу «сўл октябрчи»лар «синфий душман»га чиқарила бориб, эзила-эзила маҳаллий аҳоли орасида зиёли синф битиб, биргина ўқиб ёза олмайдиган фақат эшаги билан ҳўкизи-ю белкурагини билган ерли деҳқон колгунга кадар бу иш давом этади»¹.

Дарҳақиқат, Ленин бошлиқ Комфирка МҚ ва шўролар ҳукумати Туркистон ўлкасида умуман бўлмаган сунъий синфий кураш тўғрисидаги ғояни дастлабки кунларданок амалга ошириб, минг-минглаб гуноҳсиз туб ерли аҳолини қатарон қилди. Ҳақиқий миллатпарвар ва умуминсоний байналмилалчи бўлган Рисқулов ва унинг маслакдошларининг «миллий оғмачиликда» айбланиши ҳам ана шу сунъийлик маҳсули бўлди. Амалда Марказий қўмита ва шўро ҳукумати мусулмон миллатлари орасидаги «синфий душманлар»га қарши кураш баҳонасида миллатнинг энг илғор зиёлиларини вақти-вақти билан тугатиш йўлидан борди. Бу жараён хусусан 1923 йилдан сўнг кучли тус олди.

Шу 1923 йил 9-12 июнь кунлари РКП (б) МҚ партиянинг XII қурултойи кўрсатмаларини ҳаётга татбиқ этиш мақсади билан миллий жумҳурият ва вилоятлар масъул ходимларининг IV кенгайтирилган «кенгаши»ни чақирди. Унда Лениннинг «маҳаллий миллат оғмачиликлари»га қарши кураш тўғрисидаги хати асосида «Султон-Ғолиевнинг иши» муҳокама қилинди ва «синфий душман»га қарши курашнинг асосий тактик йўллари ишлаб чиқилди. Ана шу кундан бошлаб маҳаллий халқлар орасида «синфий душман»ларни тугатиш компанияси авж олди. А.З.Валидий ўз Ватани Бошқирдистонда шўро ҳукуматининг «синфий душмани» га айлангач, Туркистондаги кучлар билан биргаликда шўроларга қарши курашиш мақсадида Туркистонга келган эди. У дастлаб

¹ Ўзбекистон адабиёти ва санъати. Т., 1992, 3 апрель.

Хивада бўлди ва ундан сўнг Бухорога ўтди. Бу ерларда А.З.Валидийни катта иззат ва ҳурмат билан кутиб олишди. Унга Россия шўро ҳукуматига қарши яширин иш олиб бориш ва ташкилий фаолият кўрсатиш учун тўла шароит яратилди. А.З.Валидий маҳаллий жадидларнинг Туркистон миллий бирлиги ғоясини қўллаб-қувватлади ва уни ташкилий уюштиришга катта ҳисса қўшди.

Туркистонда жадидчиликнинг йирик намоёндаси Мунаввар қори ҳам «Рисқулов гуруҳи»га аъзоликда ва «миллий оғмачилик»да айбланиб, Бухорога сургун қилинган эди. У Бухоро шўро ҳукуматининг халқ маорифи комиссарлиги коллегияси аъзоси ва шаҳарни озиқ-овқат билан таъминлаш бўйича масъул вазифани бажараётган эди.

А.З.Валидий ва Мунаввар қори собиқ «Ёш бухороликлар» ҳаракатининг асосчилари, ҳукумат раҳбарлари Файзулла Хўжаев, Абдулқодир Муҳитдинов, У.Абдулхамид, Фитрат, Усмонхўжа Пўлатхўжаев, Абдулхамид Орифов ва бошқалар билан ҳамкорликда «Туркистон миллий бирлиги»ни ташкил этиш соҳасида катта ишларни амалга оширдилар. 1921 йил бошларидан эътиборан бутун Туркистон бўйлаб, шу жумладан, Бухоро, Хива, Қозоғистон, Фарғона ва бошқа ҳудудларда ҳаракат қилаётган миллий истиқлол ҳаракати раҳбарлари - кўрбошилар ҳузурига махсус чопарлар юборилди. Шундан сўнг Бухорога жуда кўп жойлардан Туркистон миллий бирлиги ғояси фидойилари келдилар. Масалан, гуркман Қакажон Бердиев, қозоқларнинг Алаш Ҷрда вакиллари Хайритдин Болғишбоев, Мухтор Авезовлар келдилар¹.

Бухоро яқинидаги махсус белгиланган Харғуш кишлоғи ва собиқ амирнинг Моҳи Ҳоса саройида яширин маслаҳат кенгашлари ўтказилди.

Ниҳоят, мавжуд социалист бўлмаган ва динга таянувчи жадидлар фирқаси, социалистик «Эрк» фирқаси ва қозоқларнинг Алаш Ҷрда фирқаси бирлашиб, «Туркистон миллий бирлиги»ни ташкил этишга қарор қилдилар. Унинг

¹ Закии Валидий Тўғон. Хотиралар.-«Шарқ юлдузи», 1993 йил, 7,8-сонлар, 175-бет.

етти моддадан иборат «Умум платформаси»ни А.З.Валидий ишлаб чиққан эди. Улар қуйидагилардан иборат:

- 1) Миллий мустақилликка эришиш;
- 2) Демократик жумхуриятни ташкил этиш;
- 3) Миллий армияни тузиш;
- 4) Иқтисодий идора, темир йўл қуриш, каналлар қазилариш, Туркистоннинг асл мустақиллик асосларини юзага келтириш;
- 5) Маорифни тамоман замонавий камолотга кўтариш ва уни Оврупа маданиятига тенглаштириш учун чоралар кўриш;
- 6) Миллий мактаблар, мамлакатнинг табиий бойликларидан фойдаланиш масалаларини миллатларнинг ўзаро манфаатларига мос равишда ҳал қилиш;
- 7) Динга тўла ҳуррият бериб, у билан дунёвий ишларни аралаштирмаслик¹.

Қозоқлар Диншени вакил сифатида қолдириб, юртларига қайтганларидан сўнг «Жадид» ва «Эрк» фирқаларининг алоҳида-алоҳида бўлган дастурий йўналишлари кўриб чиқилди. «Туркистон миллий бирлиги»нинг умумқўмита раисини сайлаш масаласи тортишувлар билан ўтди. Бу лавозимга А.З.Валидий ва бошқирд вакиллари Мунаввар корини тавсия этдилар. Аммо бунга бухоролик фаоллар қарши бўлдилар. Шундан сўнг Садриддин Айний номзоди тавсия этилди. Бу таклифга Садриддин Айний агар ташкилот очиқ ҳолатда иш юритсагина мен раислик лавозимида ишлайман, деб туриб олди. Мунаввар кори эса, яширин ишлашга ҳам рози эди.

«Туркистон миллий бирлиги»нинг ташкил топиши ва ундаги баъзи бир келишмовчиликларни бартараф этишда туркиялик қардош арбоблар ва фаолларнинг хизматлари катта бўлди. Туркия Буюк миллат мажлиси аъзоси Ислом сўфи ўғли Мустафо Камол пошшонинг топшириғи билан Бухорога келган эди. У коммунист бўлганлиги учун Туркистонда эркин саёҳат қила олар эди. Ислом Сўфи ўғли 1921 йил 30 июль кечаси Абдулқодир Муҳитдиновнинг уйидаги зиёфат йиғилишида катнашди ва тўпланганларни муросага чақириб,

¹ Ўша жойда.

А.З.Валидийни умумқўмита раиси этиб сайлашни тавсия қилди. Бу номзод ҳаммага маъқул бўлди. Шу оқшом Марказий қўмита аъзолари ҳам сайландилар.

1921 йил 2-5 августда чақирилган «Туркистон миллий бирлиги»нинг таъсис конгрессида умумқўмита Ўрта Осиё миллий мусулмон жамиятлари федерацияси деб қайта номланди. А.З.Валидий унинг раиси этиб сайланди.

Мазкур конгрессда ташкилот уставининг асосий йўналишлари қабул қилинди ва уни қиёмига етказиб тайёрлаш вазифаси топширилди.

Бу Москва конгрессидан кейинги бешинчи (Туркистондаги биринчи) конгресс бўлди. Навбатдаги конгрессни Самарқандда ўтказишга келишиб олинди.

1921 йил 5-7 сентябрда «Туркистон миллий бирлиги»нинг навбатдаги олтинчи (иккинчи) конгресси Самарқандда бўлиб ўтди. Унинг мажлислари эҳтиёткорлик нуқтаи назаридан Қўзи Хайдар деган кишининг боғида, Матрид маҳалласидаги бовчада ва бошқа жойларда махфий равишда ўтказилди.

Самарқанд конгрессида «Туркистон миллий бирлиги»нинг 24 баддан иборат Низоми ва Туркистон миллий байроғи қабул қилинди. Байроқ қабул қилинган кун - 6 сентябрь миллий байрам куни деб эълон қилинди. Бу Туркистоннинг, миллатнинг озодлик байроғи Махмуд Қошғарий асарида кўрсатилган салжуқийлар ва қорахонийлар давридаги байроқ асосида, шунингдек буюк Амир Темури ва унинг ўғиллари замонидаги миниатюралардан фойдаланган ҳолда тайёрланди. У бинафша рангда бўлиб беш қизил, тўрт оқ йўл чизилган, четига кўк попуқ тикилган. Уни Закий Валидий, Мунаввар қори, Тўракул Жонузук ўғли тайёрладилар. Конгрессда ҳар бир кўрбоши хузурига биттадан сиёсий маслаҳатчи юборишга қарор қилинди. Жумладан, Самарқанд вилоятининг бош кўрбошиси Очил Паёнга Қори Камол исмлиқ обрўли ва ўткир сиёсатчи, маслаҳатчи сифатида юборилган эди.

«Туркистон миллий бирлиги»ни маълум муддат Бухоро шўро жумҳурияти бошлиғи Усмонхўжа Пўлатхўжаев бошқарди. 1922 йили у хорижга чиқиб кетинга мажбур бўлди.

1923 йил 18-20 сентябрда «Туркистон миллий бирлиги»нинг еттинчи конгресси Тошкентда бўлиб ўтди. Бу пайтда Туркистонда ижтимоий-сиёсий вазият жуда хам оғир эди. Шўро армияси бу даврда асосан ўз галабасини тантана қилаётган эди, яқка коммунистик ҳукмронлик мустаҳкамланган, Туркистонни парчалаш - «миллий» шўро республикаларини ташкил этиш ҳаракати кучайган эди. Сиёсий таъкиб хам авж олган эди. Шунга карамай, конгресс Тошкентда ўта эҳтиёткорлик билан ва яширин ҳолатда ўтди. Унда ўн олти киши қатнашди. ГПУ кузатувида бўлган Туркистоннинг таникли сиёсий арбоблари Мунаввар қори, Алихон Бўкайхон, Турар Рискулов, Аҳмад Бойтурсун, Муҳаммаджон Тинишбоев, Абдулқодир Мухитдинов, Қақажон Бердиев ва бошқалар бу конгресс ишида қатнаша олмадилар. Аммо улар бу конгрессда муҳокама қилинган масалалардан тўла хабардор эдилар.

Конгрессда ташкилий масала муҳокама қилинди ва қуйидагича қарор қабул қилинди: «Ўрта Осиё мусулмон Миллий Халқ Жумҳуриятлари федерацияси» деган ном ўрнига олдинги «Туркистон миллий бирлиги» деган номнинг ўзи тикланди; «Алаш Ўрда» ўрнига «Ғарбий Туркистон» номини қўллаш; Туркистон масаласини Россиянинг эски масаласи деб эмас, балки халқаро масала деб кўрсатиш; Туркистоннинг миллий талабларини чет эл жамоатчилигига етказиш; А.З.Валидийнинг Туркистондан четга чиқиб кетганлигини инобатга олиб, Мустафо Чўқай билан биргаликда Туркистон миллий бирлигини чет элда ташкил этиш ва хоказо.

Конгресс уч мажлисини уч кечаси уч жойда ўтказди. Хукумат доирасида ва ҳатто, махфий сиёсий полиция - ГПУ ходимлари орасида хам «Туркистон миллий бирлиги»нинг аъзолари бор эди. Шунинг учун хам конгресс тишч-омон, ҳеч қандай хавф-хатарсиз ўтди. Конгресс қатнашчилари ва А.З.Валидийнинг хавфсизлигини муҳофаза қилиш бўйича махсус режа хам ишлаб чиқилган эди. «Биз учун, - деб ёзди А.З.Валидий - Тошкентда ва унинг яқин атрофидаги тўрт ерда яширин жой тайёрлашганди. Биринчи ичида. Иккинчиси,

Бешёғоч маҳалласидаги бир уй. Учинчиси, Келес деган ерда яшовчи козоқлардан Абдурахмон мингбоши номли кишининг уйи. Тўртинчиси, овлоқдаги ўз уйимиз. Кундузлари Келесда бўлиб, йиғилишларни Бешёғочдаги ховлида ва ўша Иванов боғида ўтказмоққа келишдик»¹.

«Туркистон миллий бирлиги» Туркистонда бор-йўғи уч йил фаолият кўрсатди. Бу қисқа муддат ичида у миллий озодлик ва мустақиллик учун кураш тарихида катта из қолдирди. Энг муҳими, у умумтуркий олам бирлиги, Туркистон миллий бирлиги ғоясини мустаҳкамлашга, шунингдек, мустақилликка умуммиллий бирлик асосида эришиш мумкинлиги тушунчасини кенг омма онгига сингдириш ва шакллантиришга самарали хисса қўшди.

«Туркистон миллий бирлиги» истиқлолчилик ҳаракати раҳбарлари ва кўрбошилар билан яқиндан алоқада бўлди. Уларнинг ҳузурларига ўз вакиллариини тез-тез юбориб турди ва сиёсий раҳбарлик қилди.

Жумладан, ташкилотнинг охириги конгресси сўнгги кунда ҳам Шарқий Бухородаги аҳвол тўғрисида махсус хабарнома келди. Унда Анвар пошшо вафотидан сўнг «босмачилик уруши»га Хожи Сомий билан доғистонлик Дониёлбек раҳбарлик қилаётганлиги кўрсатилган эди.

1923 йил 21 октябрь куни кечқурун «Туркистон миллий бирлиги»нинг Тошкентдаги раҳбар ва фаолларининг сўнгги йиғилиши бўлди. Бу йиғилишда А.З.Валидийнинг чет элга чиқиб кетиши масаласи муҳокама қилинди. Унинг ўзи бу ҳақда қуйидагиларни айтган эди: «21-куни кечқурун ўртокларим тўпланишни таклиф қилишди. Эронга чиқиб кетишдан анвал бир неча ой Туркистон миллий бирлигининг турли жойлардаги бўлимларининг ишлари билан шуғулланишимни зарур, деб ҳисобладилар. Ҳаммамиз ҳам бу йиғилишни жамиятимизнинг энг сўнгги умумийиғилиши эканини тушунардик.

¹ Закий Валидий Тўғон. Хотиралар. «Шарқ юлдузи», 1993, 9-сон, 162-бет.

Ҳаммаси чин кўнгилдан гапирарди. Бошқа кўриша олмасмиз, деб йиғлаганлар ҳам бўлди»¹.

Ана шу охириги йиғилишдан сўнг А.З.Валидий конгресс қарори асосида четга чиқиб кетди. Шундан сўнг, «Туркистон миллий бирлиги» фаолиятини хорижга кўчирди. Ташкилотнинг хориждаги фаолияти ҳақида ҳозирча етарли даражада маълумотлар йўқ. Шу нарса маълумки, хорижда Туркистон миллий бирлиги ғоясининг ёйилишида ва Ватан мустақиллиги ва озодлиги учун курашга жаҳон жамоатчилиги диққат-эътиборини торттишда А.З.Валидий, Усмонхўжа Пўлатхўжаев, Мустафо Чўқай, Абдуқодир Муҳитдинов, Садриддинхон, Ҳошим Шоик ва бошқа ватанпарварларнинг саъйи-ҳаракатлари катта бўлди.

«Эрк» фирқаси

Шўролар мустамлакачилиги сиёсатига қарши миллий истиқлол учун курашган ташкилотлардан яна бири - «Эрк» фирқасидир.

Туркистон социалистик «Эрк» фирқасини ташкил этиш ҳаракати 1919 йилда пайдо бўлди. Шу йилга келиб, Тошкент жадидлари ва Тимязов (Бошқирдистон) ижтимоийетчилари (социалистлари) бир-бирларидан хабарсиз ҳолда III коммунистик Интернационал таркибига қирадиган миллий социалистик партия тузиш керак, деган фикрга келганлар. Шу йили ноябрь ойида Москвада тасодифан тўпланган Туркистон, Бухоро, Бошқирдистон ва Қозоғистон вакиллари ягона социалистик фирқа тузишга келишиб, унинг 12 бандлик дастурини туздилар. Бирок 1920 йил баҳорига келиб Россия Комфирқаси МКсининг миллий социалистик фирқаларга, улар Интернационалга аъзо бўлсалар-да, ошқора фаолият юритишга йўл қўймаслигини эълон қилди. Бунга Туркистон мусулмон комфирқаси ва унинг юқори органи РКП (б) Мусбюросининг тақдири ҳам мисол бўла олади.

¹ Закий Валидий Тўғон. Хотирапар. «Шарқ юлдузи», 1993 йил, 9-сон, 163-бет

Шундан сўнг июль ойида бу фирқа ташкилотчилари йиғилиб, Интернационалдан холи ўз мустақил социалистик фиркаларини тузишга қарор қилдилар. Бўлажак фирканинг ташкилий қўмитаси аъзолари 1920 йил сентябрда Бокуда Шарк халқлари курултойи чақирилиши муносабати билан учрашиш имкониятига эга бўлдилар. Уларнинг орасида А.З.Валидийнинг ёзишича, ўша пайтда номлари тилга олинмиши мумкин бўлмаганлардан ташқари унинг ўзи ва Жонузоқов бўлган. Тахминсиз айтиш мумкинки, ташкилий қўмигага ўша пайтда Бокуда бўлган Мунаввар қори, Т.Рискулов ва бошқа Туркистон, Бухоро, Хоразм вакиллари ҳам кирган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Улар ўша ернинг ўзидаёқ, олдинги 12 банд асосида 27 бандлик фирқа дастури лойиҳасини ишлаб чиқдилар.

1921 йил 7-10 январда Бухорода ташкилий қўмига ўз йиғилишини ўтказди. Бу гал унинг таркибига Жонузоқов ўрнига Бухоро шўролар жумхуриятининг харбий ноизи Абдулхамид Орипов кирган эди.

Шу йиғилишда фирқа «Туркистон социалистлари тўдаси», қисқача «Тўда», яъни «Туркистон социалистлари гуруҳи ёки тўгараги» деб номланади¹.

1921 йилнинг 15-18 апрель кунлари Бухорода «Тўда»нинг кенгайтирилган кенгаши чақирилди. Унда А.З.Валидий ва А.Орипов ҳамда Қозоғистон, Хива ижтимоий-ётчилари вакиллари катнашдилар. Улар бу йиғилишда 27 бандлик дастурни 9 бандга келтириб ихчамлаштирдилар.

Нихоят «Тўда» партияси кенгаши 1926 йил баҳорида йиғилиб, уни «Туркистон социалистик «Эрк» фирқаси деб номлади.

Афсуски, ҳозирча бу фирқа ташкилотчилари ва аъзолари ҳақида тўлароқ маълумот йўқ. Фақат юқорида кўрсатилганидек, А.З.Валидий, Жонузоқов, А.Ориповнинг номлари аниқ. Шунингдек, Туркистон социалистик «Эрк» фирқасининг ўша

¹ Программные документы мусульманских политических партий. 1917-1920 гг. Оксфорд, 1985, стр. 107.

9 бандлик дастури тошилган. Дастурни А.З.Валидий 1926 йилда Прагада рус тилида чоп эттирди. Унда фирканинг асосий вазифалари назарий жиҳатдан асосланган. Дастурнинг «Назарий қисмида Туркистонда ишчилар синфи» ўз синфий манфаатларини маҳаллий ва хорижий эксплуататорлардан ҳимоя қилиши», бу вазифани мустақил фиркага уюшган ҳолдагина амалга ошириши мумкинлиги кўрсатилган. Айни пайтда унинг меҳнаткаш деҳқонлар билан мустаҳкам иттифокда бўлиши ҳам алоҳида қайд қилинган.

Мазакур қисмда ҳар томонлама исботланган энг муҳим масалалар каторида рус салтанатининг асли мақсадлари қуйидагилардан иборат эканлиги ҳам кўрсатилган эди: руслаштириш, ўлкани туб рус ерига айлаштириш, Россиядан кўчириб келтирилганлар сонини кўпайтириш, маҳаллий халқларни кириб ташлаш, завод ва фабрикаларнинг фақат руслар яшайдиган ерларда қурилиши ва хоказо. Шунингдек, дастурда пахта ерли халқларни қул қилиш воситасига айлан-тирилганлиги, маҳаллий халқларнинг донга бўлган эҳтиёжининг кондирилиши тўла-тўқис Россияга боғлаб қўйилганлиги, 1917-1918 йилларда Туркистонда 2 миллионча халқ очликдан кириб кетганлиги ва бошқалар кўрсатиб ўтилган эди.

Дастурнинг назарий қисмида яна Ўрта Осиё Ҳиндистон, Эрон ва Хитой билан темир йўллар орқали боғланган тақдирдагина Россия темир йўллари монополиясидан озод бўлишига, Туркистоннинг иқтисодий жиҳатдан юксалиши унинг сиёсий мустақиллиги билан боғлиқ эканлигига алоҳида урғу берилди.

«Эрк» партияси РКП(б) МҚсининг маҳаллий мусулмон коммунистик фиркаларига қарши олиб борган сиёсатига жавобан ташкил этилди. Унинг дастури ҳам шунга асосланди.

Дастурнинг мазмунидан маълумки, бу фирка 1919 йил Ленин Москвада ташкил этган III Коммунистик интернационалга қарама-қарши 1923 йилда Гамбургда ташкил топган Социалистик Ишчи Интернационалга эрганган ва унга аъзо бўлиб кирмоқчи бўлган. «Эрк» фирқасининг аъзолари жадидларнинг маълум бир гуруҳидан иборат бўлгани аниқ. Аммо

уларнинг юқорида номлари келтирилган уч кишидан бошқаларининг исми-шарифлари ҳозирча аниқ эмас. «Эрк»нинг асосий ва бош мақсади социализм қуришдан иборат бўлган. Бу вазифани амалга оширишда ишчилар синфи етакчи куч бўлиши қайд этилади. Лекин унинг дастурида биринчи навбатда миллий манфаат, урф-одат ва шарт-шароит ҳисобга олинганлиги диққатга сазовордир. Энг муҳими, унда Туркистоннинг ҳар томонлама: сиёсий, иқтисодий ва миллий мустақил бўлишига катта ўрин берилганлигидир.

Туркистон социалистик «Эрк» фиркаси дастурида белгиланган асосий вазифалар ҳозир фақат тарихий эмас, балки амалий жиҳатдан ҳам маълум қимматга эга. Уларнинг асосий мазмуни қуйидагилардан иборат:

1. Иқтисодиёт масаласи: ер, сув ва ўрмонлар, тоғ саноати, ер ости бойликлари ва темир йўллар национализация қилиниб, фақат Туркистон ҳукумати тасарруфида бўлади. Қишлоқ хўжалиги индустлаштирилади. Рус аҳолисининг Туркистонга кўчириб келтирилишига барҳам берилади, кооперациянинг ҳамма турлари ривожлантирилади, давлат кредит банклари ташкил этилади; аста-секин замонавий шаҳарлар қурилади, эски шаҳарлар овруповий тартибда қайта қурилади, шаҳарларда канализация, сув ўтказиш, алоқа ва ҳаракат воситалари (транспорт) тармоқлари жорий қилинади. Шулар асосида шаҳарларнинг «эски» ва «янги» қисмларга бўлинишига барҳам берилади.

2. Ишчилар масаласи. Туркистонда ишчи ташкилоти ва кассаси, касаба уюшмаларини ташкил этиш; мактаб ва курсларда маҳаллий малакали ишчиларни тайёрлаш; ишчилар мамлакатни қулликка солувчи «ташкilotчилар» ва «инспекторлар»нинг ёрдамсиз Туркистоннинг ҳақиқий эгаси бўлиши керак.

3. «Эрк» партияси Туркистоннинг тўла мустақил бўлиши, халқаро майдонда ўз ўрнига эга бўлиши учун курашади.

4. Туркистоннинг давлат бошқарув тизими империалистларнинг ташқи аралашувидан озод бўлган ҳолда ташкил этилади. Бу парламент, яширин сайловларга асосланади.

5. Миллий армияни ташкил этиш, умум мажбурий ҳарбий хизматни жорий қилиш.

6. Миллий масала миллатларнинг катта ва кичиклигидан қатъи назар тўла тенглик асосида ҳал қилинади.

7. Халқ маорифининг барча имкониятларини аҳолининг моддий ва маънавий тараққиётига хизмат қилдириш, ўрта асрча маданият ўрнига янги демократик халқ маданиятини яратиш, текин меҳнат мактаблари ва бошланғич таълимни жорий қилиш, туркистонликларни Оврупа маданияти, молия, ишлаб чиқариш ва техника билими, темир йўл, телеграф, телефон, трамвай, электр қурилишлари билан таништирини.

8. Диний масалада тўла виждон эркинлигига риоя қилиш, дин ҳар бир фуқаронинг ўз иши бўлиши. Ҳукумат дин Туркистоннинг миллий мустақиллик ва тараққиёт душманлари қўлида қурол бўлишига йўл қўймаслиги керак.

9. «Эрк» ишонадики, мустамлака меҳнатқашларининг капитализм ва империализмга қарши кураши фақат халқаро ҳамкорлик бўлганидагина ўз мақсадига эришади. Шунинг учун ҳам у кулликка маҳкум бўлган халқларнинг курашини тўғри йўлга солувчи, ўзаро ҳамкорлигини таъминлай олувчи Социалистик Интернационалга кирди¹.

Бу дастур А.З.Валидийнинг ёзишича, унинг «Турк халқи тарихи» китобининг 411-414 бетларида босилган².

«Жадид тараққийпарварлар фиркаси»

Яширин фирқалардан яна бири «Жадид тараққийпарварлар фиркаси»дир. Бу фирқа А.З.Валидий Тўғоннинг ёзишича, миллий радикал фирқа бўлган. У асосан ноинқилобий йўл - социал-демократик ислохотчилик йўлидан борган.

¹ 1923 йилда Гамбургда ленинча III Коммунистик Интернационалга қарама-қарши Берн интернационали ва икки яриминчи Интернационалнинг бирлашиши асосида ташкил топган Социалистик ишчи Интернационал назарда тутилмақда. Унинг асосий ғояси ноинқилобий социал ислохотчилик, антикоммунизм, анти-советизм бўлган. 2-жаҳон уруши бошлангач, ўз фаолиятини тугатган.

² Закии Валидий Тўғон. Хотиралар. Шарқ, юлдузи. 1993.7-8-сон, 176-бет.

Бу фирка хакида ҳам ҳозирча тўла маълумотлар йўқ. Унинг фақат Закий Валидий ёзган 19 бандлик дастури сақланиб қолган.

Жадидларнинг бу миллий радикал фирқасининг асосий мақсади Туркистонни озод ва мустақил кўришдан иборат эди. Бу вазифани амалга ошириш учун «Эрк» социалистик фирқаси ишчилар синфини асосий куч ҳисоблаб, синфий курашдан келиб чиқадиган социал инқилобга суяшган бўлса, жадид тараққийпарварлари фирқаси юқорида кўрсатилганидек ноинқилобий йўлни таплади. Бундан ташқари жадид радикал фирқаси «Эрк» социалистлари каби комфирка дастурига асосланган дастур тузиб, халқаро ишчилар уюшмаси - Социалистик Ишчи Интернационал ёрдамига умид боғламайди. У маҳаллий имконият ва шароитлар ҳамда миллий хусусиятларни ҳисобга олиб, ўз мустақил йўлини амалга оширомоқчи бўлган. Дастурда кўрсатилишича, у Туркистонни озод ва мустақил қилиш учун «хукуматни миллийлаштириш, миллат-тил, дин, маданият, адабиёт, урф-одат бирлигига асослангани.

Бу иккала фирка дастурларида эътибор берилган масалалар мажмуи ва уларнинг ечимидан кутилган мақсадлар бир хил. Бирок шундай бўлса-да, миллий радикал жадид фирқаси дастурига кирган 19 моддадаги баъзи бир масалалар куйидагича ўзига хос миллийлик ва аниқ амалий характерга ҳам эга эди. Унинг қисқача мазмуни куйидагилардан иборат:

1. Миллий маданиятга эга бўлиб, мустақил миллат сифатида яшаш ҳаётининг асоси бўлиши керак. Бу эса барча миллатларнинг идеали. Мақсадимиз Туркистонни мустақил этиб, хукуматни ҳам миллий қилиш. Миллат тил, дин, маданият, адабиёт, урф-одат бирлигига асосланади.

2. Озод Туркистонда давлат формаси ва идораси Жумхурият бўлиб, ҳокимият асосини демократик йўл билан сайланган миллат мажлиси ёки вилоят, шаҳарларда вилоят ҳамда шаҳар мажлислари (земство) ташкил қилади.

3. Марказий ҳукумат аъзолари, миллат мажлисининг розилигига кўра, жумхурият раиси томонида вилоятлардаги вакиллар марказий ҳукумат тарафидан тайинланажак. Вилоят

ва шаҳар идорат мажлисларини раислари шу мажлиснинг ўзида сайланиб қўйилажак. Миллат мажлиси, жумҳурият раиси, вилоят мажлисларини сайлаш тартиби мустақил Туркистоннинг биринчи курултойи томонидан белгиланажак.

4. Туркистонда турк бўлмаган озчилик ҳам маданий ҳуқуқлардан фойдаланажак. Туркий халқлар Туркистон маданиятини кучли равишда яшнатиш учун барча чораларни кўришлари керак.

5. Туркистон миллий ҳукумати Туркистон миллий аскарига таянажак, ҳарбий хизмат мажбурий.

6. Ички осойишталикни сақлаш учун вилоят идоралари жойларда полиция ташкил қилади ва бу уюшма мамлакатнинг миллий ҳуқуқли уюшмаларига боғлиқ бўлажак.

7. Мамлакатда виждон эркинлиги тўла таъминланажак. Диний ибодат ва урф-одатни эркин равишда бошқариш давлат йўли билан таъминланажак. Мамлакатда бошқа дин миссионерларининг иш олиб боришларига рухсат берилмайди.

8. Матбуот ва нашриёт хуррияти ҳамда шахс эркинлиги давлатнинг асосий қонунлари тарафидан таъмин этилажак.

9. Мамлакатнинг асосий солиғи қиримга қараб олинажак. Меросдан ҳам солиқ олинажак. Туркистонда эски замонларда қолган ҳар хил олик-солиқлар бекор қилинажак.

10. Ер масаласида асос - ернинг, ер ости ва ер усти бойликларининг, ўрмоннинг, ҳавзанинг давлат мулкига ўтиши, ер деҳқонларга (кишлоқ крестянларига) хусусий мулк қилиб берилажак.

11. Алоҳида шахслар ўзаро келишиб, ер ва сув сотиш масаласини ҳал этмаяжак. Бундай иш давлат воситасида бошқарилажак. Ер бериш ҳуқуқи маҳалла шартларига кўра қонун асосида белгиланажак.

12. Туркистоннинг озодлиги иқтисодий мустақиллик асосидагина амалга оширилур. Шунинг учун Туркистон бошқа қўшни давлатлар билан иқтисодий муносабатларнинг ҳозирги замон формаси асосида оёкка туриб, тобора ривожланиб боришни таъмин қилишга ҳаракат қилажак.

13. Туркистонда ер масаласининг асоси - сув. Шунинг учун миллатнинг барча кучи халқни сув билан таъминлаб, турмушни яхшилашга сарфланажак. Сув идораси ишларини тартибга солишга катта аҳамият берилажак.

14. Туркистонда, аввало, қозоқ, қирғиз, туркман халқларидаги энг муҳим масала - кўчманчи халқларнинг ўт-роқ ҳаётга ўтиши. Бу масала катта-катта сувлик воҳалар ёқаларида, янги юқори воҳалар ёқаларида янги катта қурилишлар қилиш йўли билан ҳал этилажак. Туркистонда туркий халқлардан ҳамда мусулмонлардан бошқа кўчиб келувчилар қабул этилмаяжак.

15. Туркистонда ишчилар масаласи бу мамлакатдаги миллий саноатнинг ўсишига боғлиқ. Ишсизларнинг иш шартлари, иш соати, болаларнинг ва хотинларнинг иш шартлари, страхование ва бошқа масалалар илғор мамлакатлардаги йўллар бўйича тартибга солинажак.

16. Юстиция масаласида тўла мустақиллик ва ҳар қим учун тенг ҳуқуқлилиқ. Дини ва дунёқараши қандай бўлишидан қатъи назар ҳар бир киши ҳозирги замон қонунлари ҳимояси билан таъмин этилажак.

17. Маориф соҳасида, тўлиқсиз бошланғич таълим олиш имкониятлари яратилажак. Мамлакатнинг ўз граждандари, давлат манфаатларига қарши келмаган ҳолда хусусий мактаблар очишга ҳуқуқли.

18. Туркистонда, энг аввало, профессионал мактаблар йўлга қўйилажак. Оврупага ўқувчилар юборишга аҳамият берилажак.

19. Қадимий маданият ўчоғи бўлган Туркистонда асрлар мобайнида юзага келган маданият ёдгорликлари ҳимоя остига олинажак ва улар миллий маданиятнинг ўсишига хизмат этажак.¹

Жадид тараккийпарварлар фирқаси мазкур дастур асосида шўролар қизил салтанати даврида миллий истиқлол, эрк ва

¹ Закий Валидий Тўғон. Хотирапар. Шарқ юлдузи. 1993 йил, 7-8-сон. 176-177-бетлар.

озодлик учун катта ижтимоий-сиёсий куч сифатида курашди. Аммо комфирқа раҳнамолигида шўролар ҳукумати бошқа сиёсий фирқалар қаторида жадид тараққийпарварларига ҳам йўл бермади.

Шундай қилиб, биз 1917-1934 йилларда Туркистонда миллий истиқлол ва озодлик учун курашни ўз олдига бош мақсад қилиб қўйган сиёсий фирқалар ва ташкилотларнинг айримлари тўғрисида қисқача фикр юритдик. Чунки уларнинг кенг қамровли фаолиятлари хали етарлича ўрганилмаган. Аммо бу фирқа ва ташкилотларнинг юқорида баён қилинган қисқача бўлса-да босиб ўтган тарихий тараққиёт йўли ва сиёсий кураш тажрибалари мустақил ривожланиш йўлидан бораётган Ўзбекистон ва унинг фуқаролари учун намуна ва сабоқ мактабидир.

Истиқлол учун, миллий озодлик учун кураш олиб борган фирқа ва ташкилотлар жуда оғир шароитда фаолият кўрсатдилар. Чунки Туркистонни ўзининг темир панжалари остида сақлашни бош мақсад қилиб қўйган шўролар Россияси бу фирқа ва ташкилотларнинг эркин фаолиятига йўл бермас эди. Шундай бўлса-да миллий истиқлол, эрк ва озодлик фидойилари бор куч ва имкониятларини ишга солиб, маккор ва даҳшатли куч бўлган шўролар билан тенгсиз жангда олишдилар, мағлубиятга учрадилар, аммо таслим бўлмадилар. Миллий истиқлол учун кураш фирқа ва ташкилотлари мағлубиятининг сабаблари нималардан иборат? Улар асосан қуйидагилардир:

Биринчидан, юқорида таъкидлангани сингари 1917-1934 йилларда Туркистонда «Шўрои исломия», «Шўрои уламо», «Иттиҳоди тараққий», «Миллий иттиҳод», «Бирлик», «Миллий истиқлол», «Туркистон миллий бирлиги», «Эрк», «Жадид тараққийпарварлари» ва бошқа сиёсий фирқа ҳамда ташкилотлар фаолият кўрсатдилар. Аммо уларнинг бирортаси ҳам оммани, халқни кенг қамровли равишда ўз орқасидан эргаштира оладиган том маънодаги халқчил сиёсий фирқага айлана олмади. Бу эса Туркистон ўлкаси халқларининг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тараққиётнинг қуйи босқичида бўлганлиги билан характерланади.

Мустамлака асоратида бўлган ўлка халқлари онгида мустамлакачи золимларга қарши бир ёқадан бош чиқариб ягона жабҳа бўлиб кураш олиб бориш зарурлиги тушунчаси, миллий онг ва миллий виждон тушунчалари тўла шаклланмаган эди. Уларда умуммиллий манфаатдан кўра шахсий манфаат - «ўзингни бил, ўзгани кўй» тушунчаси устунрок даражада ривож топган эди. Ўлка халқлари дунёкарапида бир ёқадан бош чиқариб, ягона сиёсий ташкилотга уюшиб кураш олиб борилмаса, миллий мустақилликка ҳам, озодлик ва ҳурликка ҳам эришиб бўлмаслиги тўғрисидаги ғоялар уйғонмаган эди.

Иккинчидан, Туркистон ўлкасидаги сиёсий фирқа ва ташкилотлар аъзоларида шўролар ва большевойлар сингари тажрибали ва пихини ёрган ракибга қарши тенгма-тенг кураш олиб бориш учун тарихий тажриба етишмас эди, улар хали ёш ва эндигина тетапоя қилиб кураш майдонига чиқиб келаётган эдилар. Ва аксинча, ракиб куч бўлган комфирка ва шўролар ҳукумати ташкилий ва маъмурий жихатдан уюшган, давлат машинасига эга бўлишдан ташқари мафкуравий курашнинг узоқ йиллик тарихий тажрибасидан сабоқ олган куч эди.

Учинчидан, Туркистон ўлкасида фаолият кўрсатган сиёсий ташкилотларда ҳаракат бирлиги йўқ эди. Уларнинг деярлик ҳаммасининг бош мақсади миллий истиқлол, эрк ва озодлик учун кураш бўлса-да, арзимаган ва иккинчи даражали масалалардаги фарқлар ва келишмовчиликлар туфайли бир-бирларига тош отар эдилар ва бир-бирларининг юзларига лой чаплаб бадном қилар эдилар. Улар бош мақсадга эришиш йўлида курашнинг турли усулларидан фойдаланиш, тактик маҳорат ишлатиш, курашни давр ва шароит талаблари асосида босқичма-босқич олиб бориш малакаларини эгалламаган эдилар. Бунинг оқибатида ўртада бўлиниш пайдо бўлар ва миллий истиқлол учун кураш жабҳаси кучсизланар эди. Бундай ҳолатдан эса мустамлакачи шўролар усталик билан фойдаландилар.

13-§. ТУРКИСТОНДА МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛЧИЛИК ХАРАКАТИНИНГ ЕНГИЛИШИ, САБАБЛАРИ ВА САБОҚЛАРИ

Туркистон ўлкаси халқларининг миллий истиқлол, эрк ва озодлик учун кураши 16 йил давом этди. Шўролар беҳисоб, дахшатли қирғинлар эвазига фақат 1935 йилга келиб мамлакатимиз жасур ватанпарварларининг қаршилигини синдира олди. Улар Туркистонда ўз мустамлакачилик тартиб-қоидаларини ўрнатдилар. Туркистон шўро республикаси халқ комиссарлари шўроси раиси Абдулла Раҳимбоевнинг қуйидаги сўзлари бу фикрга янада ойдинлик киритади. «Россия босмачилик ҳаракатини 1935 йилда ўртадан йўқ қилди»¹. Аммо бундан Туркистон ўлкаси халқларининг шўролар истибодига қарши миллий истиқлол, эрк ва озодлик учун курашлари 1935 йилдан кейин батамом барҳам еди ва тўхтаб қолди, деган хулоса келиб чиқмайди. Миллий мустақилликка, эрк ва озодликка ташна бўлган мамлакатимиз халқлари кейинчалик ҳам босқинчи шўролар салтанатига қарши курашни тўхтатмадилар. Бу кураш 1991 йил августга қадар гоҳ ошқора ва гоҳ пинҳона давом этди.

1917-1934 йиллар мобайнида олиб борилган истиқлолчилик, эрк ва озодлик курашининг енгиллиги ва мағлубиятга учрашининг сабаблари асосан қуйидагилардир:

1. Туркистон ўлкаси халқлари истиқлол учун, эрк ва миллий озодлик учун дунёдаги энг катта ва қудратли мустамлакачи давлат бўлган шўролар Россиясига қарши жанг қилдилар. Бу давлат ўзининг шаклланган ва кучли давлат бошқарув механизмига, қудратли ва мунтазам қизил армияга эга эди. Ватандошимиз тарихчи Боймирза Ҳайит сўзларига қараганда: «Қизил Армия босмачиликка қарши танклар, самолётлар, тўплар ва газ ишлатди. Ҳатто чўллардаги баъзи жарликлар заҳарланди»².

2. Туркистон ўлкаси Россиянинг мустамлакаси эди. Туркистоннинг бир бўлаги ҳисобланган Бухоро амирлиги ва Хива

¹ «Эрк» газетаси, 1990 йил 1 октябрь, 19-сон.

² Ўша манба.

хонлиги расман мустақил давлатлар бўлса-да амалда батамом Россияга қарам ва ярим мустамлақа бўлган. Ўлка умуман олганда, ҳар жиҳатдан, хусусан иқтисодий томондан кам тараққий этган бўлиб, Россия измида эди. Шу боисдан бутун Туркистон ўлкаси ягона жабҳа бўлиб, душманга қарши курашга отлана олмади.

3. Бухоро амирлиги ва Хива хонлигида халқ оммаси ғоятда оғир ва қийин социал-иқтисодий шароитларда яшар, зулм-зўравонлик кучли эди. Халқнинг аксарият кўпчилиги амир ва хон сиёсатидан норози эди. Шу боис шўроларнинг мустамлакачилик зулми ва истибдодига қарши Туркистон халқлари курашга отланган бир пайтда Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидаги фуқароларнинг бир қисми амир ва хонга қарши бўлдилар, миллий душманимиз - шўролар Россиясидан ёрдам ва мадад кутдилар, ўз келажак тақдирларини унга боғладилар. Натижада амир ва хон ҳокимияти кучсизланди, у ёлғизланиб қолди ва душманга қаршилик кўрсатишда ожизлик қилди. Кейинчалик бу хатони англаб етганларида эса кеч бўлган эди.

4. Миллий истиқлол жангчилари тарқок ҳаракат қилдилар ва улар ҳар хил кураш йўлларини танладилар. Бухоро амири Саид Олимхон ва Хива ҳукмдори Жунайидхон алоҳида-алоҳида фаолият кўрсатдилар. Истиқлолчилар ўз ҳолича, халқнинг кўпчилигини ўз орқасидан эргаштирган қўрбошилар ўз ҳолича алоҳида мустақиллик учун кураш олиб бордилар. Ўз ота юртини шўролар мустамлакачилигидан озод қилиш учун қардошларча ёрдам бериш ниятида бу ерга келган Анвар пошшога амир Олимхон билан Иброҳимбек Лақай ҳокимият ва давлат таллашиб ёмон кўз билан қарадилар, ҳатто маълум бир муддатда уни қамоқда ҳам сақладилар. Хуллас, миллий душманга қарши ягона миллий кураш жабҳасининг бўлмаганлиги шўроларга қўл келди.

5. Шўролар Россияси томонидан давлат йўли билан ҳар жиҳатдан яхши таъминланган, яхши қурулланган мунтазам қизил армияга қарши давлат томонидан қўллаб-қувватланмаган, ягона марказий қўмондонликка эга бўлмаган,

оддий куруллар билан ҳам ёмон таъминланган, ҳарбий-тарбиявий ўқув машқи кўрмаган ва тарқок истиклолчи мужоҳидлар жанг қилдилар. Бу жангчиларнинг битта устунлик томонлари бор эди, бу маънавий устунликдир. Улар мустақиллик, эрк ва озодлик учун, адолат ва ҳақиқат тантанаси учун муқаддас жанг қилаётганликларини яхши билар эдилар.

6. Мустақиллик, эрк ва озодлик учун жанг қилган мужоҳидлар иқтисодий жиҳатдан ҳам ёмон таъминланган эдилар. Уларда оддий кундалик турмуш учун зарур бўлган озиқ-овқат, кийим-кечак ва дори-дармонлар ҳам етишмас эди.

7. Шўроларнинг тарғибот ва ташвиқотларига алданиб, улар томонига ўтганлар, юртга ва миллатга хиёнат қилиб, большевикларга сотилганлар ҳам бўлди. Бундай фуқароларнинг тарих ва миллат олдида, ўз авлод-аждодлари олдида юзлари абадул-абад қол-қорадир.

8. Шўролар босқинига қарши курашда истиклолчилар мағлубиятининг ташқи сабаблари ҳам бор. Аввало, Туркистон ўлкаси халқларининг Россиядек улкан мустамлакачи давлатга қарши курашида бевосита ёрдам кўрсатадиган ва жони ачийдиган қудратли бир мусулмон давлати бўлмади. Афғонистон бир оз мадад кўрсатган бўлса-да, бу етарли эмас эди. Чунки унинг ўзи ночор эди. Ўз ички ва ташқи муаммолари билан банд бўлган Туркия ҳам бу масалага эътиборсиз қаради.

Биринчи жаҳон уруши муаммоларидан ўзини хали ўнглаб ололмаган Европанинг ривожланган мамлакатлари ҳам Туркистон масаласи билан унчалик қизиқмадилар. Фақат Буюк Британия 1918 йил 13 август куни ўз армиясини Хазар вилоятига киритди. Аммо 1919 йил 5 апрелда Ашхобод шаҳридаги идораси бу ерни тарк этди ва иш шу билан яқун топди. Натижада оч бўрилар химоясиз қолган қўтонда қўйларни қийратгани сингари шафқатсиз шўро қизил аскарлари ҳам Туркистон аҳолисини шафқатсиз қирғин қилдилар. Жами бўлиб Ватан истиклоли учун курашда 5 миллион 600 минг киши

шаҳид бўлди, чет элларда муҳожирлик азобини тортди, Сибир сургунларида ҳалок бўлди ва майиб-мажруҳ бўлиб колди¹.

1917-1934 йиллардаги миллий истиқлол ва озодлик учун мустамлакачи ва босқинчи шўролар салтанатига қарши олиб борилган қонли муҳорабада ватан фидойилари мағлубиятга учраган бўлсалар-да, у мамлакат фуқароларига катта ҳаётий сабоқ берди. Бу сабоқ қуйидагилардан иборатдир: **Биринчи сабоқ** шуки, ҳар қандай миллат ва халқ тарихий тараққиётининг асоси, унинг жаҳон цивилизациясидан муносиб ўрин олишининг, жаҳон ҳамжамиятининг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлишининг шарт, мазкур халқнинг инсоният тарихи давомида яратилган барча моддий ва маънавий неъматлардан баҳраманд бўлиб, тўқ-фаровон ва бахтли яшашининг кафолати - миллий мустақилликдир. Аммо миллий мустақилликни қўлга қурол олиб, керак бўлса қон кечиб, жондан кечиб курашиб қўлга киритмоқ лозим.

Иккинчи сабоқ шундан иборатки, миллий мустақилликка миллий бирликсиз эришиб бўлмайди. Миллий чекланганлик ва маҳаллийчилик, шахсий манфаатни ёки гуруҳ манфаатини миллий манфаатдан устун қўйиш миллий мустақиллик йўлидаги энг асосий ғовлардандир. Айниқса Ватан тақдири, миллий мустақиллик тақдири ҳал бўлаётган ҳаёт-мамонт кураши дамларида миллат ҳамдард ва якмушт бўлмоғи лозим. Бундай қалтис пайтда турли сиёсий партиялар, ташкилотлар, оқимлар ва шахслар ҳар хил муаммоларни, назарий ғояларни, шахсий гина ва адоватларни рўқач қилиб, миллий бирликка раҳна солсалар ёки унга путур етказсалар, бу миллат, Ватан ва келажак авлодлар олдида ҳеч унутилмас ва кечирилмас гуноҳдир. Бу миллий гумроҳлик. Буни 1917-1934 йиллардаги кураш тажрибаси очиқ кўрсатди.

Учинчи сабоқ яна шуки, энг катта ва мутлақо кечириб бўлмайдиган жинойят - миллатга, Ватанга сотқинлик ва хиёнатдир. Бундай шахслар доимо олий жазога лойиқдирлар.

¹ Шамсутдинов Р. Тарихий меросимизга бир назар.-Андижон, Мерос, 1994, 143-бет.

Тўртинчи ва энг асосий сабоқ шундан иборатки, Ватан озодлиги ва миллий мустақиллик йўлида жон бериб жон олган ҳақиқий ватанпарварларнинг, миллий қаҳрамонларнинг, халқнинг мард ва жасур ўғлонларининг номлари Ватан тарихининг зарварақларида олтин сатрлар билан ёзилади, улар миллатнинг ифтихори сифатида келажак авлодларимиз, ўғил-қизларимизни янгидан-янги зафарларга чорлайверадилар. Уларнинг номлари абадий ва ўчмасдир.

4-боб. Ўзбекистонда 1920-1930 йиллардаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаёт

1-§. ЎРТА ОСИЁ РЕСПУБЛИКАЛАРИДА ШҶРОЛАРНИНГ XX АСР 20-30-ЙИЛЛАРИДА ЮРИТГАН МУСТАМЛАКАЧИЛИК СИЁСАТИ, УНИНГ МОҲИАТИ ВА МАҚСАДЛАРИ

Октябрь тўнтарыши туфайли ҳокимиятни эгаллаб олган шўролар ҳукумати Ўрта Осиё ҳудудларида мустамлакачилик тартиб-қоидаларини мустаҳкам пойдевор асосида қуриш учун икки хил кураш йўлини танлаб олганлиги ўтган мавзуларда таъкидланди. Биринчи йўл - истиклолга, миллий озодликка отланган туб ерли мусулмон аҳолини зўрлик билан, куч билан бостириш йўли. Бу йўлни шўролар яхши қуролланган қизил армия воситасида амалга оширди. Бу йўл 30-йилларнинг ўрталаригача давом эттирилди.

Иккинчи йўл мафқуравий жабҳада олиб борилди. Бунда шўролар ҳукумати ва комфирка кенг меҳнаткашлар оммасининг онгига ғоявий-сиёсий ва мафқуравий воситалар ёрдамида таъсир кўрсатиш йўлидан борди. Бу йўлни амалга ошириш пияти билан шўролар ҳукумати ўзида бор бўлган барча имконият ҳамда воситаларни ишга солиб, Туркистонни РСФСР таркибидаги мухтор жумҳуриятга айлантирди, Хоразм ва Бухоро халқ шўро жумҳуриятларини тузди, Туркистон, Хоразм ва Бухоро комфиркаларини ташкил этди, касаба уюшмалари, комсомол, пионер ва шунинг сингари бошқа жамоат ташкилотларини шакллантирди. Ана шу жуда катта куч воситасида халқ оммаси онгига шўролар ва комфирка раҳнамолигида амалга оширилажак «халқчил» ва дунёда «энг адолатли ва демократик» социалистик, коммунистик тузумнинг афзалликларини тўхтовсиз сингдириб борилди.

Шўролар ва комфирка юритган бу сиёсатнинг марказида «дунёда энг адолатли ва бирдан-бир тўғри бўлган ленинча миллий сиёсат» турарди. Бу сиёсатнинг бош талаби «миллатларнинг то миллий мустакил давлат бўлиб ажралиб чиқишига қадар ўз тақдирини ўзи белгилаши»дан иборат ниҳоятда жозибдор ғоядир. Аммо миллий масалада большевойлар дастурида илгари сурилган бу бош ғоя фақат декларатив характерга эга бўлиб, амалга ошмайдиган курук саробдан иборат эди.

Шўролар ҳукумати ва комфирка амалга ошмайдиган ва ширин ҳаёлдан иборат «социализм ва коммунизм» ҳақидаги дастур, шиор ва чакириқлар асосида амалда чор Россиясига нисбатан ҳам аянчлироқ ва даҳшатлироқ мустамлақачилик сиёсатини олиб борди. Бу сиёсат «коммунистик фирканинг ленинча миллий сиёсати» деб аталмиш баландпарвоз, ҳавон ва ғирт ёлғон, фақат тарғибот ва ташвиқотдан иборат ғоялар ва қарашларда кўкларга кўтариб мақталди. Ленинча миллий сиёсат қобилига ўраб, Ўзбекистонда амалга оширилган мустамлақачилик сиёсатининг мақсадлари нималардан иборат эди? деган қонуний савол туғилади. Улар асосан қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, сиёсий соҳада Туркистонни миллий жиҳатдан парчалаб ташлаш, ўлканинг миллий мустакил давлат сифатида шаклланиши ва оёққа туриши имкониятини абадул-абад йўқ қилиш, ҳудудий жиҳатдан уни Россия Федерациясининг ажралмас таркибий қисмига айлантириши.

Иккинчидан, маънавий-мафкуравий соҳада ўлкада «шаклан миллий, мазмунан социалистик» маданият шиори асосида амалда руслаштириш сиёсати олиб борилиши ва келажакда бу сиёсат ўлкадаги туб ерли аҳолининг «великоруслар» билан қўшилиб, ассимиляциялашиб кетишига хизмат қилмоғи керак эди.

Шўро ҳукумати ва комфирка ўзининг бу стратегик бош дастурий мақсадини жуда усталик, эҳтиёткорлик ва айёрлик билан режали равишда, аммо оғинмай амалга оширди. У ўз фаолиятида мустамлақа асоратида яшаётган миллатларда пубҳа уйғотмаслик мақсадида миллий масалада иккита асосий

хавф бор: бири - улуф давлатчилик (великорус) шовинизми ва иккинчиси - маҳаллий миллатчилик деган ақидага амал қилди. Комфирка миллатчиликнинг қайси бири хавфли: улуф давлатчилик шовинизмими ёки маҳаллий миллатчиликми? деган саволга миллатчиликнинг қайси бирига қарши кураш сусайтирилган бўлса, ўшаниси хавфли, деб эълон қилди. Амалий фаолиятда эса шўролар тарихида улуф давлатчилик шовинизми касалига мубтало бўлган ва у билан заҳарланган, ушбу касаллик туфайли Туркистонда туб ерли аҳолини сонсиз-ҳисобсиз даҳшатли қирғинлар қилган, шаҳар ва кишлоқларни ёндириб, қулини кўкка совурган «улуф оғалар»дан бирортасига бирор бир кескин чора қўрилган эмас. Ҳолбуки, ҳар қандай маҳаллий миллатчилик улуф давлатчилик шовинизми ва мустамлакачилик сиёсатининг акс-садосидир. Бу нарсага ажабланишнинг ҳожати йўқ. Чунки ўзининг қонуний ва адолатли миллий ҳақ-ҳуқуқини талаб қилган маҳаллий миллат вакиллари дарҳол миллатчи сифатида йўқ қилиб борилди. Бунга Туркистон ўлкаси халқлари истиқлол учун ва миллий-озодлик учун кураш йилларида ўз тажрибаларида тўла ишонч ҳосил қилдилар.

1921 йил 8-16 мартда Москвада РКП(б)нинг X қурултойи бўлиб ўтди. Қурултой миллий масала бўйича қабул қилган қарорида комфиркага қарши иккита оғмачилик борлигини кўрсатди: улуф давлатчилик шовинизми ва маҳаллий миллатчилик. Ҳолбуки бу пайтда Туркистонда миллий истиқлол, эрк ва озодлик деб минг-минглаб туб ерли аҳоли қизил аскарларнинг шафқатсизларча босқини туфайли қурбон бўлаётган эди. Шўролар ҳукумати ва комфирка мустақиллик, эрк ва озодлик учун келгинди босқинчи қизил аскарларга қарши адолатли курашга отланган маҳаллий туб ерли ватанпарварларни «босмачи» деб атади, қизил аскарларни эса «ҳалоскор армия» сифатида кўкларга кўтарди. Албатта, бу адолатсизликни ўз кўзи билан кўрган халқнинг шўро ҳукумати ва комфиркадан ҳафсаласи пир бўлди.

Дастлабки пайтларда шўро ва комфирканинг ташвиқот ва тарғиботига алданиб, унинг томонида ўтганлар ҳам тез орада

Ўз хатоларини тушуниб, миллий истиқлолчилар томонига яширин ва ошкора суръатда ўта бошладилар. Шўролар эса бундай ваганпарварларга «миллатчилар», «халк душманлари», «аксилинқилобчилар» каби тамгаларни ёпиштирдилар.

Комфирканинг, В.И.Лениннинг миллий сиёсати амалда ғирт ёлгон ва бориб турган шовинистик мустамлакачилик сиёсати эканлигини биринчилар қаторида тушунган ва англаб етган, ушбу масалада шахсан большевойларнинг доҳийси билан учрашиб, миллий масалада унинг дастурини инкор этган шахс Аҳмад Закий Валидийдир. У 20-йилларнинг бошларида В.И.Ленинга ёзган хатида бундай деган эди: «...Ўрток Сталин ўрток Рудзутак ёрдамида, мени партиёга қайтаришга уринмокда. 1920 йилда Марказий Комитетга Бокудан ёзган хатимда Москвага қарши қаратилган фаолиятимни, босмачилар ҳаракатига қўшилишимни очик билдирганман, лекин улар билмасликка олишяпти... Совет ҳукумати 1917 йил 20 ноябрда қабул қилган «Россия мусулмонларига» номли декретдаги Россиядан ажралиб чиқиш ҳуқуқи (до отделения от России) 1920 йилнинг 19 майида чиқарилган фармойишингиз (мустақил бошқирд армиясини тан олмаслик ва уни Олд Волга округига бўйсундириш ҳақидаги фармойиш-муаллифлар)да илдизи билан йўқ қилинди. Бундан сўнг, гарчи бошқирд, қозоқ ва туркистонликлар ҳозир маълубиятларга учраган эсалар-да, эртанги кун совет Россиясидан чиқиб кетажак ва шарқий - кун чиқиш мусулмонлари тарихида янги бир давр очилажак: мусулмонларнинг ҳақ ва ҳуқуқларини, Россиянинг ички курашларида ҳал эта олмаслик тажрибаси ачинарлидир. Шунинг учун уларни ҳал қилиш халқаро кураш майдонига чиқади. Менинг мақсадим ва асосий ишим оқодликка бўлган даъволарнинг тарихини эркин дунё орқали башариятга маълум қилишдан иборатдир...

Великоруслар ҳозир ўз қўли остида қолган элат ва миллатларга қарши қаратилган сиёсатини ижтимоий ва иқтисодий

соҳадагина эмас, маданият соҳасида ҳам қатъий равишда амалга ошира бошлади»¹.

Аҳмад Закий Валидий ленинча миллий сиёсатнинг бутун бошли реакцияи моҳиятини очиб, яна давом этади: «...Сиз великорус ўртоқларингиз билан бирга оддий бир миллатнинг тилидан ва ёзувидан бошлаб, уларни бутунлай руслаштириб бўлмагунча ёкаларидан қўйиб юбормаяжаксизлар... Бошқа асарларингизда миллатларга ўз ҳуқуқларини тўлиқ бир шаклда ўз қўлларига топшириш ҳақида сўзларингиз билан ҳозирги сиёсатингиз орасидаги тафовут қабул қилиб бўлмас даражададир. 1919 йилнинг ёзида, биз армиямизнинг ташкилий ишлари билан Саранскда бўлган пайтда, сиз томондан вакил қилиб юборилган ўртоқ Зарецкий халқимизга «Маълум миллатларимизнинг ўз мустақиллиги, уларнинг миллий ҳукумат, миллий аскар ташкил қилиш масалаларини, тарихда биринчи бўлиб, фақат совет ҳукумати ҳал этаяжак», деб бир ой давомида кўп йиринларда тушунтириш ишлари олиб борди. Мен ҳам «Правда»да бу ишонтиришларга мувофиқ бир мақола бостирдим. Тўрт йил ҳам ўтмади, сиёсатингиз тамомила тескари томонга бурилиб, амалга ошди... Фақат ҳақиқат шундай: Григорий Сафаров каби инсонпарвар одамларнинг Туркистонга келиб, подшонинг бу ерда илк бор ўрнатган мустамлака сиёсати ҳозир ҳам давом этаётганини танқид қилиб, мақолалар эълон қилгани учун унга аччиқланган великорусларингиз, кичик миллатларни китга ем бўлувчи майда баликларга қиёслаб, маҳаллий халқлар орасидан чиққан коммунистлар ўртасида тушунтириш ишлари олиб бордилар ва ўша фикрни бир таълимот ўрнида гапириб қувондилар... Бу сўзлар Россия доирасида қолмас, ҳеч шубҳа йўқки, бу сўзларингиз келажакда ҳам тарқалади ва пировард-оқибатда ўз хоҳиши билан яшамокчи бўлган, лекин сизнинг қўл остингизда қолган ҳар бир миллатнинг биринчи душмани совет Россияси бўлажак»².

¹ Закий Валидий Тўғон. Хотиралар. «Шарқ юлдузи», 1993 йил, 9-сон, 168-бет.

² Ўша манба, 168-169-бетлар.

Закий Валидий В.И. Лениннинг «пролетар диктатураси жаҳон миқёсида талаба қилгандан кейин ортада қолган миллатлар илғор миллатларнинг (улар сафига ҳукмронлик қилувчи миллатлар ҳам қиради) фаол ёрдамида социализм қуришни амалга ошириши шарт эканлиги» тўғрисидаги фикрларини танқид қилар экан, хулоса чиқаради: «Бу эса «Хиндистонда инглиз, Туркистонда рус, Африкада француз ва Белгия ишчилари ташкилотлари мустамлакачилик сиёсатини давом эттиражак» деган сўздир»¹.

Комфирка ленинча миллий сиёсатининг шовинистик ва мустамлакачилик моҳиятини Туркистоннинг туб ерли халқлари орасидан чиққан, жуда кўплаб маҳаллий кадрлар ҳам кечикиб бўлса-да тушундилар, улар шўроларнинг улғу давлатчилик сиёсатига қарши қурашдилар ва миллий мустақилликни талаб қилдилар. Аммо уларнинг ҳаммасига «халқ душмани», «аксилинқилобчи» ва «маҳаллий миллатчи»лик тамғаси ёпиштирилиб, эгаллаб турган лавозимларидан олиб ташландилар ёки йўқ қилиб юборилдилар. 20-30 йилларда «маҳаллий миллатчи»ликда айбланган, қуврин ва қатағон қилинган кадрлар орасида Т.Рисқулов, А.Раҳимбоев, Саъдулла Турсунхўжаев, Усмоҳон Эшонхўжаев, Ёқубжон Исақулов, Ҳусанхон Ниёзий, Иномжон Хидиралиев, Раҳим Иноғомов, Саъдулла Қосимов, Бўтабой Дадабоев, Ф.Хўжаев ва бошқа жуда кўплаб жаҳид адиб ва арбоблар бор эдилар.

Шўролар ҳукумати ва комфирканинг Туркистонда юритган мустамлакачилик сиёсатига баҳо бериб, Мустафо Чўқай қуйидагича ёзган эди: «Қимқи миллий-масала соҳасидаги шўролар сиёсатидан ўзига зарур сабоқлар чиқариб олишни истаса, у Ленин программаси Туркистонда амалда қандай қўлланаётганини яхшилаб ўрганиб чиқиши ва шундан сўнггина бирон хулосага келиши шарт»². Дарҳақиқат, Туркистонда шўролар олиб борган шовинистик мустамлакачилик сиёсати ленинча миллий сиёсатнинг нақадар мудҳиш ва даҳшатли эканлигини фош этишда ёрқин намунадир.

¹ Ўша асар.

² «Эрк» газетаси, 1990 йил, 24 сентябрь, 18-сон.

2-§. БЎЛИБ ТАШЛА, ҲОКИМЛИК ҚИЛ!

Шўролар ҳукумати ва комфирқа Туркистонда «ленинча миллий сиёсат» никоби остида жаҳон тарихида кўрилмаган манфур ва реакцион сиёсат олиб борди. Бу сиёсатнинг бош йўналиши «бўлиб ташла, ҳокимлик қил!» шиоридан иборат бўлиб, у азалдан, асрлар оша ягона ва бир бутун бўлган Туркистонни парчалаб юборишга қаратилган эди. Ана шу манфур мақсадни амалга ошириш учун 1924 йил 31 январда Ўрта Осиёда миллий давлат чегараланишини ўтказиш тўғрисида РКП(б) Марказий Кўмитасининг Ташкилий бюроси қарор қабул қилди ва бу масалани ўрганиб чиқиш Я.Э.Рудзутакка топширилди. Шўролар даврида яратилган тарихга оид манбаларда риёкорлик билан Туркистон, Бухоро ва Хоразмнинг маҳаллий фирқа ва шўро ташкилотлари 1924 йил бошида «Ўрта Осиёда янги совет миллий республикаларини ташкил этиш вазифасини ўртага...»¹ қўйганлигини ёзган эди. Бу амалда лўттибозлик ва сиёсий ўйин бўлиб мустамлакачиларнинг қора қилмишларини оқлашга хизмат қиларди. Чунки Ўрта Осиёни «миллий белгиларга қараб» бўлиб ташлаш ғояси 1924 йилда кўтарилган эмас. Бу ғоя великоруслар томонидан 1920 йилнинг бошидаёқ Турккомиссия раиси Я.Э.Рудзутак ташаббуси билан эълон қилинган тезисларда Туркистон АССРни миллий белгиларга қараб бўлиб ташлаш ва мухтор (автоном) республикалар тузиш таклиф қилинган эди. Мазкур тезислар шу йилнинг июнь ойида РКП(б) МКнинг партиянинг Туркистондаги вазифалари хақида деб номланган қарори лойиҳасига киритилди. В.И.Ленин 1920 йил 13 июнда Турккомиссия қарори лойиҳасини шахсан кўриб чиқди ва ўша пайғдаёқ Туркистонни «Ўзбекия», «Киргизия», «Туркмения» ва бошқа этник гуруҳларга бўлиб парчалаб ташлашни, уларнинг харитасини тузиш зарурлигини кўрсатган эди². У кейин-

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Тўрт жилдик. Бош муҳаррир И.Мўминов, Учинчи жилд, 397-бет.

² Ленин В.И. ТАТ. 41-жилд, 492-бет.

чалик 1920 йил 22 июнда устамонлик билан оқибатини ўйлаб, «...республикани 3 қисмга бўлиш олдиндан ҳал қилинмасин»¹, деб огоҳлантириб ҳам қўйди. Буни халқ «сувдан олдин банд солиш» деган нақл билан асослайди.

Шўролар ҳукумати ва комфирканинг ягона ҳамда бўлинмас бир бутун бўлган Ўрта Осиёни сунъий равишда миллий белгиларга қараб парчалаб ташлашга қаратилган йўли туб ерли мусулмон аҳолининг миллий манфаатларига мутлақо қарама-қарши эди. Чунки бу йўл азал-азалдан, асрлар оша ўлкада ягона миллат сифатида яшаб келаётган тили бир, дини, урф-одати, маданияти ва келиб чиқиши, тарихи бир бўлган халқларни бўлиб юбориш, бегоналаштиришга хизмат қилар эди. Бу йўл ўлкада Россия мустамлакачилиги пойдеворини мустаҳкамлар, ўлка халқларининг ўз миллий ўчоқлари атрофида ўралашиб қолишлари сабабидан, уларнинг душман бўлган шўролар Россиясига қарши биргалашиб, ягона жабҳада кураш олиб боришларини қийинлаштиради. Шу боисдан узок истиқболга зийраклик билан назар ташлаган Туркистон ўлкасининг илғор вакиллари РКП(б) ташаббуси билан ўтказилажак миллий давлат чегараланишига қарши чиқдилар.

Ўша 1920 йилдаёқ Т.Рискулов бошчилигидаги бир гуруҳ миллий истиқлол фидойилари Я.Рудзутак тезисларини коралаб, унга қўшилмасликларини илғари сурдилар. Улар туркий халқлар тарихий илдизи жиҳатидан ягона ва бўлинмасдир, уларнинг тили, дини, урф-одати ва маданияти бир экан, ягона Туркистон уларнинг муштарак уйи эканлиги ғоясини кўтариб чиқдилар. Аммо бу фикрни марказий шўро ҳукумати ва комфирқа МК «пантуркизм», «панисломизм» ва «буржуа миллатчилиги»да айблади ва унинг илҳомчиларини жазолади. Туркистон, Бухоро ва Хоразмда миллий давлат чегараланишини ўтказиш билан боғлиқ масалаларда 1924 йил июнига қадар турли хил фикр-қарашлар баён этилди. Бу фикр-хулоса ва мунозаралар ягона Туркистон халқлари ўрта-сида маҳаллийчилик низоларининг кучайишига сабаб бўлди.

¹ Ўша манба. 170-бет.

1924 йил 12 июнда РКП(б) МҚсининг Сиёсий Бюроси «Ўрта Осиё республикаларини (Туркистон, Бухоро ва Хоразм) миллий чегаралаш тўғрисида»ги масала бўйича қарор қабул қилди. Унда қуйидагилар кўзда тутилди:

а) Туркистон, Бухоро ва Хоразмнинг туркманлар яшайдиган қисмларида мустақил Туркменистон республикасини ташкил этиш;

б) Туркистон ва Бухоронинг ўзбеклар яшайдиган қисмларида мустақил Ўзбекистон республикасини ташкил этиш;

в) туркманларни ажратиб олиб, Хоразм республикасини мавжуд ҳолида қолдириш. Чунки Хоразм республикаси раҳбарлари 1924 йил 8 майда РКП(б) МҚсига «Хоразмда миллий масалани ҳал қилиш тўғрисида мактуб» йўллаб, унда Хоразмни миллий чегаралашга қўшмасликни сўраган эдилар. Улар ўз фикрларини Хоразмнинг олисда жойлашганлиги, иқтисодий жиҳатдан ажралиб турганлиги, қадимдан Хоразм номи билан давлат сифатида мавжудлиги, давлатчилик анъаналари давом этиб келаётганлиги каби масалалар билан асослаган эдилар. 1923 йил октябридан Хоразм комфирқасининг масъул котиби лавозимида ишлаган Қаландар Одинаев ҳам бу ғояни маъқуллаган эди. Аммо 1924 йил июль ойида у марказнинг фатвоси билан ишдан олиб ташлангач, 26 июлда Хоразм комфирқаси республиканинг миллий чегараланишга қўшилишига ўз «розилиги»ни билдирди.

РКП(б) Марказий Қўмитаси Сиёсий Бюросининг 12 июндаги қарорида, шунингдек, Туркистоннинг қозоқлар яшайдиган туманларини Қозоғистон мухтор республикасига бирлаштиришни ҳамда бевосита РСФСР таркибига кирувчи Қирғизистон мухтор вилоятини ва Ўзбекистон республикаси таркибида Тоғжик мухтор вилоятини тузишни зарур, деб топди.

Ҳамма иш Москвада комфирқа МҚси Сиёсий Бюроси қарори билан ҳал этилиб бўлгач, у жойларда муҳокама қилиниб, «яқдиллик билан маъқулланди ва қўллаб-қувватланди». Ниҳоят 1924 йил 27 октябрда СССР Советлари

Марказий Ижроия Кўмитасининг II сессияси Ўрта Осиё халқларининг «истагига асосланиб», Туркистон МИҚнинг, Бутун Бухоро ва Бутун Хоразм шўролари курултойларининг миллий чегараланиш ҳамда янги шўро социалистик республикалари ва вилоятларини тузиш тўғрисидаги «илтимоси»ни кондирди.

Юқоридан қабул қилинган қарорлар асосида Туркистон, Бухоро ва Хоразмда миллий давлат чегараланиши ўтказилди. Туркистон, Бухоро ва Хоразм шўро республикалари ўрнида Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси, Туркменистон Совет Социалистик Республикаси, Ўзбекистон ССР таркибига қирадиган Тожикистон Мухтор Совет Социалистик Республикаси, РСФСР таркибига қирадиган Қорақирғизистон (Қирғизистон) мухтор вилояти ва Қирғизистон (Қозғизистон) Мухтор Совет Социалистик Республикаси таркибига қирадиган Қорақалпоғистон мухтор вилояти ташкил этилди. Туркистоннинг қозоқлар яшайдиган туманлари ҳам КАССР таркибига кирди¹.

Ўзбекистон ССР ҳудудида бутун ҳокимият 1924 йил 31 октябрида тузилган Ўзбекистон ССР Инқилобий кўмитаси қўлига ўтди. Ўзбекистон ССР Инқилобий кўмитасининг раиси этиб Файзулла Хўжаев тасдиқланди. Туркменистон ССРда Инқилобий кўмитани Недирбой Ойтоқов бошқарди. 1924 йил ноябрь ва декабрь ойларида Нусратулла Лутфуллаев раислигида Тожикистон АССР Инқилобий кўмитаси, И. Айдарбеков раислигида Қорақирғиз (Қирғизистон) мухтор вилояти Инқилобий кўмитаси фаолият кўрсатди. Инқилобий

¹ Тожикистон Мухтор Совет Социалистик Республикаси 1929 йилда Иттифоқдош Совет Социалистик Республикасига айланди ва бевосита СССР таркибига кирди. Қорақирғизистон мухтор вилояти 1926 йилда Қирғизистон мухтор Совет Социалистик Республикасига, 1936 йилда эса Иттифоқдош республикага айланиб, бевосита ССР Иттифоқи таркибига кирди. Қорақалпоғистон вилояти 1932 йилда Мухтор Совет Социалистик Республикаси мақомида РСФСР таркибида эди. У 1936 йилда Ўзбекистон Республикаси таркибига ўтди. Қозғизистон Мухтор Совет Социалистик Республикаси 1936 йилга қадар РСФСР таркибида эди, 1936 йилдан эътиборан СССР Конституциясига асосан Иттифоқдош республикага айланди ва бевосита СССР таркибига кирди.

қўмиталар «миллий жумҳурият ва мухтор вилоятлар»ни тузиш иши билан шуғулландилар.

1925 йил 13 февралда Бухоро шахрида махсус қурилган «Халқ уйи»да Ўзбекистон шўроларининг I умумўзбек қурултойи бўлиб ўтди. Унда «Ўзбекистон Совет социалистик республикасини тузиш тўғрисида» декларация қабул қилинди. Декларацияда Ўзбекистон Совет социалистик республикаси тузилганлиги қонуний расмийлаштирилди. Ўзбекистон Республикаси СССР¹ таркибига кирди.

Қурултойда 160 аъзо ва 44 номзоддан иборат республика давлат ҳокимиятининг раҳбар органи - Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Қўмитаси сайланди.

Йўлдош Охунбобоев Ўзбекистон ССР МИҚнинг раиси бўлди. Шунингдек, Файзулла Хўжаев раҳбарлигида Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Шўроси таркиби тасдиқланди.

Шу муносабат билан РКП(б) МК Ўрта Осиё Бюроси наشري бўлган «За партия» журналида И.Хонсуворовнинг Ўзбекистоннинг ўша даврдаги давлат арбобларига берган баҳоси алоҳида эътиборга лойиқ: «Ана энди менга «Озод социалистик Ўзбекистон»нинг масъул раҳбарлари тўғрисида ҳақиқий маълумот беришга рухсат этинг: «Округ ижроия комитетлари президиуми аъзолари ва раислари арифметиканинг оддий тўрт амалини ҳам билишмайди, ҳатто ўз тилларида ҳам қийналиб ёзадилар. Париж ва Лондон шаҳарлари қайси мамлакатнинг пойтахти эканлигини ҳам билишмайди, партия тарихидан мутлақо беҳабар, партия дастурини ўқиб ҳам кўришмаган»².

И. Хонсуворов ўз мақоласида В.И.Лениннинг «Саводсиз одам сиёсатдан ташқарида. Олдин унга алифбони ўргатиш зарур, бусиз бу ерда ҳеч қандай сиёсат бўлмайди, бусиз сафсатбозлик, уйдирмабозлик, эртақбозлик, алжираш бўлиши мумкин, холос, бироқ сиёсат бўлмайди», деган гапларини келтиради. У ўз фикрини давом эттириб ёзади: «Мана шундай

¹ 1922 йил 30 декабрда Москвада ўз ишмини олиб борган Совет Социалистик Республикалари Иттифоқи Шўроларининг I қурултойи СССРнинг тузилганлигини эълон қилган эди.

² «За партия» журнали, 1927 йил ноябрь, 3-сон.

сиёсатга тушунмайдиган» одамларни шўролар ҳукумати Ўзбекистонда «давлат органлари раҳбарлари» қилиб қўйибди. Мамлакат ҳаётида, умуман давлатни бошқаришда «сафсата-бозлик, уйдирма, алжираш»лардан усталик билан фойдаланишмоқда, шу билан бирга бу одамлар бутун мамлакатни «партиявий эртақлар ва алжирашлар билан тўлдириб бўлишди»¹.

И.Хонсуворовнинг бу сўзлари Ўзбекистон ССР МИК раиси этиб сайланган Йўлдош Охунбобоевга ҳам бевосита тааллуқли эди. Мустафо Чўқаев бу тўғрида қуйидагиларни ёзган: «Сафсатауёйлик, уйдирма, алжирашдан иборат сиёсатни тушунмайдиган» ҳукумат таркибига нафақат округ советлари аъзолари ва раислари, балким Совет Ўзбекистонининг раҳбари - МИК раиси Йўлдош Охунбобоевнинг ўзи ҳам киради. 1925 йил сўнги сайловда ниҳоят Ўзбекистон МИК раиси этиб сайлангач, унинг саводсизлиги аниқ бўлиб қолди...

Хозир Охунбобоев шиддат билан «илм олишга киришган», у ўз исмини қойил мақом қилиб ёза олади ва ўқишни ҳам бир илож қилиб амалламоқда. Бироқ шундай бўлса-да, мана шу чаласавод деҳқон «асосан, ерли аҳоли вакилларидан иборат Ўзбекистон ҳокимиятини ҳақиқатан ҳам бошқаряпти» деб жиддий айта оламизми?»².

Энг ажабланарли жойи шундаки, шўролар Ўзбекистонининг бош наشري «Қизил Ўзбекистон» газетаси ўзининг 1925 йил 23 август сониде «Барча мусулмон шарқи учун шўро республикаларининг ёркин намунаси бўлажак» Ўзбекистон ҳукуматининг тепасиде саводсиз бир шахс турганлигидан фахрланиб ёзган. Ўша пайтда Ўзбекистон ҳукуматини бошқара оладиган, замонавий билим ва малакага эга бўлган ўқимишли бир раҳбар наҳотки республикада топилмаган бўлса? деган қопуний савол ҳар бир кимсанинг ҳаёлидан, албатта, ўтади. Бундай раҳбар бор эди ва кўплаб топилар эди. Аммо шўроларга ўқимишли, сиёсий жиҳатдан етук ва иктидорли раҳбар

¹ Уша манба.

² Мустафо Чўқай ўғли. Туркистонда Шўролар ҳокимияти (Пропетариат диктатураси тавсифига доир). Париж. «Ёш Туркистон», 1935.

эмас, боскинчи ва мустамлакачиларнинг барча талаб ва буйруқларини кулоқ қокмай бажарадиган қўғирчоқ керак эди. Бу тўғрида шўролар Россиясининг раҳбар арбобларидан бири ҳисобланган Г.Сафаровнинг сўзлари ниҳоятда аҳамиятлидир: «Мустамлакачиларга ерли халқдан чиққан ҳақиқий раҳбар, ўзлари билан бир сафда турадиган тенг ҳуқуқли ўрток керак эмас эди. Уларга тилмочлар ва миршаблар керак эди»¹. Ана шундай тилмочлик ва қўғирчоқ дастёрлик вазифасини ўша даврдаги Ўзбекистон раҳбарларининг аксарияти ўйнаб келдилар.

Ўтказилан миллий давлат чегараланиши натижасида Ўзбекистон ССР таркибига қуйидаги ҳудудлар кирди: а) собиқ Туркистон республикасида Самарқанд вилоятининг Жиззах, Каттақўрғон ва Хўжанд уездларининг 41 волости; Сирдарё вилояти Тошкент ва Мирзачўл уездларининг 24 волости; Фарғона вилояти Андижон, Қўқон, Наманган, Фарғона уездларининг 70 волости ва 7 кишлок округи (Шоҳимардон, Водил ва бошқалар); б) собиқ Бухоро шўро социалистик республикасида Бойсун, Бухоро, Фузор, Қарши, Кармана, Нурота, Шаҳрисабз, Шеробод ва қисман Сариосиё вилоятлари; в) собиқ Хоразм шўро социалистик республикасида 23 шўро (туман), кейинчалик булар Гурлан, Янги Урганч ва Хоразм уездларини ташкил этган эдилар.

1929 йилга қадар Ўзбекистон ССР таркибида бўлган Тожикистон мухтор шўро социалистик республикаси Туркистон ва Бухоронинг бир қағор туманлари базасида ташкил этилди. Улар қуйидагилардан иборат эди:

а) собиқ Туркистон мухтор шўро социалистик республикасида Самарқанд вилояти Самарқанд ва Хўжанд уездларининг 12 волости ва Фарғона вилоятидан Помир тумани;

б) Бухоро шўро социалистик республикасида Шарқий Бухоро деб юритиладиган барча ҳудудлар: Гарм, Хисор, Қўлоб, Қўрғонтепа, Душанбе ва қисман Сариосиё вилоятлари билан биргаликда.

¹ Сафаров Г.. Колониальная революция. Уроки Туркестана. -М. Госиздат. 1921, стр. 108.

Қорақалпоғистон мухтор вилояти Туркистоннинг Амударё вилоятидан ва Хоразмнинг 3 та шўроси(тумани)дан ташкил топди. У маъмурий жihatдан тўрт округга: Тўртқўл, Чимбой, Хўжайли ва Қўнғирот округларига бўлинган.

Ўзбекистон ССР ҳудуди республика ташкил этилган да-стлабки йилларда 312.394 кв. км дан иборат бўлган. Шу жумладан Ўзбекистон таркибидаги Тожикистон АССРнинг ҳудуди (Хўжанд округидан ташқари) 135620 кв.км эди. Ҳа пайтда Ўзбекистоннинг аҳолиси (Тожикистондан ташқари) 3 миллион 963 минг 285 киши ёки Ўрта Осиё жумҳуриятлари аҳолисининг ярмини ташкил этарди. 1926 йилда ўтказилган аҳоли рўйхати маълумотларига қараганда, Ўзбекистонда (То-жикистондан ташқари) 4 миллион 447 минг 555 киши яшаган. Уларнинг 74,2 фоизи ўзбек, 7,8 фоизи тожиклар, 5,6 фоизи руслар, 2,4 фоизи қозоклар, 2,04 фоизи қирғизлардан иборат эди¹.

Ўзбекистон ССРнинг пойтахти этиб Самарқанд шаҳри белгиланди. 1930 йилда пойтахт Тошкент шаҳрига кўчирилди. Ўзбекистон ССРнинг ташкил этилганлиги 1927 йил март ойи-да Ўзбекистон ССР биринчи Конституциясининг қабул қилиниши (Ўзбекистон Совет Социалистик Республикасининг II курултойида қабул қилинган) билан мустақамланди. Маз-кур Конституцияга 1924 йилда қабул қилинган СССР Консти-туцияси асос-кўчирма бўлди.

Миллий чегараланиш билан айни пайтда иқтисодий чегараланиш ҳам ўтказилди, яъни илгари Туркистон, Бухоро ва Хоразм республикалари ихтиёрида бўлган барча моддий бой-ликлар: заводлар, фабрикалар, ер майдонлари, чорва молла-ри, маданий-оқартув муассасалари қабилар давлат ташкилот-лари ўртасида тақсимланди. Ана шу тақсимот асосида Ўзбеки-стонга 1195 минг десятина суғориладиган ерлар, 185 та саноат қорхонаси, 2.590 минг бош чорва моллари теғди. 1924-1925 йилларда республика жами аҳолисининг 85 фоизи қишлоқ хўжалик ишлаб чиқариш тармоқларида банд эди.

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Тўрт жилдлик. Учинчи жилд. Бош муҳаррир И.М.Мўминов, 412 - 413-бетлар.

Ўзбекистон ҳудудидаги саноат корхоналари асосан енгил саноат корхоналари бўлиб, 39 таси пахта тозалаш заводлари, 35 таси озиқ-овқат корхоналаридан иборат бўлган. Уларда жами бўлиб 87 минг ишчи ишлаган. Ишчиларнинг асосий қисми Европа миллатлари вакилларидан иборат бўлган. Жумладан, Тошкентдаги «Биринчи май» устахонасида маҳаллий ишчилар 2,1 фоизни, мутахассис ишчилар орасида эса 0,6 фоизни ташкил этган. Тошкентнинг «Красновосточный» туманида жойлашган 5 та корхонадаги 2438 ишчидан маҳаллий ишчилар 5 фоизни¹ ташкил қилар эди ва ҳоказо.

Маориф шаҳобчалари, маданият ва санъат муассасалари ҳам тақсимланди.

Ўзбекистон ССРнинг ташкил этилиши муносабати билан коммунистик фирка ташкилотлари ҳам ҳудудий жиҳатдан қайта шакллантирилди. 1925 йил 8 февралда Бухорода Ўзбекистон Комфиркасининг 1 курултойи ўз ишини бошлади. Унда Шўролар Иттифоқи Коммунистик (большевиклар) фиркасининг кўғирчок филиали бўлган Ўзбекистон Коммунистик (большевиклар) фиркаси ташкил этилди. Фирка Марказий Кўмитаси сайланди. В.И.Иванов ва А.Икромовлар Марказий Кўмитанинг масъул котиблари этиб сайландилар.

Ўзбекистон ССР ташкил этилиши муносабати билан республика жамоат ташкилотлари ҳам шакллантирилди.

Шундай қилиб, марказий шўролар ҳукумати ва комфирка Ўрта Осиё жумҳуриятларида миллий давлат чегараланишини ўтказди ва ягона туркий халкларни парчаланишини таъминлаб, миллий хонадонларга бўлиб юборди. Бу билан у ўлкада улур рус мустамлакачилиги сиёсатини юргизиш учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратди ва шовинистик тартиб-қоида ва идора қилиш талабларига жавоб берадиган бошқариш усулини жорий этди. Чунки миллий давлат чегараланиши шундай айёрлик ва усталик билан ўтказилдики, бу ҳудудда қадим-қадимдан бир ота-онадан туғилган қон-қардошлардек дўст ва аҳил бўлиб яшаб келаётган қирғиз, қозоқ, тожик, туркман,

¹ «Эрк» газетаси, 1990 йил, 24 сентябрь, 18-сон.

Ўзбек ва қорақалпоқларнинг бирортаси уларга қанча ҳудудий майдон - ер текканлигидан қатъи назар бу бўлинишдан қониқиш ҳосил қилмади, улар қалбининг тўрида миллий чегараланишдан норозилик сақланиб қолди.

Аслида большевиклар ўтказган бу миллий-худудий чегараланиш Ўрта Осиё халқлари ўртасидаги бўлажак миллатлараро муносабатлар, жараёнлар остига маълум вақтда портлайдиган мина қўйиш деган гап эди, улар фавқулодда вазиятларда портлаб, турли низо ва кескин ҳолатлар келтириб чиқариши мумкин эди¹. Бу ҳол ҳозирги кунда ҳам ўзининг салбий таъсирини кўрсатмоқда. Норозиликнинг бош сабаби-миллий - худудий чегараланишнинг адолатли ўтказилмаганидир, у ёки бу миллат вакиллари яшайдиган «барча ҳудудлар»нинг ўз республикаси худудига ажратиб берилмаганлиги, у ерларнинг бошқа миллат номи билан аталувчи жумҳуриятлар қараморида қолиб кетганлигидир.

Раҳим Масовнинг 1991 йил Душанбеда «Ирфон» нашриётида чоп этилган «История топорного разделения» («Болта билан бўлиш тарихи») китоби бу фикрни тўла исботлайди. Муаллиф ўзининг тор сиёсий дунёқараши қобиғига ўралиб қолиб, 1924-1925 йиллардаги миллий давлат чегараланишини ўтказишда ўзбекларни «буюк миллатчиликда», «шовинизм»да айблайди. У тожик миллатлари яшаётган худудларнинг бир қисми Ўзбекистон худудига қолиб кетганлигини қайд этиб, бунга ўзбеклар айбдорлиги ҳақида хулоса чиқаради.

Унда ўзбеклар яшайдиган катта-катта худудлар, бевосита ўзбекларнинг миллат сифатида шаклланишига асос бўлган жуда кўплаб тарихий маконларнинг Тожикистон, Туркманистон, Қирғизистон ва Қозғистон давлатлари худудларига ўтиб қолганлиги учун ўзбеклар қимни айбланлари керак? Худди шундай хато, нуқсонлар учун қозоқлар, қирғизлар ва туркманлар қимларни айбласинлар? Умуман ўша миллий-давлат чегараланиши ўтказилган пайтда фақат қозоқлар, қирғизлар, тожиклар, туркманлар, ўзбеклар ва қорақалпоқлар

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустақиллаш қачилиги даврида... 301-бет.

яшайдиган хулудларни Ўрта Осиёдан ажратиб олиб, соф козок, кирғиз, тожик, туркман, ўзбек ва қорақалпоқ миллий давлаги қилиб шакллантириш имконияти бормиди? Ахир бу ўлкада қадим-қадимдан яшаб келган ота-боболаримиз ягона халқ, ягона миллат сифатида аралаш-қуралаш яшаб келмаганмидилар?! Илгариги даврларда бунақанги, миллий айир-мачилик бўлмаган-ку. Одамларни октябрь тўнтаришига қадар миллий белгилар бўйича эмас, балки касб-хунари бўйича фарклаганлар. Масалан, заргарлик маҳалласи, ўкчи маҳалласи, кийгизчи маҳалласи, пичоқчи маҳалласи, ширмонпазлик маҳалласи, кўнчилик маҳалласи, нонвойлар маҳалласи ва ҳоказо.

Миллий давлат чегараланишини ўлкамизни абадул-абад мустамлакачилик асоратига солиш ва туб ерли халқларнинг истиқлол учун бирлашиб ҳаракат қилишларига раҳна солишдан иборат разил ният билан великоруслар амалга оширганликларини ҳар бир туркистонлик онгли равишда тушунмоғи керак. Ушбу масаланинг туб моҳиятини қанчалик тезроқ ва теранроқ англаб етилса, Туркистон халқларининг умумий мақсад йўлидаги мустақкам бирлиги ҳам шунчалик тез қарор топади ва мустақкам асосларда қурилади. Бу ўлкадаги барча қон-қардон халқларнинг талаб ва эҳтиёжларига жавоб беради.

Хуллас, Ўрта Осиёда ташкил қилинган бу тузилмалар, Ислоҳ Каримов ибораси билан айтганда, давлат бўлиб шаклланган (давлатга ўхшаш) тузилмалар эди¹. Бу тузилмалар суверенитет ва мустақилликдан батамом маҳрум эдилар, улар аслида СССРнинг маъмурий-иктисодий районлари даражасига туширилган бўлиб, ташкил этилаётган вақтларидаёқ уларга асосан марказнинг манфаатларига хизмат қилиш, ҳам ашё етиштириш каби вазифалар аниқ қилиб белгилаб берилган эди².

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари.-Т. 1997, 61-бет.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида...302-бет.

3-§. ЎЗБЕКИСТОН ОРЗУДАГИ СОЦИАЛИЗМ РЕЖАСИ ЙЎЛИДА

Ўзбекистон Республикасининг 1925 йилдан кейин босиб ўтган йўли республика комфиркаси фаолияти билан боғлиқ. Шўролар Иттифоқи комфиркасининг филиали ва кўғирчок ижрочиси бўлган Ўзбекистон фирқа ташкилоти ўтган асрнинг 20-30-йилларида большевойлар дохийиси В.И.Ленин ишлаб чиққан ва асослаб берган, аммо амалга ошмайдиган социализм қуриш режасини ҳаётга татбиқ этиши йўлидан борди. Бу режа 20-йилларнинг бошларида В.И.Ленин томонидап ёзилган «Кундалик дафтардан саҳифалар», «Кооперация тўғрисида», «Оз бўлсин-у, соз бўлсин», «Рабкринни қандай қилиб қайтадан ташкил этишимиз керак?», «Инқилобимиз тўғрисида» деб номланган хатлари ва жуда кўплаб мақолаларида илгари сурилди.

«Инқилоб дохийиси» ишлаб чиққан «социализм қуриш» режасининг моҳияти нималардан иборат эди?

Аввало, В.И.Ленин социализмнинг тақдири масаласида марксизмни «ижодий ривожлантириш» никоби остида уни инкор этди. К.Маркс ва Ф.Энгельс «социализм ва коммунизм» дунёдаги барча ривожланган мамлакатларда бирданига амалга ошади, деб ҳисоблаган бўлса, В.И.Ленин «социализм дастлаб бир неча ва ҳатто битта капиталистик мамлакатда ҳам ғалаба қозониши мумкин» деган қатъий хулоса чиқарди. Унинг фикрича, социализм ғалаба қилган мамлакат цивилизация ва таракқиётнинг юксак чўққисига чиққан мамлакат бўлиши шарт ҳам эмас. Албатта, бу роя назарий-сиёсий жиҳатдан қиёмига етмаган ва шу боис бир қатор қарама-қарши фикрларни келтириб чиқарар эди. Чунки социализмнинг моддий асосини замонавий индустрия ташкил этиши ва социализм қуришда асосий қурол бўлган пролетариат диктатураси эканлигини ва бу диктатурада етакчи, гегемон қуч йўқсиллар синфи бўлишига чуқурроқ назар солинса, В.И.Лениннинг юқоридаги хулосаси мантуксиз ва қурук сафсатабозликдан бошқа нарса эмас.

В.И.Ленин ишлаб чиққан социализм қуриш режасида мамлакатни саноатлаштириш, жамоалаштириш ва «маданий

инкилоб» каби бўгинлар марказий ўринни эгаллайди. Масаланинг эътиборли ва муҳим жойи шундаки, Ленин томонидан ишлаб чиқилган социализм куриш режаси собиқ Иттифок учун ягона ва умумий режа бўлгани билан турли регионларда турлича йўл, усулларда амалга оширилган.

4-§. САНОАТЛАШТИРИШ СИЁСАТИ

Хар қандай мустақил давлат яшашининг асосий шарти ўзининг замонавий ривожланган саноатига, оғир индустриясига эга бўлишидир. Буни яхши тушунган большевойлар дохийси шўролар Россиясини саноати ривож топган илрор мамлакатлар қаторига олиб чиқиш вазифасини қўйди. Аммо Ўзбекистон сингари мустамлака мамлакатларига нисбатан бу сиёсат мутлақо бошқача мақсадларда амалга оширилди.

1925-1940 йилларда Ўзбекистонда амалга оширилган саноатлаштириш сиёсати шўролар ҳукумати ва комфирка шовинистик мустамлакачилик сиёсатининг таркибий ва ажралмас қисми эди. Бундай сиёсатни хаспўшлаш ва оклаш мақсадида СССРда ягона хўжалик комплекси ғояси илгари сурилди. Ушбу ғоядан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистонда халқ хўжалигининг қайси тармоғини ривожлантириш масаласи Москвадан туриб бошқарилар эди. Бу тараққиёт йўналиши «сталинча беш йилликлар» директиваларида ўз аксини топди ва улар комфирка курултойларида тасдиқланди. Ана шу директивалар асосида ривожланган Ўзбекистон саноат ишлаб чиқариши тараққиётининг 1925-1940 йиллардаги аҳволи таҳлил этиладиган бўлса, шу давр мобайнида республикада йирик саноат маҳсулотларини мустақил ўзи ишлаб чиқара оладиган бирорта индустрия гигантининг бунёд этилмаганлигига гувоҳ бўламиз. Чунки Ўзбекистонда бундай йирик саноат гигантларини куриш шўролар Россиясининг мустамлакачилик манфаатларига жавоб бермас эди.

Мустамлакачилик сиёсати юритишнинг бундай тартибқондаси дунёдаги Англия, Америка Қўшма Штатлари, Франция, Германия ва бошқа мамлакатлар тарихий тажрибаларида

хам тарих синопидан ўтган. Мустамлакачи давлатлар (шу жумладан Россия ҳам) ўзлари босиб олган ҳудудларда тез фойда келтирадиган, ўз миллий манфаатларига жавоб берадиган ва мустамлакачиликка хавф туғдирмайдиган иктисодиётни шакллантирадилар. Шўролар Россияси ҳам «ихтисослаштириш» баҳонасида Россиянинг ўзида, Украина, Белоруссия ва бошқа республикаларда оғир санот корхоналарини қуришга асосий диққат-эътиборини қаратди. Ўзбекистонда эса асосан пахтачиликни ривожлантириш билан боғлиқ бўлган саноат тармоқлари, аҳолининг яшаш ва турмуш кечириши билан бевосита алоқадор бўлган озик-овқат, кийим-кечак ва ҳоказолар ишлаб чиқарадиган енгил саноат корхоналари бунёд этилди.

1925-1940 йилларда қурилиб ишга туширилган бундай корхоналар жумласига Бўзсув ГЭСи, Самарқанд, Бухоро, Кўқон, Термиз, Асака шаҳарларида иссиқлик электростанциялари, «Олмаликстрой», «Чирчикстрой», электр кимё комбинати, Тошкент, Самарқанд, Фарғона ва Бухорода тўқимачилик фабрикалари, Тошкент қишлоқ хўжалик машинасозлиги заводи, Фарғона консерва, Хилков цемент заводлари, Тошкент «Ўрток» тамаки фабрикаси, Самарқанд, Бухоро ва Марғилонда ипак йигирув фабрикалари, «Чимён» ва «Санто» нефть конларида нефть заводлари, «Тониграм», «Кизил Шарқ» ва «Биринчи май» устахоналари, кўплаб пахта тозалаш, сут-ёғ тайёрлаш, совун пишириш заводлар қурилди ва қайта жиҳозланди. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Шўролар даври мафқураси таъсирида дунёқараши шакланган тарихчиларимиз бу эришилган «муваффақиятлар»га махлиё бўлиб, «биринчи беш йилликда 192 та», иккинчи беш йилликда... 189 та» ва «учинчи беш йиллик (1938-1942 йиллар)нинг дастлабки йилларида 134 та»¹ саноат корхоналари қурилди, деб аюҳаннос солдилар. «Биринчи беш йиллик даврида Ўзбекистонда 289 та саноат корхонаси қурилди на ишга

¹ Ражабова Р.Е. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи. (1917-1993 йиллар.) 176-177-бетлар.

туширилди, 79 та корхона қайта ташкил этилди, саноатнинг асосий ишлаб чиқариш фондлари 3 барабар, нефть казиб чиқариш 2,5 барабар, металлга ишлов бериш саноати маҳсулоти 6 барабар, цемент ишлаб чиқариш 3,5 барабар ортди. Енгил саноатнинг кўнчилиқ, пойабзал ишлаб чиқариш, тикувчилик соҳалари, ип-газлама ишлаб чиқариш суръатлари муттасил ошиб борди.¹ «Холбуки бу саноат корхоналарининг бирортаси ҳам Ўзбекистоннинг миллий мустақиллигини таъминлаш даражасидаги корхоналар бўлмаганлигига бугунги истиклол кунларимизда ишонч ҳосил қилмоқдамиз.

1925-1940 йилларда шаҳарлар, транспорт ва йўл қурилиши, почта-телеграф ва телефон тармоқлари ривожланишида ҳам ўзгаришлар бўлди. Бу тўғрида кўп ёзилган.

Урушдан олдинги беш йилликларда ҳам, ундан кейинги йилларда ҳам Ўзбекистонда барпо қилинган саноат корхоналари қайд қилинганда, ташкил этилган корхоналарнинг ҳаммаси ҳам унинг ўзига тегишли эмаслигини, уларнинг кўплари, аввало энг муҳимлари Иттифок хўжалиги аҳамиятига эга бўлганлиги, Марказ тасарруфига олинганлигини назарда тутиш лозим. Агар 1928 йилда Ўзбекистондаги мавжуд корхоналарнинг 81,7 фоизи Иттифокқа тегишли, 14,5 фоизи республика ва 3,8 фоизи маҳаллий аҳамиятга эга бўлган бўлса, 30-йилларнинг ўрталарига келиб Иттифок тасарруфида бўлган корхоналар 90 фоизни ташкил қилган эди².

20-30-йилларда Ўзбекистонда саноат тараққиётига монанд тарзда ишчилар синфининг ҳам сон жиҳатдан ўсганлигини кўраемиз. Жумладан, 1937 йилга келиб саноат ишчиларининг умумий сони 181 минг кишига етди. Бу дастлабки беш йилликлар давомида ишчиларнинг 8 барабар ўсганлигини кўрсатади. Лекин улар орасида маҳаллий миллат вакиллари озчиликни ташкил қилар эди. Айни пайтда шўролар юритган улур давлатчилик ва мустамлакачилик сиёсати туфайли мамлакат

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида... 340-бет.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида... 343-бет.

аҳолиси ўртасида ўзига хос ижтимоий меҳнат тақсимои вужудга келганлиги кўзга яққол ташланади. Ўзбекистонга четдан келган европа миллатларига мансуб аҳоли асосан шаҳарлар, посёлкаларда яшаб, бошқарув, раҳбарлик идораларида, замонавий фан-техника билан боғлиқ завод-фабрикаларда меҳнат қилди. Маҳаллий туб ерли аҳоли эса асосан кишлоқларда яшади, шаҳарларда яшайдиганлари ҳам юқори малака талаб қилмайдиган соҳаларда фаолият кўрсатди. Жумладан, Мустафо Чўқайнинг берган маълумотларига қараганда, 1927 йилда европа миллатига мансуб босмаҳона ишчилари 2.028 кишини ташкил этгани ҳолда, туб ерлик туркистонликлар 389 киши бўлган, металл саноатида европаликлар 3627 киши, туб ерли аҳоли 819, европа миллатларига мансуб тўқувчилар 8.428 киши, туркистонликлар 5767 киши бўлган. Касаба союзидаги тиббий хизмат ходимларининг 11388 нафари европаликлар, фақат 938 нафари туркистонликлар, савдо соҳасида европаликлар 26810 киши, туркистонликлар 2403 киши эди.

Мустафо Чўқай бундай деган эди: «Бошқа юқори техника мансабини қўя турайлик, улар ичида биронта туркистонлик машинист, биронта темир йўл станцияси бошлиғи ёки ёрдамчиси йўқ»¹

Серго Орженикидзе 1927 йил декабрь ойида бўлиб ўтган ВКП(б)нинг XV қурултойида сўзлаган нутқида Ўзбекистондаги шўролар ҳокимияти бошқарув аппаратининг 61,9 фоизини руслар, фақат 24,7 фоизини ерли миллат вакиллари² ташкил этганлигини тан олиб айтишга мажбур бўлган эди.

Масаланинг характерли томони шундаки, 20-йилларда маҳаллий туб ерли ишчилар сони кўпайиш ўрнига қисқариб борган. Жумладан, А.Икромов 1927 йил 16-24 ноябрда Самарқандда ўз ишини олиб борган ЎзКП(б)нинг III қурултойида МКнинг ҳисоботи юзасидан сўзлаган нутқида туб ерли миллат вакиллари бўлган ишчилар 1926 йилдаги 38,4

¹ Мустафо Чўқай. Туркистон шўролар ҳокимияти даврида. «Эрк» газетаси. 1990 йил. 17 сентябрь. 17-сон.

² Уша манба, 1990 йил, 24 сентябрь, 18-сон.

фоиздан 1927 йилда 37,4 фоизга камайганлигини қайд этган¹. Бундай жараёнларнинг сабаблари нималардан иборат? деган қонуний саволнинг турилиши табиий ҳолдир, албатта. Бунинг энг асосий сабаби: Биринчидан, раҳбарлик лавозимларида ўтирганларнинг аксарияти европа миллатларига, асосан рус миллатига мансублигидир. Иккинчидан, давлат идора бошқариш ва иш юритиш ишларининг рус тилида олиб борилганлигидир. Учинчидан, саноат-техника асбоб-ускуналарининг русча номланганлигига ва уларга оид қўлланма, китоб ва йўлланмаларнинг рус тилида бўлганлигидир.

Хуллас, 20-30-йилларда Ўзбекистонда амалга оширилган саноатлаштириш сиёсатининг бош мақсади республикани иштиқболда мустақил тараккиёт йўлидан боришини таъминлайдиган иқтисодий пойдевордан маҳрум қилиш ва уни Россия хўжалик механизмининг бир ячейкасига айлантиришдан иборат эди. Шу боис республикада «социалистик саноатлаштириш» марказнинг хохиш-иродаси ва манфаатлари асосида амалга оширилди. Саноат ишлаб чиқаришини белгилаш ва ишчи мутахассис кадрларни шакллантиришда империяча мақсадлар устуворлик қилди. Бу тенденция республиканинг мустақилликка эришган давригача давом этди.

5-§. ЖАМОАЛАШТИРИШ СИЁСАТИ

Жамоалаштириш сиёсати В.И. Ленин илгари сурган социализм қуриш режасининг таркибий қисмидир. Таникли тарихчи олима Раҳима Аминова жамоалаштиришга баҳо бериб, бундай деган эди: «Коллективлаштириш - ишлаб чиқаришга давлат монополияси ўрнатилишининг нақ ўзгинасидир. Партиявий-ғоявий сиёсат ҳукмронлиги туфайли юзага келган коллективлаштириш назарияси ва тажрибаси бугунга келиб чилпарчин бўлди. Кишининг ишлаб чиқаришдаги меҳнатига ҳақ тўлов ўзаро тенглик асосига қурилганидан бу сиёсат ўзини оқламади. Табиийки, моддий манфаатдорлик бўлмаган жойда

¹ Икромов Акмаль. Избранные труды в трех томах. Том 1.-Т.

ташаббуслар ҳам сўнади. Ташаббус, изланиш бўлмаган жойда эса иш орқага кетади. Бунинг устига ҳаётнинг ўзи коллективлаштириш муаммосини кўтариб чиқмаган эди. Назариячилар асрлар оша шаклланиб келган ишлаб чиқариш усулларига беписанд қарадилар. Зўравонлик билан ўтказилган сиёсат кўп-лаб ишбилармон, тадбиркор одамларнинг ишга, ерга бўлган муносабатини совутди. Эътироф этмоқ жоизки, бугунги дастурхонимизнинг ғариблиги ҳам кўп жиҳатдан қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш «самарасидир»¹.

Шўро ҳукумати ва комфирка мустамлака асоратидаги ўлка халқларини кул ўрнида ишлатиб, ҳисобсиз фойда олишнинг энг мақбул шакли бўлган жамоалаништириш сиёсатини амалга ошириш учун айёрлик ва устамонлик билан узоқ тай-ёргарлик ишларини олиб борди. Бу борада амалга оширилган ер-сув ислоҳоти муҳим ўрин тутди. Ер-сув ислоҳоти икки босқичда амалга оширилди. Биринчи босқич 1920-йилларнинг бошларида ўтказилди ва ўлкада амалга оширилган миллий давлат чегараланиш муносабати билан маълум муддатга тўхтаб қолди. Иккинчи босқич эса 1925-1929 йилларни ўз ичига олади.

1920-1921 йилларда ўтказилган ер-сув ислоҳотининг асосий мақсадларидан бири, ўлкага кўчириб келтирилган рус заминдорларининг ерларини маҳаллий деҳқонларнинг ерлари билан тенглаштириш эди. Чунки бу рус келгинди мужиклари чор маъмурларидан жуда катта ҳажмдаги серунум яхши ерларни олган эдилар. Шўро ҳукумати бу билан ўзини гўё маҳаллий меҳнатқаш халқнинг «ғамхўри» ва «меҳрибони» қилиб кўрсатмоқчи бўлган эди.

Ўлкада ер-сув ислоҳоти шўро ҳукуматининг «Ер тўғрисида»ги декрети асосида амалга оширилди ва унинг бош мақсади қишлоқда синфий табақаланишни кучайтиришдан иборат эди. Шўро ва комфирка корчалонлари бу ерда ҳам «бўлиб ташла, ҳокимлик қил» қабалида иш юритдилар, қишлоқ аҳолисини бой ва камбағалларга бўлиб, уларни бир-

¹ Аминова Раҳима. Коллективлаштириш - қашшоқлаштириш демак. «Шарқ юлдузи», 1992 йил, 12-сон, 183-бет.

бирларига қарши гиж-гижладилар. 1921 йилда ташкил этилган «Кўшчи» иттифоқи худди ана шу мақсадда тузилди. 20-йилларнинг ўрталаридаёқ унинг сафларида 160 минг нафарга яқин аъзо бор эди. Бу иттифокқа асосан ерсиз ва кам ерли камбағал деҳқонлар уюшган эди. Унинг фаолияти большевойлар томонидан бошқариларди. «Кўшчи» иттифоқи бойлар ва руҳонийларнинг ерларини тортиб олиб, ерсиз ва кам ерли деҳқонларга бўлиб берарди.

1921-1922 йилларда ўтказилган ер-сув ислоҳоти натижасида Сирдарё, Фарғона, Еттисув вилоятларида, Туркман вилоятининг Марв уездида 1.722.626 десятина ер мусодара қилинди¹. Ана шу ерлардан 117.512 десятинаси ерсиз ва кам ерли ўзбек деҳқонларига берилди ва 3 минг хўжалик ташкил этилди. Деҳқонларга ер билан биргаликда 1.517 бош от, 87 бош туя, 1042 бош сигир ва 133 эшак ҳам тақсимлаб берилди. Бундан ташқари қишлоқ камбағалларига меҳнат қуроллари ҳам улашилди².

Ер-сув ислоҳоти даврида кўчириб юборилган оилалардан 250 минг ботмондан ортиқ дон тортиб олинди ва шундан атиги 12.8 минг ботмони маҳаллий камбағал батрақларга бўлиб берилди.

Ер-сув ислоҳоти 1925-1929 йилларда Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Қўмитасининг 1925 йил 2 декабрдаги «Ер ва сувни национализация қилиш тўғрисида»ги ва «Ер-сув ислоҳоти тўғрисида»ги декретларига асосан амалга оширилди. Ўтказилган ислоҳот давомида фақат Тошкент, Фарғона, Самарканд ва Зарафшон вилоятларида 254,2 минг десятина ер жамғармаси ҳосил бўлди. Бу ерларнинг 70 фоизи «бойлар» деб ҳисобланган ўрта ҳол деҳқонлардан тортиб олинган эди. Ана шу ўрта ҳол деҳқонлар 1918-1922 йилларда шўролардан ер олиб, ўз хўжалиқларини тиклаб олган эдилар.

Қашқадарё, Сурхондарё, Хоразм ва Қорақалпоғистон вилоятларида ер-сув ислоҳоти 1928-1929 йилларда ўтказилди.

¹ Голованов А.А. Крестьянство Узбекистана: эволюция социального положения. 1917-1937 гг.-Т.: «Фан» 1992, стр.70.

² Ўша манба.

1924 йил 1 ноябрда ташкил этилган Қашқадарё вилоятида ер-сув ислоҳоти 1929 йил баҳорида яқун топди. Бу тадбир натижасида катта ер эгалари йўқ қилинди, амирликнинг катта амалдорлари ва савдогарлари хўжаликлари тугатилди.

Қашқадарё воҳасида ер-сув ислоҳоти давомида жами бўлиб 989 хўжалик батамом йўқ қилинди. Шундан 339 таси бойларники, 195 таси амир амалдорлариники, 174 таси рухонийларники, 53 таси савдогарларники, 41 таси судхўрларники бўлган. Бу хўжаликларнинг йўқ қилиниши оқибатида 12556 таноб суғориладиган, 5290 таноб лалмикор ерлар, 1001 бош от, 1194 бош хўкиз, 274 бош туя тортиб олинди¹.

Айни пайтда шўро ҳукумати ўз ерида ҳалол меҳнати билан кун кўрадиган деҳқон хўжаликларни ҳам ислоҳот гирдобига тортиб кулоқларга айлантирган, уларнинг ер-суви, отулови ва бори-бисотидан маҳрум этган эди.

Қашқадарё вилоятида кўрсатилган сабабларга кўра мусодара этилган ерлар 17.906 таноб суғориладиган ва 7.315 таноб лалмикор заминдан иборат бўлиб, жами 25311,23 танобни ташкил этган эди.

Ер-сув ислоҳоти 1929 йилда ўтказилган Қорақалпоғистонда 300 дан ортиқ ярим заминдор ер эгаларининг хўжаликлари мусодара қилинди. 5000дан ортиқ бойларнинг ерлари тортиб олинди². Хоразм округида 458 хўжалик, Фарғона округида 1541 хўжалик тугатилди.

Жами бўлиб бутун Ўзбекистон бўйича ўтказилган ер-сув ислоҳоти натижасида 4801 та хўжалик кулоқ хўжалиги сифатида тугатилди, 23036 хўжаликнинг ортиқча ерлари тортиб олинди, ер жамғармасига 474393 десятина ер қўшилди. Ерлар билан бирга от-улов ва асбоб-ускуналар ҳам мусодара қилинган эди.

Мамлакатда ер-сув ислоҳотини амалга ошириш ишлари билан вилоят, округ ва туманлар ер комиссиялари

¹ Саидов Муродулло. Равшанов Поён. Жейнов тарихи.- Т.: Абу Али Ибн Сино номидаги тиббиёт нашриёти. 1996, 71-бет.

² Ўзбекистон ССР тарихи. Тўрт жипдлик. Учинчи жипд. Бош муҳаррир И.Мўминов, 465-бет.

шуғулландилар. Уларга ёрдам бериш учун қишлоқларда ёрдамчи комиссиялар тузилди.

Хуллас, Ўзбекистонда амалга оширилган ер-сув ислохоти натижасида республика қишлоқ аҳолисининг таркибида бир қатор жиддий ўзгаришлар бўлди, камбағал деҳқонлар камайиб ўрта ҳол деҳқонлар салмоғи ортди. Жумладан ер-сув ислохотига қадар камбарал деҳқонлар гуруҳи барча деҳқонларнинг 76 фоизига тенг эди. Ер-сув ислохотидан кейин эса, уларнинг салмоғи 30 фоизга қисқарди ва аксинча ўрта ҳол деҳқонларнинг салмоғи 17 фоиздан 52 фоизга ортди.

Ўзбекистонда ер-сув ислохотини ўтказиш чоғида бир қатор адолатсизликлар ва ноҳақликларга йўл қўйилди. Биринчидан, қулоқ ва бой хўжаликлари сифатида йўқ қилиб юборилган хўжаликларнинг катта қисмини ўрта ҳол, ўз меҳнати билан кун кечирувчи деҳқонлар ташкил этар эди. Уларнинг аксариятига шўроларнинг ўзи кеча ер тақсимлаб бериб, бугунга келиб уларни қулоқларга айлантирди.

Иккинчидан, шўро ва комфирқа идораларида раҳбарлик лавозимида ўтирганларнинг кўпчилиги назарий-ғоявий ва сиёсий жиҳатдан пишиб етилмаган шахслар эдилар, уларнинг кўпчилигида хўжалик-ташкilotчилик қобилияти йўқ эди. Ана шунинг оқибатида 20-йилларда давлатга каттагина фойда келтириб турган ширкат хўжаликлари йўқ қилиб юборилди, уларни жамоалаштириш сиқиб чиқарди. 1924 йилда 912 ширкат 18 туман уюшмасига бирлашган эди.

Учинчидан, шўро ва комфирқа раҳбарлари туб ерли халқнинг минг-минг йиллар давомида шаклланиб қарор топган миллий урф-одатлари ва кадриятлари билан ҳисоблашмадилар ва назар-писанд қилмадилар. Шўроларнинг ер-сув ислохотини қабул қилмаслик ҳоллари кўп жойларда қайд этилган. Жумладан, Мустафо Чўқай бундай ёзади:

«Октябрнинг ўн йиллик байрами нишонланиш арафасида Ўрта Осиё Бюросининг «За партию» нашри 1927 йил, сентябрь сонида, камбағал туркистонликларнинг ўзларига бўлиб берилган томорқаларни аввалги эгаларига ўз хоҳишлари билан қайтариб беришгани ҳақидаги бир канча ҳодисаларни

келтирган. Ҳатто, ерларни зўрлик билан - маҳаллий ҳокимият таъйиқида бўлиб бериш ҳоллари ҳам юз берган. Баъзида эса, ер олган дехкон ернинг олдинги хўжайинининг олдига бориб, уэр ҳам сўрашган:

-Ерингизни бўлиб беришгани учун мен айбдор эмасман»¹.

«Правда Востока» газетаси 1928 йил 2 сентябрь сониди куйидаги жуда бир қизик расмий маълумотни берган эди: «Бойларнинг ўзбошимчалик билан ўз ерларини тортиб олиш ҳоллари содир бўлган. Бунақа ходисалар, айниқса Самарқанд ва Бухоро вилоятларида кўн такрорланмоқда.

...ўз хоҳишлари билан ер олишдан воз кечаётганлар ҳам учраб турибди.

... У ёки бу шаклда бойларнинг ерларини тортиб олишга йўл қўйган ёки йўл қўйишаётган баъзи кишлоқ ва район иж-роия қўмиталари ходимларига қарши биз қаттиқ чоралар кў-ришимиз зарур». Ўзбекистонда ер-сув ислоҳоти ўтказилиши даврида комфирка ва советларнинг аграр сиёсатиға қарши но-розилик ҳаракати кенг тус олди. Ҳатто террорчилик кенг тус олган. Фақат 1928 йилнинг ўзида Ўзбекистонда 218, 1929 йилда 429, 1930 йил январь-апрелида 106, жами 653 террор-чилик ҳодисалари юз берган².

Ўзбекистонда кишлоқ хўжалигини жамоалаштириш собиқ Иттифокда бўлгани сингари 1927 йил 2-19 декабрида бўлиб ўтган ВКП(б) XV курултойидан сўнг расмий тус олди. Аммо октябрь ҳарбий тўнтаришидан сўнг дастлабки жамоа хўжа-ликлари вужудға кела бошлаган эди. 1921 йилнинг бошларида фақат Фарғона, Самарқанд, ва Сирдарё вилоятларида 8743 хўжаликни бирлаштирган 275 жамоа хўжалиги³ тузилган эди. Бу даврда ана шу вилоятларда 74 та давлат хўжаликлари - совхозлар ҳам ташкил топган эди. Ер-сув ислоҳоти йилларига

¹ Мустафо Чўқай. Туркистон Шўролар ҳокимияти даврида. «Эрк» газета-си. 1990 йил, 8 октябрь, 20-сон.

² Шамсутдинов Рустамбек. Кишлоқ фожөөси: жамоалаштириш, қулоқлаш-тириш, сургун (Ўрта Осиё республикалари мисолида) «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Тошкент. 2003. 50-51-б.

³ Голованов А.А. Крестьянство Узбекистана: эволюция социального положже-ния. 1917-1937 гг. «Фан», Тошкент. 1992. стр.71.

келганда эса республикадаги жамоа хўжаликларининг сони 522 тага етди¹.

Жамоалаштиришни оммавий равишда сунъий тезлаштириш 1929 йилдан эътиборан бошланди. Бунга И.Сталиннинг 1929 йил ноябрида «Правда» газетасида эълон қилинган «Бу-юк бурилиш йили» мақоласи ўзига хос бир туртки бўлди. Унда «халқлар доҳийси» халқ хўжалигининг ҳамма соҳаларида бўлгани каби жамоалаштириш соҳасида ҳам катта муваффақиятларга эришилаётгани, қишлоқ меҳнаткашлари оммавий равишда жамоа хўжаликларига қираётганликлари таъкидланган эди. Жамоалаштиришдаги камчилик ва нуқсонлар ҳақида эса мақолада лом-мим дейилмаган эди. Бу жамоалаштиришни сунъий тезлаштиришда маҳаллий большевойлар ташкилотлари раҳбарлари учун ўзига хос «намуна» эди.

Жамоалаштиришни сунъий тезлаштириш ва бу борада «социалистик мусобақа»ни авж олдиришда ВКП(б) МҚсининг 1930 йил 5 январдаги «Жамоалаштириш суръати ва жамоа қурилишига давлат ёрдами бериш тадбирлари тўғрисида»ги қарори ҳал қилувчи ўрин тутди. Мазкур қарорда собиқ СССР худуди уч гуруҳ туманларга бўлинди ва қайси ҳудуд қачон жамоалаштиришни тугаллаши режалаштирилди. Жумладан, Ўзбекистон учинчи гуруҳга киритилди ва у жамоалаштиришни 1933 йил баҳорида тугаллаши керак эди. Бироқ ВКП(б) МҚсининг Сиёсий Бюроси мамлакатда жамоалаштириш тажрибасини ўрганиб чиқиб, амалий чора-тадбирлар белгилади. Унда Ўзбекистон жамоалаштириш жуда секин ривожланиб бораётган ҳудудлар қаторига киритилди.

Марказнинг «таъкидий фикрлари» асосида Ўзбекистон шўро ҳукумати ва комфирқаси республикада жамоалаштиришни юқори суръатларда ва сафарбарлик асосида олиб борди. Бу борада Ўзбекистон комфирқаси марказий кўмитасининг 1930 йил 17 февралда қабул қилган «Жамоалаштириш ва кулоқ хўжаликларини тугатиш тўғрисида»ги қарорини таъкидлаб ўтмоқ жоиз. Мазкур қарорда республи-

¹ Ражабова Р.Е. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи (1917-1993 йиллар), 139-бет.

қада оммавий равишда ялпи жамоалаштириладиган 17 ҳудуд белгилаб чиқилди ва жамоалаштиришда ким ўзди социалистик мусобақаси авж олдирилди. Бу ҳол сунъий жамоа хўжаликларининг тез суръатларда ўсишига олиб келди. Агар 1930 йил 1 январигача деҳқон хўжаликларининг 10 фоизи жамоалаштирилган бўлса, шу йилнинг 1 мартига келиб бу кўрсаткич 44,8 фоизга етди. Хоразм округининг Шовот ва Ғазопот туманларида 1930 йилнинг январига қадар бирорта жамоа хўжалиги бўлмагани ҳолда шу йилнинг 26 феввалида мазкур туманларнинг раҳбарлари деҳқон хўжаликлари юз фоиз жамоалаштирилди, деб марказга хабар бердилар.

Жамоалаштиришда ихтиёрийликка амал қилинмади. Ҳамма ерда қолунбузарлик, зўрлаш, кулоқ қилиш, солиқ солиш, сургун ва қатағон қилиш сиёсати авж олиб кетди. Бу тадбирлар ВКП(б) МҚси 1930 йил 20 феввалида қабул қилган «Жамоалаштириш ва иқтисодий жиҳатдан орқада қолган миллий туманларда кулоқларга қарши кураш тўғрисида»ги қарори асосида амалга оширилди. Бу қарор асосан Ўзбекистон, Туркменистон ва Қозоғистон сингари миллий республикаларда жамоалаштириш баҳонасида маҳаллий халқни қатағон қилишни назарда тутган эди. Натижада фақат 1930 йилнинг ўзида Ўзбекистонда 2648 та хўжалик кулоқ хўжалиги сифатида тугатилиб қатағон қилинди.

Кўп ҳолларда кулоқ қилинганлар орасида катта ер эгалари эмас, балки ўрта ҳол деҳқонлар ва жамоа хўжалигига киришни истамаган камбағал деҳқонлар ҳам бўларди. «Жейнов тарихи» китобида муаллифлар қизиқ бир воқеа хусусида хикоя қиладилар. Қашқадарё воҳасининг Бешкент тумани бошлиқлари, ревком раислари Жейнов қишлоғига келиб, гоҳ Сафарбой кўсанинг мусодара қилинган уйида, гоҳ Муҳаммад Набибойнинг тортиб олинган ҳовлисида жамоа хўжалиги тузиш хусусида сурункали мажлислар ўтказадилар. Ана шундай мажлисларнинг бирида Мулла Чўли қизишиб кетиб, қишлоқда ғирт камбағал, бунинг устига хаёли ҳам ўзига яраша кирди-чиқди бўлган Жумабой девонани ўрнидан турғизиб, мажлисда тўпланган халойикка қараб бундай деган: «Халойик,

жамоа хўжалигида ҳамма тенг бўлади, мол ўртада, фойда ба-
равар деясизлар, қани менга айтинглари, мен 50 та қўй, 2
та хўкиз, 2 та омов, 3 та сугир қўшамда, манави Жумабой
девоиа хеч вако қўшмаса-ю, эртага фойдани тенг кўрса, ме-
нинг молимни ўзиники деса, буёғи қандай бўлади? Ахир Жу-
мабой жамоа хўжалигига кирса, у нима қўшади? Унинг ҳа-
лолдан товуғи, ҳаромдан итиям йўқ-ку? Мен бу билан шерик
бўлиб, қандай жамоа хўжалигига қираман? Ўйинда ҳарифлар
тенг бўлиши керак-да, шундай эмасми?

Мулла Чўли этагини қоқадн-да, ўрнидан туриб чиқиб ке-
тади. Мажлисга келган ўн-ўн беш чоғли одам унинг изидан
гурра туриб эргашади. Шу куни мажлисда аллакаердан кел-
тирилган стол билан стуллар, тумандан қадам ранжида қилган
раҳбарларнинг ўзи қолади»¹.

Асосий ўйин ана шу мажлисдан сўнг бошланади. Жамоа
хўжалигига кирмаган жейновликларга туман марказидан со-
лиқ устига солиқ кела бошлайди. Битта туяга 6 танга солиқ
солинган. Шу йиллари бозорда битта туянинг нархи 20 танга
(3 сўм) бўлган. Хўкиз-сугир, қўй-эчки, от, парранда ва бошқа
ҳамма нарсага шу хилда солиқ солинган. Чорасиз қолган бир
неча хўжаликдан амал-тақал қилиб артел тузишга муваффақ
бўладилар. Ана шу артель негизда 20-йилларнинг охирида
«III байналминал» жамоа хўжалиги ташкил топади.

Жамоалаштириш жараёнининг нуқсонларидан яна битта-
си шунда эдики, қишлоқ кооперацияси артель шаклида амалга
оширилади, деб ёзиб қўйилган 1930 йил 6 февралда қабул
қилинган биринчи намунали низомнинг ўзида бир қатор
нуқсон ва қусурлар бор эди. Чунки унда мулкни умумлашти-
риш табиати, жамоа хўжалиқларининг бўлинмас фондлари
каби масалаларга аниқ жавоблар берилмаган эди. Натижада
уй-жой бинолари, қорамоллар, қўй-эчкилар у ёқда турсин
хатто паррандалар ҳам жамоалар мулкига айлантирилди. Бу-
ни Фарғона, Тошкент, Самарқанд ва бошқа вилоятлар мисо-
лида таъкидлаш ўринлидир.

¹ Саидов Муродилло. Равшанов Поён. -Жейнов тарихи, 87-бет.

Жамоалаштиришга мутасадди идора ходимларининг маърузаларида дехқонларнинг жойлардаги ҳукумат органларига ишончи борган сари йўқолиб бораётганлиги таъкидланади. Жумладан, Тошкент вилояти, Ниёзбоши бўлисининг камбағал ва ўрта ҳол дехқонлари қишлоқ маъмуриятидан чўчиб, ҳатто ўз ташаббусию норозиликларини айта олмаганлар. Бухоро вилоятининг Қоракўл тумани бўйича вакил И.Рубенштейн ўзи мутасадди бўлган юқори идорага бундай хабар беради: «Ҳокимият деярли ўзгармади, деб ҳисоблагувчи одамлар орасида шўро маъмуриятининг мутлақо обрўси йўқ. Устига-устак қишлоқ шўроси раҳбарияти ҳар 10-12 кунда алмашиб туради. Бунчалик тез алмашувларнинг сабаби ҳеч кимга аён эмас»¹.

Шўроларнинг жамоалаштириш сиёсати омmani кўрқув ва ваҳимага солди. Улар ўз хўжаликларини қаровсиз ташлаб қочдилар, чорва молларини сўйдилар, ёки бозорга олиб бориб арзон гаровга сотдилар. Натижада Ўзбекистонда фақат қорамоллар 1930 йилнинг ўзида 60 минг бошга камайиб кетди.

Жамоалаштириш давомида амалга оширилган бундай адолатсизлик, зўравонлик ва одамларнинг кадр-қимматини оёқ ости қилиш сиёсати халқ оммасининг шўролар ҳукуматидан норозилигининг мислсиз даражада кучайишига сабаб бўлди ва 1930 йил бошларида Ўзбекистонда дехқонлар урушининг келиб чиқиш хавфини туғдирди. 1930 йил 25 февралда Фарғона округининг бир қанча туманларида меҳнатқашларнинг оммавий чиқишлари бўлиб ўтди. Сўнгра бундай ҳаракатлар Андижон, Бухоро, Тошкент, Самарқанд ва Хоразм округларининг бир қатор туманларида ҳам такрорланди. Хусусан, Фарғона водийси туманларидаги халқ оммасининг чиқишлари шўролар ҳокимиятига қарши сиёсий курашлар тусини олди.

Комфирка ва советларнинг олиб бораётган сиёсати ҳамда амалиётига қарши қишлоқ аҳолиси норозилик билдирди, исёнлар, галаёнлар кўтарди. Хуллас, миллий қишлоғимизда советларга, комфиркага, уларнинг аграр сиёсатига қарши

¹ «Шарқ юлдузи», 1992 йил, 12-сон, 184-185-бетлар.

инқилобий ҳаракат юзага келди. Большевиклар уни «Кип-
лачная контрреволюция («Қишлоқдаги аксилинқилоб»)» деб
номладилар. Аслида эса бу кишлок инқилоби эди.

Бу инқилоб большевиклар тажовузига, уларнинг жамоа-
лаштириш сиёсатининг бузилишлар билан ўтказилишига, зў-
равонлик, куч ишлатиш усулига қарши кўтарилган деҳқонлар
инқилоби эди. Бироқ қизил салтанат жаллодларига,
қизилларга қарши кўтарилган бу кишлок инқилоби,
деҳқонлар уруши империянинг конли панжалари билан бўғиб
ташланди. Оқибатда большевикларнинг жамоалаштириш ва
қулоқлаштириш сиёсати ва амалиёти Ўзбекистонда зўравон-
лик билан жорий этила бошлади¹.

Албатта, бу ҳол шўро ва фирка ташкилотларини ваҳимага
солди. Улар вужудга келган бухронли вазиятнинг олдини
олиш учун бир қатор шошилиш чоралар кўрдилар. Жумла-
дан, ВКП(б) Марказий қўмитаси 1930 йил январь ойида ком-
фирқанинг Ўрта Осиё Бюросига йўллаган телеграммасида
мамлакатнинг илғор аграр ўлкаларига тавсия этилган суръат-
ларни иқтисодий ночор вилоятларда татбиқ этмаслик, шошма-
шошарлик қилмаслик, миллий ўлкалардаги маҳаллий шароит-
ни ҳисобга олиш ва оммавий жамоалаштириш ишлари ўтқа-
зилмаган ҳудудларда қулоқлаштириш сиёсатини тўхтатиш ка-
биларни илгари сурди.

1930 йил 2 мартда И. Сталиннинг «Ютуқлардан эсанки-
раш» мақоласи «Правда»да босилиб чиқди. 14 мартда ВКП(б)
Марказий қўмитаси «Жамоалаштириш ҳаракатида фирка йў-
лини бузишларга қарши кураш тўғрисида» қарор қабул
қилди. 2 апрелда ВКП(б) МҚ жойларга махфий хат юборди.
Ана шу ҳужжатларнинг ҳаммасида жамоалаштиришда йўл
қўйилган камчиликлар: ихтиёрийликнинг бузилиши, маъму-
риятчилик ва декретлаштириш қораланди.

¹ Бу ҳақда батафсилроқ маълумот олиш учун қarang: Шамсутдинов Рус-
тамбек. Қишлоқ фожiasi: жамоалаштириш, қулоқлаштириш, сургун... (Ўрта
Осиё республикалари мисолида) - «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси Бош таҳририяти. Т.-2003. 54-164-бетлар.

ВКП(б) МҚси кишлоқ хўжалик артелининг намунавий низомига ўзгартиришлар киритди ва у 1930 йил 2 мартда матбуотда эълон қилинди. Унда ишлаб чиқариш воситаларини умумлаштиришнинг аниқ миқдори, жамоа хўжалигига қираётган деҳқонларда томоркага ажратиладиган ер, чорва моллари ва паррандаларнинг қолиши лозим бўлган миқдори аниқ кўрсатилди. Аммо бу кўрилган тадбирларга қарамасдан меҳнатқаш деҳқонлар оммасининг шўролар ва комфирқага ишончи сўниб борди, улар жамоа хўжаликларидан чиқиб кета бошладилар, ҳатто айрим жамоа хўжаликлари тарқалиб ҳам кетди. Масалан, Қашқадарё вилоятининг Яққабов туманидаги «Красный октябрь», Ғузор туманидаги «Ленинский путь» каби жамоа хўжаликлари тарқалиб кетди.

Натижада республика бўйича 1930 йилнинг мартада жамоалаштирилган хўжаликлар 47 фоизга тенг бўлган бўлса, май ойига келиб бу кўрсаткич 29 фоизга тушиб қолди. Бу меҳнатқаш омма шўроларнинг жамоалаштириш сиёсатини қўлламаётганлигини кўрсатарди. Аммо шўро ҳукумати ва комфирқа маълум бир қисқа муддатли чекинишдан сўнг 1930 йилнинг куз ойларидан бошлаб қулоқларни синф сифатида тугатиш асосида жамоалаштириш сиёсатини янада шиддатлироқ тусда авж олдирди. Ўзбекистонда жамоалаштириш тез суръатларда ўсиб борди. 1931 йилнинг ёзига келганда деҳқон хўжаликларининг 56,7 фоизи жамоалаштирилган бўлса, 1932 йилда бу кўрсаткич 74,9 фоизга яқин, 1933 йилда - 91,7 фоизни ва 1939 йилда эса 99,5 фоизни ташкил этди.

Ўзбекистон шўроларининг IV қурултойи арафасида, 1931 йил 15 февралгача бўлган маълумотларга қараганда, республиканинг 45 туманидаги жамоа хўжаликларидан 2648 бой қулоқ сифатида ҳайдалган бўлса, 1932 йилда 3550 «қулоқ» жамоа хўжаликларидан ҳайдалган. Фақат 1930 йил 19 мартгача Ўзбекистондан 1-тоифа концлагерларига қамаладиган «фаол қулоқлар»дан 1195 киши қамоққа олинди. 1930-1933 йиллар мобайнида ОГПУнинг Ўрта Осиёдаги доимий вакиллиги ҳузуридаги «учлик» (Л.Н.Бельский, В.А.Каруцкий, Бабкевич)нинг қарорлари билан кўпдан-кўп юртдошлар ҳар

хил айблар билан отувга, концлагерларга, меҳнат-аҳлоқ тузатиш лагерларига, махсус меҳнат посёлкаларига жазони ўташ учун ҳукм этилганлар. «Кулоқ»лар ўз яшаш жойларидан бадарга қилиниб, собик Иттифоқнинг Украина, Шимолий Кавказ, Қозоғистон, Сибир каби ҳудудларига сургун қилиндилар. 1931 йил августида фақат Ўзбекистоннинг ўзидан жами бўлиб 3795 хўжалик (17839 киши) Украина ва Шимолий Кавказга сургун қилинган. 1932 йил май ойи охирида Ўзбекистон бўйича 4865 хўжалик, 22505 киши, жумладан, 6877 эркак, 5886 аёл, 9055 бола эшелонларга мажбуран чиқарилиб, сургун қилинган. Бундай сургун қилиш 1933-1937 йилларда ҳам давом этган¹.

Бундан ташқари ўша мудҳиш йилларда кўплаб деҳқонлар кулоқлаштириш сиёсатидан беғиб муҳожирликка чиқиб кетганлар. ОГПУ махфий сиёсий бўлимнинг 1932 йил 5 августида мутлақо махфий тамға остида тузилган «Қишлоқдаги салбий ҳодисалар ва антисовет унсурлар фаолияти гўғрисида» деб номланган маълумотномасида: «Ўрта Осиё бўйича январь-июль мобайнида махфий сиёсий бўлим йўли билан қишлоқда 834 кишини камраб олган 73 аксилинқилобий бой-кулоқлар гуруҳи аниқланди ва улар йўқ қилинди. Шу муддат мобайнида 60 тагача одам ўлдирилган, 82 террор ҳодисаси ҳисобга олинди. Чегара районларида аҳолининг қўшни мамлакатларга ўтиб кетиш ҳоллари кўплаб қайд этилди.

Кулоқ-бойлар тарғиботи таъсирида кўпинча камбарал ва ўрта ҳол хўжаликлар кетганлар. Тўлиқ бўлмаган маълумотларга кўра, 1073 хўжалик Афғонистонга, 1218 хўжалик Хитойга, 40 га яқин хўжалик муҳожирликка кетган, 1867 хўжалик чегарада тутиб қолинган...», дейилади².

Ана шу тариқа Ўзбекистонда кулоқлар «синф сифатида тугатилди». Аммо бу иш республикада энг кўпол ва ваҳшийларча бир кўринишда амалга оширилдики, уни сўз билан ифодалаш гоётада мушкул... Қуйидаги воқеа Янгийўл туманига қарашли Қовунчи қишлоғида содир бўлган: «Қуролланган

¹ Шамсутдинов Рустамбек. Қишлоқ фожиаси... 213-214, 303, 326-бетлар.

² Ўша манба, 336-бет.

вакиллар қуролланган милиция ходимлари ҳамроҳлигида кечаси кулоқ қилинаётган одамларнинг уйига кириб, бор бисотини - молидан тортиб, пулюю кийим-кечаги, чойшабию идиш - товорагача... тортиб олишган. Шундай холлар рўй берганки, тортиб олинган буюмлар рўйхати тузилмаган. Туман бўйича 500 киши кулоқ қилинди. Уларнинг ҳаммаси район ички ишлар бўлинмасига келтирилиб, 8 кунгача ҳибсда сақланди. Камалганларнинг аксарияти бегуноҳ одамлар эди»¹.

Биргина Зангиота қишлоғидан 42 хонадон кулоқ хўжалиги сифатида бадарға қилинган. Кулоқнинг ўзи ким? Бу саволга таниқли тарихчи олима Раҳима Аминова: «Кулоқлар бир неча йил илгари ер олиб, ўз меҳнати эвазига маъмур яшаётган кишилар эди»², деб ёзади. Кулоқларни оладиган ойликларига қараб аниқлаганлар. Масалан, Зангиота қишлоғидан дехқон Абдулла Қозоқбоев 158 сўм, Ашраф Иброҳимов 238 сўм, Мулла Тошхўжаев 214 сўм, Усмонхўжаев 93 сўм солиқ тўлагани учун кулоқ деб топилганлар. Чиноз қишлоғида 30 хонадондан 18 бош от тортиб олинган ва хонадон эгалари кулоқ қилинган.

Ўзбекистонда амалга оширилган ёппасига жамоалаштириш чорвачиликка катта зарар келтирди. 1928-1932 йилларда салкам 715 минг бош қорамол, салкам 160 минг бош от, 49 минг бош туя, 123 минг бош эшак ва хачир, бир неча юз минг бош қўй ва эчкилар³ камайиб кетди.

Хуллас, жамоалаштиришдан иборат шўроларнинг мустамлакачилик манфаатларига хизмат қилувчи тадбир Ўзбекистон учун жуда қимматга тушган эди. Бу ҳам етмагандек, марказий ҳукумат Ўзбекистонга жамоалаштиришни ўтказишда байналмпалачилик ёрдамини кўрсатиш баҳонасида кўнлаб рус оилаларини бу ерга кўчириб олиб келди. Ўзбекистонга ташланган биринчи йнгирма беш миңгчи десантчилар бу фикримизга далил бўла олади. (Шўролар ҳукмронлиги йилларида бундай десантчилар тез-тез ташлашиб турди.)

¹ «Шарқ юлдузи», 1992 йил, 12-сон, 185-бет.

² Уша манба.

³ Уша манба, 187-бет.

Хўш, йигирма беш мингчилар кимлар эди? Аслида улар шўроларнинг мамлакатимизда руслаштириш ва улуғ давлатчиликдан иборат сиёсатини амалга ошириш учун юборилган вакилларининг бир қисми эди, холос. Аммо шўро ҳукумати ва комфирқа бу сиёсатни ҳаспўшлаб, силлиқлаб, шаҳарнинг қишлоққа, РСФСРнинг «қолоқ миллий ўлкаларга» дўстона ва оталиқ «ёрдами» никоби остида амалга оширди. Ишчилар ҳаракатида янгича оталиқ ёрдамнинг ғоявий негизи бўлиб ВКП(б) МҚсининг 1929 йил ноябрь Пленуми қарорлари хизмат қилди. Пленум қарорларига кўра қишлоқ меҳнатқашларига жамоалаштириш ишида ёрдам бериш учун «ташкилий-сиёсий жиҳатдан етарли тажрибага эга» бўлган 25 минг ишчи юборилиши керак эди. Чунки қишлоқда социалистик деҳқончиликни майдонга келтирувчи асосий раҳбар ва етакчи куч ишчилар, деб ҳисобланар эди.

Пленумда илгари сурилган ғоялар ВКП(б)нинг XVI курултойи (1930 йил 26 июнь-13 июль)да янада ривожлантирилди ва мустаҳкамланди. Жумладан, курултой қарориди бундай дейилган эди: «Колхозчиларнинг ўз ичларидан янги кадрларни кўтариш колхоз кадрларининг ишига асос қилиб олиниши керак. Бу иш колхозларда ишлаш учун юборилган 25 минг ишчининг ҳам энг муҳим вазифасидир»¹.

Комфирқа кўрсатмаси асосида қишлоқларга «байналмилал» ёрдами кўрсатиш учун Москва, Ленинград, Ивано-Вознесенск ва бошқа шаҳарлардан «энг билимдон» ва «ташаббускор» ишчилар танланиб, 25 минг киши ўрнига 27119 киши жўнатилди. 1930 йил февралидан 1931 йил январига қадар Ўзбекистонга келиш учун 458 киши йўлланма олди. 1931 йил давомида яна 400 кишининг бу ерга етиб келиши режалаштирилган эди. Дастлабки етиб келган 433 десантчининг 149 таси Москвадан, 84 таси Ленинграддан ва 200 таси Ивано-Вознесенскдан эди. Ташаббускор, аммо чақирилмаган бу «меҳмонлар»дан 76 таси Самарканд, 56 таси Тошкент, 33 тадап Андижон ва Қашқадарё вилоятларига юборилди. Кел-

¹ КПСС съездлари, конференциялари ва МҚ Пленумларининг резолюциялари ва қарорлари. Тўртинчи жидд. 1927-1931.-Т. Ўзбекистон, 1983, 499-бет.

гиндиларнинг 33 нафари дарҳол республика марказий аппаратларида ишга жойлаштирилдилар¹.

Ўзбекистонга юборилган десантчиларнинг асосий қисми аслида ҳаётий ва билим тажрибаси кам, ўша даврнинг сохта, баландпарвоз шиорларидан илҳомланган ва энг муҳими «улуғ оғалик», шовинистик-мустамлакачилик рояси билан онги захарланган шахслар бўлганлар. Аммо шўролар даврида яратилган тарихий адабиётларда йигирма беш мингчилар фаолияти кўкларга кўтариб макталди, уларни Ўзбекистоннинг социалистик тараққиётига улкан ҳисса қўшганликлари маҳоват қилинди.

Амалда эса, Ўзбекистонга келган йигирма беш мингчиларнинг аксарияти узоқ вақтларга қадар туб ерли аҳоли билан умумий тил топа олмади. Чунки маҳаллий халқ ҳар галгидек йигирма беш мингчиларга ҳам ишонмай, уларни кофирлар, босқинчи мустамлакачилар, деб қарар эди. Бунинг устига тили, дини, урф-одати ва маданияти, тарихи бошқа бўлган бу келгинди десантчилар қадимий деҳқончилик маданиятига эга бўлган ўзбек деҳқонларига деҳқончиликдан дарс бера олмас эдилар. Шу боис дунёда анъанавий меҳмондорчилиги билан машҳур бўлган маҳаллий халқ йигирма беш мингчиларни норозилик ва совуқлик билан қарши олди. Бу тўғрида тарихий ҳужжатларда асосли ва ишонарли маълумотлар анчагина.

«25 мингчилар» тантанали равишда юборилган кўпгина хўжаликлар уларга уй-жой бермаган, шикоятларига эса қулоқ солмаган. Масалан, Ивано-Вознесенскдан Наманган тумани Охунбобоев колхозига юборилган ишчи Мартинов шу тўғрида маълумот беради. Унинг айтишича, Наманган тумани ижроия қўмитаси «25 мингчилар» келишидан беҳабар бўлган, табиийки, шунга кўра, уларни жойлаштириш борасида ҳеч қандай шароит яратмаган... Твердан юборилган Блохин ва Шербаков етарли шарт-шароит йўқлиги туфайли бир неча ой очик майдонда ётиб турганлигидан шикоят қилади. Андреев деган ишчининг хатида шундай сатрлар учрайди: «Бу ерда биз билан

ЧР. 2

¹ «Фан ва турмуш», 1992 йил, 2-сон, 8-бет.

ҳеч кимнинг иши йўқ. Мени колхозга ўтказишди ва мен йўл-кира учун бир тийин ҳам тополмаяпман. Маош ҳисобига эмас, ўртоқлардан тиланчилик қилиш ҳисобидан кун кўрмоқдаман»¹.

Йигирма беш мингчиларнинг баъзи бирлари очликдан ўлмаслик учун ҳатто официант, иш юритувчи бўлиб ҳам ишлаганлар. Уларнинг айримлари иш жойларини бир ойда беш мартагача ўзгартирганлар.

Маҳаллий аҳолининг «25 мингчилар» фаолиятига бўлган муносабатини ВКП(б) МҚсининг Ўрта Осиё бюроси қарорлари (1931 йил 3 февраль)да ҳам кузатиш мумкин: «...25 мингчилар ишининг сиёсий жиҳатдан катта аҳамиятга эга эканлигига қарамай, миллий компартия Марказий кўмитаси, обком ва райкомлар уларни у ердан бу ерга алмаштириб, ҳалигача «25 мингчилар»дан фойдаланилишини назорат қилишни ташкил этгани йўқ»².

Шундан сўнг Ўзбекистон Комфирка МҚ Бюроси жойларда «25 мингчилар»га қарши бўлган «шовинистик, кулоқларча ва омпортунистик» қарашларни муҳокама қилишга ва уларга нисбатан чора кўришга киришди. Республика Комфирка МҚси «25 мингчилар»дан фойдаланишни текшириш бўйича тўққиз кунлик муддат белгилади. Марказий кўмита ҳужжатларида шу нарса қайд этилдики, «Ўзбек тилини билмаслиги» ёки аппаратларни маҳаллийлаштириш ва колхоз ташкилотларига сайлов ўтказиш баҳоасида «25 мингчилар»ни четга сўриб қўйиш омпортунизмнинг юзага келиши деб баҳоланади»³.

Бу тадбир амалда Ўзбекистонда шўролар амалга оширган қатағонларнинг ёрқин кўринишларидан бири эди. Чунки ушбу қарор муносабати билан республика прокуратура органларига қисқа муддат ичида «25 мингчилар» билан алоқа ўрнатил, улардан тушган шикоятларни текшириб, ишчилар синфининг вакилларига нисбатан «бюрократларча» муносабагда бўлган мансабдор шахсларни жиноий жавобгарликка тортиш бўйича

¹ «Фан ва турмуш», 1992 йил, 2-сон, 9-бет.

² Ўша манба.

³ Ўша манба.

очикчасига кўрсатма берилди. Бу тадбирлар тез орада ўз натижаларини бера бошлади. Ҳамма вилоят ва туманларда «25 мингчи»ларнинг асосий қисми қишлоқ хўжалигида раҳбарлик лавозимларига тайинландилар. Жумладан, Ўзбекистон бўйича 139 ишчи жамоа хўжаликларига раис, раис ўринбосари ва жамоа бошқаруви аъзолигига тайинланди. Туманлардаги ташкилотларга раҳбарлик лавозимларига десантчилардан 157 киши тайинланди.

Қишлоқ хўжалиги фаолиятига сафарбар этилган бундай раҳбарлардан бирор бир натижа кутиш амри маҳол эди. Чунки улар қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришидан беҳабар ва йироқ бўлган шахслар эдилар. Иш юритишнинг бундай шовинистик, бемаъни ва буйруқбозлик услуби бутун шўролар ҳукмронлиги йилларида сурункасига давом этди. Қишлоқ хўжалигида раҳбарлик лавозимларига юборилган десантчиларнинг анчагина қисми ўз вазифасини эплай олмай ё касбини ўзгартирди, ёки келган жойига қайтиб кетди. Масалан, Қашқадарё улусига юборилган В.В.Сосунова борган жойида узоғи билан ўн кун ишлай олди, холос. Уни бошқа хўжаликка раҳбар қилиб жўнатдилар. Аммо у бу ерда ҳам ишни эплай олмасдан жўнаб кетишга мажбур бўлди. Шунингдек, «йигирма бешмингчи»лардан Обухов Наманганда сотувчи, Солдатов ва Баев ўт ўчирувчи, Степанов ҳаммомда қоровул бўлиб ишлашга мажбур бўлган эди. Ана шу тариқа 1931 йилнинг ўртасига келиб, Денов туманига юборилган 18 нафар «25 мингчи»лардан 4 таси касаллиги туфайли, 3 киши эса ишлай олмаганлиги оқибатида вазифасидан озод қилинди. Янги Бухородан 11 кишидан 6 таси, Қашқадарё вилояти, Яккабоғ туманидан 8 кишидан 4 таси қайтиб кетган эди. Хуллас, Ўзбекистон бўйича республикага жамоалаштиришга «ёрдам» бериш учун юборилган 433 десантчидан фақат 170 нафари¹ жамоа хўжаликларида қолган эди.

1930-йилларнинг охирларига келиб Ўзбекистонда шўролар ва комфирка зўрлик йўли билан жамоалаштиришни ни-

¹ «Ҳаёт ва иқтисод», 1992 йил, 8-сон, 21-бет.

ҳоясига етказди. Бу йўлнинг бош мақсади СССРнинг пахта мустақиллигини таъминлашдан иборат эди. СССР пахта мустақиллиги учун кураш ихтисослаштириш баҳонасида Ўзбекистонда қарор топтирилган пахта яккахокимлигининг асосий сабабидир. Шўролар ҳукумати ва комфирқа Ўзбекистонда «СССР пахта мустақиллиги учун кураш - ўзбек пахтакорларининг Ватан олдидаги байналмилал бурчи!» каби шиорлар билан бутун куч ҳамда воситаларни пахта етиштиришни ривожлантиришга сафарбар этди, бу йўлда моддий ва техника ресурсларини аямади, меҳнаткаш омманинг тинка-мадорини курутди. Уша қулоқ қилиниб, Шимолий Кавказга, Украинага, Қозоғистонга сургун қилинган юртдошларимиз бу бегона юртларда пахта етиштириш билан машғул бўлдилар. Пахта мустақиллигига эришишда уларнинг ҳам хизмати катта бўлган.

Шўролар ҳукумати асосий диққат-этиборини Ўзбекистонда пахтачиликни ривожлантиришга қаратар экан, кишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган механизмлар, техника воситаларини шу срнинг ўзида ишлаб чиқариш тўғрисида бош қотирмади. Чунки бу Россиянинг миллий мустамлакачилик манфаатларига жавоб бермас эди. Кишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган тракторлар ва бошқа механизмлар собиқ Иттифок марказида барпо этилган заводларда ишлаб чиқарилди ва Ўзбекистонга келтирилди. Шу муносабат билан трактор ва механизмларни таъмирлашга эҳтиёж туғилди ва машина-трактор станциялари (МТС) ташкил этилди. 1929 йилда 1 тагина МТС ташкил этилган бўлса, 1932 йилда уларнинг сони 78 тага, 1937 йилда эса 163 тага етди. Шу йилларда жамоа хўжаликларига хизмат қилувчи МТСлардаги тракторлар сони ҳам муттасил ошиб борди. 1929 йилда жамоа хўжаликларида 35 трактор хизмат қилган бўлса, 1930 йилда уларнинг сони 369 тага ва 1937 йилда 21550 тага етди¹. 1937-1940 йилларда республикада тракторлар сони 18 мингдан 23 мингтагача кўпайди.

Пахтачилик таракқиётида сув муаммосининг ўрни ҳақида сўз юритиш шарт эмас. Ўзбекистон 1932 йилдаёқ Иттифок

¹ Экономическая история Советского Узбекистана. (1917-1965 гг.) - Т.: Фан, 1965, 124-бет.

бўйича етиштирилаётган жами пахтанинг 62 фоизини бераётган бўлса-да, марказ бундан қапоат ҳосил қилмади. У пахта етиштиришни янада кўпайтириш мақсадларини кўзлаб сунъий суғориш иншоотларини қуриш масаласини Ўзбекистон шўро ҳукумати ва комфирқаси вазифа қилиб қўйди. Ўша даврда бундай иншоотларни барпо этадиган қудратли техника воситалари йўқ эди, ҳамма ишни қўлда, белқурак, кетмон, замбил ва ғалтак аравалар ёрдамида бажариш зарур эди.

Бугун Ўзбекистон фуқаролари 1939 йил 1 августидан ана шундай улкан иншоотлардан бири - Катта Фарғона каналини қуришга киришдилар. Узунлиги 270 км бўлган мазкур канални ўзбек халқи катта жасорат ва мардлик кўрсатиб, мислсиз оғир шароитларда 45 кунда қазиб тугатди. Натижада 60 минг гектар янги ерлар ўзлаштирилиб, қишлоқ хўжалик оборотиغا киритилди, 500 минг гектар ернинг суғориш шароити яхшиланди. Худди шу сингари Шимолий ва Жанубий Фарғона, Тошкент каналлари, Кампирравот тўғони ҳам қўл меҳнати эвазига оғир машаққатлар билан қазиб ишга туширилди.

Ўзбекистонда энг катта сунъий денгиз - Каттақўрғон сув омбори қурилиши ҳам бошлаб юборилди. 1924-1928 йилларда давлат ирригация ишларига 61,4 миллион сўм капитал маблар ажратди. Натижада фақат 1937-1940 йиллардагина Ўзбекистонда суғориладиган ер майдонлари 260 минг гектарга кўпайди. Бу, шунга олиб келдики, 1939 йилга келиб Ўзбекистон давлатга 1 миллион 583 минг тонна пахта етказиб берди. Бу, 1924 йилги кўрсаткич билан таққослаганда, 673 фоизга тенг эди. Аммо инсон ҳаёти учун зарур бўлган маҳсулотларни етказиб берувчи халқ хўжалигининг бошқа муҳим соҳаларига эътибор мутлақо пасайиб кетди. Жумладан, дончилик 1924 йилдагига нисбатан 78 фоизга тушиб қолди, боғдорчилик 1,5 бараварни, узумчилик 1,6 бараварни ташкил этди¹, холос.

Шундай қилиб, қулоқларни синф сифатида тугатиш асоида Ўзбекистонда шўролар томонидан амалга оширилган жамоалаштиришнинг натижалари нималардан иборат бўлди?

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет. Юбилейный статистический исторический ежегодник. -Т.: Узбекистан. 1974, стр.43.

Биринчидан, туб ерли маҳаллий аҳолининг 80 фоиздан ортиғи эркин мулкчилик ва бозор иқтисодиёти муносабатлари шароитида қишлоқда яшар эди. Жамоалаштириш сиёсатининг амалга оширилиши натижасида эркин мулкчиликнинг ва бозор иқтисодиёти муносабатларининг ҳамма кўринишларига барҳам берилди. Хусусий мулкчилик батамом тугатилди. Унинг ўрнига социалистик мулкчилик деб аталган янги мулкчилик шакли жорий этилди. У икки кўринишда: давлат мулкчилиги ва жамоа мулкчилиги шаклида рўёбга чиқарилди. Бу мулк шакллари шакл-шамойили, ташки кўриниши жиҳатидан бир-бирларидан фарқ қилса-да, моҳият-мазмуни жиҳатидан фарқли томонлари йўқ эди. Аслида жамоа хўжалиги ҳам давлат мулки ҳисобланарди.

Иккинчидан, жамоалаштириш сиёсатининг қишлоқда амалга оширилиши натижасида шўролар ҳукумати инсон ва фуқароларнинг барча ҳуқуқ ва эркинликларини оёқ ости қилди ва уларни бундан маҳрум этди. Давлат ва жамоа хўжаликлари (совхоз ва колхоз)га уюшган қишлоқ фуқаролари ўз хусусий мулкларидан умуман маҳрум бўлдилар. Давлат ва жамоа хўжаликлари қадимги қулдорлик давлатларидаги бами-соли қулчилик плантацияларини эслатар эди. Бу хўжаликдаги фуқаролар оддий инсоний ҳуқуқлардан ҳам маҳрум эдилар. Оғир меҳнат эксплуатацияси хотин-қизлар ва ёш болаларни бир умрга майиб-мажруҳ қилди. Хўжаликларга ойлик тўланмас, меҳнат ҳаққи ёзиларди ҳолос. Улар асосан томорқа ҳисобидан кун кечирар эдилар. Арзимаган «гуноҳи» (ишга чиқмаганлиги, тирикчилик ташвишлари билан шуғулланганлиги) учун уларнинг томорқа ерлари тортиб олинар, оғир солиқлар солинар эди. Оғир қулфат ва жабр-зулмлардан қочиб кетмаслиги учун деҳқонларга паспорт бериш тартиби ўрнатилмади. Хуллас, мустамлакачилар идора усулининг бундай даҳшатли шаклини ҳатто чор Россияси ҳам ўйлаб топа олмаган эди.

6-§. ХАЛҚНИНГ МОДДИЙ АҲВОЛИ

Шўролар ҳукмронлиги даврида ёзилган тарихга оид манбаларда XX асрнинг 20-30-йилларида Ўзбекистон меҳнаткашларининг моддий аҳволи «тубдан яхшиланиб борган»лиги баландпарвоз, қуруқ ва ёлвон рақамларда ёритилди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Чунки бор гапни, тўғри ҳақиқатни ёзиш ман этилган эди. Бунга журъат қилганлар эса халқ душмани, антишўрочи сифатида жазоланар эди. Ҳақиқат эса шўролар даврида ёзилган манбалардагидан мутлақо бошқача эди.

Ўзбекистонда халқ оммасининг моддий аҳволи ўша кезларда собиқ Иттифок марказидагига, Украина ва Белорусиядагига нисбатан ўн карра ва ундан ҳам ортиқроқ карра ёмон бўлса бўлганки, бери бўлмаган. «Буюк бурилиш йили» деб эълон қилинган 1929 йилнинг апрелидан бутун мамлакатда нонга карточка тизими жорий этилди, йил охирига бориб барча озиқ-овқат маҳсулотлари ва саноат молларининг карточка билан берилиши йўлга қўйилди. 1931 йили қўшимча «ордер» жорий этилиши сабабли карточка билан ҳам тегишли паёкни олиш мумкин бўлмай қолди. Ўша даврда ишчиларнинг аҳолига баҳо бериш учун шу нарсани таъкидлаш керакки, ГПУ ходимларининг 1929 йилги берган маълумотларига қараганда, ишчиларга бир кунда 600 грамм, оила аъзоларига эса 300 граммдан нон берилган. Уларга бериладиган бир ойлик ўсимлик мойи 200 граммдан бир литргача, шакар 1 кг. Ҳар бир ишчи йилда 30-35 метр чит олган¹.

Нарх-наво ўсиб боришдан тўхтамас, иш ҳақи помигагина оширилар, меҳнат нормалари муттасил ортар эди. Иш суръатини ошириш мақсадида зарбдорчилик ҳаракатидан, социалистик мусобакадан фойдаланилди. Раҳбарлар учун махсус магазинлар, ошхоналар пайдо бўлди. Мамлакатда молларга камида 6 хил баҳо жорий этилди: карточкалар бўйича бериладиган паёк моллари баҳоси, савдо-сотик баҳоси, ўртача юқори

¹ Геллер М. Некрич А. История России. 1917-1995. Утопия власти. Книга первая, стр. 239.

баҳо, намунали магазинлар баҳоси, фақат валюта ёки тиллага соғиладиган товарлар баҳоси, бозор баҳоси. Саноат ва халқ хўжалиги ходимларини зараркунандачиликда айблаш никобида репрессияларнинг кенг тизими ишга солинди.

Бундан кейинги аҳвол янада ёмонлашиб борган. 1931-1933 йилларда мамлакатда ёппасига очлик ҳукм сурди. Биргина Украинанинг ўзида 1932 йилда 4 миллион одам очликдан ўлган эди. Аслида бу даврдаги очарчилик 1921-1922 йиллардаги очарчиликдан ҳам даҳшатлироқ эди. Аммо очарчилик тўғрисида оғиз очиш кечирилмайдиган мудҳиш жиноят ҳисобланар эди. Холбуки, 1921 йилда шўролар ҳукумати очарчиликка қарши ёрдам сўраб жаҳон жамоатчилигига, Фарб давлатларига мурожаат этди. В.И. Лениннинг ўзи халқаро йўқсиллар синфига мурожаат қилган эди. 30-йилларнинг бошларида эса мамлакатдаги очарчиликка қарши чора кўриш, унинг олдини олиш талбирлари ҳақида ўйлаш ўрнига мамлакатдаги аҳволни «кўз-кўз» қилиб кўрсатиш учун чет мамлакатларга налла экспорт қилинди. Галла экспорти 1928 йилда 1 миллион центнерни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 1929 йилда - 13 миллион, 1930 йилда - 48,3 миллион, 1931 йилда - 51,8 миллион ва 1932 йилда - 18,1 миллион центнерни ташкил этди.

Шўро Россиясининг ўзида аҳвол шу даражада оғир кечган бир пайтда шўроларни тан олмасдан унга қарши қўлига қурол олиб, 30-йилларнинг ўрталаригача қон кечиб кураш олиб борган Ўзбекистондаги вазият қандай бўлганлигини тасаввур қилиш қийин эмас. Фақат масаланинг чигал томони шундаки, мамлакат тарихининг ҳақиқий манзарасини ёритиб берадиган жараёнлар ҳали етарлича ўрганилмаган. Халқ оммасининг бу даврдаги оғир иқтисодий аҳволига оид ҳужжатлар атайлаб шўро давлати органлари томонидан йўқ қилиб юборилган бўлиши эҳтимолдан узоқ эмас. Аммо бор бўлган баъзи маълумотларнинг ўзи ҳам шўро мустамлакачиларининг шармандали, ноинсоний баёнларини очиш учун етарли асос бўла олади. Тарихий манбаларда кўрсатилишича, 30-йилларнинг охири ва 40-йилларнинг бошларида республикада

озик-овкат маҳсулотларини истеъмол қилиш 1924-1928 йилларга қараганда 10-15 фоизга камайган¹.

Ўзбекистонда халқ оммасининг 20-30-йиллардаги иктисодий турмуш шароитига баҳо беришда Германияда яшаётган ватандошимиз Хусайн Икромнинг куйидаги сўзлари ғоятда қимматлидир: «...Биласизки, 20-йилларнинг охири ва 30-йилларнинг бошларида мамлакатда кооперативлаштириш, мажбурий коллективлаштириш ҳаракати бошланди. Бунинг оқибати ўларок хусусий мулкчилик битирилди. Ҳамма нарса давлат мулкига айлангилди. Хусусий ишлаб чиқариш тугатилди, қосиб-хунармандлар давлат учун ишлайдиган бўлдилар. Хусусий, яъни эркин савдо ман этилди, савдо-сотик ҳукумат идораси ва назорати остига ўтди. Рақобат ўлди. Маълумки, рақобат бўлмаган ерда янгилик яратишга интилиш ҳам, сиёсат учун курашиш ҳам бўлмайди. Мажбурий режалар, шартномалар, мажбуриятлар асосида иш юритиладиган бўлди. Қисқаси, хусусий хўжалик битирилиб, «халқ хўжалиги» деб аталган давлат тизими ўрнатилди. Барча соҳа ва тармоқлар марказдан - Москвадан идора этиладиган бўлди. Мана шу усулда иктисодий тараққиёт кенг қулоқ ёйолмади. У сиртмоққа илинди. Юқорида қайд этганларимизнинг дастлабки оқибати ўларок мамлакатимизга, халқимизнинг бошига очарчилик балоси келди, келди эмас, келтирдилар. Миллионлаб юртдошларимиз ўлишди, бу заминда ҳатто ит-мушуклар кўринмайдиган бўлиб қолди...»².

1930-йилларда Ўзбекистонда вужудга келтирилган очарчиликнинг бош сабабчиси ва айбдори шўро ҳукумати ва комфирканинг республикада олиб борган шовинизмдан, мустамлакачиликдан иборат адолатсиз сиёсати бўлди. Ана шу сиёсатнинг тарқибий қисми солиқ сиёсати эди. Республикада амалга оширилган қулоқларни синф сифатида тугатиш асосида авж олиб кетган жамоалаштириш йилларида адолатсиз ва нотекис солиқ сиёсати қўлланилди. Бундай сиёсат оқибатида деҳқонларнинг турли хил ижтимоий гуруҳларига солинадиган

¹ Ражабова Р.Е. ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи (1917-1993). 199-бет.

² Ислоҳ Усмон. Алихон Шермат. Ҳижрон.-Т.: Меҳнат, 1993.

солиқлар миқдори ўртасидаги фарқ астрономик миқдорга етган эди. Жумладан, ҳар бир хонадонга ҳисоблаганда жамоа хўжалиги аъзосига нисбатан яқка хўжалик хонадони 10 марта, кулок хўжалиги эса 140 марта кўп солиқ тўлаган. Кулок хонадонига тушадиган солиқлар 1929-1930 йилларга нисбатан 1931 йилда 2,2 баравар ошди. Натижада мамлакат аҳолисини озиқ-овқат ва хом ашё маҳсулотлари билан муттасил таъминлаб келган кишлоқ меҳнатчиларининг катта қисми кулок сифатида тугатилган бўлса, яна бир бошқа қисми кулок бўлишдан сақланиб қолиш учун умуман хўжалик ишлари билан шугулланмай қўйди.

Ўзбекистоннинг миллий даромади 1937 йилда аҳоли жон бошига ҳисоблаганда 1932 йил даражасида қолаверди. Аҳолининг ўсиш суръатлари пасайди, республика аҳолиси асосан келгинди миллатлар ҳисобидан кўнайти. 1926-1937 йилларда республика аҳолиси 37 фоиз ўсган ҳолда европа миллатига мансуб аҳоли 62 фоизга ошди. Ойлик маошлар европа миллатига мансуб аҳоли меҳнат қиладиган саноат тармоқларида ўсди, холос. Бу мисоллар нафақат кишлоқ ҳаётининг қашшоқлашганлиги, айти пайтда шаҳар аҳолисининг ҳам моддий ночорлашганлигини кўрсатади. Оқибатда вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда шўроларга қарши очикдан-очик курулли чиқишлар бўлди. Марказий ҳукуматнинг расмий маълумотларида Ўрта Осиё худудида 1930 йил март ойининг бошларида 17400 киши қатнашган 45 та бундай чиқишлар содир бўлганлиги қайд этилган. Хуллас, 1917 йил октябрь тўнтариши натижасида зўрлик билан ўрнатилган тузум халқ оммасининг нафақат сиёсий ҳақ-ҳуқуқларини поймол қилди, балки иқтисодий жиҳатдан бутун бошли қашшоқлар жамиятини вужудга келтирди.

7-§. «ШАКЛАН МИЛЛИЙ ВА МАЗМУНАН СОЦИАЛИСТИК»

Большевоийлар дохийси В.И. Ленин илгари сурган социализм қуриш режасининг таркибий қисми «маданий инқилоб»

эди. Ўзбекистонда «маданий инқилоб» сиёсати «шаклан миллий ва мазмунан социалистик» маданиятни шакллантириш қобилига ўраб амалга оширилди. Албатта, бу шўролар Россиясининг Ўрта Осиёда юритаётган улуғ давлатчилик, мустамлакачилик сиёсатининг туб моҳиятидан келиб чиқар эди. Чунки шўролар ҳукумати юргизган мустамлакачилик сиёсатининг мафкуравий асосини ишлаб чиққан В.И.Ленин бошлиқ компания шу нарсани яхши билар эдики, мустамлака Туркистон дунёнинг энг қадимий маданият ва маърифат ўчоқларидан биридир. Бу ўлка халқларида эса энг улуғ ва олижаноб ғоялар қадимдан қарор топган. Бу юксак даражада ривож топган ватанпарварлик, элпарварлик, мардлик, жасурлик, имон-этикодлилиқ, миллий ва диний қадриятларга содиқлик фазилатлари, эрк, ҳурлик ва озодликка ташналиқ, босқинчилар, мустамлакачиларга нисбатан чексиз нафрат туйғуларидир.

Шўро босқинчилари бунга 1917-1934 йилларда Туркистон халқларининг миллий истиқлол ва озодлик учун олиб борган курашларини ўз кўзлари билан кўриб, ишонч ҳосил қилдилар. Шунинг учун ҳам мамлакатимиз халқларига хос бўлган ана шу олижаноб ва улуғ фазилатларни уларнинг онгидан сиқиб чиқармасдан туриб, Туркистонни ўз асоратларида узоқ сақлаб қололмасликларини босқинчи жаллодлар яхши тушунар эдилар. Бу вазифани амалга ошириш учун эса туб ерли мусулмон аҳолини тарихидан, тилидан, маданияти ва асрлар оша шаклланган миллий, диний қадриятларидан бегоналаштириш ва маҳрум қилиш лозим эди. «Шаклан миллий ва мазмунан социалистик» маданият учун кураш дастури худди ана шу мудҳиш вазифани бажаришга хизмат қилди. Мехнаткашлар оммаси онгига маънавий таъсир қилишнинг барча воситалари: маориф, фан, адабиёт, санъат, оммавий ахборот воситалари ва бошқалар орқали улар онгидан барча миллий ғоялар, ўзига хосликлар сиқиб чиқарилиб, «социалистик», «байналминалчилик» қобилига ўралган, аслида эса куллик, тобелик, итоаткорлик, руслаштириш-ассимиляторлик мафкураси босқичма-босқич системали тарзда сингдириб борилди.

Маориф. Мустамлакачилик, қуллик ва тобелик мафкура-сини болалик, ёшлик йилларидан бошлаб фуқаролар онгига сингдиришда маориф шахобчаларининг ўрни ва аҳамияти каттадир. Шу боисдан шўролар ҳукумати Туркистонда ўз ҳокимиятини ўрнатган биринчи кундан бошлаб комфирка мафкурасини аҳолининг кенг қатламлари онгига болалар боғчаларидан бошлаб сингдирадиган шўро таълим-тарбия тизимини яратишга биринчи даражали аҳамият берди. Аммо бу ишни бирданига амалга оширишнинг иложи йўқ эди. Бунинг учун Туркистонда узоқ тарихга эга бўлган эски миллий таълим-тарбия тизимини таг-томири билан йўқ қилиш талаб қилинар эди. Лекин бунинг учун маълум вақт талаб қилинар эди. Чунки шўролар истибдодига қарши миллий истиқлол ва озодлик учун кураш бориб турган ўлкада яна миллий таълим-тарбия ва эскича ўқитиш тартиб-қоидаларини бекор қилиш омманинг шўроларга қарши норозилигининг янада кучайишига сабаб бўлар эди. Шу сабабдан ҳам шўролар ҳукумати Туркистонда октябрь тўнтаришидан кейин шўро маориф тармоқларини яратиш билан бирга, эски агъанавий миллий таълим-тарбия ва ўқитиш тизимининг фаолият кўрсатишига тоқат қилди. 1925 йилда ҳам Ўзбекистонда 97 та вақф мактаби ва 1,5 мингдан ортиқ эски мактаблар фаолият кўрсатмоқда эди. Шулардан 250 таси яширин ҳолда ишлади. Аммо 1928 йилга келиб шўролар ҳукумати Ўзбекистонда эски миллий мактаблар фаолиятини батамом тақиқлаб қўйди.

Шўро ҳукумати туркий халқлар миллий таълим ва тарбия тизими илдизига икки марта ҳалокатли зарба берди. **Биринчиси,** Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Қўмитаси қарори билан 1929 йил 1 декабрдан араб алифбосига асосланган эски ўзбек ёзувининг лотинлаштирилган алифбо асосидаги ўзбек ёзуви билан алмаштирилганлиги бўлса, **иккинчиси** 1940 йилда амалга оширилди. Шу йили 8 майда Ўзбекистон ССР Олий Советининг III сессияси «Ўзбек ёзувини лотинлаштирилган алфавитидан рус графикаси асосидаги янги алфавитга қўчириш тўғрисида» қонун қабул қилди.

Республикамизда амалга оширилган ҳар иккала тадбир миллий маориф ва маданиятимиз равнақига шу даражада катта зарба бердики, унинг ўрнини келажакда ҳеч нарса билан коплаб бўлмади. Бу зарбанинг моҳияти нимадан иборат эди? Биринчидан, қисқа муддат ичида алфавитнинг ўзгариши натижасида Ўзбекистон фуқароларининг саводсизлик даражаси кучайди, демак, умумий маданий савияси пасайди. Иккинчидан ва энг муҳими, ўзбек халқи ўзининг минг йилликлар қаърига бориб тақалувчи тарихи, ўтмиш маданияти ва миллий кадриятлариши ўқиб-ўрганишдан маҳрум бўлди. Учинчидан, руслаштириш жараёни тезлашди, халқимизнинг миллий ўзликдан, миллий ўқ томирдан узоқлашиш, бегоналаштириш жараёни жадаллашди. Бу миллий фожиа ўша даврда Ўзбекистон ССР Марказий Ижроия Кўмитасининг раиси лавозимида ишлаган Йўлдош Охунбобоев ва олимлар «сардори», академик Т.Н.Кори-Ниёзий каби раҳбарларнинг сиёсий саводсизлиги оқибати бўлди.

Шўро ҳукумати маориф соҳасида ўз йўлидаги барча мухолифатни тор-мор келтириб, туб ерли аҳолини саводсиз ҳолга келтиргач, коммунистик мафқурани, аниқрови мустамлакачилик мафқурасини фуқаролар онгига сингдирадиган маориф тармоқларини зўр бериб ривожлаштириш учун жон куйдирди, «саводсизлик»ни тугатиш йўлини тутди ва бу йўлда маблағни аямади. Фақат 1923 йилнинг ўзидагина СССР бюджетидан Туркистон АССРга олтин ҳисобида 1 миллион сўм, 1924 йилда эса 2 миллион сўмдан кўпроқ пул берилди. Бу пул маблағларидан ташқари Туркистон шўролари XII қурултойи қарорларига биноан, маориф ва маданий қурилиш эҳтиёжларига маҳаллий бюджетнинг 35 фоизи берилди. Халқ маорифига сарфланган капитал маблағлар биринчи беш йилликда 395,5 миллион сўмни ташкил этган бўлса, иккинчи беш йилликда 1162,5 миллион сўмга¹ тенг бўлди.

Ана шу қўрилган тадбирлар натижасида шўролар манфаатига хизмат қилувчи халқ маорифи тармоқлари муттасил

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Тўрт жиддик. Учинчи жилд. Бош муҳаррир И. М. Мўминов, 651-бет.

ўсиб борди. 1921-1922 ўқув йилидаёқ республикада мингдан ортиқ мактаблар, саводсизликни тугатиш курслари ва тармоқлари бўлиб, уларда 50 минг киши хат-савод ўрганди. Ўзбекистонда умумтаълим мактаблари сони 1924-1925 ўқув йилидаги 913 тадан 1940-1941 ўқув йилида 5448 тага етди. Шунга мувофиқ равишда улардаги ўқувчилар сони ҳам 77,1 минг кишидан 1315,1 минг кишига етди. 1924-25 ўқув йилида умумтаълим мактабларида 2,7 минг ўқитувчи дарс берган бўлса, 1940-1941 ўқув йилида уларнинг сони 36,7 минг кишини ташкил этди. Албатта, шўролар ҳукумати идоралари томонидан тайёрланган ва маълум маънода кўпиртирилган бу статистик маълумотлар ўша даврда маориф тизимидаги таълим ва тарбия жараёнида мавжуд бўлган камчилик ва нуқсонларни инкор эта олмайди. Тўғри, 20-йилларнинг охирларига келганда жамият ҳаётига, шу жумладан, маориф таракқиётига ҳам танқидий кўз билан қараш сўниб борган ва социализм ғалабаларини кўкларга кўтариб макташ анъанага айланмоқда эди.

Аммо шунга қарамадан 30-йиллар бошларида нуқсонларни очик-ойдин фош этувчилар ҳам бўлган. Жумладан, А.Сафурди, П.Галузо ва бошқаларнинг маълумотларига қараганда, 30-йиллар бошларида мактаб қурилишида ўсиш бўлмаган, ўқитувчилар етишмаслиги оқибатида тайёргарлиги йўқ ва савияси паст кишилар мактабларда дарс берганлар. А.Сафурди Тошкент шаҳар, Октябрь туманидаги 74-сонли мактабнинг математика ўқитувчиси умуман математикани тушунмаслигини аниқлаган. Шу тумanning яна бир мактабига эса математикадан дарс беришга магазин сотувчиси юборилган¹.

Яна шу муаллифнинг келтирган маълумотларига қараганда, Ўзбекистонда 1932 йил кузида педагогика ўқув юртларига қабул 65 фоиз бажарилмаган, ўқитувчилардан 72 фоизининг маълумоти қуйи бўлган. 1934 йилга келиб, бошланғич мактабларда бу кўрсаткич 77,3 фоизга ўсган, олий

¹ Сафурди А. К некоторым итогам политехнизации национальных школ – Революция и национальности. 1932, №7, стр.108.

маълумотли ўқитувчилар 19,1 фоизни ташкил қилганлар. Ўрта мактаблардаги аҳвол бир оз дуруст бўлиб, ўқитувчиларнинг 18 фоизи паст маълумотли, 67 фоизи олий, 12,8 фоизи ўрта маълумотли бўлган¹.

М.Галин, И.Занд, М.Михайлов ва бошқа кўпгина муаллифларнинг мақолалари мактаб таълимининг юксак ютуқларини макташ билан тўлиб тошган бир пайт Ўзбекистонда ўқув-таълим соҳасидаги ишларнинг қониқарсиз аҳволда эканлигини таъкидлаган ва аниқ рақамларни келтирган бу муаллиф ўз мақоласига А.П. деб имзо чеккан. Бундай қониқарсиз аҳволнинг сабаби эса муаллифнинг фикрича, ўқитувчиларнинг асосий қисми бошланғич мактабнинг 1-2 синфларини ёки саводсизликни тугатиш курсларинигина тугатишганлигида эди. Яна бир бошқа сабаб мактаблардаги шароитнинг ёмонлиги, оддий жиҳозлар, дарсликлар, ўқитишниги аниқ усули йўқлигида эди.

Булардан ташқари синфда қолиш ва иккинчи йили ўқиш ҳоллари жуда кўп бўлиб, бу республика бюджетига катта юк бўлиб тушаётган эди. Ана шундай нуқсонлар «Социалистик фан ва техника» журналида чоп этилган мақолада ҳам қайд этилган². Унда келтирилган маълумотларга қараганда, 1932-1933 ўқув йилида Ўзбекистонда саводсизликни тугатиш мактабларида 2,3 минг киши ўқитилган, улардан бор-йўри 35 фоизи ўқишни тугатган ва шу тарзда ҳукуматнинг саводсизликни тугатиш бўйича белгилаган муддатлари барбод бўлган; халқ таълимидаги бундай ачинарли аҳвол ҳақидаги маълумотларни келтириш билан бир қаторда муаллиф (исм-фамилияси номаълум) уларга мутлақо зид равишда бошланғич мактабларда ўқувчилар сони сезиларли «ўсганлиги» ҳақида хулоса қилади³.

¹ А.И. О школьном строительстве в республиках Средней Азии. Просвещение национальностей. 1937, № 5. стр.45.

² О некоторых итогах и перспективах культурного строительства в Уз ССР. Социалистическая наука и техника. 1934, № 5. С. 7-9.

³ Там же. стр.9.

Халқ таълими тараққиёти суръатларининг пасайиши ва унинг сифати ёмонлиги, аввало, ўқитувчи кадрлар қўнимсизлиги билан боғлиқдир. Фақат Қорақалпоғистонда ўтказилган «тозалаш» натижасида 700 ўқитувчидан 120 нафари қолган холос. Ўқитувчи кадрларни паст маълумотлилар билан алмаштириш, ёзув ислохоти натижасида араб алифбосига асосланган эски ўзбек ёзувини лотин имлосига, кейинчалик эса кириллга алмаштирилиши халқ таълими тараққиётини анча секинлаштириб қўйди.

Олий таълим. 1898 йилдаёқ юқори доирадаги мустамлакачи рус жамоатчилиги орасида маҳаллий халқнинг тили, маданияти ва урф-одатини билмаслик Андижон қўзғолонининг бошланишига сабаб бўлди, деган фикр тарқалган эди. Шу босидан ҳам маҳаллий аҳоли билан «Яхши муомала»да бўла оладиган ходимлар тайёрлаш мақсадида мустамлакачиларнинг хотин-қизлар учун Тошкентда 250 нафар талабага мўлжалланган махсус олий ўқув юрти очиш ноияси илгари сурилган эди ва бу ҳақда ўз даврида «оқ подшо ҳазратлари»га мурожаат қилинган эди. Бу хусусда «Туркестанский курьер» газетаси ўзининг 1911 йил 4 сентябрь сонисида: «Туркистонда хотин-қизлар институтини ташкил этиш ҳақидаги дастлабки ноия собиқ Туркистон генерал-губернатори... Духовскийга тегишлидир», деб ёзганди.

Чор Россияси давридаёқ мустамлакачи босқинчилар Тошкентда олий ўқув юрти ташкил этишдан қандай улуғ салтанатчилик мақсадларини кўзлаганликларини жамоатчиликдан яшириб ҳам ўтирмаганлар. Жумладан, таниқли шарқшунос ва ҳарбий амалдор С.Ф. Ольденбург 1902 йилда ёзган «Сайгондаги Узок Шарқ француз мактаби» мақоласида Россия ҳам французлар тажрибаси асосида Шарқда олий ўқув юрти ташкил этиши керак, деган фикрни илгари суради: «Тошкент эса, шу миллий мактаб фаолият кўрсатиши учун жуда қулай марказ бўлиши мумкин. Бу русларга Ўрта Осиё ерларинигина

эмас, балки, Эрон, Афғонистон, Қашғар, Тибет ва ҳатто Хитой ҳамда Мўғулистонни ўрганиш имконини беради»¹.

Мустамлакачилар Тошкентда олий ўқув юрти очишдан, энг аввало, ўз манфаатларини кўзлашган, Туркистон бойликларини мумкин қадар кўпроқ ва мўлроқ ўзлаштиришни ўйлаганлар. Рус инженери Г. Давидовнинг фикрича, Тошкентда олий ўқув юрти очилса, у шунча катта фойда келтиради. У 1916 йил 27 сентябрда Рус императорлиги география жамиятининг Туркистон бўлими мажлисида сўзлаган нутқида бундай деган эди: «Туркистон қанча мукамал ўрганилса, шунча кўп тухфа бераверади»².

1917 йил февраль буржуа-демократик инқилобидан сўнг вужудга келган А.Ф.Керенский бошлик муваккат ҳукумат ҳам Тошкентда университет ташкил этишига эътиборни қаратди. Тошкент шаҳар думаси университет очиш ҳақидаги талабнома билан ҳукуматга мурожаат қилиш ва бино қуриш мақсадида 10 гектар бепул ер ажратиш тўғрисида қарор ҳам чиқарди.

1916 йил августда А.Ф.Керенский Андижонга келганида андижонлик жадидлар Фарғонада олий ўқув юрти очиш масаласини унинг олдига қўйган эдилар. 1917 йил январида Андижондаги жадидлар, рус демократлари хайрия йўли билан Фарғона вилоятида политехника институти очишга қарор қилиб, жамғарма ташкил қиладилар. Аммо февраль инқилоби бўлгач, бу иш қолиб кетганди.

А.Ф.Керенский ҳукумати ҳатто 1917 йил 4 октябрда махсус телеграмма йўллаб, яқин орада Тошкентда университет очилишини маълум қилади ва шу муносабат билан Туркистон илмий-маданий жамоатчилигини табриклайди. Телеграмма 7 октябрда 248-сонли махсус буйруқ билан Тошкентда эълон қилинади.

Аммо октябрь тўнтариши туфайли бу иш амалга ошмади. 1917 йил ноябрида бўлиб ўтган Шўроларнинг III ўлка қурултойида Тошкентда университет очиш тўғрисида қарор

¹ ТошДУ илм ва маърифат маскани.-Т.: Университет, 1995, 8-бет.

² Ўша манба, 9-бет.

кабул қилинди. Ниҳоят 1918 йил 21 апрель куни Тошкентда Халқ университетини очиш маросими бўлиб ўтди.

Халқ университети ташкил топган дастлабки йилларда асосан европа миллати вакилларига хизмат қилди. Шу боис Тошкентнинг Эски шаҳарида Мунаввар қори Абдурашидхонов бошчилигида маҳаллий миллат вакиллари бошланғич ва олий таълимни ислоҳ қилиш ҳамда дорилфунун ташкил этиш гуруҳини туздилар. «Халқ дорилфунуни» газетаси 1918 йил 31 майда қуйидагиларни ёзган эди: «...Шу вақтда бу тарафда мусулмон зиёлиларидап бир неча зотлар ҳақиқатда вақтнинг муҳимлиги, фурсатнинг ғаниматлигини эътиборга олиб, мусулмон халқи учун ўқув юрти очарга мушовара (маслаҳат) қилдилар. Ҳам Худога шукр қилиб ишга киришга қарор бердилар. Ва биринчи ўларок 9 апрелда Мунаввар қори Абдурашидхон халифа афандининг ҳовлисида йиғилиб, Мусулмон Халқ дорилфунунини очмоққа саъй этар учун бир ташкилот хайъат таъсис этдилар». Бу ишни амалга ошириш ниятида Мунаввар қори Абдурашидхонов бошчилигида 9 кишидан иборат ташкилий комиссия тузилди. Унинг таркибига Мунаввар қоридан ташқари Бурҳон Ҳабиб, Иса Тахтибоев, Содик Абдусатторов, Мухторбек Муродхўжаев, Мухтор Бакир, Абдусами Қори Зиёбоев ва бошқалар кирди.

1918 йил 3 майда ташкилий комиссиянинг навбатдаги мажлиси бўлиб ўтди. Унда мусулмон халқ дорилфунуни раҳбарияти сайланди. Мунаввар қори Абдурашидхонов раис (ректор), Иса Тахтибоев ректорнинг биринчи ўринбосари, Бурҳон Ҳабиб иккинчи ўринбосари, Абдусами қори Зиёбоев ҳазинадор ва Мухтор Бакир котиб бўлди.

Хуллас, 1918 йил 13 май якшанба Вақула Морозовнинг собиқ дўкони (ҳозирги Ёш томошабинлар театри)да мусулмон халқ дорилфунунининг тантанали очилиш маросими бўлиб ўтди ва у «Яшасин фан инқилоби!», «Яшасин Халқ дорилфунуни!» ва «Яшасин Шўролар жумҳурияти!» шиорлари остида ўтди. Уша йили 31 майдан бошлаб «Халқ дорилфунуни» газетаси йўлга қўйилди.

Ана шу тарика мусулмон халқ дорилфунуни ўз фаолиятини бошлаб юборди. Аммо бу ҳол Москва шўролар ҳукуматининг ғашини келтирган эди. Чунки унда большевиклар мафкураси билан келиша олмайдиган мафкурадаги ёшлар тарбияланиши мумкин эди. Шунинг учун мусулмон халқ дорилфунуни ёпиб кўйилди ва 1919 йил декабридан бошлаб РСФСРда қабул қилинган умумий қоида асосида Халқ дорилфунуни Туркистон Давлат университетига айлантирилди.

Хар қандай миллий ғоядан ваҳимага тушган шўро ҳукумати миллий таълим-тарбия, олий таълим ғояси билан чиққан жадидларни ҳам бирин-кетин хибсга ола бошлади. 1921 йилда Мунаввар қори ва унинг бир гуруҳ сафдошлари «давлат тўнтариши ясаш»да айбланиб хибсга олинди.

1920 йил 7 сентябрда В.И. Ленин имзоси билан РСФСР Халқ Комиссарлари Кенгаши Тошкентда Туркистон Давлат университетини ташкил қилиш тўғрисидаги декретни расман эълон қилди. Муаллимлар, ўқув куруллари ва дарсликлар Россиядан юборилди, дарс машғулотлари фақат рус тилида олиб борилди. Бу университет (ҳозирги Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети) дастлаб Туркистондаги келгинди русийзабон миллатларнинг талаб ва эҳтиёжларини қондириш учун ташкил этилган эди. Буни 1920 йилда ўқишга қабул қилинган талабаларнинг миллий таркиби ҳам очиқ-ойдин кўрсатиб турибди. 25 декабрдаги статистик маълумотларга қараганда, университетга қабул қилинган 267 талабанинг фақат 7 тасигина¹ ўзбек миллатининг фарзандлари бўлган, холос.

Шўролар ҳукуматининг маҳаллий миллат вакилларига олий таълим эшикларини бекитиб қўйганлигини кўрган жадид етакчилари ва қалбида ватанпарварлик ҳис-туйғуси сўнмаган Файзулла Хўжаев сингари баъзи раҳбарлар ёшларни Германия, Туркия сингари ривожланган хорижий мамлакатларга олий маълумот олиш учун ўқишга юбориш чораларини излайдилар. Бу ишда маърифатпарвар бойлар ҳам ўз маблағлари

¹ ТошДУ илм ва маърифат маскани, 42-бет.

билан ёрдамни аямадилар. 1920-1922 йилларда Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм Халк республикаларидан 300 га яқин¹ талаба ўқиш учун чет элга юборилди. Улар Ватан ва миллат истикболини ўйлаб астойдил ўқиб билим олдилар.

Афсуски, уларнинг тақдири ҳам шўро жаллодларининг қояли панжалари исканжасида ўз интикосига етди. Ўрта Осиёда ўтказилган миллий давлат чегараланишидан сўнг шўролар ҳукумати хорижий мамлакатларга ўқишга юборилган барча мусулмон миллатига мансуб маҳаллий ёшларни 1927 йилгача чақириб олди ва уларни империалистик давлатларнинг «айғокчилари» сифатида ёш умрларини ҳазон қилди. Қолганлари 30-йилларда қатағон қилинди. Шўролар ёшларни чет элга ўқишга юборишда иштирок этган ва ҳатто хайрихоҳлик билдирганларини ҳам ўз назаридан четда қолдирмади. Жумладан, таникли жамоат арбоби ва шарқшунос олим Лазиз Азиззода 1956 йилгача камок ва сургун азобини чеккан.

Шўролар ҳукумати олий таълим тизимига андаккина бўлса-да, миллий бўёқ киритишга уринишнинг ҳамма кўринишларига зарба бергач, бу йўналиш жиловини ҳам ўз қўлида мустаҳкам тутиб олди ва олий таълимни мустамлакачиликни мустаҳкамлаш қуролига айлантирди. Коммунистик мафқурани ҳимоя қилувчи, миллий ҳис-туйғудан бегона ва фақат диплом олишни ўзининг бош мақсади деб ҳисобловчи ёшларни тарбиялаб етиштиришга қаратилган олий ўқув даргоҳлари ва улардаги талабалар сони йилдан-йилга ўсиб борди. Агар 1924-25 ўқув йилида Ўзбекистонда 2 та олий ўқув юрти бўлган бўлса, 1940-41 ўқув йилида уларнинг сони 30 га етди. Худди шунингдек, кўрсатилган даврда олий ўқув юртларида ўқиган талабалар миқдори ҳам 2,9 минг кишидан 19,1 минг² кишига кўпайди.

1929-1930 йилларда Фарғона, Бухоро педагогика институтилари иш бошлади. 1931 йили Андижон кечки пединститути

¹ Иброҳим Абдуқаҳор, Х. Султон, Н.Жўраев. Ватан туйғуси.-Т.: Ўзбекистон, 1996, 155-бет.

² Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет. Юбилейный статистический ежегодник, стр.260.

фаолият кўрсага бошлади, бу илм даргоҳи 1939 йилда ўқитувчилар институтига, 1953 йили пединститутга айланган¹. Мазкур олий ўқув юртлари 1992 йили университет мақомини олди.

1924-1940 йилларда ўрта махсус ўқув юртлари тармоғи ҳам ривожланди. 1924-25 ўқув йилида 23 та ўрта махсус ўқув юртида жами бўлиб 3,7 минг тингловчи ўқиган бўлса, 1940-41 ўқув йилида 98 ўрта махсус ўқув юртида 25,1 минг йигит-қиз ўқиган эди.

Олий ва ўрта махсус ўқув юртларининг ўқув концепциялари, стандартлари, дастурлари, дарслик ва қўлланмалари Россияда яратилар эди ва жуда зарур ҳоллардагина уларнинг баъзилари ўзбек тилига таржима қилинар эди.

Фан. Шўролар ҳукумати Ўзбекистонда мустамлакачилик тартиб-қоидаларини мустаҳкамлаш, комфирка мафкурасини кенг омма ўртасида тарқатишда фан, илмий тадқиқотлар ютуқларидан устамонлик билан фойдаланди. 1932 йилда ташкил этилган Фан кўмитаси ана шу вазифаларга сафарбар қилинди. Республикада ташкил этилган гидрометеорология институти, Фан кўмитаси ҳузуридаги гелиотехника лабораторияси ва Тошкент астрономия обсерваторияси ҳузурида қуёшни ўрганиш бўлимининг ташкил этилиши, ирригация-мелиорация, тупроқшунослик, агротехника ва селекция, кимё-гарлик, геология ва минералогия ва бошқа соҳаларда олиб борилган илмий тадқиқот ишлари кандай мақсадларни кўзда тутганлиги эндиликда ҳеч кимга сир эмас.

1940 йилда СССР ФАсининг Ўзбекистон филиали ташкил этилди. У республикадаги 55 та илмий-тадқиқот муассасаси ишларига раҳбарлик қилди. 1940 йилда Ўзбекистонда 109 фан доктори ва 510 фан номзоди бор эди. Барча илмий тадқиқот институтлари фаолияти Москвадан туриб бошқариларди, улар Москва буюртмасини бажарар ва Моск-

¹ Шамсутдинов Р.Т. Первенец высшей школы. Краткий очерк истории Андижанского государственного педагогического института им. Э.М.Бобура. Ташкент «Ўзбекистон», 1989, сгр 16-17.

вага ҳисобот берар эди. Ўзбекистонда илмий тадқиқот тили рус тили эди.

20-30- йилларда Ўзбекистонда жуда кўп фидойи олимлар фаолият кўрсатдилар. Ана шундай олимлардан бири, ўзбек тарихчилари мактабини яратганлардан бири Пўлат Солиевдир¹. У Ўзбекистонда тарих фанини ривожлантиришга катта ҳисса қўшди ва ўз асарларини эски ўзбек ёзуви, араб ва форс тилларида яратган эди. Бу асарлар кутубхоналардан чиқариб ташланган, ғоявий жиҳатдан бузук ва субутсиэ асар сифатида йўқ қилиб юборилган. Фақат йирик кутубхоналарда улардан баъзи бир нусхаларгина сақланиб қолган. Пўлат Мажидович Солиевнинг бундай асарлари жумласига: «Ҳиндистон Англия ҳукми остида» (1920, 1926), «Бухоро манғитлар сулоласи даврида» (1920, 1926), «Ўрта Осиё тарихи», 1 қисм (1926), «Ўзбекистон ва Тожикистон. Иқтисодий ва жуғрофик лавҳа» (1926), «Ўрта Осиёда савдо капитали даври» (1926) «Ўрта Осиёда Исломининг тарқатилиши» (1928), «Ўзбекистон тари-

¹ Пўлат Солиев 1882 йилда Астрахан губерниясининг Зацаревский бўлисидаги Башмаковка қишлоғида ўзига тўқ деҳқон оиласида туғилган. У 3 ёшида онасидан, 1919 йилда отасидан жудо бўлган. Пўлат Солиевнинг отаси, унинг аялодлари берган маълумотга қараганда, Бухоро колониясидан бўлган. Унинг аجدодлари асли Тошкент атрофидан чиққан. Шу боис Пўлат доимо ўз тарихий Ватанига қайтиш иштиёқи билан яшаган. У Қозондаги Мадрасаи Муҳаммадия ва Уфадаги Мадрасаи Ғалияни тамомлағач, Туркистонга қайтади, қишлоқларда, Тошкент ва Қўқондаги мактабларда дарс беради. Ўзбекистоннинг йирик давлат арбобларидан бири, ХК Шўросининг раиси Султон Сеғизбоев унинг қўлида ўқиган. Шарқшунос Лазиз Азиззода, театр санъати арбоби Маннон Уйғур ундан таълим ва тарбия олган. Пўлат Солиев икки марта Закий Валидий Тўғон билан учрашган. У Туркистон мухториятини шакллантиришда фаол қатнашди. «Эл байроғи» рўзномасига бош муҳаррирлик ва «Маориф» ойномасига муҳаррирлик қилди. Самарқанд, Тошкент, Бухоро, Фарғона ва бошқа шаҳарлардаги олий ўқув юртлирида профессор сифатида маърузалар ўқиди. 1935 йилда Ўзбекистон давлат университетиди (Самарқанд) биринчи марта Ўрта Осиё халқлари тарихи кафедраси очилганда, Пўлат Солиев унга мудир этиб тайинланган эди. 1936 йилдан у Тошкентда Фан қўмитасида Ўзбекистон тарихи секциясига бошчилик қила бошлаган. Олимнинг ҳар бир қадамини «Культурный» ва «Бывший» сингари айғоқчилар кузатиб юришган. У жуда кўппаб қимматли тарихий асарларнинг муаллифидир. 1937 йилда Пўлат Солиев ҳибсага олинган ва қатарон қилинган. Ҳозирда унинг номи Самарқанд ва Тошкентда абадийлаштирилган.

хи» (XV-XIX аср биринчи ярми)¹ ва бошқаларни киритиш мумкин.

Пўлат Солневнинг энг катта хизматларидан бири - бу «Ўзбекистон тарихи» асарини яратганлиги эди. Афсуски, 1937 йилда у ҳибсга олингач, бу қимматли асар ҳам ном-нишонсиз йўқолиб кетди.

Хуллас, 20-30 йилларда шўролар ҳукумати «буюк салтапат»га хизмат қилувчи фан ривожига изн берар эди, холос. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди.

Адабиёт. Шўролар ҳукумати ва комфирқа мустамлакачилик, куллик ва итоаткорлик мафкурасини Ўзбекистон фуқаролари онгига сингдиришнинг энг таъсирчан воситаларидан бири сифатида адабиёт ва бадий ижод ривожига катта эътибор берди. Бу иш комфирқанинг ҳаётда синалган ғоявий-сиёсий қуроли бўлган синфийлик, партиявийлик ва социалистик реализм дастури асосида олиб борилди. Ўзбекистон шўро ҳукумати ва комфирқаси 1928 йилда ўзи ташкил этган «Қизил қалам» жамиятини тугатди ва унинг ўрнига ЎзАПП (Ўзбекистон Пролетар ёзувчилар уюшмаси)ни ташкил қилди. 20-30 йиллардаги бадий ижодиёт фаолиятида бу ташкилотларнинг ўзига хос ўрни бор.

Прогрессив дунёқарашдаги жадид ижодкорлар Мунаввар қори Абдурашидхонов, Махмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Абдулхамид Чўлпон, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Сидкий Азизий, Сидкий Хондалиқий, Тавалло, М.Сўфизода, Абдулла Авлоний ва бошқалар октябрь тўнтариши ғояларини қўлламасалар-да, шўролар бошқарув идораларида ишлаб, миллий истиқлол манфаатларига хизмат қилиш, миллатнинг дунёвий-сиёсий маданиятини ва савиясини ошириш учун курашни ўз фаолият мақсадларининг бош мезони қилиб олдилар. Ана шу мақсадда улар ўнлаб янги турдаги мактаблар очдилар, бу мактаблар учун турли-туман дарсликлар, қўлланмалар яратдилар, нашриётлар ташкил қилдилар, чет эллардаги олий ўқув юртла-

¹ «Турон тарихи». Тўплам. 1993 йил, май, 22-бет.

рига бир қатор маҳаллий ёшларни ўқишга жўнатдилар, газеталар, журналлар нашр этдилар, театр санъатини ривожлантиришда жонбозлик кўрсатдилар, турли маърифий-маданий тўғараклар уюштирдилар.

Албатта, бу ишларга большевой ҳукмдорлар хайрихоҳ бўлган эмаслар. Аксинча, жадид ижодкорларнинг ҳар бир қадамини синчковлик билан кузатиб борганлар. Тўғарак ва жамиятлар фаолиятини таъкиб остига олганлар, нашр ишлари устидан қаттиқ назорат ўрнатганлар. Жумладан, Абдурауф Фитрат «Чигатой гурунги»¹нинг айрим мажлислари қуролли қизил гвардиячиларнинг назорати остида ўтганлигини ёзади.

Худди шунингдек, Закий Валидий Тўғон ҳам ўзининг «Хотиралар»ида 20-йилларнинг бошида зиёлилар устидан қаттиқ назорат ўрнатилганлиги важдан Бухорода Чўлпон билан учраша олмаганлигини эслайди. Аммо ҳар қандай таъкиб ва таъйиққа қарамасдан, жадид ижодкорлар ҳақ ва адолат йўлида курашни давом эттирдилар. Буни биз адабиёт соҳасидаги кўп қиррали фаолиятларида янада тўлароқ кўрамиз. Улар баъдий ижоднинг барча йўналишларида: публицистика, шеърят, драматургия, проза соҳаларида баракали ижод қилдилар.

Ўзбек адабиётида публицистика янги жанр (1900 йиллардан сўнг пайдо бўлган) бўлса-да, 20-йилларда катта муваффақиятларга эришди. Бу ютуқ ва муваффақиятлар биринчи навбатда Абдурауф Фитрат ва Абдулхамид Сулаймон ўғли

¹ «Чигатой гурунги» уюшмаси 1919 йилда ташкил топган. Унинг фаолиятида Фитрат, Абдулқоим Рамазоний, Машриқ Юсупов-Элбек, Мўминжон Муҳаммадҷонов (Мўмин Қофир), Маннон Маждий-Уйғур, Мирмулла Шермуҳаммадов, Лазиз Азиззода, Шорасул Зунун, Фулом Зафарий, Тангриқулҳожжи Мақсудий, Маннон Рамз, Маҳмуд Ходиев-Боту иштирок этганлар. Фитрат ва Абулқосим Рамазоний уюшманинг раҳбари эди. Бу уюшма шўроларга қарши курашмаган, унинг дастури ҳам йўқ эди. «Чигатой гурунги»нинг асл мақсади халқнинг умумий маданий савиясини ошириш, саводсизликни тугатиш учун курашиш, эски алифбони ислоҳ қилиш, ўзбек тилининг софлиги учун кураш, уни ёт сўزلардан тозалашдан иборат эди. Аммо шўро ҳукумати «Чигатой гурунги» уюшмаси қатнашчиларига «пантуркизм» ва «миллатчилик» айбини қўйиб, уюшмани 1922 йилда таҳқиқлаб қўйди. Истеъодли зиёли Маҳмуд Ходиев-Боту 1930 йилда «Маориф ва ўқитгувчи» ойнамасининг 10-сонига босилган «Тил ва импо тўғрисида бир неча сўз» мақоласида: Тил ва адабиётда чигатойчилик оқимини қанча қораламоқчи бўлсалар ҳам, бунга муваффақ бўла олмайдилар», деган эди (10-бет).

Чўлпон номлари билан боғлиқдир. Улар вақтли матбуот са-
хифаларида ўнлаб публицистик мақолалар билан чиқдилар ва
уларда миллат, Ватан тақдири билан боғлиқ ўта эҳтиросли ва
долзарб масалаларни илгари сурдилар. Публицист жадидлар
бош мақсад сифатида халқни рафлат уйқусидан уйғотиш
ғоясини илгари сурадилар, миллий онгинг, миллий виждон-
нинг шаклланишини иштайдилар, халқнинг ўзлигини таниши-
ни орзу қиладилар. Биргина мисол: Абдурауф Фитрат 1917
йил 5 декабрда «Хуррият» газетасида эълон қилинган «Мух-
торият» мақоласида бундай деб ёзади: «Эллик йилдан бери
эзилдик, таҳқир этилдик, кўлимиз боғланди, тилимиз кесил-
ди, овзимиз қопланди, еримиз босилди, молимиз таланди, ша-
рафимиз емирилди, номусимиз расб қилинди, ҳуқуқимизга
тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёқлар остига олинди, тў-
зимлик турдик, сабр этдик, кучга таянган ҳар бир буйруққа
бўйсундик, бутун борлигимизни қўлдан бердик. Ёлғиз бир
фикрни бермадик, ялнотирдик, ймонларимизга авраб
сақладик: «Туркистон мухторияти!»

Худди шунингдек, Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон
ҳам 20- йилларда ёзган публицистик асарларида долзарб му-
аммоларга қалам урди, мустамлакачилар олиб борган жирканч
сиёсатни фош қилди.

Халқни илм-маърифатга қорлаш, миллий мустамлакачи-
ликка нафрат, миллий ўзликни англашга даъват, халқни
рафлат уйқусидан уйғотиш истаги 20-йиллардаги жадидчилик
адабиётининг бош ва йўналтирувчи мавзуси бўлган. Масалан
С. Айний 1919 йил 22 мартда «Меҳнаткашлар товуши» газе-
тасида босилган бир шеърда ёзади:

Баҳор келди, ётма, тур,
Эшит, бу саслар надир!
Баҳор кумлари ўқир,
Баҳорнинг хаволари.

С. Айний 1919 йилда ёзилган «Турон марши» деб номла-
ган шеърда ҳам Туронни уйғонишга қорлаганлигининг гуво-
ҳи бўламиз.

Октябрь тўнтаришидан сўнгги даврда Хамза Хакимзода Ниёзийнинг поэзия бобидаги ижоди кўздан кечирилса, у тагин ҳам баркамоллик сари ривожланиб борганлигини кузатамиз. Бу даврга келиб шоир илгаригидек фақат маърифатга чорлаш билангина чекланмайди. У энди қадимий Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий тақдири тўғрисида бош қотиради. Туркистон мухторияти ғояларини улуғлайди. Шоирнинг «Қутлур бўлсин Туркистон мухторияти!» дея номланувчи шеъри 1918 йил 2 январда «Улур Туркистон» газетасида чоп этилган эди. Унда шоир «янги муборак замон»ни ардоқлашга даъват этади:

Келди муборак бизга янги
бир замон,
Янги давр кечирманг энди
фил омон,
Ёт этмаки исмимиз тарихи
жаҳон.

Шоир Тавалло шеърият бобидаги ўз ижодида ҳажвия услубининг кенг имкониятларидан усталик билан фойдаланди, ундан янги тасвирий имкониятлар излади. У поэзиянинг ширу шакар жанридан моҳирона фойдаланган ҳолда ўз шеърларини бир вақтнинг ўзида икки тилда (шу пайтга қадар форсча-ўзбекча ёзиб келинган) - ўзбек ва рус тилларида битиб, жамиятдаги воқеа-ҳодисаларга ўз муносабатини баён этади. 1928 йилда «Муштум»нинг 3-сонида босилган «Вот шеър» номли ҳазил шеърида бу қуйидагича ўз ифодасини топган:

«Муштум» чирғим, сўйлачи:
как ты поживаешь?
Хар кимни сўкиб, сам себе
Душман наживаешь.
Текканга тегиб, тегмаса
Шутишь, почему так?
Хуллас, жим ўтир, мунча
Всегда задеваешь.

20-йиллардаги жадид поэзияси ҳақида гап борганда, Абдулҳамид Чўлпон ижодиши четлаб ўтиб бўлмайди. У шу йиллар давомида ўзининг «Уйғоқиш» (1922), «Булоқлар» (1924),

«Тонг сирлари» (1926), «Соз» (1935) китобларини чоп эттирди. Шоирнинг кўлгина шеърлари «Ўзбек ёш шоирлари» тўлламада, «Адабий парчалар», «Гўзал ёзғичлар» каби китоблардан жой олди ва халқнинг маънавий мулкига айланди. Бу ижод дурдоналари шўровий руҳиятдан анча узок бўлиб, аксилшўровий оҳанглар билан йўғрилган эди. Буни биз шоирнинг 1921 йилда ёзилган «Халқ» шеъридаги қуйидаги исёнкор сатрларда яққол кўрамыз:

Халқ истаги: озод бўлсин бу ўлка,

Кетсин унинг бошидаги кўланка.

20-йиллардаги жадид адабиёти драматургияда ҳам катта муваффақиятларга эришди. Бу борада Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ва бошқаларнинг ижодий йўли диққатга лойиқдир.

Абдурауф Фитратнинг «Темир сағанаси», «Абулфайзхон», «Чин севиш», «Хинд истилочилари», «Арслон», «Зоҳаки морон» каби фожиавий ва драматик асарлари халқ орасида катта шухрат ва обрў топди. У ўзининг драматик асарларида ҳам босқинчилик ва мустамлакачилик зулмидан фарёд килади. Золим мустамлакачиларга қарши курашда рамзий маънода бобокалонимиз Амир Темур ҳазратларига мурожаат этиб, ундан мадад ва ёрдам сўраб, Абдурауф Фитрат «Темир сағанаси» драмасида ўз қаҳрамони номидан бундай деб мурожаат килади:

«Улуғ хоконим! Турклик шарафи таланди. Турк учун кўйдигик давлат битди, турк отина қурдигик хоконлик ёғмага кетди. Туркнинг номуси, эътибори, имони, виждони золимларнинг оёқлари остинда қолди. Туркнинг юрти, улоғи, ўчоғи, Турони ёт қўлларга тушди. Туркнинг белгуси, онги, ўйлови, зийраклиги жаҳолат ўлжасига кетди. Сенинг камчинг билан дунё эгаси бўлган турк тинчгина бир ётоқ тополмай қолди. Сенинг омонатингга хиёнат қилганларни эз, ур ўлдир!

Султоним! Билмадим, шу топда сенинг у юксак ва улур руҳиятинг мен каби тубан руҳли ва химматсиз бир боласининг шу ҳолига вазабли қулиб турибдур. Биламан, шу чоғда сенинг тўлқунли денгизларга ўхшаган юрагинг мен каби юраксиз бир

ўвлингнинг шу кўринишидан нафрат қиладур. Чунки юкорида айтдигим ишларнинг ҳаммасига ўзим сабаб бўлдим, барчасини ўзим қилдим, сенинг Туронингни ўзим талатдим сенинг туркинигни ўзим эздирдим, омонатларингга хиёнат ўзим қилдим.

Мен уч кунлик умримни тинчгина ётиб ўтказмоқчи бўлмасам эдим, шуларнинг бирортаси бўлмас эди. Мен кўлимга тошширдининг қилични ташлаб, чолруни олмас эдим, Туроним таланмас эди.

Мен ёлғиз қонли ёшларимни бу сағанангга тўкмак учун эмас, ўз ёзуқларимни икром этарга келдим, хоконим. Мени кўйма! Мен ёлғиз ёзуқларимни икром этарга эмас, Туронга бердигим зарарларга тўламоқ учун келдим, хоконим. Мендан нафрат этма.

Эй арслонлар арслони! Менинг ёзуқларимдан ўт, меним кўлимни тут, белимни боғла, муқаддас фотиҳангни бер!

Сенинг дунёда сизмаган ғайратингга онт ичаманки, Туроннинг эски шараф ва улувеликни қайтармасдан бурун оёқдан ўтирмасман (тўхтамасман)»¹.

Жадид драматургиясига Абдулҳамид Чўлпон ҳам баракали ҳисса қўшди. Унинг қаламига мансуб «Чўрининг исёни», «Халил фаранг», «Чўлпон севгиси», «Муштумзўр», «Ўртоқ Қаршибоев», «Хужум», «Ёркиной» сингари драматик асарлар ўз вақтида шуҳрат топди. Бу сахна асарлари орасида энг эътиборлиси, албатта, «Ёркиной»дир. Мазкур асарни ёзишда ҳам Чўлпон ўз эътиқоди ва ғоявий дунёкарашига содиқ қолди. У ҳаётда инсон учун энг ардоқли ва улуг қадрият деб эрк ҳамда адолат учун курашни илгари суради. «Ёркиной» асари дунёга келган кезларда Туркистонда ҳали миллий истиқлол, эрк ва озодлик учун кураш давом этаётган эди. Ана шу жараёнда шўро мустамлакачилари ҳар кун ҳар қадамда юзлаб ва минглаб даҳшатли фожиалар ҳамда адолатсизликларни амалга ошираётган эдилар. Чўлпон томонидан худди шу пайтда «Ёркиной» драмасининг ёзилиши босқинчи ёвларга нисбатан халқ нафратининг ёркин ифодаси эди.

¹ Фитрат А. Темур сағанаси.-Т.: 1922, 6-бет.

20-йилларда жадидчилик драматургиясида ўзига хос ўрни бўлган ижодкорлардан бири Х.Х.Ниёзий эди. Унинг «Қахрамон ўғиз», «Фаргона фожеалари», «Мухторият» каби асарлари шўро адабиёти қолипидан ташқаридаги сахна асарлари эди. Шу боисдан ҳам шўролар ҳукмронлиги даврида яратилган ўқув қўлланмаларида бу асарлар тилга ҳам олинмади. Бундан ташқари Ҳамзанинг «Тухматчилар жазоси», «Ким тўғри?», «Майсаранинг иши», «Холисахон» ва бошқа асарлари ҳам шўро драматургиясининг эмас, балки жадидчилик драматургиясининг намуналари қаторидаги асарлардир. Чунки ундаги воқеа-ҳодисалар талқинида социалистик реализм белгилари кўринмайди, муаллиф ҳаётий воқеа ва ҳодисаларни ҳолисона ва атрофлича тасвирлайди, инсонни инсоний жозибалардан маҳрум этувчи синфийлик сифат ва характерларига мурожаат этмайди.

20-йилларда жадид ижодкорлар проза жанрида ҳам мунаффақиятли қалам тебратдилар. Натижада тарихда ўз ўрнига эга бўлган бир қатор ҳикоялар ва романлар пайдо бўлди. Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар», «Меҳробдан чаён» романлари, «Қалвак Маҳдумнинг хотира дафтарида», «Тошпўлат тажанг нима дейди» каби ҳикоялари, С.Айнийнинг «Бухоро жаллодлари», «Одина», «Қулбобо ёки озод», Мўминжон Муҳаммаджон ўғлининг «Турмуш уринишлари» каби роман ва қиссалари шулар жумласидандир.

20-йилларда жадид ижодкорлар билан бир қаторда Ойбек, Х.Олимжон, Ғ.Ғулом, Уйғун, Усмон Носир, Элбек, Боту, Абдулла Қаҳҳор, Ҳ.Шамс, Ойдиш, Миртемир, Комил Яшин, Собир Абдулла каби ёш қалам соҳиблари ҳам адабиёт майдонига кириб келдилар. Бу жадид адабиёти беиз йўқолиб кетмаганлигини кўрсатади. Гап шундаки, 20-йилларнинг охирига келганда шўро ҳукумати ва комфирка мафкуравий курашни кескин кучайтирди, йўқсил адабиётининг гегемонлиги учун кураш баҳонасида аслида улур давлатчилик, мустанлақачилик сиёсати кучайтирилди. 30-йилларга келиб жадид адабиётининг ривожланиши учун ҳамма имкониятлар чеклаб қўйилди. Шу боисдан ҳам бу даврда Абдулла Қодирийнинг

«Меҳробдан чаён» (1929) ва Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» (1935-1937) романларидан бошқа жадид адабиётидан намуна тариқасида кўрсатишга арзийдиган асар чоп этилмади.

Бу даврда ўзига хос замон зайлига мос янги йўналишдаги асарлар пайдо бўлди, шакл ва мазмун соҳасида бир қанча янгиликлар вужудга келди. Аммо шу нарсага имон келтириш керакки, вазият қанчалик оғир бўлмасин, бадий ижодда ҳамма жанрларда халқ образи етакчи ўринда бўлди.

Шеърятда биз буни Абдулҳамид Чўлпон, Ойбек, Шайхзода ва бошқалар сингари забардаст ҳамда етук шоирлар билан бир қаторда Усмон Носир, Султон Жўра, Хасан Пўлат каби ёш ижодкорлар асарларида кўрамиз. Лирикадаги бундай намуна хусусан оташкалб шоир Усмон Носир (1912-1944) ижодига ҳам хосдир. Унинг шеърятининг мавзуи серкиррадир: севги-муҳаббат, ҳаёт ташвишлари, ижтимоий-сиёсий муаммолар марказида инсон тимсоли марказий ўринда туради. Бу бежиз эмас. Чунки Усмон Носир халқ, ватан манфаатини ҳамма нарсадан устун қўяди. У 1933 йилда Самарқандда ёзган «Юрак» шеърида бутун ҳаёти, борлигини халққа, жамиятга бағишлаш, она-Ватанга меҳр-муҳаббат, садқат ила ҳалол хизмат қилиш ғоясини илгари суриб, шундай қуйлаган эди:

Игоат эт!

Агар сендан

Ватан рози эмас бўлса,

Ёрил, чақмоққа айлан сен,

Ёрил! Майли, тамом ўлсам!..

30-йилларда шеърят билан бир қаторда баллада, дoston, бадий очерк, ҳикоят, драма жанрларида ҳам ўзбек адиблари бир қатор халқчил асарлар яратдилар. Ҳамид Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр», «Семурғ», Султон Жўранинг «Қалдирғоч» поэмалари, А.Қодирийнинг «Ғировонли Маллабой ака», Х.Шамсинг «Довон ошганда», «Меҳнат-бахт гарови», Ғ.Ғулomнинг «Семурғ қанотида», Ойдишинг «Эл оғзида эргак» каби очерклари, А.Қодирийнинг «Обид кетмон», Ғ.Ғулomнинг «Шум бола», С.Айнийнинг «Судхўрнинг ўлими»

ва бошқа киссалари, Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз», С.Айнийнинг «Дохунда», «Куллар», Ойбекнинг «Кутлук кон», А.Қаххорнинг «Сароб» романлари, Зиё Саид ва Н.Сафаровнинг «Тарих тилга кирди», У.Исмоиловнинг «Рустам» каби бир қатор драма асарлари шулар жумласидандир.

Ўзбек ижодкорлари мазкур асарларда ғоят оғир, советларнинг катагон сиёсати ва амалиёти тез ривожланиб бораётган бир даврда жамиятдаги ўткир муаммоларни ғоятда усталик билан очиб, уларга ўз муносабатларини баён этадилар. Бу жиҳатдан Умаржон Исмоиловнинг «Рустам» сахна асари диққатга лойиқдир. Унда муаллиф чор Россияси мустамлакачилик сиёсатини фош этиш, унинг ярамас ва чиркин иллатларини очиш орқали ўзи яшаб турган жамиятни лаънатлайди. Бу жиҳатдан асардаги бош қаҳрамон - косиб йигит Рустам образи диққатга лойиқдир. Исёнкор Рустам миллий озодлик курашига отланган 1916 йилги Жиззах қўзғолони катнашчиларининг тўла қонли вакилидир. У ижтимоий адолатсизлик ва синфий тенгсизликни лаънатлайди, ҳамма нарсани, инсон кадр-қиммати, инсоф-диёнат ва иймонни ҳам бойлик, пул ҳал қиладиган жамиятнинг жирканч қирраларини бадиий бўёқларда очади ва амалда бундай жамиятни ағдариб ташлашга халқни даъват этади:

Пул бўлса, пул бериб, базм оласан,
Пул бўлса, пул бериб, иймон оласан,
Пул бўлса, пул бериб, виждон оласан,
Пул бўлса, пул бериб, қуръон оласан,
Базм пул, виждон пул, хотинлар ҳам пул,
Шариат, кошу кўз, ширин сўз ҳам пул,
Жонлар пул, танлар пул, кўкраклар ҳам пул,
Хаттоки мухаббат, юраклар ҳам пул.
Пул бўлса, пул учун тизни чўксалар,
Пул бўлса, пул учун ерни ўпсалар.
Пул бўлса, пул учун одамни сўйиб,
Қонидан кўчага сувлар сепсалар.
Айтинг-чи, ким кучли - худоми ё пул?

Айни пайтда 30-йилларда кизил салтанатнинг мустамлакачилик сиёсатига мамлакатда авж олиб кетган маъмурий буйруқбозлик, сиёсий катафонлар билан боғлиқ иллатлар қўшилиб, жамият дахшатли бир тусга кирди. Бу адабиётда ҳам ўз аксини топди. Жамият ҳаётидаги камчилик ва нуксонлардан кўз юмиш, «халқлар доҳийси» шаънига мадҳиябозлик, «улуғ оға» ва комфирқага ҳамду санолар ўқиш одатий тусга кирди. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг 1937 йил 29 ноябрь сонида ёзилишича, 26 ноябрда Тошкентда Шўро ёзувчилари уйида республика ёзувчиларининг умумий йиғилиши бўлган. Унда Ўзбекистон ССР Прокурори Шейндин СССР Олий Советига сайловлар муносабати билан шўро ёзувчиларининг вазифалари тўғрисида маъруза қилади.

Маърузадан кейин музокаралар бошланади. Шоир ва ёзувчилар Олий Совет депутатлигига номзоди кўрсатилган большевойлар шаънига шеър ва очерклардан парчалар ўқиб, ким ўзарга ўзига хос мусобақа уюштирганлар. Фафур Фулом Шўро иттифоқи Қаҳрамони Папанинга, Мақсуд Шайхзода И.Сталинга, Ҳасан Пўлат К. Ворошиловга, Зафар Диёр Л.И.Кагановичга, Амин Умарий Усмон Юсуповга бағишлаб ёзган шеърларини ўқиб берганлар. Йиғилишда ҳаммаси бўлиб номзоди кўрсатилган депутатлар шаънига 45 та шеър ва битта очерк ўқилган.

Хуллас, 30-йилларга келиб Ўзбекистонда бадий-адабий ижод овзига кулф урилди ва ўзи занжирбанд этилди. У энди батамом мустамлакачи ва зўравон тузумнинг аянчли қўғирчоғига айлантирилди.

Оммавий ахборот воситалари. Шўролар даврида оммавий ахборот воситалари ёрдамида фақат комфирқа мафкураси кенг жамоатчилик оғига сингдирилди ва миллий мустамлака ўлкаларида улуғ давлатчилик тартиб-қоидалари ҳимоя қилинди. Октябрь тўнтаришидан кейин (1919 йилдан эътиборан) комфирқага муҳолифатдаги барча сиёсий партиялар ва уларнинг органлари тақиқлаб қўйилди.

1917 йилдаёқ матбуот цензураси йўлга қўйилган эди. 1922 йил 8 июнда халқ комиссарлари совети матбуот ишлари бўйи-

ча Бош кўмита тузишга қарор қилди¹. Тез орада цензура бош кўмитаси (Главлит) ташкил этилди ва унинг зиммасига матбуотда эълон қилинадиган барча турдаги ахборотларни каттик назорат остига олиш вазифаси топширилди. Шундан сўнг ҳамма ерда тақикланган китоблар рўйхати найдо бўлди. Шўро мустамлакачилиги ва комфирқанинг мафкуравий ғояларини тарғибот ва ташвиқот қилувчи ахборот воситаларига кенг йўл очилди, улар ҳар томонлама қўллаб-қувватланди.

1924 йилда Ўзбекистонда шўролар умуман китоб нашр этмаган бўлса, 1940 йилда 1219 номда китоб чоп этилди, шундан 660 таси ўзбек тилида. Айниқса Маркс-Энгельс-Ленин-Сталин асарлари кўплаб чоп этилди. Журналлар 1924 йилда 22 та бўлган бўлса, 1940 йилда 52 тага етди, шундан 19 таси ўзбек тилида эди. Газеталар 1924 йилда 26 та эди, 1940 йилда у 200 тани ташкил этди, унинг 124 таси ўзбек тилидаги газеталар эди. Бундан ташқари рус тилида Россиядан келадиган китоблар, журналлар, газеталар, ҳар хил тўпламлар, бюллетенлар ва бошқалар бу ҳисобга кирмайди.

Шўро ҳукумати ва комфирка бу синалган оммавий тарғибот воситаларидан ташқари радио, ҳар хил маданий-оқартув муассасалари, «Билим» жамиятлари орқали ҳам меҳнаткаш омма онгини заҳарлар эди. Большевойлар ҳатто анъанавий миллий характердаги чойхоналаргача «кизиллаштирган» эдилар.

Санъат. Мамлакатимиз халқлари қадимдан санъатга ўч эканлиги сир эмас. Шўро ҳукумати ва комфирка бу борада ҳам ўзининг ҳукмронлик мавқеидан фойдаланди.

Санъатни комфирқанинг мафкуравий қуролига айлаштирди. Бу борада ўзбекистонлик санъат ходимларининг марказий шаҳарларда шўролар ғояси руҳида ўқитилиб, «махсус» тайёргарликдан ўтказилиши диққатга лойиқдир. 1924 йилда Москвада Ўзбекистон маориф институти ҳузурида драма студияси ташкил қилинган эди. Евгений Вахтангов раҳбарлигидаги бу студияда рус театри «усталари» машғулотлар олиб борганлар.

¹ Геллер М. Некрич А. История России 1917-1995. В 4 томах. Утопия у власти. Книга первая, стр. 203.

Ўша йили ўзбекистонлик санъаткорлардан Маннон Уйгур, Етим Бобожонов, Аброр Хидоятлов, Сора Эшонтўраева, Саъдуллахон Табибуллаев, Лутфулло Нарзуллаев, Замира Хидоятлова ва бошқалар бу студияга ўқинишга юборилдилар ва 1927 йилда улар Тошкентга қайтиб келдилар. Ўзбек санъаткорлари кейинчалик ҳам Россиянинг марказий шаҳарларига «ўқиниш учун» мухтазам юборилиб турдилар.

1924 йилда Ўзбекистонда 2 та театр бор эди. 1940 йилда уларнинг сонини 45 тага етди. Бу театрлар сахналарида юқоридан берилган буюртма сахна асарлари билан бир каторда миллий рух ва мавзуларда, жадидчилик ғояларида ёзилган драмалар ҳам сахналаштирилган эди. 20-30 йилларда зўр муваффақият қозongan сахна асарлари каторига Хамзанин «Майсаранинги иши», Фитратнинг «Қиёмат кунини», «Абулфайзхон», А.Чўлпоннинг «Чўриқиз исёни», «Ёркиной», «Зулмор» асарлари, «Лайли ва Мажнун», «Фарход ва Ширин», «Тоҳир ва Зухра» каби мусикавий драмаларни киритиш мумкин.

Ўзбекистон кўшиқчилиги ва мусика санъатида ҳам ўзининг тарихий анъанасига эга. Октябрь тўнтарышидан кейинги даврда ҳам ўзбек кўшиқчилиги ва мусика санъатида номдор шахслар бўлганлиги сир эмас. Халқимиз Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Фарғона, Кўкон ва Хоразм санъати доврағини жаҳонга танитган Ота Жалол Носиров, Домла Ҳалим Ибодов, Ҳожи Абдурахмон Умаров, Абдуқодир Исмоилов, Матюсуф Харратов, Шерозий, Ҳожихон Болтаев, Аҳмаджон Умирзоков ва уларнинг шоғирдлари: Қори Сирож Юсупов, Ҳожи Раҳимберди, Хушқомил, Усто Муқус, Эшон Раҳматхожа, Муҳиддин Мавлонов, Бобо Шариф, Қодир Авлиё, Фулом Қодир ва бошқалар ижоди билан ҳақли равишда фахрланади.

Ўзбек миллий мусикаси тараққиётида Ғ.Зафарийнинг¹ хизматлари катта бўлди. Унинг «Шарқ куйлари ва чолғу-

¹ Ғ.Зафарий 1899 йилда туғилган. У 1914 йилдаёқ «Турон» труппасида актёр бўлган, ўқитувчилик қилган. «Ишчипар дунёси» журналида муҳаррир бўлиб ишлаган, санъатшунослик институтида илмий ходимлик қилган, 1937 йилда қатағон қурбони бўлган.

лари», «Музика муаммоси», «Ўзбек музикаси тўғрисида» каби мақолалари миллий маданият ривожига муносиб улуш бўлиб қўшилди. Ғ.Зафарий XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср биринчи ярмида Туркистонда яшаб ижод этган машхур хонанда ва созандалардан 168 тасининг¹ фаолиятини ўрганиб таҳлил қилади. Улар орасида машхур Мулла Тўйчи Тошмухаммедов, Худойберган Устоз, Ашурали Махрам, Мамажон Хофиз, Ёқубжон чанг, Ортик Хофиз, Ориф Гармон, Мадумар хофиз, Умнаткул қўшнаё, Аҳмаджон қўшнаё, Тешабой соз, Шожалил хофизларнинг номлари бор эди.

Санъаткорлардан Домла Ҳалим Ибодов, Ота Жалолиддин Назиров, Матюсуф Харратовларнинг фидойилиги билан 1929 йилда Самарқандда Ўзбекистон халқлари кўшиқчилик санъатини ўрганиш бўйича махсус илмий тадқиқот институти ташкил этилган. Айти пайтда Ўзбекистонда санъат бўйича илмий тадқиқот ишлари олиб борган рус шовинистлари «дўстлик», «байналмилалчилик» каби шиорларга ўралиб, 30-йилларнинг бошларидан эътиборан анъанавий миллий кўшиқчилик ва мусиқа санъатимизга тажовуз уюштира бошладилар, уни европачалаштиришга ҳаракат қилдилар. Шу мақсадда улар ўзбек миллий мусиқий асбобларини европача усулга мослаштириш шиорини кўтариб чиқдилар.

Ўзбек миллий маданиятидан узок ва унга бегона бўлган хор капелласи, опера санъатини халқ орасига олиб кириш каби ҳаракатлар ҳам омма ўртасида моддий ва маънавий кучга эга бўлмади. Бу санъат турлари ҳозирга қадар ҳам ўзбек халқининг маънавий дунёсида ўзига йўл топа олганича йўқ.

Ҳаваскор ва ярим профессионал гуруҳлар фаолияти замирида М.Қориеқубов ташаббуси билан 1926 йилда ўзбек Давлат концерт-этнография гуруҳи ташкил бўлди. Бу гуруҳ таркибида Абдуқодир Исмоилов, Муҳиддин Хўжа, Аҳмаджон Умирзоқов, Уста Олим Комилов, Жўраҳон Султонов, Маматбува, Тамарахоним, Отахўжа Саидхўжаевлар кўшиқчилик санъатини омма ўртасида кенг тарғиб этдилар. Мазкур гуруҳ

¹ Ҳамидов Ҳ. Ўзбек анъанавий кўшиқчилик маданияти тарихи. -Т.: Уқитувчи, 1996, 125-бет.

1928 йилда «Ўзбек Давлат концерт ансамбли» номини олди. 1929 йилга келганда эса у ўзбек Давлат мусика-экспериментал ансамбли деб номланди¹. Ана шу ансамбль базасида 1939 йилда ўзбек Давлат филармонияси ташкил этилди.

Ўзбекистон санъати усталари республика, Иттифок микёсида кўрикларда ўзбек миллий санъати ютуқларини намойиш этдилар. Жумладан, 1932 йилда Москвада ўтказилган бадий хаваскорларнинг Биринчи Бутуниттифок олимпиадасида республикадан 30 киши қатнашди. 1938 йилда халқ хаваскорлари жамоаларининг республика олимпиадаси бўлди. Унда 18 шахар ва 700 жамоа хўжалиги иштирок этди².

1937 йилда Ўзбекистон санъати усталари ўз муваффақиятларини Москвада ўтказилган декадада намойиш қилдилар. Унда машхур санъаткорлар Халима Носирова, М.Кориёкубов, Домла Халим Ибодов, Мулла Тўйчи Тошмухаммедов, Тамарахоним, Абдулла Бахши Нуриллаев, Уста Олим Комилов, Сора Эшонтўраева, Аброр Хидоятов, С. Табибуллаев ва бошқаларнинг чиқишлари хар қанча такиб ва тазйикларга карамасдан ўзбек миллий санъати ўз тарихий анъаналарини давом эттираётганлигини кўрсатди.

20-30 йилларда кино санъати соҳасида деярлик ҳеч нарса қилинмади, деса бўлади. Бунга мутахассис кадрларнинг «йўқ»лиги асос қилиб кўрсатилди. Асосий эътибор омма ўртасида марказда яратилган «ишончли» фильмларни намойиш этишга қаратилди. Шу боис, кинофильмларни намойиш этадиган нукталарни кўнайтиришга ҳаракат қилинди. Бундай нукталар 1924 йилда 18 та бўлган бўлса, 1940 йилда 624 тага етди³.

30-йилларнинг ўрталарига келиб дастлабки овозли фильмлар пайдо бўлди. 1936 йилда чиқарилган биринчи овозли фильм «Қасам»дир. 1938 йилда янги овозли фильм «Азамат» суратга олинди. Аммо бу фильмлар яратувчиларининг барчаси европа миллатига мансуб шахслар эди. Шўролар кино

¹ Очерки истории музыкальной культуры Узбекистана. -Т.: 1986, стр. 39.

² История узбекской советской музыки. Том. I. -Т.: 1972, стр. 133.

³ Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет, стр. 276.

санъати соҳасида миллий кадрларни тарбиялаб етиштиришга унчалик шошилмади. Кинода ролларни ижро эта оладиган артистлар ҳам бармоқ билан санарли даражада бўлиб, булар: Бакиров, Хайдаров, Ғаниев ва бошқалардан иборат эди.

30-йиллардаги шовинистик сиёсатнинг типик кўриниши 1939 йилда яратилган «Фарғона канали» фильми теварагидаги воқеаларда яққол намоён бўлди. Ўзбек халқининг меҳнат жасорати ва матонатининг еркин ифодаси бўлган қурилишлардан бири - Катта Фарғона канали қурилиши эди. Ўзбекистоннинг У.Юсупов бошчилигидаги ўша даврдаги раҳбарияти халқнинг бу жасоратини тарихда қолдирмоқчи бўладилар. Ана шу мақсадда У.Юсуповнинг таклифига кўра машҳур кинорежиссёр Сергей Михайлович Эйзенштейн Ўзбекистонга келган. У Самарқанд, Бухоро, Тошкент ва Кўконда бўлиб, ўзбек халқининг тарихи, маданияти ва урф-одатлари билан танишди. Шундан сўнг Эйзенштейн П.Павленко билан ҳамкорликда «Фарғона канали» сценарийсини ёзди. Фильм сценарийси ҳатто СССР Кинематография давлат кўмитаси томонидан қабул ҳам қилинган. Эйзенштейн ўзбек санъаткорларининг имкониятларини тўғри баҳолай олди. У кинорежиссёрлар шу пайтга қадар бирор марта студияга таклиф этмаган, кинода бирорта ҳам роль ўйнамаган Муҳиддин Қориёқубов, Бобораҳим Мирзаев, Лутфулла Назруллоев каби қобилият соҳибларини экранга олди. У Ҳикмат Латипов, Миршоҳид Мирокилов, Нурхон Эшмуҳамедов, Аббос Бакиров, Шукур Бурҳонов каби ўзбек театр арбоблари билан ишлаш ниятида рўйхат тузди. Аммо суратга олинган сценарий фильмга айланмади. Суратга олинган кадрлар йўқ қилиб ташланган.

«Фарғона канали» фильми нега экранга чиқмади, нима сабабдан у тақиқлаб қўйилди? деган савол шу пайтга қадар жавобсиз қолмоқда. Бу ҳақда баъзи бир тахминий фикрлар бор. Жумладан, филология фанлари доктори Ҳамидулла Акбаровнинг бу ҳақдаги хулосаси қуйидагича: «Бизнингча, 30-йилларнинг иккинчи ярмида, қатарон қилиш авжига чиққан дамларда Амир Темурнинг жангу-жадалларини тасвирлаш «халқлар дохийси» ва унинг ҳаммаслақларига маъқул бўлма-

ган. Бундан кўрипадики, ўша «ғоявий» раҳбарлар ҳаёт ҳақиқатини ҳам, ижодкор салоҳиятини ҳам, халқлар ҳаётидаги улкан янгиликларни ҳам, ўзларининг кайфиятларидан кейинги ўринга қўйишган, барча ҳаётий муаммоларни ўз кирди-корлари доирасида мушоҳада этишган»¹.

Хуллас, «Фарғона канали» кинофильми шўро мустамлакачилари кўнглига манзур бўладиган фильм бўлмади, шу боис у экранга чиқмасданок қатағонга учради.

Ўзбекистонда 20-30 йилларда тасвирий санъат соҳасида ҳам қатор маҳаллий ижодкорлар етишиб чиқди. 1929 йилга келиб Ўзбекистон рассомлар союзи ташкил этилди. Бу даврда Ў.Тансиқбоев, Ч.Аҳмаров, А.Абдуллаев, М.Набиев, Л.Абдуллаев, Ш.Ҳасанова, Р.Темуров, Х.Раҳмонов, Б.Ҳамдамий, Л.Насриддинов ва бошқалар катта ижодий баркамолликка эришдилар.

Хусусан академик, рассом ўрол Тансиқбоевнинг ижодий лабораториясида баркамоллик касб этган рассом Ақром Тошканбоев портрети (1927), «Сирдарё» (1935), «Бурчмулла» (1936), «Богистон» (1937), «Тоғ манзараси» (1937), «Баҳорги ишлар» (1938), «Орол денгизи» (1939) ва бошқа асарлар чинакам халқ мулкига айланди.

Юқоридаги лавҳалар шундан далолат берадики, шўролар мустамлакачилиги шароитидаги оғир вазият, таъқиб ва тазйик ҳамда камситишларга қарамасдан, ўзбек миллий маданияти ривож топди, халқимизнинг маънавий дунёси бойиб борди.

8-§. ШЎРОЛАР ҲУКУМАТИНИНГ ИСЛОМ ДИНИГА МУНОСАБАТИ

Шўролар ҳукумати ва комфирка октябрь тўнтаришидан кейин Туркистонда халқимизнинг миллий-диний кадриятларини гўраг қилиш йўлини тутди. Бу моҳиятан тушунарли ҳолдир. Чунки, қизил мустамлакачилар халқимизни миллий ва диний маънавиятини ўзгартирмасдан туриб, бу ўл-

¹ «Мулоқот», 1992 йил, 2-сон, 32-бет.

када узоқ муддат ҳукмронлик қила олмасликларини яхши билар эдилар. Аммо бу ишги большевиклар бирданига эмас, айёрларча, аста-секин ва босқичма-босқич амалга ошириб бордилар. Россия шўро республикаси ХК Совети 1917 йил 20 ноябрда эълон қилган ва В.И. Ленин имзолаган «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» мурожаатида: «Сизнинг дин ва урф-одатларингиз... бундан буён эркин ва дахлсиз...»¹ деб эълон қилинди.

1918 йил 23 ноябрда эса В.И. Ленин имзоси билан черковни давлатдан ва мактабни черковдан ажратиш ҳақида декрет эълон қилинди. Бу декрет РСФСР ва СССР Конституциялари асосида тузилган Ўзбекистон ССРнинг 1927 ва 1937 йилларда қабул қилинган Конституциялари учун асос қилиб олинди ва виждон эркинлиги ғояси илгари сурилди. Амалда эса мутлақо бошқа қонунлар ҳукмронлик қилди. Комфирка раҳбариятида ва Шўролар ҳукуматида Лениндан кейинги иккинчи киши ҳисобланган Троцкий динга қарши кураш тadbирларини ўтказиш борасида кўпгина бемаъниликлар, тутуриқсизликлар қилган. Дастурга кўра динга қарши кураш маориф, маърифат, тарғибот, тушунтириш йўли билан, партиявий ишнинг бошқа мафкуравий шакллари орқали олиб борилиши керак эди. Троцкий эса бу ишга ўта «революционлик» тусини берган. Унинг Ленин ва Калинин имзолари остида ВЧК раиси Ф.Э. Дзержинскийга 1919 йил 1 майда йўллаган кўрсатмасида Бутун Россия Ижроия Комитети ва Халқ комиссарлари совети қарорига мувофиқ имкон борича кўпроқ поплар ва диндорлар йўқ қилинсин, поплар контрреволюционерлар ва саботажчилар сифатида қамоққа олинсин, шавкатсизлик билан ҳамма жойда отиб ташлансин, имкон борича кўпроқ черковлар ёпиб қўйилсин, ибodatхоналар муҳрлаб қўйилсин ва омборхоналарга айлантирилсин дейилган². Черковларга ва рухонийларга қарши террор ўтказишда Лениндан ҳам, Сталиндан ҳам кўпроқ Троцкий айбдор эди. Жойларда эса бу соҳада троцкийчилар пешқадамлик қилганлар. Улар Ўрта Осиё, жумладан Ўз-

¹ Ленин В.И. Ўрта Осиё ва Қозоғистон тўғрисида.-Т.: 1967, 405-бет.

² Карпов Владимир. Генералиссимус. Книга первая. Вече. Москва. 2003, стр. 67-68.

бекистонда ҳам ана шундай бемаъни, ноқонуний ишларни амалга оширганлар.

1929 йил бошида Л.М.Каганович имзоси билан жойларга диний ташкилотлар бирдан-бир легал ҳаракат қилаётган ва оммага таъсир кўрсатаётган аксилинқилобий кучдир, деган директива юборилди. Жойлардаги большевистик ташкилотлар учун ушбу ҳужжат дин ва диндорларга нисбатан муносабатнинг асоси бўлди. Шўро ҳукумати ва комфирка «дин-халқ учун афюндир» деган ғояга амал қилди. Диндорлар таъкиб остига олинди. Диний китоблар «реакцион» деб эълон қилинди. Диний китобларни йўқотиш баҳонасида араб имлосига асосланган эски ўзбек имлосидаги барча китоблар йўқ қилинди. Мачитлар ва мадрасалар бузиб ташланди. Хатто пештоки, девори, эшик ёки устунларида араб имлосида ёзуви бўлган бинолар ҳам бузиб юборилди. Сақланиб қолган баъзи мачит ва мадрасалардан ҳам бошқа мақсадларда фойдаланилди: минерал ўғитлар сақланадиган омборхона, керосин сотадиган дўкон, темирчихона кабиларга айлантирилди. «Хатто, Аллоҳ таолонинг уйи ҳисобланмиш масжид худосизлар уйига айлантирилган. Яъни унда атеизм музейи очилган эди»¹.

20-йилларнинг охирларида Қарши шаҳрида мадрасаларни камокхоналарга айлантирган эканлар. «Хожа Абдулазиз мадрасасида авахтада ётганларида ҳибсга олинган бечораларни йўқ жойдаги азоблар билан қийнар эканлар. Қиш вақтида, денг, мадраса ҳовузининг музини ёриб, бандиларни сувга солиб қийнар эканлар...»².

Шўро тарихида масжид ва мадрасаларни оммавий равишда бузишлар икки марта содир бўлган. Биринчиси 1934-1939 йилларда ва иккинчиси 1954-1955 йилларда. 1929-1939 йиллар орасида фақат биргина Туркистон худудининг ўзида 14.000 масжид ёптирилиб буздирилган. Шайхлар, имомлар ва бошқа диний арбоблар жазоланган: камокка олинган, сургун қилинган ва ўлдирилган³.

Жумладан, Қорақалпоғистон республикаси, Беруний тумани худудидаги пайғамбар Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи вассалламнинг дўсти Султон Вайс бобога атаб IX асрда

¹ Саидов Мурудулло, Раъшанов Поён. Жейнов тарихи, 81-бет.

² Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1993 йил, 4 июнь.

³ Ўша манба.

қурилган макбара ва масжиднинг тиллодан ясалган жиҳозлари, ҳар хил буюмлари 30-йилларда талон-тарож қилинди. Мадраса эса бузиб ташланди.

1935 йилга оид маълумотларга қараганда, Бухоро шаҳридаги Девонбеги мадрасасида Бухоро ёдгорликларини сақлаш комиссиясининг иш юритиш хонаси, экскурсия базаси жойлаштирилган. Қўқалдош мадрасаси ва Девонбеги хонақосида Бухоро шаҳар музейи бўлими жойлашди. Масжиди Калондап валла омбори сифатида фойдаланганлар, Қўшмадрасада пахта сақланган.

Худди ўша 1935 йилги маълумотларда таъкидланишича, Мир Араб мадрасаси, Баховуддин Нақшбанд мазори ҳамда масжиди ва бошқалар диний марказлар сифатида қоралаб келинган¹. 1938 йилда Бешкентда туман фирқа ва ижроия кўмиталарининг қўшма ҳайъати мажлиси бўлади. Унда Маманазаров, Жмак, Отабоев, Жовлиев, Асламова, Дорошенко, Шахобиддиновлар қатнашган. Қўшма ҳайъат «Касби» қишлоқ шўросидаги кўҳна масжид ҳақидаги масалани кўриб чиқади. Қабул қилинган қарорда: «...қишлоқдан майдонда фойдаланмай хароб бўлиб кетган мачит Сталин номи жамоа хўжалиги аъзоларининг розилиги билан мачитнинг керакли виштлири олиниб, бошқа керакли жойга харжлансин ва шунинг тасдиғи жавоби ЎзССР Марказий Ижроқўмининг ҳайъатидан сўралсин»², дейилган эди. Ана шу тариқа қадимий тарихий обидалар, мачит ва мадрасаларни бузиш, жамоа хўжалиklarининг «розилиги» билан виштлирини «керакли» жойларга ишлатиш бутун Ўзбекистон ҳудудида нафақат 20-30 йилларда, балки ундан кейинги йилларда ҳам кўплаб бора содир этилди.

Ислom динига қарши кураш баҳонасида халқимизнинг қадимий урф-одатлари, маданияти, кадриятларига ҳужум бошланди. «Рўза ҳайити», «Қурбон ҳайити», «Наврўз» каби халқ байрамлари тақиқланди, ҳатто ислomгача ҳам халқнинг энг сеvimли таоми бўлиб келган сумалакни пайғамбар таоми сифатида тақиқлаб қўйдилар. Унинг ўрнига янги шўро байрамлари ва тантаналари жорий қилинди. Булар: «Октябрь инқилоби», «СССР Конституцияси куни», «Қизил Армия ку-

¹ Ўша манба.

² Саидов Муродулло, Равшанов Поён, Жейнов тарихи, 226-бет.

ни», «В.И. Лениннинг туғилган кунини нишонлаш», СССР ва Ўзбекистон ССРининг ташкил этилганлигини нишонлаш ва ҳоказолар шулар жумласидандир. Миллий кийимларда юриш, суннат тўйи қилиш, ўз она тилида мулоқотда бўлиш эскилик сарқити ва маданиятсизлик кўриниши, деб баҳоланадиган бўлди. Болалар боғчаларидан тортиб то олий ўқув юртларига қадар таълим босқичларида ёшларни худосизлик (атеизм) руҳида тарбиялаш дастурлари, дарслик ва қўлланмалари ишлаб чиқилди.

Муқаддас Қуръони Карим китобини ўқиш у ёқда турсин, унга ҳатто кўз ташлашнинг ўзи кечирилмас қатта гуноҳ ҳисобланган. Қуръон китоби насронийлар учун рус тилига таржима қилинди, аммо мусулмонлар учун ўзбек тилига таржима қилинмади. Фақат Ўзбекистон миллий мустақилликка эришгач, 1992 йилда у ўзбек тилига ўтирилди.

Хотин-қизларни «озодликка чиқариш» баҳонасида 1927 йилда республикада «Хужум» ҳаракати бошланди. Хотин-қизлар фаоллигини опиринг бобида маълум маънода бу ҳаракат ижобий баҳоланса-да, уни ташкил этишдан кўзланган бош мақсад реакцион эди. Аввало бу ҳаракат маҳаллий халқларнинг асрлар оша тарихан шакллланган миллий анъана ва кадриятларини ҳисобга олмаган ҳолда ўтказилди, хотин-қизларнинг аёллик шаъни, кадр-қиммати оёқ ости қилинди. Кўп ҳолларда паранжи-чачвонни ташлаш зўрлик билан амалга оширилди. Иккинчидан, «хотин-қизлар озодлиги» учун кураш баҳонасида ислом динига қарши кураш авж олдирилди. Чунки «хотин-қизлар озодлиги»нинг асосий душманлари қилиб ислом руҳонийлари кўрсатилди.

Шўро ҳукумати ва комфирка «Хужум» кампаниясини ўтказишдан қуйидаги мақсадларни кўзлаган эди: Биринчидан, ўзбек халқининг тарихан таркиб топган миллий-ахлоқий шарқона анъана ва кадриятларини ғорат қилиш ва маънавият-имизга зарба бериш; иккинчидан, «хотин-қизларни озод қилиш» баҳонасида саноат корхоналари, колхоз ва совхозларда арзон гаровга ишлайдиган кўшимча ишчи кучлари сифатида улардан фойдаланиш, амалда уларни шўро қулларига айлантириш эди.

Улуғ адиб Чингиз Айтматов «Хужум» кампанияси ҳақида сўзлаб, бундай деган эди: «Афсуски, давлат томонидан ўтка-

зилган «Хужум» кампанияси ўша даврнинг оғир хатоларидан бири эди, дейиш камлик қилади. Бу инсониятга қарши қаратилган жиноят эди. Устига-устак, илохий олам қурилмасига қарши йўналтирилган жиноят эди. Худонинг барқарорлигини инкор этган муртадлар Худонинг вазифасини ўз зиммаларига оладилар ва «яшги одам яратамиз» деб, даҳшатли ўйин бошлайдилар»¹.

Хуллас, шўро ҳукумати ва комфирка ислом дини тимсолида ўзининг ашаддий рақибини кўрди ва ушга қарши муттасил ҳамда шафқатсиз кураш олиб борди.

9-§. 20-30 ЙИЛЛАРДАГИ КАТАҒОНЛАР²

Октябрь тўнтариши оқибатида Туркистонда зўрлик билан ўрнатилган мустамлакачи мустабид шўролар тузуми биринчи кундан бошлаб халқларимиз бошига сонсиз-саноқсиз қирқинлар, даҳшатли ва аламли кулфатлар олиб келди. Юқорида таъкидланганидек, бу даҳшатли тузумни ўлкамиз халқлари қабул қилмадилар. Истиқлол учун, эрк ва миллий озодлик учун кураш 16 йил давом этди. Бу кураш давомида айрим хориждаги муаррихлар ҳисобича, 1 миллион 900 минг

¹ Айтматов Чингиз. Қояда қолган кўз ёшлар. - «Жаҳон адабиёти». Адабий-бадиий, ижтимоий-публицистик журнал, 1997 йил, 2-сон, 111-бет.

² Мазкур мавзу бўйича қуйидаги адабиётларга қараңг:

Маҳмудов М. Катагон қурбонлари. Т. «Уқитувчи», 1991; Турдиев Шерали. Улар Германияда ўқиган эдилар. Т. «Фан», 1991; Набижон Боқи. Қатлиома. Т. 1992; Усмонов Исро. Катагон қурбонлари. Т. «Уқитувчи», 1992; Қилчиев Файзулло. Зулматдан садолар. Т. «Адолат», Қаримов Наим. Усмонов Носир. Т. 1993; ўша муаллиф. Истиқлол уйғотган шоир. Т. «Маънавият», 2000; Турсунов Исро-Истиқлолга интилган қалблар нидоси. Т. 1993; Узоқов Ҳайдарали. Қалблар нидоси. Тарихий илмий-публицистик очерклар. II жилд. Биринчи, иккинчи китоб. Т. «Адолат» 1997; Наимов Нусратулло. Мен яшашни истайман. «Бухоро» 1994; Ахророва Холита. Истиқлол фидойилари. Изларини излайман. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти. Т. 1998; Шамсутдинов Р.Т. Жасоратпарга тўла ҳаёт соҳибни. Андижон, 1991; ўша муаллиф. Жертвы репрессии. «Мерос». Андижон. 1994; ўша муаллиф. Узбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожиаи оқибатлари. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Т. 2001; ўша муаллиф. Истиқлол йўлида шакл қетганлар. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Т. 2001; ўша муаллиф. Қишлоқ фожияси: жамоапаштириш, қулоқлаштириш, сургун (Урта Осиё республикалари мисолида). «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Тошкент. 2003; Мунаввар қори Абдурашидхонов. Хотирагаримдан (жадидчилик тарихидан лавҳалар). Нашрга тайёрловчи ва изохлар муаллифи С.Холбоев. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Т. 2001 ва бошқалар). Мунаввар қори Абдурашидхонов. Танланган асарлар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Сирожиддин Аҳмедов. «Маънавият». Т. 2003 ва бошқалар).

ватандошимиз Туркистондан бош олиб, хорижий мамлакатларга чикиб кетди ва 1 миллион 700 минг ватандошимиз Сибирга, Украинага, Шимолий Кавказга, Уралга, Қозоғистонга, Узоқ Шимолга, Узоқ Шарққа бадарга қилинди.

Ватанимизнинг шаҳар ва қишлоқларида хонавайрон қилиб култепага айлантирган, минг-минглаб фидойи инсонларимизни шафқатсизларча қирғин қилган шўролар мустамлакачилик ва босқинчилик олови ўчмай туриб, ўлкамизда мислсиз ва фожиали қатағонларни бошлаб юборишди. Қатағонлар ўша мустабид совет тузумининг ички моҳиятидан келиб чиққан ва унинг табиатида мавжуд бўлган ижтимоий офат эди. Қатағонлар қомфирқа ва советларнинг ажралмас йўлдоши эди. Советларнинг ўзи қатағон йўли билан юзага келган эди. Большевикларнинг ҳокимият тепасига келиши фақат зўрлик, қирғин, босқин ва куч ишлатиш орқалигина амалга оширилган. Ленин сиёсатининг муҳим қуроли, большевикларнинг фавқулудда органи - Бутун Россия Фавқулудда Комиссияси (ВЧК) бўлган. ВЧК бевосита Ленинга бўйсунган.

Ленин ҳокимият тепасига келганидаёқ ўз атрофидаги дўстларининг юмшоқ характердалигидан хавфсираган. 1917 йил 25 октябрда Советларнинг II съезди Каменев таклифи билан Россияда ўлим жазосини бскор қилиш ҳақида қарор қабул қилганидан қазабга келган. Ленин қазаб билан бу телбалик, тентаклик, ахир отувларсиз инқилобни амалга ошириш мумкинми, деб айтган. Гарчи ўлим жазосини большевиклар ҳукумати бскор қилса-да, амалда уни ҳеч қандай чекловларсиз қўллаган.

Петроград ЧКси раиси Урицкий отиб ўлдирилади. Москвада эсер Каплан томонидан Ленинга суиқасд қилинади. Суиқасд чала амалга оширилиб, Ленин тирик қолади. Мана шу воқеалар сабаб бўлиб мамлакатда синфий душманга қарши кураш баҳонасида «қизил террор» авж олдирилади.

Лениндан кейин иккинчи шахс ҳисобланган Троцкий бундан фойдаланиб, бутун ҳокимиятни ўз қўлида мужассамлаштириб олади. Энди навбат император Николай II га келади. Екатеринбургда ташқи оламдан ажралган ҳолда саклаб турил-

ган Николай II ўз оила аъзолари билан яширини отиб ташланади. Бу ишни бажарувчилар - Бутун Россия Марказий Ижроия Комитети раиси Янош Соломон Мовшевич, яъни Яков Михайлович Свердлов, Янксль Вайсбарт (яъни Урал совети раиси Белобородов), шахсан ўзи подшоини отган Янов Мовшевич Юровский, Ша Исакович, яъни Ф.П.Голошчекин, Тинкус Лазаревич Вайнер ва бошқалар бўлганлар.

Белобородов бу «алоҳида хизматлари учун» Троцкий томонидан РСФСР Ички ишлар халқ комиссари ўринбосари лавозимига кўтарилди, кейин эса халқ комиссари бўлиб қолди. Ўша 1918 йилнинг ўзидаёқ оммавий отувлар тўлқини бошланиб кетади.

Совет тузумида биринчи бўлиб қирғинларни Лениннинг ўзи, ундан кейин Троцкий бошлаб берганлар. Ленин ва Троцкийнинг қонхўрона сиёсатини Максим Горький танқид остига олган эди. Унинг «Туркестанские ведомости» газетасида эълон қилинган хатида Ленин ва Троцкий халқни ўз орқаларидан эргаштириб, мамлакатда қонли жанжалларни бошлаб юборганликлари, матбуот эркинлигини бўғайганликлари, хокимият деспотизмини ҳар жихатдан оқлайганликлари, бу икки арбоб ортидан бораётганларнинг уларга тобелиги худди мактаб ўқувчиларининг ўз муаллимларига бўлган итоаткорлигига ўхшаб кетаётгани кўрсатилганди. Горький оқибатда улар қотиб қолган ақидалар қулига айланиб қолганликларини, ленинчилар ўзларини Наполеон Бонапартдек ҳис этиб, Россияни вайрон қилаётганликларини очик-ошқора айтганди.

«Рус халқи, - дейилади ўша хатда, - бунга қонлар денгизи билан жавоб бермоқда. Лениннинг ўзи жуда қучли шахс, йигирма беш ёшидаёқ у социализм учун қурашганларнинг олдинги сафида борган. Унинг истеъдод эгаси эканлиги ва дохийликка ҳос барча ҳислатларга эга эканлиги аниқ. Айни пайтда унда оддий халққа наст назар билан қараш ҳислати ҳам бор. Ленин ўз халқи устидан тажриба ўтказишга ўзини ҳақли деб билади. Урушлардан қарчаган халқ бу тажриба учун минглаб кишилар жонини қурбон қилиб бўлди. Афсуски, бу фожиа Ленинни таажжубга солмаяпти. Темирчи учун те-

мир қанчалик керак бўлса, Ленин учун ишчилар синфи шундай зарурдир.

Ҳозирги шароитда темирдан социалистик давлат қуйиб бўлармикан? Афтидан бундай давлатни қуйиб бўлмайди, Ленин ана шундай давлат қуриш мумкин, дея халқ устидан тажриба ўтказмоқда. Тажриба ижобий натижа бермаса нима бўлади? Ленин лабораториядаги химик сингари ишляпти. Аммо химикдан унинг бир фарқи бор. Химик лабораторияда ўлик материя билан тажриба ўтказди ва унинг тажрибаси фойдали натижа беради. Ленин эса тирик материя - инсон билан тажриба ўтказяпти, унинг натижаси эса халқни таназзулга олиб боради. Ленин ортидан бораётган онгли ишчилар синфи билан шафқатсиз тажриба ўтказилмоқда. Мазкур тажриба оқибатида ишчиларнинг сара вакиллари йўқотилади ва рус революциясининг мўътадил тараққиёти тўхтатилади».¹

Кейинги йилларда чоқ этилган адабиётларда «Сталин Ленин йўлидан чекинди, ўзгача йўл тутди» деган фикрлар асоссизлиги хақида янги маълумотлар баён қилинмоқда. 20-30 йиллардаги қатағонларда сионобольшевизмнинг ҳам хиссаси катталиги, бунда Троцкийнинг ҳам «хизмати» борлиги тўғрисида ишончли манба ва далиллар келтирилмоқда. Тадқиқотчи Ю.Козенковнинг фикрича, 10-15 йил ичида вайрон қилинган мамлакат хўжалигини тиклаш, оғир индустрияни яратиш ва бу вазифани ҳар қандай шароитда, нима қилиб бўлса ҳам уйддалаш керак эди. Акс ҳолда СССР мажакланиб, парчаланиб, ўнлаб хом-ашёвий мустамлакаларга бўлиб юборилиши мумкин эди. Чунки барча жазо органлари - ОГПУ, сўнгра НКВДнинг барча тармоқлари, концлагерлар, армия, суд, прокуратура раҳбарлиги халқаро сионистик, масонлик ташкилотлари билан тил бириктириб иш кўраётган сионизм намоедалари ва шуларга ўхшаш халқ душманлари қўлида эди. Улар мамлакатнинг туб аҳолисига қарши ялпи террорни бошлаб юбориш учун қулай пайт, баҳона кутиб тургандилар. Сталиннинг яққа бир ўзи ўша қора қучларга қарши тура ол-

¹ «Туркестанские ведомости», Ташкент. 1917 йил, ноябрь

мас эди. Чунки улар Сталиннинг ҳаётига ҳам хавф солиши мумкин эди. Шу боис Сталин улар билан вақтинчалик мурося қилишга мажбур бўлган эди.

Масаланинг шунга ўхшаш баъзи муҳим қирралари Владимир Карпов асарида¹ ҳам янгича талқин қилинган.

Владимир Карпов барча қатағонларни биргина Сталинга тўнкаб қўйиш, бутун фожиаларда Сталинни айбдор қилиш адолатдан эмас, деган хулосага келган. У жамиятга раҳбарлик қилишда, «социалистик ўзгаришлар»ни амалга оширишда нима сабабдан бузилишлар, зўравонликлар, хатоларга йўл қўйилганлиги сабабларини ҳам кўрсатишга ҳаракат қилган. Масалан, жойлардаги раҳбар ходимлар, етакчи ҳисобланган коммунистлар ишда, амалий фаолиятда бир хил эмасди, улар орасида иккиюзламачилар, мунофиқлар ҳам анчагина бўлган. Шунингдек, назарий, сиёсий билими, ҳаётий тажрибаси етарли бўлмаган партия аъзолари ҳам кўп бўлган. Айниқса бундайлар Ўрта Осиёда нисбатан кўп бўлган. Бундайлар комфирқа ва советлар тadbирларини амалга оширишга қаратилган тарғибот ишларини ўз билганларича олиб борганлар, кўплаб сиёсий, мафкуравий, ташкилий, амалий хато ва нуқсонларга йўл қўйганлар. Бундан партиядоги мухолифатчилар усталик билан фойдаланишган.

Мухолифатдагилар партия съездларида Марказий Комитет қарорларини бемаъни, тутуриқсиз деб, большевикларни бадном, ёмон отлик қилиш тактикасини қўллаганлар. Улар ҳар хил уйдирма ва гийбатлар тарқатганлар. Бемаънилик, ўта революционлик бузилишларига ёки, аксинча, ишончсизлик, тушкунлик кайфиятини туғдиришгача етиб боришган. Сталин мухолифатчиларнинг бундай иккиюзламачилигини кўриб турган. Бу ҳақда у 1928 йил ноябридаги пленумда «Ўнглр» «қулоққа тегманг, унга эркин ривожланиш шароитини беришг», деб чиқдилар, «Сўллар» эса аксинча, бунга қаршилиқ билдириб, «фақат қулоққина эмас, хатто ўрта ҳолни ҳам ур, чунки у ҳам қулоқ сингари хусусий мулкдордир», деб

¹ Карпов Владимир. Генераллиссимус. Книга первая. Вече. Москва. 2003. Стр.101-117 и др.

чикдилар, деб айтган. Мухолифатчилар жамоалаштириш вақтида «фаол аксилинқилобий» ҳаракатга ўтганлиги, қулоқлар ва қисман ўрта холлар норозилигидан фойдаланган троцкийчилар, бухаринчилар ва бошқалар кўзғолонлар уюштириш йўли билан фуқаролар урушини келтириб чиқаришга уринганликлари ҳам қайд этилган.

Марказ директиваси билан ниқобланиб олган сионо-большевиклар ўрнашиб олган маҳаллий партия, совет ва ВЧК, ОГПУ, НКВД органлари ходимлари жойларда ўзларини социализм учун фидокор курашчилар қилиб кўрсатишга ҳаракат қилганлар, мазмунан, мохиятан эса улар социализмга қарши кураш олиб борганлар. Айрим минтақадаги раҳбарлар Москвага йўллаган хатларида топширикни аъло даражада бажарганликларини намоён этиш илинжида салла ўрнига каллани олганликларини билмай хабар қилганлар. Масалан, улар ҳозирги замон сиёсатининг барча қоидаларига асосланган ҳолда қулоқларга қарши зарба берилаётгани, қулоқлардан пафакат хайвон, гўнит, инвентар, хатто уруғликка олиб қўйилган дон, озиқ-овқат маҳсулотлари, бошқа мулклар тортиб олинаётгани, улар онадан янги туғилгандек кип-яланғоч қилиб қўйилаётгани ҳақида ахборот бериб турганлар.

Ёки бошқа бир мисолни келтириш ўринлидир. ВКП(б) МҚ Сиёсий Бюросининг 1930 йил 20 февралдаги қарорига кўра 15 мартгача Ўзбекистондан 1000 киши 1-тоифали қулоқ сифатида концлагерга олинishi керак эди. 1930 йил 19 мартда Москвага тезкор маълумот юборилиб, унда Ўзбекистон бўйича режадаги 1000 киши ўрнига 1195 киши бой-қулоқ сифатида қамоққа олингани хабар қилинган.

Мамлакат бўйича қулоқ қилиш кампанияси ВКП(б) МҚ Сиёсий бюросининг 1930 йил 30 январдаги «Ёппасига жамоалаштириш районларида қулоқ хўжаликларини тугатиш тadbирлари тўғрисида»ги қароридан сўнг бошланиши керак эди. Ўрта Осиёда эса, мазкур қарордан олдинроқ бу тadbирлар бошлаб юборилган. Ўрта Осиё бюроси раиси И.А.Зеленский 1930 йил 26 январдаёқ «Қулоқларни синф сифатида тугатиш билан боғлиқ тadbирлар тўғрисида» қарор қабул қилиб, уни

тасдиклашни ВКП(б) МҚдан илтимос қилади. Бундай шош-машошарликдан безовта бўлган Сталиннинг шахсан ўзи 30 январда барча партия ташкилотларига хат йўллаб, жамоалаштириш зиёнига кулок қилишга берилиб кетишга йўл қўймасликни талаб қилган. В.М.Молотов эса Сталин ва ўзининг номидан Тошкентга, Зеленскийга телеграмма йўллаб, Ўрта Осиёда жамоалаштиришни жадаллаштиришнинг асоссизлиги ҳақидаги фикрни стказали. Телеграммада шундай дейилган: «Сизнинг 30 январдаги телеграммангизни олдик. СССР Марказидан жамоалаштиришнинг тезкор суръатини Ўрта Осиё районларига кўчиришни асоссиз деб ҳисоблаймиз. Бу районларнинг, айниқса Тожикистоннинг ўзига хос шарт-шароитларини пухта ҳисобга олиш талаб қилинади. Бу огоҳлантиришга жиддий қаранглар ва жамоалаштириш ишини оммани ҳақиқий жалб этиш орқали ҳаракатлантиринглар. Сталин, Молотов»¹.

Хуллас, 20-30 йиллар фожеасига биргина Сталинини айбдор қилиш адолатдан эмас, бунда унинг мухолифатчилари - троцкийчилар, бухаринчиларнинг, яъни ўнглариинг ҳам, сўлларнинг ҳам айблари катта бўлган.

Ана шундай ўзаро сиёсий кураш бутун мамлакатни, жумладан Ўрта Осиё, Ўзбекистонни ҳам ўз гирдобига тортган. Ўрта Осиёда, Ўзбекистонда бу фожеанинг айбдорлари қилиб ўша вақтдаги республика партия ташкилотлари Марказий Комитетлари биринчи котиблари, ҳукумат бошлиқлари, давлат раҳбарлари кўрсатилишни керак. Шунингдек, ушбу фожиаларда бу минтақага юборилган ОГПУ, прокуратура, суд, НКВДнинг кўплаб раҳбар ходимларининг ҳам айблари катта бўлган.

Марказнинг йўл-йўриғи, талаби билан ва ўзлари хоҳлаганларидек иш тутиб, маҳаллий халққа қарши ҳар хил тазйиқ-таъқиб, жазо чораларини қўллаган партия, совет, маъмурий органлар раҳбар ходимларининг бутун қилмишлари ҳужжатларда акс этган. Ҳозирда улардан кенг омма яхши ха-

¹ Трагедия советской деревни - Т, 2. стр 131.

бардор. 20-йиллар охири - 30-йилларда Ўрта Осиёда, жумладан Ўзбекистонда ноқонуний, фожияли тадбирларнинг амалга оширилишида асосий айбдор бўлганлар ҳам аниқланмоқда. Улардан Л.Н.Бельский, Е.Г.Евдокимов, В.А.Каруцкий, Л.Г.Миронов, Г.И.Матсон, Б.М.Круковский, Н.М.Райский, Р.А.Пиляр, А.А.Слущкий, П.Я.Бауман, М.Д.Берман, И.А.Зеленский, Л.Б.Залин, Н.А.Загвоздин, П.Ю.Перконларни эслаш жоиздир. Айни шу шахслар 20-30-йиллардаги катагон кампаниясининг тепасида турганлар. Улар жойларда маҳаллий арбоблар ва ходимлардан иборат кагта таянчга эга бўлганлар. Маҳаллий арбобларнинг маълум қисми ўша марказдан келган рахбар ходимларнинг чизган чизигидан чиқмай иш кўришга мажбур бўлганлар, ўнг бетига тарсаки тушса, чап бетини ҳам тутиб берганлар. Қолаверса, халқимизда бирлик бўлмаган, якмушт бўлиб кураш олиб бормаган. Аксинча, кўн ҳолатларда одамлардаги хоинлик, ғаразгўйлик, ҳасад, кўраолмаслик, шахсий манфаат билангина чекланиб қолишлик, иродасизлик, мўтъелик каби иллатлар ҳам советларнинг катагон машинаси учун хизмат қилган эди.

Хуллас, 20-30-йиллардаги катагонлар ҳақида гап кетганда, юкоридаги ҳолатларни ҳам ҳисобга олиш лозимдир. Ўрта Осиё республикалари, жумладан, Ўзбекистон совет мустамлакачилиги асоратида бўлганлиги учун бу ҳудудларда катагон жуда даҳшатли ҳолатда юз берди.

Шўролар факат зўрлик, кирғин, босқин ва куч ишлатиш орқалигина мустамлакачилик тартиб-қоидаларини жорий этишлари мумкин эди. Халқ оmmasининг миллий истиқлол ва озодлик учун курашига эса шу халқ орасидан етишиб чиққан, ватанга, миллатга садоқатли бўлган фидойилар бошчилик қилдилар. Шу боисдан ҳам мустамлакачи жаллодлар халқнинг ана шу онгли, ташкилотчи ва обрўли фидойиларини вақти-вақти билан катагон қилиб, «яганалаб» турмасдан ўз мақсадларини амалга ошира олмасди. Буни биз шўроларнинг ўз маҳфий хизмат корчалонларига берган тўғридан-тўғри кўрсатмасидан ҳам яққол кўраимиз: «Сиёсий рақибларнинг ҳаммаси қамалган бўлиши ҳақида ҳам қайғуриш лозим.

Маҳаллий аҳоли ихлос қўйган ванимларимизни оғдириб олмоқ ёки калтакламоқ зарур. Уларни қандайдир қонуни бузганликда айблаш, қамаш ёки бахтсиз ходиса аталмиш баҳона-сабаб билан йўқ қилиб юбормоқ керак»¹.

Шўро ҳукумати ўлкамизда 20-30-йилларда шилтаси чиққан «катта ўйинчи»лик ролини бажарди. У жанг майдонида миллий истиқлолчиларга қарши бир дақиқа бўлса-да қиргин-баротни тўхтатмаган ҳолда аҳоли ўртасида шўролар томонига ўтганларга умумий авф эълон қилинади, деб тилғламалик қилди, уларга хатто мансаб ва унвонлар улашди. Аммо маълум бир муддат ўтгач, шўролар томонига ўтган «ишбилармонлар»ни бирма-бир «яганалаб» борди. Шўролар қўллаган мантик йўли оддий, содда ва тушунарли эди, у ҳам бўлса, ўз миллий бирлигига хиёнат қилиб биз томонга ўтганларга ишониб бўлмайди, уларни тез-тез алманштириб, тозалаб турмоқ керак.

Комфирка ўрнатган совет тузумини, у амалга оширган «социалистик тажриба»ни маҳаллий халқ, аввало унинг илғор, пешқадам вакиллари қаттиқ қаршилик билан кутиб олдилар, улар халқнинг миллий қадриятларини, маданиятини, анъаналари ва урф-одатларини, кўп асрлик тарихий меросини сақлаб қолишга ҳаракат қилдилар. СССРни очиқ-ошкора «қизил салтанат» деб атадилар, республика истиқлоли учун жон олиб, жон бериб курашдилар. Улар ислохотлар йўли билан, аста-секинлик билан, демократик йўллар орқали, халқимизнинг тарихий, миллий-маиший шарт-шароитларини ҳисобга олган ҳолда ўша Ленин илгари сурган орзудаги социализм режаси ўтказилиши учун курашдилар. Ўз моҳияти билан совет тузумига қарши миллий муҳолифат майдонга келган ва у мавжуд совет мустамлакачилигига жуда катта хавф солган. Муҳолифат сафида жамоат ва давлат арбоблари; ўқитувчилар, ёзувчи-шоирлар, журналистлар, ижодий ходимлар бўлган.

¹ «Муносабат», 1990 йил 30 январь.

20-йилларнинг иккинчи ярми ва 30-йилларда комфирка ва советлар муҳолифатчиларга қарши ўзининг бисотидаги синовлардан ўтган катагон машинасини йўналтирди.

Ўзбекистондаги ватанпарвар, миллатпарвар кайфиятдаги раҳбар ходимларни бирлаштирган «Ўн саккизлар гуруҳи», «Иноғомовчилик», «Қосимовчилик», «Бадриддиновчилик», «Кўр каламуш» каби ўнлаб гуруҳларга қарши катагон қўлланди. Жумладан, шўролар даврида ёзилган адабиётларда «18 лар гуруҳи» Ўзбекистон компартияси сафларида аксилфиркавий гуруҳ сифатида баҳоланади. Гўёки бу гуруҳга аъзо бўлган ва давлат ҳамда фирка ташкилотларида масъул лавозимларда ишлаб келган Файзулла Хўжаев, Иномжон Хидиралиев, У. Ашуров, Р. Раҳимбобоев, У. Эшонов, Раҳмат Рафиқов ва бошқаларга комфирканинг ер-сув ислохоти йўлига қарши чиққан, бой-кулок ер эгаллиги манфаатларини ҳимоя қилган ва маҳаллий буржуа миллатчилиги воясини илгари сурган, деган айблар қўйилган. Шу айб билан «18 лар гуруҳи»нинг фаол иштирокчилари И. Хидиралиев (Ўзбекистон ССР ер ишлари халқ комиссари), Мусо Саиджонов (Зарафшон вилояти ижроия қўмитаси котиби) ва бошқалар 1925 йилларда ўз вазифаларидан олиб ташландилар. Ф. Хўжаев эса РКП(б) МК Ўрта Осиё бюроси комиссиясида «каттик танкид» қилинган, 1927 йилда бўлиб ўтган Ўзкомфирка III курултойида «ўз хатосини бўйнига олган ва кечирим сўраган» эди.

Аслида эса «18 лар гуруҳи» амалда шўролар ҳукумати ва комфирканинг Ўзбекистонда олиб бораётган улуғ миллатчилик ва маҳаллий, миллий кадрларга нисбатан беписандлик сиёсатига қарши чиққан эди. Буни гуруҳ аъзоларининг 1925 йил ноябрь ойида Самарқанд шаҳрида ўз ишини олиб борган ЎзКП(б) II курултойи олдида РКП(б) МКсининг Ўрта Осиё бюроси номига ёзган аризалари мазмунидан ҳам очик-ойдин кўриш мумкин. Аризада қуйидагилар ёзилган эди: «Дўстона ва самарали ишланг учун нормал шароит яратилмаганлиги сабабидан бизни Ўзбекистонда ишлашдан бўшатиб, РКП(б) МК

ихтиёрига юборишингизни сўраймиз. Агар керак бўлса, важ-сабабларни анча кенг баён этишимиз мумкин»¹.

Бу важ-сабаблар аслида нималардан иборат бўлган? Ўзбекистон Давлат Миллий Хавфсизлиги хизмати архивидаги ҳужжатлар бу важ сабабларни аниқлашга имкон беради. Улар иш юритишда маҳаллий миллат вакилларига нисбатан топилганликка, мустамлакачилик сиёсатига, миллий кадрларнинг асоссиз таъқиб ва тазйик остига олинишига қарши чиққанлар ва миллат манфаатини ҳимоя қилганлар. Улар марказда неки амалга ошириладиган бўлса, ушундайлигича Ўзбекистон шароитига кўр-кўрона татбиқ этилишига қарши чиққанлар².

1927 йилда «Иноғомов гуруҳи», («Инагамовшина») «Фош этилди». Ўзбекистон ССР халқ маорифи комиссари лавозимида ишлаган Раҳим Иноғомовни «маҳаллий миллатчиликда» айблаб қатағон қилдилар. Гўё у «ўлиб бораётган миллий буржуазия ҳимоячиси» бўлган экан. Амалда эса Иноғомов йўқсиллар диктатураси деб номланган шўро ҳокимияти миллий мустамлакачиликдан бошқа нарса эмаслигини, комфирқа юритган миллий сиёсатнинг шовинистик моҳиятини кескин танқид қилган эди. Масалан, «у Ўзкомпартияни совет мустамлакачилигига қарши курашмаётганликда, марказнинг Ўрта Осиё бюроси, Ўрта Осиё Иқтисодий Кенгаши каби назоратчи» органларини зўравонликда айблади. Шунингдек, Р.Иноғомов октябрь инқилоби ўзбек халқига тўла озоқлик келтирмади, халқ ҳамон Россия мустамлакаси бўлиб қолган, рус пролетариати ўз орқасидан Туркистон меҳнатқаш деҳқонларини эргаштира олмади, шу боис деҳқонлар Туркистондаги инқилобда бирон-бир роль ўйнай олмади, инқилоб аравасини олдинга силжитадиган бирдан-бир куч - бу миллий зиёлилардир, деган ғояни илгари сурган³.

1930 йилнинг 25 мартдан 21 июнига қадар Самарқанд шаҳрида СССР Олий судининг кўчма сессиясида 73 с

¹ ЎзР ПДА, 58-фонд, 1-рўйхат, 108-иш.

² Шамсутдинов Рустамбек. Жасоратларга тўла ҳаёт соҳиб... 80, 84-бетлар.

³ Шамсутдинов Рустамбек. Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар. 381-390-бетлар.

ракамли яна бир иш кўриб чиқилди. Бу шўро тарихида «Қосимовчилик» иши («Қасымовщина») деб юритилган. Судда Ўзбекистон ССР Олий судининг собиқ раиси Саъдулла Қосимов бошчилигида 30 га яқин суд ва юстиция ходимлари иши кўрилиб, улар жиноий жавобгарликка тортилдилар, уларнинг кўплари отиб ташланди. С.Қосимов ва унинг шерикларига порахўрлик, ўз мансаб лавозимларини суиистеъмол қилиш ва «босмачи жиноятчи»ларни озод қилиш каби айблар кўйилди. Дарҳақиқат, С.Қосимов «босмачилар»га хайрихоҳ бўлган, чунки уларни миллий озодлик ва истиқлол учун кураш жангчилари, деб билган. Мунаввар қори Абдурашидхон бошчилигида яширин фаолият олиб бораётган «Миллий истиқлол» ташкилотининг йиғилишларида Саъдулла Қосимов ва унинг шериклари мунтазам қатнашиб турганлар. Судда давлат кораловчиси Р.Катанян С.Қосимовнинг таниқли жадид Убайдуллахўжа Асадуллахўжаевнинг шогирди бўлганлигини айтиб, суд аппаратини эса Мунаввар қорининг «чойхонасига» айлантирганликда айблайди.

С.Қосимовнинг жасорати таҳсинга лойиқдир. У тергов ва суд жараёнида Россия ва СССР Олий суди Ўзбекистоннинг миллий суверен ҳуқуқини поймол қилганлигини исботлаб берди. С.Қосимов Юсуфжон Исоқжоновнинг ишини Москвада қайтадан кўрмоқчи бўлганларида СССР Олий суди вакилига қуйидаги адолатли сўзларни айтишдан кўрқмади: «Сизлар миллий суверен ҳуқуқни бузаяпсизлар, сизлар ўзбек халқининг ўз ҳуқуқига тажовуз соляпсизлар»¹.

С.Қосимов гуруҳи (30 га яқин киши) билан борлиқ ҳолда яна «Миллий истиқлол» фирқасининг 87 аъзоси устидан суд ҳукми чиқарилди. СССР Бош Сиёсий бошқармасининг 1931 йил 25 апрелдаги судлов комиссиясида яна «49 жиноятчи»нинг иши кўриб чиқилди ва уларга нисбатан жазо чоралари белгиланди.

Саъдулла Қосимов гуруҳи устидан ўтказилган суд жараёни тамом бўлгач, икки йил ўтар-ўтмас шўролар Ўзбекистонда

¹ Катанян Р. Против Касимова-против Касимовщины. Речь государственного обвинителя по делу судебных работников Узбекистана.-Т.: ЗИ ИЗ, 1931, стр.77.

яна бир «жинойй гурухни тайёрладилар». Бу гурух шўро тарихига «бадриддиновчилар» номи билан кирган, унинг айрим аъзолари отиб ташландилар. Бу гурух аъзоларига ҳам «миллатчилик», «пантуркизм», «панисломизм» каби айблар ёништирилган.

1930 йилда «Кўр каламуш» гурухи баҳонасида қанчадан қанча бегуноҳ кишилар қатағон қилинди. Бу қанақа гурух эди? 1930 йилнинг февралида Фарғона политехникумида чиқадиган «Педагог» номли газетада «Кўр каламуш» сарлавҳаси остида бир танқидий мақола босилган эди. Бу мақолада танқид қилинган шахснинг ташқи кўринишида «каламуш»га ўхшаш белгилар бўлган экан. Ўзини ҳақоратланган, деб ҳис қилган мазкур шахс, мақолани кўтариб тўғри Фарғона шаҳар сиёсий бошқармасига олиб боради ва у ердаги масъул мутасадди ходимларга «Техникумда раҳбар Абдурахмон Ғоибий бошлиқ аксилинкилобчилар шўроларга қарши газета чиқармоқда, мана ўқин» дейди. Ана шу оддий деворий газетадаги кичиккина мақола воситасида «шўро ҳукуматига қарши кураш олиб бораётган сиёсий гурух» тўғрисида уйдирма иш тайёрланади. Мазкур «жинойй» иш бўйича Абдурахмон Ғоибий, Вали Бурҳон, Абдушукур Ҳакимов, Тўразода Нуритдин, Хонхўжа ўғли Мўйдинхон, Бурҳон Машрабий, Боқий Махмудий, Ҳожиакбар Мўминов, Ҳусанбоев, Қодир Соли, Умар Шокиров, Мадат Исроилов, Қозихон Дадахонов ва бошқалар «шўроларга қарши», «миллатчи», «пантуркизм», «панисломист», «кўр каламуш» гуруҳининг фаол аъзолари сифатида камокқа олинадилар ва қатағон қилинадилар¹.

Шўролар ҳукумати ва комфирқа қатағон машқини олғач, хусусан 20-йилларнинг охири ва 30-йиллар давомида Ўзбекистонда оммавий қатағонларни авжига миндирди. Бунга «халқлар дохийси»нинг «социализм позициялари қанчалик мустаҳкамланиб борса, синфий душманлар қаршилиги ҳам шунчалик кучайиб боради», деган «шўр назарияси» асос қилиб олинди ва баҳона бўлди. Амалда эса 30-йиллардаги оммавий

Шамсутдинов Р.Т. Жертвы репрессии. Андижан, 1994.

катагонлар шўролар мустамлакачилик сиёсатининг мангикий моҳиятидан келиб чиқар эди. Бу даврда республикада оммавий қамаш, сургун ва қирғин шу даражада даҳшатли тус олдики, ундан давлат ва фирка арбобларидан тортиб то оддий меҳнаткашлар оммасининг бирорта табақаси ёки қатламигача четда қолмади. Бу ҳақда Ўзбекистон Президенти Ислон Каримовнинг мана бу фикрлари диққатга лойиқдир: «...1937-1939 йилларда ички ишлар халқ комиссарлиги идоралари инкилобий конунчиликни жуда қўпол тарада буздилар ва оёқ ости қилдилар. Бундай бедодлик кейинги йилларда ҳам, то 50-йилларга қадар давом этди. Сира айби бўлмаган, ҳалол одамлар қўплаб қамокқа олинди ва қириб ташланди.

Сталин шахсига сиғиниш йиллари Ўзбекистон халқлари бошига овир қулфатлар солди. 1937-1939 йилларнинг ўзидагина Ўзбекистон ССЖ ички ишлар халқ комиссарлигининг «учлик»лари томонида 41 миң нафардан кўпроқ киши қамалди. Шулардан 37 миң нафардан кўпрови судланди, 6 миңг 920 киши отиб ташланди. Умуман 1939-1953 йилларда 61 миңг 799 киши қамалди. Шулардан 56 миңг 112 киши турли муддат билан озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинди, 7 миңг 100 киши эса отиб ташланди.

Асоссиз қамалиб жиноий жавобгарликка тортилган кишилар орасида партия, совет, хўжалик ходимлари, ҳарбийлар, зиёлилар ва колхозчилар жуда кўп эди»¹.

Шўро ва фирка ходимларини оммавий катагон қилиш 1929 йилдаёқ бошланган эди. Бу иш Ўзкомфирка IV қурултойининг партиядоги ўнглик хавфи тўғрисидаги қарори асосида амалга оширилди. Ана шу сиёсий кампания даврида «партияни тозалаш» баҳонасида 15,6 миңг фирка аъзоси ташкилот-сафидан чиқарилди ҳамда уларнинг кўпчилиги қамокқа олинди ва катагон қилинди.

Ҳисоб-китобларга қараганда собиқ Иттифок ҳудудида 1925-1939 йилларда 2.383.363 киши фиркадан ҳайдалган.

¹ «Ўзбекистон овози», 1991 йил, 15 сентябрь

Фақатгина 1934-1939 йиллар қатағони даврида 1.220.934 коммунист фиркадан ўчирилган.

Ўзбекистонда амалга оширилган барча бедодликлар ва ялпи қатағонларга шўролар ва комфирканинг «сапоатлаштириш ва жамоалаштириш сиёсатига қарши», «ёт унсур», «кили кучидан фойдаланувчи золим», «миллатчи», «аксил-инкилобчи», «пантуркизм тарафдори», «панисломизм тарафдори», «халқаро империализмнинг айғоқчиси» каби «айблар» асос қилиб олинди. Фақат 1930-1933 йилларда камида 10 минг деҳқон хўжалиги кулок қилиниб, ўз маконларидан ўзга юрт ва элатларга сургун қилинди, уларнинг кўпчилиги азоб-укубатда ўлиб кетди.

1931 йилда Украинанинг Херсон вилояти Скадовск туманига Ўзбекистондан сургун қилинган Йўлдош Мўминовнинг ўғли Собиржон Мўминов шундай хикоя қилади: «Ўша пайтда Ўзбекистонда тахминан 3 минг, Ўрта Осиё республикаларидан эса 10 мингга яқин оила Херсон вилояти ҳудудидаги Скадовск, Каховка ва чўл зоналаридаги бошқа районларга кўчирилганди. Улар асосан пахтачиликни ривожлантириш учун мажбурий юборилган. Бир сўз билан айтганда, ёш болалари билан очлик ва мухтожликка, қолаверса ўлимга маҳкум этилгандилар.

1931-1932 йилларда у ернинг ҳаддан зиёд серёвин, нам иқлимга, қаҳратон қишига бардош бера олмай ёш болалар ва кексаларнинг кўпчилиги ўлиб кетган. 1933 йилдаги юкоридан махсус уюштирилган «очарчилик операцияси» натижасида эса яна минглаб сургундагиларнинг ёстиғи қуриди.

Орадан уч-тўрт йил ўтгач, кўчирилганлар пахтачилик давлат хўжалигида назорат остида тонг ёришгандан қош қорайгунга қадар ишлаб, мўл ҳосил етиштира бошладилар. Иқлимга қийинчилик билан биров кўниккан пайтимизда 1937 йил бошланиб, орамиздан «халқ душманлари»ни излай бошлади. Юздан зиёд «эскича» ўқиган зиёлilar, динга эътиқод қўйганлар, хатто фарзандларини яширинча суннат қилдирганлар «халқ душмани»га чиқарилиб, камокка олинди-

лар. Минг афсуски, ўша ерларда уларнинг кўпчилиги вафот этишди»¹.

Ўзбекистонда ялпи катагонлар 30-йилларнинг иккинчи ярмидан республикага жуда катта меҳнати сингган давлат ва фирма арбобларини «халқ душмани» сифатида қамоққа олганларидан сўнг айниқса кучайди. Фирқа аъзоси бўлмаган оддий фуқаролардан жами бўлиб бу даврда қанча одам катагон қилинганлигини ҳисоблаш қийин. Аммо шу нарса аниқки, 1937 йил июль ойида комфирқа марказий қўмитаси Сталин, Ежов ва Вишинский имзоси билан маҳаллий фирма қўмиталарига, НКВД идораларига ва прокуратураларга «душман синфлар қолдиқларини йўқотиш» ишини ўтказиш тартиби ва қўлами ҳақида махфий кўрсатма юборилган экан. «Қабоҳат салтанати» рисоласида таъкидланишича, кўрсатмада ҳар бир республика ва вилоят учун қанча кишини қамоққа олиш кераклиги (фоиз ҳисобида) аниқ кўрсатилган. Бу галги режа (унгача 1925-1936 йилларда қанча отилган эди!) «камтарона» тўрт фоиз этиб белгиланган. Собик Иттифокнинг ўша пайтдаги аҳолисига нисбатан ҳисобланганда, бу тахминан 5.000.000 кишининг² ёстигини қуритиш демак эди.

1937 йил 30 июлда СССР Ички ишлар халқ комиссарлигининг «Собик қулоқлар, жиноятчилар ва советларга қарши унсурларни репрессия қилиш бўйича операция тўғрисида»ги 00447 сонли мутлақо махфий тезкор буйруғига Н.Ежов қўл қўяди. Мазкур буйруққа мувофиқ 1937 йил 5 августдан барча республикалар, ўлкалар ва вилоятларда собик қулоқлар, фаол унсурлар ва жиноятчиларни репрессия қилиш бўйича операция ўтказиладиган бўлди. Ўзбекистон, Туркменистон, Тожикистон ва Қирғизистон республикаларида операция ўша йил 10 августдан бошланади. Ўрта Осиё республикалари Ички ишлар халқ комиссарликларининг СССР НКВДга оғзаки берган маълумотлари бўйича репрессия қилинадиганлар миқдори қуйидагича белгилаб берилган:

¹ «Халқ сўзи», 1991 йил, 29 май.

² Қабоҳат салтанати, 28-бет.

Республикалар	1-тоифа	2-тоифа	Жами
1. Қирғизистон ССР	250	500	750
2. Тожикистон ССР	500	1300	1800
3. Туркменистон ССР	500	1500	2000
4. Ўзбекистон ССР	750	4000	4700
Жами:	1950	7200	9250

Ушбу буйруқ билан республикалар, ўлкалар ва вилоятлар «учлик»ларининг шахсий таркиби ҳам тасдиқланади. Ўзбекистон ССР «учлиги» Загвоздин (раис), Икромов, Болтабоев (аъзолар)лардан иборат таркибда СССР ички ишлар халқ комиссари Н.Ежов томонидан тасдиқланади. Шу «учлик»нинг 1937 йил 10 августдаги қарори билан 80, 14 августдаги қарори билан 56, 29 августдаги қарори билан 55, 23 августдаги қарори билан 96 киши «қулоқ», «ёт унсур», «халқ душманлари», «босмачиларга кўмаклашган» айблари учун отувга ҳукм этилади ва кўплаб кишилар концлагерларга, қамок жазосига, узок юртларга сургунга ҳукм қилинади.

1929-1938 йиллари Ўрта Осиёдан, жумладан, Ўзбекистондан бегона юртларга, Сибирь, Шимол, Украина, Қозоғистон, Узок Шарқ, Урал, Шимолий Кавказ, Туркменистоннинг саҳро худудларига «қулоқлар меҳнат қиладиган «махсус кишлок»ларга, концлагерларга кўплаб юртдошларимиз сургун қилинган. Уларнинг маълум қисми очликдан, совукдан, касалликдан ўлиб кетади. Сургун жазосини ўтаётган юртдошларимиз ўша бегона юртларда 1937-1939 йиллари яна такрор қатағон қилиниб, кўплари қамок ва ўлимга ҳукм этилганлар. Каховский, Скадовск районларида 1937-1939 йиллари ўзбекистонликлардан 300 дан зиёд киши отувга, 10 йил, 8 йил қамок жазосига ҳукм этилган, сургундагилардан кўплари меҳнат фронтига, харбий фронтга олиниб, у ерларда ўлиб кетди.

Ана шундай бедодликларни кўриб туриб сургундагиларнинг маълум қисми «меҳнат посёлкалари»дан қочиб кетишга уринган. Ўзбекистон ҳудудидаги «қулоқ кишлоклари»дан 1935 йили 1531, 1936 йили 844, 1937 йили, 816 қулоқ қочиб кетган. Украинадаги «меҳнат посёлкалари»дан 1932 йили 961,

1933 йили 473, 1934 йили 333 киши, Шимолий Кавказ «мехнат посёлкалари»дан 1932 йили 6987, 1933 йили 7109 киши қочиб кетган. Уларнинг бир қисми ушланиб жойларига қайтарилган, бир қисми қамоқ ва отув жазосига ҳукм этилган.

Бу сингари фожеаларни билган, ўзларининг ҳам бошларига шундай фожеалар тушишини фаҳмлаган юртдошларимизнинг бир қисми бирдан-бир нажот - бошпи олиб чиқиб кетиш, деган хулосага келганлар.

ОГПУ махфий сиёсий бўлимининг 1932 йил 5 августдаги мутлақо махфий маълумотномасида Эронга - 1073, Афғонистонга - 1218, Хитойга - 40га яқин хўжалик муҳожирликка чиқиб кетгани қайд этилган¹.

Ўша кезларда Ўзбекистоннинг тақдири Москвадан юборилган Дреник Апресян, Леонов-Немировский, Загвоздин, Агабеков, Сорокин, Балинков ва бошқа жаллодлар қўлида бўлган. НКВД Фарғона вилояти бошқармасининг бўлим бошлиғи П.Блинковнинг берган маълумотларига қараганда, 1931-1938 йилларда республикада фаолият кўрсатган «учлик»нинг раиси Дреник Апресян бўлган. У йўқ пайтларда Ўзбекистон ички ишлар халқ комиссари Л.И.Леонов-Немировский ҳам раислик қилиб турган. Блинков эса маълум давр мазкур учликнинг котиби вазифасини бажарган.

Ўзбекистонда сиёсий қатағонлар 1937 йилда Ф.Хўжаев, ундан кейин А.Икромов, Д.Манжара, С.Сегизбоев, А.Каримов, Р.Исломов, Цехер ва И.Худойкулов, М.Шермухаммедов, М.Усмонов, Т.Рискулон, И.Ортиков, Акбар Исломов, Рустам Исломов, Саъдуллахўжа Турсунхўжаев, Бўтабой Дадабоев, М.Турсунхўжаев, Усмонхон Энонхўжасв ва бошқалар ҳибсга олишгач, айниқса қизғин тусга кирди. Бу ердаги бедодлик ва қабоҳатларга И.Сталин ва В.Молотовлар бошчилик қилганлар. Жумладан, ЎзКП(б) МҚнинг пленумига 1937 йил 20 сентябрда улар махсус хат йўлладилар. Унда Ф.Хўжаев ва А.Икромовнинг душманлик ҳаракатлари «фош» этилди, қатағонни бошқариш мақсадида жазо отрядига раҳбар

¹ Бу ҳақда қаранг: Шамсутдинов Рустамбек. Қишлоқ фожеаси: жамоапаштириш, қулоқлаштириш, сургун, 319-345-бетлар.

килиб ВКП(б) МҚсининг котиби А.Андреев шахсан жўнатилади. У 16 сентябрда бўлиб ўтган МҚнинг пленумида сўзга чиқиб, «душманлар»ни дадилроқ фoш этишни талаб қилган.

Мазкур пленумда А.Икромов масаласи кўриб чиқилганда, Москвадан келган П.Н.Яковлев МҚнинг иккинчи котиблигига «сайланган». Пленум А.Икромов ҳомийлигида «ўзбек халқининг ашаддий душманлари бўлган троцкийчи» ўнг ва буржуа миллатчи унсурлар (Ф.Хўжаев, Цехер, Болтабоев, Немцович, Манжара, Моор, Шермухаммедов, А.Каримов, Зелькина, Тожиев ва бошқалар) МҚ бюроси аъзолигига ва бошқа вазифаларга кўтарилиб олишган ҳамда узок вақт душманлик фаолияти билан шуғулланганликларини «аниқлади». Пленум ўтаётган кунларда А.Икромовдан бошқа юқорида номлари тилга олинганларнинг ҳаммаси камокда эди. А.Икромов ҳам тезда камокқа олинди ва «халқ душмани» деб эълон қилинди. Унинг ўрнига У.Юсупов ЎзКП(б) МҚсининг биринчи котиби бўлди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмасдан Москванинг янги сайланган кўғирчоқ дастёри У.Юсупов андишани ва иймонни бир четга суриб қўйиб, 1937 йил 10 ноябрда «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилган «Янги галабалар сари олға!» мақоласида бундай деб ёзди: «Халқ душманлари, ажнабий давлат жосуслари Файзулла Хўжаев, Икромов, Цехер, Манжара, Р.Исломов, Целкина, Каримов, Немцович ва бошқалар ўзбек халқига кўп ёмонлик ва ифлослик қилдилар. Улар пахтачиликнинг ривожланишига тўсиқ бўлдилар, алмашлаб экишни буздилар, Ўзбекистондаги ҳаётнинг асосий манбаи сув хўжалигини смирдилар. Улар саноат, энергетика ва ирригация қурилишига тўсиқ бўлдилар ва буздилар.

Қора молларни захарладилар, юкумли касалликлар тарқатдилар, қоракўл сифатини буздилар, қора молларни кирдилар. Улар ВКП(б) Марказқўми, СССР Халқ Комиссарлари Совети қарорларини ва қишлоқ хўжалик артели Уставини бузиб, ўн минглаб колхозчилардан томорқа ерларини тортиб олдилар, колхозчиларни сутли сигирларидан маҳрум қилдилар.

Халқ душманлари хўжалик ва маданий қурилишнинг кўп участкаларида зиён етказиш ва ўсишга тўсик бўлиш учун ҳамма чораларни кўрдилар. Баъзи участкаларда ҳали фош қилинмаган уларнинг қолдиқлари ҳозир ҳам зиён етказаётирлар ва зиёнчилик оқибатларини тугатиш тадбирларига саботаж қилмоқдалар». Аммо кўп ўтмай Усмон Юсупов «катағонлар асоссиз равишда» бўлаётганлигини фаҳмлаб олди ва унга қарши турди. У Москвага қуйидагиларни ёзган эди: «Халқ комиссарлари органлари (НКВД кўзда тутилмоқда-тахририят) фаолиятида жуда катта камчилик ва конун бузарликка йўл қўйилмоқда... Оммавий камокка олишларга зўр берилган, кўп ҳолатларда улар етарли даражада асосланмаган. Ички ишлар халқ комиссарлигида, унинг районлардаги бўлимларида, ҳатто энг кўп камокка олиш учун мусобақа эълон қилинди... Бу эса етарли даражада асосланмай камашларга кенг йўл очди». Мамлакатда тоталитаризм мустаҳкам қарор топган ўша вақтда ВКП(б) МҚга, шахсан Сталинга шу мазмунда хат ёзиш жасорат эди¹.

Ўзбекистон Комфирқаси МҚси биринчи котибининг бу чиқиши республикада ялпи катағонларнинг янада юкори босқичга кўтарилишига йўл очди. 1938 йилнинг баҳорига келиб вилоятлар, шаҳарлар ва туманлар фирқа котибларининг 60 фоизи камокка олинди. Худди шу йилнинг иккинчи ярмида вилоятлар, шаҳарлар ва туманлар котибларидан яна 114 таси қатарон қилинди. Айбдорларни излаб топиш ва камокка олиш бўйича мусобақа бошланди. Хоразм вилояти ички ишлар хизматининг бўлим бошлиғи Ференс деган шахс бир ой мобайнида 50-60 одамни камокка олганда, Леонов-Немировскийдан: «бу иш эмас, дангасалик» деб дакки эшитган экан².

Дреник Апресян бошчилигида тузилган «учлик» учун инсон ҳаёти, кадр-киймати бир қакага ҳам арзимаган. «Жиноий ишларни» кўриш учун бир минутдан уч минутгача вақт ажратилган. Айрим ҳоллардагина беш минутгача иш кўрилган. Ҳар

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустақилчилиги даврида. 325-б.

² Қиличев Файзулла. Зулматдан садолар, 139-бет.

бир «учлик» мажлисида 500-600 тагача иш кўрилиб, шунча одамлар тақдири ҳал қилиниб юборилаверган¹.

1921-1938 йиллар давомида ВЧК, ОГПУ, НКВД органларида маъсул лавозимларда ишлаган, 1937-1938 йилларда Ўзбекистон ички ишлар халқ комиссарлиги «учлик» котиби вазифасини бажарган Яков Михайлович Яковлев берган маълумотларга қараганда: «учлик» ҳар соатда 100 га яқин иш кўрган, ҳукм эса икки хил: олий жазо - отиб ўлдириш ёки ёзишма олиб бориш чекланган ҳолда 10 йил камок бўлган. Буларнинг иккаласи ҳам ўлим дегани эди. Ишни текшириш, муҳокама қилиш деган амалиёт қўлланилмас эди. Учликнинг қарори менинг иштирокимда, НКВД комендант ШИШКИН томонидан дарҳол ижро этиларди. Маҳбус отиб ташланарди. Ҳукм қилинганлар орасида ўлими олдидан «Яшасин Сталин, Яшасин совет ҳокимияти!» деган хитоблар айтилганини кўп марта эшитганман. Улар, назаримда виждонан ишлаган, ҳукуматга содиқ инсонлар эди. ШИШКИНга ижрочилиги учун «Ҳурмат белгиси» ордени топширилганини ҳам биламан².

Иш шу даражага бориб етдики, одамлар қамокдан ўз жонини сақлаб қолиш учун бир-бирларига, қўни-қўшниларига, бирга ишлайдиган касбдошларига тухмат қилиб, айғоқчилик билан шуғулландилар. Баъзи ҳолларда одамлар ўзаро бир-бирларига ўтмишдаги гина-қудрат ва адоватлар учун ҳам ўч олиб, тухмат қилар эдилар. Тухмат учун эса бош қотиришга эҳтиёж ҳам йўқ эди: «Файзулла Хўжаевнинг қариндошининг қариндоши», «Акмал Икромовга алоқаси бор эди», «Файзулла Хўжаев ёки Акмал Икромовни «мактаган» ва ҳоказо» дейилса, бўлди, қамайверганлар. Ёки миллати форс бўлса, «Эрон жосуси» деб қамокка олиनावерган. Ўзбеклар эса дуч келган айб билан қамокка олиниб отилганлар.

«- Бир куни Леонов мени чақириб, - дейди Сергей Калмиков, - маҳбусларни уряпсишларми, деб сўради. Мен «йўқ» дедим. «Ахмоқсанлар, улар билан пачакилашиб ўтирмасдан «ишлаш» керак, жисмоний таъсир кўрсатмасанглр, иш чўзи-

¹ Уша манба.

² Қиличев Файзулла. Зулматдан садолар, 142-143-бетлар.

либ кетаверади», деди. Сўнг мендан «Самарканд вилоятида қанча эронийлар яшайди», деб сўради. Мен «Ўн мингтача бўлса керак», дедим. Леонов менга «камида уларнинг ярмини қамокқа олиш керак, бу сенга шахсий топшириқ», деб кўрсатма берди»¹.

Ички ишлар ходими Васильевнинг берган маълумотига қараганда, Хоразм вилоятининг Ок-Дарбанд деган қишлоғида қамокқа олинмаган бирорта эркак зоти қолмаган экан.

Ўзбекистон ички ишлар халқ комиссарлиги котибияти бошлиғи бўлиб ишлаган П.С.Мартиненконинг берган маълумотларига қараганда, ўзбек халқининг жаллоди Агресян: «Қамокқа олиш учун адреслар бюросидан ёки сайловчилар рўйхатини олиб, навбат билан қамашга киришиш керак», деб топшириқ берган экан. П.С.Мартиненконинг ёзишича: «...Самарқанддан тарвуз уруғининг янги сортлари хақида маълумотларни Англия агентларига бериб юборишда айбланиб, юзлаб одамлар қамокқа олинди. Ваҳоланки, тарвуз уруғининг янги сортлари сир сақланган эмас. Англия эса умуман тарвуз етиштирмайди»².

Қатағон йилларида айниқса зиёлилар катта заҳмат чекдилар. Фақат 1936 йилнинг охири ва 1937 йил давомида Ўзбекистоннинг турли вилоятларидан 5.758 нафар зиёлилар: илмуфан алломалари, шоир ва ёзувчилар, журналистлар, тил ва адабиёт таълими усталари, педагог ўқитувчилар қамокқа олиндилар. Шундан 4.811 таси отиб ташланган³. Қатағонга учраган бу зотлар орасида Мунаввар қори Абдурашидхонов, Фитрат, Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон), Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий (Жўлқунбой), Ашурали Зохирий, Ботир (Носир) Фуломов, Ғози Олим Юнусов, Абдурахим Йўлдошев, Наим Саид, Носир Саид, Шохид Эсон Мусаев, Машрик Юнусов (Элбек), Усмон Носир, Отажон Ҳошимов, Усмонхон Эшонхўжаев, Маннон Рамзи, Қажумхўжа Алиев, Зиёд Саид,

¹ Ўша манба, 140-бет.

² Ўша манба, 141-142-бетлар.

³ Узоқов Х. Ўзбекистонда мустақиллик учун кураш тарихи (1900-1940 йиллар). Докторлик диссертацияси автореферати. Т. 1996. 39-40-бетлар.

Лутфулла Алиев, Шорасул Зунун, Раҳмат Раҳимбоев, Ёқуб Омонов, Абдурахмон Ғойибов, Турғун Парпиев, Абдурахмон Холматов, Ўлмас Холматов, Мухтор Мухаммадиев, Анқабой Худойбахтиев, Аъзам Аюбов, Лутфулла Алавий, Носир Эркин, Шерали Рўзиев, Салимхон Тиллахонов, Фозилбек Отабек ўғли, Ҳасанхон ҳамда Хусанхон Ниёзийлар ва бошқаларнинг табаррук номлари бор.

Ватан ва миллатнинг фахри бўлган бу улур зотлар: «миллатчи», «жадидчи-Ватан хоини», «аксилинкилобчи», «аксилшўрочи», «чет эл империализмининг айроқчиси», «пантуркист», «панисломист» каби тўқима айблар билан катағонга учрадилар.

Қатағон қилинганлар орасида жуда кўплаб оддий ўқитувчилар ва маориф ходимлари ҳам бор эдилар.

1937 йилда ҳеч қандай гуноҳсиз қатағон қилинган ўқитувчи Абдуваҳоб Ибодий ана шуларнинг биридир. У 1877 йилда Қўқон шаҳрининг эски Аравабозор маҳалласида туғилган.

Абдуваҳоб Ибодий Қаландархона маҳалласидаги Сўфи Бадал Эшон хонақоҳида жадид усулидаги илм даргоҳини ташкил этади. 1914 йилда бу мактаб Қўқонда «Урфон» номи билан катта шуҳрат қозонган.

Абдуваҳоб Ибодий ўзи очган мактаб учун қўлланма ва дарсликлар яратган. Тўрт қисмдан иборат «Таҳсилул алифбо» (1912 йил), «Муфтаҳул алифбо» (1912 йил) ва «Эътиқодоти исломия» (1913 йил) ва бошқалар шулар қаторига киради.

1917 йилдан сўнг моддий ёрдамга муҳтож болалар учун мактаб-интернат очади. Сўнгра Қўқонда ташкил этилган биринчи болалар уйига А.Ибодий директор этиб тайинланади. Бу лавозимда у 1937 йилда қатағон қилинган ишлади. Абдуваҳоб Ибодий қўлида таҳсил кўрганлар орасида Усмон Носир, Иброҳим Назир, Абдулла Шоқир, Сидиқ Салим, Ғофур Кодирий, Шоқир Сулаймон, Саодат Содикова, Раҳмон

Усмонов, Олим Усмонов, Курбон Назиров, Абдулла Қаҳҳор¹ ва бошқалар бор эди.

Шўроларнинг қатъон машинаси Ўзбекистоннинг келажаги бўлган бўлғуси ёш ижодкорларни ҳам четлаб ўтмади. 20-йилларнинг бошларида Бухоро, Хоразм ва Туркистондан 300 га яқин ёшлар хорижий мамлакатларга ўқишга юборилганлиги юқорида таъкидланди. Ўша кезларда кўплар қатори Германияга ўқишга юборилган ва кейинчалик Мюнхенда яшаб қолган ватандошимиз Вали Қаюмхон ўзи билан бирга таҳсил кўрган ёшларнинг фожиаги қисматларини эслаб қуйидагиларни ёзган эди: «Қачонки, Москванинг хорижий ва ички вазияти кучлангандан кейин 1924-1925 йилларда Олмониядаги барча талабаларни олиб кетди.

Юқорида айтганимдек, бу ёш талабалар дом-дараксиз кетдилар. Бухорони кўрмадилар. Миллий Бухоро ҳукумати йикитилди. Янги вазият Туркистонда тугади. Шундай бўлсада, бир қатор Олмонияда таҳсил кўрган зироатчилар, кимё-физик мутахассислар, ўқитувчилар ва бошқалар 1926-1931 йиллар ўргаларида «Халқимизга хизмат қиламан», деб Туркистонга қайтдилар. Булар ичида йўқсул оилада ўсган, Берлин олий зироат мактабини, яъни академиясини битирган Абдулваҳоб Мурод 1927 йилнинг апрель ойида катта умид билан юртга қайтди. Бу азиз ватандош Бухородан талабалар келмасидан 2-3 йилча илгари Афғонистон орқали Берлинга келиб оғир шароитда кун кечириб, таҳсил кўрган эди.

Шунингдек, Берлин юксак зироат академиясини битирган Беримжон Аъзам (қозоқ), Берлин олий техник мактабини (техник-электрик академиясини) битирган Мўмин Тўлаган, Султон Матқул, Хайришиса Мажидхон кизи, Мариям Жуманиёз кизи, Саттор Жаббор, М.Солих (туркман) ва бошқалар юртга қайтдилар. Буларни ҳам агент - «душман» деб ўлдирдилар. Беримжон Аъзамни эса 1928 йили чегарада тутиб, «Алаш ҳукумати»нинг ва «Алаш Ўрда» партиясининг аъзоси ва «Ок жўл» газетасининг муҳаррири бўлгансан, деб Сиби-

¹ «Туркистон», 1993 йил 16 февраль.

рияга сургун қилишди. Бунинг маслакдоши А.Мурод 1927 йил апрель ойида қамокқа олинди. Абдулвахоб Муроднинг олмон рафикаси бир ўрли билан ёлғиз Берлинга қайтиб келди. А.Мурод ҳам Сибирияда дараксиз кетди. Юкорида номи кечган Саттор Жаббор ҳам Акмал Икромов ваъдасига ишониб, 1931 йил Тошкентга кетди ва 1937 йили ўлдирилди»¹.

Қатағонлик йилларида миллий маданиятимизнинг ёрқин юлдузлари ҳам қаттиқ азият чекдилар. Бу борада ўзбек кинематографиясининг асосчиси Наби Ғаниев, ноёб овоз эгаси ва буюк санъаткор Саъдулла Норхонов, Беркинбой Ғайзи, Назира Иноғомова ва бошқаларнинг аянчли тақдири яққол ми-солдир. Наби ака яратган барча фильмлар: «Ҳокимият кимники?» (1929), «Йигит» (1935), «Рамазон», «Юксалиш» (1937) таъқибга учради. Унга туҳмат тошини отганлар, Наби ака бошига бало ёғдирганлар бегоналар эмас, ўз миллатимизнинг вакиллари эдилар. Жумладан, Наби Ғаниев 1937 йил 27 сентябрдаги фармойиш билан қамокқа олингач, Абдурахим Аҳмедов 1939 йилда шундай кўргазма беради: «Ғаниев Наби сизларга маълум бўлган контрреволюционер ва миллатчи, халқ душмани сифатида қораланган Ғози Юнусов билан, кинофабриканинг собик режиссёри, спиритизм тўғарагининг иш-тирокчиси, жазоланган Сулаймон Хўжаев билан узвий алоқада бўлган. Ғаниевнинг кўмагида Ғози Юнусов 1933-1934 йиллари актёр сифатида кинофабрикада ишлаган, «Тонг олдидан» фильмида жадидларнинг сотқинлигини оқламоқчи бўлганлар. «Рамазон»да кишилар диний қарашлардан маъмурий чоралар таъсирида воз кечишга мажбур бўлаётгани кўрсатилган. Фильм динни қораламайди, аксинча, ёқлайди.

«Йигит»да босмачилар идеаллаштирилган. Уларни гўёки халқ қўллаб-қувватлаган, босмачилар куч-қудратли жипслашган кишилар сифатида тасвирланган. Қизил армия эса заиф қилиб кўрсатилган, яъни буржуазия миллатчилиги руҳида таърифланган. Бу асарни аксинкилобчи миллатчилар А.Икромов, Ф. Хўжаев, К.Болтаев ва бошқалар ЎзКП(б) МҚ

¹ Вали Қажумхон. Қийратилган қисматлар. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992 йил 24 апрель.

боғида кўриб, зўр бериб мактаганлари бежиз эмас. Аксил-инкилобчи, миллатчи, Ўзбекистон КП(б) МҚ собиқ масъул ходими буйруғи билан Ғаниев шу асари учун костюм билан ҳамда уйини тиклаш учун 2500 сўм билан мукофотланган...

«Юксалиш»да социалистик мусобақа оммавий ҳаракат сифатида эмас, маъмурият қўллаган тадбир сифатида кўрсатилган эди»¹.

Наби Ғаниевнинг миллат ва Ватанга астойдил хизмат қилган порлоқ ҳаёти ва ижодий фаолияти батамом оқлашиб, бугунги мустақил Ўзбекистон тарихида ўзининг муносиб ўрнига эга бўлганда миллат хоинларининг номлари ҳар биримизнинг нафрат ва ғазабимизни кўзғотади.

1937 йил 25 декабрда Ўзбекистон ССР Олий суди «Лагерь коллегияси ҳукми билан ноёб овоз соҳиби па буюк санъаткор Саъдулла Норхонов қамоққа олинган ва саккиз йилга озодликдан маҳрум қилинган. У икки марта судланиб, жами 15 йил қамок жазосини ўтаган. Ўзининг жарангдор овози билан ҳар қандай санъат шайдосини лол қолдира оладиган, Фарход, Мажнун ва бошқа ролларни киёмига етказиб ижро этадиган артист Саъдулла Норхоновнинг қамоққа олинишига сабаб бўлган нарса нимада эди? Бу тўғрида тошкентлик Али хофиз Ашуров қуйидагича маълумот берган: «Сабаби нима бўларди - ёлғон, уйдирма, ҳасад ва номардлик-да. Уни хибсга олишдан аввалроқ бир гуруҳ санъаткорлар Шайхонтохурдаги бир хонадонда гап-гаштакда бўлганлар. Ушбу ўтиришда Карим Зокиров, Бобораҳим Мирзаев, Фанижон Мирзаев ҳам иштирок этишган. Ҳалиги «шайтон суви» қурмағурдан ҳам олингандан сўнг, йиғилганларнинг кайфлари ошиб қолган. Гап районга Сталиннинг номи берилишига бориб тақалади. Шунда табиатап қизиққон бўлган Саъдулла: «Эй, кўйсангчи, ўша лаънати, совуқ номингни. Бирон бир ўзбек алломасининг номи куриб қолибдими?» деб юборган-ку. Шундан сўнг бир қанча кишилар «тегишли маҳкама»га Саъдулла жаҳидлар бошлиғи Мунаввар қори меҳмондорчилигида бўлиб, дохиймиз

¹ «Тошкент оқшоми», 1992 йил, 13 апрель.

Сталини ҳақоратлади, деб ёзиб берганлар, санъаткорнинг жувонмарг бўлишига сабабчи бўлганлар»¹.

Бу фикрнинг тўғрилигини Саъдулла Норхоновнинг ўзи ҳам тасдиқлаган: «Шайхонгоҳурда Мунаввар кориникида кайф аралаш Сталини сўккап эканман, шуни ҳамкасбларим тегишли жойга ёзиб беришибди...»², деган эди у.

Шўро мустамлакачиларининг қатагон қабоҳат машинаси ҳатто спорт соҳасида ҳам миллатимиз вакиллариини четлаб ўтмади. Хар доим бўлганидек 30-йилларда ҳам «улуғ рус халқи»ни улуглаш одат эди. Ҳамма «улуғ ишларда» бўлгани каби ишлар спортда ҳам фақат шу миллат вакиллари афсонавий жасоратлар кўрсатишга қодир, бошқа миллатлар, шу жумладан ўзбек иккинчи тоифадаги «кулок» халқдир, «маданияти паст», «кўрқок» ва «кучсиз», улардан спорт юлдузлари чиқмайди каби майда-чуйда гаплар кенг тарқалган эди. Республикада спорт ишларини ривожлантириш ва унинг кўламини кенгайтиришга муносиб ҳисса қўшган ўзбек ўғлони, велоспорт устаси Ҳидоят Иноятов бу сўзларини эшитиб, ич-ичидан куйиниб, миллий ғурури қайнаб юрарди. Ориятли спортчимиз ўзбек йиғитларининг нималарга қодир эканлигини жамоатчиликка кўрсатиб қўйишни жуда-жуда хоҳларди ва ана шундай пайт келишини сабрсизлик билан кутарди.

Нихоят, 1935 йилда Ҳидоят Иноятов ўз спортчи дўстлари: А.Хўжаев, А.Иброҳимов, В.Шалякин ва Ю.Эйпангислар билан жуда оғир ва машаққатли бўлган Тошкент, Помир, Қорақум, Москва йўналишида велосипед пойғаси ўтказилишига руҳсат олди. Матонатли ва жасур ўғлонлар сафарга отландилар, «Йўл азоби - гўр азоби» деганларидек, бунинг устига асфальтланмаган, гоҳида ёмғирли, гоҳида қорли, кум, саҳролари-ю, Россия ўрмонларидаги тўқайзор балчиқлари, тоғу-тошлар темурийлар анлоди бўлган ўзбек спортчиларини синовдан ўтказди. Улар синовдан мардларча ўтдилар. В.Шалякин ва Ю.Эйпангислар йўлда касалланиб қолиб кетдилар. Уч ўзбек ўғлони Х. Иноятов, А.Хўжаев ва А. Ибро-

¹ «Халқ сўзи», 1991 йил, 19 апрель.

² Уша манба.

химовлар 7.000 километрли машаккатли йўлни ортида қолдириб, 13 сентябрда Москвага кириб бордилар.

Ўзбек спортчиларининг жасоратлари газета ва радио хабарлари орқали жаҳонга таралади, улар ҳақида илиқ гаплар айтилди, суратлари газеталарда босилди. Бу хабардан ҳамюртларимизнинг кўкраклари тоғдек кўтарилди. Аммо ўзбек ўғлонларининг бу спорт жасоратлари миллатчи рус шовинистларининг оромини бузди, уларнинг гашини келтирди: қандай қилиб бундай ходиса рўй берди? Бундай жасоратларга фақат «биринчи нав» миллат - рус ўғлонлари лойиқ бўлиши керак-ку! Йўқ, бунга чидаб бўлмайди, уни ўзгартириш керак. Шаккокларча «катта ова»га ҳурматсизлик қилган ўзбек спортчиларини йўқ қилиш керак. Тўқима баҳона ҳам тайёр эди: ўзбек спортчилари «Ўрта Осиё харитасини Германия ва Англияга сотишга уринган» эканлар. Команда капитани Хидоят Иноятов Акмал Икромов ва Файзулла Хўжаевнинг «одами» бўлган экан. У велосипед юриши қатнашчиларини «халклар отаси» Кремлда қабул қилганда, уни «отиб ўлдириши» кераклиги бўйича «топширик» олган экан. Гўёки бундан хабар топган чекистлар Сталиннинг қабулини ўзгартирганлар. Ана шу бўҳтон айбнома билан Хидоят Иноятов 1938 йил 5 мартда қамокқа олинган ва отиб ташланган.

Кўплар қатори мард ўзбек ўғлони Хидоят Иноятов ҳам ўлимидан сўнг, 1958 йилда оқланди. Аммо унинг пок номи мустақиллик шарофати билангина тикланди. Тошкент шаҳар Шайхонтохур туманидаги 18-сонли болалар ва ўсмирлар спорт мактабига Хидоятбек Иноятов номи берилди¹.

- Мен, Хидоят Иноятовдек мард ва жасур инсоннинг кизи бўлганлигимдан ҳақли равишда фахрланаман, - дейди Хуррият Отажонова. - Қани энди миллатимизнинг барча фарзандлари ҳам миллат шаъни, шавкати ва кадри учун менинг отамдек курашсалар, нур усгига аъло нур бўлур эди.

Хуллас, Ватан тарихининг 20-30 йиллари ҳасрат ва надоматлар билан лиммо-лим тўлиб тошган даврдир. Бу даврда

¹ «Туркистон», 1994 йил 26 октябрь.

амалга оширилган дахшатли қатағонлар ўзбек халкининг ҳар бир фарзанди учун ибратли ҳаёт сабоғидир. Илоҳим, бундай қаро кунлар халқимизнинг бошидан абадий абад кўчгани рост бўлсин.

10-§. МАНТИҚҚА ЗИД ХУЛОСАЛАР

Шўролар ҳукмронлиги даврида ёзилган тарихга оид дарслик, қўлланма ва адабиётларда 30-йилларнинг иккинчи ярмига келиб собиқ Иттифоқда, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам «социализм асосан ғалаба қозонди» деб ҳақиқат ва мантиққа зид хулоса чиқарилган эди. Жумладан, Ўзбекистон ССР тарихи китобида биз қуйидагиларни ўқиймиз: «1936 йил ноябрда СССР советларининг VIII фавқулодда съезди очилди, съезд янги Конституцияни қабул қилди. Съезд Совет Иттифоқидаги ҳамма халқларнинг ҳаётида тарихий воқеа бўлди.

1936 йил 5 декабрда тасдиқланган ва СССРда социализмнинг жаҳоншумул тарихий ғалабасини қонун йўли билан мустаҳкамлаган янги Конституцияни Совет Иттифоқидаги ҳамма халқлар, шу жумладан, Ўзбекистон ССР халқлари ҳам мамнуният билан кутиб олдилар»¹.

СССРнинг янги Конституцияси асосида Ўзбекистон ССРнинг ҳам «янги» Конституцияси тайёрланди. 1937 йил февраль ойида республика шўроларининг фавқулодда VI курултойи бу Конституцияни тасдиқлади. Курултойда Ўзбекистон ССР Конституциясининг 14-моддасига биноан, Қорақалпоғистон 1937 йилда Ўзбекистон ССР таркибига мухтор республика бўлиб кирди.

Албатта, СССР ва Ўзбекистон ССР Конституцияларида мамлакатда «социализм ғалаба қилганлиги» ҳақидаги хулосалар расмий характердаги вирт уйдирмадан бошқа нарса эмас эди. Бу нечоғлик бемаъни ва кулгили хулоса эканлигини мам-

¹ Ўзбекистон ССР тарихи. Тўрт жипдлик. Учинчи жипд. Бош муҳаррир И.М. Мўминов, 631-бет.

лакатда юқорида ҳикоя қилинган сиёсий танг вазият ва амалга оширилган ялпи қатағонлар очик-ойдин тасдиқлайди.

Ўзбекистон ССР «янги» Конституциясининг бошидан оёқ хар бир қондаси республикадаги реал ҳаётий воқеаларга зид эди. Айниқса Конституцияда Ўзбекистон Республикасининг «мустақил» эканлиги, ССР Иттифокидаги барча шўро республикалари орасида «тенг ҳуқуқли» давлат деб эълон қилинганлиги бориб турган сафсатабозликнинг ўзи эди. Чунки Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ҳаётининг барча соҳаларида Россиянинг мустамлакаси бўлиб, бирор-бир масалада мустақил ҳаракат қила олмас эди.

1939 йил мартада бўлиб ўтган ВКП(б) XVIII съездининг «назарий хулосаси» айниқса ҳаммасидан ошиб тушди. Чунки съезд Совет Иттифоки социализмни асосан қўриб бўлиб, ўзининг ички тараққиётида социалистик жамият қуришни тугаллаш ва аста-секин коммунизмга ўтиш палласига кирди, деган куракда ҳам турмайдиган ғояни илгари сурди. Х.Турсунов ва Н.Бекназаровларнинг ёзишича, съезд: «Совет халқининг коммунизмга бориш йўллари ва истиқболларини белгилаб...»¹ берган экан. Аммо 1980 йилларга келиб Комфирқа Марказий Қўмитасининг бош котиби мамлакатда ҳеч қандай социализм деган жамият қурилмаганлигини рўй-рост айтишга мажбур бўлди. У 1988 йил 18 февралда КПСС МҚсининг Пленумида сўзлаган нутқида бундай деган эди: «Аммо ҳам ички, ҳам ташқи сабаблар тақозоси билан биз янги ижтимоий тузумнинг ленинча принципларини етарлича тўла-тўқис юзага чиқара олмадик. Шахсга сифиниш, 30-йилларда вужудга келган бошқарувнинг буйрукбозлик-маъмуриятчилик системаси, бюрократик, догматик ва волюнтаристик сохталиклар, бедодликлар...бунга катта халал берди»². Бу айтилган фикрларга Ўзбекистонда шўролар ҳукумати ва комфирканинг юргизган

¹ Турсунов Х, Бекназаров Н. Ўзбекистон ССР тарихи, 187-бет.

² Горбачев М.С. Революцион қайта қуришга - янгиланиш идеологияси. КПСС МҚ Пленумида сўзланган нутқ. 1988 йил 18 февраль.-Т. Ўзбекистон, 1988, 2-бет.

мустамлакачилик, улуғ давлатчилик ва шовишистик сиёсатини кўшадиган бўлсак, масала янада ойдинлашади.

«Унда 30-йилларнинг иккинчи ярмида мамлакатда қандай давлат барпо этилди?»-деган қонуний савол туғилади. Таниқли ўзбек тарихчи олими Ҳамид Зияевнинг бу тўғридаги фикри қуйидагичадир: «Хуллас, империяда «социалистик держава» эмас, «қулдорлик державаси» қарор топди. Бу қулчиликнинг асосий белгиларини - хусусий мулкчиликнинг, сиёсий ва инсоний ҳуқуқларнинг йўқлигидан билиб олиш мумкин. Шу билан бирга мамлакат «темир панжаралар» билан батамом қуршаб олинганини ҳам назарда тутмоқ лозим. Бордию бу ҳақиқатни тан олмайдиганлар топилса, Ўзбекистонда қандай тузум ҳукм сурганини ўзлари айтишсин»¹.

Хуллас, Ўзбекистон 30-йилларнинг ўрталаридан бошлаб Шўролар истибдодига қарши мутлақо бош кўтара олмайдиган мустамлака ҳолатига келтирилди. Унинг халқлари эса барча инсоний ҳуқуқлардан маҳрум, ҳар томонлама таҳқирланган, камситилган, тазйиқ-таъкиб остида кун кўришга мажбур бўлган.

¹ «Мупаққат», 1993 йил, 10-сон, 36-бет.

5-боб. Ўзбекистон иккинчи жаҳон уруши даврида (1939-1945)

1-§. ЖАҲОН УРУШИНING БОШЛАНИШИ. ЎЗБЕКISTОНNING БУ УРУШГА ҚАТНАШУВИ САБАБЛАРИ

Иккинчи жаҳон уруши 1939 йил 1 сентябрда бошланди. Худди шу кунини герман кўшинлари уч томондан Польша сарҳадларига бостириб кирдилар. Уруш киска муддат ичида дунёдаги жуда кўп давлатларни ўз домига тортиди. 1941 йил 22 июнда фашистларнинг 191 дивизияси (шундан 153 таси бево-сита Германиянинг ўзига қарашли) собик СССРнинг Болтик денгизидан тортиб то Қора денгиз ҳудудларигача чегаралари бўйлаб ёпирилиб ҳужумга ўтди. Ана шу тариха жаҳон тари-хида инсон кўзи кўрмаган, қулоғи эшитмаган даҳшатли фо-жиа бошланди. Жаҳон урушининг бошланиши, унинг сабаб-лари ва айбдорлари ҳақида кўп ва хўп ёзилган. Бугунги кунда ҳеч кимга сир эмаски, иккинчи жаҳон урушининг асосий са-бабчиси ва айбдори Германия ва СССРнинг ҳукмрон доирала-ри, аввало, Адольф Гитлер ва Иосиф Сталиндир. Ҳар иккала босқинчи салтанатчи давлат ҳам ўз олдига бош мақсад қилиб дунё ҳукмронлигини қўйган эди. Ҳар иккала босқинчи давлат ҳам ўзининг бош стратегик мақсадини амалга ошириш учун ҳар хил тактик усуллар билан борди, бири иккинчисидан ай-ёрлик қилишга интилди, турли йўллар билан ўз чегаралари ва таъсир ҳудуди доираларинин кенгайтиришга ҳаракат қилди. Аммо ҳар иккала томон ҳам ўзаро даҳшатли муҳораба бўлиши муқаррар эканлигини яхши билар эди. Шу маънода 1939 йил 23 августда А.Гитлер ва И.Сталиннинг фатвоси билан Герма-ния ташқи ишлар вазири Риббентроп ва СССР ташқи ишлар халқ комиссари В.Молотов ўртасида 10 йил ўзаро ҳужум қилмаслик тўғрисидаги шартноманинг тузилиши характери-

дир. Жаҳон жамоагчилиги бу шартномани ҳар икки давлат томонидан душёни ўзаро бўлиб олиш мақсадларини кўзлаб тузилган шартнома сифатида қабул қилди. Чунки шартнома тузилгандан сўнг Германия ўзининг асосий рақиби СССРдан қўлини бўшагиб олди ва орадан кўп муддат ўтмасдан, 1 сентябрда, Польша ҳудудларига бостириб кирди. Иккинчидан, шартномадаги мутлақ сир ва махфий тутилган моддаларга кўра СССР Германияни пафакат маънавий томондан, балки моддий жиҳатдан қўллаб қувватлаган, амалда Германияни қуроллантирган эди. Буни В.М.Молотов билан Шуленбург ўртасида 1939 йил 28 сентябрда тузилган ва 1941 йил 10 январда имзолаган мутлақо махфий шартнома исботлайди. Шартномага кўра Германия томони Болтиқ бўйи давлатлари ҳудудларига (Литва ҳудудининг бир қисмидан ташқари) бўлган даъвосидан воз кечиши лозимлиги қайд этилади. Бунинг эвазига СССР Германияга 7.500.000 олтин доллар, ёки 31 миллион 500 миңг немис маркаси миқдорида ҳақ тўлашга рози бўлади. 31.5 миллион немис маркаси миқдоридаги сумманинг саккиздан бир қисми ёки 3.937.500 герман маркасига СССР томони уч ой муддат давомида рангли металллар етказиб бериш, қолган 8/7 қисмини, аниқроғи, 27.562.500 герман маркасини 1941 йил 11 февралгача олтин ҳисобида тўлаши¹ шарт қилиб қўйилди.

1939 йил 23 августдаги шартнома СССРнинг ҳам буюк салтанатчилик манфаатларига жавоб берар эди, албатта. Биринчидан, СССР ҳам сулҳ эвазидан ўзининг энг асосий ва хавфли рақиби Германиядан «кўнгли тўқ» бўлди. Шу боис у ўзининг асосий диққат-эътиборини Узок Шарққа қарата олар эди, «Совет Иттифоқи учун, деб ёзишади Ғарбий Германиялик талқиқотчилар М.Барч, Х.Ф.Шебеш ва Р.Шеппельман, - 1939 йилги вазият оғир эди. У очикдан-очик душман қўшинлари билан ўралган бўлиб, буткул яққаланиб қолган эди. Бунинг устига, у Шарқдаги хавфли рақиб бўлган Япония билан... уруш ҳолатида эди»².

¹ «Новая и новейшая история». М.: Наука, 1993, № 1, стр. 94.

² Совет жамияти тарихи саҳифалари. Т.: Уқитувчи, 1991, 287-бет.

Иккинчидан, СССР Германия билан тузилган август шартномаси туфайли Шимолий-Ғарбий чегараларини бемалол кенгайтириб олди.

СССР 1939 йил сентябрь ойининг иккинчи ярмида Ғарбий Белоруссия ва Ғарбий Украина ерларини эгаллаб олганди, шу йилнинг 30 ноябрида у Финляндияга қарши уруш эълон қилиб 1940 йил 12 мартдаги шартномага асосан Финляндия хисобидан ўзининг шимолий чегараларини анча кенгайтирганди ва, шоят, 1939 йил кузидан 1940 йил ёзига қадар олиб борилган жанглар натижасида Болтик бўйи жумҳуриятларини қизил армия оккупация қилганда ҳам Германия СССРга ҳалакит бермади, бетараф турди.

Учинчидан, СССР 1939 йилдаги август шартномасини тузиш орқали вақтдан ютди. Империалистик давлатларнинг, биринчи навбатда, Германиянинг иттифоқчиси бўлган Япониянинг СССРни 1939 йилдаёқ Германия билан урушга тортишга қаратилган режаларини бузиб юборди.

Ана шу нуқтаназардан қараганда, собиқ СССРнинг собиқ Президенти айтганидек, «...23 августдаги ҳужум қилмаслик тўғрисидаги СССР-Германия битими агар реалистик позицияларда қатъий турилса, шак-шубҳасиз эди».¹ Аммо 1939 йил 29 сентябрда СССР билан Германия ўртасида дўстлик ва чегара тўғрисидаги шартноманинг имзоланиши мутлақо мантисиз ва тушунарсиз бўлиб, СССРнинг жаҳон ҳукмронлигини даъво қилувчи мақсадларини янада очикрок ошқор қилиб қўйган эди. Шу боисдан ҳам бу шартнома коммунистик ҳаракат бирлигини бузди ва Коминтерннинг ҳалокатига сабаб бўлди. Балким шартнома стратегик мақсад йўлида ўзига хос тактик услуб ролини ўйнаши керак бўлгандир, нима бўлганда ҳам Гитлер бош бўлган Германиянинг фашистик давлат машинаси бу тактик услубга энди эътибор қилмади, назарга ҳам илмади. СССРга қарши уруш ҳаракатларини бошлаб юборди. Урушнинг дастлаб уч ҳафтаси давомида немис-фашист қўшинлари, мамлакат ичкарасига Шимолий-

¹ Интеллигенция перед лицом новых проблем социализма. Встреча М.С.Горбачева с представителями польской интеллигенции.-М. 1988, стр. 74.

Ғарбий йўналишда 400 км дан 450 км гача, ғарбий йўналишда 450 км дан 600 км гача, жанубий-ғарбий йўналишда 300-350 км кириб борди. Гитлерчилар Латвияни, Литвани, Беларусиянинг бир қисмини ва Украинанинг ўнг соҳил қисмини босиб олиб, РСФСРнинг ғарбий областлари чегараларига яқинлашиб қолган эдилар. Ленинград, Смоленск, Киевга хавф сола бошладилар. Совет мамлакати узра ажал хавфи пайдо бўлди. Коммунистик фирка бу урушни Улуғ Ватан уруши деб эълон қилди. И. Сталин Олий Бош Қўмондон лавозими билан бир қаторда СССР Мудофаа Халқ Комиссари, фирка Марказий Қўмитасининг Бош котиби, Халқ Комиссарлари Советининг Раиси, Давлат Мудофаа Қўмитасининг раиси лавозимларини ўзида марказлаштириб олди. Хамма куч-воситалар мамлакат мудофаасига сафарбар қилинди. Бу урушда Ўзбекистон нега қатнашди? Бошланган уруш ўзбек халқи учун ҳам Улуғ Ватан уруши эдимиз? Йўқ! Бошланган уруш ўзбек учун Улуғ Ватан уруши эмас эди. Бу даврда том маънода бизнинг Ватанимиз Русия мустамлакаси эди, ўзбек халқи бу урушда қатнашишга мажбур эди, қатнашмаслиги мумкин эмас эди. Урушдан бош тортган ҳар қандай кимса соткин, қочқин сапаларди.

Бутун мамлакатда бўлгани сингари Ўзбекистонда ҳам ялпи сафарбарлик эълон қилинди. Тошкент, Андижон, Самарқанд, Фарғона, Бухоро, Қарши, Қўқон ва бошқа шаҳар ва қишлоқларда комфирка ва шўролар раҳбарияти томонидан митинглар ва сафарбарлик мажлислари ўтказилди. Уларда қабул қилинган қарорларнинг мазмуни асосан битта нарсага қаратилган эди, у ҳам бўлса душманга қарши шафқатсиз курашиш эди. Хоразм вилояти бўйича 1156 киши, Самарқанд вилояти бўйича 1941 йил 8 июлга қадар-1316, 4 августга қадар, 2933, Тошкент вилояти бўйича 1941 йил 26 июнь куни 932 киши, Фарғона вилояти бўйича 1735, Андижон вилояти бўйича 798, Наманган вилояти бўйича 267 киши фронтга юборилди.

Ўзбек халқи ўз фарзандларига кўзда ёш, қалба армон ва дард билан насихат қилиб фақат ғалаба билан қайт, қаҳрамон

бўлиб қайт, авлод-аждодларинг жасоратларига муносиб бўл, деб фронтга жўнатар эди. Соддадил, калби очик, дили пок, ўзи пок халкимиз комфирқа ва шўроларнинг ёлгон тапвиқоти, тарғиботларига ишонган эди. СССРни Ватан деб биларди, Коммунистик келажакка ишонарди. Ленин-Сталинни Халклар дохийси деб биларди, хатто 30-йиллардаги қатағон қурбонларини кўнчилик содда халкимиз халқ душманлари эканига ишонар эди.

Меҳнатга яроқли эркакларнинг армияга сафарбар қилинганлиги туфайли ишлаб чиқариш тармоқларида ишчилар ва инженер техник кадрлар танқислиги пайдо бўлди. Шул боис кадрлар тайёрлаш муаммоси, аввало, фабрика- завод таълими мактабларида, хунар-билим юртлари, қиска муддатли турли курсларда, олий ва ўрта махсус ўқув юртларида ҳал қилинди. Сўнгра республикада яққа тартибда ва бригада тарикасида хунар ўрганиш ва иккинчи ихтисосликни эгаллаш йўлга қўйилди.

Ўзбекистон меҳнатқашлари, аввало хотин-қизлар мамлакат бошига тушган кулфат-фожеани ўз кулфатлари ва фожеалари деб билдилар.

1941 йил июль ойининг ўзида Урсатьевск станциясида 300 дан ортиқ, Смарқандда 250 дан кўпроқ, «Ташсельмаш» заводида 220, Андижон паровоз депосида 120 дан ортиқ хотин-қизлар фронтга кетган ўз оталари, акалари ва эрларининг ўрнига ишга кириб мардонавор меҳнат қилдилар. Бундай «ватанпарварлик» ҳаракати бутун Ўзбекистонда, шу жумладан қишлоқларимизда ҳам кенг қулоч ёйди. Ўзбек халқи Украина, Белоруссия, Болғқбўйи ва Русия Федерацияси ерларига қилинган ҳужумни жонажон ўз юрти- Ўзбекистонга қилинган ҳужум ҳисоблаб ҳар жабҳада қаҳрамонлик мўжизаларини кўрсатдилар.

ВКП(б) Марказий Кўмитаси ва Давлат мудофаа Кўмитасининг топшириғига биноан СССР Госплани 1941 йилнинг IV квартали ва 1942 йил учун ҳарбий хўжалик режасини ишлаб чиқди ва уни 1941 йил 16 августда Сийсий бюрода тасдиқлади. Ана шу режага асосан мамлакатнинг Ғарбий ми-

такаларидаги саноат корхоналарини Ўрта Осиё, Урал ва Сибирь худудларига кўчириб жойлаштиришга қарор қилинди. Қисқа муддат давомида 1941 йилнинг июль-ноябрь ойларида Украина, Белоруссия, Москва ва Ленинграддан 1563 саноат корхонаси (шундан 1360 таси ҳарбий саноатга оид) Иттифокнинг шарқий миштакаларига, булардан 250 дан ортиғи Ўрта Осиё республикаларига жойлаштирилди. Шўролар ҳукумати бу саноат корхоналарини уруш туфайли чорасизликдан, ноиложликдан туркий республикалар худудларида жойлаштиришга мажбур бўлган эди. Ҳолбуки урушга қадар Ўрта Осиё худудида шўролар бирорта овир саноат корхонасини куриб ишга туширмаган эди. Ўрта Осиёда жойлаштирилган 250 дан ортиқ саноат корхонасининг 100 дан ортиғи Ўзбекистон ҳиссасига тўғри келди. В.П.Чкалов номидаги Москва авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси, Сумск химия (ҳозирги Чирчиқхиммаш), Электрокабель «Красный двигатель», «Ростсельмаш», «Красный Аксай», Сумск компрессор ва Днепронетровск Карборунд заводлари, Москва «Подъемник» ва «Электростанок» заводлари, Сталинград Кимё комбинати ва бошқалар шулар жумласидандир. Ўзбекистонга бундай йирик саноат корхоналарининг кўчириб келтирилиши республикамизни СССРнинг совет армиясининг қудратли ҳарбий мудофаа арсеналига айлантирибгина қолмай, мамлакат иқтисодий потенциалини ёшпасига кучайтиришга, саноат маҳсулотларишиш ўсишига ҳам олиб келди. Йирик саноат корхоналари билан бир қаторда Ўзбекистонга Иттифокнинг Ғарбий худудларидан фан, маориф ва маданият муассасалари, минг-минглаб бошпанасиз қолган оилалар, ота-опасиз етим қолган ёш 1 ўдак болалар ҳам эвакуация қилинди. Ўрта Осиёга жами бўлиб, 3 миллион киши кўчирилди. Шундан 2 миллион 300 мишги Қозоғистонга, 716 мишги киши Ўзбекистонга жойлаштирилди. Бу иш 1941 йил 3 декабрда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети эвакуация қилинган шўро фуқароларини қабул қилиш ва жойлаштириш бўйича қабул қилган маҳсус қарори асосида амалга оширилди. Қарорда ота-опасиз қолган болаларга ғамхўрлик қилишга алоҳида эътибор берилиб, Тошкент

шаҳрида махсус қабул шаҳобчаси ташкил қилинди. Ўзбекистонга кўчириб келтирилган аҳолини ўзбек халқи ўзининг иссиқ бағрига олди, уларга меҳр-оқибат кўрсатди, уй-жой билан таъминлади, озиқ-овқат берди. Ота-онасиз, етим-есир қолган болаларнинг кўпчилиги ҳам Ўрта Осиё республикаларига, хусусан Ўзбекистон юборилди. Фақат 1941 йилнинг ўзида 200 минг бола болалар уйларига жойлаштирилди. Минг-минглаб болаларни ўзбек оилалари ўз иссиқ бағирларига олдилар. 1943 йилга қадар 4672 етим-есир ўзбек халқининг меҳри ҳароратидан ва адолатли диёнатидан баҳраманд бўлдилар¹.

«Тошкентга келиб болалар уйларининг олдида бола олиш учун навбатда турган одамларни кўриб хайратга тушдим», деб ёзганди машҳур болалар шоири Корней Чуковский.

Дарҳақиқат, шоир асарларида республикамиз болажон юрт сифатида ўрин олди. Унинг «Ленинграднинг дўстлари», «Болалар-болажонларимиз» каби ўнга яқин мақолаларида халқимизнинг ана шу инсонпарварлик туйғулари улугланади. Тошкентлик оддий темирчи Шоаҳмад Шоаҳмудов ва унинг умр йўлдоши Баҳри холанинг уруш йилларидаги жасоратларини ким билмайди дейсиз. Баҳри опа ва Шоаҳмад ака Улуғ Ватан уруши йилларида ота-онасиз қолган 16 болани тарбиялаб вояга етказдилар: ўзбек, рус, татар, яҳудий, чуваш, молдаван... Уларнинг бирортасини ҳам Баҳри хола тукқан бўлмасада, барчаси уни ўз онаси, ўзбек тилини эса она тили деб ҳурматлаб ўсиб вояга етдилар.

Республикада умумхалқ мудофаа фонди ташкил қилинди. Урушнинг биринчи кунларидаёқ 1941 йил 21 августгача мудофаа фондига ҳаммаси бўлиб 5 миллион 293 минг сўм пул, заём облигациялари ва қимматбаҳо буюмлар топширилган бўлса, бир ойдан сўнг мудофаа фонди 70 миллион сўмга кўпайди. Бундан ташқари республика меҳнатқашлари мудофаа фондига 2389 центнер дон, 1808 центнер гўшт, 200 центнер жун, 1495 центнер пичан, 325 центнер қуруқ мева, 430 центнер сабзавот, қовун-тарвуз² ва шу қабиларни жўнатдилар.

¹ Каримов Ш. Ғалабага қўшилган ҳисса, -Т.: Ўзбекистон, 1990, 20-бет.

² Ўзбекистон ССР тарихи. Тўртинчи том. -Т. Фан, 1971, 91-бет.

Мудофаа фондларини кўпайтиришда шанбаликлар ва якшанбаликлар ҳам катта роль ўйнади. Жумладан, 1941 йил 28 июнда республикада ўтказилган биринчи шанбаликда 1,2 миллион киши қатнашди ва шанбаликдан тушган 3 миллион сўм пул мудофаа фондига ўтказилди. Ҳаммаси бўлиб Ўзбекистон меҳнаткашларининг мудофаа фондига кўшган ҳиссаси 650 миллион сўм пул ва 56 килограмм тилла ва кумушни ташкил этади. Бундан ташқари 4.266 миллиард сўм миқдорда давлат заёми ва пул-буюм лотареяси тўпланди.

Хуллас, Ўзбекистоннинг захматкаш меҳнаткашлари ўз виждон ва даъвати билан фашизмга қарши курашда республикани Иттифоқнинг бастионларидан бирига айлантирди. Бу ҳол СССРнинг Германия устидан ғалаба қозонишини таъминлаган муҳим омиллардан бири бўлди.

2-§. УРУШ ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОН САНОАТИ

Германия устидан қозонилган тарихий ғалабада Ўзбекистон саноати ва ишчилар синфининг муносиб ҳиссаси бор.

Ўзбекистон ишчилар синфи уруш йилларида юксак онглилик ва уюшқоқлик намуналарини кўрсатиб, ғалаба учун зарур бўлган барча ишларни килди. Республика иқтисодиётини ҳарбий изга солиш, армиянинг душман устидан ғалаба қозонишини таъминлашга қодир бўлган қудратли ҳарбий хўжаликни барпо этиш ана шу вазифалардан бири эди.

Вазият ниҳоятда оғир эди. Гап шундаки, урушга қадар Совет Иттифоқида чиқарилган темирнинг 68 фоизи, пўлатнинг 58 фоизи, алюминийнинг 60 фоизи, ғарбий минтакалардан олинарди. Мудофаа аҳамиятига эга бўлган оғир саноат корхоналарининг ҳам катта қисми ғарбий ҳудудларда жойлашган эди. Эндиликда бу ҳудудларни қисқа маддатда фашистлар Германияси эгаллаб олди. Вазифа тез фурсатларда ана шу катта йўқотишнинг ўрнини қоплашдан ва душман устидан ғалабани таъминлайдиган саноат ишлаб чиқаришини йўлга қўйишдан иборат эди. Бу борада Ўзбекистоннинг ўрини ва салмоғи, албатта, катта эди.

Ўзбекистон комфиркаси Марказий Қўмитаси бюросининг 1941 йил 25 августда қабул қилган махсус қарори асосида саноат корхоналари ишига раҳбарлик қилиш учун жумҳурият ҳукумат комиссияси тузилди. Бу комиссия жумҳурият саноатини ҳарбий изга солиш масалалари билан шуғулланди. Натижада урушга қадар тинч ишлаётган саноат корхоналари киска муддат ичида ҳарбий техника, курул-яроғ ишлаб чиқарадиган корхоналарга айлантирилдилар. Ўзбекистонда 1941 йилнинг охирларига келиб 300 завод ва фабрика¹ қизил армия учун курул-яроғ ва ўқдори ишлаб чиқара бошлади. Биринчи навбатда турган масала мудофаа саноати корхоналарини зарур бўлган ёқилғи, электр қуввати ва металл билан таъминлашдан иборат бўлди. Ўзбекистон комфиркаси Марказий Қўмитасининг 1941 йил 5-7 декабрда бўлиб ўтган V Пленуми республика саноатини ҳарбий изга солиш соҳасидаги ишларга яқун ясади, Ўзбекистонга эвакуация қилинган саноат корхоналарини тезлик билан ишга тушириш, мамлакатга, фронт учун керак бўлган маҳсулотларни ўз вақтида етказиб бериш билан боғлиқ масалалар муҳокама қилинди ва уни амалга ошириш бўйича тадбирлар ишлаб чиқилди.

Электр энергияси, ёқилғи ва хом-ашё базаларини ривожлантириш масалаларига ҳам катта эътибор берилди. 1942 йил ноябргача Чирчиқ, Тошкент энергетика системаларининг қишки қувватини 160-170 минг киловатга етказиш, 4-5 ой ичида Тошкент ёнида 60-70 минг киловат электр энергия бера оладиган иссиқлик электростанцияси қуриш, бу станцияларни маҳаллий кўмир асосида ишлатиш тадбирлари илгари сурилди. Республикада металл-кўмир ва нефть казиб чиқаришни кўпайтириш тадбирлари белгиланди. Бу эҳтиёжлар учун бир миллиард сўм маблағ ажратилди. Ушбу дастурни амалий бажаришга доир бир қанча тадбирлар белгиланди ва Солар, 1-Қуйи Бўз сув (биринчи навбатини), 2-Оққавок (иккинчи навбатини) ва Фарҳод гидроэлектрстанцияларини қуриш юзасидан амалий чоралар кўрилди.

¹ «Совет Ўзбекистони», 1985, 20 апрель.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг VIII Пленуми «Фарходстрой» қурилишининг 1943 йилги кузги план топшириқларини бажаришга ёрдам кўрсатиш тадбирлари тўғрисидаги масалани муҳокама қилиб, қурилиш суръатларини ошириш масаласини кўйди, барча партия ташкилотларига гидроэлектрстанция қурилишига ҳар томонлама ёрдам бериш, уни ишчи кучлари ва зарур материаллар билан таъминлашни топширди.

Фарход ГЭСи қурилишига республиканинг ўзида 8 минг кубометрдан кўприк ёғоч ва бошқа бинокорлик материаллари, 800 тонна металл, 110 мингдан ортиқ ҳар хил асбоб-ускуна, транспорт воситалари ишга солинди. Бундан ташқари, республикамиз меҳнатқашлари бу умумхалқ қурилишига 300 вагондан кўпроқ ҳар хил қурилиш материаллари юбордилар.

Кўрилган тадбирлар Фарход ГЭСи ишчиларининг қаҳрамонона шижоати ва меҳнати туфайли Сирдарёни жиловлаш жуда қисқа муддатда 10 ойда амалга оширилди, ҳолбуки одатда бундай ишлар 2-3 йилга чўзиларди. Фарход ГЭСининг икки агрегати (биринчи навбат) 1946 йилнинг февраль ойида фойдаланишга топширилди. СССР Олий Совети Президиумининг фармони билан Фарход ГЭСи қурилишида жонбозлик кўрсатган ва қаҳрамонона меҳнат қилган 500 киши Совет Иттифоқининг орден ва медаллари билан мукофотланди.

Уруш йиллари Товоқсой, Октепа, Окковок, Қибрай, Солар, Қутбўзсув ва бошқа гидроэлектростанциялар қурилиб ишга туширилди, натижада Ўзбекистонда электр энергия ҳосил қилиш 1940 йилдаги 482 млн.кв соатдан 1945 йилда 1.187 млн.кв соатгача кўпайди.

Уруш йилларида Ўзбекистон ёқилғи саноатини ривожлантириш масалаларига ҳам катта эътибор берилди. Кўмир саноатини ривожлантиришга 639 миллион 980 минг сўм капитал маблағ сарфланди. Натижада кўмир қазиб чиқариш 1945 йилда 103 минг тоннага етди ёки у 1940 йилдагига нисбатан 30¹ мартадан кўпроқ ўсди, демакдир.

¹ Қараңг: Экономическая история Советского Узбекистана.-Т.: Фан, 1966, стр.166-167.

Уруш йилларида Ўзбекистоннинг нефть саноати ҳам улкан одимлар ташлади. СССР Халқ Комиссарлари Совет 1941 йил 4 апрелдаги «Ўрта Осиёда нефть саноатини ривожлантириш тўғрисида» махсус қарор қабул қилди. Ана шу қарор асосида Ўзбекистонда янги нефть конлари очилди. 1940 йилдагига қарганда республикада нефть қазиб чиқариш 1945 йилда 4 марта кўпайди ва у йилига 478 минг тоннани ташкил этди. Электрэнергетика ва ёқилғи саноати юксак базаларининг вужудга келтирилиши Ўзбекистонда металлургия ва машинасозлик саноатларининг ҳам ривожланиши учун база бўлиб хизмат қилди.

1941-1942 йилларда республикага эвакуация қилинган корхоналар базасида 16 та йирик машинасозлик заводлари ташкил этилди.

Машинасозлик ва метални қайта ишлаш саноат тармоқларининг юқори суръатлар билан ривожланиши металлургия ишлаб чиқариш базасини барпо этишни талаб қилаётган эди. Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлари Совети 1942 йил 17 июнда Бекобод шаҳрида металлургия заводи қуриш тўғрисида қарор қабул қилди. Завод қурилиши билан боғлиқ бўлган масалалар бўйича Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Бюросида 20-қарор қабул қилинди.

1944 йил 5 март куни Ўзбекистон тарихида биринчи марта Ўзбекистоннинг биринчи металлургия заводи ишга тушди. Уруш йилларида республикамизда рангли металлургия саноати 6 марта ўсди.

Ўзбекистон меҳнаткашлари уруш йилларида химия саноати, қурилиш материаллари саноати, тўқимачилик, пойабзал, енгил ва озиқ-овқат саноати, маҳаллий ва кооператив саноати ва транспорт тармоқларини ривожлантириш соҳасида ҳам бир қатор тadbирларни амалга оширдилар.

1945 йилда 1940 йилга нисбатан Ўзбекистон ССР саноати маҳсулотининг умумий ҳажми 7 баравар, шу жумладан, оғир саноат ишлаб чиқариш 4 баравар, машинасозлик саноати 13.4 баравар ошди.

Уруш йилларида Ўзбекистон харитасида янги саноат марказлари: Чирчиқ, Оҳангарон, Бекобод, Янгийўл ва бошқа саноат шаҳарлари вужудга келди. Тошкент шаҳри йирик саноат марказларидан бирига айланди. Хуллас, Ўзбекистон саноати уруш йилларида фронтга 2090 самолёт, 17342 авиатор, 2318.000 авиабомба, миллионлаб миналар, снарядлар, гранаталар ва бошқа қурол-аслаҳа ва ўқ-дорилар стказиб берди. Енгил саноат корхоналари ва кооперацияси артеллари умумий қиймати 443.3 миллион сўмлик¹ маҳсулотларни фронт эҳтиёжлари учун ишлаб чиқарди. Бу фашистлар Германияси-ни тор-мор келтиришда Ўзбекистоннинг қўшган катта ва муносиб ҳиссасидир.

3-§. УРУШ ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОН ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ

1941-1945 йиллардаги урушда қозонилган тарихий ғалабада Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги меҳнаткашларининг ҳам салмоқли ҳиссалари бор. Душман Болтиқбўйи, Украина ва Белоруссия чегараларидан тортиб Москва-Ленинград шаҳарларигача бўлган катта ҳудудни босиб олганди. Бу ҳол саноатни ҳам ашё билан, аҳолини, хусусан, жангчиларни кийим-кечак, озик-овқат маҳсулотлари билан таъминлашда жуда катта қийинчиликлар туғдирди. Ўзбекистон қишлоқ меҳнаткашлари вужудга келган бу қийинчиликларни онгли суратда тўғри тушундилар ва душман вақтинча оккупация қилиб олган ҳудудлар ҳиссасини ҳам қоплайдиган ҳам ашё, озик-овқат маҳсулотлари етказиб бериш учун ўзларининг бутун меҳнат фаолиятларини ҳарбий изга солиб қайта қурдилар.

Бир қатор объектив ва субъектив сабабларга кўра жумхуриятда қишлоқ хўжалигини қайта қуриш ғоятда катта қийинчиликлар билан кўчди. Мамлакатдаги барча саноат корхоналари уруш манфаатларига бўйсундирилиб қайта

¹ Очерки Истории Коммунистической партии Узбекистана.-Т.: Узбекистан, 1974,стр.445.

қурилганлиги оқибатида республикамизга Марказдан тракторлар ва бошқа қишлоқ хўжалиги машиналари келиши деярли тўхтаб қолди. Жамоа ва давлат хўжаликларидаги техникани таъмирлаш учун керакли материаллар, эҳтиёт қисмлар, ўрит ва ёнилғи билан таъминлаш умуман қисқариб кетди. Юз-юз минглаб қишлоқ меҳнаткашлари фронтга, Ватан мудофасига сафарбар қилиндилар.

Асосан, пахтачиликка ихтисослаштирилган республика деҳқончилигининг йўналиши ҳам кескин ўзгарди. Пахтачиликни асосий тармоқ сифатида сақлаб қолган ҳолда энди республика меҳнаткашлари мамлакатга жуда кўп миқдорда дон, қанд лавлаги, каноп, пилла сабзавот ва полиз маҳсулотлари ҳам етказиб бериши керак эди.

Бундай мураккаб, оғир вазифани Ўзбекистон меҳнаткашлари сўзсиз бажардилар. Й.Охунбобоев 1941 йил 21 октябрда «Қизил Ўзбекистон» газетасида чоп этилган ўзининг «Ғалаба биз томонда!» мақоласида бундай ёзган эди: «Ҳамма нарса фронт манфаатлари учун қаратилган. Ўзбекистон колхозчилари бу йил етиштирилган мўл пахта ҳосилини йиғиб-териб олишда катта жасорат кўрсатмоқдалар. Теримчилар ўртасида ўн беш мингчилар ҳаракати кенг ёйилди. Ҳамманинг диққат-эътибори мўл ҳосилни тез териб олиб, давлатга топширишга қаратилган. Биз етиштирган пахтанинг ҳар бир грами душман учун ўнгарилмас зарбадир!»¹.

1941 йилда Ўзбекистонда қишлоқ хўжалиги ходимлари давлатга 1645,7 минг тонна, ёки 1940 йилдагига нисбатан қарийб 200 минг тонна кўпроқ пахта топширдилар, ҳосилдорлик гектар бошига 17,7 центнерга етди, давлат режаси 106 процент бажарилди. 1941 йил июль ойи охирларида республика бўйича 1940 йилнинг шу даврига нисбатан давлатга уч хисса кўп ғалла, 12,051 тонна пилла топширилди.

Ўзбекистон қишлоқ меҳнаткашлари 1942-1943 йилларда ҳам жон куйдириб меҳнат қилдилар. «Ҳамма нарса-фронт учун, ҳамма нарса ғалаба учун!», «Ўзим учун ва фронтдаги

¹ Охунбобоев Й. Танланган асарлар.-Т.: Ўзбекистон, 1995, 424-бетлар.

дўстим учун!» деган шиорлар остида кўшимча мажбуриятлар олдилар. Жамоа ва давлат хўжалиги далаларида кўп минг килограммчилар «ўн минг килограммчилар», «ўн беш минг килограммчилар» ҳаракати кенг қулоч ёйди. Аммо 1942-1943 йилларда вазият жуда оғир келди. Жумҳурият пахтакорлари пахта тайёрлаш давлат режаларини бажара олмадилар, пахта-нинг ҳосилдорлиги гектар бошига кескин пасайиб кетди. 1941 йилдаги 17,7 центнердан 1942 йилда 9,4 ва 1943 йилда эса 7,1 центнерга тушиб кетди. Жами бўлиб Ўзбекистон ССРнинг жамоа ва давлат хўжаликлари давлатга пахтани 1 миллион тоннага яқин кам бердилар.

ВКП(б) Марказий Комитети 1944 йил 6 мартда «Ўзбекистонда пахтачиликни тиклаш ва ривожлантириш чоралари тўғрисида» қарор қабул қилди ва Ўзбекистон фирқа ва шўро-лар раҳбарларини қаттиқ сиқувга олди.

Мажлисга раислик қилаётган А.С.Шчербаков Ўз КП МКнинг биринчи котиби Усмон Юсуповнинг кўполлик билан бўлиб: «Ўртоқ Юсупов, мамлакат учун оғир бўлган шундай вақтда сиз армия ва халқни иштонсиз қўймоқчимисиз?» деган эди¹. Республикадаги ҳақиқий аҳволни англаб етишни истамаган ВКП(б) МК Ташкилий бюроси У.Юсуповни пахта экин майдонларини асоссиз қисқартирганликда айблаб, унга «қаттиқ хайфсан» эълон қилди.² Қарорда Ўзбекистондаги вазият таҳлил қилинди, фирқа шўро ва жамоат ташкилотларининг пахтачиликка раҳбарлик қилишда йўл қўйган ҳато ва камчиликлари кескин танқид қилинди: озуқабоп экинлар майдонини кенгайтиши ҳисобига пахта майдонлари камайиб кетди. Хўжаликларда экин майдонларининг структураси ўзгариб кетди, ишчи кучи, техника, ўғитлар етишмай қолди, механизатор ва камбайинчилар тайёрлаш камайиб кетди: минсрал ўғитлар ишлаб чиқариш ҳам кескин камайди.

¹ Мухитдинов Н. Кремлда ўтказган йилларим. 1 китоб. Т., 1994, 106-бет.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустақил-качилиги даврида, 449-б.

Жамоа хўжаликларининг юк автомобиллари билан таъминланиш даражаси ҳам ачинарли аҳволда эди. Пахтачиликни ривожлантиришда жамоа хўжаликларининг ички имкониятларидан тўлик фойдаланилмади. Уларни хўжалик, ташкилий жиҳатдан мустаҳкамлашга етарли даражада эътибор берилмади, илғорлар тажрибаси умумлаштирилмади ва оммалаштирилмади, меҳнатни ташкил этиш ва ҳисобга олишда эгасизликка ва бузилишларга йўл қўйилди, ерлар агротехника қоидалари асосида ишланмади, шудгорлаш ишлари сифатсиз амалга оширилди ва пайсалга солинди. Баъзи туман хўжаликларида гузапоярларни йиғиштириб олиш чўзилиб кетди. Ғўза қатор ораларига ишлов бериш муддатлари кечикиб ва сифатсиз ўтказилди. Албатта бу камчиликларнинг уруш билан боғлиқ объектив ва субъектив сабаблари бор эди. Шу сабабдан Ўзбекистон фирка ва шўро ташкилотлари марказий Иттифок ҳукуматининг ёрдами билан республика жамоа, давлат хўжаликлари ва МТСларининг моддий-техника базаларини мустаҳкамлаш учун 1944-1945 йилларда уруш йилларининг қийинчиликларига қарамасдан Ўзбекистон учун 2300 янги тракторлар, 3000 юк автомобили, 70 мингдан ортиқ қишлоқ хўжалик инвентарлари, 660 та таъмирлаш асбоб-ускуналари ва 375 минг тонна минерал ўғитлар ажратдилар. Шаҳарнинг қишлоққа оталиқ ёрдами кучайтирилди.

Кўрилган чора-тадбирлар натижасида Ўзбекистон 1944 йилни муваффақиятлар билан якунлади. Пахта тайёрлаш режаси 15 декабрда адо этилди. Давлатга 820 минг тонна ёки 1942 йилдагига қараганда 325 минг тонна кўп пахта сотилди.

Ўзбекистон қишлоқ меҳнаткашлари мамлакат ва халқ ҳаёти учун энг оғир бир шароитда бу мураккаб вазифани муваффақиятли суратда ҳал этиб, 1945 йилда каттагина ютуқларга эришди. Давлатга пахта топшириш режаси 26 декабрда 100,6 процент қилиб адо этилди, ва 1944 йилдагига нисбатан бир неча минг тонна кўп пахта етказиб берилди.

Урушнинг даҳшатли ва оғир йилларида ишчилар билан деҳқонлар, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги мустаҳкам дўстликнинг самараси туфайли бундай мураккаб ва улуғвор иш-

ларни амалга ошириш мумкин бўлди. Биргина Тошкент шаҳар саноат корхоналарининг ўзигина 1941-1945 йиллар мобайнида жамоа хўжаликларига 5 минг чигит сеялкаси, 2 минг дизел, 1552 кўсак чувийдиган машина, 8.8 минг гўзапояларни йиғиштириб берадиган машиналарни берди. Бутун республика кишлоқ хўжалиги учун тайёрлаб берилган эҳтиёт қисмлар 16 миллион сўмни ташкил этди.

Бундан ташқари, шаҳар аҳолиси кишлоқ меҳнаткашларига минг-минг тонналаб минерал ва маҳаллий ўғитлар билан ҳам ёрдам берди. Республиканинг йирик саноат корхоналарида минг-минглаб кишлоқ меҳнаткашлари слесарлик, темирчилик, токарлик, курувчилик касбларини эгалладилар.

Минг-минглаб олий ва ўрта махсус маълумотли муҳандис-техникалар, кишлоқ хўжалиги мутахассислари, иқтисодчилар, ўқитувчилар, республиканинг турли шаҳарларидаги ўқув даргоҳларида таълим олиб ўз кишлоқларига қайтдилар. Хуллас, 1941-1945 йиллар давомида Ўзбекистондаги ҳар хил курсларда 200 мингдан кўпроқ жамоа аъзоси ўқиб чиқди.

Умуман айтганда, Ўзбекистон кишлоқ меҳнаткашлари воятда оғир ва кийин шароитларда меҳнат қилиб, Германия фашизми устидан қозонилган ғалабани тезлаштиришда ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшдилар. Республика деҳқонлари уруш йилларида фронт ва ғалаба учун ҳаво ва сув каби зарур бўлган 4 миллион 148 минг тонна пахта, 82 млн пуд ғалла, 57 минг 444 тонна мева ва узум, 36 минг тонна қоқи, 159 минг 300 тонна гўшт, 22,3 минг тонна жун ва бошқа кўпгина маҳсулот етказиб бердилар¹. Бу улкан ва мислсиз жасоратдир. Биз бу билан ҳақли ва қонуний суратда фахрланамиз.

1941-1945 йиллардаги уруш бизга тарихий сабоқ бериши керак. Халқимиз уруш туфайли келиб чиққан барча кийинчиликларни ҳисобга олди, ҳар бир жабҳада бўлмасин бош тортмай астойдил меҳнат қилди ва оғлилик намунасини кўрсатди. Аммо бизнинг мустамлака хўжайинларимиз бу ишни

¹ «Қизил Ўзбекистон», 1946, 16 январь.

конушии жараён деб тушундилар, меҳнат ахлининг кадрига етмадилар. Буни Москванинг урушдан кейинги даврда ҳам улуг давлатчилик сиёсати асосида Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини фақат пахтачиликка ихтисослаштириш йўлидан олиб борганлигида кўрамыз. Бу пахта якка ҳокимлиги янада кучайишига олиб келди. Ўзбекистон СССРнинг ҳам ашё базаси бўлиб қолди. Бу ҳол Ўзбекистон меҳнаткашларининг миллий фожаси сифатида унинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий кашоқлигига бош сабабчидир.

4-§. УРУШ ЙИЛЛАРИДА ФАН, МАОРИФ ВА МАДАНИЯТ

1941-1945 йиллардаги урушда фашистлар Германияси устидан ғалабани кўлга киритишда Ўзбекистонда фан, адабиёт, маориф ва санъат ходимларининг ҳам ҳиссаси катта бўлди.

Уруш билан боғлиқ бўлган барча илмий топшириқларни олимлар ўз вақтида бажариб бордилар, снарядлар, реактивлар тайёрлаш, ўсимликлардан фойдаланиш муаммоларини ҳал этиш, қишлоқ хўжалик экинларининг ҳосилдорлигини ошириш, ёш мутахассисларнинг илмий ишларига раҳбарлик қилиш каби масалалар билан шуғулландилар.

Ўзбекистонга СССРнинг ғарбий минтақаларидаги Иттифоқ академияси институтлари ва илм-фан арбоблари эвакуация қилинди. Фақат Тошкент шаҳрининг ўзига 1941 йилнинг кузида СССР Фанлар академиясининг Шарқшунослик, тарих, жаҳон адабиёти, моддий маданият тарихи ва бошқа илмий тадқиқот институтлари, кўплаб олимлар: академиклар Б. В. Струве, В. Д. Греков, СССР Фанлар академиясининг муҳбир аъзолари Е. Э. Бертельс, Б. Ф. Шигмаров, А. Ю. Якубовский, А. А. Михайлов ва бошқалар кўчиб келдилар.

1943 йилнинг сентябрида Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси ташкил этилиши ҳам республика ҳаётида катта воқеа бўлди.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг тантанали очилиши марссими 1943 йил 4 ноябрда бўлди. Фанлар академиясининг

биринчи президенти қилиб таниқли олим Т.Н.Қори-Ниёзов сайланди. Академия бевосита Москванинг буюртма топшириғини бажарди.

Ўзбекистон Фанлар академияси 1943-1945 йилларда жиддий илмий муваффақиятларга эришди, у иттифоқда танилган илмий марказга айланди. 1944 йилдаёқ академия таркибида 23 илмий муассаса, шу жумладан 11 илмий-тадқиқот институти, 2 лаборатория, сейсмик станция, тажриба станциялари, ботаника боғи ва 2 музей фаол ишлади. Академия институтларида 3 киши академиянинг фахрий аъзоси, 15 киши ҳақиқий аъзоси, 20 киши мухбир аъзоси, 54 фан доктори, 172 фан номзоди, жами 1265 илмий ходим фан оламининг турли жабҳаларида тадқиқот ишларини олиб бордилар, табиий ресурсларни ўрганишга ва жумҳурият халқ хўжалигининг энг муҳим тармоқларини ривожлантиришга қаратилган мураккаб муаммоларини ҳал қилиш билан шуғулландилар.

Албатта, Ўзбекистондаги фан тараққиётида, хусусан, Фанлар Академияси фаолиятида мустамлакачилик сиёсати ўз асоратини қолдирди. Илмий буюртмалар Москвадан берилар ва тасдиқланар, илмий тадқиқот ишлари фақат рус тилида олиб борилар эди.

Ҳоятда оғир уруш йилларида бўлса ҳам халқ маорифи ҳам ўз фаолиятини давом эттирди. Мактаб ўқитувчиларининг фронтга сафарбар қилинганликлари туфайли албатта катта қийинчиликлар келиб чиқди. Бу қийинчиликларни бартараф этишда қисқа курслар катта роль ўйнади. 1943 йилга қадар бу курсларни 16 минг ўқитувчи битириб чиқди. Шу давр ичида педагогика олий ўқув юртлари 4600, педагогика билим юртлари эса 2200 ўқитувчи тайёрлаб бердилар.

Олий таълим тизимида ҳам тадқиқотчи олимларнинг йирик отряди ишларди. Улар ўқув-тарбиявий ишлар билан бир каторда самарали, баракали илмий-тадқиқот ишлари олиб бордилар. Олий ўқув юртларида ҳам эвакуация туфайли келиб қолган кўнлаб олимлар фаолият кўрсатдилар.

Эркакларнинг фронтга сафарбар қилинганликларини ҳисобга олиб хотин-қизлардан ўқитувчи кадрлар тайёрлашга

алоҳида эътибор берилди, кўпгина олий ва ўрта махсус педагогика билим юртлари хотин-қизлар ўқув юртларига айлантирилди. Ўқитувчилар таълим-тарбия ишларидан ташқари меҳнаткашлар ўртасида оммавий-сиёсий ва тарбиявий ишлар олиб бордилар. Улар ўз ўқувчилари билан кишлок хўжалик ишларида, мудофаа фондларига маблағ тўплашда, меҳнат шанбалик ва якшанбаликларини уюштиришда, жангчилар ва Ленинград блокадаси химоячилари учун маблағлар, совға-саломлар тайёрлаш, металл ва темир-терсаклар тўплашда, госпиталларини оталикка олиш ва бошқа ишларда фаоллик кўрсатдилар.

Ўзбекистон олий ўқув юртларининг профессор-ўқитувчилари ва студентлар жамоалари ҳам уруш йилларида катта ғайрат билан меҳнат қилдилар. Кўпгина олий ўқув юртларининг биолари госпиталларга айлантирилди, Ўзбекистонда 29 олий ва 52 ўрта махсус ўқув юрти ишлаб турди. 1941 йилнинг кузи ва 1942 йилнинг бошида ғарбий районлардан Ўзбекистонга 31 та олий ўқув юрти ва 7 та ҳарбий академия эвакуация қилинди.

1944 йилда республикада яна бир қатор янги олий ўқув юрти қад кўтарди. Самарқанддаги 1941 йилда вақтинча ёпиб қўйилган Ўзбекистон давлат унивеситети яна ўз фаолиятини бошлади. Чимбой ва Урганч шаҳарларида педогогика, Наманган ва Марғилонда ўқитувчилар институтлари, Тошкентда театр институти иш бошлади, Ўрта Осиё давлат университети (САГУ)да бир қанча янги факультетлар (филология, шарқшунослик факультетлари), Тошкент давлат хотин-қизлар педогогика институтларида табиий-география факультети, Тошкент тўқимачилик институтида пахтани дастлабки ишлаш факультети очилди. Бундай янги факультетлар Ўрта Осиё (ҳозир Тошкент техника дорилфунуни) политехника институти, Тошкент кишлок хўжалигини ирригация ва механизациялаш муҳандислари институти ва бошқа олий ўқув юртларида ҳам ташкил қилинди. 14 олий ўқув юртида сиртки бўлимлар иш бошлади.

Республика олий ўқув юртлари 1941-1945 йилларда эвакуация қилинган олий таълим даргоҳлари билан бирга ҳисоб-

лаганда фукаролар ва ҳарбий мутахассисликлар бўйича жами 20 мингга яқин малакали кадрлар тайёрлаб бердилар. Олий ўқув юртлари уруш даври мобайлида 11.750 нафар юқори малакали мутахассис, ўрта махсус ўқув юртлари эса 6673 нафар кадр тайёрлади.

Олий ўқув юртлари ўқитувчилари илмий-тадқиқот ишла-рида ҳам фаол қатнашдилар. Албатта халқ таълими, Ўрта Осиё таълим тармоқларидаги ўқув-тарбиявий ва илмий жараённинг улуғ рус миллатчилиги ва комфирка мафкурасига ба-тамом бўйсундирилганлиги ва унга хизмат қилганлигини ало-ҳида таъкидламоқ зарур.

Айниқса тиббиёт фани ва ходимлари олдига ғоят катта маъсулятли вазифалар қўйилди. Бу шарафли ва оғир вазифа-ларни бажаришда Ўзбекистон тиббиёт муассасалари ва олий ўқув юртларининг ходимлари бевосита иштирок этди.

Республикада 1943 йили 22 минг 217 ўринга эга бўл-ган 400 дан ортиқ касалхона, 128 дан зиёд эпидемия станция-лари, 36 та бактериология, 53 та дизентерия, 162 та безгак касаллигини даволаш муассасалари ишлаб турди. Бу муасса-саларда 500 дан зиёд врачлар, 900 дан ортиқ фельдшерлар ва бошқа тиббиёт ходимлари жон куйдириб ишладилар. Бундан ташқари республикада 113 ҳарбий госпитал жойлаштирил-ган эди. 750 корхона, ташкилот, жамоа ва давлат хўжаликлар-и бу госпиталлар устидан оталиқ, ёрдамни олиб бордилар. 1945 йилда уруш охирида қолган даврда республикада 68,6 минг ногиронлар ҳисобда турарди. Ана шу жараёнларнинг ҳаммаси бирга қўшилиб медицина ходимларига бўлган талаб-ни ҳаддан ташқари ошириб юборди.

Ўзбекистон Комфирка Марказий Қўмитаси Бюросининг 1941 йил 2 августда «Врачлар ва ўрта медицина ходимлари-нинг ҳарбий дала хирургияси бўйича қайтадан тайёрлаш ҳақида»ги қарорининг ижроси сифатида 1945 йилнинг охири-гача 1,5 минг врач, 4 минг фельдшер қайта тайёрланди ва 5 минг запасдаги медицина ҳамширалари ўқитилди.

Уруш йилларида Ўзбекистон адабиёти ва санъати вакил-лари айниқса фидойилик кўрсатдилар. Шоир ва ёзувчилар,

дарматург ва публицистлар халқни фашистларга қарши чуқур нафрат ва галабага сўзсиз ишонч руҳида тарбиялайдиган янги-янги асарлар устида иш олиб бордилар. Ойбекнинг «Қутлур қон» романи, Х.Олимжоннинг «Ўлим босқинчиларга» каби асарлари жамоатчиликнинг юксак баҳосига сазовор бўлган. Ғ.Ғулум, Уйғун, Ислон шоир, Фозил Йўлдош, Абдулла Қаҳҳор, Зулфия ва бошқалар ҳам комфирка мафкурасига хизмат қилувчи бир қанча «ватаншарварлик» ҳистуйғуси билан тўлиб-тошган поэмалар, шеърлар ва ҳикоялар ёзганлар.

Ёзувчи ва шоирлар ўз асарлари қаҳрамонларининг образларини бевосита фронтларда бўлиб, жанг майдонларида жон бериб жон олаётган жангчилар билан учрашиб, бирга яшаб уларнинг қаҳрамонликларини баъзан ҳаётларини хавф остида қолдириб бўлсада ўз кўзлари билан кўриб ундан ғоявий таъсирланиб яратдилар.

Таниқли адиб Ойбек Иккинчи жаҳон урушининг қўйгина халқлар тақдирида улкан роль ўйнашини сезиб, у ҳақда роман ёзиш иштиёқида бўлди. У шу мақсадда Москва остоналарида жанг қилаётган ўзбек қисмларга бориб, бўлажак қаҳрамонларининг ҳарбий ҳаётини яқиндан ўрганди. 1942 йил декабридан 1943 йил мартининг сўнгги кунларига қадар фронтда бўлди, ана шу сафар чоғида урушнинг аччиқ ҳақиқати билан тўйинган туркум шеърларини ёзди.

Афсуски, ўша йилларда совет давлати учун жуда катта фалокат келтирган уруш ҳақидаги бор ҳақиқатни айтишнинг, ёзишнинг иложи йўқ эди. Шу боис Ойбек домла «Қуён қораймас» романини тугатмай, Навоий романи устидаги ишени давом эттирди. Роман 1944 йили нашр этилди. Асар тез орада уруш даври ўзбек адабиётининг юксак намунаси сифатида эътироф этилди.¹

Рус, украин, белорус ёзувчи ва шоирлари билан ҳамкорликда уруш йилларида жуда кўплаб капитал асарлар, альманах ва антологиялар яратилди: «Биз енгамиз» (альманах),

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет муштампақчилиги даврида...493-бет.

«Ўзбекистон шоирлари-фронтга» (антология) ана шулар жумласидандир. Алишер Навоийнинг «Лайли ва Мажнун», «Фарход ва Ширин» дostonлари, Бобурнинг лирик шеърлари, Муқимий, Фурқат, ғазаллари, «Алпомиш», «Гўрўғли», сингари халқ дostonлари, ўзбек бахшиларининг асарлари, «Ўзбек шоирлари ва ёзувчиларининг альманахи» рус тилига таржима қилиниб чоп этилди. Темир Фаттоҳ билан Волькенштейн «Алпомиш» пьесасини яратдилар. «Ўзбекистон қиличи» номли лирикали драма Н. Погодин, Уйғун, Ҳ. Олимжон, С. Абдулла томонидан яратилди. Асар музикасини Т. Содиков, Т. Жалилов, М. Вурхонов, Н. Хасанов, А. Клумов, С. Вайнберг ёздилар.

Уруш йилларида ўзбек театр санъати ҳам катта ҳажмдаги вазифаларни бажарди. Бу даврда Ўзбекистонда 36 маҳаллий ва 14 эвакуация қилинган¹ Москва Давлат яҳудий театри, Шевченко номидаги Харьков Давлат театри, Москва революцион театри, Маяковский номидаги ва бошқа театрлар фаолият кўрсатди. Тошкент, Янгийўл ва Андижонда янги театрлар иш бошлади.

Ўзбекистон композиторлари 1943 йилнинг ўзидаёқ 400 га яқин мудофаа «ватанпарварлик» кўшиқларини, композиторлар халққа манзур бўлган мавзудаги музикали драма, опера ва балет асарларини ҳам яратдилар.

Ўзбекистон санъаткорларининг оғир уруш йилларидаги меҳнатларини баҳолаш ниҳоятда қийин. Фақат 1942-1944 йиллар давомида театрлар жамоалари 203 янги асарни сахналаштирдилар. 187568 спектакль ва концерт кўрсатилди. 65 миллион киши санъаткорларнинг чиқишларини томоша қилди¹.

Турли жанрлар бўйича ихтисослаштирилган 30 концерт бригадаларининг кучи билан ҳаракатдаги жангчилар учун 15 минг марта, жумҳурият шаҳарларидаги ҳарбий касалхоналарда даволанаётган жангчилар учун 15 минг марта концерт² қўйиб берилди.

¹ Каримов Ш. «Ғалабага қўшилган ҳисса», 96-бет.

² Уша манба.

Урушдаги тарихий ғалабада ўзбек хотин-қизлари фронт-концерт бригадасининг ҳам муносиб улуши бор. Бригада ахли 1942 йилнинг августдан 1945 йил май ойига қадар урушнинг ўн икки фронтида 1200 марта концерт кўйиб берди.

Халқнинг катта олқиши ва ҳурматига сазовор бўлган улуф санъат юлдузларимиз Ҳалима Носирова, Олим Хўжаев, Раззоқ Ҳамроев, Аброр Хидоятлов, Сора Эшонтўрасва, Мукаррама Турғунбоев, Тамарахоним, Аббос Бакиров, Лутфихоним Саримсоқова, Мухиддин Қори Ёқубов, Карим Зокиров, Шуккур Бурхонов, Гавхар Раҳимова, Коммуша Исмоилова, Шаҳодат Раҳимова, Фароғат Раҳматова, Сойиб Хўжаев, Исохор Оқилов, Розия Каримова ва бошқаларнинг чиқишларини уруш ва меҳнат ветеранлари хали-хали зўр мамнуният билан эслайдилар.

Урушдаги ғалабага ўзбек кино санъати ҳам ўз хиссасини қўшди. Бу соҳада К.Ёрматов, Н.Ғаниев, Й.Аъзамов ҳамда марказий шаҳарлар Москва, Ленинград, Киев, Оддессадан Тошкентга эвакуация қилинган 200 га яқин кино усталарининг ҳамкорлиги катта роль ўйнади. Бу даврда яратилган «Насриддин Бухорода», «Тоҳир ва Зухра» «Икки жангчи», «Сухе Батор» ва бошқа бадиий фильмлар ҳақли суратда «Ўзбекфильм» олтин фондидан жой олди.

Бу йилларда Ўзбекистон цирк санъати усталарининг ҳам хизматлари беқиёсдир. Фақат 1941 йилнинг 10 октябридан 1942 йилнинг 3 мартигача бўлган қисқа муддатли давридагина республика цирк артислари 171 томоша кўрсатиб, 130 минг томошабинга ўз санъатларини намойиш қилдилар. Жангчилардан 28 минг киши Ўзбекистон цирк санъати усталарининг 71 марта¹ чиқишларини олқишладилар.

Уруш йилларида юксак баҳо олган Л.Абдуллаев, Шамсируй Ҳасанова, Карцинская каби рассомлар кўтаринки рух билан ишлаб бир катор ажойиб хайкаллар, портретлар яратдилар, уруш йилларининг тўлқинлантирувчи қаҳрамонликларини асос қилиб олиб, сураткашлик формаларини ҳам, компо-

¹ Каримов Ш. «Ғалабага қўшилган ҳисса», 104-бет.

зиция вазифаларини ҳам янгича ҳал қилдилар... Ушбу нуқтаи назардан қараганда Ўрол Тансиқбоевнинг «Қўққисдан берилган зарб», «Партизанлар» деб номланган ва бошқа номларда чизилган ҳарбий темалардаги полотнолари диққатга сазовордир.

Магбуот уруш йилларида оммани ғоявий-сиёсий жиҳатдан тарбиялашда энг ўткир қурол бўлди. Ўша дамларда Ўзбекистонда жами бўлиб 200 газета чиқарилди, шундан 124 таси ўзбек тилида чиқарилган эди. Бундан ташқари жумҳуриятда 52 та журнал, шундан 19 таси ўзбек тилида чоп қилинарди. Ўзбекистонда чиқарилган газеталарнинг бир галлик тиражи 900 минг, ўзбек тилидагиси эса 600 минг нусха эди. Газета ва журналлар саҳифаларида фронтлардаги вазиятни мунтазам ёритиб бориш билан бир қаторда мамлакат ичкарисидаги саноат ва қишлоқ хўжалигида, маориф ва маданият тармоқларида мислсиз қийинчилик ва азоб-уқубатларга бардош бериб шонли ғалаба йўлида қаҳрамонларча меҳнат қилаётган кишилар ҳаёти журналистлик маҳорати билан ёритиларди.

Фронт газеталарида ишлаш учун Ўзбекистондан бир гуруҳ ёзувчи ва журналистлар турли фронтлардаги сиёсий бошқармалар ихтиёрига юборилди. Булардан Тўлкин Рустамов ва Расул Муҳаммадий совет армияси бош бошқармасида инструктор, Жалолхон Азизхонов, Рустам Абдурахмонов, Адҳам Раҳмат, Шариф Бўлатов, Муҳаммаджон Муҳоронов, Йўлчи Билолов ва бошқалар фронт газеталарида муҳаррир ўринбосарлари, Назир Сафаров, Мирзакалон Исмоилий, Зиннат Фатхуллин, Мели Жўра, Тўлаган Соатов, Абдулла Шарофудинов, Адҳам Хамдам, Тўғон Эрназаров ва бошқалар ҳарбий мухбирлар сифатида ва журналистиканинг бошқа жанговар соҳаларида ишладилар.

Уруш йилларида ўзбек тилида 14 та фронт ва 12 та дивизия газетаси нашр этилган. «Фронт ҳақиқати», «Қизил аскар ҳақиқати», «Қизил армия», «Ватан шарафи учун», «Душманга қарши олға», «Совет жангчиси», газетаси 1942 йил 25 декабрда Жанубий-Ғарбий фронтда ташкил топди ва урушнинг сўнгги кунларигача нашр этилди. Газета ўзбек тилидаги бошқа

фронт газеталари сингари «Немис босқинчиларига ўлим!» сўзларини ўзига эпиграф қилиб олганди. Жангчиларнинг ҳарбий-сиёсий тарбияси, ёвуз душманга қарши мохирона жанг қилишнинг сир асрорлари каби мавзулар газета саҳифаларидан кенг ўрин эгалларди. Фронтдаги ўзбек жангчиларининг кураши, мардлиги ва жасорати ҳақида хикоя қилувчи материаллар, жангчиларни душманга қарши ғазаб-нафрат руҳида тарбияловчи, маккор душмандан шафқатсиз ўч олишга, қасос олишга даъват этувчи шиорлар тез-тез ёритиларди. «Фашистларни изма-из қув, ботқоққа ботир ва қириб ташла!», «Фашистларни темир ҳалқада бўйиб ўлдир!», «Фашистни ўлдириш улуғ савоб!» каби даъваткор чакириқлар шулар жумласидандир.

Газетанинг «Шафқатсиз ўч ол, жангчи!» сарлавҳали бош мақоласида (1943 йил 11 август, №54) бу ғоя янада чуқурроқ ва кенгрок очилди, «Олға қараб борар экансан, дейилади бош мақолада, кўз олдинда қабих немис-фашист турганини унутма!» Уни беҳато от, найза билан санч, тўп-замбараклардан ажал уруғини ёғдир. Сенинг севган хотининг, жажжи боланг, оппоқ соқолли отанг, йўлингга кўз тиккан онанг сендан худди шундай мардлик кутиб турибди¹.

Редакция ўзбек халқининг жангчиларига уларнинг эл-юртларидан йўланган ва 2 миллион 412 минг киши имзо чеккан, мактубини кенг ташиқот ва тарғибот қилди.

Уруш йилларида радио ходимлари, маданий-оқартув муассасаларининг ҳам хизматлари катта бўлди. Шу даврда 754 кино установка, 11 музей, 360 кироатхона, 1044 клуб, 433 кутубхона, 2888² қизил чойхоналар омма орасида оммавий-сиёсий маданий-тарбиявий ишларни олиб бориш марказига айландилар.

Хуллас, фашистлар Германияси устидан қозонилган ғалабага Ўзбекистон фани, маориф ва маданияти ходимлари ҳам ўзларининг салмоқли улушларини қўшидилар.

¹ «Ёш ленинчи», 1985 йил, 4 май.

² Қаримов Ш. «Ғалабага қўшилган ҳисса», 110-бет.

5-§. ЎЗБЕКИСТОН ЖАНГЧИЛАРИНИНГ ФРОНТЛАРДАГИ ЖАСОРАТЛАРИ

1941-1945 йилларда урушнинг барча жабҳаларида ўзбекистонлик жангчилар қахрамонлик ва мардлик мўъжизаларини кўрсатдилар. Умуман иккинчи жаҳон уруши ҳар жабҳада туркистонлик жангчилар, шу жумладан ўзбекларнинг анъанавий уруш қобилиятларининг сақланиб қолганлигини кўрсатди. Жами бўлиб иккинчи жаҳон урушига Ўзбекистондан 1 миллион 433.230 киши сафарбар бўлган¹. Бу ўша даврдаги Ўзбекистондаги урушга яроқли аҳолининг 50-60 фоизини ташкил этар эди. Фашистлар Германияси Шўролар Иттифоқи ҳудудида уруш ҳаракатлари бошлаганларидан бир неча кун ўтар-ўтмас ўзбекистонлик мард ўғлонларнинг афсонавий Брест қалъасини ҳимоя қилишдаги жасоратларидан гувоҳлик берувчи хат-хабарлар бирин-кетин етиб кела бошлади. Брест қалъасини ҳимоя қилишда жасорат кўрсатганлар орасида ўзбекистонликлардан Н.Содиқов, А.Абдуллаев, А.Арслонбеков, С.Бойтемиров, А.Алиев, Т.Хидиров, У.Ўтаев ва бошқалар бор эди. Мўмин Каримов ва Исмоил Адҳамхўжаев СССР вазирлик чегараларида биринчилар қаторида душман билан жангга кирдилар. Мўмин Каримов кейинчалик уч марта Шухрат ордени нишондори бўлди.

Бутун Ўзбекистон Москва учун оёққа турди. 1941 йил ноябридан 1942 йил март ойига қадар Ўзбекистонда ҳарбий қисмлар ташкил этилди. Фашист каллакесарларини Москва остоналаридан улоқтириб ташлашда қахрамонлик мўъжизаларини кўрсатганлар орасида Ўзбекистонда тузилган ҳарбий қисмлар 44-, 21-кавалерия дивизиялари, 259-ўқчи дивизиясининг жангчи ва командирларидан 106 киши СССР орденлари ва медаллари билан мукофотланди. 21-кавалерия дивизияси жангда кўрсатган қахрамонликлар учун 14-гвардиячи кавале-

¹ Каримов И.А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир . –Т.: «Ўзбекистон», 1995, 244-245-бетлар.

рия дивизиясига айлантирилди. 259-ўқчи дивизияси гвардиячи дивизия номини олди.

Москва учун жанг қилган И.В.Панфилов номидаги машхур 8-гвардиячи дивизиянинг шахсий составида ўзбекистонлик баҳодирлар Зариф Иброҳимов, Фулом Абдукаримов ва бошқалар жасорат кўрсатдилар. Ёвуз душманга нафрат ҳатто ўзбекистонлик аёлларимизни ҳам қўлга қурол олиб жангга отлантирди.

Ўзбекистонлик Зебо Ғаниеванинг Москва химоясида кўрсатган жасорати тилларда дoston бўлди. Зебохон халқ кўнгилилари сафида Москва мудофаасига отланди. У ўз ҳаётини бир неча бор хавф остида қолдириб разведкачилар сафида 12 марта «тил» (душмanning режалари-планини билиб олиш мақсадида тирик асир тутиб келиш) операциясида иштирок этиб шухрат қозонди. Зебо Ғаниева жанг майдонларида 28 фашист жаллодни ер тишлатди. Кизил байроқ ордени билан мукофотланди.

Жами бўлиб, Москва химояси учун олиб борилган жангларда қатнашган ўзбекистонлик аскар ва офицерлардан 1753 киши СССР Олий Советининг Фармони билан «Москва мудофааси учун» медалига сазовар бўлди.

Фашист қаллақесарларининг яшин тезлигида уруш режаси Москва остоналарида шармандаларча барбод бўлди. Душман Сталинград йўналишида жангга ўтди. Мингларнинг бири сифатида республика оқсоқоли Йўлдош Охунбобоев Сталинград жанги арафасида ўзбек жангчиларига қуйидагича мурожаат қилди: «Совет Иттифоқи Қаҳрамони, фашистлар истехкомини тавҳо ўзи забт этган Қўчқор Турдиевнинг тарихий қаҳрамонлиги мамлакатимиз халқлари тилида дoston бўлмокда. Бешариқлик Сирожиддин Валиев, тошкентлик қолхозчи Рустамбеков, тўқимачилик комбинатининг ишчиси чавандоз Аҳмад Долиев, бухоролик Ҳайтов, ота-боболарининг мардлик ҳислатларини ўзида гавдалантирган бошқа юзлаб шер йигитларимизнинг номини халқимиз ҳамisha фахр ва эҳтиром билан тилга олади... Беш марта жангга кирганида уч юздан кўп гитлерчини қириб ташлаган баҳодир фарзанди Ҳайтовга

халқимиз: «Балли, азамат, душманга омон бермай қира бер, енга бер, енгилма» дейди. Чунки ўзбек халқи ўз фарзандларига «мард бўлсанг кучингни майдонда кўрсат» деб таълим беради»¹.

Снайперчи Абдужаббор Алиқулов ҳисобида 13 гитлерчининг қириб ташлагани ёзиб қўйилганлиги маълум. Бошиқа бир ўзбек снайперчиси Хўжаматов Сталинград жангларида 117 немис аскарлари ва зобитларини қириб ташлади. Пулемётчи Ҳамро Очилов ҳисобидаги қирилган фашистлар 1500 кишига етганди. У Ленин ордени билан тақдирланганди.

Кичик лейтенант Жўра Турдисв бош бўлган бўлинма артиллеристлари катта маҳорат кўрсатиб, 200 дан ортиқ фашистларни ер тишлатди. Гвардиячи майор Убайдулла Мирзоевнинг батальонидаги жангчилардан Солих Фуломов 100 дан ортиқ гитлерчини, Темир Худойбердиев душмanning 50 та аскарини отиб ўлдирди ва 100 дан ортиқ фашистларни асир олди.²

Ўзбекистонлик жангчилар Сталинград остоналарида фашистлар Германиясининг куёшини ботиришда жангнинг олдинги сафларида бўлдилар. Ўзбекистоннинг 2788 жангчисига «Сталинград мудофааси учун» медали³ топширилди.

Душман ҳамон таслим бўлишни ҳаёлига келтирмас эди. Сталинград жангида «киш қаҳратонидан енгилган» душман ёз жангида ғалаба қилиш иштиёкида 1943 йилнинг июль ойи бошида 232 дивизия билан Курск-Орёл-Белгород ёйи бўйлаб ҳужумга ўтди. Аммо душман бу ерда ҳам енгилиб, фашистлар Германияси ҳалокат ёқасига яқинлашиб қолди.

Ўзбекистонлик мард жангчилар Украина ва Белоруссия, Кавказ ва Болтиқ бўйи ерларини душмандан озод қилишда, қамалда қолган Ленинградни ҳимоя қилиш, ҳуялас СССРни душмандан тозалаш, Европа халқларига ёрдам қўлини чўзиш-

¹ Охунбобоев И. Танланган асарлар. -Т. Ўзбекистон, 1985, 427, 430, 431-бетлар

² Шамсутдинов Р. Ўзбекистонликлар Сталинград жангларида. Фашизм устидан қозонилган ғалабада Ўзбекистоннинг тарихий ҳиссаси. (1941-1945), Т. «Фан» 1996, 108, 111-бетлар.

³ Каримов Ш. «Ғалабага қўшилган ҳисса», 120-бет.

да ҳамда гитлерчилар фашизимни ўз уясида тор-мор келтиришда қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар.

Фақат 1944 йилда фашистлардан Кавказ ерларини озод қилишда мардлик ва жасурлик намуналарини кўрсатганликлари учун ўзбекистонлик жангчилардан 1974 киши Совет Иттифоқининг орден ва медаллари билан тақдирланган эди. Қизил армиянинг 1944 йилдаги умумий ҳужуми даврида ўзбекистонлик жангчиларидан 78 баходир Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлди, булар орасида Фарғона вилоятидан Абдусалом Дехконбоев, андижонлик Останакул Шокиров, самарқандлик Элбой Қорабоев ва бошқалар бор эдилар. Қаҳрамон ўзбек ўрмони литваликлар учун айниқса қадрдон ва азиз бўлиб қолди. Литва тупроғини фашистлардан озод қилишдаги жасурлиги ҳурмати учун Останакул Шокировга атаб Вильнюсдаги 27-мактаб коллективи музей ташкил қилдилар¹.

Ўзбек халқи фашист газандалардан Польша, Чехословакия, Венгрия, Руминия, Болгария, Югославия, Албания ҳамда Германия халқларини озод қилишда қатнашиб, ўзининг байналминалчилик бурчини адо этган асл фарзандлари билан ҳақли суратда фахрланади. Булар орасида қизил армия генераллари, Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари Собир Рахимов, Муллажон Узоқов ва Файзулла Норхўжаевлар алоҳида диққатга, эътиборга лойиқдирлар.

Ўзбекистонлик мард жангчилардан 1706 киши «Берлин олинганлиги учун» медали билан мукофотланган, Германия устидан ғалаба қилиб фашистлар Германияси бу урушда шармандаларча енгилди ва 9 майда сўзсиз таслим бўлганлиги тўғрисидаги шартномага имзо чекди. Аммо қонли уруш ҳали тамом бўлмаган эди. Узоқ Шарқда милитаристлар Японияси ҳам хавф солиб турар эди. Шу боисдан ҳам СССР Қуrolли Кучлари 1945 йил 2 сентябргача давом этган урушда Япониянинг Квантун армиясини тор-мор келтириб, уни таслим бўлишга мажбур қилди.

¹ Каримов Ш. «Ғалабага қўшилган ҳисса», 120-бет.

Япония империализмига қарши олиб борилган жангларда ҳам Ўзбекистон қўшинлари қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар. Жами бўлиб ўзбек жангчиларидан 6770 киши Япония милитаризмига қарши курашда СССРнинг орден ва медаллари билан тақдирланди.

Фашизм устидан тарихий ғалалбани қўлга киритишда халқ қасоскорлари-партизанларнинг хизматлари ҳам бекибсдир.

Халқ қасоскорлари душманнинг минг-минглаб омборларига ўт қўяр, қурол-яроғларини ўлжа қилиб олар, уларнинг эшелон ва рельсларини, кўприклари ва машиналарини портлатар, қутилмаганда қўққисдан зарба урар, хуллас душманнинг тинқасини қуришиб қизил армиянинг ғалабасини тезлаштирар эдилар.

Умумхалқ қасоскорлари ҳаракатида ўзбек ўғлонлари ҳам фаол қатнашдилар ва қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар. Белоруссиянинг партизан отрядлари сафларида жанг қилган фарғоналик йигит Совет Иттифоқи Қаҳрамони Мамадали Топиболдиев душманнинг тўртта машинасини яқсон қилди, ҳарбий юк ортиб кетаётган темир йўл составини ишдан чиқарди, юзлаб фашистларни қириб ташлади. 180 немис солдат ва офицерини асир олди. Бугунги кунда Белоруссиядаги Писарев кишлоқи Топиболдиевка деб аталади, у ерда жасур ўзбек ўғлони номига кўчалар, мактаблар қўйилган. Минскда ташкил этилган 1941-1945 йиллар уруш музейида Мамадали Топиболдиев сурати, ҳаёти, жанговар фаолияти ҳақида кенг маълумотлар бор.

Ўзбекистонлик халқ қасоскорларидан ҳукуматнинг орден ва медаллари билан тақдирланганлар орасида Ғофур Хакимов, Дехқонбой Қосимов, Вали Баширов, Карим Юсупов ва Мухтор Галиевларнинг ҳам номлари бор. Бундан ташқари Ўзбекистонлик партизан жангчилардан 15 киши «I даражали Ватан уруши партизани», 50 киши «II даражали Ватан уруши партизани» медаллари билан тақдирланган.

Ўзбекистонлик партизанлардан Д. Абдураимов, Т. Исмоилов, С. Файзиёв, М. Аҳмедов, Т. Қўчқоров, К. Усмо-

нов, И.Солиев, Ахмаджон Мамажонов, андижонлик, ҳозирда барҳаёт Ф.Тошниёзов, М.Холиқов ва бошқалар Белоруссия, Украина, Болгария, Чехословакия, Югославия ва Италияда мислсиз қаҳрамонликлар қилганлар.

Хуллас, Ўзбекистон меҳнатқашлари иккинчи жаҳон уруши йилларида қаҳрамонлик ва жасорат намуналарини кўрсатди, улар кечани кеча, кундузни кундуз демасдан оч-ялонғоч ҳолда жуда оғир ва қийин шароитларда халқ хўжалигининг барча тармоқларида сидқидилдан ва астойдил меҳнат қилиб урушни ғалаба билан якунлаш мақсадида фронт манфаатлари учун турли-турли маҳсулотлар ишлаб чиқардилар. Ўзбекистонлик жангчилар фронт чизикларининг олдинги сафларида мардлик ва қаҳрамонлик мўъжизаларини намойиш қилдилар, душман ўқига ўз кўкракларини қалқон қилиб рус, украин, белорус, Болтқбўйи ерларини фашистлар Германиясидан озод қилишда фаол катнашдилар ва умумий душман устидан қозонилган ғалабага ўзларининг муносиб ҳиссаларини кўшдилар.

Ўзбекистонлик жангчилардан 1939-1945 йиллардаги иккинчи жаҳон урушида фашистлар Германияси ва Япония милитаризми кучларига қарши курашдаги жасорати, мардлиги ва қаҳрамонлиги учун 120 минг киши СССРнинг орден ва медаллари билан тақдирланди, 300 дан ортиқ кишига эса Совет Иттифоқи Қаҳрамони¹ унвони берилди. Аммо урушда қўлга киритилган ғалаба Ўрта Осиё халқларига жуда қимматга тушди. Мазкур минтақа аҳолисининг умумий миқдори 1940 йилдаги 10.906 минг кишидан 1945 йилга келиб 8.982 минг кишига тушиб қолди, ёки 1.924 минг нафарга қисқарди. Агар 1940-1945 йилларда тузилган ёш гўдакларни ҳам қўшиб ҳисобланса йўқотиш раками бундан ҳам кўпроқ бўлади. Айниқса бу урушдан Ўзбекистон ва ўзбек халқи кўп нарса йўқотди. Республика аҳолиси 1,4 миллион кишига қисқарди².

Фронгга сафарбар қилинган 1 миллион 433.230 кишидан 263.005 киши ҳалок бўлди, 132,670 киши бедарак йўқолди ва

¹ Каримов Ш. «Ғалабага қўшилган ҳисса», 142-бет.

² «Шарқ юлдузи», 1992 йил. 10-сон, 123-бет.

60452 киши ўз ўлкасига ногирон бўлиб қайтди¹. Бу ҳисобга уруш йилларида очлик-ялонғочликдан кирилиб кетган минг-минглаб ватандошлар ҳам қўшиладиган бўлса, халқимизнинг бошига тушга даҳшат ва фожанинг нечоғлик оғир бўлганлигини кўз олдимишга келтира оламиз.

Шунингдек, бу ҳисобга Украина, Шимолий Кавказ, Қозоғистонга, Сибирга Ўзбекистондан «қулоқ» қилинган, бу жойлардаги «меҳнат посёлка»ларида, қулоқлар қишлоқларида сургун азобини тортаётганларида урушга чақирилган юртдошлар киритилмаган.

Урушнинг бутун заҳридан ўзбек «қулоқ»лари ҳам азоб-уқубатлар тортганлар, уларнинг аксарияти машъум уруш қурбони бўлганлар. Аммо булар ҳақида на кўп жилдлик Хотира китобларида, на Ўзбекистоннинг Иккинчи жаҳон урушидаги иштироки ҳақидаги асар ва диссертацияларда, на бадиий адабиётларида ҳеч нарса айтилмаган.

Масалан, Херсон вилоятидаги ўзбек «қулоқ»лари ҳам шошилиш равишида қизил армияга сафарбар қилина бошлаган. Сафарбар қилинишга улгурмаган 16 ёшдан 60 ёшгача бўлган эркакларнинг бир қисми меҳнат бағалъонларига олиниб, Қарағанда кўмир саноати марказига кўчирилган. Уларнинг кўпчилиги шу ердан, яъни Қозоғистондан урушга сафарбар қилинган.

Херсон вилоятидаги Скадовский районида яшаб, шу жойдан фронтга чақирилган ва жангоҳларда ҳалок бўлган ўзбеклардан 87 таси аниқланди.

Уларнинг аксарияти 1943 йилда фронтга олинган. Каховский районидан урушга олиниб, жангоҳларда ҳалок бўлганлардан 46 нафари, Голопристан районидан эса 29 нафари аниқланган. Хуллас, Херсон вилояти Скадовский, Каховский, Голопристан районлари бўйича иккинчи жаҳон урушида иштирок этган ватандошларимиздан 162 нафарининг номи

¹ Каримов И.А. «Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир» 3-жилд, 80-бет.

аниқланди. Улардан 144 нафари ҳалок бўлганлиги ва 18 нафари бедарак йўқолганлиги маълум бўлди¹.

Иккинчи жаҳон уруши йиллари халқимиз тарихининг энг оғир ва қора доғли давридир. Бу урушни ҳар қандай шароитда ҳам халқимиз четлаб ўта олмас эди. Чунки Ўзбекистон қизил салтанатнинг мустамлакаси эди. Бас, шундай экан халқимизнинг бу тарихий даврини четлаб ҳам ўтолмаймиз, уни инкор ҳам эта олмаймиз. Шу маънода Ислом Каримовнинг қуйидаги сўзлари диққатга лойиқдир: «Такрорлаб айтман: Иккинчи жаҳон урушига қандай қаралмасин, бу уруш қайси ғоя остида ва кимнинг изми билан олиб борилган бўлмасин, ўз ватани, эл-юртининг ёрув келажаги, беғубор осмони учун жанг майдонларида халок бўлганларни ўз умрларини бевақт ҳазон қилган инсонларни доимо ёдда сақлаймиз.

Бу аччиқ, лекин олий ҳақиқатни унутишга ҳеч кимнинг ҳақи йўқ ва бунга йўл ҳам бермаймиз.

Уруш йиллари-Ўзбекистон тарихининг узвий бир қисми. Биз тарихимиздан бирор саҳифани ҳам олиб ташламаймиз. Бу тарих-бизники, уни унутишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ»².

Ҳа, тарихий ҳақиқат, тарихий адолат тарих қандай содир этилган бўлса, худди шундай илмий ёритишни ва ундан келажак учун тўғри хулоса чиқаришни талаб қилади.

6 § «ТУРКИСТОН ЛЕГИОНИ» НИМА?³

Шўролар даврида ёзилган Ўзбекистон тарихи дарсликлари, қўлланмалари ва ҳатто тор доирадаги зиёлилар учун мўлжаллаб чоп этилган монографик илмий асарлар ва рисоаларда ҳам «Туркистон легиони» ҳақида ҳеч нарса ёзилмаган. Чунки у ҳақда ёзиш коммунистик фирқа мафжураси ва шўро-

¹ Шамсутдинов Рустамбек. Ўзбекистонда советларнинг қулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари - «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош таҳририяти. Т. 2001, 262-287-бет.

² Каримов И.А. «Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир», 246, 247-бетлар.

³ Бу ҳақда қаранг: «Ўзбекистоннинг янги тарихи». Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. 481-484.

лар сиёсатига тўғри келмас эди. Холбуки, «Туркистон легиони» ҳам Ватанимиз тарихи иккинчи жаҳон уруши даврининг ажралмас тарикибий бир қисмидир. Шундай экан, Ўзбекистон фуқаролари, хусусан, келажаги буюк Ўзбекистонни барпо этадиган ёш авлод Ватанимиз тарихининг иккинчи жаҳон уруши давридаги тўлақонли тафсилотини, шу жумладан, «Туркистон легиони» ҳақида ҳам бор ҳақиқатни билмоғи ва унга ўзининг шахсий муносабатини билдирмоғи керак.

Хўш, «Туркистон легиони» нима? «Туркистон легиони» 1941 йилнинг охири 1942 йилнинг бошларида шаклланди. Унинг асосини урушда асир олинган туркистонликлар ташкил қилдилар. Ёзма манбаларнинг гувоҳлик беришича Совет Иттифоқи билан Германия ўртасидаги урушнинг илк йиллари (1941-1942)да шўроларнинг Ғарбий жаҳонда тахминан 2 миллионга яқин туркистонлик аскар бўлган. Уруш даврида тўпланган маълумотларга қараганда, 1943 йилда қизил армиянинг фақат 6 ҳарбий қисмида, яъни Минск, Киев, Москва, Ленинград, Узок Шарқ ва Шимолий Кавказда 1.179.802 туркистонлик аскар бўлган. Фақат Киев ва Минск қисмларида 997.892 нафар¹ эди. Ана шу туркистонлик аскарларининг каттагина қисми немислар томонидан асир олинди. Тўрғай шаҳрида жойлашган Германия ҳарбий асирлари Бошқармасининг 1943 йилда берган маълумотларига қараганда урушнинг дастлабки йилларидаёқ (1941-1942) шўролар армиясидан 1.700.00 га яқин туркистонлик асир олинди. 1942 йилнинг ёзига қадар булардан фақат 400 минг² киши эсон қолди, қолганлари очлик, касаллик, совуқ туфайли қирилиб кетди, бир қисми отиб ташланди. «Туркистон легиони»нинг асосини ана шу асирлар ташкил этди.

Урушнинг бошидаёқ бунчалик кўп сонли туркистонликнинг немисларга асир тушганлигининг боиси нимада? Албатта, сабаблар кўп. Ана шу сабаблардан энг биричиси, туркистонликлар шўролар ҳокимияти йилларида мунтазам армияда хизмат қилиш малакасидан маҳрум этилган эдилар, аниқроғи,

¹ «Шарқ юлдузи», 1992 йил, 3-сон, 152-бет.

² «Мулоқот», 1992 йил, 3,4-сон, 43-бет.

уруш бошланган даврда Ўрта Осиё республикаларининг биронтасида мунтазам миллий армия бўлмаган. Чунки шўролар гуркий халкларга ишонмас, уларни иккинчи тоифа халк ҳисоблар, энг муҳими улардан кўрқар эди. Шу боис туркий халкларнинг миллий армиясини йўқ қилди. 1935 йил охиригача қадар Туркистон турклари шўролар армиясига сафарбар қилинмас эди¹. 1935 йилда қабул қилинган «Шўролар армиясига сафарбарлик» қонунига асосан 1935-1938 йиллар ичида туркистонликлар қизил армия хизматларига оз бўлса-да олинган эди. 1939 йилнинг охиригача келганда туркистонликлардан армияга олиш анча ортди. Чунки Совет Иттифоқи билан Финляндия ўртасида уруш бошланган эди. 1941 йил июнда Германия билан Совет Иттифоқи ўртасида уруш бошлангандан сўнг эса, Туркистон туркларини 18 ёшдан 65 ёшгача ҳаммаси ёшасига урушга сафарбар қилинди. Маълумотларга қараганда 1941-1943 йиллар давомида тахминан 4.847.775 туркистонлик² шўролар армиясига сафарбар қилинган эди. Уларнинг аксарияти ҳеч қандай тайёргарликсиз фронт жабаҳсининг олдинги қизигига ташланган эдилар. Тошкент, Самарканд, Қарши, Термиз, ва бошқа шаҳарларда миллий гвардия ва дивизиялар ташкил қилиниб, уларга ҳеч қандай ҳарбий илмидан сабоқ бермасдан ва махсус тайёргарликдан ўтказмасдан армияга жўнатилди. Бу ишда ҳам «улуғ рус» мустамлакачилигининг ўзига хос шовинистик ва жирканч мақсадлари ўз ифодасини топди. Бу, аввало, уруш воситаси билан туркий мусулмонларни қириб ташлаш ва жисмонан йўқ қилиш бўлса, иккинчидан, туркийларни уруш олиб боришга «яроқсиз халқ», «иккинчи сорт миллат» эканлигини амалда исботлаш ва шу асосда туркий миллатлар давлатчилигининг асосларидан бири бўлган мунтазам ўз армиясига эга бўлишини абадул-абад барбод қилиш эди. Шўролар қизил салтанати маълум маънода ўз мақсадларига эришдилар ҳам, Конституцияда тенг

¹ Тўғри вақтинчалик, алдаш йўли билан 1919 йил М.В.Фрунзе Туркистон мусулмон аҳолисидан армияга сафарбар қақирув зълон қилганди. 1921-1922 йилларда Хоразм ва Бухоро республикаларида ҳам шундай «сафарбарлик» зълон этилганди.

² «Шарқ юлдузи», 1992 йил, 3-сон, 151-бет.

хуқуқли «суверен республика» ҳисобланган Ўзбекистон шўролар даврида ўзининг миллий армиясидан махрум бўлди. Бунинг учун туркий халқларнинг Германия қўшинларига қарши мустақил «жанг қилишга қодир эмасликлари» энг «ишончли» асос бўлди. Чунки тил-тирпоғига қадар замонавий қурооллар билан қуролланган немис қўшинларига қарши турган туркистонлик кизил қўшинлар урушининг дастлабки босқичларида дунманга деярлик қаршилиқ кўрсата олмадилар. Нега деганда улар махсус тайёргарликдан ўтмаганликларидан ташқари умуман, қуроолсиа бир ҳолатда жангга ташланган эдилар. Генерал Собир Раҳимов қўмондонлигидаги машҳур 37-дивизияда хизмат қилган, генералнинг туғинган ўғли, уруш йилларида афсонавий қахрамонликлар ва мардликлар кўрсатган, жасур разведкачи, ватандошимиз, уруш ва меҳнат фахрийси, Тошкент шаҳар Сергели тумани уруш ва меҳнат фахрийлари кенгашининг раиси полковник Хуррам Ашуров берган маълумотларга қараганда урушнинг дастлабки босқичларида Туркистондан борган жангчиларнинг ҳар учтасидан биттасига ҳақиқий жанговар милтиқ, қолган иккитасига эса ёвочдан тайёрланган «милтиқ» ва 15 донадан патрон берилган экан. Натижада улар душманининг ёпирилиб қилган ҳужумига бардош беролмай гангиб қолдилар ва ёпасига асир туша бошладилар.

Иккинчиси, урушнинг дастлабки босқичларида туркистонлик кизил аскарларнинг маънавий рухий ҳолатлари ҳам тушқун ҳолатда бўлган. Чунки комфирка Марказий Қўмитаси қабул қилган қарор бўйича 1937-1939 йилларда Ўрта Осиё республикаларидан тахминан 2 миллионга яқин киши камокка олинган эди¹. Албатта бу ҳол армия сафига чакирилган аскарларнинг рухий ҳолатига салбий таъсир қилган эди.

Учинчиси, фашистлар Германиясининг ташвиқот-тарғибот машинаси ҳам барча рус бўлмаган миллатлар вакиллариغا, жумладан туркистонликларга қарата ҳам фаол иш олиб борди. Маҳкамаси Минск шаҳрида бўлган генерал Миришақар

¹ «Шарқ юлдузи», 1992 йил, 3-сон, 152-бет.

бошчилигидаги туркистонликларнинг маълум бир қисми кўркўрона шу тарғиботга ишониб ўз ихтиёри билан немисларга асир тушган ҳоллар ҳам бўлди. Фашистлар қўмондонлиги асирга олинган туркистонликларни ёппасига кириб ташлай бошлади. Мана шундай бир жумбоқли ва танг вазиятда ўша даврда Германияда яшаб истиқомат қилаётган ватандошимиз Вали Қаюмхон «Туркистон легиони»ни тузиш гоясини кўтариб чиқди ва унинг Президенти бўлди.

Вали Қаюмхон ким? «Озодлик» радиосининг собиқ фаолларидан бири, ҳозир Туркияда истиқомат қилувчи ватандошимиз Усмонхўжа ўғли Темирхўжа Вали Қаюмхон ҳақида бундай деган эди: «Вали Қаюмхон жуда кучли шахс, унда инсонларни бирлаштирувчи иқтидор, йўлбошчилик қобилияти бор. Отамиз ўлгандан сўнг у бизга маънавий ота бўлди. У кўпгина мусофирларнинг миллий руҳини тарбиялади. Билимдон, зийрак, нотик, иродали киши»¹.

Вали Қаюмхон асли тошкентлик, 1904 йил 15 июлда Пичоқчи маҳалласида турилган. Навоий номли мактабда ўқиган. 1993 йил 13 августда Олмониянинг Кельн шаҳрида вафот этган. Вали Қаюмхонни Германияга Файзулла Хўжаевнинг шахсан дўсти, устози ва маслакдошларидан Фитрат 1921 йилда ўқишга юборган. Уни Германияга жўнатишдан олдин Фитрат Самарқандга олиб боради. Вали Қаюмхонни Самарқандда Амир Темур сағанасида қасам ичиради. Фитрат ўшанда йиғлаб туриб Вали Қаюмхонга бундай дейди: «...Сен Ватанингдан узокка кетаяпсан, шундай вазиятлар бўладики, сен халқингни, юртингни эздан чиқаришинг мумкин. Шунинг учун шу юртга, шу элга ҳамиша содиқ қолишга қасам ич. Ҳозирги сиёсатга аралашма, бу элга илм керак, сен унга ўша ёқлардан илм олиб кел»². Вали Қаюмхон ўз ваъдасида турди, уни Усмонхўжа ва Францияда «Ёш Туркистон» мажмуасини чиқара бошлаган Мустафо Чўқай ҳар қанча ундашмасин сиёсатга аралашмади, илм олиш билан банд бўлди. Германияда Вали Қаюмхон иқтисодчи дипломини олди, докторлик диссер-

¹ «Муносабат», 1990 йил, 30 ноябрь.

² Ўша манба.

тацияси устида ишлай бошлади. Аммо Урта Осиёда амалга оширилган миллий давлат чегараланиш ва Ўзбекистон ССР ташкил этилгандан сўнг мамлакатда Германияга ўқишга юборилган туркистонликларни чакириб олиб уларни «ватан сотқини» тамғаси билан қамай бошладилар. Вали Қаюмхон Фитратнинг ҳам қамоққа олинганлигидан хабар топди. Хабарлар бир-биридан дахшатли эди. Вали Қаюмхон англаб етган нарса шу бўлдики, унинг илми энди тузумга керак эмас. Унинг қалбини безонта қилаётган ва унга тинчлик бермаётган битта эътиқод шаклланган эди, у ҳам бўлса, «қарши курашил» шиори эди. Ўз юртида Вали Қаюмхонни ҳам ўлим кутарди. Шундай бўлсада, у докторлик ишини давом эттирди. 1941 йилда Россия билан Германия ўртасида уруш бошланганда Вали Қаюмхон Берлинда эди. Доктор Боймирза Ҳайит маълумотларига қараганда ўша вақтда Олмонияда яшаб турган ягона туркистонлик Вали Қаюмхон бўлган. Бошланиб кетган уруш Вали Қаюмхонни ўз гирдобига тортди, аликроғи - виждон азоби уни ўз фаолиятини ўзгартиришга мажбур қилди.

Вали Қаюмхоннинг кўз ўнгида мишгаб туркистонликлар беҳуда ўлиб кетаётган эдилар, улар Вали Қаюмхоннинг патандошлари, жигаргўшалари эдилар. Шунда Вали Қаюмхон Парижда яшаётган Мустафо Чўқай билан умумий тил топиб, ҳарбий асирларни бекордан бекорга кириб ташлагунча улардан фойдаланиш йўлини таклиф қилдилар. Бу таклиф немис кўмондонлигига маъқул тушди. Инсоннинг ҳаётини сақлаб қолиш ҳамиша ҳурматга сазовор иш бўлганлигининг онгли суратда тушунган Вали Қаюмхон ва Мустафо Чўқай ўз ватандошларининг кўнглили анкеталарини тузишга киришдилар. Асирхоналарни кезиб юриш чоғида ўзига сил кассалигини юктирган Мустафо Чўқай 1941 йил декабрь ойида вафот этди. Энди барча иш Вали Қаюмхоннинг чекига тушди ва унинг елиб-югуриши туфайли «Туркистон легиони» ташкил этилди.

Вали Қаюмхон Туркистон истиқлоли учун кураш шамчироғи сифатида туркистонлик асирларга рамзий маънода ота бўлиб қолган эди. Шўро ҳукумати, ҳарбий кўмондонлиги бу-

тун дунёга Германияда бизнинг асирларимиз йўқ деб маълумот берган эди. Аслида байналмилалчилик қонидасига кўра, урушаётган ҳар бир давлат ўзининг душман қўлидаги аскарларини озик-овқат, кийим-кечак ва дорилар билан таъминлаши керак эди. «Москвадаги жаллодлар асирликдаги ўз аскарларига ёрдам бермадилар. Вали Қаюмхон Олмония ҳукумати га мурожаат қилиб, туркистонлик асирлар Совет Армиясининг ҳақиқий жангчилари эмаслигини, уларни замбарак учун эм ҳолида тутилганлигини, Совет Иттифоқи билан Олмония орасидаги жангларда қўлларига қурол ўрнига таёқлар берилганлигини, англатган эди.

Олмон ҳукумати ҳам Совет давлатининг ноҳақ ҳаракат қилганлигини ва туркистонликлар каби гайрирус халқлардан урушда стратегик мақсадда фойдаланганлигини англаган эди. 1942 йилнинг бошидан эътиборан Қаюмхон бир неча юз минг туркистонлик асирни лагердан чиқариб, уларни оммавий ишларга жойлаштиришга муваффақ бўлди. «Очлик, касаллик ҳукм сурган совук ойларида кийимсиз қолганимиз шароитларида биз, туркистонлик асирлар Қаюмхоннинг ҳимматини кўриб, уни «Ота» атайдиган бўлдик. У биз учун чиндан ҳам оталик қилди»¹.

Айни шу пайтда гайрирус миллати вакилларидаан Армани, Гуржи, Шимолий Қофқоз, Озорбайжон, Идил-Урол легионлари ҳам ташкил этилган эди. 1942 йил августда Вали Қаюмхон раислигидаги «Туркистон Миллий Бирлик Қўмитаси» тузилди 1942-1945 йилларда Берлинда фаолият кўрсатган «Туркистон Миллий Бирлик Қўмитаси»да 112 туркистонлик ишлади. Айни замонда «Миллий Туркистон», «Миллий адабиёти» журналлари ва «Янги Туркистон» газетаси нашр этила бошланди. «Миллий Туркистон» журналининг биринчи сони 1942 йил 15 августда чиқди. Журнал «Бизнинг йўл» бош мақоласи билан эълон қилинди ва унга «Бизнинг йўл оталар йўлидир, мустақиллик йўлидир», деб баёнот берилган эди. Германия ҳукумати миллий қўмитанинг бу сиёсий

¹ Боймирза Ҳайит, Вали Қаюмхон ота Туркистон истиқлоли учун курашнинг шамчироғи эди-шахсий архив, 2-бет.

йўлини ўрганиб чикди, ammo унинг сиёсий ниятига қарши чикмади. Бу табиий эди, албатта. Чунки айни даврда миллий Кўмитанинг фаолияти Германия фойдасига ва Совет Иттифокига қарши қаратилган эди. Миллий кўмитанинг баёноти бйрон бир даражада бўлсада Германиянинг мавқеига хавф тувдирмас эди. «Туркистон легиони» таркибида аскар ва зобитларнинг миқдори 1944 йил охирларида 267 минг киши атрофида бўлган¹. Легион кўмондонини тайинлаш Германия армияси кўмондонлиги ихтиёрида эди. Батальон, полк кўмондонлиги ва рота командирлари таркибида туркистонликлардан кўп бўлган. Легионнинг сиёсий ва миллий ишлари Миллий Туркистон Бирлик Кўмитаси томонидан идора этиларди. Хар бир аскар ва зобитнинг сўл кўлида «Туркистон, Оллох биз билан» тамғаси бор эди. Аскарий оит, Курьони Карим қаршисида икки қилич бирлаштирилиб, Туркистон байроғи остида қабул қилинган. «Туркистон легиони»нинг ўз мадҳияси бор эди. Бу мадҳия «Гўзал Туркистон» номи билан аталарди. Маdҳияга Чўлпоннинг «Гўзал Фарғона» шеъри ва унинг куйи асос қилиб олинган эди. Туркистонлик мухожирлар ҳозир ҳам уни мароқ билан куйлайдилар:

Гўзал Туркистон, сенга не бўлди?

Сахар вақтида гулларинг сўлди.

Чаманлар барбод, кушлар ҳам фарёд

Хаммаси маҳзун, бўлмасми дил шод?

Билмам, на учун кушлар учмас бокчаларингдан?

Бирлигимизнинг тебранмас тоғи.

Умидимизнинг сўнмас чирови,

Бирлаш, эй халқим, келгандир чоғи,

Безансин энди Туркистон боғи.

Кўзгол, халқим, етар шунча жабру-жафолар.

Ол байроғингни, қалбинг уйғонсин,

Куллик, асорат-барчаси ёнсин,

Қур янги давлат, ёвлар ўртансин.

Ўсиб Туркистон, қалдин кўтарсин!

Яйрат, яшпат, ўз Ватанинг гул боғларингда.

¹ «Шарқ юлдузи», 1992 йил, 3-сон, 154-бет.

«Туркистон легиони» рус шўролари кўшинларига қарши жиддий жанглар олиб борган ва унга катта талофотлар берган. «Туркистон легиони»нинг биринчи партияси 1942 йил 2 майда Брянск ўрмонларида жангга ташланган эди. Руслар, Туркистон миллий аскарларидан асир олмас эдилар, уларни «кора фашистлар» деб аташарди. Олинган асирларни аяб ўтиришмас, уларни жойида ўлдиришарди. Хатто ярадор аскарларга нисбатан ҳам шафқат йўқ эди. «Туркистон легиони» 1944 йилнинг охирига келиб тахминан 65 минг аскарини йўқотди, 900 га яқин легиончилар шўролар партизан бирликларига қочган эдилар. «Туркистон легиони» ўзбек, қозок, қирғиз, туркман ва тожик қавмларидан иборат эди. Улар йиллар давомида шўроларнинг олиб борган бўлиб ташлаш ва парчалаш сиёсатларига қарамасдан туркистонликларнинг «турклик бирлигини» кўрсатиб қўйиш қобилиятларини ҳам исбот қилган эдилар. Шўролар тарғиботи «Туркистон легиони»ни ичидан бузиш учун кўп ҳаракат қилди. Аммо Туркистон Миллий Бирлигини буза олмади.

«Туркистон легиони» тузишда Германия ҳукумати ўз манфаатини биринчи ўринга қўйганлиги исбот талаб қилмайдиган ҳақиқатдир. Аммо шу нарсага тан бермаслик мумкин эмаски, Германия давлати 1945 йил 24 мартда бу даврда Германия фронт жабҳасида маълубият кетидан маълубият аламини тортаётган бўлса, «Туркистон легиони»ни Туркистон Миллий Ҳукумати сифатида расмий бир васиқа билан таниди. Холбуки, юқорида таъкид этилганидек шўролар фақат туркистонликларнинг миллий армиясини тугатиш билан қифояланмади, балки амалда мустақил дипломатик муносабатларда бўлиш ҳуқуқини ҳам бермаган эди.

«Туркистон легиони»ни тузишда ким қандай мақсадни ўз олдига қўйганлигидан қатъий назар, ҳаёт бу қўйилган қадамнинг ўз вақтида ва тўғри қўйилган қадам бўлганлигини исботлади. «Туркистон легиони» минглаб туркистонликларнинг ҳаётини сақлаб қолди.

Ана шу жиҳатдан Вали Қажумхон сингари туркистонликларнинг уруш йилларидаги бу борадаги хизматлари катта ал-

батта. Фақат Вали Қаюмхон ва «Туркистон легиони» бошқа фидойиларнинг ўша даврдаги фаолиятига ҳозирги мустақил Ўзбекистон фуқароси ҳолялари ва қарашлари асосида баҳо бермоқ керак бўлади. Шундагина биз ватандошларимиз икки дахшатли ўт орасида қолиб бекордан-бекорга қирилиб кетмаслик учун бирдан-бир тўғри йўлни танлаганликларига имонимиз комил бўлади. Шундагина биз ватандошимиз Вали Қаюмхоннинг хизматларига етарли баҳо бера оламиз. Чунки шўролар даврида Вали Қаюмхон сингари ватаним, миллатим деб жонини жабборга берганлар «ватан хоини», «ватан сотқини» сингари асоссиз қора тамғалар билан айбландилар. Амалда эса уларнинг фаолияти ва ҳаракатларида «хоинлик» ва «сотқинлик»дан заррача бўлса асорат йўқ эди. Чунки Вали Қаюмхон Туркистон ва туркистонликларга заррача бўлсада хиёнат ва хоинлик қилган эмас. Аксинча, у Туркистон ва туркистонликларни қизил салтанат мустамлакачилиги зулмидан озод қилиш учун курашди.

«Туркистон легиони»нинг урушдан кейинги тақдири албатта ҳар бир кимсани қизиқтиради. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг Туркистон Миллий Армиясининг ҳаётида аччиқ бир давр бошланди. Америка Қўшма Штатлари президенти Рузвельт ва Англия Бош Министри Черчил 1945 йил 4 февралда Қрим ярим оролининг Ялта шаҳрида И.Сталин билан учрашдилар. Бу ерда бўлиб ўтган конференцияда иттифоқчилар асир тушган ўз ватандошларини қайтариб олишга ўзаро келишдилар. Бу шартнома озод ва мустақил ватанга эга бўлган давлат учун табиий ва аҳамиятли бир ҳол эди. Аммо дунёдаги энг йирик мустамлакачи қизил салтанат бўлган Совет Иттифоқи учун бу шартнома минг-минглаб кишиларнинг тақдири нуқтаи назаридан фожеали яқунга эга бўлди. Сабаби, тузилган битимга асосан 1945 йилдан 1947 йилга қадар Совет Иттифоқи ташқарига қочиб ўтган ёки Германияга асир тушган юз мингларча туркистонликларни, озарбайжон, қрим, қолмиқ ва бошқа миллат кишиларни Ғарбий Иттифоқчилар мажбуран шўроларга топширдилар. Ҳолбуки озодлик курашчилари Америка, Англия ва Франция давлатларига ишониб ўзлари тас-

лим бўлган, уларга ишонар эдилар. Чунки, 1941 йил 14 августда «Атлантик Жхорта» эълон этилган эди. Унда «Озодлик, инсон ҳуқуқи, халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши, ҳар бир халқнинг мустақилликка бўлган ҳуқуқини таъминлаш, мустамлакачиликни битириш, «Янги бир дунё» ташкил этиш масаласи баҳс этилган ва қарорлаштирилган эди». «Атлантик Жхорта»га Америка, Англия, Совет Иттифоқининг бошлиқлари имзо чеккан эдилар. Бу ҳужжат 1941 йил 14 августда Атлантикадаги Америка кemasида Рузвельт ва Черчил иштирокида тузилди ва улар уруш тамом бўлгандан кейин янги, озод ва эркин дунё қуридажагини ташқаридан аралашувсиз ўзи белгилаяжагини эълон қилдилар.

«Атлантик Жхорта»да эзилган халқлар, миллатларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, истак-орзулари, миллий максadлари муҳофаза қилиниши керак эди. Аммо афсус ва падоматлар бўлсинки, Фарбий иттифоқчилар 1945 йил Ялтада тўпланиб¹, «Янги дунё» қуриш тўғрисидаги ўз баёнотларига ўзлари ҳиснат қилдилар, И.Сталин билан келишилган ҳолда «Ялта битими»ни туздилар, охир-оқибатда ўз озодликлари учун курашган найриус миллат кишиларини мажбуран қизил салтанат ўлим тегирмонига топширдилар. Жами бўлиб АҚШ ва Англия ҳукуматлари ёрдамида 2.272.000 киши² чет элдан СССРга қайтарилган эди. Битимга кўра Миллий Туркистон Бирлик Қўмитасига қарашли 200 миң аскар ва 300 миң эхтиётда турган туркистонликларни, бир қанчаси қўлларига занжирлар солиб зўрлаб оилалари билан юк, ҳайвонлар ташиладиган вагонларга тиқиб Россияга жўната бошладилар. Туркистонликларнинг кўпчилиги ўзларини ўлдирдилар. Улар «русларнинг қўлига тушгандан кўра ўлим яхшироқ», деб қўлларининг томирларини кесдилар, беажал ҳалок бўлдилар. Туркистонликлар аросатда қолган мапа шундай оғир, фожиали бир шароитда ўз ватандошларини қутқариш учун жон куйдириб ишлаган Америкадаги арманилар сингари туркларга ҳам ёрдам қўлини

¹ Вторая Мировая война. Краткая история М.: Наука, 1985, 630, стр.635

² М.Геллер, А.Накрич.История России, 1917-1995, Том второй: «Утопия у власти». Книга вторая. «Мировая империя». -М.: «МК» 1996, стр 7.

чўзадиган бир давлат топилмади. Туркистонлик асирларни Туркия давлати паноҳига олиш ташаббусини Германияда ўқиб турган икки турк талабаси кўтариб чиқди. Уларнинг химмати билан 1945 йилда Туркия Аркон-и Ҳарбия-и Умумиясининг Бавариядаги Америка армияси таркибидаги тамсилчиси юзбоши Эҳсон Унасоннинг бевосита саъи-ҳаракатлари туфайли Туркияга жўнатилиши кўзда тутилган туркистонликларнинг анкеталари икки нусхада тайёрланди. Бу ишларда ватандошимиз Боймирза Ҳайит жонбозлик кўрсатди. Эҳсонбей тайёр бўлган анкеталарнинг бир нусхасини ўзи олди, бошқа бир нусхасини эса махфий йўллар билан Анқарага жўнатди. Эҳсонбей ўтирган самолёт Югославия ўрмонида ўққа тутилди ва самолёт уриб туширилди, унинг жомадонидаги анкеталар йўқолди. Анкеталарнинг махфий жўнатилган бошқа нусхаси Анқарага етиб келган. Анқарада масъулиятли хизматчилар мазкур анкеталар асосида Германиядан 100 минг туркнинг Туркияга келиши масаласини муҳокама қилганларида: «Агар буларнинг орасида 10 минг шўро жосуси бўлса нима қиламиз?», деган масала кўтарилган. Оқибатда туркистонлик асирларни Туркияга келтирилиши ҳал бўлмай қолган ва ёрдамсиз қолган ватандошларимиз 1945 йил ноябрга қадар қурол кучи билан Россияга юбориб турилган. Фақат 1945 йил ноябрида Дуайт Дейвид Эйзенхауэрнинг «Россияга бирон одам зўрлик билан жўпатилмасин!» деган амридан сўнг, 6-7 минг турк, шу жумладан тахминан 800 туркистонлик жонларини сақлаб қола олдилар. Булар орасида Мақсуд Бек, Эргаш Шермат, Боймирза Ҳайит (Кельн шаҳрида), Қодир Эгамқул, Мўмин Бўри, Найим Тўра, Йўлчи Охун, Отахон, М.Маннон (Мюнхен шаҳрида)лар бор эди. Совет Иттифоқига зўрлик билан жўпатилган туркистонликлар ит азобига солинган. Шўро жазо қонунлари асосида уларнинг аксарияти отиб ташланган, қолганларига 20-25 йил муддат билан қамок жазоси берилиб, Сибирь ва бошқа ерларга сургун қилинганлар, у жойларда ўлиб кетдилар.

Шўролар ҳукумати раҳбарлари, Давлат хавфсизлик Қўмитаси иккинчи жаҳон уруши тугагандан кейин то қизил

салтанат парчалангунга қадар ҳам одам овлашни давом эттирдилар, Европа ва Шарқ мамлакатларида тинч ва осойишта яшаётган мухожирларни, уларнинг ёш авлодларини ўз таъсирлари остига олиш, собик легионерларни қўлга киритиш мақсадида тинмай ҳаракат қилдилар. Бунга эришиш мақсадида турли-туман уйдирма ташкилотлар туздилар, ёлғон-яшиқ ваъдалар бердилар, сохта авф эълон қилдилар. Бу уйдирма ва сохтакорликлар қармоғига илиниб алданиб юртга қайтганларнинг шўри қуриди, уларнинг аксариятини йўлдаёқ отиб ташладилар ёки жазо лагерларида қатл қилдилар. Шўролар ташвиқот органлари эса Давлат Хавфсизлик Қўмитасининг буюртмаси асосида «йўлда юраги ёрилди», «жигари чириган экан», «ўз ажали билан ўлди» деган ёлғон ахборотларни тарқатди. Ана шу тариқа АКШ, Англия ҳукмрон доиралари ва «Атлантик Жхорта» қарорига ишониб минг-минглаб туркистонликлар бошқа халқлар қаторида кирилиб кетдилар. Кейинчалик фақат инглизлар қилган хатоларини тушуниб, ундан пушаймон бўлдилар. Чунки уларни виждон азоби қийнаган эди. Инглиз маъмурлари шўроларга топширилган легионерлар хотираси учун Лондон шаҳрининг Кенсингтон қисмида ҳайкал ўрнатдилар. Ҳайкалнинг тантанали очилиш маросимида 200 дан ортиқ расмий давлат арбоблари иштирок этдилар. Хуллас, «Туркистон легиони» тарихи зах-матқаш халқимизнинг иккинчи жаҳон уруши йилларидаги қисматидан сабоқ берувчи алам ва ҳасратлар билан тўла фаолиятининг ажралмас бир бўлаги, унинг таркибий қисмидир. Бас, шундай экан, «Туркистон легиони» ва «Миллий Туркистон Бирлик Қўмитаси» фаолиятига қомфирқа, мустамлақачилар мафқураси андозаси ва ўлчовлари асосида эмас, балки мустақил Ўзбекистон, Туркистон халқларининг миллий бирлиги рояларидан келиб чиққан ҳолда баҳо берилиши керак.

7-§. ОЗОД ҚИЛИНГАН ХУДУДЛАРГА ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЁРДАМИ

Фашистлар Германиясининг 1941-1945 йиллардаги урушда Совет Иттифоқи халқ хўжалигига келтирган моддий ва

маънавий зарарни сўз билан ифодалаш мумкин эмас. Бу зарарнинг барчасини жамлаб фашистлар талаб кетган ва йўқ қилиб юборган 679 миллиард сўмлик моддий бойликни ҳам бирга қўшиб ҳисоблаганда, уруш давридаги баҳолар бўйича келтирилган зарар 2 триллион 600 миллиард сўмни ташкил этар эди. Бунинг устига 25 миллион фукаро уруш туфайли бошпанасиз қолди. Ҳа, халқ меҳнати билан яратилган миллий бойликнинг деярлик учдан бир қисмини уруш алангаси ютиб юборди.

ВКП(б) Марказий Қўмитаси ва СССР Халқ Комиссарлари Совети 1943 йилнинг 21 августда «Немис фашистлари оккупациясидан озод қилинган туманларда хўжаликни тиклаш юзасидан шошилиш чоралар кўриш тўғрисида» махсус қарор қабул қилди. Бу қарорда бошқа республикалар қаторида Ўзбекистон чекига ҳам бир қатор мажбуриятлар юкланди.

Ўзбекистоннинг қалби, минг пора заҳматкаш халқи фашистлар оккупациясидан озод қилинган худудлар халқларига халқ хўжалигини тиклаш соҳасида ёрдам кўрсатди, ўзи очялонғоч, қийин турмуш шароитда яшаётган бўлсада, топган бир бурда нонини рус, украин, белорус, Болтик бўйи халқлари билан баҳам кўрди.

Озод қилинган туманларга ёрдам кўрсатиш ҳаракатини Ўзбекистонда фирка ва шўро ташкилотларининг режалаштиришлари асосида биринчи бўлиб Сурхондарё вилояти Шеробод райони меҳнаткашлари бошлаб бердилар. Шеробод МТСининг бригада механиги Одиши Чехемов ёрдам фондига 10 минг сўм, тракторчи Рўзиёв 15 минг сўм топширди.

Бу ҳаракат республикада тез орада оммавий тус олдирилди. Фақат 1943 йилнинг баҳорида озод қилинган районларга Ўзбекистондан 2000дан ортиқ трактор, автомобиль ва кишлоқ хўжалиги машиналари юборилган эди.

Душман оккупациясидан озод қилинган туманларга ёрдам тариқасида Ўзбекистон саноати вакиллари сафарбар қилиндилар. Бу ўринда Тошкент паровоз-ремонт заводи жамоасини мисол тариқасида кўрсатиш мумкин. Завод жамоаси Харьков ва Днепронетровск темир йўл алоқа корхоналарини

тиклаш бўйича катта ҳажмдаги ишларни амалга оширди. Қисқа муддат ичида бу корхоналар Тошкент паровоз-ремонт заводи жамоасидан 20 вагондан ортиқ асбоб-ускуналар ва юзлаб мутахассис кадрлар олди. Тошкент темир йўл транспортини қайта тиклаш учун 40 мингга яқин юк вағони ва 35 мингдан кўпроқ пассажир вағони қайта тикланди ва таъмирлаб берилди.

Республиканинг йирик саноат корхоналари оккупациядан озод қилинган шаҳарларнинг айрим саноат тармоқларини қайта тиклаш бўйича оталик ёрдами кўрсатишга сафарбар этилдилар. Жумладан, «Ташсельмаш» заводи, «Россельмаш» заводи, Ўзбекистон энергетиклари Украина ва Белоруссияда электрстанция қурилишини, Ангрен шахтёрлари Донецк шахтёрларини, «Текстильмаш» заводи коллективи озод этилган районлардаги тўқимачилик корхоналарини тиклашни оталикка олдилар.

Ўзбекистон енгил саноат халқ комиссарлиги озод қилинган Харьковга ёрдам кўрсатиш бўйича махсус фонд ташкил қилди. 1943 йилда Тошкент «Қизил тонг» тикув фабрикаси харьковликлар учун режадан ташқари ички имкониятлар ҳисобига 2,5 минг пахталик ва 500 та калта камзул, 200 пахталик тўшак, 100 ёстиқ, Тошкент пойабзал фабрикаси эса 1600 жуфт оёқ кийими тикиб жўнатдилар.

Жами бўлиб Ўзбекистон меҳнаткашлари харьковликларга 40 миллион сўм пул, 300 центнер мева-сабзавот, 400 центнер ғалла, 9500 бошдан зиёд қорамол, яна бошқа жуда кўп овқат маҳсулотлари, кийим-кечак ва асбоб-ускуналар юбордилар. Ўзбекистонликлар Киев, Криворожье ва Донбассни қайта тиклашда ва аҳолини кийим бош, озиқ-овқат билан таъминлашда иштирок этдилар. Ўзбекистонлик алоқачилар ёрдами туфайли жумладан Киев бошқинчилардан озод этилгач, бир неча кундан сўнг почта, телефон ва телеграф ишлай бошлади. 1944 йилда Тошкентдан Киевга бир неча ўнлаб тонна қурилиш материаллари, рангли симлар, асбоб-ускуналар, эҳтиёт қисмлар, тикув машиналари, станоклар, озиқ-овқатлар юборилган эди. Чирчиқдаги электрхимия комбинати жамоаси

Горловкага 1944 йил давомида қимматли асбоб-ускуналар, шу жумладан электромоторлар, трансформаторлар, насослар, 300 та контроль-ўлчов асбоблари, 150 та электр асбоблари, 27 та йирик электромотор, ўнлаб оғир юк кўтарадиган чигир ва насослар¹ жўнатдилар.

Ўзбекистон меҳнаткашлари Россия Федерацияси, Белоруссия, Болтиқбўйи республикаларининг уруш туфайли вайрон бўлган корхоналарини қайта тиклашда ҳам фаол қатнашдилар. Фақат Россия Федерациясининг Москва, Свердловск, Оренбург, Куйбишев, Горький ва шунинг каби йирик саноат корхоналарида республикамиздан 60 мингдан ортиқ киши жонбозлик кўрсатиб меҳнат қилдилар.

Республика жамоа ва давлат хўжаликлари озод этилган районларга ёрдам фондлари, «мудофаа секторлари» ташкил этдилар. Кишлоқ меҳнаткашларининг озод этилган туманларга қорамоллар жўнатиш бўйича қўшган хиссасининг нақадар салмоқли бўлганлигини қуйидаги рақамлардан ҳам билиш мумкин: 1943 йилда жами жўнатилган қорамоллар 182 минг бошни, 1944 йилнинг фақат 17 мартагача 122 минг 147 бошни ташкил этди. Бундан ташқари яна 1944 йилнинг 1 июнига қадар аҳолидан 176 минг 148 бош чорва моллари сотиб олиниб озод этилган туманларга жўнатилган.

Ўзбекистон жамоа ва давлат хўжаликлари қишлоқ хўжалиги техникаларига ўзи мухтож бўлсада, озод этилган туманларга тракторлар, машиналар, комбайнлар, механизмлар ва бошқа хилдаги асбоб-ускуналар билан ҳам ёрдам берди.

Ўзбекистон фашизм асоратидан зарар кўрган туманларга турли хилдаги касб эгаллари, мутахассислар билан ҳам ёрдам кўрсатди. 1943 йилда жумҳурият қишлоқ хўжалиги мутахассисларидан 1595 тракторчи, 225 трактор дала бригадаларининг бригадирлари, 50 комбайнчи, 11 бухгалтер Украина ва Ставрополь ўлкасига юборилди.

Ўзбекистон меҳнаткашлари, хусусан, фан, маориф ва маданият тармоқларининг ходимлари Украина, Белоруссия ва

¹ Оломуродов Н. Ўзбекистоннинг фашистлар оккупациясидан зарар кўрган районларга ёрдами. Т.: Фан, 1985, 15, 16-бетлар.

РСФСРнинг фашизм зулмидан азоб кўрган гуманитарига маориф ва маданият шохобчаларини тиклашда ёрдам бердилар. Буни қуйидаги ёркин далилларда очик-ойдин кўрамиз. Озод этилган туманларда 1944 йил 1 январига келиб 28 миллион ўқувчиси бўлган 23 минг 80 мактаб иш бошлади, 1944-1945 йилида эса фашистлар СССР худудидан батамом ҳайдаб чиқарилгач 4,8 миллион ўқувчи таълим олган 35 минг мактаб фаол суратда ўз фаолиятини олиб борди.

Хуллас, 1941-1945 йиллардаги урушда қўлга киритилган галабада Ўзбекистон ва унинг меҳнаткашлар оммаси муносиб ва салмоқли ҳисса қўшди.

Бу салмоқли ҳиссага миннатдор бўлиб, бағри ва калби кенг ўзбек халқига, Ўзбекистонга раҳматлар айтиш ўрнига урушдан кейинги йилларда Россия Федерацияси, Москвадан миллагимиз ва Ўзбекистон шаънига ҳақоратомуз тухмат ва бўхтонлар ёндирилди. Ўзбек «боқиманда халқ», «дотациялар ҳисобига яшаётган жумҳурият», «каллакесар ўзбеклар», «босмачи ўзбеклар» каби куракда турмайдиган сўз билан миллий нафсониятимиз оёқ ости қилинди.

Уруш Ўзбекистон худудида бўлгани йўқ, у биздан бир неча минг километр нарида Украина, Белоруссия, Болтикбуйи ва РСФСР ерларида бўлди. Бу уруш ўзбек халқининг миллий манфаатига ҳам зид эди. Аммо нега республиканинг барча меҳнаткашлари СССРдаги бошқа халқлар каторида фашистлар агрессиясини Ўзбекистонга қарши қилинган агрессия деб билди ва оммавий суратда урушга отланди? Нега ўзбек халқи 2 миллион 600 мингдан ортиқ киши имзо чеккан «ўзбек халқидан жангчиларга хат»да ўз фарзандларига: «Эй ўзбек жангчиси, эй қўлига қурол олган аскар!... Оилангдан ўғлонларнинг сараси бўл, кардош халқлар ўртасида ҳам илғор баҳодирларнинг биттаси бўл!», деб даъват қилди? Нега халқнинг асл фарзанди Пскентлик Мирза Пўлатов, қорақалпоқлик йигити Худойберган Мамутовлар ўз жонларидан кечиб ёниб турган самолётларини душман колоннаси устига уриб фашистларга катта талофатлар бериб Гастелло жасоратини такрорладилар, ўзбек ўғлонлари Т.Рўстамов ва

Т.Эрийгитовлар эса А.Матросовга ўхшаб афсонавий қаҳрамонлик мўъжизасини кўрсатдилар. Нима сабабдан уруш жабҳаларида минг-минглаб республикамиз баҳодирлари душманга қарши курашиб жон бериб жон олдилар! Улардан қанчадан-қанча марду-майdonлар ўз она заминларига қайтиб келмадилар, қардош республикалар ерларида тушроққа қоришиб кетдилар. Ахир улар ҳам яшашни истар эдиларку?

Республика йигит-қиз жангчиларидан 120 минг киши СССРнинг ордени ва медаллари билан, 300 дан ортиқ киши Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони билан тақдирланди. Бу фидойилик ва жондан кечиб бўлса-да қаҳрамонликка, марду-майdonликка интилиш омилининг сири нимада, ахир?

Чунки Ўзбекистон халқи ўзининг инсоний, байналминал бурчини бажарди. Фашизмнинг миллати, ватани йўқ. У қасрда пайдо бўлмасин, унга қарши кураш дунёдаги барча эрксевар миллатлар ва халқларнинг инсоният олдидаги бурчидир.

Чунки Ўзбекистон меҳнаткашлари КПССнинг, шўроларнинг ёлғон ва алдовдан иборат шўро ватанларварлиги, пролетар ва социалистик байналминалчилик ва халқлар дўстлиги тўғрисидаги ташвиқот ва тарғиботларига ишонган эдилар. Бу баландпарвоз ва курук, олди-қочди гоя ва чақириқлар айёрлик, фирромлик ва саробдан бошқа нарса эмаслигига, КПССнинг улур салтанатчилик ва шовинистик сиёсатини ҳаспўшлаш мақсадида олиб борилган сиёсат эканлигига кечикиб ишонди. Бу ҳол ҳар бир Ўзбекистон фуқаросининг миллий истиқлолимиз кадр-қимматини англаб етишувига ёрдам беради.

6-боб. Советлар истибдодининг янада кучайиши. Миллий уйғонишнинг янги босқичи (1946-1991 йиллар)

1939-1945 йилларни ўз ичига олган даҳшатли иккинчи жаҳон урушида СССР ғолиблар қаторидан жой олди. Бу уруш мамлакатимиз халқлари бошига битмас-туганмас кулфат ва офатлар келтирди. Уруш даҳшати четлаб ўтган биронта хонадон топилмаса керак. Унинг ўтли нафасини халқимиз шу кунга қадар ҳам ҳар қаламда ҳис этиб турибди.

Шўролар ҳукумати урушдан кейинги йилларда ҳам Коммунистик фирқа раҳнамолигида бошқа мустамлака ўлкалари қаторида Ўзбекистонда ҳам улуғ салтапатчилик, шовинистик ва миллий зулм сиёсатини янада авжига миндирди. Бу борада «улуғ рус халқи»нинг фашизм устидан қозонилган ғалабадаги алоҳида ўрни ва хизмати бўрттирилиб, «улуғ оға»дан қарздорлик, уни улуғлаш ва унга сажда қилиш ғоясидан иккинчи тоифага кирувчи мустамлака халқларни мафкуравий тарбиялаш воситаси сифатида фойдаланилди¹. Мустамлакачи тўралар миллий тенгсизлик, шовинистик сиёсатни «ленинча адолатли миллий сиёсат» байроғи остида амалга оширдилар, уларнинг баландпарвоз дастурий ғоялари амалий иш услубларига мутлақо карама-қарши эди. Натижада, Ўзбекистон ва ўзбек халқи ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида ўзининг миллий ҳақ-ҳуқуқидан маҳрум бўлди. Бу ҳол 80 йилларда мамлакатда кучли тус олган миллий уйғониш ва истиклолчилик ҳаракатининг асосий сабабларидандир.

¹ Тарихчилардан, академик А.М.Панкратова «Великий русский народ» иборасини кўкларга кўтариб мақтаганини эслаш ўринлидир.

1-§. ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ АҲВОЛИ

Саноат. Дунёдаги барча мустамлакачи давлатлар сингари шўролар Русияси ҳам ўз фаолиятининг биринчи кунидан бошлаб Ўзбекистонни ўзининг хом ашё етказиб берувчи ўлкасига айлантириш сиёсатини юритди, оғир саноатни ривожлантиришга атайлаб йўл бермади (уруш туфайли ғарбий ўлкалардан Ўзбекистонга чорасизликдан кўчириб келтирилган саноат корхоналари бундан истисно, албатта). Чунки Ўзбекистон ССРнинг 1927, 1939 ва 1978 йиллардаги барча конституцияларида Ўзбекистон суверен, тенг ҳуқуқли мустақил республика эканлиги ёзилган бўлсада, амалда у ҳеч қандай миллий мустақиллик ҳуқуқига эга эмасди. Ўзбекистон ижтимоий ҳаётининг барча соҳаларида батамом Москвага қарам-Русиянинг типик мустамлака ўлкаси эди. Москванинг буйруғи Ўзбекистон учун амри вожиб ҳисобланган. Буни биз республика халқ хўжалигининг-урушдан кейинги тараққиётида ёрқин кўрамыз. Ўзбекистон халқ шоири Шукрулло «Қасосли дунё» китобида ёзганидек, халкимиз уруш йилларида бир буханка нонни 250 сўм, ярим кило шиша банкадаги гурунчни 160 сўм бўлганда ҳам чидади, эртанги кун хавоси- «боғи эрам» - «коммунизм» тўғрисидаги сафсаталарга ишониб тинимсиз меҳнат қилди, нон ўрнига пахта кунжарани истеъмол қилиб¹ қириб кетди.

Урушдан Ўзбекистон бутунлай ҳолдан тойиб ҳар томонлама ҳилвираб чиқди. Шўролар ҳукумати ва коммунистик фирка республикага ва унинг меҳнатқашларига ҳалокат ёқасига келиб қолган халқ хўжалигини ўзи мустақил ҳал қилишига йўл бердимми? Йўқ, албатта. СССР ягона хўжалик комплекси деган алмисоқдан қолган мустамлакачилик сиртмоғига асосан биринчи навбатда душмандан озод бўлган минтақалар аҳолисига ёрдам бериш ва Москванинг улуг оғалик манфаатларига жавоб берадиган тармоқларгагина эътиборни қаратиш Ўзбекистон ҳукумати олдига вазифа қилиб қўйилди. Н.А. Мухитдиновнинг ёзишича, ўзи оғир вазиятда яшаётган

¹ Шукрулло. Қасосли дунё. (Мақолалар)-Т.: Ўзбекистон, 1994, 43-бет.

Ўзбекистон меҳнаткашлари Краснодар ва Ставрополь ўлкалариغا, Украинага 2 мингга яқин тракторлар ва автомобиллар жўнатдилар, юзлаб паровозлар, 40 мингга яқин юк вагонлари ва 3,5 минг атрофида йўловчилар ташийдиган вагонларни таъмирлаб бердилар. Республика жамоа ва давлат хўжаликлари Украинага 8 мингга от ва хўкиз, 170 минг бош қўй ва эчки бердилар¹.

1946-1991 йилларда Ўзбекистон саноати хақида ҳикоя қилувчи шўролар даврида матбуот юзини кўрган деярлик барча тарихий илмий, ўқув методик қўлланма, дарсликлар, рисола ва мақолаларда Ўзбекистон замонавий оғир индустрияга эга бўлган, ривожланган мамлакат, «шарқда социализм ва коммунизм» машъали шаклида ифодаланди. Тўғри, ҳеч ким шўролар ҳукмронлиги даврида, шу жумладан 1946-1991 йилларда ҳам Ўзбекистон халқ хўжалиги саноатининг ривожланганлигини инкор этмайди, унинг ривожланмаслиги мумкин ҳам эмас эди. Аммо бу ерда гап бошқа хусусда кетмоқда. Гап шундаки, саноат тараққиёти деганда биз унинг икки тармоғини тушунамиз. Биринчидан, саноатнинг «А» тармоғи - оғир саноат, ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқарадиган тармоқ бўлса, иккинчи тармоқ, саноатнинг «Б» тармоғи енгил ва озик-овқат саноати маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган тармоғидир. Ҳар қандай мустақил давлат миллий мустақиллигининг кафолоти бўлган замонавий муҳофаза қуроллари, машина асбоб-ускуналари ишлаб чиқаришга қодир бўлган оғир индустрия саноатига эга бўлишига боғлиқдир. Ана шу боисдан ҳам дунёдаги барча мустамлакачи давлатлар ўзлари босиб олган ҳудудларда онгли суратда замонавий индустриал саноат ривожланишига йўл бермайдилар ва тез фойда берадиган енгил саноат тармоқларини тараққий тоштиришга асосий эътибор берадилар. Русия мустамлакачилари ҳам бундан истисно эмаслар, албатта. Ўзбекистон тупроғида қурилган ва маълум даражада аҳамиятлироқ бўлган саноат корхоналарининг 30 фоизи Иттифок тасарруфида, 60 фоизи Иттифок-

¹ Қаранг: Муҳитдинов Нуритдин. Кремлда ўтган йилларим. - Т.: Ўзбекистон, 1995, 31-бет.

республика тасарруфида бўлиб батамом Марказга бўйсунар эди. Фақат 10 фоизгина¹ саноат корхонаси бевосита Ўзбекистонга бўйсунган ва у республика иқтисодиётида ҳал қилувчи ўрин тутмаган. Шўролар ҳукумати енгил ва озик-овқат саноати маҳсулотлари ишлаб чиқарадиган корхоналарни ривожлантиришни ўзининг бош мақсади қилиб қўйди. 1946-1985 йилларда Ўзбекистонда энергетикани ривожлантириш мақсадларини кўзлаб Ангрен, Навоий, Чорвоқ, Тошкент электр станциялари, умумий қуввати 300 минг квтдан ошадиган 19 та Чирчиқ-Бўзсув гидроэлектр станциялари, қуввати 126 минг квтга борадиган Фарход ГЭС қурилиши поснига етказилди. Ўрта Осиёда энг йирик бўлган ва умумий қуввати 3 миллион квтга етадиган Сирдарё ГРЭСи қуриб битказилди.

Шу йиллар мобайнида енгил ва озик-овқат саноатининг бир қатор корхоналари қурилиб ишга туширилди. Чимбой ёғ заводи, Тошкент трикотаж фабрикаси, Наманган сунъий тола заводи, Янгийўлда тикувчилик фабрикаси (1945-1950), Бухоро, Учқўрғон ва Қўқон ёғ заводлари, Тошкент чинни корхонаси (1951-1955), Поп резина маҳсулотлари заводи, Тошкент, Нукус, Хўжайли ва Олмаликда катта панеллар ишлаб чиқаришга мослашган комбинатлар, Оҳангарон цемент заводи, Янгийўл кондитер фабрикаси, Наманган консерва заводи, Шаҳрисабз гўшт комбинати, Урганч, Наманган ва Навоийда сут заводлари (1959-1965), кейинги йилларда Ангрен резина комбинати, Хива гилам фабрикаси, Бухоро ип газлама комбинати, Косон ёғ-мой заводи, Тошкент мотор заводи, Самарканд маиший холодильниклар-музлатгичлар заводи, Қувасой чинни буюмлар заводи (1966-1985) ва бошқалар қурилиб ишга туширилди.

Ўзбекистонда шўролар ҳукуматининг рангли ва қора металлургия, кўмир ишлаб чиқариш, газ ва нефть маҳсулотларини қазиб олиш, транспорт ва алоқа тармоқларини ривожлантириш, капитал қурилиш ҳамда шаҳарсозлик каби соҳа-

¹ «Ҳаёт ва иқтисод», 1990 йил 1-сон, 11-12-бетлар.

ларга эътибор берганлиги тўғрисида керагидан ортикча ёзилган.

Жумладан, Ўзбекистоннинг пойтахти Тошкент Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарларидан биридир. Унда 250 дан ортик саноат корхоналари бор. Шаҳар, хусусан, 1966 йилда рўй берган табиий офат - ер силкинишидан сўнг ривож топди. Шаҳарда ўнлаб улкан курилишлар бунёд этилди. А.Навий номидаги опера ва балет театри, Халклар дўстлиги, Туркистон саройлари, Тошкент метроси, Пахтакор марказий стадиони ва бошқалар Тошкент шаҳрининг кўркидир. 1946 йилдан сўнг бир кагор шаҳарлар пайдо бўлди. Булар Олмалик, Ангрен, Гулистон, Янгийўл, Янгиер, Зарафшон, Янгибод, Ширин, Навий, Тахиатоп ва бошқалардир. 1946-1991 йилларда Ўзбекистонда йирик ва кучли газ саноати комплекси яратилди. Жарқоқ, Газли, Учқир, Саритоп, Муборак, Шўртан, Ўртабулок, Янги Қазган каби йирик газ конлари топилди ва ишга туширилди. Натижада 1940 йилда Ўзбекистонда 0,7 миллиард кубометр газ казиб олинган бўлса, бу кўрсаткич 1966 йилда 22,566 миллион¹ кубометрни, 1970 йилда-32,1 миллион 1980 йилда-34,8 миллион ва 1986 йилда эса 38,6 миллион² кубометрни ташкил этади. Бу хол Ўзбекистон ёқилғи тизимида газ хиссасининг кескин ошувини таъминлади. Оқибатда 1960 йилда ёқилғи тизимида газ истеъмол қилишнинг хиссаси 8,6 фоизга тенг бўлган бўлса, 1970 йилда бу даража 64,6, 1980 йилда-79,6, 1985 йилда эса 80,2 фоизни ташкил қилди. Аммо диққатни тортадиган энг муҳим жойи шундаки, Ўзбекистоннинг ер қаъридан казиб олинadиган бебаҳо бойлик-зангори олов Ўзбекистон меҳнатқашларининг касасини оқартиришга хизмат қилмади, балки асосан «оғаларимиз»нинг гўшаларини қиздирди, мустамлакачиларга беҳисоб бойлик келтирди. Чунки Муборак, Шўртан, Газли ва бошқа газ конларидан 1-3 километр масофада жойлашган қишлоқлар, овуллар ва аҳоли пунктларида яшаётган маҳаллий халқ янтоқ, гўзапоя ва те-

¹ Жўрақулов О. Қудратли энергия манбаи.-Т.: Ўқитувчи, 1982, 112-бет.

² Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987г. Статический ежегодник-Т, «Ўзбекистан». 1987.

закларни ёқиб қозонини қайнатишга мажбур бўлган ҳолда, Ўзбекистоннинг зангори олов бойликлари ер ости газ қувурлари орқали Ўролнинг sanoat марказларига, Москвага, ҳатто Европа давлатларига бамисоли канал сувидек оқизилди. Жаъми бўлиб Ўзбекистон газининг 70 фоиздан ортири мамлакатимиздан ташқарига юборилди.

Ер остидан казиб олиниб юз фоиз марказга жўнатилган минг-минг тонналаб олтин, уран ва бошқа тенгги йўқ қимматбаҳо бойликлар ва маъданлар тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Айниқса пахтачиликни ривожлантириш манфаатларини кўзлаб 1946-1991 йиллар мобайнида Ўзбекистонда кучли кимё sanoati вужудга келтирилди. Республика кимё sanoati-нинг тўнғич корхонаси бўлган, 1940 йилда қурилиб ишга туширилган ва уруш йилларида фронт манфаатларига хизмат қилган Чирчиқ электр кимё комбинати қайта жиҳозланди. У минерал ўғитлар ишлаб чиқаришга мослаштирилди. Урушдан кейинги йилларда Кўкон ва Самарқанд суперфосфат, Фарғона азотли ўғитлар, Олмалик кимё заводлари, Навоий кимё комбинати, Андижон гидролиз, Фарғона фурон бирикмалари ва Янгийўл биокимё заводлари қуриб ишга туширилди. Энг даҳшатлиси шундаки, ўзидан ҳисобсиз захарли кимёвий моддаларни атрофга таркатувчи бундай корхоналар неча ўнлаб аждодларимизнинг меҳнатлари эвазига обод этилган на гуллаб-яшнаб турган аҳоли зич жойлашган воҳалар ва шаҳарларга атайлаб жойлаштирилди. Бу корхоналарнинг ишлаб чиқариш қувватлари кескин ошиб борди. Буни қуйидаги рақамлар очиқ-ойдин кўрсатади: Агар 1940 йилда республикада 2 минг тонна минерал ўғит ишлаб чиқарилган бўлса, бу кўрсаткич 1960 йилда-1120,5 минг тоннани, 1965 йилда-2145,5 минг, 1970 йилда-4091,0 минг, 1975 йилда эса 6132 минг тоннани¹ ташкил этди. Бу ҳол республика экологик вазиятига ҳалокатли таъсир кўрсатди. Захарли ва зарарли кимёвий моддаларнинг атмосферага чиқариб ташланиши ва уларнинг кишлоқ ҳўжалигида кенг қўлланилиши натижасида табиатга, ўсимлик

¹ Социально-экономическое развитие Советского Узбекистана.-Т.: «Фан», 1977. С.84.

ва ҳайвонот оламига зарар етди, ҳаво, сув, кишлоқ хўжалик маҳсулотлари, ҳатто боғдорчилик мевалари заҳарланди. Кимёвий корхоналарнинг экологик вазиятга ҳалокатли таъсири-нинг олди олинмади, бу корхоналар ишлаб чиқараётган заҳарли моддаларни, газларни тозалайдиган қурилмалар ўрнатилмади. Оқибатда бу заҳарли моддалар одамлар саломатлигига ҳалокатли таъсир кўрсатди, турли хил касалликлар кўпайди. Яна бу ҳам етмагандек республика кимё корхоналари да ишлаб чиқарилган нитрон, ацетон ва капролактама бирламчи ҳам ашё маҳсулоти сифатида Ўзбекистондан ташқарига олиб чиқиб кетилар эди.

Хуллас, 1990 йилларга келганда Ўзбекистон оғир вазиятга тушиб қолди. Жумҳуриятдан четга чиқарилаётган маҳсулотнинг 2/3 қисми ҳам ашё ҳиссасига тўғри келди, Ўзбекистонга четдан келтирилаётган нарсаларнинг 60 фоизини эса машиналар, асбоб-ускуналар, енгил саноат ва озик-овқат маҳсулотлари¹ ташкил этди. Миллий нафсониятига қаттиқ тегадиган жумбоқ ёрқин кўзга ташланиб қолди. Республика ўзи тер тўкиб етиштирадиган ва марказга етказиб берадиган жуда қимматли ҳам ашё маҳсулотлари-металл, пахта, нитрон, капролактама ва бошқаларни ўзида тайёр маҳсулот тарзида ишлаб чиқариш имконияти бўлмаганлигидан, уни тайёр маҳсулот товарлари шаклида бир печа баробар қиммат нархларда марказдан сотиб олишга мажбур бўлди. Натижада ҳаёт учун воят зарур ва қимматли ҳам ашёларни ишлаб чиқараётган Ўзбекистон бу маҳсулотларни етиштиришдан фойда эмас, зарар кўрди, марказдан дотациялар олиб яшайдиган боқиманда жумҳуриятга айланди. Ва, аксинча, бундай ҳам ашё маҳсулотларини ўзи етиштирмасада, уни қайта ишлаб тайёр саноат маҳсулотлари тарзида сотувчи Россия бундан беҳисоб бойликлар орттирди.

Кишлоқ хўжалиги. 1946-1991 йиллар мобайнида шўролар ҳукумати Ўзбекистон кишлоқ хўжалигини илгариги йиллардагидек бир томонлама ривожлантириш йўлидан олиб борди ва

¹ «Совет Ўзбекистони», 1990 йил, 5 июнь.

асосан пахтачилик тараккиётига эътиборни қаратди. Республиканинг марказга қарамлигини янада мустақкамлашнинг шарти бўлган бу сиёсатни ғоявий ва назарий жиҳатдан асослаш учун «Ягона хўжалик комплекси» ва «ихтисослаштириш» деб аталмиш улуғ давлатчилик таълимоти рўқач қилинди. Натижада Ўзбекистонда пахта якка ҳокимлиги мамлакатнинг истиқболи ва тақдири учун дахшатли ва ҳалокатли кучга айланди. Собиқ Иттифок учун йилдан-йилга кўпроқ пахта етказиб бериши лозим бўлган Ўзбекистон аҳолисининг яшаш ва ҳаёт кечиришининг биринчи даражали шарти бўлган бошқа маҳсулотларни тиламчи гадолардек сўраб Московнинг садақа берувчи қўлига интизор бўлиб жовдираб қараб турадиган аҳволга тушди.

1946-1991 йиллар мобайнида Коммунистик фирқа ва шўролар ҳукумати пахтачиликни ривожлантиришга қаратилган ўнлаб қарорлар қабул қилди, уни ривожлантириш билан боғлиқ режалар Москвада Давлат режа қўмитасида ишлаб чиқилар ва сўнг у халқ хўжалигини ривожлантириш директив хужжатларига асос қилиб олинар эди. Бу режаларни Ўзбекистон ҳукумати ҳамда фирқа ташкилоти сўзсиз бажаришга мажбур эди. Ўзбекистон Коммунистик фирқасининг собиқ биринчи котиби Иномжон Усмонхўжаевнинг бу хусусда қуйидаги иқрори ғоятда ўринлидир: «Лекин ўша вақтда давр бошқа эди. Ўйлаган нарсангни амалга ошира олмасдинг. Эркин фикр юрйтиб ишломасдинг. Мисоли қўғирчоқ эдик... Кичкина бир иншоот қурмоқчи бўлсак ҳам юқоридан рухсат олишимиз лозим эди. Ҳамма нарса Госпланда ҳал бўлар эди. Жумхуриятда ўтадиган Олий Кенгаш сессиялари шунчаки номига ўтар эди. Чунки ҳамма нарса олдиндан ҳал қилиб қўйиларди... Ҳамма республика раҳбарлари топшириқни бажаришга мажбур эди. Мисол учун пахта плани масаласини олайлик. Плани Москва белгиларди. Қани I тонна камайтириб кўришг-чи? Сизни сиёсий кўрликда айблашарди»¹.

¹ «Ёш ленинчи» 1991 йил, 12,13 ва 15 ноябрь сонлари.

Марказий ҳукумат Ўзбекистонда пахтачиликни ривож-лантириш мақсадларини кўзлаб жуда катта ҳажмдаги маб-лағларни сарфлади ва пахтачиликнинг моддий техника база-сини мустаҳкамлади. Буни шу фактдан ҳам билса бўладики, агар 1940 йилда Ўзбекистон пахта далаларида 23 минг трак-тор ишлаган бўлса, 1965 йилда-89,9 минг, 1970 йилда-121,3 минг, 1975 йилда-145,2 минг, 1980 йилда-157,3 минг ва 1985 йилда-188,9 минг трактор ишлади. Пахта териш машиналари-нинг сони 1940 йилдаги 200 тадан 1960 йилда-8,3 минг, 1970 йилда 26,1 минг, 1980 йилда-36,6 минг ва 1985 йилда эса 39,6 мингга етди¹.

Шўролар ҳукумати Ўзбекистонда сув хўжалиги қурилиши, ирригация-мелиорация ишларини яхшилаш мақсадлари учун жуда катта ҳажмдаги капитал маблағларни сарфлади. Буни қуйидаги аниқ рақамлар кўрсатиб турибди. Агар республикада 1924-1940 йиллардаги сув хўжалиги қурилиши учун (16 йил мобайнида) 264 миллион сўм капитал маблағ сарфланган бўлса, 1961-1975 йилларда (ўн беш йил) 7 миллиард 087 миллион сўм ва 1976-1985 йилларда эса (яъни 10 йилда) бу соҳада сарфланган капитал маблағ 10 миллиард 243 миллион сўмга тенг бўлди. Яъни кейинги ўн йил мобай-нида сув хўжалиги қурилишига сарфланган капитал маблағ 1924-1940 йилларни ўз ичига олган 16 йилдаги капитал маблағ ҳажмидан салкам 39 баравар кўп бўлди. Бу ҳисобга иррига-ция ва мелиорация ишлари учун қилинган сарф ҳаражатлар кирмайди. Фақат 1971-1985 йилларда мелиорация тadbирлари учун давлат 19 миллиард 881 миллион сўм² маблағ ажратди. Натижада Ўзбекистонда Аму ва Сирдарё ҳавзаси сувлари хи-собидан 20 дан ортиқ сув омборлари, ўнлаб каналлар барпо этилди. Агар 1946 йилда Ўзбекистон харитасида фақат битта Каттакўрғон сув омбори бўлган бўлса, кейинги йилларда Ўрта

¹ Рақамлар манбаи: Народное хозяйство Узбекской ССР за 60 лет. Юбилей-ный статистический сборник.-Т.: Узбекистан, 1984. с.15. Народное хозяйство Уз-бекской ССР в 1987 г. Статистический ежегодник.-Т.: Узбекистан, 1989, стр. 86.

² Қаранг: Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. Статистический еже-годник.-Т.: Узбекистан. Стр.148-149.

тўкай, Жанубий Сурхон, Учқизил, Чимқўрғон, Қуйимозор, Косонсой, Туябўғиз, Туямўйин, Чорвоқ, Охангарон, каби сув омборлари пайдо бўлди.

Шўролар ҳукумати нима бўлсада кўпроқ пахта олишни бош мақсад қилиб қўйди. Ана шу ниятда Ўзбекистон киш.юк хўжалигига етказиб берилган минерал ўғитлар йилдан-йилга оширилди. Агар 1951 йилда Ўзбекистон киш.юк хўжалиги 0,9 миллион тонна минерал ўғит олган бўлса, 1980 йилда унинг миқдори 5 миллион тоннадан ошиб кетди. Республика Давлат агросаноат қўмитаси маълумотларига қараганда 1981-1985 йилларда ҳар гектар пахта майдонига 241 кг азот, 120 кг фосфор ва 51,6 кг калий (100 фоиз озуқа модда ҳисобида) ишлатилиб йилда жаъми 412,6 кг минерал ўғит ташланган. Бу Уммумийтифок кўрсаткичидан 3,5 ва АҚШ дан 4,5 баравар юкори¹ демақдир. Сад-ҳисобсиз ишлатилган ва турган-битгани захри қотил бу минерал ўғитлар она еримиз тупроғини табиий ҳолатини бузиб ўнглаб бўлмас даражада зарар келтиришдан ташқари атроф-муҳитга таъсир ўтказиб экологик вазиятни ҳалокат ёқасига келтириб қўйди. Аммо бу масалалар мустамлақачи қизил салтанатчиларни қизиқтирмади. Уларга нима бўлсада кўпроқ пахта керак эди. Шу боис беш йилликлар режаларида республикада пахта етиштириш миқдори муттасил ошиб бораверди. Ўзбекистон 1946-1950 йилларда давлатга 7 миллион 729 минг тонна пахта берган бўлса, 1951-1955 йилларда бу кўрсаткич 12 миллион 270 минг тоннани ташкил этди. 1981-1985 йилларда эса қўли қадоқ захматқаш Ўзбекистон меҳнатқашлари етказиб берган пахта 28 миллион 617,6 минг тоннага² етди. Бу рақамлар шуни кўрсатмоқдаки, Ўзбекистонда пахта тайёрлаш 1946-1950 йилларга нисбатан 1951-1955 йилларда бир ярим баравар атрофида кўпайгани ҳолда 1981-1985 йилларда қарийб тўрт бараварга яқин ортган. Ҳар бир нарсанинг ҳам ўз ўлчови чегараси бор, албатта. Пахта етиш-

¹ «Ёшлик», 1989 йил, 9-сон, 4-бет.

² Қаранг: Народное хозяйство Узбекской ССР за 60 лет. Юбилейный статсборник.-Т.: Узбекистан, 1984, стр.108. Народное хозяйство Узбекской ССР в 1985 и 1987 гг. Стат.ежегодник.-Т.: Узбекистан, 1986, стр.89, 1988, стр.87.

тиришининг Ўзбекистонда бу даражада катта суръатлар билан ўсиши ниманинг ҳисобидан бўлди? деган қонуний саволни туғилиши турган гап. Балким бу ўсиш куп миқдорда ишлаб чиқарилган захарли минерал ўғитларнинг қишлоқ хўжалигида ишлатилиши натижасида юз бергандир. Йўқ ундай эмас экан. Мутахассисларнинг ҳисоб-китоблари ва берган маълумотларига қараганда пахтачиликда минерал химикатларнинг берадиган фойдаси 40-45 фоиздан¹ ошмас экан. Аксинча, минерал ўғитларнинг пахта экиладиган майдонларда ҳаддан ташқари кўп ишлатилиши ерларнинг табиий ҳолатини ўзгартириб ҳосилдорликка ҳалокатли таъсир кўрсатди. Иккинчидан эса, хўжаликларнинг иқтисодиётига жуда катта моддий зарар келтирди. Чунки, 1989 йилги нархлар бўйича аммиак селитранинг 1 тоннаси 70 сўм, аммофоснинг 1 тоннаси 96 сўм 50 тийин, қоторан гербициднинг 1 тоннаси 12 минг сўм ва ҳоказони ташкил этган. Рақамлар шуни кўрсатадики, Ўзбекистонда 1960-1980 йилларда гектар бошига пахтадан олинадиган ҳосил кўпайиш ўрнига камайиб кетди. Жумладан агар 1966-1970 йилларда ҳар гектар ердан ўртача 25,1 центнер, 1970 йилда эса 26,3 центнер ҳосил олинган бўлса, 1986-1987 йилларда бу кўрсаткич 23,7 центнерга ва 1987 йилда эса 23,1 центнерга² тушиб қолган. Биз айтмоқчимизки, пахта тайёрлаш ялпи миқдорининг йилдан йилга ошиб бориши асосан пахта экиладиган майдонларнинг кенгайиши ҳисобидан амалга оширилган. Пахта экиладиган майдонларнинг йил сайин кенгайиб борганлигини қуйидаги рақамлар очиқ-ойдин кўрсатади. Агар 1940 йилда 923,5 минг гектар ерга чигит қадалган бўлса, бу кўрсаткич 1960 йилда 1386,6 минг, 1970 йилда 1709,2 минг, 1980 йилда 1877,7 минг ва 1987 йилда эса 2107,7 минг³ гектарга тенг бўлди. Демак пахта экиладиган майдонлар 1987 йилда 1940 йилдагига нисбатан 1 миллион 184,2 минг гектарга ёки икки баровардан ҳам зиёдроқ кўпайди. Пахта экин май-

¹ «Ёшлик», 1989 йил, 9-сон,

² Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. Стат.сжегодник. -Т.: Узбекистан, 1988, стр.89.

³ Уша манба, 98-бет.

донлари ҳатто аҳоли томорқаларигача кириб борди, эшик ва деразалар атрофларигача ғўза экиладиган бўлди. Пахта экиладиган майдонларнинг кенгайиши қайси ерлар ҳисобидан амалга ошди?

Биринчидан, Мирзачўл, Марказий Фарғона, Қарши ва Сурхон-Шеробод чўллариининг ўзлаштирилиши ҳисобидан амалга оширилди. Иккинчидан, қадим-қадимдан ўзининг ширин-шакар анорлари, ўриклари, анжиру-олмаларни, турли хилдаги узумлари-ю нашватилари, мазаси тилни ёрадиган қовунларию-тарвузлари билан жаҳонга машҳур бўлган беҳисоб боғу-роғларимизни қуритиб пахтазорларга айлантириш орқали бўлди. Учинчидан, эса 30-40 йилларда 0,15 гектардан кишлоқ аҳолисидан ажратиб берилган томорқа ер участкаларининг 1980 йилларга келиб 0,012 ва ҳатто 0,06 гектарга қисқариши ҳисобидан амалга оширилди. Бу ишларнинг ҳаммаси Москванинг бевосита кўргазмаси ва буйруғи билан бажарилди. Маҳаллий кўғирчоқ раҳбарлар марказга яхши кўриниш илинжида юқоридан бўлган буйруқни бажарибгина қолмасдан бу борада, «ташаббускорлик намуналари»ни ҳам кўрсатганлар. Уни шундан ҳам билиш мумкинки, Нуриддин Муҳидинов (Ўзбекистон Комфиркасининг собиқ биринчи котиби)нинг маълумотларига қараганда Ўзбекистонда кўпроқ пахта етиштириш ва Мирзачўл ерларини ўзлаштириш масаласи билан шахсан «халқлар доҳийси» И.В.Сталин қизиққан. Нуриддин Муҳидинов И.Сталин билан бўлган суҳбатда унинг кўнглини ҳушлаб Мирзачўлнинг «истикболи» ҳақида бундай деган: «Хозир бу ерда 200 минг гектар ердан фойдаланилмоқда, яна 600 минг гектар майдонни суғориш мумкин»¹.

Иш шу даражага бориб етдики, ҳатто гуллаб-яшнаб турган боғу-роғлар, полиз экинлари майдонлари кескин қисқарганлигидан мамлакат фуқаролари инсон организми учун витаминларга бой бўлган мева ва савзавотларни кам истеъмол қиладиган бўлиб қолдилар. Яйловларнинг пахта экиладиган майдонларга айлантирилганлиги натижасида чорва

¹ Муҳиддинов Н. Кремлда ўтган йилларим...-Т.: Ўзбекистон, 1995, 78-бет.

моллари туёғининг умумий сони кескин қисқариб кетди. Бу ҳол ўз навбатида республика аҳолиси учун жуда зарур бўлган гўшт, сут ва сут маҳсулотларини етиштиришни жуда оғир аҳволга солиб қўйди. Буни биз қуйидаги жадвал рақамларидан кўриб тўла ишонч ҳосил қиламиз.

Йиллар	Аҳоли сонининг (минг киши)	умумий ўсати	Пахта ривчи	етишти	Сигирлар сони		Қўй ва эчкилар сони		Отлар	
	Борича вҳоян	Фонд ҳисобиди	Минг тонна ҳис. дв	Фонд ҳисобиди	Минг баш	Фонд ҳисобиди	Минг баш	Фонд ҳисобиди	Минг баш	%и-сониди
1940	6,551	100	1.385,9	100	821,6 (1941)	100	5.792,0 (1941)	100	465,8 (1941)	100
1960	8,722	133,2	2.823,5 (1960)	203,7	843,9	140,6	8.8901,0	153,6	200,8	43,7
1971	12,147	185,4	4.495,2 (1970)	324,4	1139,7	183,3	7.977,7	137,7	115,5	25,3
1981	16,138	246,6	6.022,4	434,5	1360,2	218,8	8.961,9	154,7	82,2	17,9
1986	18,487	282,2	5.831,8	388,4	1559,4	250,8	9.256,3	159,8	80,0	19,04

Ушбу келтирилган рақамлардан маълум бўладики, Ўзбекистонда 1960-1986 йилларда 1940 йилга таққослаганда аҳолининг ўсиш суръатларига караганда пахта тайёрлаш бир неча баробар ўсгани ҳолда сигирлар, қўй ва эчкиларнинг ўсиш суръати кескин орқада қолган, қўй ва эчкилар 1971 йилда кўпайиш ўрнига 1961 йилга нисбатан деярлик 16 фоизга яқин камайиб кетган. Фақат 1981 йилга келиб 1961 йилги даражага кўтарила олган, холос. Отлар масаласида эса ниҳоятда ачинарли аҳволга тушиб қолган. Отларнинг умумий сони 1941 йилдаги 450,8 мингдан 1981 йилда бирданига 82,2 минг бошга тушиб кетган, ёки 82,1 фоиз камайиб кетган. Пахта майдонлари кенгайиши Аму ва Сирдарё сувларини деярли қуритди. Орол фожеси келиб чиқди.

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларида ҳам шўролар ҳукумати марказ манфаатини биринчи ўринга қўйган ҳолда сиёсат юргизди, иложи борича республикалардан кўпроқ хом ашё маҳсулоти ўмариб олиш пайида бўлди. Масалан, республикада давлатга пилла тоншириш йилдан йилга ошиб бораверди. Агар 1940 йилда Ўзбекистон пиллакорлари ҳаммаси бўлиб 9,8 минг тонна пилла тайёрлаган бўлсалар, бу рақам 1960 йилда 14,6 минг тонна, 1970 йилда-18,4

минг тонна, 1980 йилда-30,3 минг тонна ва 1990 йилда эса 32,8 минг тоннани ташкил этди¹. Ўзбекистон фуқаролари ота-боболарининг қадим-қадимдан истеъмол қилиб келган витамин ва дармон дориларга бой балхи ва шотут сингари мевалардан баҳраманд бўлишдан маҳрум бўлдилар.

Шўролар ҳукумати аҳолидан ниҳоятда зарур бўлган соҳалар: дон маҳсулотлари, картошка ва сабзавот маҳсулотлари етиштириш гектар бошига ўсиш ўрнига камайиб борди. Агар 1980 йилда республикада ҳар гектар ердан 21,4 центнер дон маҳсулотлари, 100 фоиз картошка ва 221 центнер сабзавот олинган бўлса, 1990 йилда бу кўрсаткич 20,2 центнер дон маҳсулотлари, 80 центнер картошка ва 192 центнер сабзавотга² тенг бўлди. Бунинг оқибатида Оллоҳу Каримнинг қудрати билан жаннатмакон ва бой қилиб яратилган ўлкамизнинг Москвага қарамлиги ва тобелиги янада ошди.

2-§. МАОРИФ ВА ОЛИЙ ТАЪЛИМ

Урушдан кейинги йилларда Ўзбекистон шўролар ҳукумати маориф, фан ва маданиятни ривожлантиришга эътибор бнрмади, дейишга ҳеч қандай асос йўқ. Аммо бу тармоқлар улуг давлатчилик сиёсати манфаатларига бўйсундирилган ҳолда олиб борилди. Бу сиёсатни «байналминалчилик» ва «шаклан миллий, мазмунан социалистик» деб аталган шовинистик ғоялар асосида амалга оширилди. Чунки ташки шакл ва ташвиқот-тарғибот нуктаи назаридан ҳақиқий байналминалчилик туси берилган бўлсада, амалда бу ғоя ҳар қандай миллийлик ва миллий манфаатни назар-писанд қилмас, миллийлик ва миллий манфаат ғояси тарафдорларини исканжа остига олар ва катағон қилар эди. «Шаклан миллий ва мазмунан социалистик» маданият ғояси ҳам аслида маҳаллий миллатлар онгини захарлаш қуроли бўлган. Чунки «шакл» шунчаки ишлатилгани ҳолда асосий мақсад ғоя мазмун пардасига

¹ Аҳмад Э. Сайидаминов Э. Ўзбекистон республикаси. Қисқача маълумотнома. Т. «Ўзбекистон», 1995, 42-бет.

² Ўша манба.

ўралган бўлиб, у миллий кадриятларни фораг қилиб, «социалистик» никоб остида руслаштириш манфаатларига хизмат қилар эди. 1946-1990 йилларда Ўзбекистонда халқ таълими, олий ва ўрта махсус таълим ривожини қуйидаги рақамлар кўрсатди: 1940-41 ўқув йилида 5448 умумтаълим мактаблари бўлиб, уларда 1 миллион 651,1 минг ўқувчи таълим-тарбия олган бўлса, 1987-88 ўқув йилда 8111 умумтаълим мактабларида ўқувчилар сони 4 миллион 406,3 минг¹ кишига етди, яъни тахминан уч ярим баробарга яқин кўнайди. 1990 йилда умумтаълим мактаблари сони 9000 тага етди.

Шу йиллар мобайнида ўрта махсус ва олий таълим тармоқлари ҳам ривожланди. 1940-41 ўқув йилида Ўзбекистонда 98 та ўрта махсус ўқув юртлари мавжуд бўлса, 1960-61 ўқув йилида уларнинг сони 75 тага тушиб қолди, 1988 йилларда эса 248 тани ташкил этди. Шу йиллар мобайнида уларда ўқувчилар сони ҳам ўсди: Ўрта махсус ўқув юртларида ўқувчилар сони 1940-41 ўқув йилида 25,1 минг, 1960-61 ўқув йилида 292,0 минг² кишини ташкил этди.

Олий ўқув юртлари тармоғи ҳам ўсди. 1940-41 ўқув йилида Ўзбекистондаги 30 олий ўқув юртида 19,1 минг талаба тахсил кўрган бўлса, 1960-61 ўқув йилда 30 олий ўқув юртида 1001,3 минг ва 1987-88 ўқув йилида 43 олий ўқув юртида 300,3 минг³ талаба ўқиди.

РСФСР Украинадаги пединститутларда рус тили ва адабиёти факультетларига Ўзбекистонда кўплаб талабаларнинг қабул қилиниши ва ўқитилиши ҳам руслаштиришнинг бир воситаси сифатида намоён бўлди.

Шу йиллар мобайнида республикада ҳунар-техника билими тармоқлари ҳам кенгайди. Умумтаълим, ўрта махсус ва олий ўқув юртларида таълим тарбия берувчи ўқитувчи-педагог кадрлар сони ҳам бир қадар ўсди. Асосий эътибор мустамлақачиларга тез обрў келтирадиган шиширилган рақамлар ўсу-

¹ Народное хозяйство Узбекской ССР за 1987 г. Стат. Ежегодник.-Т.: Узбекистан, 1988, с. 266.

² Ўша манба, 280-бет.

³ Ўша манба

вига қаратилди, таълим-тарбия жараёнининг асосий ўзагини таъшиқ этувчи маъмуун эса мустанлакачилар манфаатига хизмат қиларди. Миллий манфаат иккинчи режага сурилди. Бу борада андак бўлсада ўз фикр-хулосаларига эга бўлган маориф ходимлари катагон қилиндилар. Бу шўролар ҳукумати-нинг миллий мустанлака ва қарам ўлкаларда юргизган сиёсати мохиятининг таркибий қисмидир. Шўролар махфий хизмати миллий мустанлака ва қарам мамлакатлардаги ҳукумат бошлиқларига юборган «мутлақо махфий» (Москва. 06,1947, К АА/СС 113, ИК (003)47) буйруғида халқ таълими ва олий таълим масаласида қуйидагича кўрсатма берган эди: «Бошланғич ва ўрта мактабларда, бундан ҳам аввал, ўрта ва олий ўқув юртларида ўта эътибор қозонган ўқитувчилар ишдан четлаштирилиши лозим бўлади. Уларнинг ўрнига биз томони-миздан белгиланадиган кишиларни қўйиш керак...

Олий ўқув юртларига шундай кишиларни қабул қилишга эришиш керакки, улар халқнинг оми қатлаидан бўлсин ва уларни мутахассислик бўйича чуқур билим олиш эмас, балки фақат диплом қизиктирсин»¹. Шўролар ҳукмронлиги йилларида Ўзбекистонда ҳам ана шу кўрсатмадан келиб чиққан ҳолда халқ маорифига, олий ва ўрта махсус таълимга раҳбарлик қилинди. Бу ҳол, албатта, ўзининг салбий натижаларини бермай қолмади.

Ўзбекистон халқ таълими, ўрта махсус ва олий таълим тармоқлари маблағ билан қолдиқ принципига асосан таъминланганлар. Шу боисдан улар жуда ночор моддий баъзага эга эди. Республикада таълим учун ажратилган капитал маблағнинг ўсиш динамикаси бу фикрни яққол исботлайди. Таълим учун ажратилган капитал маблағ ҳажми 1960 йилда 282 миллион сўм, 1970 йилда-951 миллион, 1980 йилда-1,925 миллион, 1985 йилда-2,619 миллион ва 1987 йилда 2,935 миллион² сўмга тенг бўлган. Бошқача айтганда, фан, маданият ва халқ таълимга сарфланадиган харажатларни қўшиб ҳисобла-

¹ «Муносабат» (Эркин ҳафталик), 1990 йил 30 ноябрь.

² Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. Стат. Ежегодник. –Т.: Узбекистан, 1988, с. 322.

гапда улар бюджет маблағларининг 2,7 фоиздан нарига ўтмас эди. Холбуки Америка Қўшма Штатларидек юз йиллар давомида юксак тараққиёт даражасида келаётган мамлакатда 1989 йилда таълим учун қилинган умумий харажатлар 260 миллиард долларга тенг бўлди, АҚШ давлат бюджетининг 6,4 фоизини ташкил этди, демакдир. Жуда кўпчилик Европа мамлакатлари ҳам таълим учун давлат бюджетининг 5,5 фоизини сарфлайдилар. Ҳатто Африка қитаъсида жойлашган мамлакатлар ҳам таълим учун давлат бюджетининг 5,4 фоизини сарфламоқдалар. Бу Ўзбекистондаги шу мақсад йўлида 80-йилларда сарфланган харажатлардан икки барабар кўп демакдир. Шу билан ҳам 80-йилларга келиб Ўзбекистон умумтаълим, ўрта махсус ва олий таълим тармоқларининг моддий базаси жуда оғир ва ночор аҳволда эди. 1990 йилдаги ёзма манбаларнинг маълумотларига қараганда республикадаги ҳар тўрт мактабдан бири авария ҳолатида бўлган, 2895 синф хонаси поли, 3302 синфнинг шифти бўлмаган. 50 фоиз мактабларда овқатланиш учун шароит, водопровод ва канализация бўлмаган. 1 миллион 200 минг ўқувчи икки сменада, Қорақалпоғистонда, Тошкент ва Фарғона вилоятларидаги 35 мактабда дарслар уч сменада¹ олиб борилган. Мактабларни йиллик таъмирлаш ва янги ўқув йилига тайёрлаш ишлари асосан оталиқ ташкилотлари ва ота-оналар ажратадиган садама маблағлар ҳисобидан амалга ошириладиган бўлиб қолди. Олий ва ўрта махсус таълим тармоқларининг аҳоли ҳам бундан афзал эмас эди. Маориф тармоқларининг ўқув-техника ва методик базаларининг ночорлигини гапирмаса ҳам бўлади.

Мактаблар ва олий ўқув юрларида ўқитиладиган фанларнинг ўқув дастурлари Москвада тайёрланар ва Ўзбекистон шароитига мослаштириларди ва у батамом мустамлакачилар манфаатига хизмат қилар эди.

Мактаблар, ўрта махсус ва олий ўқув юрти ўқитувчиларининг устоз, тарбиячи ва педагог сифатидаги обрў-эътибори тушиб кетди. Бу жараён айниқса 50-йилларнинг

¹ «Ҳаёт ва иқтисод».-1990 йил, 1-сон, 7-бет.

иккинчи ярми ва 60-йиллардан эътиборан кучайди. Хусусан, бу ҳол 70-80 йилларда кескин тус олди. 1987 йил май ойида бўлиб ўтган Ўзбекистон ўқитувчиларнинг VII съездида кейинги икки йил давомида 23 мишга яқин ўқитувчи¹ педагоглик ишини ташлаб кетганлиги таъкидланди. Ёш йигит-қизлар ўртасида педагоглик касбига қизиқиш ҳаваси сўниб кетди. Буни шу факт исботлайдики, ўзлари педагоглик касби бўйича ўқишга кирган бўлсаларда Қарши, Сирдарё, Термиз, Хоразм ва бошқа жойлардаги педагогика институтларнинг 20 фоиз биринчи курс студентлари ўтказилган савол-жавобларда тасодифан мазкур касбни танлаганликларини билдирганлар. Бешинчи курсда эса студентларнинг 30 фоиздан кўпроғи² педагог бўлиб ишлашни хохламаймиз деб жавоб қайтарганлар. Термиз, Қарши (1983-1987 йиллар), Фарғона, Хоразм (1984-1988 йиллар), Сирдарё педагогика институти ҳамда Тошкент рус тили ва адабиёти педагогика институти (1984-1989 йиллар)ни битирувчи студентларидан 40 фоизи бошқа ташкилотларда меҳнат қилишни хоҳлайди, 46,4 фоизи эса ўз ихтисосидан кўнгли қолган. Еттига педагогика олий ўқув юртлиари студентларининг 31 фоизи ота-оналар маслаҳати билан (1986 йил) педагоглик касбини танлаган. Ўзи танлаган касб-хунарга меҳр-ҳавас ва қизиқиш бўлмагач, тайёрланаётган кадрларнинг сифат даражаси тўғрисида гап юритиш албатта мантиксиздир. Шу боисдан ҳам Жиззах, Қарши, Бухоро педагогика институтлари битирувчилари билан дастур ҳажмида ёзма иш олинганда уларнинг тенг ярми қониқарсиз баҳо олган Фарғона институтини битириб, мактабда математикадан дарс бераётган 100 нафар ўқитувчидан мактаб дастури ҳажмида ёзма иш олинганда уларнинг 80 фоизи, Жиззахда эса 1988-89 ўқув йилида 60 нафар³ ўқитувчининг ҳаммаси қониқарсиз баҳо олган.

¹ «Совет Ўзбекистони», 1987 йил, 16 май.

² Уша манба

³ Турсунов И. Халқ таълимининг долзарб муаммолари. -Т.: «Ўқитувчи», 1990, 37-39-бетлар.

Мактаблар ва олий ўқув юртларида ўқитувчилар обрўсининг тушиб кетишига олиб келган омиллар ва сабаблар нималардан иборат?

Биринчидан, моддий омилдир. 50-йиллардан эъгиборан ўқитувчилик ва педагоглик касбига нисбатан шўролар ҳукуматининг муносабати салбий томонга кескин ўзгарди, уларнинг меҳнатига тўланадиган ҳақ жиддий камайтирилди.

Иккинчидан, моддий ишлаб чиқариш биринчи даражали вазифа деган баҳонада ва таълимни ишлаб чиқариш билан боғлаб олиб бориш деган важ-қарсон асосида мактаб ва олий ўқув юртларида таълим тарбия бўшашиб кетди, у иккинчи режага суриб қўйилди. Мактаб ўқувчилари ва олий ўқув юртларининг талабалари бир неча ойлаб пахтани яганалаш, қатор ораларига ишлов бериш, терим мавсумига ва чорва учун ема-хашак тайёрлаш каби ишларга сурункали сафарбар қилиндилар. Ўқитувчи-педагоглар эса жамоа ва давлат хўжаликларининг кўшимча ишчи кучига айландилар, саводсиз ва чаласавод звено ва бригада бошлиқлари улар устидан хўжайин бўлиб олдилар.

Учинчидан, ўқитувчи-педагоглар меҳнатига муносиб ҳақ тўланмаслик ва моддий етишмовчилик мактаблар ва олий ўқув юртларида таъмагирлик иллатини келтириб чиқарди. Бу ҳол илдиэ отиб ҳар қандай жамиятни ҳам ичидан ғорат қилувчи, порахўрлик деб аталмиш вабони газак отишига сабаб бўлди. Натижада «устоз отангдан улуғ» деган муқаддас сўз ўз мантиғини йўқотди, ёш йигит-қизлар кўзи олдида тарбиячи мураббий-устоз пасткаш, таъмагир ва порахўр кимсага айланди. Ёшлар бундай «устозлар» тарбияси ва таълимига қизиқиш у ёқда турсин, ундан нафрат ва ҳазар қиладиган бўлиб қолдилар.

Шўролар ҳукумати мактаб ва олий ўқув юртларидаги таълим-тарбия жараёнида улуғ миллатчилик сиёсатини авжига миндирди, руслаштириш сиёсатини юритди. Рус тилини ўрганиш учун ажратилган соатлар бир неча баробар оширилиб, таълимнинг барча тизимларида бу тилни «иккинчи она тили», «доҳий Ленин сўзлаган тил» сифатида ўрганиш мажбурий

килиб қўйилди, у давлат имтиҳонлари ва олий ўқув юртлирига кириш имтиҳонларига киритилди. Аксарият олий ўқув юртлирида дарслар, асосан, рус тилида олиб борилди. Ҳатто ижтимоий-гуманитар фанларни ҳам рус тилида ўқитиш «ташаббуси»ни кўтариб чиққан жамоалар бўлди.

Мақтадан тортиб олий ўқув юртлирига қадар маҳаллий миллат вакилларига рус тилини ўрганиш мажбурияти юкланди. Рус тилида сўзлашувчи ўғил-қизларга мақтаб, олий ўқув юртлирида ўз истак-хохишларига кўра чет тиллардан бирини танлаб эгаллашликлари учун барча шарт-шаронглари яратиб берилган бўлса, маҳаллий миллат вакиллари учун бундай имконият йўқ эди. Улар олий мақтабда ҳам фақат рус тилини ўрганишлари керак эди. Умумтаълим ва олий ўқув юртлирида мажлислар, йиғилишлар рус тилида олиб бориладиган бўлиб кетди. Бу мажлис ва йиғинларда она тилида сўзлаш қолоқликка ва миллатчиликка йўйиларди. Мақтаблар, олий ва ўрта махсус ўқув юртлирида ҳафтада бир марта рус тили кунлари ташкил этиш одаг тусига айланди. Шу кунни йиғит-қизлар ўзаро фақат рус тилида муомала қилишга мажбур эдилар, ўз она тилларида эса гаплашишлари мумкин эмас эди. Мақтаблар, олий ва ўрта махсус ўқув юртлиридаги барча бинолар, хоналар ва ётоқхонлар асосан рус тилида таълимот ва тарғибот кўргазма қуроллари ва шиорлар, чакириқлар билан безатилар эди. Рус филология факультетларида миллий гуруҳларга стипендия 15 фоиз қўшиб берилиши жорий этилганди. Бу ишларнинг ҳаммаси бирга қўшилиб миллий манфаат ва кадриятларимизнинг топталиши ва оёқ ости бўлишига сабаб бўлди. Комфирқа ва советлар эса мунофиқона сиёсат юргизиб республика раҳбариятига қарши ҳар хил тухмат ва бўҳтонлар уюштириб, ўзларини Ўзбекистон халқларининг манфаат ва максадлари учун қурашувчи қилиб афкор оммани гангитиб, фитначилик ўйинларини амалга ошириб турдилар. Бу «ўйинлар» маориф ва таълим соҳасида ҳам қўлланилди.

Бу ўринда Алишер Азизхўжаевнинг «Чин ўзбек иши»¹ китобида келтирилган далилларни эслаш мақсадга мувофиқдир.

«Пахтакор» ўйинидан кейин бошланган катта ўйин даврида В.Смирнов деган кимса номидан СССР Олий Совети Президиумининг раиси Н.В. Подгорнийга, «Правда» газетаси редакциясига, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Ш.Рашидов номига аризалар йўлланади.

Ана шу аризалардан бирида дағдаға оҳангида шундай дейилган: «Хурматли ўртоқ Рашидов! Биз айнан сиз раҳбарлик қилаётган Ўзбекистоннинг сиёсий ҳаётида миллий масалаларда вужудга келаётган хавфли тенденциялардан сизни огоҳ қилишимиз зарур». Бу хатда ўзбек халқи нафақат миллатчиликда айбланди, балки миллий кадрларни, ўзбек зиёлиларини, юртимиз олимларини, ўзбек талабаларини варт саводсизликка чиқариб қўйилганди. «Республиканинг барча олий ўқув юртларидан ўзбек бўлмаган талабалар сиқиб чиқарилиб, уларнинг ўрнини ўзбек талабалар эгалламоқда» деган тухмат ҳам билдирилганди. Текширилганда шу нарса аниқландики, Тошкентдаги тўрт олий таълим муассаси- Текстил ва енгил саноат институти, Халқ хўжалиги институти, Темир йўл транспорти инженерлари ҳамда алоқа электромеханика институтларининг кундузги бўлимларида ҳаммаси бўлиб, 11.194 талаба таҳсил олаётгани, шулардан 5836 таси ёки 52,2 % маҳаллий миллатга мансублиги, қолган 5358 талаба ёки 47,8 фоиз европа ва бошқа миллат вакиллари экани маълум бўлди². Охириги тўрт йил ичида жами 1945 нафар талаба ўқишдан четлаштирилган бўлса, шулардан 793 киши, ёки 53% маҳаллий миллат вакиллари эди. 1969 йилнинг 1 январь ҳолатига кўра, Ўзбекистоннинг олий ўқув юртларида жами 12330 нафар илмий-педагогик ходимлар меҳнат қилаётган бўлса, улардан 6184 нафари, яъни 53,3% маҳаллий миллат вакиллари

¹ Азизхўжаев Алишер. Чин ўзбек иши. «Академия» нашриёти. Тошкент, 2003, 142-бет.

² Уша асар. 13-бет.

бўлган. Ушбулардан келиб чиқиб А.А. Азизхўжаев шундай ёзади: «Гарчи республика аҳолисининг ярмини русий забон аҳоли ташкил қилмаган бўлса-да, ўқув-илмий муассасаларидаги салкам 50 фоиз иш ўринлари улар томонидан эгалланганлигини яна қандай изоҳлаш мумкин? (Миллионлаб ўзбек халқининг айни паллада, ҳар жабҳада топталаётган миллий манфаатлари тўғрисида биров мик этиб оғиз очиб кўрсинчи?)»¹.

3-§. ФАН

1946-1990 йилларда шўролар ҳукумати Ўзбекистонда улuf салтанат манфаатларидан келиб чиққан ҳолда фаннинг турли тармоқларини ривожлантиришга эътиборни қаратди. Буни биз фан тармоқларини ривожлантириш максадларини кўзлаб давлат бюджетидан ажратилган маблағларнинг ўсиб бориши мисолида кўришимиз мумкин. Агар 1970 йилда фан учун ажратилган маблағ 30,1 миллион сўмни ташкил этган бўлса, 1980 йилда у 50,3 миллион, 1985 йилда-54,7 миллион ва 1987 йилда эса 67,2 миллион² сўмни ташкил этган. Ўзбекистонда илмий ходимлар сони ҳам ўсди. Фаннинг турли соҳаларида меҳнат қилган ходимлар 1960 йилда 10 минг 329 киши бўлган бўлса, бу рақам 1970 йилда-25.244, 1980 йилда-35.288, 1985 йилда-38.093 ва 1987 йилда эса 39.106 кишига³ тенг бўлди. Шу даврда аспирантурага қабул қилиш ҳам ўсди. Агар 1960 йилда аспирантурада 1.432 аспирант ўқиган бўлса, 1987 йилда уларнинг сони 3050 тага⁴ етди. Аммо ташқи кўринишдан кишини ўзига жалб қиладиган бу чиройли рақамлар ортида миллат ва юрт тақдири учун даҳшатли омиллар ва мазмунлар яширин пардага ўралган эди. Улар нималардан иборат?

¹ Уша асар. 13-бет.

² Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. Стат. Ежегодник.-Т.: Узбекистан, 1988, с. 20.

³ Уша манба, 17-бет.

⁴ Уша манба, 20-бет.

Биринчидан, шўролар ҳукмронлиги йилларида ўзбек тили фундаментал илм-фан тили сифатида Ўзбекистонда ўз аҳамиятини йўқотди. Барча илмий ишлар фақат рус тилида олиб бориладиган бўлди. Фан номзодлиги, докторлик диссертациялари, ҳатто ўзбек тили ва адабиёти масалаларига оид диссертациялар ҳам рус тилида ёзилиб, рус тилида химоя қилинадиган бўлиб қолди. Иш шу даражагача бориб етдики, Ўзбекистон олий ўқув юртларида студентлар илмий тўғаракларида ўзбек тилида тайёрланган илмий ишлар танлов-конкурсларга қабул қилинмас эди.

Иккинчидан, маҳаллий миллат зиёлилари ўз она тилларида эркин илмий мушоҳада ва фикрлаш асосида ижод қилишдан маҳрум бўлдилар, улар ўз қобилият ва имконларини тўлақонли кўрсата олмадилар. Бу ҳол бир вақтлар жаҳон фани ва маданияти бешигини тебратган Ал Хоразмий, Ибн Сино, Аҳмад Фарғоний, Беруний, Фаробий, Улуғбек, Бобур сингари беҳисоб қобилият соҳибларини берган юртга XX асрда ҳам уларнинг ишини муносиб давомчиларини тарбиялаб етиштиришга жиддий тўсқинлик қилди. Аммо, шунга қарамаздан, урушдан кейинги йилларда ҳам илм-фан соҳасида баракали ижод қилиб миллатнинг шон-шухратини дунёга танитган сиймолар халқимиз орасидан етишиб чиқди. Тарих ва ижтимоий-гуманитар фанлар соҳасида ижод қилган Я.Ф.Фулотов, Р.Н.Набиев, И.Мўминов, Х.Сулаймонова, О.Аминов, Э.Юсупов, И.Искандаров, Б.Аҳмедов, А.Аскарлов, Р.Х.Аминова, геологлар Х.М.Абдуллаев, И.Х.Ҳамрабоев, Г.Мавлонов, биокимёгар Ё.Тўрақулов, кимёгарлар О.С.Содиқов, М.Н.Набиев, С.Ю.Юнусов, физик ва математиклар Т.Н.Қори-Ниёзий, Т.Д.Саримсоқов, У.О.Орифов, С.Х.Сирожиддинов, С.Азимов, В.Қобулов, техника фанлари бўйича ижод қилган М.Т.Ўрозбоев, биология ва ботаникада Э.Қодиров, А.Дадабоев, А.Имомалиев, С.Йўлдошев ва бошқалар шулар жумласидандир.

Ўзбекистонда ижтимоий фан тараққиётига, хусусан ватан тарихи ва археология фани ривожига бебаҳо ҳисса қўшган олимлардан бири, тарих фанлари доктори, академик

Яхё Фуломовдир (1908-1977). У биринчи ўзбек археолог олимлардан ҳисобланади. Яхё Фуломов 1943 йилда «Хива ва унинг ёдгорликлари» маърузида тарих фанлари номзодлигини олиш учун диссертацияни химоя қилди, 1950 йилда эса «Хоразмнинг суғориш тарихи қадимги замонлардан ҳозиргача» деб номланган муаммо бўйича докторлик илмий даражасини олди. Тарихчи олим 1936 йилдан бошлаб Тошкент, Бухоро, Фарғона ва бошқа археологик гуруҳларга бошчилик қилди. 1938 йилдан эътиборан академик С.П.Толстов раҳбарлигидаги Хоразм археология-этнография экспедицияси таркибида илмий-тадқиқот ишлари олиб борган. У 4 томлик «Ўзбекистон ССР тарихи», 2 томлик «Самарқанд тарихи» китобларнинг муаллифларидан бири. Яхё Фуломовнинг Ўзбекистоннинг суғорилиш тарихига доир илмий ишлари қадимги деҳқончилик воқалари (Амударё, Зарафшон, Қашқадарё ва бошқаларнинг қадимги ўзанлари)ни аниқлаш ва ундан халқ хўжалиги мақсадлари йўлида фойдаланишда катта ёрдам бермоқда. Унинг Зарафшон ва Фарғона водийларида, шунингдек Тошкент воҳасида олиб борган илмий тадқиқотлари Ўзбекистонда тош даврини ўрганишда фанга катта ҳисса қўшди. Бу табаррук инсон, фан захматкашини мухтарам юртбошимиз Ислон Каримов мана шундай таърифлаган эди: «Мен академик Яхё Фуломовни яхши билардим. У мустақил фикрга эга бўлган, керак бўлса, энг юқори лавозим эгасига ёқмайдиган тўғри гапни дадил айта оладиган одам эди. Тарихчилар яхши биладилар, одатда тепаликлар қаърида тарихий обидалар, бутун бир шаҳар ястанган бўлади. Шўро даврида фақат томлардагина пахта экилмай қолган бир пайтда ана шундай тарихий тепаликларни ҳам текислаб пахта даласига айлантириш сиёсати авж олганда бунга қарши чиққан олим Яхё Фуломов бўлганини мен яхши эслайман. Бу фазилати туфайли тазйик кўрганини ҳам эшитганман. Лекин адолатни ҳамма нарсадан устун билган ватанпарвар одам шундай бўлади. Ана шундай одамлар ҳаёти бизга ибрат мактаби бўлмори лозим»¹.

¹ Каримов Ислон. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни Бош таъдирияти. 1998, 27-28-бетлар.

Президент Ислам Каримов фармони билан академик Яхё Фуломов «Буюк хизматлари учун» ордени билан тақдирланди.

Жамиятшунослик фанининг ажойиб даргаларидан яна биттаси фалсафа ва тарих илмининг билимдони академик Иброҳим Мўминов (1908-1974) бўлган. У Ўзбекистонда ижтимоий-гуманитар фанларнинг жонкуяр раҳбарларидан бири эди. 50-йилларнинг охири 70-йилларнинг биринчи ярмида Иброҳим Мўминов раҳбарлигида фалсафа, Ўзбекистон тарихи, адабиётшунослик, маданият масалаларига оид жуда кўплаб асарлар, ўқув дарсликлари, қўлланмалари ва тўпламлар чоп этилди. Хусусан, у ўтмиш тарихий меросимизни ўрганиш масалаларига алоҳида эътибор берди. Ал-Хоразмий, Ал-Фаробий, Беруний, Ибн Сино, Алишер Навоий, Бобур, Муқимий, Аҳмад Дониш каби улуғ сиймолар асарларининг кенг ўқувчилар оммасига етиб боришида Иброҳим Мўминовнинг хизматлари бениҳоят каттадир. Бу бежиз эмас, албатта. Чунки олим ёшликдан халқининг ўтмиш тарихий меросини ўрганиш ва уни ташвиқот-тарғибот қилиш билан кизиқди. 1946 йилдаёқ алломанинг «Мирзо Бедилнинг фалсафий қарашлари» асари матбуот юзиди кўрди. Сўнгра, у «Ўзбекистоннинг XIX аср охирида ва XX асрнинг бошларидаги ижтимоий-фалсафий фикрлари тарихидан» деб номланган мавзуда докторлик диссертациясини ҳимоя қилди.

Иброҳим Мўминовга 1968 йилда матбуотда босилган «Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихидаги роли ва ўрни» рисо-ласи катта ҳурмат ва обрў келтирди. Чунки ўз даври учун бу иш буюк жасорат эди. Коммунистик фирка мафкураси асосида шўролар тарих фанида Амир Темурни «босқинчи», «қонхўр», «жаллод», «кесилган калла суякларидан миноралар қурдирган жоҳил» шахс сифатида ёритган бир пайтда соҳибқироннинг халқимиз тарихида тугган ўрни ва ролига ҳаққоний баҳо бериш ҳар қандай валломатнинг қўлидан келадиган иш эмасди.

Ўз халқининг мард ва жасур ўғлони Иброҳим Мўминов 1968 йилда «Темур тузуклари» ва 1972 йилда Шарафиддин Али Яздийнинг XV асрда ёзилган «Зафарнома» асарининг

факсимил нусхасини нашр эттириш каби ниҳоятда савобли ишларга ҳам бош қўшиб ташкилотчилик қилди. Бу ғоятда таҳсинга сазовор ишлар Ўзбекистон кенг илмий жамоатчилиги ва омма томонидаш кизғин кутиб олишган бўлсада, Иброҳим Мўминовнинг шахсий душманлари ва рақибларининг ғашини келтирди, айниқса бу иш Марказдаги онги шовинистик улуф давлатчилик ғояси билан заҳарланганларга ёкмади. Олимга қарши бошланган хуружга шахсан КПСС Марказий Қўмигаги бошчилик қилди ва Иброҳим Мўминовга «Ўтмишга ғайри илмий ёндошган», «Ўтмишни идеаллаштирган», «ғоявий-сиёсий ҳатога йўл қўйган» деган сохта айблар қўйилди. Ўзининг соф ва мусаффо онги, тарихий-фалсафий виждонига чиркин, ахлоқий тубан ғоя ва қарашларини сингдира олмаган буюк олим оғир, узоқ давом этмаган касалликдан сўнг 1974 йил 22 июлда вафот этди. Улуф аллома вафот этган бўлсада, унинг сиймоси халқининг қалбида абадий тирикдир.

Ватан тарихининг энг ёш, ҳали унча тараққий этмаган таркибий қисмларидан бири-бу манбашунослик фанидир. Бу соҳада Ибодулло Одиллов (1872-1944), Содик Мирзаев (19885-1961), Абдулла Носиров (1899-1988), Абдулла Жувонмардиев, Юнусхон Ҳакимжонов, Абдулфаттоҳ Расулов, Абдулқодир Муродов, Солиҳ Муталибов ва бошқалар баракали ва катта илмий қидирув ишларини олиб бордилар. Манбашунослик илмида ўзининг серқирра ва баракали ижоди билан шуҳрат топган отахон тарихчи олимлардан бири академик Бўрибой Аҳмедовдир (1924-2002). У Андижон вилоятининг Қўрғонтепа туманига қарашли Қорасув қишлоқида деҳқон оиласида таваллуд топган, оғир ва машаққатли йўлни босиб ўтган. Бўрибой ака ёзма тарихий манбаларни ўрганиш, Ватан тарихининг жуда кўплаб долзарб муаммоларини излаш ва оммалаштириш бўйича қалам тебратди ва халқ ҳурмати қозонди. «Ўзбекларнинг келиб чиқиш тарихидан» (1962), «Кўчманчи ўзбек давлати» (Москва, 1965), «Улуғбек» (1964), «Хондамир» (1965), «Маҳмуд ибн Вали» (1966), «Баҳр ул-асрор» (1977), «Балх тарихи» (1982), «XV-XVIII асрлар Ўрта Осиё тари-

хий-географик адабиёти» (1985), «Улуғбек» (1990)¹ ва бошқа қарийб 300 номда эълон қилинган илмий монография, рисола ва мақолалар олим шухратини оширди. Академик Б. Аҳмедов уч жилдлик «Ўзбекистоннинг янги тарихи»ни яратиш бўйича ижтимоий-гуманитар кенгашга раислик қилди ва бу китоблар 1996-1999 йиллари тайёрланиб, 2000 йилда нашр этилди. Бўрибой Аҳмедовнинг манбашунослик бўйича ёзган асарлари нафақат Ўзбекистонда, ҳатто бир қатор чет мамлакатларда ҳам тан олинган. Жумладан, олимнинг «Ўрта Осиё тарихий-географик адабиёти»га хорижий мамлакатларда ўндан ортиқ тақризлар эълон қилинди. Чех олими Иржи Бечка, Озарбайжон ФА академиги Зиё Бунёдов, қирғиз олимлари У.Қ Қораев, М.Б. Жамғирчинов мазкур китобга манбашуносликнинг катта ютуғи сифатида баҳо бердилар. Дарҳақиқат муаллиф элликка яқин ёзма обидаларни² таҳлил қилиш ва хулосалаш асосида шайбонийлар, аштархонийлар ва дастлабки манғитлар даврида Ўрта Осиё тарихи, маданияти ва ижтимоий ҳаёти ҳақида фикр юритади. Аммо захматқаш ва ватанпарвар олимнинг оғир ва машаққатли илмий фаолияти шўролар даврида кадрланмади. Истиқлол туфайли бу олимнинг кадрқиммати ўз жойига қўйилди. У «Буюк хизматлари учун» ордени билан тақдирланди.

Х.М. Абдуллаев (1912-1962) буюк ершунос ва маъданшунос олим, ўзбек халқининг улуғ фарзанди, мутафаккир ва давлат арбоби. У қисқа умр кўрган бўлсада, ўздан катта мерос қолдирди. Вафотидан сўнг Ҳабиб Абдуллаевнинг етти жилдлик сайланма асарлари чоп этилди. Унинг биринчи жилдида алломанинг 1937-1947 йилларда яратилган «Шеелитли сқари конлари»га доир мақолалари тўнланган (1964): иккинчи жилдига «Ўрта Осиёнинг Шеелитли сқари конлари геологияси» (1964): учинчи жилдига «Маъданланишнинг гранитоид интрузиялари билан генетик боғлиқлиги» (1964): тўртинчи жилдига «Дайкалар ва маъдан» (1965): бешинчи жилдига

¹ Асрор Самад. Олимнинг ҳаёт йўли. -Т.: Камалак-Ҳазина, 1994, 53-79-бетлар.

² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1994 йил 30 сентябрь.

«Ўрта Осиё магматизми ва маъдани» ҳамда «Маъданли-петрографик провинциялари» номли монографиялари (1965): олтинчи жилдига «Маъданшунослик конларини кидириб топишнинг назарий асоси» дарслиги (1967) ва нихоят еттинчи жилдига Хабиб Муҳаммедовичнинг иқтисод ҳамда тарихга оид мақолалари, илмий публицистик асарлари киритилган (1969)¹. Жаъми бўлиб буюк олим 130 дан ортик илмий асарлар ёзган.

Хабиб Абдуллаев фақат олимгина эмас, айни пайтда мохир ташкилотчи ва давлат арбоби ҳам бўлган. У йигирма етти ёшида 1941 йилда Политехника институти ректори лавозимига кўтарилди. Х Абдуллаев икки муддатга Ўзбекистон ФАнинг президенти этиб сайланди. Машхур ўзбек олимни дунё тан олган. 1960 йилда Франция геология ва Буюк Британия минералогия жамиятлари унинг билимига тан бериб хақиқий аъзоликка қабул қилган эдилар. Дунёнинг Мексика, Финляндия, АҚШ, Франция, Хиндистон, Италия, Чехословакия, Хитой, Швейцария ва бошқа малакатларида уюштирилган назарий-илмий анжуман ва симпозиумларда маърузалар билан қатнашган Хабиб Абдуллаев ўзбек фанининг шўхратици жаҳонга танитди.

1953 йилда Мексикада Жаҳон геологларининг XX конгресси бўлди. Ушбу халқаро анжуманда ўзбек олими ҳам илмий маъруза билан қатнашган эди. «Мен минбардан тушишим билан,-деб эслайди Х.Абдуллаев,-Америка делегациясининг бошлиғи ёнимга келиб кўлимни сиқдида: Жаноб Абдуллаев, Сиз ким бўласиз?-деб сўраб қолди. Шунда мен: ...ўзбек геологи бўлман,-дедим. У эса: Йўқ. Сиз ўзбек эмассиз. Сиз тайёрланган (подставной) одамсиз, хали ўзбеклардан Сиздек олимлар етишиб чикқан эмас,-деб қолди. Шунда мен фахр билан баралла: «Мен хақиқий ўзбек фарзандиман»,-деб жавоб бердим»².

¹ Ҳизр назар қилган олим. (Академик Х.М.Абдуллаев таваллудининг 80 йиллигига бағишланади). -Т.: Фан, 1992, 4-бет.

² «Ҳизр назар қилган олим», 35-бет.

Ҳабиб Абдуллаевнинг «Рудаланишнинг гранитоид интрузиялар билан генетик боғлиқлиги» ва бошқа жуда кўплаб асарлари хорижий тилларга таржима қилинган. «Бу асар, - деб ёзган эди Т.Шоёқубов, М.Аҳмедов, - ўзбек фанини Х.Абдуллаев сиймосида жаҳоннинг энг илғор фан чўққиларига олиб чиқди. Жаҳон илм аҳли дунёда Ўзбекистондек жумҳурият борлигини, Беришийнинг ватанида ҳали илм сўнмаганини яна бир бор хис этдилар»¹.

Ҳабиб Абдуллаев ўзбек фанининг ҳақиқий жонкуяри эди. Шу бондан ҳам унинг Президентлик даврида юзлаб фан номзодлари ва фан докторлари етишиб чиқди. Чунки буюк аллома миллатнинг келажаги ва истикболи юқори малакали миллий кадрларга боғлиқ эканлигини яхши биларди. Х.Абдуллаев раҳнамолигида аспирантлар сопи ўн барабар кўпайди ва 1000 кишига етди. «Москвага,-деб эслаганди ёзувчи, академик Иззат Султон,-қиска муддатда тўрт юздан ортик ўзбекни аспирантура ва докторантурага юборганда, Ҳабиб «тўғри йўлдан» бормади, чунки Республикада энг муҳим амалларда ўтирган шовинистларга бу иш ёқмас эди. Шовинистлар рафлатда қолиб, бу воқеадан ҳам кеч хабардор бўлдилар ва аламларидан «тирсагини тишлаб» қолдилар. Кейин Ҳабибдан бу иши учун ундан бешавкат ўч олдилар. Шу иши ва ўзбек халқининг манфаатларини кўзлаб қилган кўпгина бошқа ишлари учун, Ҳабиб Ўзбекистон Фанлар Академияси президентлиги вазифасидан қўққисдан олиб ташланди... Бу Марказий Кўмитада иккинчи (аслида эса-биринчи) котиби бўлиб ишлаган ва Ҳабиб Мухаммедович томонидан «тегирмончи» деб ном берилган Мельниковнинг иши. Ашаддий шовинист, ўзбек халқининг солиқ фарзандидан ана шу йўл билан қасос олади»².

Носўб қобилият эгаси, буюк олим ва ташкилотчи давлат арбоби Ҳабиб Абдуллаевни ишдан олишгач, уни ҳатто Академиянинг Президиуми аъзолари қаторида ҳам қолдирмадилар, бирор бир илмий тадқиқот институтида раҳбарликка ҳам лозим топмадилар. Албатта, бу адолатсизлик ва ноҳақликлар

¹ Уша манба, 33-бет.

² «Ҳизр назар қилган олим», 45-46-бетлар.

алломанинг саломатлигига ўз таъсирини кўрсатмай қолмади. У 1962 йил 20 июнда вафот этди.

Буюк олимнинг нечоғлик улуғлигини унинг замондошлари сўзлари билан тасаввур қилишнинг ўзи кифоя деб ҳисоблаймиз:

«Агар Алишер Навоий шеърят дунёсининг «ҳоқони» бўлган бўлса, Ҳабиб Муҳаммедович эса фан соҳасида Ўрта Осиё металлогенистларининг (маъданшунослари) «султони» эди».

Ҳайрулло Раҳматуллаев - геология-минералогия фанлари доктори.

«Геологияда фақат икки киши К.Сатпасев ва Ҳ.М.Абдуллаев. Иккаласи ҳам ишни оддий кудук қазишдан бошлаб академик, кейин эса президент даражасига кўтарилган». Академик Д.Наливкин.

«Ҳабиб Абдуллаев ўз халқининг фахри бўлиб қолади. Менга унинг ҳаракати негадир бўронни эслатади!» Академик А.Ферсман.

«Ҳабиб Муҳаммедович Абдуллаевдек буюк инсонлар ҳар куни, ҳар йили туғилавермайди, балки бундай инсонлар 100 ва 500 йилда бир марта туғилади». Академик Амбарцумян¹.

Хуллас, ўзбек халқининг миллатпарвар, ватанпарвар, ўғлони академик Ҳабиб Абдуллаевнинг сиймоси мустақил Ўзбекистон ёшларига юртга, миллатга, фанга, имон ва эътиқодга содиқлик намунаси бўлиб абадий қолади.

Ўзбекистонда физика-математика фақининг ёрқин юлдузларидан бири Тошмуҳаммад Алиевич Саримсоқов, 1915 йилда Андижон вилоятнинг Шаҳрихон туманида таваллуд топган. Тошкент давлат университетининг физика-математика факультетида таҳсил кўрган. Тошмуҳамма Алиевич Саримсоқов йирик жамоат-давлат арбоби бўлиши билан бирга физика-математика фани соҳасида Ўзбекистон шухратини узоқ-узоқ ўлкаларга таратган алломадир. У 1938 йилда «Иккинчи тартибли дифференциал тенгламалар ҳоллари ва баъзи алгебраик

¹ Келтирилган парчапар. «Ҳизр назар қилган олим» рисоласидан олинди.

тенгламаларнинг асимптомик ечими» мавзусида номзодлик диссертацияси ёқлади. 1941 йилда бошланган уруш туфайли ҳарбий хизматга чакирилган Тошмуҳаммад Алиевич Ўрта Осиё ҳарбий округининг Тошкентдаги метеорология қисмида хизмат қилди. Бу ерда ўзи учун янги соҳа бўлган синоптик харитани тўлдириш ва унинг устида ишлаш билан шуғулланди. 1942 йилда олим «Ҳолатлари санокли бўлган та-соидий процессларга оид» мавзусида докторлик диссертация-сини ҳимоя қилди.

Т.А.Саримсоқов жуда кўплаб дарсликлар ва қўлланмалар муаллифидир. 1968 йилда унинг «Ўқитувчи» нашриётида «Ҳақиқий ўзгарувчининг функциялари» дарслиги чоп этилди. Бунга қадар 1954 йилда алломанинг «Марков процесслари-нинг асоси» Москвада чоп этилган эди. Бу қўлланма 1982 йилда қайта нашр этилди. Бундан ташқари заҳматқаш олим-нинг «Функционал анализ курси» дарслиги 1980 йилда, «Квантли эҳтимоллар назариясига кириш» деб номланган йи-рик монографик асари 1985 йилда босмадан чиққан. 1989 йилда матбуот юзини кўрган «Ҳаёт доволари» деб номланган асар алломанинг ҳаёт хотиралари ва эсдаликларни ўз ичига олади.

Тошмуҳаммад Алиевич йирик фан арбоби ва аллома бў-лишдан ташқари жуда катта ташкилотчилик қобилиятига эга эди. 1943 йилдан эътиборан бир неча бор узилиш билан Тош-кент давлат университетида ректор, 1946 йилдан Ўзбекистон ФА Президенти, 1959 йилдан эса Ўзбекистон олий ва ўрта махсус таълим вазири лавозимларида ишлади. У қаерда иш-ламасин, халқ, миллат бахти ва равнақи йўлида ҳалол меҳнат қилди.

Ўзбекистонда кимё фанининг йирик дарғаларидан бири сўзсиз академик Содиқов Обид Содиқович эди. Унинг раҳ-барлигида Тошкент давлат университетида ўсимликлар кимё-си кафедраси (1946), Пахта целлюлозаси кимёси ва техноло-гияси институтига фўза кимёси лабораторияси (1954) ТошДУ-да табиий бирикмалар кимёси муаммолари лабораторияси ташкил этилди. Бу лабораторияларда фўза таркибидаги мод-

далар, Ўрта Осиё ёввойи ўсимликлари таркибидаги алколоидларни мухофаза қилиш соҳасидаги катта илмий муаммолар ҳал этилди. Аллома раҳбарлигида Ўрта Осиёдаги алколоидли ўсимликлар текширилиб, 100 дан ортиқ алколоид ажратиб олинди, шулардан 70таси янги алколоид бўлиб, кўпчилигининг тузилиши ва конформацияси аниқланди. Ғўза барги, чигити, қобиғи, гули ва ғўзапоядан турли юқори молекулали углеводородлар, спиртлар, стеринлар, тритерпенлар, углеводлар, шунингдек А, Е, Р, F каби витаминлар ажратиб олинди. Итакон кислота олишнинг арзон усули ишлаб чиқилиши сунъий жун (нитрон) олиш саноатининг ривожланишига муҳим ҳисса қўшди. Академик Содиков ўз шоғирлари билан бир қанча табиий бирикмалар: алколоидлар, полифеноллар, ёғ кислоталари, углеводородлар, фосфатидлар ва бошқаларни ўрганишда катта ютуқларга эришди. Айникса, ғўза таркибидаги моддалар кимёси ва стереокимёсини ўрганишга катта эътибор берилди. Ғўзадан 80 дан ортиқ моддалар ажратиб текширилди, буларнинг кўпчилиги илгари топилмаган янги моддалар эди. Олимнинг деярли барча илмий тадқиқотлари фақат назарий жиҳатдан эмас, балки халқ хўжалигида ҳам катта аҳамият касб этди. Лимон, олма кислоталари ажратиб олишнинг янги ва арзон усули яратилиб, ишлаб чиқаришга жорий қилинди.

Анабазис ўсимлиги алколоидларини айрим-айрим ажратиб олиш технологияси ишлаб чиқилди. Илмий ишларнинг объектларини тўғри танлаш, уларга методик жиҳатдан ёндошиш, замонавий физик-кимёвий, квант-кимёвий усулларни қўллаш физик, органик, биологик кимё соҳасида қатор масалаларни ҳал қилишга ёрдам берди. Бу кимё фанининг янги соҳаси-биорганик кимё фанининг вужудга келишига маълум ҳисса қўшди.

Лимон ва олма кислоталари олиш технологияси собиқ Иттифок давридаги Халқ Хўжалиги Ютуқлари кўргазмасининг олтин медалини олишга сазовор бўлган эди. Академик Обид Содиков халқаро илмий анжуманларда Ўзбекистон фани довуғини таратган олимлардан. У 1956 йилда ГДР, 1958

йилда АКШ, 1959 йилларда Братислава 1960 йил Франция, 1964, 1967 йилларда Хиндистон ва бошқа ерларда уюштирилган конференцияларда маърузалар билан чиқди.

Академик Содиков Обид Содикович катта ташкилотчилик қобилиятига ҳам эга эди. У қарийиб 20 йил давомида Ўзбекистон Фанлар Академиясини бошқарди.

4-§. АДАБИЁТ

Шўролар ҳукумати 50-80-йилларда ҳам социалистик реализм байрови остида адабиёт воситаси орқали коммунистик фирқа мафкурасини ва улур рус миллатчилиги гоясини илгари сурди. Урушдан кейинги йилларда коммунистик фиркани, «улур рус халқи»ни, шўролар ҳукмронлигини кўкларга кўтариб макташ адабиётнинг бош ва асосий вазифаси эди. Шу бондан ҳам бу даврда ўзбек ижодкорларидан Ғ.Ғулом, К.Яшин, Р.Файзий, А.Мухтор, Уйғун, Х.Ғулом, Миртемир ва бошқаларнинг ижодида ушбу мавзу марказий ўринни эгаллайди. Жумладан Ғафур Ғулом (1903-1966) «Менинг партиям», «Ленин чашмаси», «В.И.Ленинга», «Партияга минг раҳмат», «Истиқбол кўшиги» каби шеърларида Беруний, Фаробий, Ибн Сино, Навоий, Улуғбекдай буюк зотларнинг жаҳоний аҳамияти Ленин туфайли содир бўлганлигини ёзади. У Ленин туфайли Ўзбекистон ижтимоий-иқтисодий ва маданий соҳада оламшумул тарихий зафарлар кучди, деб жар солади. Холбуки, халқимизнинг юқорида номлари тилга олинган буюк сиймоларини хали Ленин дунёга келмасдан печанеча асрлар илгари ҳам жаҳон аҳли билар ва қадрлар эди. Шўролар ҳукмронлиги йилларида Ўзбекистоннинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий соҳаларида эришган муваффақиятлари тўғрисида тўхталмасам ҳам бўлади.

Ғофур Ғулом И.Сталин шахсига сифинишнинг бевосита гувоҳи бўлган ва республикада амалга оширилган қагаонликлар, адолатсизликлар ва ноҳақликларни ўз кўзи билан кўрган адиблардандир. У ўз миллатининг бир ижодкор виждонли вакили сифатида шахсга сифиниш йилларида бўлиб

ўтган даҳшатли воқеаларга муносабат билдириш ўрнига халқ жаллодига бағишлаб, «Иосиф Сталин» одасини ва шуниқ сингари ўнлаб шеърлар битди. Гофур Гулом шу даражагача бориб етдики, «Октябрь, Партия, Ленин ва рус халқи бўлма-са, ўзбек халқи учун «рангу хид қаёқда» («Ассалом»)¹, дей-ди.

Шу билан бир қаторда унинг «Вакт», «Соғиниш» сингари мағзи тўқ шеърлари ҳам майдонга келган эди.

Худди шундай йўналиш ёзувчи ва драматург Комил Яшин ижодига ҳам хосдир. У ўзиниқ бугун онгли ижодий умрини Ленини, комфиркани, шўролар тузумини, рус халқини макташ, уларга мадхия ва ҳамду санолар ўқишга сарфлади. Айни замонда халқимизнинг ўтмишини рангсиз бўёқларда ифодалади, мулкдорлар, бойларни фақат бир томонлама ба-ҳолаб, уларни жохил, саводсиз, хотинбоз ва маиший бузук кишилар тимсолида ёритди. К.Яшиннинг «Йўлчи юлдуз» (1957), «Инқилоб тонги» (1974) ва бошқа сахна асарлари фикримизнинг далилидир.

Шўролар ҳукмронлиги давридаги гоётда оғир шароитда ҳам халқ ижодкорлари деган юксак номга доғ туширмаган, миллий манфаатга хиёнат қилмаган улуғ адиблар, ёзувчи ва шоирлар анчагина бўлган. Улар халқимизнинг ўтмиш тарихи-ни, инқилобий анъаналари, соф севги-муҳаббат ва миллий удумларини бадий ижод воситаси ила тараннум этганлар. Биз бу ўринда Ойбек, О. Ёқубов, Шухрат, П. Қодиров, Э. Воҳидов, А. Орипов, Ш. Холмирзаев, Ў. Хошимов, А. Иброҳимов, Х. Тўхтабоев, О. Матжон, М. Бобоев, Х. Дав-рон, Г. Нуруллаева ва бошқа ўнлаб ёш ижодкорларни назарда тутмоқдамиз. Уларнинг саъи-ҳаракатлари туфайли 50-80 йил-ларда бир қатор тўлақонли, бадий жихатдан юксак савияда-ги, миллий рух ва гурур билан суғорилган ажойиб асарлар яратилди. М.Исмоилийнинг «Фарғона тонг отгунча» романи

¹ А. Каттабеков, С. Мамажонов, Б. Назаров, У. Норматов, И. Султонов, О. Шарафиддинов, Н. Шукуров, Ўзбек Совет адабиёти тарихи. Университет-лар ва педагогика институтларининг филология факультетлари учун дарслик.-Т.: Ўқитувчи, 1990, 259-бет.

М.Шайхзоданинг «Тошкеннома» лирик поэмаси, «Мирзо Улуғбек» фожеий драмаси, А.Қаҳхорнинг «Ўтмишдан эртақлар», «Тобутдан товуш», О.Ёқубовнинг «Диёнат», «Улуғбек хазинаси» ва «Қўҳна дунё», П.Қодировнинг «Юлдузли тунлар», Х.Тўхтабоевнинг «Қасоскорнинг олтин боши», Ў.Хошимовнинг «Баҳор қайтмайди», «Нур борки соя бор», Ш.Холимирзаевнинг «Қора камар», И.Султоннинг «Имон», Х.Фуломнинг «Тошболта ошиқ», А.Ориповнинг «Ҳаким ва ажал», О.Матжоннинг «Берувий», «Паҳлавон Маҳмуд», Э.Воҳидовнинг «Олгин девор», ва бошқа ўнлаб асарлари ана шулар жумласига киради. Бу асарлар халқимизга бадиий завқ-шавқ бағишлабгина қолмасдан, уларга жуда катта маънавий озуқа ҳам беради, ёшларимиз онгида халқимизнинг ўтмиш тарихи билан, улуғ бобокалон авлод-аждодларимиз билан фахрланиш ва ғурурланиш ҳис-туйғусини шакллантиради ҳамда она Ватанга меҳр-муҳаббат янада жўш урушига қўмаклашади.

70-80 йилларда бадиий ижоднинг шеърят йўналишида ҳам буюк қобилият эгалари етишиб чиқди. Ойбек, М.Шайхзода сингари қалам соҳибларининг ижод анъаналарига янги мазмун ва сайқал берган А.Орипов, Э.Воҳидов, О.Матжон, Рауф Парфи, Х.Даврон, Азим Суюн, Гулчеҳра Нуриллаева ва бошқалар ўз шеърларида Ватан ва халққа садокатли, меҳнатли улуғлаб, соф севги ва муҳаббатни тараннум этдилар. Жумладан, Мақсуд Шайхзода Ватани, юртни улуғлаб, унинг гўзаллигини ва буюклигини куйлаб:

Бу юртнинг ўғлиман, онамдир ўлкам,

Бу юртга энг сўлим кофия-кўклам.

Шунчалик покиза, шунчалик кўркам,

Унга қанча сочсак шеърда гул-кам, - деган эди «Юртим» шеърида.

60-80 йилларда ўзбек шеърлятида порлаган юлдузлардан бири Абдулла Орипов (1941) бўлди. Унинг биринчи шеърлар тўплами 1965 йилда «Митти юлдуз» номи билан пайдо бўлди. Шундан сўнг, шўбирнинг «Кўзларим йўлингда!» (1967), «Онажон», (1969), «Рухим» (1971), «Ўзбекистон», «Қасида»

(1972), «Хотирот», «Юртим шамоли» (1974), «Хайрат» (1979), «Хаким ва ажал» (1980), «Нажот кальяси» (1981), «Йиллар армони» (1983) ва бошқа шеърлар тўпламлари босилиб чиқди. А.Орипов том маънода халқ шоири сифатида ном чиқарди ва танилди. У эл, миллат, юрт дарди, ташвиши билан ёнди ва ижод қилди. Биз Абдулла Орипов бадиий фаолиятини кўздан кечирар эканмиз, унинг бетакрор ижодий баркамоллиги халқи билан, миллати ва юрти тақдири билан ҳамнафас ривожланиб борганлигини ва тобора тараққийлашганининг гувоҳи бўламиз. Шоир энг оғир қатағонлик йилларида ҳам халққа бор гапни, ростини айтишдан қўрмади. Агар у «Токат» шеърида:

Бозордан тутоқиб қайтар уйга чол,
Гўлг қайда? Ёр қани? Ваъда сўздами?
Кампири хўрсиниб юпатар дархол:
-Ўкинманг, тақчиллик фақат биздами?!

деса, бир тўртлигида:

Хўкизнинг бўйнига тақсанг тақинчоқ,
Томоша аҳлига бўлган овунчоқ.
Сен одам шаклида юрган бир говсан,
Хайф сенга на нишон, оддий бир мунчоқ, дейди.

Ўзининг ватанпарвар, элпарвар ва айни пайтда соф севги ва мухаббатини тараннум этувчи серкирра лирик ижоди билан халқ ҳурматига сазовар бўлган назалнавис шоирлардан бири **Эркин Воҳидовдир (1936)**. Шоирда шеърятга ҳавас жуда эрта, ўн беш ёшлардан бошлаб уйғонган. 1990 йилга қадар Эркин Воҳидовнинг ўндаш ортиқ шеърий ва дostonлар тўпламлари матбуот юзини кўрди. Булар: «Тонг нафаси», (1961), «Кўшиқларим сизга» (1962), «Юрак ва ақл» (1963), «Менинг юлдузим» (1964), «Нидо» (1965), «Лирика» (1965), «Палаткада ёзилган дoston» (1967), «Ёшлик девони» (1969), «Чиробон» (1970), «Дostonлар» (1973), «Хозирги ёшлар» (1971), «Мухаббат», «Тирик сайёралар» (1980), «Шаркий кирғоқ» (1982), икки жилдлик сайланма-«Мухаббатнома» ва «Садоқатнома» (1986), «Шоир ру шеъру шуур» (1989) ва «Куй

авжида узилмасин тор» кабилар халкимизнинг энг севиб ўкиладиган асарларига айланди.

Эркин Воҳидовнинг бадиий ижоди ўзининг икки хусусияти билан ўзга ижодкорлардан алоҳида ажралиб туради. Аввало, у фалсафий фикр юритувчи ижодкор сифатида халкимизнинг минг-минг йиллик тарихга эга бўлган классик адабиёти анъаналарига янгича жон ва янгича рух бағишлаган шоирдир. Иккинчидан эса инсон ва жамият муаммоси шоир шеърятининг бош мавзусидир. Бу мавзу хоҳ табиат ҳақида, хоҳ жамият муаммолари, хоҳ севги-муҳаббат ҳақида бўлмасин, етакчи ўрин эгаллайди, инсоният ва инсон тақдири, унинг келажаги шеърӣ сатрларда фалсафий мушоҳада асосида ўз талқинини топади. Эркин Воҳидовнинг «Инсон» шеърӣдаги:

Собиту сайёрада Инсон ўзинг, Инсон ўзинг

Мулк олам ичра бир ҳокон ўзинг, султон ўзинг
сатрлари фикримизга ёркин далилдир.

Эркин Воҳидов инсонни тирик мавжудотнинг энг улур сарвари деб кўқларга кўтарар экан, инсоннинг улурлигини, унинг бахтини ватан озодлиги билан боғлайди. Бу жиҳатдан шоирнинг «Ватан умиди» шеърӣ бунга мисолдир:

Агарчи исмим Эркин,

Эрки йўқ, банди кишан бўлдим,

Кўзим боғлиқ, дилим доғлиқ,

Тилим йўқ бусухан бўлдим...

Чекибдур Бобуру Фурқат

Ватан ҳажрида афғонлар,

Мен эрсам, ваҳ, не ғурбатким,

Ватанда беватан бўлдим.

Олисда оҳ диёрим, деб

Соғинган эй ватандошим,

Дема сен ўзни бебахт,

Бахти йўқ аслида ман бўлдим.

Албатта, Эркин Воҳидов, аввало, ўзининг ишқ-муҳаббат мавзусида ёзган лирик шеър ва ғазаллари билан ҳам халқ орасида шухрат қозонди. Бу борада шоир жуда кўхна тарихга

эга бўлган шеърятимиз анъаналарига мурожаат қилади. ай-
никса шеърят мулкининг султони Алишер Навоий ижодидан
илҳомланади ва уни давом эттирувчи ижодкор сифатида намо-
ён бўлади. «Ёшлик девони»га кирган «Дебоча»даги қуйидаги
сатрлар ана шу маънода диққатга лойиқдир:

Истадим сайр айламоқни мен ғазал бўстонида,
Кулмангиз, не бор сенга деб мир Алишер ёнида.
Шеърят дунёси кенг, гулзори кўп, бўстони кўп,
Хар кўнгил арзини айтар, неки бор имконида.

Аммо шоир ишқ-мухаббатни ўзига хос янгича услуб ва
бўёқлар бериб қўйлади. Унинг асарларидаги бош қаҳрамон
ошиқ соф ва ҳалол мухаббат эгаси, у бу йўлда ҳамма ва хар
қандай азоб-уқубатлар, жабру-ситамларга тайёр, фидойидир:

Барча шодлик сенга бўлсин, бор ситам, зорлик менга,
Барча дилдорлик сенга-ю, барча хушторлик менга...
Бу жаҳоннинг роҳатин ол, бор азобин менга бор,
Сенга бўлсин барча ором, барча бедорлик менга.

Ха, шоир Эркин Воҳидов' поёб фалсафий ва лирик
қобилият эгасидир. Унинг фикри тиниқ, тили халқчил, оддий
ва соддадир.

60-80 йиллардаги адабий жараёнда Омон Матжоннинг
(1943) ҳам ўзига хос муносиб ўрни бор. У 60-йиллардан эъти-
боран ўзининг тўлақонли ва тираж шеърый ижоди билан мат-
буотда кўрина бошлади. Шоир Омон Матжон 1970 йилда
«Очиқ деразалар». 1973 йилда «Карвон қўнғироғи», 1977
йилда «Ёнаётган дарахт», 1979 йилда «Ярадор чакмоқ»,
«Ҳаққуш қичқириғи», 1983 йилда «Сени яхши кўраман», 1986
йилда «Гаплашадиган вақтлар» ва 1989 йилда чоп этилган
«Минг бир ёвду» шеърый тўплам ва дostonлар муаллифидир.
Омон Матжон асарларининг бош мавзуси-Ватан, адолат, тенг-
лик, тинчлик, мухаббат, ҳаллоллик ва имондир. Буни
қуйидаги сатрлар очик ойдин кўрсатади:

Тенглик йўқ жойларда ёмондир қисмат,
Тили омон бўлса ўлмайдими миллат,
Дунёда ҳеч бир хил қуролдан қудрат
«Тинчлик» сўзин ёзган қаламча йўқдир.

Ёки:

«Бу-ёлғон!»-кўкракка муштлади кимдир.

«Ёлғон бу...» ингранди кимдир бағри қон.

«Хм-м... ёлғон»... ишшайди биров нечундир.

Ким «Ҳа, ёлғон!» деди. Кимдир «Йўқ ёлғон!»

Бири «Ёлғон!» дея кетди эрка, тўқ.

Бири «Ёлғончи!» деб оҳиста кўпди.

Шундоқ, битта рост сўз айтилгунича

Ким қанча жонларнинг умиди сўнди.

Бу даврда шоир Барот Бойқобиловнинг «Хамса» асарининг нашр қилиниши ўзига хос ижодий жасорат намунаси бўлди. Насрда Ойбек, драматургияда Уйғун, Иззат Султонлар Алишер Навоийнинг тимсолини яратган бўлсалар, назмда бундай ишни шоир Барот Бойқобилов қилишга муяссар бўлди.

1946-1990 йилларда бадиий ижодиётда қалам тебратган ва ўзининг серқирра ва сермазмун фаолияти билан халқимизнинг маънавий маданиятига муносиб ҳисса қўшган фарзандлари кўп бўлган. 1993 йилда «Фан» нашриётида С.Мирвалиевнинг «Ўзбек адиблари» (Ихчам адабий портретлар) рисоласи бошилди. Унда 123 ижодкор ҳақида қимматли маълумотлар берилди, шундан 109 таси 40-80 йилларда ўз ижоди билан эл ва юртга танилган улуг адиблар ва мутафаккирлардир.

МАДАНИЯТ

1946-1990 йилларда Ўзбекистон театр ва мусика санъати ва унинг ижодкорлари коммунистик фирқа мафқураси ва сиёсати таъсири-босими остида фаолият кўрсатишга мажбур эди. Саҳна асарлари ва кўшиқлар репертуарлари чиғириқлардан ўтказилар ва сўнгра халқ ҳукмига ҳавола қилинарди. Бу чиғириқлар, таҳлил ва хулосалар жараёнида санъат асарининг «партиявийлиги», «синфийлиги», «байналминаллиги», «нечоғлик рус халқига ҳамду-санолар айтиб улуғлаши» ҳисобга олинар эди. Ҳар қандай миллийлик «миллатчилик», «қолоқлик», «миллий чекланганлик», «эскиликни кўмсаш»

тарзида кораланар ва репертуардан чиқарилар эди. Аммо ҳар қанча сиқув, тазйик, катагон ва ҳужумларга қарамасдан ўзбек миллий санъати йўқолиб кетмади ва ўзининг тарихий анъаналарини давом эттирди. Шу йиллар давомида ўзбек театр ва мусиқа санъати доврғини бутун дунёга танитган ажойиб юлдузлар етишиб чиқди. А.Хидоятлов, С.Эшонтураева, Ш.Бурхонов, М.Турғунбоева, О.Хўжаев, Н.Раҳимов, А.Бакиров, Тамарахоним, Г.Измаилова, К.Отаниёзов, Ю.Ражабий, К.Исмоилова, Р.Ҳамраев, С.Хўжаев, Б.Зокиров ёш ижодкорлардан Ш.Жўраев, О.Отажонов, Ё.Аҳмедов, Э.Комилов, Т.Мўминов ва бошқалар шулар жумласидадир. Ўзбек сахнаси усталарининг маҳорати ва қобилиятларига бутун дунё тан берган, улар ҳақида афсона ва ривоятлар тўқилган.

Ҳамза театрида инглиз ёзувчиси Шекспирнинг «Отелло» трагедиясидаги бош қаҳрамон Отелло образини яратган ва уни 500 мартадан ортиқ ўйнаган буюк санъаткор ва ноёб қобилият эгаси Аббор Ҳидоятлов сиймосига қуйидагича баҳо берилган эди: «Мен Отелло ролида ўйнаган кўп ажойиб актёрларни кўрганман. Лекин Аббор Ҳидоятловдан устасини кўрган эмасман». Рейнгольд Глиэр, 1949.

«Шекспир ҳаёт бўлса-ю, ўзи Отелло ва Дездемонасини Ҳамза театри сахнасида кўрса эди, унинг улкан ижрочи санъаткорлари билан ҳақли суратда фахрланган бўлув эди». Х. Джонсон, инглиз, 1954.

Театр сахнасида бамисоли ўчмас юлдуз бўлиб чакнаган Шукур Бурхоновдек ноёб қобилият соҳиблари ҳар доим дунёга келавермайди. Отахон шоир Максуд Шайхзода Шукур Бурхонов яратган бетакрор образларига қойил қолиб қуйидаги тўртликни битган экан:

Шукурни сахнада бир кўрган киши

У кеча ухлаши мумкинми? Гумон.

Томоша ахлининг эзгу хоҳиши:

Кошки Шукрона бўлсам қаҳрамон...

Ёки ўзининг мафтункор ва бетакрор ижроси билан ўзбек қўшиқчилиқ санъати доврғини бутун дунёга таратган, Ўзбекистон, Туркманистон ва Қорақалпоғистон халқ артисти Жо-

милжон Отаниёзовни айтмайсиэми. У Цейлон, Хитой, Бирма, Туркия, Хилдистон, Эрон, Афронистон, Россия ва бошқа жуда кўплаб мамлакатларда Хоразм қўшиқчилиқ санъати тароватини кенг таркатган. 1980 йилда кизик бир ибратли воқеа бўлган экан. Таниқли машҳур хинд рассоми, жамоат ва маданият арбоби Амина Бинту Москва Марказий телевиденияси билан мулоқот ўтказган. Диктор: Сиз қандай овозни, ёқимли овоз деб ҳисоблайсиз? Ўзингиз ёқимли деб ҳисоблаган овоз соҳиби ким? дея савол беради. Амина Бинту: «Овоз аввало ёқимли бўлмоғи даркор... овозда ҳиссиёт ва туйғу бўлиши лозим, овоз тўлақонли, яъни кулокни тўлдириб туриши керак... Мен дунёда (у «дунёда» деб алоҳида таъкидлади) бир санъаткорнинг борлигини биламан, у сизларнинг Комилжон Отаниёзовингиздир. Унинг овози барча давралар ва замонлар ичидаги энг ноёб овоздир!»¹.

Бу воқеа Туркиянинг Истамбул шаҳрида бўлган. Комилжон Отаниёзов шаҳардаги Ҳазрат Али жоме масжидида концерт берганда 20 минг томошабин тўпланган. Концерт тамом бўлгач, масжид бош муаззини бошчилигида махсус ҳайъат тuzилиб, Комилжон Отаниёзов ёнига келадилар ва ундан овозини очиб томоғи ва халқумини кўрсатишни илтимос қиладилар... Ғайриодатий бу таклифдан Комилжон ака дастлаб ҳайратга тушади, кейинроқ эса бу талабнинг мақсади ойдинлашади. Маълум бўлишича, кўшиқ тинглаганлар «бу янглиғ овоз одамбандага насиб ўлмас, балки томоғида бирорта мослама бордир» деган фикрга келган эканлар. Комилжон ака ним табасум билан унинг таклифига рози бўлади ва ҳайъат аъзолари машҳур санъаткор томоғида «ҳеч қандай тин мослама йўқлигини» эътироф этади... Аслида, турк тингловчиларини ҳайратга солган нарса Комилжон ака овозидаги бемисл кудрат бўлган экан. Узунасига бир неча чақиримга чўзилган йигирма минг номозхон тиз чўкиб, саждалик ҳолатига сомеъ бўлиб ўлтирар экан, ҳеч қандай овоз кучайтиргичлари бўлмаган сахнада туриб қуйланган кўшиқ барча тингловчиларга бутун маз-

¹ «Ёшлик», 1987 йил, 12-сон, 49-бет.

мундорлиги ва ширадорлигини саклаган ҳолда етиб бориши мўъжизадай эди-да.

Комилжон Отаниёзовнинг бахти ва абадийлиги меҳрибонлик ва самимият билан у тарбиялаб етиштирган ҳисобсиз шоғирдлардадир. Комилжон аканинг бетакрор сози ва овози у бу дунёни тарқ этган бўлсада устозни жондан севган ва ардоқлаган шоғирдлари, хушовоз хонадалар Қувондик Искандаров, Ортиқ Отажонов, Олмаҳон Ҳайитова, Шариф Султонов, Каримбой Жуманиёзов ва бошқаларнинг ижодларида тобора сайқал топмоқда.

Хуллас, республика мақомчилар, «Лазги», «Шодлик», «Гўзал», «Дуторчи қизлар» каби ансамбллар мамлакат меҳнатқашларига хизмат қилишдан ташқари, Ўзбекистон санъатини хорижий мамлакатларда ҳам тарқатиб катта обрў-эътибор қозондилар.

Ўзбек кино санъатининг 1946-1990 йиллардаги фаолияти шунини кўрсатдики, у фақат номигагина «Ўзбекфильм» деб юритилди. Амалда эса унда миллийликдан нишона ҳам йўқ эди. Тўғри, элу-юртга танилган Н.Ғаниев («Насриддин саргузаштлари»), К.Ёрматов («Алишер Навоий», «Ибн Сино»), Й.Аъзамов («Мафтунингман», «Фурқат») Ш.Бошбеков, И.Эргашев («Темир хотин») ва бошқалар томошабин дидига мос фильмлар яратдилар. Аммо «Ўзбекфильм» жамоаси ўзининг Ватан ва миллат олдидаги бурчини ҳалол бажармади. Бунинг сабаблари, биринчидан, «Ўзбекфильм» учун мутахассис кадрлар асосан Иттифокнинг Марказий шаҳарларида тайёрланар эди. Иккинчидан, кино асарлари дастлаб рус тилида тайёрланар ва Москвага цензурага юбориларди. Марказ тасдиғидан ўтган фильмларгина экранларга чиқарилар ва сўнг ўзбек тилига таржима қилинар эди. Учунчидан, «Ўзбекфильм»га асосан рус тилида сўзлашувчи ходимларгина ишга қабул қилиндилар.

Бу ишларнинг оқибати шунга олиб келдики, «Ўзбекфильм» билан асосан ўзбек тилида ижод қиладиган 600 кишидан ортиқ адиблар жамоаси ўртасида ижодий алоқа бўлмади. «Ўзбекфильм» учун маҳаллий ижодкорлар асарлар ёзиб бер-

мадилар, ёки ўзаро тил тонолмадилар. «Ўзбекфильм» жамоаси эса ўз навбатида «ўрганган кўнгил ўрганса кўймас» деганларидек ўзининг эски ҳамтовоклари билан янада мустаҳкамрок «ижодий ҳамкорлик»ни ривожлантирди. Буни 1985-1990 йилларда суратга олинган фильмлар рўйхатининг ўзиёқ ёрқин кўрсатади: «Бўлмаган воқеа»-сценарий муаллифи Валентина Токарева, режиссёр Камара Камолова, «Амирнинг хуфёна саёҳати»-сценарий муаллифи Борис Сааков, режиссёр Фарид Давлетшин, «Бувимни қайтариш»-сценарий муаллифи Исай Кузнецов, режиссёр Мухтор Оғамирзаев, «Болалик станциясидан чиққан поезд»-сценарий муаллифлари Леонид Аркадьев, Александр Ковтун, режиссёр Хабибулло Файзиев, «Хаёт мазмуни»-сценарий муаллифи Рамзи Фаталиев, режиссёр Дамир Салимов, «Иккинчи айлана бўйлаб»,-сценарий муаллифи Александр Горохов, режиссёри Равил Богиров, «Ёввойи»-сценарий муаллифи Рустам Иброҳимбеков, режиссёр Камара Камолова, «Майсаранинг иши»-сценарий муаллифи Эдуард Аюнов, режиссёри Мелис Абзалов. Бу рўйхатни яна В.Железников, А.Леонтьев, В.Хмельницкий («Отга мехр»-режиссёри М.Оғамирзаев), Э.Вериго, Б.Турин («Инқилоб вакил қилган»-режиссёри З.Ройзман) каби «Ўзбек» драматурглари билан тўлдириш мумкин»¹.

«Ўзбекфильм»нинг мавзулари доираси ҳам жуда тор ва асосан «босмачилик»дан бошчи чиқмаганлиги натижасида халқ орасида киноя аралаш «басмачфильм» номи берилди. 1985 йилдан эътиборан «кайта қуриш» деб аталган ўзгаришлар баҳонасида «Ўзбекфильм» ўзбек халқининг миллий кадрият ва анъаналарига ёт гоъларни, ахлоқий-маънавий бузук ялашгуч саҳна асарларини экранлар воситаси орқали ташвиқот-таррибот қилиб ёнлар тарбиясига мислсиз зарар келтирди. Дамир Салимовнинг «Ёввойи итлар», Санжар Бобоевнинг «Виждон азоби», Жаҳонгир Файзиевнинг «Сиз кимсиз?», Музроб Боймуҳаммедовнинг «Нажотсиз қотил», Фарид Давлетшиннинг «Амирнинг хуфёна саёҳати», Нозим Аббосовнинг

¹ «Мулоқот», 1991 йил, 5-сон, 29-30-бетлар.

«Самарадаги учрашув» каби фильмлар худди ана шундай жиҳати билан ажралиб туради.

Шўролар ва комфирка меҳнаткаш халқни нтоатда сақлаш учун оммавий ахборот воситаларидан ҳам кенг фойдаланди. Мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига қараганда ҳар бир миллат ўз вакиллари ҳозирги замон ахбороти билан старли даражада таъминлаши учун бир йилда 300 тадан 500 тагача журнал, 8 мингдан 12 мингтагача номда китоб чиқариши керак экан. Бусиз на миллий маданият, на миллий тил равнаки тўғрисида сўз юритиш мумкин эмас. (Биз шўролар даврида чоп этилган оммавий ахборот воситаларнинг қуллик ва тобелик мафқурасини тарғибот қилганлигини ҳисобга олаётганмиз ҳам йўқ.) 1970 йилда Ўзбекистонда 33 номда журнал ва журнал типдаги хабарномалар нашр этилган бўлса, 1987 йилда уларнинг сони кўпайиш ўрнига 32 тага тушиб қолди. Китоб нашр қилишчи? 1940 йилда Ўзбекистонда 4 миллион ўзбек бўлиб 640 номда китоб нашр қилинган, яъни ҳар юз минг нафар ўзбекка 11-12 тадан китоб тўғри келган. 1985 йилги маълумотларга кўра эса 16 миллионли ўзбек аҳолиси учун 982 номда китоб чоп этилган, яъни ҳар юз минг ўзбекка 4-4,5 тадан китоб тўғри келган. Умуман, ўзбек тилида китоб чоп этиш йилдан-йилга кўпайиш ўрнига камайиб борган. Масалан, 1979 йилда-1058 та, 1985 йилда-982 та ва 1986 йилда 947 номда китоб ўзбек тилида чоп этилди. Ҳолбуки, 1986 йилда 1 миллион 20 минг эстон аҳолиси учун 1,420 китоб эстон тилида¹ чоп этилганлигини таққосласак, Ўзбекистон бу борада қандай аҳволда бўлганлиги яққол кўзга ташланади. Ўзбекистон ФА нашриётида чиқарилган адабиётларнинг 80 фоизи рус тилида, 16 фоизи бошқа тилларда ва фақат 4 фоизи ўзбек тилида² чоп этилган, холос.

Хулоса шундан иборатки, 1946-1990 йилларда шўролар Коммунистик фирка мафқурасини, кизил салтанат ҳукмронлиги ғоясини Ўзбекистон меҳнаткашлари онгига турли хилдаги маърифий-маданий воситалар ёрдамида сингдиришга ин-

¹ Қаранг: «Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г.», 396-бет.

² «Ёш ленинчи», 1989 йил 28 сентябрь.

тилди. Халк миллий маънавияти оғир мустамлакачилик зулми остида секилик билан бўлсада ривожланиб борди.

5 §. ШҶРОЛАР ТУЗУМИНИНГ БжХРОНИ

Жаҳон мамлакатлари ривожланиши тарихи шундан далолат берадики, зўрлик, босқинчилик асосида яратилган ҳар қандай мустамлакачи салтанат эртадир кечдир инқирозга учраши, парчаланиб кетиши ва ҳалокатга учраши қонунийдир. Лекин у бирданига амалга ошмайди. Бу жараённинг рўёбга чиқиши учун зарур бўлган барча ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитлар, яъни ҳам объектив ҳам субъектив омиллар етилган бўлиши керак.

1939 йилда бошланган жаҳон урушига қадар шўролар салтанати ўз бошидан нисбатан гуллаш ва тараққиёт даврини кечирди. Унинг жаҳонга эгаллик қилиш иштаҳаси кучайди. Фашистлар Германияси билан дунёни ўзаро тақсимлаб олмакчи бўлди. Жаҳон уруши келиб чиқди. Бу урушда қизил салтанат ғолиб келди. Шўролар Европа ва Шарқий Осиёда ўз таъсир доирасини кенгайтирди, дунё гегемонларидан бирига айланди. Аммо тараққиёт илгарилаб борган сайин шўролар тузуми капитализм билан ўзаро сиёсий, иқтисодий рақобатда ожиз ва ҳаётий яроқсиз эканлиги ойдинлаша борди, у ўз позицияларини навбатма-навбат қўлдан чиқара бошлади. Бу жараённинг дастлабки аломатлари 50- йилларнинг охирлари ва 60-йилларда кўрина бошлаган бўлса 70-йилларда, хусусан 80-йилларда айниқса ҳалокатли тус олди. Коммунистик фирқа собиқ Бош котиби Михаил Сергеевич Горбачевнинг қуйидаги сўзлари ғоятда ўришлидир: «Қайсидир бир босқичда-бу, айниқса, 70-йилларнинг иккинчи ярмида сезилди-дастлабки қарашида тушуниш қийин бўлган воқеалар содир бўлди. Мамлакат ҳаракат суръатларини сусайтира бошлади, хўжалик ишида издан чиқиш кўпаяверди, қийинчиликлар бирин-кетин йиғилиб ва кескинлашиб бораверди, ҳал қилинмаган проблемалар кўпая борди. Ижтимоий ҳаётда биз ҳозир турғунлик деб атаётган ҳолатлар... пайдо бўлди. Социал-иқтисодий та-

раккиётга тўскинлик қилувчи ўзига ҳос механизм вужудга келди»¹.

М.С.Горбачёв айтган «тушуниш қийин бўлган воқеалар» ва «турғунлик», аслида масаланинг туб моҳияти тўғри ва оқилона кўз билан қаралганда зўрлик ва босқинчилик асосида барпо этилган на ҳалокатга маҳкум шўролар салтанатининг бўҳрони эди. Бу бўҳрон ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётнинг барча соҳаларини ўзида қамраб олганди.

6 §. НАЗАРИЙ ВА СИЁСИЙ ҚАШШОҚЛИК ВА БЎҲРОНЛИК

Назарий-сиёсий дунекарашдаги турғунлик ва қашшоқлик 1960-йиллардан эътиборан кучайди ва у боши берк кўчага кириб қолди. Бу жараёнинг тамал тошини 20-йилларнинг бошларида кўп партиявийликни тақиқлаб, комфирка якка ҳукмронлигига асос солган В.И.Ленин қўйган эди. «Халқлар дохийси» И.Сталин бу ишни қиёмага ётказди ва мамлакатда зўрликка таянувчи бюрократик давлат бошқарув тизими қарор топди. Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳалари ва муаммолари бўйича бирдан бир тўғри ва сўнгги ҳақиқатни, назарий, илмий ҳулосани комфирканинг биринчи раҳбари-йўлбошчисигина айтиши қонун-қоида ва одатга айлантирилди. Кўпчилик халқ, омма фикри билан ҳисоблашиш эса умумий қоида тартибидан чиқарилди. Бу сиёсий-назарий соҳада 60-йиллардан эътиборан кучли тус олган қашшоқлик ва бўҳронинг асоси эди.

В.И.Ленин 1920 йилда комсомолнинг III съездида «Ёшлар союзининг вазифалари» ҳақида сўзлаган нутқида: «...Ҳозир 15 ёшда бўлган авлод коммунистик жамиятни кўради...»² деб башорат қилган эди. «Дохий»нинг бу башорати бошқа халқлар қаторида ўзбек халқининг ҳам алданиб «коммунизм йўлида» заҳматли меҳнатга чорлаган эди. Н.С.Хрущёв ҳам «СССРда 80-йиллар бошларида коммунизм таъминланади», деб жар солган эди.

¹ Горбачёв М.С. Қайта қуриш ва янгича фикрлаш мамлакатимиз ва бутун дунё учун.-Т.: Ўзбекистон, 1988,15-бет.

² Ленин В.И. ТАТ, 41-т, 354-бет.

1936 йил 5 декабрдаги СССР ва 1937 йил 12 февралда қабул қилинган Ўзбекистон ССР Конституциялари мамлакатда социализмнинг жаҳоншумул тарихий ғалабасини «қонун» йўли билан мустақкамлади. 1939 йил мартда бўлиб ўтган комфирканинг XVIII съездида И.Сталин СССР аста-секин «коммунизм»га ўтиш йўлига кирганлигига, эндиги вазифа «энг ривожланган капиталистик мамлакатларга ва АҚШга иқтисодий жихатдан етиб олиш ва ўзиб кетиш» эканлигига мамлакат меҳнатқашларини «ишонтиради».

1959 йилнинг бошида бўлиб ўтган КПССнинг навбатдан ташқари XXI съезди «СССРда социализм батамом ва узил-кесил ғалаба қозонганлиги, шўро давлати ўз тараққиётининг янги босқичига-коммунизм қуриш даврига ўтганлиги»ни ижод қилди.

1961 йил октябрда комфирканинг XXII съезди чақирилди ва унда КПССнинг III Дастури-«коммунизм қуриш дастури» қабул қилинди. Съездда маъруза билан чиққан Н.С.Хрущев икки ўн йилликда СССРда «коммунизм қурилиши»ни башорат қилди. Бу «назарий хулосалар» барча қатори Ўзбекистон меҳнатқашларини ҳам қувонтирди албатта. Аммо бу қувонч узокка чўзилмади. 1963-1964 йилларда мамлакатда озик-овқат танқислиги вужудга келди. «Коммунизм қурилишини кенг авж олдириш даврига кирган халқ биринчи даражали ҳаётий аҳамиятга эга бўлган озик-овқат маҳсулотлари: ун ва ун маҳсулотлари, ёғ, гўшт ва бошқа шунинг сингарини талон орқали олиш даражасига тушиб қолди. Мамлакатнинг жуда кўп шаҳарларида забастовкалар ва норозилик митинглари бўлди. 1962 йил июнда Новочеркаска бўлган фожеали ва қонли воқеалар бунга мисол бўла олади. Гўшт ва ёғ маҳсулотлари нархи ошганлигидан норози бўлган меҳнатқашлар намоёнлиги ўққа тугилди, 70-80 киши¹ ўлдирилди».

1964 йил октябрь пленуми Н.С.Хрущевни барча лавозимлардан олиб ташлади. Унинг ўрнига Л.И.Брежнев сайланди. Комфирканинг янги «дохийси» ҳам «коммунизм»

¹ М.Гиллер, А.Нохрич. История России. 1917-1995. Утопия у власти. Кн. вторая. Мирская империя, стр. 170.

тўғрисидаги «назарий ғояни» янада «ижодий» ривожлантирди. Унинг раҳбарлигида ишлаб чиқилган ва 1977 йил 7 октябрда қабул қилинган СССР Конституциясида мамлакатда «ривожланган социализм» қурилганлиги қонуний «муштаҳкамланди». Бу хулоса Ўзбекистон ССРнинг 1978 йил 19 апрелда қабул қилинган Конституцияси учун ҳам асос бўлди. Албатта қомфирка ва шўро ҳукумати улуғ назарийётчиларининг «социализм ва коммунизм» тўғрисидаги чўпчак ва кашфиётлари меҳнатқашлар оммасининг барча «ишонч ва умидлари»ни чилпарчин қилди. Аммо бу масаладаги назарий нуқтани М.С. Горбачёв қуйди. У қомфирка МКнинг 1985 йил апрель Пленумида мамлакатда Ленин асослаб берган социализм қурилмаганини, балки у «сталинча модел» йўлидан борганлигини эълон қилди. Бу фикрни КПССнинг собиқ раҳбари кейинчалик янада аниқроқ баён қилган эди: «Беғараз ҳалол ёндашиш бизни муқаррар хулосага олиб келди: мамлакат кризисолди ҳолатига тушиб қолган экан. 1985 йил апрелида бўлиб ўтган Марказий Комитет Пленумида ана шундай хулоса чиқарилди»¹. Бу хулоса амалда «социализм» ва «коммунизм» тўғрисида сафсата ва ёлғондап иборат «назария ва ғоялар»нинг турғунлик ҳолатига-боши берк кўчага кириб қолганлигини кўрсатар эди ва қомфирка стратегик фаолиятининг пировард якуний бўҳрони эди. Бу бўҳроннинг энг асосий айбдорларидап бири айни КПСС МК Сийсий Бюроси ва унинг раислари эди. Аввалгидек Сийсий Бюро таркиби аксарият сионистлардан, ёши ўтиб қолган нафақахўрлардан иборат бўлиб қолганди. Сийсий Бюронинг 18 аъзосидан 12 нафари яҳудий, 6 нафари рус эди. Мана уларнинг чин ва цикобланган исми шарифлари: Л.И.Брежнев рус, Дмитрий Фёдорович Устинов-яхудий, чин фамилияси Улобрикт, Андрей Андреевич Громико-яхудий, чин фамилияси Кап, Виктор Васильевич Гришин-яхудий, чин фамилияси Грисель, Федор Давидович Кулаков-яхудий, Ставрополдагилар уни Давид Абрамович Штейннинг ўғли деб билганлар, Андрей Платоно-

¹ Горбачёв М.С. «Қайта қуриш ва янгича фикрлаш», 22-бет.

вич Криленко-рус, Арвид Янович Пельше-яхудий, Александр Николаевич Шелепин-яхудий, чин фамилияси Шен, Владимир Васильевич Шербицкий-яхудий, Петр Николаевич Демичев-рус, Петр Миронович Машеров-яхудий, Геннадий Иванович Воронов-яхудий, чин фамилияси Аренсшен Абрам, Михаил Андреевич Суслов-яхудий, хакикий фамилияси Зюсс, Юрий Владимирович Андропов-яхудий, чин фамилияси Либман, Иван Васильевич Капитонов-рус, Борис Николаевич Пономарев-рус, Михаил Сергеевич Соломенцев-яхудий, чин фамилияси Залиман, Николай Викторович Подгорный-рус. Уларнинг ўртача ёши 70 ёшни ташкил этган, 93 фоизи нафақахўрлар бўлган.

Сиёсий Бюро аъзолигига номзодларнинг ўртача ёши 62 ёшни ташкил қилган, яъни 66 фоизи нафақахўрлар бўлган. Марказқўм котибларининг ўртача ёши 67 ёш, 80 фоизи нафақахўр, Марказқўмнинг 287 аъзосидан 211 нафари, ёки 77 фоизи нафақахўрлар эди.

Брежнев даврида етук мамлакатларда хизмат қилаётган элчиларнинг 90 фозидан кўпрогининг миллати рус бўлмаган кишилар эди. Бошқа муҳим соҳалардаги кадрлар таркибида ҳам ана шу ҳолат юзага келган¹.

7-§. ИҚТИСОДИЙ СИЁСАТДАГИ БЎХРОН ВА ТУРФУНЛИК²

Шўролар тузумининг бўҳрони иқтисодий соҳани ҳам четлаб ўтмади. Бу жараён 50-йилларнинг охири ва 60-йилларда бошланди. Буни биз 1956-1960-йилларга мўлжалланган беш йиллик ва 1959-1965-йилларга мўлжалланган етти йиллик режаларнинг жуда кўп йўналишлар бўйича бажарилмай қолганлигида кўрамыз. Бу айниқса 80-йилларда кучли тус ол-

¹ Козенков Юрий. Голгофа России. Схватка за власть. Краткая хроника преступлений мирового сионизма, массовства и Запада против России (от Сталина до Ельцина). «Фонд национальных перспектив» Москва. 2003. Стр 311-312.

² «Турфунлик»-ўзгармай, ривожланмай, бир жойда туриб қолиш, ҳаракатсизлик, завоқ.

ди. М.С.Горбачевнинг қуйидаги сўзлари юқоридаги хулосани тасдиқлайди: «Биз мамлакатдаги вазиятни таҳлил қилганимизда, энг аъвало, экономиканинг ўсишига тўсқинлик қилинаётганлигига дуч келдик. Миллий даромадларнинг ўсиш суръатлари кейинги беш йиллик давомида икки ҳиссадан зиёд пасайди., 80-йиллар бошига келиб эса бу суръатлар шундай даражага тушиб қолдики, у амалда бизни иктисодий турғунликка яқинлаштириб қўйган эди. Илгари дунёдаги энг ривожланган мамлакатларга шитоб билан етиб олган мамлакат бир позиция кетидан иккинчисини қўлдан бой бера бошлади. Бунинг устига ишлаб чиқариш самарадорлигини ва маҳсулот сифатини оширишда, фан-техника тараққиётида замонавий техника ва технологияни ишлаб чиқиш ва ўзлаштиришда ривожланган мамлакатлардан орқада қолиш бизнинг зиёнимизга кўпая борди»¹ Бунинг энг асосий сабаби ишлаб чиқариш фондлариши ўстиришнинг бирдан бир асосий шакли сифатида интенсив йўлини эмас, балки экстенсив йўл танлангани бўлди. Буни биз шу мисолдан ҳам кўрамызмики, собик Иттифокда 1961-1970 йилларда Миллий даромаднинг ўсиши 7,1 фоиз ва 8,8 фоизни ташкил этгани ҳолда, 1971-80 йилларда бу 5,0 ва 8,1 фоизга тенг бўлди. Собик Иттифокда ягона хўжалик комплекси бўлди деган даққиюнусдан қолган иборани бўлар-бўлмасга ҳадеб ишлатаверадиган баъзи олимлар яна ажаб бир тарзда «турғунлик» умуман Иттифокда бўлмаган, мабодо Иттифокда бўлган бўлсада Ўзбекистонга унинг ҳеч қандай дахли йўқ, Ўзбекистон иктисодий муттасил ривожланиб доимо чўккилар сари борган, деб исботлашга асоссиз уриндилар. Бу ғоянинг асоссизлиги шундаки:

Биринчидан, собик Иттифок ягона хўжалик комплекси бўлсаю «турғунлик» касали Ўзбекистонни четлаб ўтадимми? Инсон касалланса-ю, бу касаллик инсоннинг ё қўли, ёки оёғига ўз таъсирини ўтказмади, дейиш ҳеч бўлмаганда ақовлик эмасми?

¹ Горбачев М.С. «Қайта қуриш ва янгича фикрлаш», 16-бет.

Иккинчидан, Ўзбекистон собиқ Иттифок ягона хўжалик комплексининг бир бўлаги бўлгач, Иттифок турғунлик ботқоғига ботган экан, Ўзбекистон қандай қилиб четда қолади? Ужар далил ва фактлар Ўзбекистонда ҳам иктисодий бўҳрон ва турғунлик айниқса 80-йилларда ўзининг бутун бошли бўйи-баста билан амал қилганлигини кўрсатади. Биз Ўзбекистондаги вазиятни ялпи ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқариш ва аҳоли жон бошига миллий даромад тақсимотининг Иттифокдагига қараганда ҳатто бир неча баробар-орқада бўлганлигини кўрамыз. Масалан, 1990 йилда Ўзбекистон киши бошига ялпи ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича Иттифокда 12-ўринда бўлган, аҳоли жон бошига миллий даромад ишлаб чиқариш бўйича эса Иттифокдаги ўртача даражадан икки ҳисса¹ паст бўлган. 1976-1986 йиллар мобайнида Ўзбекистоннинг мамлакат миллий даромадига қўшадиган ҳиссаси амалда кўпаймади.²

Меҳнат унумдорлиги масаласига келсак, Ўзбекистонда бу кўрсаткич Иттифок даражасининг саноатдаги атиги 40 фоизига тенг эди, холос. Қишлоқ хўжалигида эса меҳнат унумдорлиги умумиттифокнинг ўртача кўрсаткич даражасидан икки баравар³ кам бўлган. Бу шунга олиб келдики ишлаб чиқариш суръатлари илгарилаш ўрнига орқага кетди. 1981-1985 йилларда Ўзбекистонда саноатда ишловчи ҳар бир ишчи ҳисобига маҳсулот тайёрлаш 29 фоиз кўпайиш ўрнига бор йўғи 8 фоиз кўпайди. Қурилишда меҳнат унумдорлиги атиги 3 фоиз ўсди, қишлоқ хўжалигида эса ҳатто камайиб кетди. Бу салбий ҳолатларнинг оқибатлари шу бўлдики, белгиланган давлат режалари ва топшириқлари бажарилмади, саноат ва қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг сифат кўрсаткич даражалари халқаро стандартлар у ёқда турсин, ички бозор талабларини ҳам қондира олмади. Натижада кераксий, ортиқча, брак маҳсулотлар кўпайди, бундан давлат ва халқ хўжалиги ҳисобсиз зарар кўрди. Фақат 1985 йилда республика сифатсиз ишлаб

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил 5 июнь.

² «Совет Ўзбекистони», 1986 йил 31 январь.

³ «Ўзбекистон санъати ва адабиёти», 1990 йил, 5 июнь.

чиқарилган маҳсулотлар учун жарималар тўлаш, уларнинг нархларини пасайтириш ҳисобидан 700 миллион сўм¹ зарар кўрганлиги ишончли манбаларда қайд этилади.

1981-1985 йилларда Ўзбекистонда саноатдаги янгилиниш суръатлари 1980 йилдагига нисбатан икки баравар камайди. 1986 йилда Ўзбекистон конструкторлик бюроси ишлаб чиқаришга юборган машиналарнинг 60 фоиздан кўпроги замон талаби даражасида бўлмаган.

1986 йилда Ўзбекистонда ишлаб чиқарилган мебель маҳсулотларининг 38 фоизи, текширилган шарбатлар ва ичимликларнинг 46 фоизи, гиламларнинг 95 фоизи, шойи газламаларнинг 49 фоизи брак қилинган ва нархи пасайтирилган. 129 корхонанинг маҳсулоти талаб даражасида бўлмаганлигидан савдога чиқарилмади. Худди шу йили республикадаги 130 дан ортиқ корхона маҳсулот реализация қилиш режаларини, 260 тага яқин корхона² меҳнат унумдорлиги режаларини эплай олмади. «Ўзбекхлопмаш» бирлашмаси сурункасига 14 йил давомида эскирган нусхадаги разборшиқлар ва 19 йилдан бери эскирган шамоллатгич (вентилятор)лар ишлаб чиқарган. 1986 йилда эса бу корхона ишлаб чиқарган пахта тозалагичларнинг ҳаммаси-100 фоизи³ брак деб топилди.

Қишлоқ хўжалиги ва чорвачиликдаги аҳвол саноатдагидан афзал эмас эди. Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги бир томонлама ва, асосан, экстенсив йўл билан ривожлантирилган эди. Бу яроксиз усул 80-йилларда Ўзбекистон қишлоқ хўжалигини ҳам турғунлик ҳолатига солиб қўйди. 1981-1985 йилларда давлат томонидан белгиланган режалар пахта, дон, гўшт, сут, тухум сотиш каби соҳаларда бажарилмади. Республика бўйича жами 1,3 миллиард сўмлик маҳсулот кам берилди. Ишлаб чиқариш фондларининг ҳар сўми ҳисобига маҳсулот олиш камайди. 1976-1984 йилларда Жиззах, Қашқадарё вилоятлари ва Қорақалпоғистон республикаси қишлоқ хўжалигига давлат

¹ «Совет Ўзбекистони», 1986 йил, 31 январь.

² «Совет Ўзбекистони», 1986 йил, 4 июль; 1987 йил 16 май.

³ «Совет Ўзбекистони», 1986 йил, 4 июль.

8 миллиард¹ сўм маблағ сарфлади. Майдоннинг ҳажми жиҳатидан бу республикада ишга туширилган қўриқ ерларнинг ярмисига тенг бўлди. Аммо бу регионларда пахта етиштириш кўпайиш ўрнига камайиб кетди.

1985 йилда республикадаги туманларнинг ярми, 11 минг бригада пахта тайёрлаш йиллик режаларини бажармади. 1986 йилда 424 совхоз ва 22 жамоа хўжалиги йилни зарар билан якунлади. Умуман олганда 1985 йилга нисбатан ялпи кишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштириш 1986 йилда 2 фоиз камайди².

Кишлоқ хўжалигининг бошқа соҳаларидаги давлат режалари ҳам бажарилмади. Жумладан, 1986-1988 йилларда картошка етиштириш Бухоро вилоятида 24 фоиз, Қорақалпоғистонда-35, Андижонда-50, Қашқадарёда-67 ва Тошкент вилоятида 68 фоиз бажарилди. Шу йиллар мобайнида Ўзбекистон аҳолиси Бухоро, Наманган, Самарканд, Андижон ва Хоразм вилоятларидан 375 минг тонна боғдорчилик мевалари ва 185 минг тонна узум³ кам олди.

Иқтисодий турмушлик юқорида таъкидлаганимиздек, айниқса чорвачиликка ҳалокатли таъсир кўрсатди. Чулки Москванинг курук ваъдаларига ишониб, бу соҳага эътибор талаб даражасида бўлмади. Чорва моллари сони кескин камайди. Биргина сигирлар 1986 йилда 1981 йилдагига нисбатан 1,2 минг бошга камайди. Натижа шу бўлдики, 1981-1985 йилларда республика аҳолисига режадагига караганда 70 минг тоннадан кўпроқ гўшт, 220 минг тонна сут, 1000 миллион дона тухум⁴ етказиб берилмади. Аҳолининг шахсий чорва хўжалиқлари янада аянчли ҳолатга тушиб қолди. 1989 йил 31 мартдаги маълумотларга караганда Сирдарё вилоятидаги 42, Самарканд вилоятидаги 36, Қашқадарё вилоятидаги 28 хўжаликда умуман сигирлар бўлмаган. Кишлоқларда истикомат

¹ «Совет Ўзбекистони», 1986 йил, 31 январь.

² «Совет Ўзбекистони», 1989 йил, 31 январь.

³ «Совет Ўзбекистони», 1989 йил, 31 январь.

⁴ «Совет Ўзбекистони», 1989 йил, 31 март.

қилувчи хонодонлардан 770 мингтасида ёки 41 фоизиди¹ умуман сизир бўлмаган.

Иқтисодий бўҳрон ва турғунликнинг бош сабаби ва унинг асоси қаерда? деган қонуний савол туғилади. Биринчи ва асосий сабаб, адолатсизлик, ҳақсизлик, тенгсизлик ва миллий мустамлақачиликка асосланган ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий тузумда эди. Иккинчи асосий сабаб, «ленинча адолатли миллий сиёсат»ни ниқоб қилиб олиб коммунистик фирқанинг юритган бюрократик яккабошчиликка, буйруқбозликка ва зўрликка таялувчи сиёсатида эди. Учинчи асосий сабаб, Иттифок «ягона хўжалик комплекс» деган ниқоб остида ишлаб чиқариш ва режалаштиришнинг ҳаддан ташқари Москов қўлида марказлаштирилиши ва бўйсундирилиши эди. Сўзда, қоғозда «тег ҳуқуқли ва суверен» бўлган Ўзбекистон амалда ҳеч қандай ҳуқуққа эга эмас эди. Барча директив режалар Москвада-Госпланда ҳал бўларди. Ўзбекистон учун тузилган директив режа ва топшириқларни мамлакатимиз туб жой шароити ва имкониятларидан мутлақо беҳабар бўлган кимсалар томонидан ишлаб чиқилар ва асослаб берилар эди. Ўзбекистоннинг вазифаси уни сўзсиз бажаришдан иборат эди. Ислоҳ Каримов «Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида» номли фундаментал асарида бу жараёни атрофлича таҳлил қилар экан бундай дейди: «Бошқача қилиб айтганда, маҳсулот керакми ёки керак эмасми, унга талаб борми ёки йўқми, халқаро талабларга мос келадими ёки йўқми, бундан қатъи назар, у бутун Иттифок бўйича мол етказиб берувчилар ва истеъмолчиларга тақсимланар эди. Бириктирилган истеъмолчи эса бу маҳсулотни олиши ва ўз навбатида, ўз маҳсулотини бошқа корхоналарга етказиб бериши шарт эди.

Ўзаро маҳсулот етказиб берганлик учун ҳақ мазкур марказлаштирилган тизим кучлари билан амалга оширилар эди»². Бундай шароитда моддий манфаатдорлик, рақобат, талаб ва

¹ «Совет Ўзбекистони», 1989 йил, 31 март.

² Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. - Т.: Ўзбекистон, 210-б.

таклифни бозор асосида мутаносиблаштириш деган тушунчалар бўлиши мумкин эмасди. Буларнинг ҳаммаси марказнинг қўлида ва ихтиёрида эди. «Оқибат натижада,-дейди Ислом Каримов,-юқори даражада марказлашган тизим вужудга келиб, у ҳамма нарсани-Иттифокнинг чекланган» тизим доирасида, ҳақиқий талабни ҳисобга олмаган ҳолда, нимани ва қанча миқдорда ишлаб чиқариш кераклигини белгилар эди.

Буларнинг ҳаммаси қачондир тугаши керак эди, чунки хом ашё ресурслари чекланган бўлиб, ёпик тизимда ишлаб чиқаришни ички ресурсларга асосланган ҳолда ривожлантириш узлуксиз давом этиши мумкин эмас эди. Бу нарса иқтисодий ҳаётда турғунликкагина эмас, балки техника тараққиёти айнашга ҳамда фан ва техника ютуқларини, илғор технологияни қабул қила олмасликка, жаҳон иқтисодиётида рўй бераётган жараёнлардан орқада қолишга ҳам олиб келди»¹.

Шундай қилиб 80-йилларда мамлакат жуда катта ва ҳалокатли турғунлик ва бўҳрон исқанжасида эди. Бу ҳол аҳолининг социал-иқтисодий турмуш шароитига таъсир кўрсатмасдан қолмади, албатта.

ХАЛҚНИНГ СОЦИАЛ-ИҚТИСОДИЙ АҲВОЛИ

Шўролар ва коммунистик фирка социал-иқтисодий турмушнинг барча соҳаларида туб ерли аҳолини ҳар томонлама таҳқирловчи ва камситувчи мустамлакачиларга хос сиёсат олиб борди. Аммо бу сиёсат «ҳамма нарса инсон учун, инсоннинг бахт-саодати учун» деган баландпарвоз шиорлар пардасига ўралган ҳолда амалга оширилди. Бу билан биз 1946-1990 йилларда социал-иқтисодий соҳала килинган ишларни эътибордан қочираётганимиз йўқ. Албатта, бу йилларда аҳолини уй-жой билан таъминлаш, водопровод, канализация қурилиши, маданий-маишат турларининг кўпайиши ва ҳоказо соҳаларда анча ишлар қилинди. Биз бу ўринда ўқувчи диккат-эътиборини шўролар ҳукуматининг Ўзбекистонда социал-

¹ Ушв манба, 211-212-бетлар.

иктисодий соҳада кўрсатган шовинистик-улуғ давлатчилик фаолиятига қаратмоқчимиз. Гап Иттифок ягона хўжалик комплекси, унда ҳамма республикалар ва халқлар тенг ҳуқуқларга эга деб эълон қилган ва уни ўз Конституциясида ёзиб қўйган бўлсада амалда, ҳаётда мутлако бошқа қонунлар ҳаракатда эди. Жумладан Россия Федерациясидаги ишлаб чиқариш корхоналари, ташкилот ва идораларидаги ходимлар билан Ўзбекистондаги ходимларнинг иш ҳақлари бир-биридан кескин фарқ қиларди. Ҳатто Ўзбекистоннинг ўзида ҳам Иттифок тасарруфидаги (497та) корхоналар билан маҳаллий корхоналарда ишлайдиган ишчиларнинг оладиган ойлик маошлари ўртасида катта фарқ бўларди. Жумладан 1950 йилда Иттифок тасарруфидаги корхоналардаги ишчиларнинг иш ҳақлари 133 фоиз ошгани ҳолда, республикага қарашли корхоналардаги меҳнатчиларнинг иш ҳақлари фақат 73 фоиз ошди, ҳолос, 80-йилларнинг ўрталарига келганда Ўзбекистон аҳолисининг жон бошига тўғри келадиган даромадлари Россия Федерацияси ва бошқа жумҳуриятларга таққослаганда 2-3 баробар кам эди. Айниқса жамоа хўжаликлари аъзоларининг ойлик иш ҳақлари жуда паст эди. 1988 йилда жамоа хўжалиги аъзосининг бир ойлик иш ҳақи Иттифок бўйича 181,8 сўмни ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич РСФСРда 200,4 сўмга, Эстонияда-304,9 сўмга ва Ўзбекистонда 149,6 сўмга тенг бўлган. Россия шаҳарларидаги аҳолининг ўртача ойлиги эса 250 сўмга тенг эди.

Бу республика меҳнатқашлари социал-иктисодий ва турмуш даражаси оғир бўлганлигини кўрсатувчи далилдир ва бу нарса мамлакат аҳолисининг яшаш тарзи, харид қуввати, турмуш аҳволи, тиббиёт хизмати каби масалаларда ўз таъсирини кўрсатар эди. Масалан, 1988 йилда шаҳарда яшовчи ҳар бир киши бошига тўғри келадиган товар обороти Иттифокда ўртача 1566 сўмни, Эстонияда 2339 сўмни ташкил этгани ҳолда, Ўзбекистонда у фақат 1201 сўмга тенг бўлди, ҳолос. Республиканинг қишлоқ жойларида эса умуман ачинарли аҳволда бўлиб, 451 сўмни ташкил этарди.

Аҳолига тиббиёт хизмати кўрсатиш ҳам талаб даражасида эмасди. Марказий ҳукумат Ўзбекистонда аҳоли жон бонига тиббиёт хизмати кўрсатиш мақсадлари учун ўртача 49 сўм 77 тийин маблағ ажратди. Холбуки, бу кўрсаткич Иттифок миқёсида қарийб икки барабар ортик бўлиб 81 сўм 85 тийинга тенг эди.

Ўзбекистон аҳолини уй-жой билан таъминлашда ҳам оғир аҳволда бўлган. Тўғри ҳар бир кишига тўғри келадиган фойдали яшаш жойи м.кв билан ҳисоблаганда мамлакатда 1980 йилда 10.3, 1985 йилда 11.0, ва 1990 йилда 12.1 м. кв. ўсганлигини кўраимиз. Аммо 1988 йилдаёқ бу борадаги тараққиёт даражасига СССРда 15,5 м.кв ни, РСФСРда - 15,7 м. кв ни, Эстонияда 21.1 м.кв ни ташкил этарди¹ Бундай вазиятнинг асосий сабаби Ўзбекистон учун уй-жой қурилишига ажратилган капитал маблағнинг камлигида эди. Аҳоли жон бошига ҳисоблаганда уй-жой қурилиши учун ажратилган капитал маблағ 1987 йилда СССР бўйича ўртача 119,5 сўмга тенг бўлган бўлса, РСФСРда-139 сўм, Эстонияда-119 сўм ва Ўзбекистонда 78 сўмни ташкил этган. Болалар борчалари билан таъминланиш ва бошқа маданий-маиший ишлар соҳасида ҳам республикада оғир вазият вужудга келган эди.

80-йилларда аҳолининг 60 фоиздан ортиқроғи яшаб истикомат қилаётган кишлоқ аҳоли танг эди. 1989 йилнинг августига қадар бўлган ёзма маълумотларда қайд этилишича, Ўзбекистон кишлоқ аҳолисининг фақат 5 фоизи канализация ва салкам 50 фоизи нормал ичимлик суви билан, 17 фоизи² табиий газ билан таъминланган эди, холос.

Ўзбекистон болажон республикалардан бўлганлигидан аҳолининг ерга ва ховли жойларга бўлган эҳтиёжи йил сайин ошиб борди. 1950 йилдан 1990 йилга қадар Ўзбекистон аҳолиси 14 миллион 58 минг кишига кўпайди ва жаъми бўлиб 20 миллион 322 минг³ кишига етди. Шу боисдан ҳам 1989 йилги

¹ Бу мавзуга тегишли рақамлар: «Народное хозяйство СССР в 1987 г.»: Ўзбекистон Республикаси. Қисқача маълумот. 1995. 51-бет.: «Ҳаёт ва иқтисод». 1990 йил, 1-сон, 6-8-бетлардан олинди.

² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил, 25 август.

³ Тухлиев Н. Ўзбекистон иқтисодиёти.-Т.: Уқитувчи, 1994, 9-бет.

маълумотларга қараганда Ўзбекистонда 240 минг оиланинг мутлақо ери бўлмаган. 1,8 миллиондан кўпроқ аҳоли эса уй-жой қурилиши ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш учун кенгайтиришга жуда муҳтож эди. Фақат Тошкент шаҳрининг ўзида 92 минг оила¹ ер участкаси олиш учун навбат кутарди.

Юқоридаги айтилган фикрларни жамлаштириб хулоса қилинадиган бўлса, Ўзбекистон халқи 80-йилларнинг охирига келиб собиқ Иттифокда оғир ва ночор иқтисодий камбағал аҳволга тушиб қолган эди. Буни шу далилдан ҳам билса бўладики, 1989 йилда Ўзбекистонда жон бошига ҳисоблаганда ўртача ялпи ойлик даромадлари 75 сўмгача бўлган аҳоли сони 45 фоизни ташкил этган. Иттифок бўйича бу кўрсаткич 12,6, Литвада 3,6, Латвияда 3,2, Эстонияда 3,9 Белоруссияда 5,9 Украинада 8,1 РСФСРда эса 6,3 фоизни ташкил қилган. Жон бошига ўртача 200 сўмдан кўпроқ ялпи даромад тўғри келадиган аҳолининг миқдори Ўзбекистонда бор-йўғи 2,8 фоиз бўлгани ҳолда, Иттифок бўйича бу даража 17,2, Болтиқбўйи жумҳуриятларида 28,5, РСФСРда 22 фоизга² тенг эди.

Ўзбекистонда пахта яккаҳокимлигининг авж олиши, аҳоли учун зарур бўлган қишлоқ хўжалик ва чорвачилик маҳсулотларининг кам ишлаб чиқарилиши, қимматчилик, нарх-навоининг ошуви ва аҳоли харид қувватининг ночорлиги мамлакатда оғир оқибатларни келтириб чиқарди. Иттифок бўйича киши бошига бир йилда гўшт истеъмол қилиш ўртача 64 кг, сут 341 л, тухум 272 дона бўлган бўлса, 1990 йилда Ўзбекистонда бу кўрсаткич 32,0 кг гўшт ва гўшт маҳсулотлари, 210,0 л сут, 120,0 дона тухум³га тенг бўлган. Ўзбекистонда картошка истеъмол қилиш 1989 йилда 1960 йил билан таққослаганда 18 фоизга⁴ камайиб кетди, 1990 йилда у киши бошига 25,0 кг.га тенг бўлди. СССР Статистика бошқармасининг берган маълумотларига қараганда 1986 йил 25 майда Тошкент шаҳри

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил, 25 август.

² «Ҳаёт ва иқтисод», 1990 йил, 1-сон, 55-бет.

³ Аҳмедов Э., З.Сайдаминова. Ўзбекистон Республикаси, 53-бет.

⁴ «Совет Ўзбекистони», 1989 йил, 31 март.

бозорларида карам нархи Белгород шахридагига караганда икки баровар киммат, лавлаги нархи эса Омск ва Томск бозорларидагига нисбатан бир ярим барабар киммат бўлган. Нукус шахри бозорларида эса сабзи Тобольск ва Новокузнецк шаҳарларидаги нархда сотилган¹.

Мамлакатдаги ишсизлар армиясининг кўпайиб бориши бусиз ҳам оғир бўлган тангликни янада кучайтирди. 80-йилларнинг охирларида Ўзбекистонда ишсизлар сони бир миллионга етиб қолган эди. Биргина Андижон вилоятида 1986 йилда 50,5 минг эркак ва аёл² ижтимоий фойдали меҳнат билан банд бўлмаганлиги аниқланди.

Мамлакатда социал-иқтисодий аҳволнинг оғирлиги ва муттасил ишсизлар сонининг ошиб бориши аҳоли турли табақалари, хусусан ёшлар ўртасида жиноятчиликнинг кўпайишига сабаб бўлган омиллардандир. Республика прокуратурасидаги масъул ходимларнинг берган ишонарли маълумотларга караганда 1985-1989 йиллар ва 1990 йилнинг тўжкиз ойи мобайнида мамлакатда 426.143 та жиноий иш содир этилганлиги кайд қилинган. Шу муддат давомида жиноятчилар қўлидан 4.447 киши-эркаклар ва аёллар, кексалар ва болалар ҳалок бўлдилар³. Агар 1985 йилда одамларнинг мол-мулкларига кўз олайтириб аҳолига қароқчиларча ҳужум қилиш 447 марта содир этилган бўлса, 1989 йилда бу рақам 1057 тага етди. Айниқса шахсий мулкни ўғирлаш оммавий тус олди. 1985 йилда 12 372 марта ўғирлик содир этилган бўлса, 1989 йилда бу жиноят 23.407 тага ўсди. 1990 йилнинг факат 9 ойида 23 мингта ўғирлик⁴ содир бўлди.

Шу давр мобайнида давлат мулкни ўғирлаш ва талон-тароҷ қилиш ҳам кўпайди. 1985 йилдан кейинги даврда ҳар йили ўртача деярлик 9 мингтадан бундай жиноят ҳоллари кайд этилган. 1989 йилда эса бундай ўғирлик соҳаси янада фаоллашган ва 10.425 тага етган.

¹ «Совет Ўзбекистони», 1986 йил, 4 июль.

² «Ҳаёт ва иқтисод», 1990 йил, 1-сон, 76-бет.

³ «Халқ сўзи», 1990 йил, 29 октябрь.

⁴ Ўша манба

Мамлакатда уюшган жипоятчилик кучли тус олди. Фақат 1990 йилда минга яқин уюшган жипоятчилик фoш этилган бўлса, 1991 йилга келиб 1630 та иш фoш этилди.

Оғир иктисодий турмуш шароити мамлакатда фoжеавий тус олган экологик бўҳрон билан бирга кўшилиб аҳоли ўрта-сида турли касалликларни келтириб чиқарди. Аркадий Марнинг ёзишича кейинги саккиз йилда Ўзбекистонда рак касали билан оғриш 16.5 фoизга ортган. Ҳар йили республикада 13.800 киши рак¹ билан касалланиб нобуд бўлган. Ҳаёт жумбокларидан тўйган ва унга қарши курашда ўзини ожиз ва чорасиз деб ҳисоблаган аёллар ўзларига ўт кўйиш йўли билан унда кутулишга ўтдилар. 80-йилларда Ўзбекистонда ҳар йили ўртача 200-300 аёл ўзига ўт кўярди. Натижа шу бўлдики, мамлакатда аҳолининг ўртача умр кўриш даражаси қисқариб борди. Жумладан, 1969-1970 йилларда эркаклар 68,5 ва аёллар 74,6 йил ўртача умр кўрган бўлсалар 1986-1987 йилларда бу кўрсаткич эркакларда 65,6 ва аёлларда 71,2 ёшгача² қисқарди. Бундай оғир социал-иктисодий вазият Ўзбекистонда узoқ давом этиши мумкин эмас эди. Инсоний ҳақ-ҳуқуқ ва адолат учун миллий мустамлакачилик зулмига қарши ҳал қилувчи кураш палласи яқинлашмоқда эди.

ЭКОЛОГИК ҚАБОҲАТ

Шўролар салтанатининг Ўзбекистонда олиб борган мустамлакачилик сиёсати, бойлик орқасидан қувиш, ишлаб чиқаришнинг экстенсив йўлдан ривожлантирилиши, пахта яқка ҳокимлиги, турли хилдаги химиявий захарли моддаларнинг ишлаб чиқарилиши ва уларнинг қишлоқ хўжалигида ҳаддан зиёд ишлатилиши мамлакатимизда айниқса 80- йилларда ҳалокатли тус олган экологик бўҳронни келтириб чиқарди. Нафақат Ўзбекистонда, балки бутун Туркистон ўлкасида экологик қабоҳатнинг дастлабки тамал тошини В.И. Ленин кўйган

¹ «Саодат», 1990 йил, 7-сон, 13-бет.

² «Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г.», 206-бет.

эди. Биз бу ерда 1918 йил 18 майда В.И.Ленин имзолаган РСФСР Халк Комиссарлари Шўросининг Туркистонда сугориш ишларига 50 миллион сўм маблағ ажратиш тўғрисидаги декретини назарда тутмоқдамиз. Аслида шу пул берилмаган эди. «Инқилоб дохийси» бу ажратилган суммани Мирзачўл ерларини ўзлаштиришга сарфлашни назарда тутган. В.И.Ленин боплаган бу «ташаббус»ни шўролар ҳукумати коммунистик фирка раҳнамолигида ривожлантирди. «СССРда пахта мустақиллиги учун кураш» амалда Ўзбекистон халк хўжалигининг экстенсив йўл билан бир томонлама ривожланишининг бош омили бўлди ва турғунлик йилларида экологик бўҳронни кучайтирди. Табиат устидан ҳукмронликни даъво қилиш табиий мувозанат бузилишига бош сабаб бўлди. Айни пайтда Ўрта Осиё шароитидаги тоғ рельефи, дашт зоналарининг яқинлиги, юқори қуёш ҳарорати ва бошқа шунинг сингари географик ва иқлимий хусусиятлар йилдан йилга ортиб борди. Урбанизация жараёни кучайиб сугорма кишлок хўжалик экинлари майдонлари кенгайди, коммуникациялар ўтказилди, ўрмонлар кесиб юборилди, сув ресурсларидан оқилна фойдаланилмади, ер ости қазилма бойликлари очик усулда қазиб олинди. Бу ишлар амалда табиатга нисбатан шафқатсизлик, зуғум эди. Табиат ҳам албатта инсондан ўч олиши табиий бир ҳолдир. Ўзбекистон экологиясининг бузилишини қуйидаги табиий ҳолатлар белгилайди.

Биринчидан, атмосфера ҳавосининг ҳаддан ташқари булғанаётганлигидандир. Ўзбекистон шаҳарларининг деярлик ҳаммасида ҳавонинг ифлосланиш даражаси санитария талаблари даражасидан анча ёмонлашди. Бу айниқса Ўзбекистоннинг саноат марказларида хавфли тус олди. Жумладан олимларнинг ҳисоб-китобларига қараганда ҳавога ўрлаётган захарли чиқиндилар Олмалик шаҳри аҳолисининг ҳар бирига 1374 кг, Фарғонада 676, Навоийда 606, Ангренда 509 килограммдан¹ тўғри келар экан. Андижон, Гулистон, Қўқон, Қарши, Тошкент, Чирчик ва бошқа шаҳарлар ҳавоси энг ифлосланган

¹ «Мулқот», 1992 йил, 3-4 сонлар, 12-бет.

шахарлардан ҳисобланади. 1990 йилда республика аҳолисининг ҳар бирига ҳисоблаганда заҳарли моддалар чиқити 203 килограммни ташкил этган. Бу заҳарли моддаларнинг асосий манбалари саноат корхонлари ва транспорт воситаларидир. Ўзбекистоннинг саноат корхоналари ҳар йили 1,2 миллион тонна, автотранспортдан 2,2 миллион тонна заҳарли чиқиндилар таркатган.

Заҳарланиш кишлокларда ҳам хавфли тус олди. Айниқса, қишлоқ хўжалигида қўлланиладиган заҳарли химикатлар табиати хароб қилди. 1987-1990 йилларда деҳқончилик майдонларида пестицидлардан фойдаланиш ҳар гектар ерга 19,5-24 килограммдан бўлгани ҳолда 79-84 минг тоннани¹ ташкил этди. Жами бўлиб кишлоқ хўжалигида 70 хилга яқин турли заҳарли кимёвий моддалар ишлатилди. Эътиборли жойи шундаки, бу заҳарли кимёвий моддаларнинг фақат 1 фоизигина зарарқунанда ҳашоратга таъсир қилар экан, қолган 99 фоизи тупроқ, ер, сув, ҳаво, ўсимлик ва бошқа озиқ-овқат маҳсулотларици заҳарлаган.

Аҳвол шу даражада фожеали тус олдики, гўзаларни дефолация қилиш баҳонасида минг-минг тонналаб заҳарли химикатларни одамлар боши узра самолётларда сспилди. Бу ҳар қандай фашизмдан ҳам даҳшатлироқ фожеа эди.

Ўзбекистон экологияси бузилишининг иккинчи сабаби бу сувга бўлган муносабат билан боғлиқдир. Шўролар ҳукумати-нинг очкўзлиги, Амударё, Сирдарё, Чирчик, Зарафшон дарёлари сувларидан ҳисоб-китобсиз фойдаланиш охир-оқибатда Орол фожеасини келтириб чикарди. Айниқса, Аму ва Сирдарёга кейинги 20-30 йил давомида коллектор-зовур, саноат ва коммунал хўжаликларнинг ташландик ва заҳарланган сувларнинг оқизишлари бу фожеани янада кучайтирди. Шу даврда Оролнинг сув ҳажми 60 фоиздан ортиқ камайди, унинг қуруқликка айланган сатҳи 2 миллион гектарни ташкил этади. Илгари туз миқдори ҳар бир литр сувда 9 граммгача бўлган бўлса, 90 йиллар бошларида у 2,5-3 баравар ортди. Ҳавога,

¹ «Мулоқот», 1992 йил, 3-4 сон, 13-бет.

ерга сочилаётган тонпалаб кум-тузлар Оролбўйи атрофида ҳам жонли ва ҳам жонсиз табиатни ҳалокат ёқасига келтириб қўйди. Аҳоли денгиз атрофларидаги ўз маконларини ташлаб кетиниша мажбур бўлдилар. Масалан, Мўйноқ туманида аҳоли 50-йилларга нисбатан икки барабар камайган. Орол фожеаси туфайли ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳам ҳалокатга маҳкум этилди. 1970 йиллардан кейинги даврда фақат Амударё мансабида қамишзорлар майдони 7 барабар камайди, 50 дан ортик кўл¹ қуриб битди.

Экологик қабоҳатнинг учинчи сабаби тупроқ таркибининг ўзгариши бўлди. Ўзбекистонда 1990 йилга келиб ўртача ва кучли шўрланган ерлар 853 минг гектарни ташкил этди. Тупроқ таркибининг ўзгаришига ҳисоб-китобсиз ишлатилган минерал ўғитларнинг ҳалокатли таъсири ҳам катта бўлди. Чунки мутахассис олимларнинг хулосаларига кўра фосфор ўғити билан биргаликда тупроққа фтор, уран, торий, оғир металл тузлар ҳам ўтар экан. Экология бузилишининг тўртинчи сабаби, республика ҳайвонот ва наботот оламининг ўзгариши бўлди. Ўзбекистонда ёввойи ҳайвонларнинг-99, паррандаларнинг-410, балиқларнинг-79 тури мавжуд. 1990 йилга келиб 32 ҳайвон, 31 парранда, 5 балиқ республика «Қизил китоби»га киритилган. «Қизил китоб»га киритилган ўсимликларнинг сони эса 163 тага² етди.

Мамлакатдаги экологик қабоҳат аҳоли ўртасида ҳар хил касалликларнинг кўпайишига олиб келди ва катта фожеаларга сабаб бўлди. Катта ёшдаги кишилар ва ўсмирлар ўртасидаги умумий касалланиш 1976 йилдаги 2466,5 кишидан 1990 йилда 3598,6 кишига етди. Маълумотларга кўра, 1989 йилнинг ўзидагина асаб системаси, тери, тери ости хужайралари касалликлари 1,4 барабар, қон айланиши системасининг касалланиши 1,3 барабар кўпайган. Фаол сил касаллигига чалиниш 3 фоиз ошган³. Ошқозон-ичак, вирусли гепатит касалликлари кўпайди, ҳар хил шиш касалликлари келиб чиқди.

¹ «Фан ва турмуш», 1990 йил, 7-сон, 14-бет.

² Уша манба.

³ «Мўқофот», 1992 йил, 3-4 сон, 14-бет.

Хотин-қизларда камқонлик касаллиги авжига минди, болалар ўлими кўпайди. Тадқиқотлар шуни кўрсатдики, ижтимоий-иқтисодий вазият оғир бўлган минтакалар - Оролбўйи, Тошкент вилояти, айниқса Ангрэн, Олмалиқ, Чирчик ва Тошкент шаҳрида, Фарғона водийсининг кўпгина шаҳарларида турли касалликларга чалиниш юқори даражададир. «Орол-88» экспедицияси аъзоларининг берган маълумотларига қараганда Қорақалпоғистоннинг Бўзатов туманида ҳар 1000 гўдақдан 260 таси нобуд бўлган. Ўзбек аёлларининг 80 фоизи камқонлик касаллигига чалинган, ҳар уч нафар ўзбек йиғитларидан биттаси саломатлиги туфайли ҳарбий хизматга нолыйк¹ деб топилган. Ўзбекистонда ҳар йили рухий пуқсонли 6 мингдан ортиқ бола² туғиларди.

Хуллас, 90-йилларда мамлакат бошига тушган экологик қабоҳат узок давом этиши мумкин эмас эди. Вужудга келган оғир вазият яхлит ижтимоий-адолатли экологик сиёсат юритишни талаб қилаётган эди.

8-§. ИЖТИМОЙ СИЁСИЙ ТАНГЛИКНИНГ КУЧАЙИШИ

Шўролар ҳукмронлиги 80-йилларга келиб ижтимоий сиёсий соҳада ҳам боши берк кўчага кириб қолди. Бу жараённинг сабаблари нималардан иборат?

Биринчидан, 70 йилдан ортиқ вақт мобайнида шўролар жамиятида амал қилиб келган комфирканинг яккабошчиликка асосланган маъмурий бюрократик-буйруқбозлик иш юритиш услуби ҳаёт синовига бардош бера олмади. Коммунистик фирқа советлар (шўролар) учун курашди ва оммани ўз орқасидан эргаштирди. 1917 йил октябрь тўнтариши натижасида ҳокимият тепасига келган комфирқа бошқа сиёсий фирқалар фаолиятини чеклаб қўйди, ҳар қандай эркин хур фикрлашларга барҳам берди ва пролетариат диктатураси тизими (советлар, партия, қасаба иттифоқи, ёшлар уюшмалари,

¹ «Ёшлик», 1989 йил, 9-сон, 4-5-бетлар.

² «Мулоқот», 1992 йил, 3-4 сон, 15-бет.

кооперативлар ва хоказо)ларда ягона раҳбарликни даъво қилиб чиқди. У энди ўзининг сиёсий партия сифатидаги қиёфасини батамом йўқотди, у маъмурий органга, зўрликка таянувчи давлат машинасини ҳаракатга келтирувчи энг асосий ричаг-моторга айланди. Комфирқа шўролар жамиятининг раҳбар, ташкилотчи ва етакчи кучи бўлиб қолди. Бу ҳол СССР Конституциясининг 6-моддасида куйидагича таърифланган: «Совет жамиятининг раҳбар ва етакчи кучи, совет системасининг давлат жамоат ташкилотларининг ўзаги совет иттифоқи коммунистик партиясидир»¹. Бу коида ҳеч қандай ўзгаришсиз Ўзбекистон ССР Конституцияси (Асосий Қонуни)нинг 6-моддасида ҳам ёзиб қўйилди². СССР ва Ўзбекистон ССР Конституцияларининг 2-моддасида «Ҳокимият халқникидир», халқ давлат ҳокимиятини давлатнинг сиёсий негизини ташкил этган, «...халқ депутатлари Советлари орқали амалга оширади»³, деб ёзиб қўйилган бўлсада, бу амалда декларатив хусусиятга эга эди. Давлатнинг асосий сиёсий негизини ташкил этувчи «советлар» энди амалда иккинчи даражали қўғирчоқ расмий бир ташкилотга айланиб қолганди. Давлатнинг тақдирини ҳал этувчи асосий куч КПСС, унинг Марказий Қўмитаси Сиёсий Бюроси эди. Ички ва ташқи сиёсатга оид барча масалалар, йиллик ва беш йиллик режалар, кадрлар танлаш ва жой-жойига қўйишларгача дастлаб КПСС МК Сиёсий бюросида ҳал бўларди ва сўнг шўроларнинг маъсул органлари уни шунчаки «кўриб» тасдиқлар эди. Иш шу даражага етдики, КПСС сафидан чиқарилган ходим ўз иш вазифасидан кетиши у ёқда турсин, у албатта қамоққа олинар ва жазоланар эди. Бундай тартиб-қоида, иш услубини ва жамиятга раҳбарлик қилишни КПСС жумҳуриятларда ҳам ўзининг филиаллари бўлган комфирқалар орқали амалга оширар эди. Хуллас, КПСС Марказий Қўмитаси Сиёсий бюросидан тартиб, то барча Иттифоқчи республикалардаги комфирқа бош-

¹ СССР Конституцияси (Асосий Қонуни). - Т.: Ўзбекистон, 1977, 6-7-бетлар.

² Ўзбекистон ССР Конституцияси (Асосий Қонуни). Т.: Ўзбекистон, 1989, 5-бет.

³ СССР Конституцияси, 6-бет.

лангич партия ташкилотларига қадар ягона занжир сифатида боғланиб кетган эдилар. Шўролар тузумининг табиатига хос бўлган комфирқанинг бундай раҳбарлик иш услуби шахсга сирғиниш билан боғлиқ ижтимоий-сиёсий ҳодисаларнигина келтириб чиқариб қўймасдан, айна пайтда шўролар жамиятининг ичидан емирилишини тезлаштирган омиллардан бўлди. Буни Ўзбекистон мисолида очик-ойдин кўриш мумкин. Иттифоқнинг ҳамма жумҳуриятларида бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам биринчи раҳбарни кўкларга кўтариб макташ, улуглаш, унга ҳамду-санолар ўқиш кучайди. Одам тўғрисида уларнинг турмуш ва меҳнат шароитлари, ижтимоий кайфияти ҳақида чинакам ғамхўрлик қилиш ўрнига кўп ҳолларда сиёсий тилёғламалик, раҳбарнинг кўнглини овлаш, лаганбардорлик каби ишлар авж олди, меҳнатга ҳақ тўлашда текислилик кўчайди, одамлар ўртасида меҳнатга қизиқиш сўниб кетди. Ҳамма соҳада кўшиб ёзишлар одат тусига кирди. Ошно-оғайнигарчилик, қариндош-уруғчилик, порахўрлик авжига миңди. Социал-адолат бузилди. Оммавий суратда унвонлар, нишонлар тарқатиш одат тусига кирди. Одатда бундай унвон, нишонлар одамларнинг ҳақиқий меҳнат натижаларига қараб эмас, балки уларнинг раҳбарларга «нечоғлик яқинлиги», «содоқати» эвазига бериларди. Дабдабабозлик кучайди. Ҳаётда камчиликларни, хусусан биришчи раҳбарларнинг хатоларини танқид қилиш амалиётига умуман чек қўйилди. Умумий ахборот воситалари: матбуот, радио ва телевидение «Шарқда социализм ва коммунизм машъали бўлган Ўзбекистоннинг» шўролар даврида эришган «муваффақиятлари»ни ташвиқот ва тарғибот қилиш билан банд эди. Ҳақиқий ҳаёт эса мутлақо бошқача эди. Албатта бундай ҳаёт узоқ давом эта олмасди.

Иккинчидан, шўролар амал қилган коммунистик фирка ишлаб чиққан ва асос солган «ленинча миллий сиёсат» боши берк кўчага кириб қолди. Шўролар ва комфирқанинг миллий сиёсатдаги бош мақсади рус бўлмаган бошқа миллатларни умуман миллат сифатида йўқ қилиб юбориш, ассимиляциялашдан иборат эди. Бу жараён хусусан КПСС XXII съездининг «Коммунизм қуриш» дастури қабул қилинган, бевосита

кун тартибига кўйилди. СССРда «социализм гўла ва узил-кесил ғалаба» қилгач СССР халқларининг янги тарихий бирлиги- совет халқи пайдо бўлди. Бу бирлик: «Ягона Ватан-СССР»; «Ягона тил-рус тили»; «Ягона мақсад-коммунизм»; «Ягона мафкура-марксизм-ленинизм»га асосланади, деган ғоялардан келиб чиқиб «Ягона халқ-совет халқи», «Ягона паспорт-Совет паспортини» илгари суришгача бориб етдилар. Шўролар ва комфирка раҳбарлари бу масаладаги асл муддао ва мақсадларини ҳеч кимдан яширган ҳам эмаслар. «Бизнинг пировард мақсадимиз равшан,-деган эди КПСС МКнинг Бош қотиби Ю.В.Андропов, -Бу мақсад, В.И.Ленин сўзлари билан айтганда, «Миллатларни бир-бирига яқинлаштиришгина эмас, уларни қўшиш ҳамдир»¹ Аммо бу вазифани бирданга амалга ошириш ғоятда қийин иш эди.

Шу боис комфирка ўзининг разил мақсадларини «байналминал тарбия» байроғи остида системали суратда 70 йилдан ортиқ вақт мобайнида хаспўнлаб олиб борди. Аммо халқимизнинг кўзи секинлик билан бўлсада очилиб, бу сохта миллий сиёсатнинг асл моҳиятини тушуна борди. Чунки миллий сиёсатдаги икки юзламачилик узок давом этиши мумкин эмас эди. Ўзбекистон ССР Конституциясининг 68-моддасида: «Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси-суверен совет социалистик давлатдир»² дейилган бўлсада бу курук декларатив хулосадан бошқа нарса бўлмаганлигини ҳар бир киши яхши билади. Шўролар ҳукумати, комфирка ҳеч қачон адолатли миллий сиёсат олиб бормаганлар. Буни биз ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётда шўролар ва комфирка юритган амалий фаолиятда очик ойдин кўрамиз, уларда сўз билан амалий иш бирлиги бўлмаган, 80-йилларда мамлакатда янги куч билан авж олган миллий уйғониш комфирка раҳбарларини миллий масалага жиддий эътибор беришга мажбур қилди. Шу йилларда чақирилган комфирканинг бирорта съезди, конференцияси, МК Пленуми йўқки, унда миллий маса-

¹ «Совет Ўзбекистони», 1982 йил, 22 декабрь.

² «Ўзбекистон ССР Конституцияси», 22-бет.

лага эътибор берилмаган бўлса, 1989 йилда сентябрь ойида бўлиб ўтган КПСС МҚнинг Пленуми махсус миллий масалага бағишланди. Миллий республикаларнинг ҳуқуқлари маълум маънода кенгайтирилди ҳам. Аммо бош масала: «миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш», «миллий суверенлик» адолат тарозусига солиб ҳал қилинмади. Қарорда тенглик, конунда суверен, сўзда «метиндек дўстлик», амалда эса мутлақо тесқари қоидалар амал қилаверди. КПСС МҚ Бош қотиби М.С.Горбачевнинг қўйидаги сўзлари ғоятда ибратлидир: «Миллий масалани ҳал қилишда рус миллати жуда катта роль ўйнади...

Ҳар қайси миллий маданият-қимматбаҳо бойлик бўлиб, уни йўқотишни тасаввур қилиб ҳам бўлмайди...

Яна бир ҳаффи бир миллат вакилларида бошқа миллат кишиларига нисбатан ҳурматсизлик юз беришидан иборатдир...

Миллатларнинг тенг ҳуқуқлигини эълон қилишнинг ўзи кифоя эмас, ҳамма халқлар тўлақонли ҳаёт кечиришлари керак... Ҳатто энг майда халқнинг ҳам ўз тилини инкор этиб бўлмайди... Унга нисбатан эътиборсизлик қилиш, унинг камситилишига йўл қўйиш мумкинми, ахир?»¹ Жуда чиройли айтилган иборалар!

Аммо комфирқа раҳбарининг бу сўзлари Ўзбекистонда ўз аксини тондимми? Асло, комфирқа Ўзбекистонда адолатли миллий сиёсат олиб бориш у ёқда турсин, аксинча «улуғ давлатчилик», шовинистик йўлдан борди.

Мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётининг ҳамма соҳаларида руслаштириш сиёсати олиб борилди. Сталин 1929, 1940-йилларда ўзбек тилининг асосига зарба берган бўлса, 1950 йилда уни бошқа миллий тиллар қатери ўлимга маҳкум этди. «Халқлар отаси»нинг «Правда» газетасидаги ҳукмномасида шундай сўзлар бор: «Икки тилнинг бир-бирига қўшиливи оқибатида янги учинчи бир тил пайдо бўлади, деб ўйлаш мутлақо хатодир... Аслида эса қўшилув натижасида бир тил ғолиб келиб, ўз сўз бойлигини сақлаб қолади ва келажакда

¹ Горбачёв М.С. «Қайта қуриш ва янгича фикрлаш», 140-141-бетлар

Ўзининг табиий оқими билан ривожлашади, иккинчи тил эса аста-секин ўз сифатини йўқотиб бориб, охир-оқибатда ўлишга маҳкум бўлади». И.Сталин ўз ҳукмини: «Рус тили ҳамиша ғалаба қозониб келган»¹ деб яқунлайди. Ана шу стратегик сиёсат тил сиёсатининг йўналишини белгилади. Давлат-идора ишлари рус тилида юритилди. Ўзбек тили эса Ўзбекистонда иккинчи даражали тилга, оила тилига айланиб қолди. Ўзбек тилида ёзилган расмий ҳужжатлар, аризаларни корхона раҳбарлари хатто қабул ҳам қилмас эдилар. Миллий кадриятлар ва урф-одатлар эскилик саркитлари сифатида қораланди, миллий кийимларда юриш қоқоқлик кўриниши деб эълон қилинди. Ватанимиз тарихи ўқитилмади. Ислом динига қарши бутун жабҳа бўйлаб ҳужумга ўтилди. Умумхалқ байрами «Наврўз» диний маросим деб эълон қилинди ва уни тантана қилиш ҳамма ерда тақиқлаб қўйилди. «Наврўз» ўрнига 1986 йилдан бошлаб «Хотира куни» сифатида «Навбаҳор» байрами нишонланадиган бўлди.

Миллий таҳқирлаш ва камситиш айниқса кадрлар сиёсатида яққол кўзга ташланди. Ўзбекистондаги республика, вилоят, шаҳар ва туман партия ва шўро ташкилотларининг раҳбар ходимлари, бўлим бошлиқлари Москва «номенклатураси»да бўлиб КПСС Марказий Комитети томонидан тайинланадиган эди. Чунки «биринчи раҳбар» фақат номигагина эди, холос. Асосий иш маҳаллий бўлмаган иккинчи раҳбар қўлида эди. Бу ҳақда Иномжон Усмонхўжаевнинг куйидаги иқрори роятда аҳамиятлидир: «Бир сўз билан айтганда ҳамма нарсани марказ ҳал қиларди. У нима деса, шу бўларди. Хаттоки обкомнинг бўлим бошлиғидан тортиб, райкомнинг биринчи котибигача Москва ихтиёрида турарди. Москва топшириғига кўра 40 ёшдан ошган киши райкомнинг биринчи котиби, 50 ёшдан ошган киши эса обкомнинг биринчи котиби бўла олмасди. У ҳар қанча ишчан бўлсин, ҳар қанча ишбилармон бўлсин, бари бир Москва унинг номзодини ўтказмасди. Масалан, мен қанчалик уринмай, ўзим яхши билган, қобилиятли

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1989 йил, 16-июнь.

кадрлардан, масалан ҳозирда давлат нарх қўмитаси раиси бўлиб ишлаган Қудрат Аҳмедовни Тошкент вилоят фирқа қўмитасининг биринчи котиблигига, кўп йиллар Сирдарё вилоят ижроия қўмитаси раиси бўлиб ишлаган Иброҳим Қўчқоровни вилоят фирқа қўмитаси биринчи котиблигига ўтказа олмадим. Мен уларнинг ҳар иккаласини ҳам жуда яхши биламан... Лекин Москва кўнмади. Сабаби-улар ҳар иккиси ҳам ўша ерлик»¹.

Кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйишда асосий ўлчов сифатида ходимнинг иш қобилияти, ишбилармонлиги, савия даражаси, касб мутахассислиги каби зарур белгилар ҳал қилувчи роль ўйнамасди. Балки биринчи навбатда ходимнинг рус тилини нечоғлик эгаллаганлиги, унинг марказга шахсан садоқат ва «байналминаллиги» ҳисобга олинар эди.

Мустамлакачилик ва миллий таҳқирлаш сиёсатининг ёрқин кўринишларидан бири Ўзбекистон КПМКнинг 1984 йил июнида бўлиб ўтган XVI Пленумидан сўнг марказдан Республикага юборилган «кадрлар десанти» бўлди. Бу ходимлар Ўзбекистон компартияси фаолиятига оқим баҳш этмоқдалар, энг йирик партия ташкилотларининг тажрибасини жамлаб ундан фойдаланишга ёрдамлашмоқдалар»², деб мақтанган эди Иномжон Усмонхўжаев Ўзбекистон КПнинг XXI съездида ҳисобот маърузасида. - Бу «десантчилар» республикада асосан шўро, фирқа ва ҳуқуқ-тарғибот идорларида раҳбарлик лавозимларида ишладилар ва «лаёқатсиз» кадрлар ўрнини эгалладилар.

Тўғри, Ўзбекистондан ҳам Россия Федерациясига ходимлар «режали» жўнатишган. Аммо эътиборли жойи шундаки, Ўзбекистонга шимолдан юборилган ходимлар, асосан «иш ўргатиш» учун раҳбарлик лавозимларига ўрнашган бўлсалар, Ўзбекистондан боруячилар эса фақат «қора меҳнат» талаб қиладиган зоналарга «доимий» яшаш ва иш ўрганиш учун юборилганлар. Ўзбекистон аҳолиси Россиянинг турли ўлкаларига «режали сочиб юбориш» ташаббуси 20-30-йилларга бо-

¹ «Ёш пенинчи», 1991 йил 13 ноябрь.

² «Совет Ўзбекистони», 1986 йил 31 январь

роиб такалади ва «халқлар дохийси» И.Сталиннинг «ўлмас ғоялари»дан биридир.

Ўзбекистон ССР Вазирлар шўроси 1973 йилда «Кўчирма оилалар учун енгилликлар» тўғрисида махсус қарор ҳам қабул қилган. Ушбу қарорга асосан ҳар бир кўчирма оилада албатта иккита одам ишга яроқли бўлиши кераклиги кўрсатилади. Бундан ташқари оиласиз ёлғиз меҳнатчиларни ҳам Россиянинг турли вилоятларига режали юбориш Ўзбекистон вилоятлари зиммасига юкланган. Масалан, Андижон вилояти Приморье ўлкасига, Хоразм-Читага, Сурхондарё-Хабаровскка, Тошкент-Ивановага, Фарғона-Калининга, Наманган-Киров областига, Бухоро-Томскка ишчи кучи жўнатиши керак эди. 1987 йилга қадар Ўзбекистон Россиянинг ноқоратупроқ зонаси ва Сибирь ҳудудларига жами бўлиб 30 минг фуқарони жўнатди. Кўчирилувчилар сони йилдан йилга ошиб борди. Жумладан, оиласизлардан 1981 йилда 4124 киши Россияга жўнатилган бўлса, 1987 йилда бу кўрсаткич 11099 кишига етди. Фақат 1989 йилда 1100 та оила¹ Россия Федерациясига юборилган. Россияга жўнатилган оилалар ва оиласиз фуқаролар иқтисодий муҳтожликдан шу йўлни танлаганлар ва улар асосан жисмоний овир қора меҳнат билан шуғулланганлар. Мантқан қизиқ бир савол туғилади. Нега энди Россиянинг ноқоратупроқ зоналарини ўзбекистонликлар ўзлаштиришлари керак? Россиянинг ўзида аҳоли керагидан ортиқча тўлиб ётибдику? Нега раҳбар ходимлар Ўзбекистонга Россиядан юборилиши лозим, Ўзбекистонниг ўз мутахассислари етишмайдими? Маслаланинг асл моҳияти бошқа ёқда. Аҳолини вақти-вақти билан у региондан бу регионга кўчириш улуғ рус салтанати шовинистик сиёсатининг таркибий қисми бўлиб, кичик миллатларни ассимиляция қилиб юборишдан иборат бош мақсадга хизмат қилади.

Шўролар ҳукуматининг Ўзбекистонда олиб борган миллий мустамлакачилик, шовинистик ва адолатсиз сиёсатининг яна бир кўриниши бир-бирига қарама-қарши демографик сиё-

¹ «Ҳаёт ва иқтисод», 1990 йил, 1-сон, 77-бет.

сатдир. «Ягона суверен республикалар иттифоки»нинг бир қисми-Россияда кўп болали оилаларни рағбатлантириш, Ўрта Осиёда, Ўзбекистонда эса туғилишни камайтириш масаласи давлат сиёсати даражасигача кўтарилди. Тарих фанлари доктори, социолог И.Бестужев-Лада бундай деб ёзади: «Аҳволнинг мушкуллиги шуки, мамлакатда бир-бирита қарама-қарши икки хил демографик аҳвол юзага келмоқда. Бирини шартли қилиб, «осиёча» аҳвол деса бўлади (Ўрта Осиё каби қатор минтақаларнинг туб аҳолиси-мамлакат аҳолисининг 20 фоизи). Иккинчиси шартли равишда «оврупача» дея қолайлик (қолган 80 фоиз аҳоли). «Осиёлилар кўп болали бўлиб, ҳар 20-30 йилда икки баровар кўпаймоқдалар ва бу улкан муаммоларни келтириб чиқармоқда... Бунақанги икки хил аҳвол икки хил сиёсат юргизишни тақозо қилади»¹.

Бундай икки хил демографик сиёсатнинг моҳияти ва мақсади нимадан иборат? Гап шундаки, мустамлакачи маъмурлар Ўрта Осиёдаги мусулмон туркий аҳолининг муттасил ўсиб бораётганлигидан қўрқиб ваҳимага тушдилар ва айни замонда рус аҳолисининг камайиб бораётганлигидан зорланиб қайғурдилар. Тарихчи олимлар М.Геллер ва А. Некрич «Россия тарихи» асарларида кейинги ўн йилликларда Ўрта Осиёда туб ерли аҳоли сонининг зўр суръатлар билан ўсиши демографларнинг барча ҳисоб-китобларини улоқтириб ташлади, деб ёзадилар. Демографлар Ўрта Осиё аҳолисининг 1980 йилда 10 фоизга ўсишини башорат қилган бўлсалар, 1979 йилдаёқ бу кўрсаткич 27 фоизга тенг бўлди. 1970-1979 йиллар орасида аҳолининг ўсиш суръатлари ўзбеклар ва тожикларда 36%ни, туркманларда-33%, қирғизлар-31% ва қозокларда 24% ни ташкил этди. Аҳолининг ўсиш суръатлари шу даражада давом этадиган бўлса, мустамлакачи маъмурлар ХХI асрнинг бошларида СССРнинг умумий аҳолиси 310-320 миллион бўлгани ҳолда Ўрта Осиё ва Қофқознинг туб ерли аҳолисининг 100 миллионга етишидан ҳавотирланадилар. Ана шу боисдан ҳам

¹ «Народный депутат», 1990, № 1, стр. 43.

бу минтакаларда оилаларни режалаштириш соҳасида марказий ҳукумат катта «ғамхўрлик» килди¹.

Тарихчи олим ҳатто икки хил демографик сиёсатни «асослаб» ҳам беради. У қуйидагича ёзади: «Икки хил демографик аҳвол икки хил сиёсатни талаб қилади. Биринчиси-«осиёликлар»да ёшларни, айниқса кизларни иш билан банд қилиш, маълум малака талаб қиладиган доимий ишларга жалб этиш керак. Бу туғишни камайтиришнинг дунё тажрибасида синалган яхши усулидир... Иккинчиси «овруналик» аёлларни аксинча имкон қадар кўп қисмини ишдан озод қилиш лозим... яъни туғишдан олдинги дам олишни-ярим йил, фарзанд кўрган-дан сўнг-уч йилга стказилади. Камида етти йилгача маош-ни тўлик тўлаб, ярим иш куни берилади»². Энг даҳшатлиси шундаки, бундай фашистик ғоя шўролар давлат маъмурияти томонидан қўллаб-қувватланди, оммавий-ахборот воситалари орқали тарғибот қилинди. Жумладан, СССР Соғлиқни сақлаш вазирлиги 1990 йил 20 августда Ўзбекистон тиббиёт вазирига 02-14 66-14 рақамли хат юборди. Унда «огироёқликнинг олдини олувчи дори ва усқуналар кам ишла-тилаётгани» танкид қилинади. «СССР Соғлиқни сақлаш ва-зирлиги 1990 йилда огироёқликнинг олдини олувчи препарат-лар сотиб олишни кўпайтирди, айниқса гармонли препаратлар кўп-50 миллион боғлам келтирилди. Улар даволовчи муассас-лаларга етказилди». Мактубнинг сўнгида СССР Соғлиқни сақлаш вазирининг биринчи ўринбосари А.Баранов қуйидаги мазмунда буюради: «Шуларни ҳисобга олиб, аҳоли орасида, айниқса ёшлар ўртасида оилани режалаштиришни ташвиқот қилиш кучайтирилсин... Бу ишнинг ўтказилишини алоҳида назорат остига олинг»³.

Икки хил демографик сиёсат матбуотда ҳам кенг ёритил-ди. «Правда» 1991 йил 27 июнда «Умидимиз йиғиси» (Нашей надежде плач) мақоласида Россия аёлларига интизорларча

¹ М.Геллер, А.Некрич. История России 1917-1995. Утопия у власти. Книга вто-рая. Мировая империя, стр. 254, 255.

² Ўша манба.

³ «Саодат», 1991 йил 11-сон, 22-бет.

мурожаат килиб: «Фақат болалар учунгина яшамок мумкин. Фарзанд бўлса-ҳаёт бўлади... Аёллар, туғинглар! Илтимос! Ҳаёт, гарчи оғир ва нурсиз бўлса-да, тугамаслиги керак!», дея ёзса, худди шу куни «Народное слово» рўзномасининг «Ислом ва оилани режалаштириш» мақоласида кам фарзанд кўришга давъат қилинади: «Дунё аҳолисининг зичлиги инсоният ҳаёт даражасининг пастлашувига олиб келиш хавфи кучаймоқда... Ислом дини туғишни камайтиришга қарши эмас»¹.

Хуллас, ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида соф шовинистик мустамлакачилик сиёсати олиб борилди. «Касални яширсанг иситмаси ошқор қилади» деганларидек, «миллий адолат» ҳақида баландпарвоз маърузалар қиладиган М.С.Горбачев сингари партия ва давлат арбобларидан тортиб СССР Халқ депутатлари-ю Россиядаги олим-у фузоллар, жаридалар-у рўзномаларга қадар Ўзбекистонга, унинг фуқароларига тош отиб уни «боқиманда жумхурият», «дотациялар ва қарзлар ҳисобига яшаётган халқ, республика» деб жаҳонга жар солдилар. Эмишки, Ўзбекистон Иттифоқдан ҳар йили 2-3 миллиард сўм «хайрия-садақа» олиб яшаётган экан. Албатта, бундай шовинистик руҳдаги ташвиқот ва тарғиботлар натижасиз қолмади. Бутун мамлакатда «улув рус» миллати вакиллари ўртасида ўзбекларга нисбатан нафрат ва миллатчилик кучли тус олди. Миллий низолар ва фожеалар авж олиб кетди. Буни биргина армия мисолида кўриш мумкин.

Аввало, шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, иккинчи жаҳон урушига қадар ҳам ва сўнг ҳам Ўзбекистон ўзининг миллий армиясига эга эмасди. Ўзбеклар миллий армия тузишга қодир бўлмаган иккинчи даражали миллат сифатида мустақкам ўрип олдилар. Ўзбекистонлик йигитлар ҳақиқий ҳаракатдаги жанговар армияга чакирилмас, улар асосан «стройбат»-қурилиш батальонларига олинар эдилар. Ўзбек йигитлари хизматда бўлган қисмларда «шовинизм», миллий камситиш ва таҳқирлаш шу даражада кучайиб кетдики, ҳар йили 300-400 га қадар темир тобутларда уларнинг жасадлари республи-

¹ «Народное слово», 1991 г. 27 июня.

кага келтириладиган бўлиб қолди. Бунинг бош сабаби миллий низо: «Хозир, -дейди зобит А.Варичев (Олма-Ота)-армияда миллий низолар кучайди»¹. Фақат 1989 йилда 430 ўзбек аскар ўғлонларининг жасадлари² темир тобутларда келтирилди. 1990 йилнинг 6 ойи давомида ҳаётдан калтакланиш азобидан кўз юмган ўғлонларимиз сони 100 дан ошди.

Хуллас, мамлакатда миллий ва миллатлараро низолар шу даражада кучайган эдики, у зудлик билан ҳал этилмаса, даҳшатли портлашнинг содир бўлиши ҳеч гап эмасди.

9-§. КАТАҒОНЛИКНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИ

Шўролар ҳукумати Ўзбекистонда вақти-вақти билан бир неча марта миллий катағонликларни уюштирди. 1946-1990 йиллар орасида бундай даҳшатли катағонликлардан икки марта онгли суратда ташкил этилган. Биринчиси, 40-йилларнинг охири 50-йилларнинг бошларида уюштирилган бўлса, иккинчиси 80-йилларда ташкил этилди. Шўролар томонидан уюштирилган бундай катағонликларнинг бош мақсади ва муддаоси нимадан иборат эди? Биринчидан, вақти-вақти билан халқ орасидан етишиб чиқадиган онгли, фидойи, илмли ва ташкилотчи олимлар, раҳбар ходимларни яганалаб бориш ва халқни қоронғулик, забунликда сақлаш: Иккинчидан эса катағонлик уюштириш орқали халқларни доимо кўрқув ва итоаткорликда тутиш ҳамда шу йўл билан миллий мустамлакаларнинг бош кўтаришига изн бермасликдир. «...Халқни бўйсундириш учун,-дейди Ўзбекистон халқ ёзувчиси Саид Аҳмад,-ваҳимада тутиш керак бўлган. Бу ишда репрессия қўл келган...Мен камокда ётиб буларни аста-секин тушуна бошладим»³.

Урушдан кейинги даврда СССР камокхоналарида қанча маҳбуслар бўлганлиги ҳақида Фарб матбуотида ҳар хил рақамлар берилади: энг ками 8 миллион, энг кўпи 15 миллион. Англия ҳукуматининг 1950 йил 15 августда БМТнинг

¹ «Ёш ленинчи», 1990 йил, 27 ноябрь.

² Уша манба.

³ «Шарқ юлдузи», 1989 йил 4-сон, 174-бет.

Иқтисодий ва социал Кенгашидаги мажлисида берган маълумотларга қараганда СССР камокхоналарида 10 миллион маҳбус бўлган¹ (СССРнинг ўзида бундай маълумотлар берилмас эди).

1959 йил 1 январдаги маълумот бўйича (ИТК) меҳнат тузатув колонналари ва (ИТЛ) меҳнат тузатув лагерларида Ўзбекистон ССРдан 60326 киши қамок жазосини ўтаётган эди. 1959 йил 1 сентябрига келиб улар 73396 кишини ташкил этган. Қамок жазосини ўтаётганларнинг миллий таркибига кўра ўзбеклар 1956 йилда 1,1 фоизни, 1957 йилда 1,2 фоизни. 1960 йилда 1,2 фоизни ташкил қилган².

Уруш тамом бўлиши биланок илм-фан, маърифат ва маданият ходимларига нисбатан қатағонликларнинг бошланиши тасодифий эмас, албатта. Мамлакат узоқ давом этган урушдан ҳолсизланиб чиқди. Ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳаларида, аввало, иқтисодий жабҳада қийинчиликларнинг бўлиши табиий эди. Албатта бу ижтимоий-иқтисодий ҳаёт қийинчиликларига нисбатан халқнинг кўзини очадиганлар биринчи навбатда зиёлилар эди. Шу боисдан ҳам сионист ва массончилар бошлиқ партия марказий Комитети ва унинг сиёсий бюроси ўзига хос «донолик» ва «назарий жабҳада етуклик» кўрсатиб, зиёлиларга «марксча-ленинча тўғри йўлни» кўрсатиб қўйишга қарор қилди. Сиёсий Бюронинг кўрсатмаси билан ВКП(б) Марказий Комитетининг 1946 йилда ««Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақида», «Драматик театрларнинг репертуарлари ва уни яхшилаш чоралари ҳақида», «Қатта ҳаёт» кинофильми ҳақида», 1948 йилда «Улуғ дўстлик» операси ҳақида» ва бошқа қарорлари эълон қилинди. Бу қарорларда ва «Правда» газетаси ва «Коммунист» журналида ўша кезларда эълон қилинган расмий мақолаларда адабиёт, санъат ва маданиятнинг бошқа соҳаларида бир қатор ютуқлар билан бирга «жиддий камчиликлар» ҳам содир бўлаётганлиги, бадий жиҳатдан паст ва ҳатто «умидсизлик», келажакка ишон-

¹ М.Геллер. А.Некрич. История России. 1917-1995. Утопия у власти. Книга вторая. Мировая империя, 54-бет.

² ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1918-1960. М.2002,стр 446.

чсизлик руҳи билан «суғорилган, ғоявий жиҳатдан «зарарли» асарлар пайдо бўлганлиги танқид қилинган эди. 1947 йилда-фалсафа, 1948 йилда-биология, 1950 йилда-физиология, тил-шунослик ва 1951 йилда сиёсий иқтисод масалалари бўйича ўтказилган мунозараларга бевосита ВКП(б) МҚнинг ўзи бошчилик қилди. Бу мунозараларда фаннинг барча соҳаларида партия илгари сурган «кимматли ва ноёб назарий хулосалари» асосида иш кўриш лозимлиги талаб қилинди.

Коммунистик фирка ғоявий ва мафкуравий қарашларига «ёт» бўлган «буржуача фикрлаш ва қарашлар»нинг сукулиб киришига қарши олиб борилган кураш тезда ўзининг «натижалари»ни бера бошлади. «Ленинград иши», «Грузия иши» каби тўқима ишлар сунъий суратда яратилди.

Айниқса бу «иш» Ўзбекистонда оғир кечди. Таникли тарихчи олим Ислонжон Турсунов Ўзбекистон зиёлиларидан 1939-1953 йилларда жами бўлиб 61 минг 799 киши қамалганлиги, шулардан 56 минг 112 киши турли муддат билан озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганлиги, 7 минг 100 киши¹ эса отиб ташланганлигини ёзади. Булар орасида фан ва маданиятимизнинг ҳақиқий жонкуяр ва фидойи арбоблари бор эди. Ўзбекистон халқ шоири Шукрулло ҳикоя қилади: «Урушдан кейинги пайтда Ойбек уюлма раиси, мен эса маслаҳатчи эдим. Мамарасул Бобоев, Хомил Ёқубовлар «Шарқ юлдузи»да меҳнат қилишарди. Кунлардан бир кун улар мендан ойномада эълон қилиш учун шеър сўраб қолишди. 1939 йилда Қорақалпоғистонда ўқитувчилик қилган кезларимда Оролга бағишлаб ёзилган «Денгизда бир тун» сарлавҳали шеъримни бердим. Бахтга қарши у эълон қилиниши билан нақ балога қолдим. Айрим сиёсатдонлар учун бу асар «ғоясизлик ва космополитизм» ҳақидаги қарорга мос келиб қолди. Улар унда меҳнат кўрсатилмай, курук денгиз манзараси мақталган деб айб қўйишди. Қарорнинг жойлардаги «ижро»си учун ўша пайтда менинг асаримга ўхшаган

¹ Турсунов И. Истиқлолга илтифат қалблар нидоси. -Т.: 1993, 33-бет.

шеърлар керак бўлган. Бу 1948-1950 йилларда яна асоссиз камокка олишлар учун тайёргарликнинг дебочаси экан»¹.

1946 йил сентябрда Тошкентда Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасининг конференцияси бўлиб ўтди. Бу анжуман Ўзбекистон КП(б) Марказий Кўмитаси раҳномолигида чакирилган эди. Конференция қарорида қуйидаги жумлалар ёзилганди: «Ёзувчи Хуршид тарафидан Навоий дostonига асосланиб ёзилган «Фарход ва Ширин» операсининг лебреттоси буржуача-миллатчилик мафқураси билан суғорилгандир. Ёзувчилар йиғилиши ҳисоблайдики, ёзувчилар Хуршид ва Ғайратий совет ёзувчиси қиёфасини йўқотди, улар совет ёзувчилари уюшмаси аъзоси, деган унвонга иснод келтирди ва шунинг учун ҳам унинг сафларида қолишга нолайиқдир»².

Хуршид ана шу сохта ва махсус уюштирилган айб билан «миллатчи» тамбаси пешонасига ёпиштирилиб, ёзувчилар уюшмасидан чиқарилди. У саккизта фарзанди билан хорзорликда ҳаёт кечирди. Иш шу даражага бориб етдики, Хуршиднинг «Фарход ва Ширин» асаридаги бош роллар: халқнинг олқиш ва таҳсинларига сазовар бўлган машҳур санъаткорлар Саъдулла Норхонов махв этилди, Назира Иноғомованинг умри ҳам фожеали яқун топди. Хуршиднинг «Фарход ва Ширин» асари ўша даврда нафақат республикамизда, балки бошқа республикаларда ҳам, жами элликдан ортик театрларда томошабинлар билан тўла залларда намоиш этиларди, давлат ундан миллион-миллион сўмлаб фойда кўрарди³.

Хуршид домла 50-йиллар охирида ўзининг аччиқ қисматидан зорланиб: «Алишер Навоий дostonлари асосида ўзига хос саҳна «Хамса»сини яратмоқчи эдим, баттоллар асло қўймадилар... Янги ижодий парвозлар этишга сира қўймадилар, тухмат ва ҳақорат ўтини сепаиб, қанотимни қуйдирдилар»⁴ деган эди.

¹ Усмонов И. Қатагон қурбонлари. —Т.: Ўзбекистон, 1992, 205, 206 бетлар.

² «Ватан» 1993 йил, 6-сон.

³ Ўша манба.

⁴ Ўша манба.

Бу даврда ўзбек ижодкор адиблари бошига тушган даҳшатли ва қора кунларни филолог олим Наим Каримов «Фан ва турмуш» ойномаси («Ўзбек адабиётининг жаллодлари»-1991 йил 1-сон, Ойбек: «Тош экан бошим»-1992 йил 1-8, 9-10 сонлари)да жуда қуюнчаклик билан ишонарли далиллар асосида очади.

40-йиллар охирларидан бошлаб зиёлиларга қарши уюштирилган қуввинлар ва катағонликларга Московнинг кўرғазмаси ва соясида мансаб ва лавозим учун ўзини томдан ҳам ташлашга тайёр турган, миллий ўзлигини йўқотган комфирқанинг А.Э.Ниёзов, Х.Т.Турсунов каби раҳбарлари ва уларнинг гунаҳлари раҳнамолик қилдилар. Республикага ни қуриб олган шовинист ва сионистлар бу мудхиш катағонларни ташкил этишга бош-қош бўлиб турдилар. Бутун қалбиши маҳаллий халқлар ва уларнинг зиёлиларига қарши шовинистик нафрат ҳис-туйғуси қоплаб олган унсурлардан фойдаландилар. Ана шундай шахслардан бири 40-йилларнинг охирларида Давлат Хавфсизлик Қўмитаси томонидан Ўзбекистон ёзувчилар уюшмасига махсус юборилган Владимир Андреевич Мильчаковдир. У 1910 йилда Горький вилоятига қарашли қишлоқларнинг бирида туғилган, 1938 йилда Тошкентга кўчиб келган. Армия хизмати (1942-1946) тамом бўлгач, 1946 йилдан эътиборан «Фрунзевец» рўзномасига адабий ходим бўлиб ишга кирган. Ўрта Осиё давлат дорилфунуни тарих факультетининг бор-йўғи уч курсини тамомлаган бу чаламулла юқори «идора»нинг йўлланмаси билан республика Ёзувчилар уюшмаси фирқа ташкилотига котиб муовини бўлиб ишга келади. Орадан бир ой ўтгач, фирқа ташкилоти котиблигига тайинланади. Тез орада амалпараст ва шовинист В.А.Мильчаков фирқавий мансабидан воз кечмаган ҳолда уюшма масъул котибининг ёрдамчиси, «Звезда Востока» ойномасининг муҳаррири, рус шўъбаси ўринбосари каби лавозимларни эгаллаб, уюшманинг олий хайъатига ҳам сайланиб олади. Мильчаков 1946 йил 5 ноябрда Ёзувчилар уюшмасига номзод бўлиб кирди. Икки ой ўтар-ўтмас 1947 йил январда унга ҳомийлик қилган идораларнинг тазйиқи билан уюшмага

хакикий аъзо бўлди. Уша пайтда Ёзувчилар уюшмасига Ойбек раҳбарлик қиларди. Улуғ адиб В.А.Мильчаковга тавсиянома берилгн билан бирга унинг характеридаги нуқсонлар ва ёвуз ниятларни ҳам худди олдиндан кўра билгандай огоҳлаштирган эди: «Биз ҳаммамиз Мильчаковнинг Ёзувчилар уюшмасида парторг ва масъул котиб ёрдамчиси сифатида ишлаётганини яхши биламиз, унда баъзи нуқсонлар ҳам йўқ эмас, аммо биз уларни бартараф этади, деб умид қиламиз... У турли-туман ишлар билан банд. Биз унинг аниқ вазифаларини, масъул котиб ва унинг ёрдамчиларининг ҳуқуқ ва бурчларини белгилаб, унга шароит яратишимиз зарур. Биз шундай қиламиз, ўшанда у ўз асарлари устида ишлаш имкониятига эга бўлади»¹. Афсуски адибнинг бу сўзлари сароб эди. Ёзувчилар уюшмасида юқори лавозимларда мустаҳкам ўрнашиб олган В.А.Мильчаков орқасида турган қудратли идораларга таяниб ўзбек адабиётининг жаллоди сифатида фаолият кўрсатди. Бирин-кетин ўзбек адабиётининг атоқли вакилларига ясама тухмат ва бўхтонлар ёғдирилиб, улар ёмон отлиғ қилиниб сиқув ва ҳибсга олини бошладилар. 50-йилларнинг бошларида «қора рўйхат»га тушган адиблар сони Н.Мухитдинов берган маълумотларга қараганда 60 кишидан² иборат эди. Булар: М. Шайхзода, Ойбек, Абдулла Қаххор, М.Бобосев, У. Рашидов, Миртемир, Шухрат, Хамид Сулаймон, Саид Аҳмад, Мирзакалон Исмоилий, Мели Жўра, Ёнғин Мирзо, ака-ука Абдунаби ва Абдурахмон Алимухамедовлар, Неъмат Тошпўлат, Махмуд Муродов, Фулом Алимов ва бошқалардир. Сиқувга олинган ва катагон қилинганларга ҳар хил «айбнома»лар қўйишди. Жумладан, Максуд Шайхзодага «шўроларга қарши миллатчилик фаолият» кўрсатган, деган тавқилаънатни ёпиштирган эдилар. В.Мильчаков «дирижёрлиги»да тайёрланган М.Шайхзоданинг миллатчилиги ва шўроларга қарши фаолияти тўғрисида фирт тухмат ва уйдирмадан иборат ҳужжат (аслида ҳукм) Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳайъатининг 1952 йил 31 январдаги йиғилишида муҳокама қилинди. Унда ажой-

¹ «Фан ва турмуш», 1991 йил, 1-сон, 12-бет.

² Мухитдинов Н. «Кремлда ўтган йилларим» 58-бет.

иб шоир ёзувчилар уюшмаси аъзолигидан ўчирилди. Инсоний имон, эътиқод ва виждонни қарангки Максуд Шайхзода билан ҳамнафас, ҳамкасб бўлиб узок йиллар елкадош сифатида ишлаган, шоирни яхши билган 31 хайъат аъзосидан биронтаси бу ғайриқонуний ва адолатсиз қонунга эътироз ҳам билдирмади, қарши ҳам чиқмади. Бу нафакат маслакдош ҳамкасбга, дўстга қолаверса миллий манфаатга ҳам сотқинлик эди.

Ажойиб инсон, ватанпарвар шоир М.Шайхзоданинг «миллатчилиги» ва «шўроларга қарши» фаолиятини «исботловчи» хабар Мильчаков муҳаррир бўлган «Звезда Востока» ойномаси (1952 йил 2-сон)да эълон қилинди. Шоир оёққўлига занжир солган ўша қора ва шум хабарни тўла келтирамай: «Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг хайъати ЎзЁУнинг собиқ аъзоси М.Шайхзода ижодидаги ғоявий нуқсонлар ва унинг жамоатчиликка қарши қаратилган хулқатворини муҳокама қилди.

Шайхзода қатор йиллар давомида ўз адабий фаолияти билан ўзбек совет адабиётига зарар келтириб, унинг ўсиши ва таракқиётини ҳар томонлама тўхтатиб келди.

Унинг паст ғоявий ва бадиий савиядаги, мазмунан қашшоқ ва шаклан заиф кўплаб асарлари феодал ўтмишни идеаллаштириб, тарихий воқеаларни миллатчилик нуқтаи-назаридан талқин этиб, тарихий ҳақиқатни бузиб келди.

Хусусан, ўзининг «Жалолиддин Маңғуберди» номли зарарли ва чиркин пьесасида М.Шайхзода Ўрта Осиё ва Кавказ халқларининг жаллоди Жалолиддин хонни миллий қаҳрамон сифатида тақдим қилмоқчи бўлди. Шайхзода «Оқсокол» дostonида Совет давлатининг таниқли арбоби, ЎзССР Олий Кенгаши Хайъатининг раиси ўртоқ Охунбобосвни қолоқ қарашлар ва қайфиятлар сиртмонида қолган, мутаассиб инсон сифатида тасвирлаб, унинг образига тухмат қилди ва бузди.

Шайхзода улуғ рус минбар шоири Владимир Маяковский шеърларини ўзбек тилига таржима қилишда уларни қасдан бузиб, давримизнинг энг истеъдодли шоирини ўзбек халқи назарида бадном этишга уринди...

М.Шайхзоданинг ижодий фаолияти уни маънавий жиҳатдан бузилган, воясиз ва паспортсиз дайди космополит сифатида баҳолайди». Бу келтирилган мисол ортиқча тафсилот талаб қилмайди.

В.Мильчаков буюк ўзбек романшунос адиби Ойбекка ўтказилган барча тухмат, зуғум ва таъкибларнинг ҳам ташкилотчисидир. У бир гуруҳ эътикодсиз ва фаросатсиз ўзбекистонлик лаганбардор ёзувчиларни ёнига олиб, Ойбек устидан СССР Ёзувчилар Уюшмасига шикоят хати уюштирди. Бу ҳатда Ойбекнинг «миллатчи»лик қиёфаси инкор этиб бўлмайдиган «ҳужжатлар» билан асосланган эди ва Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасини бу аксилшўровий унсурдан тозалаш сўралган эди. Мазкур аризани текшириш учун Москва ўзбек халқининг жаллоди Агресиянинг қондоши ва коммунистик мафкураининг «содик ҳимоячиси» М.Шагиняни юборган эди. У 1949 йил 1 июнда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раёсати мажлисида бўлиб Ойбекка қарши уюштирган компанияга бошчилик қилди ва бир гуруҳ жипслашган ҳасадчи кўрнамакларни етаклаб, республика фирка Марказий Қўмитасига чиқди. Шу кундан эътиборан Ойбекка қарши бошланган хуружга А.Э.Ниёзов бошчилигидаги Марказий Қўмита раҳнамолик қила бошлади. Худди шу йили ўша пайтда ЎзКП МКсида «Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг фаолияти тўғрисида» шошилиқ суратда қарор қабул қилинди. Унда Ёзувчилар уюшмаси фаолиятида йўл қўйилган барча ҳато ва камчиликларга Ойбек сабабчи деб хулоса қилинди. Дарҳол 9-10 июль кунлари Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг III Пленуми чақирилиб, Ойбек уюшма раиси ва «Шарқ юлдузи» журнали муҳаррири лавозимларидан олиб ташланди. Аммо муҳолифлар бу билан ҳам қаноат ҳосил қилмадилар. Улар 1950-1951 йиллар давомида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Пленум мажлисларида «Коммунист», «Шарқ юлдузи» журналлари ва «Қизил Ўзбекистон» газетасида Ойбекка мишқ бир айбни сохтакорона ва риёкорлик билан ясаб уни роса саваладилар. В.Мильчаков, М.Мелькумов, М.Шевурдин, Ё.Самахвалова, С.Сомонова сингари шовинистлар, имон,

этиқоддан бебахра, миллати йўқ фирка раҳбарларининг ўзбек зиёлиларига, Ойбек домладек улуғ зотларга қарши бошланган ялпи ҳужум ва қатағонликларга Уйғун, Шербек, Алиев, О.Рахимий, Мирмуҳсин, Воҳид Зоҳидов А.Абдунабиев сингари шухратпараст, ичи қора, миллий онг ва виждондан бегона ижодкорлар лаганбардорларча хизмат қилиб миллат душманларининг тегирмонини айлантирдилар, ўнларча соф виждонли ижодкорлар умрига завоқ бўлдилар. 1951 йил бошларида В.Мильчаков раҳбарлик қилган партия ташкilotи Ойбекни фирка сафидан ўчирди. Ўша йили 30 ноябрда эса Ёзувчилар уюшмаси уни уюшманинг бошқарув ҳайъатидан ҳам чиқарди. Ҳаётнинг бу азоб ва кўрғиликлари улуғ адибнинг тинка-мадорини курутди. У дастлаб микроинсулт касалига чалиниб ўнг кўли шол (фалаж) бўлиб қолди, сўнгра эса тилдан ҳам жудо бўлди.

1951 йилда Москва миллий ўлкаларда уйғониб келаётган янги фикр ва қарашларни бўғиш мақсадида бир қатор тадбирлар дастурини ишлаб чиқди. Хусусан, бу борада «Коммунист» (Москва) ойномасида Кавказдаги муридизм ҳаракати моҳиятининг «очилиши», «Правда» газетасида эса адабиётдаги миллатчилик кўринишларини фoш этишга бағишланган бош мақола алоҳида диққатга лойиқдир. Ушбу ҳужжатлар муносабати билан азалдаги комфирқа тартиб-қоидалари асосида Комфирқанинг Ўзбекистондаги малайлари маҳаллий шароитдан келиб чиққан ҳолда «ўз тадбирлари»ни ишлаб чиқдилар.

1952 йил 21-22 февраль кунлари Москванинг кўрсатмасига жавобан Ўзбекистон комфирқасининг X пленуми чақирилди. Унда А.Э.Ниёзов «Республикадаги мафқуравий ишларнинг аҳволи ва уларни яхшилаш тўғрисида» маъруза қилди. Маъруза бошдан оёқ оғир касаликка чалиниб ётган Ойбекни бадном қилишга қаратилди. Ойбек директорлик қилаётган Тил ва адабиёт институтида ўзбек адабиёти тарихининг етарли даражада ўрганилмаётганлиги, «Алпомиш» халқ достонига етарли даражада марксча-ленинча позицияда туриб баҳо берилмаганлиги, ўзбек адабиёти тарихидан 8-9 синфлар учун чиқарилган Фулом Каримовнинг Ойбек муҳаррир бўлган

дарслигида жадидизмнинг - «ўзбек халқи ашаддий душманлари»нинг ижобий роли тўғрисида шунчаки сўзлаб ўтилганлиги, «Ўзбек поэзияси анталогияси»га ёзилган сўз бошида «халққа қарши қаратилган», «зарарли» «Дода Куркут» эпосини қахрамонлик дostonи сифатида тилга олингани, «Навоий» романида тарихий ўтмишни идеаллаштиргани, асарда «кенг халқ оммасига тушунарсиз бўлган арабча-форсча сўзларни кенг қўллагани» учун адибнинг таъзирини бермокчи бўлишганди. Иш шу даражага бориб етдики, Ойбек мухолифлари кўшни Тожикистон республикасидаги маслакдошлари билан ўзаро тил топишиб «Коммунист Таджикистана» газетасининг 1952 йил 7 декабрь сонида филология фанлари номзоди Абдулғани Мирзаевнинг «Тарихий ҳақиқатни бузишга қарши» мақоласини чоғ эттирдилар. Мақола муаллифи кейинчалик Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби унвони билан шарафланган эди. Мазкур мақолада муаллиф Ойбекнинг «Навоий» романидаги айрим тарихий нуқталарни асоссиз танқид қилган бўлиб, унинг асосий мақсади Сталин мукофотига сазовар бўлган ва жаҳондаги бир қатор тилларга ўгирилган асарни чиппакка чиқаришдан иборат эди. «Навоий»нинг чиппакка чиқарилиши эса буюк адибнинг ҳалокати билан баробар эди. Ана шу ниятда Ўзбекистон комфирқасининг мафкуравий ишлар бўйича котиби Х.Турсунов кўмагида Ойбек ижодини яхши билган кучлар «Навоий» романига қарши мақола тайёрладилар. Аммо бу мақола 1953 йил 16 майда «Қизил Ўзбекистон» газетасида аспирант Ботир Файзиев номидан эълон қилинди.

Ойбекни камоққа олиш пишиб қолган шу кезларда қозоқ адиби Мухтор Авезов Тошкентга келганида Х.Турсунов ҳузурига кириб, Ойбекнинг кўп миллатли совет адабиётининг атоқли сиймоларидан бири ва ифтихори эканлиги, унинг ижодида ҳам, хатти-ҳаракатида ҳам миллатчилик ва аксинқилобийликдан заррача асар йўқлигини айтганлар. «Марказқўм котиби улар келтирган далилларни мутлақо тўғри деб

топиб Ойбекни саклаб колишнинг мутлақо иложи йўқлигини айтган»¹.

Бу воятда диққатга лойиқ мисол миллий катағонлик кали-ти ЎзКП МҚ дан ҳам юкорироқ Москвадаги ташкилотлар қўлида бўлганлигини кўрсатади. Боши тошдан бўлган, минг жабру-жафо чеккан улуғ адиб ҳаёт ҳасратларини куйидаги сатрларда ифодалаган эди:

Тош экан бошим,
Ҳеч ёрилмади-
Ёғилди минг тош.

Қалам ҳамдардим,
Бир сиркимади,
Кўздан қатра ёш.

Гар қолдим нонсиз,
Ва бошпаноҳсиз-
Дарз кетмади қалб.

Дилда ҳақиқат
Бир он сўнмади
Гўё зўр қуёш.

Кувғин ва катағон балосига гирифтор бўлганлар фақат бадий ижод вакилларигина эмас эди. Жамиятшунос олим-лардан комусий билим эгаси, шарқшунос Хамид Сулаймон, тарихчи А.Бобохўжаев, иқтисодчи О.Аминов, тилшунос олим А.Ғуломов ва бошқа юзлаб кишилар миллатчилик ва антишў-ровийлик қарашлари азобини тортдилар. Ўзбекистон фани-нинг оташин фидойиларидан бири, ҳақиқий ватанпарвар олим сифатида ўзидан сўнг ном қолдирган улуғ аллома Хамид Су-лаймондир (1912). Олимнинг элга, юртга баҳшида фаолияти ёш авлод учун ибрат намунасидир. Биргина навоийшунослик бобида улуғ алломанинг кўрсатган жасорати бу фикримизга

¹ «Фан ва турмуш», 1992 йил, 9, 10-сонлар, 25-бет.

ёркин далил бўла олади. Турли даврларда кўчирилган девонларнинг 200 дан ортиқ нусхаларини бирма-бир синчиклаб ўрганиш натижасида Ҳамид Сулаймон Навоийнинг ўзбек тилида яратган 3132 шеър турли ҳажмдаги ўнлаб девонларга тарқалиб кетганлигини аниқлади. Навоий девонларини атоқли олим текстологик тадқиқотда янги методни-қўл ёзмаларни қиёсий ўрганиш методини қабул қилди, шоирнинг ўзбек тилида яратган лирик меросининг XV-XIX аср қўлёзма ёдгорликлари асосида тузилган катта қиёсий жадвалини яратди. Бу эса, Навоий меросини ўрганишда ғоят муҳим илмий-назарий аҳамиятга молик натижалар берди.

Ҳамид Сулаймон машаққатли изланишлар натижасида Алишер Навоийнинг фанда маълум бўлмаган «Бадое ул Бидоя», «Наводир ун-ниҳоя» девонларининг нусхалари юзага чиқарилди. Бу ҳол эса «Ҳазойин ул-маоний»нинг муаллифи редакциясини батамом тиклаш, шоир шеърлари хронологиясини аниқлашда катта имкониятлар яратди. Тиниб-тинчимас олимнинг саъи ҳаракатлари туфайли ўз миллий кутубхоналаримизда бўлмаган Навоийнинг форс-тожик тилидаги 12 минг мисрадан ортиқ шеърӣ девони-«Девони Фоний» Париж миллий кутубхонасида сақланувчи икки қўлёзма асосида Тошкентда чоп этилди.

Шарқ халқлари миниатюра санъати намуналарини нашр қилдиришда ҳам аллома Ҳамид Сулаймоннинг хизматлари чексиздир. Унинг ташаббуси билан Москвада нашр этирилган («Фаъ» нашриёти орқали) ««Бобурнома»нинг расмлари» 1971 йилда Лейпцигда ўтказилган халқаро кўргазмада кумуш медал билан тақдирланди.

XVI-XVII аср миниатюралари ҳозиргача тарихда эски анъанага «Буюк мўғуллар миниатюраси» деб келинган. Алломанинг «Буюк мўғуллар» термини ўрнига «Бобурийлар даври миниатюраси» деган янги терминни қўллаши жаҳоншумул аҳамиятга молик иш бўлди ва уни олим тарихан асослаб берди.

Ҳамид Сулаймон Ўрта Осиё халқлари тарихига оид материалларни тўплаш мақсадида жаҳонни кезди, Афғонистон,

Ҳиндистон, Англия, Франция ва бошқа мамлакатларга борди. Бу экспедициялар натижасида китоб фондларида сақланаётган 138305 жилд араб, форс, ўзбек, озарбайжон тилларидаги кўлёмалардан 397 тасига киска тавсиф берилиб, 41 кўлёманинг микрофильми, китобат санъати ва Шарқ миниатюралари мингдан ортик¹ нодир намуналарининг рангли слайдлари олиб келинди.

Ҳамид Сулаймондек миллатпарвар аллома нима сабабдан қатарон қилинди? У Тошкентдаги кечки педагогика институтида директор муовини эди. Ташкилотчилиги, ишчанлиги туфайли олимни факультет деканлигига қўймоқчи бўладилар. Бу лавозимда Георгий Петрович Владимиров ишлар эди. Ҳамид Сулаймонни ўз рақиби деб билган шовинист Владимиров аллома устидан 14 варақли ариза ёзади ва уни миллатчиликда «айблаб» ҳар хил тухматлар ёвдиради. Бу айблар нималардан иборат бўлган? Ҳамид Сулаймоннинг умр йўлдоши адабиётшунос олима Фозила Сулаймонова берган маълумотларга қараганда алломанинг «ўзбек талабаларига чет эл адабиётини 1-2 курсларда ўзбек тилида ўқитиш керак», имтиҳонларда «ўзбек талабаларига саволлар ўзбек тилида тузилса яхши бўларкан», «ўзбек болаларини ҳамма вақт қўллаб-қувватлайди» деган «далиллар» миллатчи сифатида қораланиб қамоққа олинишига асос бўлган.

1951 йил 21 июлда Ўзбекистон ССР Давлат Хавфсизлик Кўмитаси раиси, генерал лейтенант Дроздецкий тасдиқлаган Ҳамид Сулаймонга қўйилган айбномада қуйидагиларни ўқиймиз: «...Сулаймонов А.Алимухамедов билан биргаликда олий ўқув юртларининг бошқарув ва таълим ишларида ўзларига ёқмайдиган шахсларни (хусусан миллати ўзбек бўлмаган шахсларни) четлаштиришнинг амалий чораларини қўллаб, уларни ўрнига ўз одамларини қўйишган.

...1947-1949 йиллар Сулаймонов Алимухамедов билан биргаликда, ўзининг миллатчилик қарашларига таянган ҳолда, ЎзССР маориф вазирлигининг олий ўқув юртларида ўз-

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1987 йил, 1 январь.

бек талабалари учун рус ва чет эл адабиёти курсидан маърузаларни ўзбек тилидан рус тилига таржима қилиб ўқитиш ҳақидаги қарорига қарши чиққан»¹.

Хуллас, «миллатчи», «антишўрочи» каби тўқима айблар ёпиштирилиб аллома 25 йил озодликдан маҳрум этилди ва Узок Шарқдаги Чуна деган жойга сургун қилинди. Факат 1956 йил февралда оқланди.

Биз кўп соҳаларда асоссиз қатағон қилинган минг-минглаб ватандошларимиз 1956 йилда оқландилар, деб ўзимизга ўзимиз тасалли берамиз. Сиёсий ишлар бўйича оқланишининг бошланиши 1955 йилга тўғри келади ва 1989 йилга қадар 1850 киши оқланган². Аммо ҳалқимизда «ҳайитдан кейинги хинани товонингга қўй» деган нақл бор. Ахир асосий айби мустамлака ўлкада туғилган, гулдек тоза ва беғубор, миллатим, ватаним деб ҳазон бўлган ва қатағонлик қурбонлари шоир-адиблар, олиму фузалолар ва бошқа азиз жонлар ҳам яшаш учун дунёга келган эдилар-ку. Уларнинг хунига ким жавоб беради? Асоссиз ҳибсга олинган ва қатағон қилинган ватандошларимизнинг оилалари, қариқдош-уруғлари узок йиллар давомида «халқ душмани»нинг авлодлари сифатида бош кўтариб юраолмадилар, улар қалб-қалбдан эзилиб маънавий жароҳатландилар. Бу маънавий жароҳатлар ўрнини нима билан, қандай қилиб тўлдириш мумкин? Йўқ, халқимиз, миллатимиз душманлари, улуғ рус шовинистларининг, сионистларнинг ситамлари, қирғин ва қатағонликларини биз ҳеч қачон унутмаймиз, унутишга ҳаққимиз ҳам йўқ.

50-йиллардаги қатағонлик 60-йилларда ҳам давом этди, Таниқли олим А.Азизхўжаев «Ҳозирга қадар тарихчиларимиз, жамиятшуносларимизнинг эътиборидан четда қолиб келаётган, турли миш-мишлар ўровида қолган муҳим воқеаларга» диққатни жалб этади³.

Бу воқеа 1969 йил апрелида юз берган «Пахтакор» футбол командаси билан Москванинг «Торпедо»си ўртасида ўйин

¹ «Фан ва турмуш», 1991 йил, 11-сонлар, 10-бет.

² «Фан ва турмуш», 1991 йил, 11-сон, 10-бет.

³ Қаранг: Азизхўжаев Алишер. Чин ўзбек иши...

бўлиб, бунда «Пахтакор» мағлубиятга учрайди. Ўша вақтда ҳамма соҳаларда бўлганидек спорт соҳасида ҳам Марказ миллий республикаларни очик-ошкора камситарди. Устига устак хакам бу ўйинда адолатсизлик қилади. Аламга тўлган ёшларнинг бир қисми стадиондан чиқиб Навоий кўчасидаги ва Комсомол кўли атрофидаги дўконлар ойналарига топ отишади, автомобилларга шикаст етказишади, кўчада кетаётган аёлларга тегажоглик қилишади. Ўшанда атайин уюштирилмаган, аввалдан режалаштирилмаган ва аксарият қисми балоғатга етмаган ўсмирларнинг бебошлиги миллатчиликка йўйилди ва бу воқеаларга миллатчилик тамғасини босишга уринувчилар кўпайиб кетади. Кремлдагиларга яхши кўриниш учун кўплаб мажлислар ва йиғилишлар ўтказилди, «пашшадан фил ясалди». Шу вақтдаги идеология секретари Р.Н.Нишоновнинг тутган позицияси «Чин ўзбек иши»да шундай тавсифланган: «Рафиқ Нишоновичнинг вазифаси «овир» эди. Аввало у, Марказнинг Тошкентдаги вакиллари кўзига яхши кўриниши, демак, бўлиб ўтган ходисаларга «партиявий, синфий нуктаи назардан баҳо бериб, миллатчилик илдизига болта уришда» ўз ташаббускорлигини намойиш этиши лозим эди. Бирок «республикада миллатчилик барк уряпти» деган гапни Марказ олдида тан олиш идеология секретари сифатида унинг тақдирини бир зумда ҳал қилишга олиб келишини ҳам Нишонов яхши биларди. Демак, икки фронт бўйлаб ҳаракат қилиш, иложи бўлса, бир ўк билан икки куён овлаш керак эди.

Р.Нишонов худди шу йўлни тутди.

...Р.Нишонов «миллатчиликка қарши кураш»га шу қадар берилиб кетдики, унинг имзоси билан қабул қилинган ҳужжатларда «уч-тўрт ўспириннинг бебошлиги миллатчиликнинг олий кўриниши-шовинизм сифатида баҳоланди»¹.

Ўзбекистон ССР Олий Судининг раиси С.Пўлатхўжаев, «катта оғалар»нинг ноғорасига ўйнамай, «Пахтакор»даги воқса иштирокчиларининг қилмишига сиёсий айб ёпиштириш-

¹ Азизхўжаев Алишер. Кўрсатилган адабиёт. 15-16-бетлар.

дан бош торти ва у қўлга тушганларга нисбатан қонун доира-сида, адолатли ҳукм чиқарди.

Тез орада Марказ Ўзбекистонга ўнлаб терговчиларни юборди бу ерда навбатдаги «тозалов» ўтказилди. 1975 йил-нинг Ўзбекистон Олий суди, вилоят ва район судлари тизи-мидаги ўттиздан ортиқ раҳбар камокка олинди. ЎзССР Олий Суди раиси С.Х.Пўлатхўжаев 10 йилга, унинг ўринбосари М.Сиддиқов 9 йилга, Олий Суд аъзолари Д.Сулаймонов 15 йилга, Т.Умаров 8 йилга, Т.Абдуллаев 15 йилга, Бухоро ви-лоят суди раиси М.Раҳимов 6 йилга, Тошкент шаҳар суди раи-си А.Муталов 10 йилга, унинг ўринбосарлари С.Дадажонов 9 йилга, Хоразм вилоят суди раиси Б.Раззоқов 10 йилга озод-ликдан маҳрум қилиндилар.¹

Қатағонликнинг навбатдаги янги босқичи 80-йилларга тўғри келди. Бу қатағонлик шўролар ҳукуматининг яна бир навбатдаги найранги бўлиб, «ўзбек иши», «пахта иши», «ўз-бек мафияси», «кўшиб ёзиш» каби изоҳли лугатимизга мус-тамлакачилар томонидан киритилган янги сўзлар билан боғлиқ. «Ўзбек иши, деб ёзади Ўткир Ҳошимов, 30 ва 50-йиллардаги қатағонларнинг мапткий давомидир. Шўро сиё-сати ҳар 10-15 йилда қалла олиб турмаса кўнгли жойига туш-маган. Тўғри, ўша пайтлар Ўзбекистонда қўшиб ёзишлар, по-рахўрликлар бўлган. Буни инкор қилмаймиз. Аммо бундай ҳаракатлар бутун собик Иттифоқда авж олган эди. Ундай бўлса, нима учун марказ айни Ўзбекистонни танлади, деган савол туғилади. Бунинг сабаби оддий. Биз анчагина лоқайдмиз, дарров қовуша қолмаймиз»².

Ҳа, жуда адолатли ва тўғри айгилган гаплар. Аслида «ўз-бек иши» дегани нима ўзи ва қачон пайдо бўлди? Бу «иш» аслида 80-йилларда Ўзбекистон Давлат Хавфсизлик Қўмитаси (ДХҚ)нинг раиси бўлиб ишлаган Мелкумов (миллати арман) билан Ўзбекистон КИ МҚнинг биринчи котиби Ш.Рашидов ўртасидаги ўзаро келишмовчиликлардан бошланган. Ўша кез-ларда Бухоро вилояти БХСС бошлиғи Музаффаров ва Бухо-

¹ Уша асар, 22-бет.

² «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1996 йил, 19 апрель.

ро шаҳар савдо идорасининг директори Кудратовларнинг по-рахўрлигига таалукли маълумотлар ДХҚда бўлган. Бу шахслар Бухоро вилояти фирка кўмитасининг биринчи котиби А.Каримов химоясида бўлган ва унга «ошириб» туришган. Каримов эса ўз навбатида Ш.Рашидов билан яқин алоқада бўлган. Шу боис Мелкумов ва унинг гунаҳкорлари ўз олдиларига Музаффаров ва Кудратовни фош қилиш орқали А.Каримовга чиқиш ва сўнгра Каримов орқали Ш.Рашидовни «нишонга» олишни мўлжаллаб ҳаракат қилганлар. 1983 йилда Бухорода илгаридан ўйлаб режалаштирилган ва амалга оширилган «операция» туфайли Музаффаров ва Кудратовлар камокка олинди. Улар халққа маълум бўлган биринчи ўзбек миллионерлари бўлиб чиқди. Бу иш дарҳол Москвага оширилди ва марказда ана шу тарика «ўзбек иши» пайдо бўлди.

СССР Прокуратурасининг тергов қисми бошлиғи Г.П.Каракозов дарҳол тергов гуруҳи тузиб, унга бошқа бир армени-Т.Х.Гдлярни раҳбар қилиб тайинлади. Терговчилар гуруҳига киритилган вакилларнинг деярлик ҳаммаси Гдляр билан яқин ва ҳамтовоқ бўлган шахслар эди. Бу ишнинг оқибати Ш.Рашидовнинг «сирли ўлимига» олиб келганлиги маълум.

«Пахта иши», «кўшиб ёзишлар» масаласи ҳам аслида 1983 йилда бошланган. ЎзКомфирқа МҚнинг XVI пленуми ва унда Иномжон Усмонхўжаевнинг Марказдан Ўзбекистонга кадрлар билан «ёрдам бериш»ни сўраб қилган мурожаатидан сўнг бу иш авж олди. Ўзбекистонга юзлаб, минглаб кадрлар юборилди. Бу «кадрлар десанти» таркибида ўзбек халқи, туркийлар ва мусулмонларга қалбида нафрат ва шовинизм ғоялари бурқсиб турган жаллод-фашистлар кўп эди. Булар Анишев, Огарюк, Клепиков, Сатин, Нестеренко, Бутурлин, О.Гайдапов, Э.Дидоренко, Любимов, Иванов, Галкин, Карташьян ва бошқалардир. «Пахта иши» бўйича жуда кўп гуруҳлар ташкил қилинди. «Барча Конституцияга кўра Ўзбекистон суверен давлат саналса ҳам унинг прокурори, республика

раҳбарияти билан маслаҳатлашилмаган ҳолда СССР Бош прокурори томонидан тайинланарди.»

Қисқа муддат ичида Ўзбекистон ССР прокуратурасининг энг юқори, энг муҳим лавозимларидан тортиб, область, район прокурорларигача Марказдан доимий ишлашга юборилган вакиллар билан алмаштирилди. Ўзбекистонга ташланган бу «социалистик десант»нинг сони эса юздан ортик эди.

1984 йилда Ўзбекистон ССР прокурори, унинг муовинларидан учтаси, энг катта бошқармаларнинг бошлиқлари лавозимларига Марказдан келган одамлар қўйилди. Бу билан чекланилмасдан, аста-секин область даражасидаги прокурорлар Бухоро области прокурори (Матюшов Г.Н) Самарқанд области прокурори (Еременко В.И.), Хоразм области прокурори (Титаренко А.Д.), Навоий области прокурори (Сухарев А.П.) Сурхондарё области прокурори (Жетков В.М), Қорақалпоғистон АССР прокурори (Донцов В.В) ва Тошкент шаҳар прокурори (Филлипенков Г.П) ҳам Москва томонидан юборилди. Кейинги босқичда эса район прокурорлари лавозими ҳам «меҳмонлар» учун бўшатилади.¹

Ана шундай «меҳмонлар» Республика Ички ишларига ҳам жойлаштирилади. Ўша пайтдаги Ички ишлар вазирининг ўринбосари генерал Фафур Раҳимовнинг далилларига қўра, вазирлик таркибидаги 27 бошқарма ва бўлимдан бор-йўғи иккитасинигина ўзбек бошқарган. У ҳам бўлса, хўжалик ва тиббиёт бошқармалари эди.²

Маҳаллий халқнинг «характер ва психологияси»ни яхши билган жаллодлар бу гуруҳларга туб ерлик прокурор ва терговчиларни бош қилиб, уларга «яхши консультация»лар бердилар ва шу тарика ўз сопини ўзидан чиқардилар. Юқори савияда «маслаҳат ва консультация» олган гуруҳ аъзолари амалий ишга тушиб кетдилар. Улар 70-80 йилларда мамлакатда кенг тус олган қўшиб ёзишлар бўйича жиноятчиларни аниқлаб беришлари керак эди. Ҳақиқатдан ҳам шу йилларда пахта, чорва ва бошқа соҳалар бўйича қўшиб ёзишлар давлат режа-

¹ Азизхўжаев Алишер. Қўрсатилган адабиёт. 31-бет.

² Ўша асар. 48-бет

ларини сунъий равишда бажариш усули бўлибгина қолмай, миллион сўмлаб давлат ва жамоат маблағларини суистеъмол қилиш ва талон-тарож этиш билан боғлиқ эди. Ҳамма ерда порахўрлик авжига минган эди. Бундай қўшиб ёзишлар порахўрликларнинг асосий илҳомчиси ва ташкилотчиси Московнинг ўзи бўлиб, республика, вилоят, туман раҳбарлари, давлат хўжалиги директорлари, жамоа хўжалиги раислари, пахта тайёрлаш корхоналари ва пахта тозалани заводлари раҳбарлари бу иш билан боғлиқ эдилар. Улар асосли равишда жиноий жавобгарликка тортилдилар ва судландилар. Шу билан бир қаторда, қўшиб ёзишларга бевосита алоқадор бўлмаган, бу ишга онгсиз суратда ёки тасодифан ўралашиб қолган, раҳбарларнинг таъсири ва таъъйики остида қўшиб ёзишларга, ноилож қўшилиб қолган, увдан шахсан ҳеч қандай моддий манфаатдор бўлмаган юзлаб ва минглаб гуноҳсиз кишилар ҳам жабр кўриб азият чекдилар. «Ўзбеклар иши», «Пахта иши» бўйича қанча одамнинг қамоққа олинганлиги тўғрисида турлича маълумотлар бор. Баъзи манбаларда 22 минг, бошқасида 30 минг, ҳатто 48 минг¹ одам ҳибсга олинганлиги кўрсатилади. «Ўзбеклар иши» авжига чиққан пайтда ЎзКП МҚнинг биринчи қотиби И.Усмонхўжаев ёзувчилар билан учрашувда республикада қўшиб ёзиш ва порахўрлик авж олиб кетгани туфайли йигирма уч минг киши қамоққа олинганини айтган эди. Шу дамларда қамқорлик фидойиси ўзининг ҳам тақдири яқин келажакда не аҳволларга тушажагини албатта тасаввур ҳам қила олмаган, албатта. Чунки И.Усмонхўжаев қамқорликнинг сўзсиз нтоатқор қўғирчоқ раҳбари сифатида ЎзКП МҚнинг IV плесумида сўзлаб «1986 йилда раҳбар ходимлардан салкам 750 киши, шу жумладан 8 обком секретари, шаҳар, район партия комитетларининг 10 секретари, шаҳар ва район ижроия комитетларининг 40 раиси, министрликлар ва идораларнинг 18 раҳбари...»ни алмаштирганлиги билан қўқрак кетган эди. Хуллас, неча минг одам қамоққа олинганлигидан қатъи назар ўзбек халқи бошига 80-йилларда оммавий

¹ «Совет Ўзбекистони», 1987 йил. 16 февраль.

кулфат тушган эди. Гдлян ва Иваповлар гуруҳи Ўзбекистонда билган ва билмаган барча номаъкулчиликларни қилдилар. 70-80 йилларда Ўзбекистонда комфирка ва шўролар ҳукумати-нинг фидойи раҳбарлари сифатида танилган И. Усмоноҳўжаев, Н. Худойбердисев, Айтмуратов, О. Салимов, Р. Абдуллаева, Турсунов, Мусахонов, Яҳёев, Норов, Сатторов, Б. Раҳимов, А. Каримов, Х. Норбўтаев сингари арбоблари камокхоналарда мислсиз қийноқ ва азобларга солиндилар.

Инсонийлик қиёфасини йўқотган Гдлян бошлиқ ваҳший-лар гуруҳи махбусларни сўроқ қилиш давомида ҳатто фашистлар ҳам етти ухлаб тушига кирмаган даҳшатли, энг қалтис ва таъсирли усулларни ишга солганлар: «Ҳозир болаларингни камокка тикамиз, рецедивистлар хотинингни зўрлайди, кизингни бадном қилади, сен эса эшиқдан томоша қилиб турасан» каби. Яхшиси махбусларнинг баъзи бир деганларига эътибор қаратайлик. Собик милиция генерал-майори (у Нижний Тагил камокхонасида сақланган) Хушвақт Норбўтаевнинг арзномасидан: «Ҳеч натижа чикмаганидан кейин мени З-хибсхонага ўта хавфли жиноятчи Сайфулин Шавкат, муттаҳам Фафурон Оқил (лақаби «Доктор»), қартабоз Игорлар ичига қўшиб қўйишди. Бу даҳшатхонада уч кун сақлашди. Одамий қиёфани йўқотган бу унсурлар одам боласи бардош беролмайдиган азоб-укубатли усулларни ўйлаб топишарди, бу ҳақорат, қалтаклашлар, ҳатто фашистлар ўйлаб топмаган одамга ўз ахлатини едириш, эркаклик номусига зўрлик қилиш, оғзингдаги овқатни тортиб олиш... Кимга нола қиласан, кимдан ёрдам сўрайсан, худодан бошқа. Бу айтганларимга, эҳтимол, ишонишмас, лекин барибир ҳаммаси рост, ҳаммаси шундай бўлган, 90 сизга кирган отам (илоҳим умрларини узок бўлсин), болаларим ҳаққи-ҳурмати, ҳаммаси рост...

Яна бир кун Гдлян ови бароридан келган йиртқичдек хурсанд бўлиб, икки қўлини ишқалар экан: «Билишимча кизинг (1970 йилда туғилган, туғма қар) жуда кетворган эмиш, Қаршилик безориларга «ҳадя» этсам мендан хурсанд бўлишар-а, нима дейсан» деди. Бундай таҳқирларга қандай

ота бардош бераолади-я!»¹. Биргина Ипомжон Бузруковичнинг иши юзасидан унинг қариндош-уруғларидан 23 киши қамокқа олинган. У бундай дейди: «Уришганда майлийди. Лекин, қариндош-уруғ, хотин, бола-чақага азоб беришса қийин бўлар экан»².

Иномжон Усмонхўжаев шўролар судлов органлари ишининг накадар чиркин, адолатсиз ва даҳшатли эканлигини фош этиб, куйидагиларни ёзади: «Тергов ҳам, суд ҳам ноҳақликдан иборат бўлди. Одам қиёфасидаги ваҳший терговчилар тирик жонни эмас, балки темирни ҳам эритишга ва синдиришга кодир эканликларини ўз бошимдан кечирдим. Мен мана шунда биринчи бор совет тузуми накадар алдоқчи эканлигини, унинг тергов органлари ўз муддаоли учун ҳар қандай ваҳшийлик ҳам қилиши мумкинлигини ҳис қилдим. Ҳис қилдим-у, бутун умр мана шу тузум, мана шу жамият, мана шу партия учун эътиқод қўйганимга, бор ҳаётимни шу йўлда бахшида қилганимга ачиниб ўқиниб-ўқиниб йиғладим. Қалтакдан бир жойингиз сипса, бунинг азоби ўтиб кетади. Лекин бир умрлик эътиқодингиз сипса, бунга чидаб бўлмас экан... Улар билан учрашиб суҳбатдош бўлмаган одам буни тасаввур эта олмайди»³.

Маҳбусларни тергов чоғида кўз кўриб қулоқ эшитмаган қийноқ усуллариға солиш ва ваҳшийликлар қилишда СССР прокуратурасининг масъул ходими Виктор Илюшиннинг ёзишича Карташьян ва Пирцхалава каби терговчиларға тенг келадигани бўлмаган. Пирцхалава айниқса даҳшатли бўлган экан. У Гдляннинг энг суюкли шогирди бўлган ва қилган «хизматлари» эвазига унинг ёрдамида амал пиллапоясидан шиддат билан кўтарилиб борган. Аммо СССР прокуратураси «ўзбеклар иши» масаласини қайтадан кўриб, Пирцхалавани қамокқа олиш ҳақида ҳукм чиқарганида Гуржистондан хат ва телеграммалар ёғилиб кетган. Хатто Гдлян ва Прицхалаваларни ҳимоя қилувчи маҳсус гуруҳлар тузилган. Охир оқибатда

¹ «Фан ва турмуш», 1990 йил, 7-сон, 25-бет.

² «Ёш ленинчи», 1991 йил, 15 ноябрь.

³ «Ёш ленинчи», 1991 йил, 13 ноябрь.

Грузия прокурори ҳам СССР Прокуратурасига норозилик мактуби йўллаган. Хатда прокуратурада ходимларнинг мажлиси бўлганлиги ва бу мажлисда қуйидаги қарор қабул қилинганлиги айтилган эди:

«1. СССР Бош Прокурори олдига СССР Бош Прокурори ўринбосари И.И.Абрамовни ва бошқарма бошлиғи В.И.Илюхинни Грузия ССР Прокуратураси Жамоаси билан учрашиш учун хизмат сафарига юбориш масаласи қўйилсин.

2. К.А.Пирцхалава зудлик билан камокдан озод қилинсин, унга нисбатан қилаётган жиноий таъкиблар тўхта-тилсин.

3. СССР Прокуратураси коллегиясидан Грузия ССР Прокуратурасининг ушбу талабларини муҳокама этиш сўрал-син. Бунда келтирилган талабларнинг рад этилиши республи-кадаги ижтимоий-сиёсий вазиятни жиддийлаштирибгина қолмасдан, балки Грузия ССР Прокуратураси Жамоаси йиғилишида таъкидланганидек, бу ҳол республика-ҳуқуқни ҳимоя қилиш органлари томонидан СССР Прокуратураси раҳбарлигига қарши бир қатор норозилик ҳаракатларининг бошланишига сабаб бўлиши ҳам назарда тутилсин»¹.

В.Илюхин ушбу маълумотни келтирар экан, қонуний ва ҳақли саволни қўяди. Гуржи халқ бўлганида ўзбек халқи халқ эмасми? Нима сабабдан ўн минглаб, ўттиз, қирқ минглаб ўз-бекни камокқа олишсаларда, бу халқнинг нафаси чикмайди? Бунинг сабаби шундаки, шўролар салтанати йилларида ўзбек-ларда миллат, миллий онг, миллий виждон, миллий бирлик тушунчалари сўниб кетди. «Бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун» деган тушунчалардан бегоналашдик, «ўзингни бил ўзгани кўй» асосий шиоримиз бўлди. Фақат жигилдонни, ўз чўнтагимизни ўйлайдиган бўлиб қолдик, Ўзбекистон ҳуку-мати-чи, фуқароларнинг инсоний ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиши лозим бўлган давлат органлари, уларнинг раҳбарла-ри-чи? Нега улар ҳам Гуржистон Прокуратураси ходимлари сингари ўз фуқаролари тўғрисида ўйламадилар. Албатта, Ўз-

¹ «Шарқ Юлдузи», 1993 йил, 9-сон, 56-бет.

бекстон раҳбарлари ҳам ўйладилар. Фақат улар ўз шахсий манфаатларини ўйладилар, ўзларининг мансаблари ва лавозимларидан кетиб қолишдан қўрқиб Гдлян ва Ивановлар сизгари газандаларнинг кўнглини олишни ўйладилар. Уларга баррибир эди. Неча минг одам ҳибсга олиниб кирилиб қатағон қилинсада, уларнинг ўзлари мансаб курсисида омон қолсалар бўлгани, Чунки раҳбар ҳам ўз халқига муносиб бўлади. «Қози муттаҳам бўлса, ўғри пешгир бўлади», деган халқ мақоли жуда тўғри айтилган. «Аргументы и факты» ҳафтанома-сининг 1988 йил 30 сентябрь сонидан босилган Ўзбекистон КП МҚнинг биринчи котиби Р.Н.Нишоновнинг куйидаги қарорини ўқиган ҳар бир кимса юқорида қўйилган қонуний саволларга аниқ жавоб топа олади. Ўзбекистон тақдири, миллат ва халқ тақдири унинг қўлига ишониб топширилган мамлакатнинг биринчи одами нималар билан «фахрланган» экан? «Республикада жамият ҳаётининг барча жаҳаларини соғломлаштириш учун турғунлик даври меросига қарши қаттиқ, оғир кураш кетмоқда. КПСС Марказий Комитети кейинги тўрт йилда Ўзбекистонга юзлаб тажрибали кадрлар юборди... Аввало, республикага шундай қўламли ёрдам кейинги 30 йил мобайнида биринчи марта амалга оширилганини таъкидламоқчиман. Янги ходимларнинг келиши бизнинг чинакам бахтимиз бўлди... Республикада сўнги тўрт йил ичида 58 минг масъул ходим вазифасидан бўшатилади. Мен ўзим шахсан Тельман Хоренович Гдлян гуруҳасининг ишини гоётада ижобий баҳолайман. Биз СССР Прокуратурасининг ходимлари билан қўлни қўлга бериб иш олиб бормоқдамиз, улар Республикада адолат ўрнатиш, Рашидов атрофидаги яқин одамларни жавобгарликка тортишда жон куйдириб ишламоқдалар. Кескин кураш кетмоқда. Шунинг рўй-рост айтишим керакки, Гдлян гуруҳаси республика партия органлари томонидан қаттиқ қўллаб-қувватланмаганида ва ҳар томонлама ёрдам кўрсатмаганида эди, улар бу қадар самарали ишлай олмадилар, албатта»¹.

¹ «Шарқ юдузи», 1993 йил, 47-бет.

Бу мисол «Ўзбеклар иши» Москванинг тошшириғи ва кўргазмаси билан амалга оширилган бўлсада, унинг асосий жаҳолат изи ва ўзағи Ўзбекистоннинг ўзида бўлганлигини аниқ исботлайди.

«Ўзбеклар иши» кампанияси даврида Ўзбекистонда халқни талаб олиб кетилган сумма миқдори тўғрисида ҳам турлича рақамлар тилга олинган. Жумладан Гдляннинг ўзи Ўзбекистонда 140 миллион сўм топдик, деб мақтанган. Кейинчалик «100» рақами номаълум сабабларга кўра 40 миллионга туширилган. Бирок бу пуллар синчиклаб текширилганда халқдан ўмарилган пул атиғи 15 миллион сўм чиккан, холос. Колган пуллар Ўзбекистонда «самарали» ишлаганларнинг ўпқонларига тушиб кетган бўлса не ажаб? 80-йилларда «десантчилар гуруҳи» Ўзбекистонда «пахта иши», «ўзбеклар иши» баҳонасида ижтимоий ҳаётнинг деярлик барча соҳаларига ўз бурунларини тикиб «поклик» на «адолат» ўрнатмоқчи бўлдилар. Ҳатто улар Ўзбекистон фани ривожига ҳам «муносиб хисса» қўшганлар. Академик Восил Қобулов маълумотларига қараганда Ўзбекистон биринчи раҳбарларининг йўл қўйиб берганлигидан фойдаланган «десантчилар» республика Марказий Қўмитасида «пинҳона кабинет» тузиб олган эдилар ва шу кабинет тавсияси билан ФАнинг «Кибернетика бирлашмаси»ни 80-йилларда текширавериб илма-тешик қилиб юбордилар. Текшириш учун эса бирлашмада «иктисодий самара», «қолоқ лойиха» ва «емакхона» (кормушка) каби масалалар асос қилиб олинди. Биринчи ва иккинчи масалалардан иш чикмади. «Емакхона»нинг асоси ҳам топилди. Бу текшириш бошланганга қадар «Кибернетика бирлашмаси»да 628 кишининг¹ докторлик ва номзодлик диссертацияларини химоя қилганликлари на улар аксариятининг ерли миллат вакиллари бўлганида эди, шовинист ва олчок Апишев билан Огарок академик В.Қобуловнинг бундай «шаккоклиги» учун унинг «кўзини очиб» қўйган бўлур эдилар.

¹ «Ёш ленинчи», 1990 йил, 1 декабрь.

Шоир Султон Акбарий «Қатағон» достонида ҳақиқатни куйлаб ёзади:

Миллатчи дедилар сайрон кушни,
Патриот дедилар ватанфурушни.
Феодал дедилар кизил гулни,
Пролетар дедилар қулни.
Пантуркист дедилар туғма сўзни,
Марксист дедилар олакўзни.

Қатағонлик йилларида Ўзбекистонда содир этилган бундай даҳшатли ёвузликлар, адолатсизлик ва бедодликларни ўз кўзи билан кўриб унга гувоҳ бўлган журналист ва публицист Комил Ҳолмуҳаммад фарёд солади, қаламидан ўт чакнаб мамлакатда бўлаётган воқеаларга ўз муносабатини изҳор этиб ёзади: «тарихчилар ўн йиллардан кейин 1980 йилларнинг иккинчи ярмида Ўзбекистон жумҳуриятида яна 30-50-йилларнинг совуқ даҳшатли қора қўланкаси кезиб юрганлигини журъат этиб ёзишар, лекин шу нарса аниқки, 1983 йилнинг сентябридан Ўзбекистонда иш бошлаган ва ҳад-ҳудудсиз ваколат билан СССР Бош Прокурори номидан келган Гдлян ва Ивановлар ўзбек халқи фарзандларини миллий кадрларимизни қириб ташлашни асосий мақсад қилиб олишган. Хўш, бутун бир халқнинг тақдирини белгилашга уларга ким бунчалик ҳуқуқ берди. Ахир, Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси мустақил суверен «республиками ўзи»?¹ Ҳа ҳамма гап, бало ва фожеа ёлғончи Конституцияда Ўзбекистоннинг мустақил, суверен республика, амалда эса у илгаргидек Россиянинг ҳеч қандай ҳуқуққа эга бўлмаган мустамлака ўлкаси бўлиб қолаётганлигида эди. Бу ноҳақ берилган қурбонлар, она халқимизнинг гуноҳсиз фарзандлари бошлари узра ўйнаган азоб ва жаҳаннам гурзилари учун тарих олдида, Оллоҳу Карим олдида қимлардир эртадир-кечдир жавоб беришлари керак-ку. Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов: «Ўзбекистон жамоатчилиги ўзининг энг яқин тарихидаги Горбачёв, Лигачёв командаси халқни жиловда тутиб туриш, унинг ўсиб келаёт-

¹ «Фан ва турмуш», 1990 йил, 7-сон, 24-бет.

ган миллий ва сиёсий онгини бўриш ниятида «пахта иши», «Ўзбеклар иши» деб аталмиш тухматларни тўкиб чиқарган, биз ўзбекларга турли-туман шармандали тамгалар ёпиштирилган фожеали саҳифаларни ҳеч қачон унутмайди»¹, деган эди. Хуллас, она тарихимиз ўтмишининг шўролар салтанати даври, хусусан 80-йиллардаги катафонлик йиллари дардли, алам ва мотамсаро воқеаларга тўла халқимизнинг миллат сифатида қадди букилган, хўрланган ва оёқости қилинган давридир. Келажакдан умиди бўлган инсон ва миллат сифатида яшайман деган авлодларимиз тарихимизнинг яқин ўтмишдаги аччиқ сабоқларидан ҳаётий хулосалар чиқармоқлари ҳам қарз, ҳам фарзидир.

10-§. МИЛЛИЙ УЙҒОНИШНИНГ ЯНГИ БОСҚИЧИ. СССРНИНГ ПАРЧАЛАНИШИ

Ўзбек халқининг миллий истиқлолчилик ҳаракати 30-йилларнинг ўрталарига келиб қизил салтанат қучлари томонидан шафқатсизларча бостирилган бўлсада, халқимизнинг қалбида, унинг онги шуурида истиқлол учун, мустақиллик учун мустамлақачи, келгинди золимларга қарши кураш ғояси заррача бўлсада сўнган эмас. Бу кураш дахшатли жаҳон уруши йиллари (1939-1945)да ҳам, урушдан кейинги даврда ҳам турли кўриниш, шакл ва усулларда, гоҳ очикчасига, гоҳ яширинча олиб борилди. Айниқса бу кураш 80-йилларда ўзининг янги босқичига кирди.

Ватан тарихининг шу даврга қадар босиб ўтилган ўтмиши шундан далолат берадики, истиқлол учун кураш ҳамма вақт Ўзбекистонда бир-биридан мустақил икки йўналишда олиб борилган. Биринчиси, диний-исломий йўналишда бўлса, иккинчиси умуммаърифий-сиёсий ва демократик йўналишдадир. Бу ҳар иккала йўналишнинг умум муштарак мақсад йўлида мустақиллик учун курашда бирлашиб ҳаракат қилмаганлиги, кўп ҳолларда эса иккинчи даражали муаммо ва масалалар ат-

¹ «Халқ сўзи», 1996 йил, 13 апрель.

рофида келишолмасдан бири-бирини инкор этиб келганлиги ҳар иккала йўналишнинг ҳам заиф томонларидан бўлиб, ундан мустамлакачи кучлар усталик билан фойдаланганлар. 80-йилларда ҳам бу жараёнда айтарлик ўзгаришлар бўлган эмас.

1960 йилда Фарғонада «сочли эшонлар» гуруҳи номи билан катта шов-шувга сабаб бўлган ҳаракат албатта кўпчиликка маълум эмас. Чунки шўролар даврида бундай ҳаракатлар ошкор қилинмас ва халқдан сир сақланар эди. «Сочли эшонлар» гуруҳининг бошлиғи Хотамхон Эшон бўлган. Хотамхон Эшон соч қўйиб юрар экан ва шу боис гуруҳга «сочли эшонлар» номи берилган. Бу гуруҳ фаолиятини ўргатиш шуни кўрсатадики, гуруҳ аъзолари оддий ва тор доирада бўлмасдан ўз атрофларига юзлаб кишиларни бирлаштирганлар ва фақат диний секта бўлиб қолмаганлар. Бу гуруҳнинг муридлари нафақат Фарғона водийсида, балки Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳар ва туманларида ҳам бўлган. Гуруҳ аъзолари Ўзбекистонни Россиядан ажратиб олиш, Туркистонда ислом дини мавқеини тиклаш мақсадларини кўзлаб иш олиб борганлар. 1960 йилда гуруҳ аъзоларидан 30 кишини¹ шўролар қамоққа олади. Суд гуруҳ бошлиғи Хотамхон Эшонни отиб ўлдиришга ва қолганларини эса узок муддатли қамоқ жазосига ҳукм қилади.

60-йилларнинг охирларидан эътиборан Ўзбекистонда ҳукмрон коммунистик мафкурага қарама-қарши ўларок диний исломий ҳаракат кенг қулоч ёйди. Бу ҳаракат ёшларга эски ўзбек ёзувини ўргатиш, ислом дини асосларини улар онгига синдириш, халқимизнинг қадимий урф-одатлари ва қадирятларини тиклаш асосида уларнинг миллий ҳис-туйғусини уйғотиш ва миллий тафаккурини шакллантиришни ўз олдига вазифа қилиб қўйди. Бу ҳаракат айниқса Фарғона водийсида кенг қулоч ёйиб ривож топди. 60-70 йилларда бу ерда эски ўзбек тилини ўргатадиган юзлаб мактаблар фаолият кўрсатди. Олтириқ туманининг ўзида 20 дан ортиқ бундай мактаблар бўлган. Бу мактаблар одатда кекса, фозил ва донишманд муллаларнинг уйларида очилар ва дарс машғулотлари коммуни-

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992 йил, 14 февраль

стик фирқа раҳбарларининг кўзларидан йироқ жойларда яширинча ва кечалари ўтказилар эди. Шўро ва комфирқа раҳбарлари доимо бу мактабларни таъқиб қилар, унинг ташкилотчиларига нисбатан шафқатсиз чоралар кўрарди. Масалан, марғилонлик Ҳоким қори Восиев мактаб очгани учун ватанидан қувғин қилинди. Наманганлик Абулқосим эшон, андижонлик Ҳамро отин ва бошқа ўнлаб дин фидойилари ўзбек фарзандларига эски ўзбек тилини ўргатганликлари, Куръони Карим оятларидан уларни баҳраманд этганликлари учунгина турмаларга ташланганлар.

70-йилларда Андижонда бош кўтариб чиққан Раҳматилла Алломанинг номи шўроларни даҳшатга солди. Бу зотнинг асли исми-шарифи Раҳматилла Қодир бўлиб, халқ орасида Раҳматилла Аллома номи билан машҳур эди. Аллома билан Давлат Хавфсизлик идоралари бевосита шуғулланди. Уни Халқаро «Мусулмон биродарлар» махфий жамиятиниинг Ўзбекистондаги вакили деб эълон қилдилар. Аллома ўз фаолиятида мусулмон ва туркий халқлар бирлиги ва биродарлиги учун, ёшларни исломий қарашлар ва ғоялар, мустақиллик учун кураш руҳида тарбиялаш борасида тарғибот, ташвиқот ишлари олиб борди. Буни 1978 йилда Раҳматилла Қодир ўғли бошчилигида 77 нафар ватанпарвар, халқ ва дини ислом учун курашчилар номидан ўзбек халқига ёзилган Мурожаат очиқ-ойдин тасдиқлайди. Алломанинг ҳар қанча илтижо қилишига қарамасдан ўша даврда шўро матбуоти бу Мурожаатни ўз саҳифасида эълон қилмади. Унинг ўрнига газеталарда гўё «Алломага эргашиб ҳато йўлга кирган» кишиларнинг тавба-тазаррулари босиб чиқарилди. Шундан сўнг Давлат Хавфсизлик органлари Раҳматилла Қодир «иши» билан бевосита шуғулландилар. Аммо Алломанинг халқ ўртасида обрў-эътибори шу даражада катта эканки, Алишер Ибодинов хулосаларига қараганда, уни тўғридан-тўғри ҳибсга ололмадилар.

80-йиллар бошларида Раҳматилла Аллома-миллат иши учун оташин ва улуғ курашчи сирли бир тарзда автомобиль халокатига учраб халок бўлди¹.

Шўролар ва коммунистик фирка ислом динига қарши «дин халқ учун афюнدير» деган қондани рўқач ва асос қилиб олди, миллий қадриятларимизга қарши тинимсиз курашди.

И.Б.Усмонхўжаев ЎзКП ХХІ съездида ҳисобот маърузасида бундай деган эди: «Наманган вилоятида нохуш диний вазият ҳамон давом этиб келмоқда. Шу вилоятнинг шаҳар ва районларида рўйхатга олинмаган диний бирлашмалар қонунга хилоф равишда иш кўриб келмоқда, ўсмирлар ва аёлларга группа-группа қилиб диний ақидаларни ўргатиш фактлари аниқланди...

Дин миллатчилик ва шовинизмга йўл очишини, ижтимоий-иқтисодий ва социал ривожланишга, социалистик турмуш тарзини, коммунистик ахлоқни қарор топтиришга жуда катта ҳов бўлишини доимо эсда тутиш керак. Диний саркитларда, қолоқ урф-одатлар ва расм-русмларда турмушимиздаги ўзгаришларга қаршилик, майда буржуазия стихияси ва хусусий мулкчилик психологияси, кўндан-кўп салбий ҳолатлар бири-бири билан чамбарчас боғланиб кетган»². Шу боисдан ҳам у бу борада ўз фикрини янада аниқроқ ва очиқроқ баён қилади: «Динга тоқат қилиш, мурасасозлик, лоқайдлик, дин билан тилсўзламалик қилиш каби ҳар қандай кўринишлар партиёга аъзо бўлишга тўғри келмайдиган ҳол, деб қаралиши керак»³.

Ўзбекистон миллий мустақиллиги учун курашнинг иккинчи йўналиши-умум маърифий ҳаракат, сиёсий ва демократик эркинликлар учун кураш тарафдорларидир. Бу йўналишнинг асосини Ўзбекистон зиёлиларининг прогрессив сўл қаноти ташкил этади.

Мамлакатда ҳукм сурган кизил салтанат мустамлакачилиги сиёсати, хусусан руслаштиришдан иборат вабога қарши,

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992 йил, 14 февраль

² «Совет Ўзбекистони», 1986 йил, 31 январь.

³ «Совет Ўзбекистони», 1986 йил, 5 октябрь.

комфирка юритган яккабончиликдан иборат маъмурий буй-рукбозлик иш услуби, мамлакатда авж олиб кетган ошна-оғайничилик, таниш-билишлик, қариндош-уруғчилик, юлғичлик, порахўрлик, тилёғламалик, лаганбардорлик ва бошқа шу сингари ярамас иллатларга қарши ижодкорлар ошқора ва пинхона кураш олиб бордилар, жамоатчиликни бундай иллатларга қарши курашга чорладилар. Бундай ярамас иллатларнинг таъсири ижодий ташкилотлар, фан, маданият ва маориф тармоқларида ҳам чуқур илдиз отган эди. Шу боисдан ҳам истар-истамас ижодкор зиёлиларнинг прогрессив сўл канти сиёсат майдонига чиқишга мажбур бўлган эди. 60-80 йиллардаги халқнинг оғир қисмати ва дарду хасратлари бир қатор ёзувчиларнинг ижодларида ўз акс-садосини топди. Т.Қайилбергановнинг кўп режали «Кўз қорачиги», С.Аҳмаднинг «Жимжитлик», Мурад Муҳаммад Дўстнинг «Лолазор», Нурали Қобилнинг «Унутилган соҳиллар», Омон Мухторнинг «Эгилган бош», Шукур Ҳолмирзаевнинг «Қора камар», «Йўловчи», Шароф Бошбековнинг «Темир хотин», «Эски шаҳар», Муҳаммад Юсуфнинг «Қора қуёш», Абдулла Ориповнинг «Рапжком», Ўткир Ҳошимовнинг «Икки эшик ораси», Эмил Амитнинг «Сўнги имконият», Ота Туркнинг «Нур дарвозаси», Учқун Назаровнинг «Чаён йили», Примқул Қодировнинг «Юлдузли тунлар», «Авлодлар доवони» ва бошқалар бунга мисол бўлади.

Жуда кўплаб ижодкорлар мустамлакачилик ва турғунлик даври иллатларига қарши бадий ижоднинг хикоя, шеър, публицистика, каби усулларида фойдаландилар ва оммани бу иллатларга қарши курашга чорладилар. Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Шукрулло, Омон Матжон, Жамол Камол, Тоҳир Каҳҳор, Рауф Парпи, Ойдин Ҳожиева, Гулчеҳра Нуриллаева, Маъриф Жалил, Миразиз Аъзам, Чўлпон Эргаш, Усмон Азимов, Хуршид Даврон, Собит Мадалиев, Шавкат Раҳмон, Абдулла Шер, Муҳаммад Али, Мирза Кенжабоев, Йўлдош Эшбек, Тожиддин Сейтжонов, Тўлибой Қобулов, Тиловберган Жумамурадов, Пирлепес Тўлаганов, Эргаш Муҳаммад, Шамси Аппазов ва бошқаларнинг фуқаролик, ҳис-ҳаяжон

туйғулари билан тўлиб-тошган асарлари фикримизнинг далилидир. Хусусан, Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим», Абдулла Ориповнинг «Қачон халқ бўласан, элим», Мирза Кенжабекнинг «Ўзбекистон» каби шеърлари эътиборлидир. Ўзбек шоирлари ўз шеърларида хаёт муаммолари, халқнинг дард-хасратларига бефарқлик, лоқайдлик, каби қусурлар сатирик мисраларда фош этилди. Шу маънода Тохир Қаххорнинг куйидаги жумлалари гоёта ибратлидир:

Элда бир дард бўлса, дардни билмаган
даҳшатлидир,

Билгану аммо даволар қилмаган,
даҳшатлидир.

Ким бугун халқим дегай, кимлар бироқ
халқум дегай,

Халқчима деб, халқни кўзга илмаган
даҳшатлидир.

Шоир Юсуф Жумаев эса ўз тақдирига бефарқ, уйкуда карахт ётган халқининг, миллатининг аҳволига ачинади:

Аждодларинг Темурлардан тўраган,
Боболаринг еру кўкни сўраган,
Нечун сени ғафлат хоби ўраган,
Ғаддорларнинг қўлини тутган халқимсан.

Ватани, миллати ва келажак авлодлари олдидаги фуқаролик бурчини онгли даражада тушунган шоира Гулчехра Нуриллаева:

Кимга гул, ким учун балки тиканмап,

Юртим, хизматингга ярармиканман?! - деса,
Абдулла Орипов «Ўзбеклар иши» деб аталмиш гавқи лаънатни бутун миллат, бутун бошли халқ бўйнига «илиб» минг-минглаб бегунох ватандошларимизни катагон қилган муштум-зўр мустамлакачиларга қарата ёзган «жавоб» шеърида куйидаги сатрларни битади:

Ўзбекнинг еридан жўнаган неъмат

Сенинг ҳам умрингга етгулик қадар.

Айт, кимнинг меҳридир бу улуғ давлат,

Энди ҳимматимдан қилдингми хазар?

Тош берса ютгувчи эй, нафси ёрик,
Хайру эхсонимни майли унутгин.
Елканг тўн кўрмасин, оёғинг чорик,
Дўстга хор бўлгину бири кам ўтгин.

О, халқим, очик қўл хотамсан азал,
Атойи худо де майли меҳмонни.
Лекин понкўрларин учратган маҳал
Оғзига тик энди типратиконни.

Жапговар ва тезкор адабий жанр-публицистика воситасида ўзбек ижодкор зиёлилари ватан ва халқ манфаатлари йўлида фидойилик килдилар. Ижодкорлар Темур Пўлатов, Мурод Муҳаммад Дўст, Норбой Худойберганов ва бошқалар Иттифоқ матбуоти саҳифаларида Ўзбекистон ҳаётининг долзарб муаммоларини кўтариб чиқдилар.

Шоир Шукрулло, журналистлар Ислон Усмонов, Набижон Боқий, Файзулла Қиличевлар Ватан тарихидаги «ок» ва «кора» довлар моҳиятини очдилар. Пирмат Шермуҳаммедов, Эркин Юсупов, Дадахон Нурий, Маъруф Жалил, Аҳмад Аъзам, Хуршид Дўстмуҳаммедов, Ботир Норбоев, Акрам Зиёвутдинов ва бошқалар мамлакатдаги экологик фожеа тўғрисида бонг урдилар. Исфандиёр, Хабибулло Олимжонов, Шомурод Сиддиқов, Содикжон Йигиталиевлар ҳуқуқ масалалари хусусида, Мирза Кенжабоев, Шодмонбек Отабоев, Шоди Каримов, Хуршид Даврон, Саид Мурод, Зоҳир Аълам, Аҳмад Аъзам кабилар Ўзбекистоннинг давлат мустақиллиги, ўзбек тилига давлат тили мақоми бериш масалаларига бағишланган мақолалар билан чиқдилар. 1989 йил 21 февралда «Ёш ленинчи» газетасида Ш.Каримов, Т.Каримов, У.Амиров, Х.Ҳамидовларнинг «Тил ҳақида мулоҳазалар» мақоласи босилган эди. Ушбу мақола юзасидан газета таҳририятига фақат бир ой давомида 200 дан ортиқ хат келди. «Тил тўғрисидаги баҳсларга газетангизнинг шу йил 21 февраль сониди босилган «Тил ҳақида мулоҳазалар» мақоласи билан нуқта қўйилса арзийди. Миллий тил статуси тўғрисида бундан

ёркинрок мисол келтира олмасалар керак»¹, -деб ёзган эди ўз хатида Сирдарё вилоят Боёвут туманидаги 1-«Боёвут» совхози партия кўмитасининг котиби Абдуғофур Алимов.

Наманган вилояти Учқўрғон туманидаги Яшик кишлоғида истикомат қилувчи 2-тоифа ногироли Набижон Тожибоевнинг куйидаги хулосалари ҳам ниҳоятда қимматлидир: «Агрофдаги ўзгариларга бефарқ қараб, «ҳеч нарса ўзгармайди, яна эски ҳаммом, эски тос» қабилда қўл силтаганлар ҳам беҳисоб. Хали-хамон кўрқиб, юрагидагини айтаолмай, ўзлигини англамай юрганлар ҳам кўп. Очиғи, кишлоқ одамларининг кўпчилиги пассив, суст, кўзлари хали уйкуда. Бу борада «Фан ва турмуш»да бериб борилаётган жиддий мақолалар халқимизни уйкудан уйғотмоқда. Айпикса суҳбатларда Шоди Каримов, Хуршид Даврон, Саид Мурод, Зоҳир Аълам, Аҳмад Аъзамнинг чиқишлари кенг халқ оммаси ўртасида қувватланияпти. Улар жумхуриятимизнинг келажак йўлини далил-исботлар билан кўрсатиб, камчилик ва хатоликларнинг сир-асрорини, турғунлик йилларида йиғилиб қолган муаммолар гирдобидан чиқиш йўллари тушунтиришга ҳаракат қилишяпти. Тўлик мустақиллик бўлсагина халқимиз тўқфаровон яшашини англашмоқда. Қафасдаги қушга ҳар замонда овқат солиб турганингиз билан, барибир у қафасда-да! Шунинг учун бу қафасдан озодликка чиқиш, эркин парвоз қилиш зарур»².

Хуллас, ижодкор зиёлилар ўзларининг тўлақонли ижод дурдоналари, бадий-публицистик асарлари, шеърлари ва мақолалари билан кенг халқ оммасининг қалбларига етиб бордилар, уларни разолат ва ғафлат уйқусидан уйғотдилар. Ана шу миллий уйғониш жараёнида 1988 йил 11 ноябрда Ўзбекистон табиати, маънавияти ва моддий бойликларини муҳофаза этиш учун «Бирлик» халқ ҳаракати ташкилий жиҳатдан уюшди. Ўз таркибига кенг жамоатчиликдан ташқари Ўзбекистоннинг кўзга кўринган бир гуруҳ шоир ва ёзувчилари, олимлари ва жамоат арбоблари: Эркин Воҳидов, Шукур Холмирозев,

¹ «Ёш ленинчи», 1989 йил, 23 март.

² «Фан ва турмуш», 1991 йил, 2-сон, 21-бет.

Шукрулло, Хуршид Даврон, Жамол Камол, Гулчеҳра Нурил-лаева, Мирза Кенжабек, Аҳмад Аъзам, Бек Тошмухаммедов, Раҳимжон Бекжонов, Содикжон Йигиталиев, Мирзаали Муҳаммаджонов, Олим Каримов ва бошқаларни бирлаштирган «Бирлик» халқ ҳаракати ўз даврида сўзсиз суратда Ўзбекистоннинг миллий давлат мустақиллиги учун, ўзбек тилига давлат тили мақоми бериш учун курашда маълум даражада ижобий роль ўйнади. «Бирлик» халқ ҳаракатининг ташаббуси билан Тошкентда ва Ўзбекистоннинг барча вилоятларида ўнлаб митинглар ва мажлислар уюштирилди. Уларда ижтимоий ҳаётнинг ғоятда долзарб муаммолари кўтарилди: Орол муаммоси, ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш, Ўзбекистоннинг миллий давлат мустақиллиги, пахта яккахокимлигига қарши кураш, пахтакор аёлларнинг оғир ҳаёти, болалар ўлими муаммолари, оилани режалаштириш масалалари, аскарлар ўлимининг асосий сабаблари, Фарғона, Паркент, Ўш-Ўзган воқеаларига муносабат, Туркистон халқлари бирлиги кабилар ана шулар жумласидандир. «Бирлик» халқ ҳаракати базасида «Тўмарис» хотин-қизлар халқ ҳаракати, «Туркистон бирлиги» халқ ҳаракати ва «Эркин ёшлар уюшмаси» ташкил топди.

Ўз вақтида Ўзбекистон комфирка Марказий Кўмитасининг биринчи котиби И.А.Каримов «Бирлик» халқ ҳаракатига ҳолисона баҳо берган эди ва Ўзбекистоннинг истикболдаги маънаватлари йўлида биргалашиб ҳаракат қилиш таклифини илгари сурган эди. У «Бирлик» халқ ҳаракати «...орасида халқимизнинг тақдирига бефарқ қарамайдиган, порлоқ келажакимиз учун курашадиган, жонкуяр, ақлли йигитларимиз кўп. Шу йигитлар билан ҳамкорликка, биргалашиб ишлашга ҳаммамиз тайёرمىз»¹, деган эди. Аммо «Бирлик» халқ ҳаракати ва хусусан унинг раҳбариятида демократик кураш тажрибасининг йўқлиги, сиёсий кураш маданиятининг етишмаслиги, мансаб ва «доҳийлик» васвасасининг ус-тунлик мавқеига эга бўлганлиги бундай имкониятдан фойдаланишга йўл бермади. Худди шу нуксон ва камчиликлар ту-

¹ «Тошкент оқшоми», 1989 йил 26 октябрь.

файли 1990 йилда «Бирлик» халк харакати иккига бўлиниб кетди ва шу йилнинг 20 апрелида бўлиб ўтган Таъсис курултойидан сўнг «Эрк» партияси фаолият кўрсата бошлади.

Мустамлакачилик истибдоди, адоват на зулм-зўравонликка қарши бошланган 80-йиллардаги миллий уйғонишнинг энг юксак чўққиси Фарғона ва Паркентдаги қонли фожеалар бўлди. Тўғри, илгари ҳам шўролар истибдодига қарши қуролли чиқишлар бўлган эди. Жумладан, 1948-1950 йилларида Фарғона туманида Кўчқор Норқобилов бошчилигидаги Қуролли гуруҳ мустамлакачи маъмурларга қарши курашди. Шўролар ҳукумати уни «сўнгги босмачи» сифатида 50-йил бошларида йўқ қилган эди. 1964 йилда Фарғона шаҳридаги ва 1968 йилда Тошкент шаҳрида Пахтакор стадионида рўй берган воқеалар шўролар ҳукуматининг идора тартибқоидалари ва мустамлакачилик сиёсатига маҳаллий халқнинг норозилиги акс садоси эди. Аммо 1989 йил ёз ойларида Фарғонада бошланган ва сўнгра Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарларига ҳам кенг тарқалган фожеа қизил салтанат мустамлакачилиги зулмига қарши маҳаллий халқнинг том маънодаги исёни эди. Бу қўзғолон натижасида қанча одам қурбон бўлганлиги ва азият чекканлиги тўғрисида матбуотда турлича маълумотлар берилган. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасидаги маълумотларга қараганда: «Ёвуз фитна туфайли Фарғонада жами 112 киши шахид бўлди, 1000 дан ортиқ кишига тан жароҳати етди, 400 йигит жавобгарликка тортилди, 700 га яқин киши маъмурий жазо олди, 160 нафардан ортиқ киши оғир жазоларга ҳукм этилган»¹. Бу даражада қатта фожеага олиб келган Фарғона исёнининг бош сабаби нимада? деган қонуний савол туғилади. Бу тўғрида Иттифокнинг марказий матбуот органлари ва Ўзбекистондаги жуда кўплаб газета ва журналларда ҳар хил фикр ва хулосалар билдирилди. Кимдир уни ўзбеклар билан месхет турклари ўртасидаги миллий низо деди, бошқа биров мафиянинг иши, баъзилар Давлат хавфсизлик қўмитасининг ташкил этган фитнаси деб баҳола-

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1990 йил, 5 октябрь.

ди. Бутун бошли Ўзбекистон ва унинг халкининг тақдири ишониб топшириб қўйилган Р.Нишоновдек шахс эса СССР Олий Кенгашидек «мўътабар» трибунадан Фарғона исёнини «бозорда қулунной устида келиб чиққан келишмовчилик», деб эълон қилди. Бу хусусда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида 1992 йил 14 февралда эълон қилинган Алишер Ибодиновнинг «Занжирбанд шер туғилганда» мақоласи ўзининг бўлиб ўтган воқеага ҳолисона ва илмий ёндошган баҳоси билан ажралиб туради. Муаллифнинг хулосасига кўра Фарғонада 1989 йил июнда рўй берган «... ўша ҳодиса аслида исён, ўзбекларнинг мустамлака тузумига қарши кўзголтани эди»¹. Буни 8 июнда Кўкон шаҳрида бўлган кўп минг кишилик митинг қатнашчилари талабномаларидан билса бўлади. Раҳбариятга топширилган талабномада, водийда ишсизликни тугатиш чораларини кўриш, уй-жойсизларга томорқа участкалари бериш, пахта, пилланинг ҳарид нархларини ошириш, ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш, Орол денгизини қутқариб қолиш тадбирларини тезлатиш, ўзидан захарли моддалар таркатаётган Янгикўрғон химия комбинатини ёпиш, ойлик иш ҳақларини ошириш, 7 июнда тинч аҳолига ўқ узганларни жавобгарликка тортиш каби талаблар қўйилган эди. Ҳамма талаб ҳаққоний ва одилона талаблар бўлиб аҳолининг социал-иқтисодий аҳволига бориб тақаларди. Биргина ишсизлик балосини оладиган бўлсак водийда уларнинг сони йилига 23 минг² кишига кўпайиб борарди. Алишер Ибодinov Бовдоқ-Кўкон йўлида шаҳарга шошилиб кетаётган одамлар орасида бир оқсоқол билан қилган суҳбатини эслаб ёзади: «Оқсоқол месхети турклари билан ҳеч қандай ишти ёққлиги, ўз дарди билан шаҳарда бўладиган митингга отланганлигини сўзлади. Унинг ўн фарзанди бор экан. Тўрт келин, набиралар, олти фарзанд билан каталакдек хонадонда тикилиб яшаётганликлари, тирикчилик оғирлигидан ҳасрат қилди. «Негадир биз ўзбеклар ўз юртимизда бошқаларга караганда ночор яшаймиз, айбимиз қишлоқда туғилганимизми?» дея нола қилган

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992 йил, 14 февраль.

² Ўша манба.

эди, у. Чол Қўконга келган катталарга шу дардларини айтмоқчи эди»¹. Жуда мантқан кизик бир жумбок ҳосил бўлган эди, ўша оловли дамларда. Қизил кўшнлар, осмондан вертолётлар месхети турклари билан талашиб бир-бирларининг уйларига ўт қўяётган безориларни ўкка тутмадилар, балки сиёсий талаблар билан Ленин майдонида ўтириб олиб тинч митинг қилаётган аҳоли уларни қуршаб олган аскарлар томонидан автоматлардан ва ҳаводан вертолётлардан ўкка тутилди. Бу бежиз эмас эди, албатта. Ўша машъум кунда Ўзбекистоннинг мустақиллиги ўкка тутилди. Шўролар ва унинг маҳаллий малайлари ўзбек халқини қўрқитиш, миллий уйғониш даврига кирган тадбирни қўллаган эдилар. Аммо халқимизнинг беҳудага тўкилган қонлари зое кетмади. Мустамлакачиларга қарши озодлик, эрк, социал адолат ва бахтли истикболни деб 1989 йил июнь ойида Қўконда шаҳид бўлган Шухрат Олим (Қўкон таксомотор паркида шофёр, уч фарзанднинг отаси), Абдумавлон Маҳкамов (Текстильман корхонаси ишчиси), Алижон Бобожонов (Қўкон кишлоқ хўжалик техникумининг талабаси), Азизхон Дехқонбоев (Қўкон Локомотив депоси ишчиси), Алишер Раҳматуллаев (муштирапар онанинг яккаю ягона ўғли), Қодиржон Нурматов (икки боланинг отаси) ва бошқалар туфайли шўроларга ва комфиркага кўр-кўрона ишонган халқнинг сўқир кўзлари очилди, халқимизнинг онгида туб сифат ўзгаришлар ясади. Фарғонадан сўнг Тошкент, Самарканд, Андижон, Наманган, Сирдарё, Қашқадарёда ҳам халқ ғалаёнлари бўлди. Аммо бу ғалаёнларнинг олди олинди. Фарғона воқеалари халқимизга катта ҳаётий сабоқ берди. Биринчидан, халқимиз оқ мустамлакачи салтанат ва қизил мустамлакачи салтанат ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ эканлигини, ҳар иккаласи ҳам ўзбек халқининг миллий душманни эканлигини ниҳоят тушунди. Иккинчидан, ўта пихини ёрган, айёр ва жуда катта тажрибага эга бўлган душманга қарши курашда миллий истиклолчилар тажрибасизлик қилдилар, кураш, асосан, стихияли тарзда олиб борилди, уларда сиёсий кураш ма-

¹ Ўша манба.

данияти стишмади, халкимиз душманга қарши курашда яқдил бўла олмади, миллий бирлик бўлмади. Халқнинг маълум бир қисми ҳам мустамлакачиларга ишонди, миллий бирликка ҳиснат қилди. Учинчидан, мустамлакачиларга қарши курашда халқни ўз орқасидан эргаштира оладиган сиёсий ташкилот бўлмади. Тўртинчидан, 80-йиллар охирларидаги воқеалар мамлакат ижтимоий-сиёсий ва социал-иқтисодий соҳаларда зудлик билан сифат ўзгаришларни амалга ошириш лозимлигини кўрсатди.

1989 йилдан эътиборан Ўзбекистон сиёсий раҳбариятида ўзгариш бўлди. Р.Нишонов ўрнига Ислом Каримов Республика комфиркасини бошқара бошлади. Ислом Каримов бу жараёни эслаб шундай деган эди: «Каримов мамлакат раҳбари сифатида ҳамма томондан яхши қабул қилинган эди: халққа ҳам, партноменклатурага ҳам, оппозицияга ҳам маъқул эди. Халққа маъқуллиги шундаки, у кўпдан бери ҳалол, ақлли, кучли давлат раҳбарини кутарди. Партноменклатурага ёққани шундаки, у ҳеч бир гуруҳнинг вакили эмас. Муҳолифат эса у пайтда ҳали кучли етакчига эга эмасди, ҳокимиятни олиш мақсадида хужумга ўтишга қурби етмасди. Ҳатто ҳуфийноҳуфий тижоратчиларга ҳам, мамлакатдаги бошбошдоқлик чидаб бўлмас даражада жонга текканди. Улар учун ҳам энг аввало, мамлакатда тартибни ўрнатилиши маъқул эди. Умуман, ҳар қандай одам уч қарра мунофиқ бўлганда ҳам, мамлакат теппасида ҳалол раҳбар бўлишини хоҳлайди. Албатта, у одамда бир мисқол бўлса-да, ватанпарварлик бўлса»¹. Албатта 150 йилга яқин мустамлака асоратида бўлиб келган, мутелик, тобелик психологияси миллатнинг, халқнинг қон-қонига сингиб кетган мамлакатда, бунинг устига мустамлакачи шовинистик Иттифок ва ҳар қандай фожеаларнинг мафкуравий илҳомчиси ва ташкилотчиси коммунистик фирқа ўз қилиқини қайраб ялонғочлаб турган бир шароитда Ўзбекистонда раҳбарлик шохсунпасига қим қўтарилишидан қатъи назар бирданига туб инқилобий сифат ўзгаришларини амалга ошира

¹ «Халқ сўзи», 1991 йил, 15 август.

олмаслиги аниқ эди. Аммо, шунга қарамасдан, республикада Ислом Каримов ҳокимият тепасига келгач, унинг сиёсий жасораги ва кучли ватанпарварлик, миллатпарварлик ҳис-туйғулари туфайли бир қатор ижобий ўзгаришлар рўёбга чиқарилди ва бу мамлакатда вужудга келган ижтимоий-сиёсий тангликни маълум даражада бўлсада юмшатди. Ислом Каримовнинг куйидаги сўзлари бу борада эътиборлидир: «Умуман, мен биринчи котиб этиб сайланганимда, Ўзбекистон халқи руҳий шикаста ҳолатида эди Демак, ишни руҳиятни тузатишдан бошлаш керак.

Халқ-бу тил, демак. қанча йиллар мобайнида ўзбек тили ўз ерида иккинчи тоифадаги, истеъмол учун мажбурий ҳисобланмаган тил бўлиб келди, неча йиллар давомида ўзбек руснинг ёнида ўзининг тенгсизлигини, «катта оға»га қарамлигини ҳис этиб келди. Нима учун бунга чидаш керак? Биз давлат тили тўғрисидаги қонунни қабул қилдик, бу эса кўз ўнгимизда ўзбекларнинг миллий ўзини ўзи англашини яхшилади»¹.

Ҳа, Ўзбекистон Олий Кенгаши томонидан 1989 йил 21 октябрда «Ўзбекистон ССРнинг давлат тили ҳақида»ги Қонуннинг қабул қилиниши ва ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши мамлакатдаги барча демократик ва ватанпарвар кучларнинг узок йиллардан бери орзиқиб кутган тарихий ғалабаси бўлди.

1989 йил ёзидаги Фарғона водийсида содир бўлган фожеаларнинг асосий сабабларидан яна бири, халқ оммасининг оғир социал-иқтисодий аҳволи эканлигини ҳисобга олиб Ўзбекистон ҳукумати қишлоқ меҳнаткашларининг иқтисодий турмуш шароитларининг яхшилашга қаратилган бир қатор тадбирларни ишлаб чиқди ва уни амалга оширди.. Фақат 1990 йилнинг бошларига қадар республика да 381 минг оила, ёки муҳтож бўлганларнинг деярлик ҳаммасини биринчи марта томорқа участкаларига эга бўлди, 872 минг оила шу пайтга қадар бўлган ерларини анча кенгайтириб олди. Шу мақсадлар учун жами 150 минг гектар ер ёки талаб қилинган миқдорнинг

¹ «Халқ сўзи», 1991 йил, 15 август.

95 фоизи ажратиб берилди. Аҳолига 21 минг бош бузук, 312 минг бош кўзи ва улок, 10 миллионтадан кўпроқ жўжа сотилди¹. Бу иш кейинчалик янада давом эттирилди. Аҳолига кўшимча ажратилган сугориладиган ер 500 миш гектарга етказилди. Ана шу тарика аҳолига томорқа учун берилган ер миқдори 700 миш гектарни² ташкил этди. Бу ерлардан 9 миллиондан ортик одам фойдаланди. Томорқа ерларининг ўрточа хажми 0,2 гектардан ортиққа етказилди. Бу тадбирлар мустамлакачиликка асосланган буйруқбоз шўролар тузуми шароитида сўзсиз дадил кўйилган қадам эди. Қишлоқ меҳнаткашларига кўшимча ерларнинг ажртиб берилиши бир қатор кескин ҳаётий муаммоларни ҳал қилишга ёрдам берди. Улар нималардан иборат эди?

Биринчидан, ижтимоий фойдали меҳнат билан банд бўлмаган аҳолини иш билан таъминлади, ишсизликнинг кучайиши олди олинди.

Иккинчидан, аҳолининг реал даромадларини оширди, шартномалар асосида қишлоқ хўжалик маҳсулотлари етиштираётган меҳнаткашлар меҳнат дафтарчалари олиш ва қариганда нафақа олиб ижтимоий кафолатланиш ҳуқуқига эга бўлдилар.

Учинчидан, аҳолини ҳаётий муҳим озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашдек кескин муаммога барҳам берилди.

Тўртинчидан, қишлоқ меҳнаткашларини уй-жой билан таъминлашдек социал муҳим масала ҳам ўз ечимини топди.

Бешинчидан, республикада ижтимоий-сиёсий вазият бир қадар барқарорланди ва яхшиланди.

Ўзбекистоннинг янги раҳбари Ислоҳ Каримов «ўзбеклар иши», «пахта иши» баҳонаси билан таҳқирланган ўзбек миллатининг нурурини тиклашни, юрт ва элни ҳақиқий мустақилликка олиб чиқишни ўзининг асосий вазифаси этиб белгилайди.

¹ «Тошкент ҳақиқати», 1990 йил, 27 февраль.

² Каримов И. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. - Т.: Ўзбекистон. 1995. 66-бет.

Ислом Каримов республика прокурори лавозимига Усатовдан кейин миллий кадр тайинланишини марказдан талаб қилади ва буни удласидан чиқади ҳам. 1990 йил 31 октябрда Олий Советнинг 12-чақириқ учинчи сессиясида Ўзбекистон Президенти тавсияси билан республика прокурорининг иттифок прокурори ва карамлигига барҳам бериш ва бу тизимнинг мустақиллигини таъминлаш мақсадида Б. Мустафоев Ўзбекистон Бош прокурори этиб тасдиқланди. Бу юрт тарихида биринчи марта республикада прокурорнинг республика Олий органи томонидан тасдиқланиши эди. Президент ташаббуси билан амалга оширилган бу иш республика прокурорига мустақил фаолият юритиш, прокуратура органларини номуносиб кадрлардан тозалаш имкониятини яратди. Президент томонидан республика Бош прокурори зиммасига Гдлян-Ивановларга нисбатан жиноий иш кўзатиш, улар бу жиноятларни Ўзбекистонда содир этилганларини асос қилиб, жиноий ишни кўриб чиқишни Ўзбекистон ихтиёрига топшириш юзасидан СССР Бош прокуратураси билан алоқани секин-аста узиш ва бу ҳолатга узил-кесил барҳам бериш вазифаси қўйилди¹.

«Ўзбеклар иши», «пахта иши» деб аталмиш халқ шаъни ва шухратига қора доғ сифатида ёпиштирилган ишнинг қайта кўрилиши ва 1991 йил мартига қадар 2 минг кишининг окланиши, Сталинча қатаронликлар туфайли 20-50-йилларда тухмат билан ноҳақдан айбланганлардан 3 минг 500 кишининг² гарданидаги тавқи-лаънатларнинг олиб ташланганлиги Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий ва маънавий муҳитнинг соғломланишига ижобий таъсир кўрсатди.

Ўзбекистон раҳбарияти кадрларни танлаш, тарбиялаш ва жой-жойига қўйишда ҳам ўзининг мустақил йўлини белгилаб олди. Бу борада асосий эътибор маҳаллий халқ нақилларига қаратилди. Албатта, бу ҳол ҳам халқнинг руҳий кайфиятини кўтаришда қатта аҳамиятга эга бўлди.

Ўзбекистон ҳукуматининг динга ва диний ташкилотларга бўлган муносабати кескин ўзгарди. Чунки Ислом Каримов

¹ Азизжўмаев Алишер. Кўрсатилган адабиёт. 36-37-бетлар.

² «Халқ сўзи», 1991 йил, 27 март.

ҳақли суръатда таъкидлаганидек «... Мусулмон маданиятидаги халқни руҳий таназулдан чиқариш мумкин бўлган асосий йўналиш дин эркинлигини, ислом билан чамбарчас боғлиқ миллий урф-одатларга риоя қилиш эркинлигини яратиб беришдан иборат эди. Биз узоқ ва орзиқиб кутилган ана шу эркинликни сўзда эмас, амалда таъминладик»¹.

Халқимизнинг энг қадимий тарихий анъаналаридан бири ва доимо эъзозлаб келган байрами Наврўз қайтадан тикланди ва шу кун ичида олиш кун ичида деб эълон қилинди. Рамазон ва Қурбон ҳайитларига янги ҳаёт бахш этилди. Ўзбекистондан ҳарбий хизматга чақириладиган йигитлар ўз бурчларини республика ҳудудида ўтайдиган бўлдилар. Албатта, бу тадбирлар Ўзбекистон ҳукуматида халқнинг муносабатини ижобий томонга ўзгартирди ва мамлакатда ижтимоий-сиёсий муҳитни барқарорлаштирди.

1990 йил февраль-апрель ойларида Ўзбекистон Олий Кенгаши ва Маҳаллий Кенгашларига сайловлар бўлиб ўтди. Бу сайловларнинг аввалги сайловлардан фарқи шунда эдики, мамлакат тарихида биринчи марта кўпгина округларда сайловлар бир неча номзодлар даъвогарлигида ўтказилди. Аммо Ўзбекистон Олий Кенгашига номзод кўрсатган 500 округдан 174 тасида мукобил номзодлар кўрсатилмади. Сайловни ташкил этиш ва ўтказиш жараёни демократик талаблар даражасида бўлди, деб айта олмаيمиз, номзоди кўрсатилган вакилларнинг ҳаммасига бир хил шароит ва имкониятлар яратилмади. Бу ва боша сабаблар тақозосига кўра сайланган номзодларнинг 95 фоизини коммунистик фирка аъзолари ташкил этдилар. «Янги шаклландан 12-чакирик Ўзбекистон Олий Кенгаши 1 сессиясининг республика истиқболи учун катта аҳамиятга молик ва собиқ Иттифок доирасида биринчи бўлган сиёсий қарори-Ўзбекистонда Президентлик бошқарувини жорий этиши бўлди. 1990 йил 24 мартда республика комфиркасининг биринчи котиби Ислом Каримов Ўзбекистоннинг биринчи Президенти этиб сайланди.

¹ «Халқ сўзи», 1991 йил, 15 август.

Ислом Каримов-давлат ва сиёсат арбоби, Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президентиدير. 1938 йилда Самаркандда туғилган. Ўрта Осие Политехника институти ва Тошкент Халқ хўжалиги институтларини тамомлаган. 1960 йилдан «Ташсельмаш» заводида аввал мастер ёрдамчиси, сўнгра мастер, технолог бўлиб ишлаган. 1961 йилдан В.П.Чкалов номидаги Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмасида муҳандис, етакчи муҳандис-конструкторлик қилди. 1966 йилдан Ўзбекистон Давлат План Қўмитасида фан ва янги техникани жорий этиш бўлимининг бош мутахассислиги, сўнгра республика давлат план қўмитаси раисининг биринчи ўринбосари лавозимларида ишлади. 1983 йилдан Ўзбекистон молия вазири, 1986 йилдан Ўзбекистон Министрлар Совети раисининг ўринбосари, республика Давлат План қўмитаси раиси вазифасини бажарди. 1986 йил декабрдан Қашқадарё вилояти партия қўмитасининг биринчи котиби, 1989 йил июнидан Ўзбекистон КП Марказий Қўмитасининг биринчи котиби, 1990 йил 24 мартдаги Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши сессиясида Ўзбекистон Республикаси Президенти этиб сайланди. Ислом Каримов 1991 йил 29 декабрида биринчи бор муқобиллик асосида ўтказилган умумхалқ сайловида Ўзбекистон Республикасининг Президенти этиб сайланди. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 89-моддасига мувофиқ у айни вақтда Ўзбекистон Республикасининг Вазирлар Маҳкамаси раиси ҳамдир. И.А.Каримов 1991 йил 31 августда Тошкентда Ўзбекистон Республикасининг мустақиллигини эълон қилди. Ўзбекистоннинг сўнгги қарийб ўн йилга яқин муддатда ижтимоий-сиёсий, иқтисодий маданий, маънавий ва халқаро маънасида эришган муваффақиятлари ва ютуқлари Ислом Каримов билан боғлиқдир.

мартда умумхалқ овози (референдуми) билан Президентлик ваколати 1997 йилдан 2000 йилгача. И.А.Каримов «Ўзбекистон: миллий ислоҳот, мафкура», «Биздан озод ва обод Ўзбекистонни қандай қилиб қўриқсак», «Бунёдкорлик ва ислохотлар», «Ўзбекистон

XXI аср бўсағасида» на бошқа китоблар муаллифидир. Ислоҳ Каримов Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги. У «Ўзбекистон Қаҳрамони» (1994), «Мустақиллик», «Амир Темур» орденлари билан тақдирланган.

Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти Ислоҳ Абдуғаниевич Каримов Олий Кенгашида тантанали касамёд қилди: «Ўзбекистон Совет Социалистик Республикаси Президенти лавозимида иш бошлар эканман, Ўзбекистон халқларига садокат билан хизмат қилишга, граждaнлар ҳуқуқ ва эркинликларига қафолат беришга, Ўзбекистон Конституциясига қатъий риоя этишга, зиммамга юкланган юксак вазифаларни виждонан бажаришга тантанали касамёд қиламан».

Ўзбекистонда президентлик бошқарувиининг жорий этилиши тасодифий эмасди. Чунки Ўзбекистонда ва Иттифоқнинг бошқа жумҳуриятларида 80-йилларнинг охирларида кучайиб кетган миллий уйғониш охир-оқибатда дунёнинг энг йирик ва сўнгги мустамлакачи салтанатларидан бири СССРнинг парчаланиш жараёнини бошлаб берди. Бу борада Болтиқбўйи жумҳуриятлари яловбардорлик қилдилар. Ўрта Осиё республикаларидан фарқли ўларок бу жумҳуриятларда мустақиллик масаласида комфирқа раҳбарияти билан халқ оммаси ўртасида муштарак бирлик қарор топди. Бу ҳол, албатта, бошқа жумҳуриятларга ҳам таъсир кўрсатди ва улар бирин-кетин ўз мустақилликларини эълон қила бошладилар. 1990 йил 21 июлда Ўзбекистон Олий Кенгашининг 2-мажлиси мамлакатнинг истиқболдаги тақдири учун роятда муҳим бўлган тарихий ҳужжатни-Мустақиллик Декларациясини қабул қилди. Бу тарихий ҳужжатда шундай ёзилган эди: «Ўзбекистон бугун ўз ҳудудига мутлоқ эга ва унда ягона ҳукмрон эмаслигини тан олиб, ташқи мулоқотларда мустақиллик ҳуқуқидан маҳрум эканлигини эътироф этиб, жумҳурият халқининг туб манфаатлари, унинг эрки ва иродасини ифода-лаб, ҳокимият манбаи халқ эканлигини эътироф этиб, халқ тақдири ва мулкига эғалик ҳуқуқи фақат унинг ўзигагина берилганлигини қайд этиб, тараққиёт йўлини танлаш фақат халқнинг ихтиёрида эканлигини таъкидлаб, халқаро ҳуқуқ

қоидалари, умуминсоний кадриятлар ва демократик принцип-ларига асосланиб, Жумҳурият Олий Кенгаши Ўзбекистонни суверен давлат деб эълон қилади:»

Ўзбекистон суверен давлати

-ўз худудининг барча таркибий қисмлари-ер, сув, ҳаво, ер усти, ер ости бойликлари ва улардан олинадиган барча маҳсулотларига мутлоқ эгадир;

-ўз худудининг барча таркибий қисмларида-ер ости ва ер устида, сувда, ҳавода-мутлоқ ҳукмрондир:

-сиёсий ва иқтисодий системаларининг таркиби ва тузилишини халқ манфаати ва эҳтиёждан келиб чиқиб-ўзи белгилайди;

-суверен ҳуқуқларини амалга ошириш учун зарур бўлган барча қонун ва фармонларни ўзи ишлаб чиқади ва уларнинг ижросини ўзи ташкил қилади;

-барча ташқи алоқаларни ўзи ўрнатади;

-фуқаролик масалаларига оид қонунчиликни ўзи аниқлайди;

-аҳолиси таркибидаги миллатлар ва элатлар билан муносабатда уларнинг тенг ҳуқуқлилиги ва ўз тақдирини ўзи белгилаши принципига амал қилади».

Албатта, Ўзбекистонда Президентлик бошқарувининг жорий қилиниши, кўп вақт ўтар-ўтмас Мустақиллик Декларациясининг эълон қилиниши республика ҳаётида мислсиз тарихий воқеалар эди, амалда бу биздаги маънавий мустақилликни билдирди. Ўзбекистонда кечаётган бундай воқеаларга Марказ М.С.Горбачёв бошчилигида албатта бепарқ қарамаслиги аён эди. Бинобарин, Москва Ўзбекистондаги бундай «ўзбошимчалик»лардан ташвишда эди ва уни тезда «жиловлаб» қўйиш чорасини изламоқда эди. Вазият шу даражада кескин тус олдики, М.С.Горбачёв Ўзбекистон Президенти Ислом Каримовни «ўтакетган амалпараст» деб атади ва ундан қутилиш учун тазйик ўтказишнинг барча чораларини ишга солди. Ислом Каримовнинг ўзи бу ҳақда шундай деган эди: «1990 йилнинг 26 мартда Ўзбекистон Олий Совети Президентликни жорий этди ва мени шу лавозимга сайлади. Шундан сўнг мен

Москвага СССР Давлат Кенгаши йиғилишига келдим. Горбачёв мени Ўзбекистон Президенти дея пичинг, ҳақоратомуз сўзлар билан Кенгаш аъзоларига таништирди ва тартибга солиб кўйишга ваъда берди. Бу ерда у президентликни бекор қилишни назарда тутди. Мен унга шундай жавоб бердим: «Агар суҳбат шундай давом этадиган бўлса, мен Кенгашни ташлаб кетаман». Сўнг Москва ҳар қандай йўл билан бўлса ҳам мени олиб ташлашга уринди, ammo ҳеч нарсага эриша олмади. Кучлар энди бошқача эди. Мени қўллаб-қувватлаган халқ ҳам бошқача фикрлай бошлаганди»¹.

Марказий ҳукумат Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий вазиятни беқарорлаштиришга ҳаракат қилди, бу минтақада ҳам Озорбайжон ва Арманистон, Гуржистон ва Абхазия, Молдова ва Приднестровьедаги қонли фожеаларни келтириб чиқармоқчи бўлди. Қирғизистоннинг Ўш, Ўзган ва Жалолобод музофотларидаги миллатлараро қонли низолар бу фикрни очиқ-ойдин тасдиқлади. Фақат Ўзбекистон раҳбариятининг, биринчи навбатда Президент Ислам Каримовнинг сиёсий жасорати, курашчанлиги, ўта тadbиркорлиги, ўзбек халқининг донолиги, сабр-тоқати, ва андишаллиги, бу қонли воқеаларнинг давлатлараро фожеа тусини олишига йўл бермади, мустамлакачиларнинг қора ва разил ниятлари амалга ошмади.

Ўзбекистон ҳукумати Мустақиллик Декларацияси асосида 1990 йилда дадиллик билан республика манфаатларидан келиб чиққан ҳолда бир қатор тadbирлар мажмуасини амалга оширди. «Ўзбекистон ССРдаги ижро этувчи ва фармойиш берувчи ҳокимият тузилмасини такомиллаштириш ва Ўзбекистон ССР Конституцияси (Асосий қонуни)га ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги (ноябрь) қонун, «Ер тўғрисида»ги (июль) қонун, Ўзбекистон Президентининг республика фуқароларига яқка тартибда турар-жой қуриш ва шахсий томорқа хўжаликлари учун ер участкалари ажратиш тўғрисидаги, аҳоли пунктларини газлаштириш, мактаблар,

¹ «Ўзбекистон овози», 1996 йил, 13 июнь.

хунар- техника ўқув юртлари, кейинчалик эса, олий ўқув юртлари талабаларининг овқатланиш учун бериладиган имтиёзларни сақлаб қолиш тўғрисидаги фармонлари, Вазирлар Маҳкамасининг пахта ҳом ашёси, бошқа турдаги деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларининг харид нархларини кўп мартаб ошириш тўғрисидаги, шунингдек кишлоқ хўжалигидаги меҳнатга тўланадиган ҳақни ошириш тўғрисидаги қарорлари ва бошқалар ана шулар жумласига киради.

1991 йилга келиб собиқ Иттифокда миллатлараро муносабатлар шу даражада кескин тус олдики, СССР батамом парчаланиш хавфи кўзга яққол ташланиб қолди. Бу даврда Литва, Латвия, Эстониядан сўнг Грузия ва Озарбайжон халқи ўз давлат мустақиллигини эълон қилган эди. Мана шундай оғир бир пайтда марказ СССРни сақлаб қолиш ниятида айёрлик билан турли хилдаги тузоқларни ишлаб чиқмоқда эди. Ана шундай тузоқлардан бири 1991 йил апрелида Москвага яқин-Ново-Огорова деган жойда СССР Президенти ва 9 та иттифокчи жумҳуриятлар раҳбарлари имзолаган битим эди. Бу битим «мамлактадаги вазиятни барқарорлаштириш ва инқирозни енгилшга доир кечиктириб бўлмайдиган чоратадбирлар тўғрисида қўшма баёнот» деб аталади. Бу баёнот «9+1» (тўққизта республика + марказ) деган ном олди. Аммо бу баёнот ҳам бажарилмади ва қуруқ қоғозда қолиб кетди. Мана шундай шароитда КПСС Марказий Комитети ва шўролар ҳукуматининг бир гуруҳ раҳбарлари 1991 йил 19-21 августда Москвада давлат тўнтариши тайёрладилар. Уларнинг асл мақсад-муддаолари мамлактада ҳарбий диктатура ўрнатиш ва зўрлик воситаси билан СССРни сақлаб қолишдан иборат эди. Натижа эса тескари яқунга олиб келди. Тарихга ГКЧП номи билан кирган давлат тўнтариши воқеаси дўнёдаги сўнгги мустамлакачи салтанат-СССРнинг батамом парчаланишини тезлаштирган асосий омил сифатида хизмат қилди. Шундай қилиб 74 йил умр кўрган қизил мустамлакачи салтанат эрк ва миллий озодлик қурашлари таъсири остида парчаланди ва тарих сахнасидан гушиб кетди.

ХОТИМА

Азия ва талабчан ўқувчи! Ватанимиз тарихининг 1917 йил октябрь тўнтаришидан то 1991 йил августигача Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигининг ўрнатилишига қадар бўлган даврининг қисқача тафсилоти билан танишдишгиз. Албатта, ватанимиз тарихининг мазкур қисқача баёни у билан ошно бўлган барча китобхонларни юз фоиз қаноатлантиради, деган фикр-ғоядан йироқмиз, бундай вазифани муаллифлар ўз олдиларига қўйган ҳам эмаслар. Чунки жамиятимиз аъзоларининг дунёқараши ва илмий савиялари даражаси ҳар хил босқичда. Шу боисдан улар ватан тарихининг турли тараққиёт даврларидаги воқеа ва ҳодисаларга ҳар хил ғоя ва қарашлар жабҳасида туриб ёндошувлари ва баҳо беришлари табиий ва қонуний жараён дир. Аммо мазкур китобни мутолаа қилиш жараёнида ватан тарихининг ҳикоя қилинаётган давридаги воқеа-ҳодисалар тафсилоти, қўйилган масалалар, ечимлар, чиқарилган хулоса ва фикрлар пайдо бўлса, ўйлашга, фикрлашга мажбур этса, муаллифлар ўз муддаолари амалга оширилганидан хурсанд бўладилар.

«Ўзбекистон тарихидан материаллар. Ўзбекистон шўролар истибдоди даврида» китобининг қисқача баёнидан келиб чиқадиган умумий хулосалар нималардан иборат? деган қонуний ва табиий савол туғилади. Бу хулосалар қуйидагилардан иборат дир:

Биринчидан, Туркистонда 1917 йил октябрда содир этилган тўнтариш жамият тараққиётининг объектив ривожланиш қонунарига зид ва хилоф суратда зўрлик йўли билан амалга оширилди. Бу тўнтаришни маҳаллий, ерли халқ вакиллари эмас, балки келгинди, русийзабон миллатлар вакиллари амалга оширдилар.

Иккинчидан, 1917 йилги октябрь тўнтарилиши натижасида Туркистонда шўроларнинг мустамлакачилик мустабид жамияти ўрнатилди. Бу ҳокимият Туркистонда ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маънавий соҳада подшолик Россиясига

нисбатан ҳам дахшатлироқ мустамлакачилик, шовинистик сиёсат олиб борди.

Учинчидан, Туркистонда ўрнатилган шўролар мустамлакачилиги зулми, сиёсатини туб ерли маҳаллий халқ кўллаб-қувватламади, унга қарши миллий озодлик ва эрк учун курашга отланди. Бу кураш 1934 йилларга қадар давом этди. Миллий озодлик ва Туркистон ўлкаси мустақиллигининг ғоявий илҳомчилари ва раҳбарлари маҳаллий зиёлилар вакиллари, аввало жалидлар эдилар. Жаҳидчилик ҳаракатининг олдинги сафларида Исмоил Гаспиринский, Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунаввар Қори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Ҳамза, Абдулҳамид Чўлпон ва бошқалар бордилар.

Тўртинчидан, Туркистон халклари миллий мустақиллик, эрк ва озодлик учун шафқатсиз ва тиш-тирноғига қадар замонавий ҳарбий техника ва қурооллар билан қуроолланган, мунтазам кучли армияга эга бўлган советлар Россияси мустамлакачи босқинчиларига қарши мардонавор ва қаҳрамонларча жанг қилдилар. Бу кураш жараёнида Ватан, миллат, ор-номус, миллий виждон, имон-эътиқод ва диёнат каби улуввор фазилатлар учун жонини жабборга бериб, мустамлакачи ва босқинчи кучларга қарши афсонавий жанглар қилган ва қаҳрамонлик мўжизаларини кўрсатган Мадаминбек, Шермуҳаммадбек, Катта ва Кичик Эргашлар, Холхўжа Эшон, Парпибек, Нурмуҳаммадбек, Омон Паҳлавон, Иброҳим Лақай, Абдул Қаҳҳор, Хуррамбек, Абдуқодирбек каби ўнлаб ватанпарвар кўрбоши халқ қасоскорлари, истиқлол жангчилари етишиб чиқдилар. Миллий мустақиллик, эрк ва озодлик учун курашда бу халқ қасоскорларининг кўрсатган жасорат ва фидойиликлари, келажаги буюк давлат учун кураш олиб бораётган мустақил Ўзбекистон ёшлари учун Ватан ва миллатга содиқлик ва фидойилик намунасиدير.

Бешинчидан, Россиялик мустамлакачи большевойлар қизил армиясига қарши тенгсиз курашда ватанпарвар кучлар енгилдилар, бу енгилишнинг сабаблари кўн. Аммо бош ва асосий сабаб миллий бирлик ва аҳиллик бўлмаганидир. Натижа-

да миллий озодлик кучлари ягона кураш жабҳасига бирлаша олмадилар, улар тарқоқ ҳолда ҳаракат қилдилар. Ватанпарвар кучларнинг каттагина қисми босқинчи ва мустамлакачи рус большевойларнинг айёрлик билан олиб борган ёлгон ташвиқот ва тарғиботларига алданиб душман лагері томонига ўтдилар, ўзларининг пировард орзу-умидларини миллий душман томонидан рўёбга чиқарилишига умид қилдилар. Аммо бу амалга ошмайдиган хомҳаёл ва сароб эканлигини улар ўз вақтида тушунмадилар.

Миллий озодлик ва ватанпарвар кучлар енгилишининг яна бир сабаби шунда эдики, шўролар кизил армиясига қарши миллий озодлик кучларини умумий мақсад йўлида бирлаштириб ягона дастур асосида курашга сафарбар этадиган куч, сиёсий ташкилот йўқ эди. Хон, амир ўз йўлида, кўрбошилар, истиклолчилар ўз йўлида кураш олиб борганлар. Тўғри, ўша даврда «Шўрои Исломия», «Иттиҳоди тараққий», «Бирлик уюшмаси», «Миллий Истиклол», «Туркистон миллий бирлиги», «Эрк», «Жадид тараққийпарварлар фирқаси» ва бошқа шу каби сиёсий фирқалар, уюшма ташкилотлар маълум маънода омма курашига бошчилик қилганлар ва уни бошқарганлар. Аммо бу ташкилотларнинг ҳаракат доираси тор бўлган, уларнинг биронтаси ҳам кенг қамровли умуммиллат даражасидаги сиёсий ташкилотга айлана олмаган. Бу, албатта, номлари тилга олишган сиёсий ташкилотларнинг ҳатоси эмас, балки улар фаолият кўрсатган давр билан боғлиқ фожеа эди. Чунки Туркистон ўлкаси халқларининг XX аср бошларида ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тараққиётнинг қуйи ривожланиш босқичида бўлишлари уларнинг мазкур сиёсий ташкилотлар фаолиятига у ёки бу маънода албатта ўз таъсирини кўрсатган эди.

Олтинчидан, мустамлакачи большевойлар хизмати Туркистон ўлкасида шўролар тартиб-қоидаларини ўрнатиш чоғида тарихда мисли кўрилмаган даҳшатли қирғинликларни ва ваҳшийликларни амалга оширдилар. Кўз кўриб қулоқ эшитмаган ва қарийб 16 йил давом этган бу оммавий қирғинликлар давомида туркистонликлардан жами бўлиб 5 миллион 600 минг

киши шаҳид бўлди, чет элларга мухожирликка чиқиб кетишга мажбур этилди, Сибирия сургунларида ҳалок бўлди ва майиб-мажруҳ бўлиб қолди. Демак Туркистон ҳудудларида ўрнатилган шўролик тузуми минг-минглаб ва миллионлаб миллий мустақиллик йўлида қурбон бўлган авлод-аждодларимиз, ота-боболаримизнинг жасадлари устида қад ростлаган эди.

Еттинчидан, шўролар ҳукумати мустамлакачилик сиёсатини юритишда подшолик Россиясидан ҳам ошиб тушди. Подшолик Россияси маълум маънода халқаро вазият билан ҳисоблашиб Туркистон ҳудудидаги Бухоро амирлиги ва Хива хонлигини ўзига вассал-карам давлатга айлантирган бўлсада, уларнинг мустақил давлат сифатидаги статусини, мақомини сақлаб қолган эди. Шўролар эса ҳамма ва ҳар қандай шарм-ҳаёни бир чеккага суриб қўйиб, кирғинлар уюштириб, Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги ҳудудларини очикчасига босиб олди.

Саккизинчидан, шўролар ҳукумати Туркистон ўлкасини босиб олгач, 70 йилдан ортиқ вақт мобайнида бу ҳудудда улув давлатчилик, мустамлакачилик сиёсатини олиб борди. Туркистонда шўролар юритган мустамлакачилик сиёсати Англия, АҚШ, Олмония, Фарангистон, Португалия ва дунёдаги бошқа мустамлакачи давлатлар юргизган мустамлакачилик сиёсатидан мазмун ва моҳияти жиҳатидан фарқ қилмади. Фарқ маълум маънода ташки шакл-шамойилда бўлди, ҳолос. Номлари санаб ўтилган дунёдаги мустамлакачи давлатлар, ўз сиёсатларини очикчасига, пардаламасдан мустамлакачи давлат сифатида олиб бордилар. Шўролар Россияси эса улув давлатчилик, шовинистик ва мустамлакачилик сиёсатини парда орасига ўраб «Ленинча адолатли миллий сиёсат», «Халқлар дўстлиги ва байналмилал сиёсат», «Социализм ва коммунизм жамияти куриш», «Коммунистик фирка-умумхалқ фиркаси» ва ҳоказо деб аталмиш хавойи ва баландпарвоз дастур на чақириклар асосида олиб борилди.

Тўққизинчидан, Шўролар ҳукумати юргизган шовинистик улув давлатчилик ва мустамлакачиликдан иборат сиёсатнинг асл моҳияти:

Сиёсий соҳада Туркистон халқларининг ягона миллий бирлигини парчалаб ташлаш, бу халқларнинг асрлар оша яшаб келаётган миллий мустақил давлатчилик анъаналарини барбод қилишга қаратилди. Ана шу мақсадда 20-йилларнинг бошларида сунъий миллий давлат чегараланиши ўтказилди, ягона ва бир бутун туркий халқлар парчалаб юборилди, миллий армия тугатилди, миллий давлатчилик идора тартиб-қоидаларига барҳам берилди. СССР - ягона умумхалқ давлати ғояси қонун қучига кирди.

Иқтисодий соҳада. Миллий мустақил давлат яшашининг қонуний асоси бўлган Мустақил Иқтисодий сиёсат «СССР ягона хўжалик комплекси» сиёсати билан алмаштирилди. Бу сиёсатнинг асосий йўналишлари «беш йиллик режалари» директиваларида ўз аксини топди ва унинг бош ва пировард мақсади туркий республикаларни Россиянинг қом-ашё етказиб берувчи базасига айлантиришдан иборат эди.

Маънавий-мафкуравий соҳада туркий халқларни миллат сифатида йўқ қилиб юбориш дастури амалга оширилди ва руслаштириш сиёсати юритилди. Бу борада, «шаклан миллий, мазмунан социалистик» (аслида руслаштириш-муаллифлар) маданият ғояси илгари сурилди. Бу иш эҳолига мафкуравий таъсир кўрсатишнинг барча воситалари: маориф, маданият муассасалари, оммавий ахборот воситалари орқали рўёбга чиқарилди.

Ўнинчидан, шўро ҳукумати туркий халқларни миллат сифатида йўқ қилиб юборишдан иборат бош мақсадни амалга ошириш учун барча имкониятни ишга солди ва энг жирканч қабиҳликларни қилди. Улар нималардан иборат? Аввало, бутун шўролар ҳокимияти йилларида жамиятимизнинг обрўли ва эътиборли аъзоларига нисбатан қатағонлик уюштирилди. Вақти-вақти билан эса ҳар хил баҳоналар билан оммавий қатағонликлар ташкил қилинди. 1930, 1950 ва 1970-1980 йиллардаги қатағонликлар даврида минглаб халқимизнинг асл фарзандлари: фирқа ва давлат арбоблари, фан ва маданият ходимлари йўқ қилиб юборилди.

Сўнгра эса 1939-1945 йиллардаги жаҳон уруши бахонасида ҳеч қандай ҳарбий тайёргарлиги бўлмаган ватандошларимиз фронт чизигининг олдинги қаторига ташландилар. Натижада улар оммавий суратда қилиб кетдилар ёки душман қўлига асир бўлиб тушдилар.

Ва, ниҳоят, шўролар ҳокимияти йилларида амалга оширилган кўчириш ва сургун қилиш сиёсати туфайли ҳам минг-минглаб ватандошларимиз ўзларининг миллий қиёфаларини йўқотиш даражасига бориб қолдилар. Энг эътиборли жойи шундаки, Россиядан Ўзбекистонга юборилган великорус миллати вакиллари асосан раҳбарлик идора ишларига сафарбар қилинган бўлсалар, Ўзбекистондан Россия Федерацияси ва бошқа жумҳуриятларга сафарбар қилинганлар фақат қора ва оғир меҳнат ўринларига жойлаштирилдилар.

Ўн биринчидан, шўролар ва комфирканинг юритган ҳар қанча оғир ва адолатсиз шовинистик ва мустамлакачилик сиёсатига қарамасдан мамлакатимизнинг туб ерли халқлари ўз миллий қиёфаларини сақлаб қола олдилар, мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиёти тўхтаб қолмади, у секинлик билан бўлсада, ривожланди.

Ўн иккинчидан, шўролик тузуми ва Ўзбекистонда у олиб борган адолатсиз мустамлакачилик сиёсати жамият тараққиётининг объектив ривожланиши қонунларига зид бўлганлигидан ҳаёт синовларидан ўта олмади ва боши берк кўчага кириб қолди. Шўролар ва комфирка бу бўҳронлардан қутулиш учун ўртага ташлаган ҳар хил «назарий амаллар» («Социализм валабаси», «Социализмнинг узил-кесил валабаси», «Коммунизм қурилишининг авж олдирилган даври», «Ривожланган социализм» кабилар) уни ҳалокатли ўлимдан сақлаб қола олмади. Бу табиий эди, албатта. Чунки зўрлик ва куч ишлатиш йўли билан барпо этилган ҳар қандай салтанат эртадир-кечдир чок-чокидан сўкилиб кетиши табиийдир.

Ўн учинчидан, шўролар ва комфирка томонидан амалга оширилган адолатсиз, мустамлакачилик сиёсати Ўзбекистондаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маъданий ва маънавий ҳа-

ётни ҳалокат ёқасига олиб келди ва унга акс-садо сифатида халқ оммасининг миллий-озодлик, эрк ва адолат учун кураши янги куч билан майдонга отилиб чиқди. Бу кураш жараёнида адолат ва миллий мустақилликни ўз дастурларининг бош муддаоси қилиб қўйган халқ ҳаракатлари, сиёсий фирқалар ташкил топдилар ва улар омма курашига бошчилик қилдилар.

Ўн тўртинчидан, 1990-йилларнинг бошларига келиб мустамлакачилик салтанатига асосланган шўролар давлати инқирозга юз тутди ва чок-чокидан ситилиб кетди. 1991 йил 31 августда Ўзбекистон ўзини мустақил республика деб эълон қилди. 1 сентябрь мамлакатда мустақиллик куни байрами сифатида нишонланадиган бўлди.

Ўн бешинчидан, шўролар ҳукмронлиги йилларида мамлакатни бошқарган барча сиёсат ва давлат арбобларини ҳаёт ўз синовидан ўтказди. Москвага ҳар томонлама қарам ва қўғирчоқ бўлган маҳаллий миллатдан чиққан вакиллар Ф.Хўжаев, А.Икромов, У.Юсупов, Н.Мухитдинов, Ш.Рашидов каби арбоблар Москванинг топшириқ ва кўرғазмаларидан бўйин товламаган ҳолда Ўзбекистон манфаатларига ҳам бепарқ бўлмадилар ва устамонлик билан ўз ҳаракат доираларида нозик сиёсат олиб бордилар. Аммо И.Ўсмонхўжаев, Р.Нишонов, Х.Турсунов, Р.Абдуллаева сингари раҳбарлар ўз шахсий мансаблари йўлида миллий манфаатга хиёнат қилдилар ва сотқинлик йўлидан бордилар.

Ўн олтинчидан, қалбида ўз ватани ва халқига самимий меҳр-муҳаббати ва садоқати бўлган, юрти, миллати ва халқи олдидаги ўзининг раҳбар ва юртбоши сифатидаги бурчини, вазифасини тўғри ва онгли тушунган ва халқ билан, омма билан умумий тил топа оладиган давлат арбоби мустамлакачилик, Москвага қарамлик шароитида ҳам кўп нарсаларга қодир эканлигини Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислам Каримовнинг кўп қиррали ва машаққатли фаолияти очиқ-ойдин кўрсатади. Ўзбекистон Республикаси хали Иттифоқ таркибида бўлган кезларида Ислам Каримов раҳбарлик фаолиятининг илк босқичларида амалга оширган бир қатор социал-иқтисодий ва сиёсий аҳамиятга молик тадбирлар, чунончи,

ерсиз ва кам ерли дехконларга қўшимча ерларнинг ажратиб берилиши, ўзбек тилига давлат тили мақомини берилиши-Ўзбекистонда Президентлик бошқарувининг жорий этилиши, Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги декларациясининг қабул қилиниши ва бошқалар бу фикрнинг ёрқин исботидир.

Хуллас, Ватанимизнинг шўролар ҳукмронлиги даври тарихи келажаги буюк Ўзбекистон учун жон фидо қилиб кураш олиб борадиган ватанпарварлар авлодини тарбиялашда сабоқ ва ўрнак оладиган тарбия мактабидир.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

- Каримов Ислом Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафқура. Тошкент, «Ўзбекистон». 1996 йил
- Каримов Ислом Биздан овоз ва обод Ватан қолсин. Т., 2-Тошкент. «Ўзбекистон». 1996 йил
- Каримов Ислом Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т. 3-Тошкент, «Ўзбекистон», 1996 йил
- Каримов Ислом Бунёдкорлик йўлидан Т. 4-Тошкент, «Ўзбекистон», 1996 йил
- Каримов Ислом Стабильность и реформы. Статья и выступления. Серия «Вожди народов – XX век». 1996, Составитель Р.Ш.Шагулямов. Полея. Москва, 1996 г.
- Каримов Ислом Ўзбекистон XXI аср бўсағасида. Хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари. Т., «Ўзбекистон», 1996 йил
- Абдуллоҳ Ражаб Бойсун Туркистон миллий ҳаракатлари. Истамбул. 1943-1945
- Абдумўмин Абдураҳмон Турон тарихига ёндулар. Истамбул. 1994 йил
- Абдулла Авлоний Ўсон миллат. Шарқ. 1993 йил
- Азизхўжаев Алишер Давлатчилик ва маънавият. «Шарқ» нашриёт мағбаа концернининг бош таҳририяти. Тошкент, 1997 йил
- Азизхўжаев Алишер Чин ўзбек иши «Академия» нашриёти. Тошкент, 2003 йил
- Алексеев П. Кокандская автономия. Т., 1930 г.
- Алексеев П. Что такое басмачество Т., 1931 г.
- Алиев А. Маҳмуд хўжа Бехбудий Т., «Ёзувчи», 1994 йил
- Аъзамхўжаев С. Тукистон бирлиги учун. Т., «Фан», 1995 йил

- Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. «Маънавият», Т., 2000 йил
- Аъзамхўжаев С. Из истории борьбы за автономию Туркестана. Т. «Фан», 1996 г
- Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти; озодлик ва мустақиллик учун кураш. (1917-1918) диссертация. Т., 1996 йил
- Али Бодомчи 1917-1934 йиллардаги Туркистон миллий истиқлол харакати ва Анвар пошпо. Кўрбошиллар.-Истамбул, 1975 йил
- Амир Олимхон Бухоро халқининг хасрати тарихи. Т., «Фан», 1991 йил.
- Ахмад Закий Валидий Бугунги турк эли. (Туркистон ва яқин тарихи) Истамбул, 1981 йил, 2-нашри
- Ахмедов Э., Сайдаминова З. Ўзбекистон Республикаси. Қисқача маълумотнома. Т., «Ўзбекистон», 1995 йил
- Боймирза Хайит Туркистонда ўлдирилган турк шоирлари. Анқара, 1971 йил
- Боймирза Хайит Туркистон қисқача тарихи. Берлин. 1944 йил
- Боймирза Хайит Коммунизм ва турк дунёси. Анқара, 1975 йил
- Боймирза Хайит «Босмачилик». Туркистонда 1917-1934 йиллардаги миллий кураш. Кёльн, 1992 йил
- Боймирза Хайит «Босмачилик» Туркистон Миллий Мужодала тарихи (1917-1934). Туркия Диёнат вақфи нашрлари. Анқара. 1997 йил
- Бокий Набижон Қатлинома – Т., 1992 йил
- Вторая мировая война Короткая история. М., «Наука», 1985 г.
- Геллер М., Некрич А. История России. 1917-1995. Том второй; «Утопия у власти», Книга вторая «Мировая империя». М., «МИИ», 1996 г.
- Геллер М., Некрич А. История России, книга третья, четвертая М. «МИИ», 1996 г.

- Голованов А.А. Крестьянство Узбекистана; Эволюция социального положения. 1917-1937 г. Т., «Фан», 1992 г.
- Генис Владимир «С Бухарой падо кончатъ...» К истории бутафорских революций. МИПИ. М., 2001 г.
- Горбачёв М.С. Қайта қуриш ва янгича фикрлаш мамлакатимиз ва бутун дунё учун. Т., «Ўзбекистон», 1988 йил
- Диманштейн С. Революция и национальный вопрос. М., 1930 г.
- Жўрақуло О. Қудратли энергия манбаи. Т., «Ўзбекистон», 1982 йил
- Иброҳим Карим Мадамипбек. Т., «Ёзувчи», 1993 йил
- Иброҳим Ёркин Мухтор Туркистон ва Алаш Ҷурда ҳукуматлари билан босмачилик ҳаракати ҳақида. Анқара. 1964 йил
- Икромов Акмал Танланган асарлар. Уч жилдлик. Т., «Ўзбекистон», 1972-1975 йиллар
- Иноятов Х.Ш. Ўзбекистонда Октябрь революцияси. Х.Т. Турсунов тарихи остида. Т., «Ўздавнашр», 1956 йил
- Иноятов Х.Ш. Народы Средней Азии в борьбе против интервентов и внутренней контрреволюции. М., «Мысль», 1984 г.
- Иноятов Х.Ш. Победа Советской власти в Туркестане. М., 1978 г.
- Иноятов Х.Ш. Против фальсификации истории победы Советской власти в Средней Азии и в Казахстане. Т., «Узбекистан», 1976 г.
- Иброҳим А., Султонов Х., Жўраев Н. Ватан туйғуси. Т., «Ўзбекистон», 1996 йил
- Ислом Усмои, Алихон Шермат. Хижрон Т., «Меҳнат», 1993 йил

История коммунистических организаций Средней Азии. Т., «Узбекистан», 1997 г.

- Исо Юсуф Алптегин Асир Туркистон учун. Истамбул, 1958 йил
- Каримов Ш. Галабага кўшилган хисса. Т., «Ўзбекистон», 1990 йил
- Каримов Ш. Қафасдаги қуш орзуси. Т., «Фан», 1991 йил
- Каримов Наим Чўлпон. «Шарқ» нашриёт-матбаа компанияси Бош муҳаррияти. Т., 2003 йил
- Карпов Владимир Генералиссимус. Книга черная. Веге.М., 2003 г.
- Козенков Юрий Голгофа России. Схватка за власть. Краткая хроника преступлений мирового сионизма, массонства и Запада против России (от Сталина до Ельцина) Москва. 2003 «Фонд национальных перспектив» 2003 г.
- Кагтабеков А. ва бошқалар Ўзбек Совет адабиёти тарихи. Т., «Ўқитувчи», 1990 йил
- КПСС съездлари, конференциялари ва МК пленумларининг резолюция ва қарорларида Тўртинчи жилд. 1927-1991. Т., «Ўқитувчи». 1983 йил
- Ленин В.И. Ўрта Осиё ва Қозоғистон тўғрисида Тошкент, 1960 йил
- Ленин В.И. ТАТ 35-43 жилдлар. Т., «Ўзбекистон», 1978 йил
- Махмудов М. Қатағон қурбонлари «Ўзбекистон», 1991 йил
- Мусаев М.М., Ўрмонов Р.К. Ўзбекистон ССР тарихи. Ўрта мактабнинг 9-10 синфлари учун ўқув қўллашма. Т., «Ўқитувчи», 1966-1975 йиллар
- Мусо Туркистоний Улуғ Туркистон фожеаси. 2-жилд Мадина, 1978 йил

- Мубошир Косовий Ўрта Осиё тарихи (3-жилд) Мадина, 1989-1993 йиллар
- Мухитдинов Ну- Кремлда ўтган йилларим. Т., «Ўзбекис- ритдин тон», 1995 йил
- Мухин Ю. Убийство Сталина и Берия. Научно- историческое расследование. М., 2002 г.
- Народное хозяйство Узбекской ССР в 1987 г. Статический ежегодник. Т., «Узбекистан», 1988 г.
- Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет юбилейный статиче- ский ежегодник.
- Новиков М. П., Идеино-организационно укрепление Турсунов Х.Т. Компартии Туркестана 1921-1924 гг Т., «Узбекистан», 1972 г.
- Ненесов Р. Из истории Хорезмской революции. 1920- 1924 гг. Т. - 1962.
- Обломуродов Н. Ўзбекистоннинг фашистлар оккупацияси- дан зарар кўрган районларга ёрдами. Т., «Фан», 1985 йил
- Очерки истории Коммунистической партии Узбекистана. Т., «Узбекистан», 1985 г.
- Осуществления ленинских идей социалистического интерна- ционализма в Узбекистане. Т., «Узбекистан» 1984 г.
- Программные документы мусульманских политических партий (1917-1920) Оксфорд. 1985 г.
- Ражабов К. Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ха- ракати: моҳияти ва асосий ривожланиш босқичлари. Диссертация. Т., 1995 йил
- Ражабов Бухорога қизил армия босқини ва унга Қахрамон қураш (1920-1924 йиллар). «Маънавият», 2002 йил
- Ражабов Қахра- Туркистон тарихи. «Университет», Т., мон, Хайдаров М. 2002 йил
- Рахимов Ж. Ўзбекистон тарихини ўрганишда архив маъбаларидан фойдаланиш. Т., «Ўқитув- чи», 1985 й.
- Садиков А.С. Россия и Хива в конце XIX-начале XX века, Ташкент, 1972 г.

- Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ватан тарихи (Ўзбекистон Шўролар истибдоди даврида) Иккинчи китоб 2-қисм. Андижон, 1998 йил
- Шамсутдинов Р. Ўзбекистонда советларнинг кулоқлаштириш сиёсати ва унинг фожеали оқибатлари. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти. Т., 2001 йил
- Шамсутдинов Р. Ўзбекистонликлар Сталинград жангларида -Фашизм устидан қозонилган ғалабада Ўзбекистоннинг тарихий хиссаси (1941-1945 йиллар) Т., «Фан», 1996 йил
- Шамсутдинов Р., Расулов Б. Туркистон мактаб ва мадрасалари тарихидан. Андижон, 1995 йил
- Шамсутдинов Р. Первенец высшей школы. Краткий очерк истории Андижанского госпединститута. Т., «Ўзбекистан», 1989 г.
- Шамсутдинов Р., Жертвы репрессии. Андижан. «Мерос», 1994 йил
- Шамсутдинов Р.Т. Истиқлол йўлида шаҳид кетганлар. «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти. Т., 2001 йил
- Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни Бош тахририяти.
- Ўзбекистон тарихи (Олий ўқув юртлирининг номутахассис факультетлари учун дарслик) проф. Р.Х.Муртазаева раҳбарлигида. «Янги аср авлоди» Т., 2003 йил
- Шамсутдинов Р.Т. Қишлоқ фожеаси: жамоалаштириш, кулоқлаштириш, сургун (Ўрта Осиё республикалари мисолида) «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти. Т., 2003 йил
- Шамсутдинов Р.Т., Каримов Ш., Убайдуллаев Ў. Ватан тарихи XVI-XX аср бошлари. Иккинчи китоб «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти Т., 2003 йил

- Шахобиддин Яс- Туркистон аччиқ хақиқатлари. Истамбул. савий 1984 йил
- Шокир Турон Туркистон библиографияси. Анкара, 1972 йил
- Шукурулло Қасосли дунё (мақола). Т., «Ўзбекистон», 1994 йил
- Ўзбекистон ССР тарихи, 3-жилд. Бош муҳаррир И.М.Мўминов. Т., «Фан», 1971 йил
- Ўзбекистон ССР Қадимги даврлардан ҳозирги кунларгача. Т., «Фан», 1974 йил
- Ўзбекистон тарихи ва маданияти. Маърузалар тўплами. Ш.Каримов раҳбарлиги ва таҳрири остида. Т., «Ўқитувчи», 1992 йил
- Ўзбекистон тарихи. Умумтаълим мактабларининг 9-синфи учун дарслик. Академик А.Аскарлов таҳрири остида. Т., «Ўқитувчи», 1994 йил
- Ўзбекистон тарихидан давлат имтиҳони топширувчиларга умумий маърузалар тўплами. Т., 1995 йил
- Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. 1-жилд. Т., 2003 йил
- Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. Даврий тўплам № 2. «Шарқ» нашриёт-матбаа концерни Бош таҳририяти. Т., 1999 йил
- Ўзбекистон Республикаси: Мустақил давлатнинг бунёд бўлиши. Т., «Ўзбекистон», 1992 йил
- Ўзбекистон ССР тарихи. 4-том. Т., «Фан», 1971 йил
- Ўрта Осиё коммунистик ташкилотларининг тарихи. Т., «Ўзбекистон», 1969 йил
- Ўктой А. Туркистон миллий мухторият ҳукумати. Мюзъхен. 1964 йил
- Кориниёзов Т.Н. Совет Ўзбекистони маданияти тарихидан очерклар. Т., ЎзССР «Фан» нашриёти. 1956 йил
- Қосимов Ф. Драма революцияи и правда истории Бухары. 1996 г.
- Қосимов Йўлчи Қора кўзойнак билан ёзилган тарих. Наманган. 1993 й.

Хизр назар қилган олим (Академик Х.М.Абдуллаев таваллудининг 80 йиллигига бағишланади). Т., «Фан», 1992 йил

ЖУРНАЛ ВА ТЎПЛАМЛАРДА ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН МАҚОЛАЛАР

- Аҳмад Закий Валидий Хотиралар «Шарқ юлдузи» 1993 йил, 4-5,6-7, 8-9-сонлар
- Аҳмад Сирожиiddин Мунаввар кори. «Шарқ юлдузи», 1992 йил, 5-сон
- Аъзамхўжаев С. «Шўрон Исломия» асли қандай эди. «Фан ва Турмуш», 1992 йил, 5-6 сонлар.
- Аминова Раҳима Коллективлаштириш-қашшоқлаштириш демак. «Шарқ юлдузи», 1992 йил, 12-сон
- Аминова Раҳима Ўзбекистонда коллективлаштириш: у қандай бўлган эди? «Ўзбекистон коммунисти», 1989 йил, 9-сон
- Баранов В. Басмачество, его происхождения и меры борьбы с ним. Еженедельник политработника, 1922, ; 35
- Баранов В. Басмачество в Хорезме. Красная казарма 1924, № 14
- Березин Н. Басмачество в Бухаре. Военный работник Туркестана. 1922, № 7.
- Босмачилик: ҳақиқат ва уйдирма. Данра суҳбати. Т., «Шарқ юлдузи», 1991 йил, 3-сон
- Дониёров Ш. Мухторият қисмати. «Шарқ юлдузи». 1991 йил, № 12
- Истиклолимизнинг тарихий илдиэлари. «Шарқ юлдузи», 1995, 11-12 сон
- Каримов Ш. Тил билмаган дил билмас. «Шарқ юлдузи». 1989, 7-сон
- Каримов Ш. Тақдир изтироби. «Мулоқот», 1991, 4-сон

- Каримов Ш. ва бошқалар Мустақилликни узок йўли. «Фан ва турмуш», 1990, 6-сон
- Каримов Ш. Тарихий хақиқат мукаддасдир. «Мулоқот», 1992, 2,3,4-сонлар
- Каримов Ш. Пантуркизм нима? «Мулоқот», 1994, 3,4,5,6-сонлар
- Мустафо Чўқасев Туркистон Шўролар ҳокимияти даврида. «Эрк» газетаси, 1990, 17 сентябрь
- Норкулов Н. Мухториятнинг тугатилиши. «Фан ва турмуш», 1990, 8-сон
- О некоторых итогах и перспективах культурного строительства в УзССР. Социалистическая наука и техника. 1934, № 6
- О школьном строительстве в республиках Средней Азии. Просвещения национальностей. 1937, № 5
- Сафурди А. К некоторым итогам политехнизации национальных школ. Революция и национальности. 1932, № 7
- Шамсутдинов Р.Т. Ўзбекистон дехқонларининг Шимолий Кавказга сургун қилиниши. «Ўзбекистон тарихи», 2003, 1-сон
- Шамсутдинов Р.Т. Мухожирликдаги кулоқлар. «Мулоқот», 2003, 4-5 сонлар.
- Шамсутдинов Р.Т. Мудҳиш ҳукмлар, фожеали тақдирлар. «Жамият ва бошқарув», 2003, 2-сон
- Шамсутдинов Р.Т. Русские демократы и туркестанские джанды: их совместная борьба в книге: «История: проблемы объективности и нравственности». Материалы научной конференции. Т., 2003
- Шамсутдинов Р.Т. Парийбек ва Охунжон қурбони. «Фан ва турмуш», 1996, 2-сон
- Содиқов Х. Хурриятдан Мухториятгача. «Фан ва турмуш», 1993 йил 2-сон
- Турсунов И., Узоқов Х. Ғози Олим Юнусов. «Шарқ юлдузи», 1992, 2-сон

- Шамсутдинов Р.Т. Жадидчилик: уйдирма ва ҳақиқат Т., «Мулоқот», 1991 йил ; 11,12-сонлар
- Шамсутдинов Р.Т. Босмачилик ҳақида ўйлар. Т., «Мулоқот», 1993 йил № 5,6,7,8-сонлар
- Шамсутдинов Р.Т. К вопросу об особенностях становления и развития Советов в Средней Азии и Казахстане. (1917-1925) «История СССР», М., 1985, № 5.
- Шамсутдинов Р.Т. Создание и деятельность Советов трудящихся мусульман(по материалам Андижанского Моссовета). «Советские архивы». М., 1986, № 6.
- Шамсутдинов Р.Т. Советы и образование национальных республик Средней Азии (1917-1925). «Вопросы истории». М., 1986, № 5.
- Шамсутдинов Р.Т. Делегаты Туркестана на Всероссийских и Союзных съездах Советов «История СССР». М., 1987. № 1.
- Шамсутдинов Р.Т. Мусульманские Советы-специфическая форма Советского строительства в Туркестане (1917-1919 гг.) В кн: Октябрьская революция в Средней Азии и Казахстане: теория, проблемы, перспективы изучения. «Фан», Т., 1991г.
- Шамсутдинов Р.Т. Эрка чорлаган эрксизлик. «Шарк юлдузи».
- Шамсутдинов Р.Т., Кодиров А. Шермухаммадбек ҳаётига чизгилар. «Фан ва турмуш», 1999, 2,3,4-сонлар
- Шамсутдинов Р.Т., Убайдуллаев Ҳ. Хурлик туйғуси билан яшаган эди... «Ўзбекистон матбаа». 2002, 5-сон
- Шамсутдинов Р.Т., Худоёров Н. Кулоқлар сургуни. «Мулоқот». 2002, 3-4 сонлар.
- Шамсутдинов Р.Т. Кулоқлар сургуни. (1932 йилги сургун). «Мулоқот», 2002, 6-сон
- Шамсутдинов Р.Т. Кулоқлар сургуни. «Жамият ва бошқарув». 2002, 4-сон
- Шамсутдинов Р.Т. «Босмачилар» ким бўлган? «Фан ва турмуш». Т., 1997 йил, 1-сон
- Шамсутдинов Р.Т. Фарғона кўрбошилари. «Фан ва турмуш», 1997,2-сон
- Қосимов Б. Жадидчилик. Айрим мулоҳазалар. «Ёшлик», 1990 йил, 7-сон
- Хасанов М. Туркистон мухторияти. «Фан ва турмуш», 1990, 8,12-сонлар

Хасанов М.

Кокандская автономия и некоторые её уроки.
Общественные науки в Узбекистане. 1990. №2.

Холбоев С.

Мунаввар қори. «Фан ва турмуш», 1991, 4-сон

МУНДАРИЖА

Мукаддима	3
<p style="text-align: center;">Ўзбекистон Шўролар ҳукумронлиги даврида (1917-1991 йиллар).</p>	
1-боб. Туркистонда Шўролар мустамлакачилиги истиб- додининг ўрнатилиши. Ўлка халқларининг миллий ис- тиқлол ва озодлик учун курашлари	
1-§. Туркистонда Шўролар истибдодининг ўрнатилиши арафасидаги тарихий вазият	11
2-§. Октябрь тўнтариши. Туркистон ўлкасида Советлар истибдодининг ўрнатилиши	37
3-§. Туркистон мухториятининг ташкил топиши	59
4 §. Туркистон мухториятининг омма томонидан қўллаб- қувватланиши.	70
5-§. Туркистон мухториятининг қонга ботирилиши ва туғатилиши.	86
6-§. Туркистонда очарчилик	101
7-§. Туркистонда сиёсий бўҳрон	115
8-§. Туркистонда большевойлар яккабошчилик тизими- нинг ўрнатилиши.	124
<p style="text-align: center;">2-боб. Миллий озодлик ва мустақиллик учун кураш жабҳасида.</p>	
1-§. Миллий озодлик ва истиқлолчилик ҳаракатининг бошланиши, моҳияти, сабаблари ва ҳаракатлаштирувчи кучлари	134
2-§. Қўлда қурол, қалбда Ватан туйғуси.	143
3-§. Дехқонлар армияси билан иттифок	155
4-§. Муваққат Фарғона ҳукумати	166
5-§. Фарғона водийсида ҳарбий диктатура	186

3-боб. Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ҳудудларининг Шўролар Россияси томонидан босиб олинishi.

Шўролар истибдодига қарши халқ озодлик ҳаракатлари

1-§. Бухоро ва Хива Шўролар босқини арафасида.	206
2-§. Бухоро ва Хивада жаҳидчилик ҳаракати.	212
3-§. «Ёш хиваликлар» фаолияти.	214
4-§. Қизил армия кучлари томонидан Хиванинг босиб олинishi	223
5-§. Шўроларга қарши халқ ҳаракатлари. Қизил аскарларнинг бебошликлари	226
6-§. «Ёш бухороликлар» ҳаракати	239
7-§. Ф. Колесовнинг Бухоро амирлигига қарши ҳарбий юриши	248
8-§. «Ёш бухороликлар»даги булвиши. Бухоро комфиркасини ташкил этилиши	254
9-§. Бухорода амирлик тузумининг аядарилиши. Бухоро ҳудудларининг босиб олинishi.	257
10-§. Бухоро «Халқ» Шўро Республикасининг ташкил этилиши.	266
11-§. Истиқлол чорлаган қалблар.	268
12-§. Миллий истиқлол ва озодлик учун курашган сиёсий партиялар ва ташкилотлар	300
13-§. Туркистонда миллий истиқлолчилик ҳаракатининг энгилиши, сабаблари ва сабоқлари	343

4-боб. Ўзбекистонда 1920-1930 йиллардаги ижтимоий - иқтисодий ва маданий ҳаёт.

1-§. Ўрта Осиё Республикаларида шўроларнинг XX аср 20-30 йилларида юритган мустамлакачилик сиёсати, унинг моҳияти ва мақсадлари.	348
2-§. Бўлиб ташла, ҳокимлик қил !	354
3-§. Ўзбекистон президаги социализм режаси йўлида	365
4-§. Саноатлаштириш сиёсати	366
5-§. Жамоалаштириш сиёсати	370
6-§. Халқнинг моддий аҳволи.	391
7-§. «Шаклап миллий ва мазмунаи социалистик»	394
8-§. Шўролар ҳукуматининг ислом динига муносабати.	422
9-§. 20-30 йилларда қатаронлар	427

10-§. Мангикка зид хулосалар.	455
---------------------------------------	-----

**5-боб. Ўзбекистон иккинчи жаҳон уруши даврида
(1939-1945)**

1-§. Жаҳон урушининг бошланиши. Ўзбекистоннинг бу урушга қатнашуви сабаблари.	458
2-§. Уруш йилларида Ўзбекистон саноати	465
3-§. Уруш йилларида Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги	469
4-§. Уруш йилларида фап, маориф ва маданият	474
5-§. Ўзбекистон жангчиларининг фронтлардаги ҳасоратлари	483
6-§. «Туркистон легиони» нима?	490
7-§. Озод қилинган ҳудудларга Ўзбекистоннинг ёрдами	502

6-боб. Советлар истибдодининг янада кучайиши. Миллий уйғонишнинг янги босқичи (1946-1991 йиллар)

1-§. Ўзбекистон халқ хўжалигининг аҳволи	509
2-§. Маориф ва Олий таълим	521
3-§. Фап	529
4-§. Адабиёт	540
5-§. Шўролар тузумининг бўҳрони	552
6-§. Пазарий ва сиёсий қашшоқлик ва бўҳронлик	553
7-§. Иқтисодий сиёсатдаги бўҳрон ва турғулик	556
8-§. Ижтимоий-сиёсий тангликнинг кучайиши	571
9-§. Қатаронликнинг янги босқичи	582
10-§. Миллий уйғонишнинг янги босқичи. СССРнинг парчаланиши.	607
Хотима	629
Адабиётлар рўйхати.	637

Рустамбек ШАМСУТДИНОВ,

Шоди КАРИМОВ

ЎЗБЕКИСТОН ТАРИХИДАН МАТЕРИАЛЛАР

(УЧИНЧИ КИТОБ)

**(Битирувчи курс ва тарих ихтисослиги талабалари учун
ўқув-методик қўлланма)**

Мухаррирлар:

М. Худоёров,

Ҳ. Турсунматов

Тех. муҳаррир:

М. Мирзакаримова

Компьютерда

саҳифаловчи:

Р. Исмонов

Мусаҳҳих:

Н. Тожиматова

Босмахонага 2004 йил 5 апрелда берилди. Босишга 2004 йил 24 майда рухсат этилди. Бичими 60x84 1/16. Ҳарфлар гарнитураси Bodo Kudrashov Uz. Хажми 40,75 босма табок. Буюртма № 458. Адади 1000 нусха. Баҳоси келишилган нарҳда.

«Andijon nashriyot-matbaa» OAJ босмахонасида оғсет усулида босилди.
Манзил: Андижон шаҳри, Навоий шохкўчаси, 71.